

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Ειρήνη Καββαδία

**Λογοτεχνία του εγκλεισμού: Η περίπτωση της Μακρονήσου
στη Μεταπολεμική Λογοτεχνία**

Διδακτορική διατριβή

ΤΟΜΟΣ Ι

Ιωάννινα, 2019

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Ειρήνη Καββαδία

**Λογοτεχνία του εγκλεισμού: Η περίπτωση της Μακρονήσου
στη Μεταπολεμική Λογοτεχνία**

Διδακτορική διατριβή

ΤΟΜΟΣ Ι

Ιωάννινα, 2019

Στο εξώφυλλο: Η εικόνα της Μακρονήσου κατά τη διάρκεια της λειτουργίας της ως στρατόπεδο πολιτικών κρατούμενων, πηγή Ψηφιακό Μουσείο Μακρονήσου – Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), <http://www.makronissos.org/>, τελευταία ανάρτηση 17/01/2019.

Νομική κατοχύρωση του Τμήματος Φιλολογίας: *Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμών του συγγραφέα (Ν.5343/32, Άρθρο 202, §2).*

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

1. Γιάννης Παπαθεοδώρου, Αναπληρωτής Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας
Τμήμα Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (επόπτης)
2. Παναγιώτης Καγιαλής, Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας
Τμήμα Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
3. Αθηνά Βογιατζόγλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας
Τμήμα Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

1. Νικόλαος Αναστασόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής Νεώτερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
2. Αθηνά Βογιατζόγλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας
Τμήμα Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
3. Παναγιώτης Καγιαλής, Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας
Τμήμα Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
4. Μιχαήλ Μπακογιάννης, Επίκουρος Καθηγητής Νέας Ελληνικής Φιλολογίας
Τμήμα Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
5. Γιάννης Παπαθεοδώρου, Αναπληρωτής Καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας
Τμήμα Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (επόπτης)
6. Βικωρία Φερεντίνου, Επίκουρη Καθηγήτρια Θεωρίας της Τέχνης
Τμήμα Εικαστικών Τεχνών & Επιστημών της Τέχνης, Σχολή Καλών Τεχνών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
7. Λάμπρος Φλιτούρης, Επίκουρος Καθηγητής Ευρωπαϊκής Ιστορίας 18^{ος} – 20^{ος}
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

*Στον πατέρα μου,
Σταμάτη Καββαδία*

*ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΣ / Κι ή θάλασσα του Αιγαίου είναι γαλάζια όπως πάντοτε /
πολύγαλάζια, μόνο γαλάζια. / Α' - / Α, ναί, μιλούσαμε κάποτε για μιά ποίηση
αιγαιοπελαγίτικη, / Β' - / για τό γυμνό στήθος της υγείας κεντημένο μέ μιάν άγκυρα και
μιά γοργόνα / Γ' - / για τό θαλάσσιο φώς πού πλέκει τά κουρτινάκια τών γλάρων. / Α.
Β. Γ. / 300 σκοτωμένοι. (...) Εδώ τά πάντα γράφτηκαν μέ τό αίμα.*

[Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, Κέδρος, Αθήνα 1975, σ. 299, 254.]

ΠΡΟΛΟΓΟΣ - ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα διδακτορική διατριβή αποτελεί το αποτέλεσμα μίας πενταετούς περιόδου έρευνας, για την ολοκλήρωση της οποίας υπήρξε για μένα ιδιαίτερα σημαντική η συμπαράσταση ορισμένων ανθρώπων. Ο επιβλέπων καθηγητής της διατριβής κ. Γιάννης Παπαθεοδώρου ενθάρρυνε εξ αρχής την επιθυμία μου να ασχοληθώ ερευνητικά με τη «λογοτεχνία της Μακρονήσου». Ο ίδιος για πάνω από πέντε χρόνια ήταν πάντοτε παρών, όποτε χρειαζόμουνα την καθοδήγηση και τις συμβουλές του. Η οξύνοια και η κριτική του ματιά εμπλούτισαν τις ερευνητικές μου αναζητήσεις. Του είμαι ιδιαίτερος ευγνώμων, που μου έδωσε τις κύριες «κατευθυντήριες γραμμές», προτού αρχίσω να «υφαίνω» τον λόγο μου. Επιπρόσθετες ευχαριστίες οφείλω και στα δύο μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, κ. Αθηνά Βογιατζόγλου και κ. Τάκη Καγιαλή. Γνωρίζοντάς τους από το προπτυχιακό και μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών μου αντίστοιχα, συνετέλεσαν στην καλλιέργεια της αγάπης μου για τις νεοελληνικές σπουδές. Οι ίδιοι συζήτησαν πάντοτε πρόθυμα τις ερευνητικές αναζητήσεις, τις ιδέες και τις απορίες μου, αλλά και έκαναν διορθώσεις στις αστοχίες μου. Επιπρόσθετες ευχαριστίες οφείλω και στα υπόλοιπα τέσσερα μέλη της Επταμελούς Εξεταστικής μου Επιτροπής, κ. Νικόλαο Αναστασόπουλο, κ. Μιχάλη Μπακογιάννη, κ. Λάμπρο Φλιτούρη και κ. Βικτωρία Φερεντίνου. Οι εύστοχες επισημάνσεις και οι διορθώσεις τους υπήρξαν καθοριστικής σημασίας για την εξέλιξη της συγγραφής.

Ιδιαίτερος ευεργετικός υπήρξαν οι «επαφές» μου με άτομα του τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας (ΙΑΚΑ), με τα οποία συνεργάστηκα εξαιρετικά κατά τη διάρκεια ενός έτους διαμονής μου στον Βόλο. Ο κ. Πολυμέρης Βόγλης, αναπληρωτής καθηγητής, με κατατόπισε εκτενώς σχετικά με τις υπάρχουσες ελληνικές και ξενόγλωσσες μελέτες γύρω από τον ελληνικό Εμφύλιο και το «πείραμα της Μακρονήσου». Επίσης, είχε την καλοσύνη να συζητήσει τους προβληματισμούς και τις απορίες μου και να μου παραχωρήσει απλόχερα δυσεύρετο υλικό. Η κ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, ομότιμος καθηγήτρια του τμήματος, με κατατόπισε σε ζητήματα «σπουδών μνήμης». Οι συζητήσεις μας για έννοιες, όπως αυτή της υποκειμενικότητας ή της ταυτότητας, υπήρξαν αποφασιστικής σημασίας για να διαμορφωθούν οι σκόρπιες σκέψεις σε επιχειρήματα. Οφείλω, ακόμη, να ευχαριστήσω τον κ. Αντώνη Αντωνίου, μεταδιδακτορικό ερευνητή του τμήματος. Οι υποδείξεις του στο αρχικό κείμενο με βοήθησαν να αποφύγω σημαντικές αστοχίες

και λάθη. Ο ίδιος συνεισέφερε με τις προτάσεις του να γίνει το μεθοδολογικό «θολό» τοπίο περισσότερο ξεκάθαρο.

Εκτός από τους παραπάνω πανεπιστημιακούς δασκάλους, θα ήθελα να ευχαριστήσω ολόψυχα και άτομα του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Ιονίου πανεπιστημίου. Ιδιαίτερη μνεία οφείλω στον κ. Αθανάσιο Ευσταθίου, καθηγητή του τμήματος, για την πολύπλευρη στήριξή του σε όλη τη διάρκεια της διατριβής. Ο ίδιος διευκόλυνε την έρευνά μου με κάθε τρόπο. Βοήθησε ώστε να ξεπεραστούν προβλήματα που αντιμετώπισα, λόγω του ότι το υλικό της έρευνάς μου δεν υπήρχε στην βιβλιοθήκη του Ιονίου. Αν και επιστημονικά κινείται σε διαφορετικά φιλολογικά «μονοπάτια», μου προσέφερε «ευεργετικά ερεθίσματα», καθώς το τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας αποτελεί μια ερμηνευτική δοκιμή, που βαδίζει πάνω σε «δικά του» αναγνωστικά ίχνη. Επίσης, άκουγε όλους τους προβληματισμούς μου με ανεξάντλητη υπομονή και ήταν πάντα πρόθυμος να δώσει λύσεις. Πρέπει, επίσης, να ευχαριστήσω τον κ. Βασίλη Λέτσιο, επίκουρο καθηγητή του τμήματος Ξένων γλωσσών Μετάφρασης και Διερμηνείας, ο οποίος με τις παρατηρήσεις και τις συμβουλές του, στα πρώτα στάδια εξέλιξης αυτής της μελέτης, με βοήθησε να διευρύνω τους αρχικούς προβληματισμούς και να αναγνωρίσω σημαντικές διαστάσεις των υπό εξέταση κειμένων.

Το προσωπικό της Εθνικής βιβλιοθήκης, ιδιαίτως η κ. Αντωνία Πατεροπούλου, και το προσωπικό της βιβλιοθήκης του πανεπιστημίου Θεσσαλίας, ιδιαίτερα ο κ. Βασίλης Σουλικιάς, καθώς και το προσωπικό των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας με βοήθησαν αποτελεσματικά στην μακροχρόνια έρευνά μου, πολύ περισσότερο από όσο όφειλαν.

Επιπροσθέτως, αξίζει να ευχαριστήσω τους συγγραφείς κ. Τίτο Πατρίκιο, κ. Μανώλη Φουρτούνη και κ. Δημήτρη Ραυτόπουλο. Οι προαναφερθέντες βίωσαν την εκτόπιση και τον εγκλεισμό στη Μακρόνησο και ανέδειξαν μυθοπλαστικά τη συγκεκριμένη τραυματική εμπειρία. Ο κ. Τίτος Πατρίκιος και ο κ. Μανώλης Φουρτούνης μου έδωσαν σπάνια ιστορικά βιβλία της εποχής, ήταν πρόθυμοι να απαντήσουν στις απορίες μου και συζητήσαμε ατελείωτες ώρες για θέματα που πραγματεύεται η παρούσα διατριβή. Θερμότερες και ειλικρινέστερες ευχαριστίες οφείλω στον κ. Δημήτρη Ραυτόπουλο, ο οποίος προθυμοποιήθηκε να απαντήσει και γραπτώς στα θέματα που κατά καιρούς συζητούσαμε. Ως εκ τούτου, δημιούργησα

ένα ερωτηματολόγιο σχετικά με κάποια από τα ερευνητικά ζητούμενα της διατριβής κι εκείνος μου απάντησε γραπτώς. Και τα δύο έγγραφα (το ερωτηματολόγιο και οι απαντήσεις του συγγραφέα) παρατίθενται ολοκληρωμένα στο παράρτημα της μελέτης, ενώ παραπέμπω στις συγκεκριμένες απαντήσεις όπου κρίνεται απαραίτητο. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω και στην κ. Μαίρη Ραφτοπούλου, σύζυγο του λογοτέχνη Λεφτέρη Ραφτόπουλου. Παρενθετικά, να αναφέρω ότι ο τρόπος γραφής του ονόματος του συγγραφέα αποτελεί επιλογή του και οι λόγοι θα διαφανούν στη μελέτη. Η κ. Ραφτοπούλου μου παρέδωσε ολόκληρο το αρχείο του συγγραφέα και μου επέτρεψε να δημοσιοποιήσω την αδημοσίευτη συλλογή του με τίτλο *Σύγχρονοι άγγλοι ποιηταί*. Πρόκειται για ποιητικό κείμενο, που ο συγγραφέας κατάφερε να στείλει όντας κρατούμενος στη Μακρόνησο παρά τον «σκόπελο» της λογοκρισίας. Στη συγκεκριμένη μελέτη θα ασχοληθώ εκτενώς με το συγκεκριμένο δείγμα γραφής. Η πρώτη παρουσίαση της εν λόγω συλλογής έγινε από εμένα σε συνέδριο που πραγματοποίησε το Εργαστήριο Νέας Ελληνικής Φιλολογίας του τμήματος Φιλολογίας του πανεπιστημίου Ιωαννίνων στις 2 – 3 Ιουνίου 2014. Θα ήθελα, ακόμη, να ευχαριστήσω τον κ. Γιώργο Ζεβελάκη και τον κ. Χρήστο Ρουμελιωτάκη, που με βοήθησαν να εντοπίσω δυσεύρετο υλικό.

Πολύ σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη αυτής της μελέτης έπαιξαν οι φίλοι μου, οι οποίοι με στήριξαν αγόγγυστα. Η Μυρτώ Μαλούτα και η Μαρία Κλωνάρη είναι μερικές από αυτούς. Από το πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συναδέλφους Γιώργο Βλαχοπάνο και Βασίλη Μακρυδήμα για τις κατά καιρούς συζητήσεις μας πάνω σε λογοτεχνικά θέματα και για τη διαρκή συμπαράστασή τους στα ερευνητικά εμπόδια που συναντούσα. Απέραντη ευγνωμοσύνη χρωστώ στη συνάδελφο, πνευματική συνοδοιπόρο και αδελφική μου φίλη Βίκη Αγάθου, που παρακολούθησε την περιπέτεια της διατριβής από τα πρώτα στάδια, με βοήθησε με κάθε δυνατό τρόπο και μοιράστηκε όλα αυτά τα χρόνια τους προβληματισμούς και τις αγωνίες μου. Ιδιαίτερη αναφορά οφείλω στην τεράστια ηθική υποστήριξη της γιαγιάς μου, Χρυσούλας Καπνιά. Η ολοκλήρωση αυτής της μελέτης οφείλει τα περισσότερα στην ηθική και υλική συμπαράσταση των γονιών μου, Αγγελικής Γάτσιου και Σταμάτη Καββαδία. Εκείνοι υπήρξαν ψυχικοί στυλοβάτες και αέναοι συμπαραστάτες σε κάθε δυσκολία ζωής, για τους οποίους τα λόγια δεν αρκούν και τα ειλικρινή ευχαριστώ, ως ελάχιστο δείγμα ευγνωμοσύνης, είναι λίγα. Η διατριβή αφιερώνεται στην εντελώς ξεχωριστή προσωπικότητα του πατέρα μου, ο οποίος με

έχει οπλίσει με το μεγαλείο της ψυχικής του δύναμης. Από τη μέρα που «έφυγε», τίποτα δεν είναι πια ίδιο και τίποτα δεν μπορεί να τον ξεπεράσει.

Κέρκυρα, Χειμώνας 2019

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα μελέτη αποτελεί το αποτέλεσμα της ερευνητικής μας ενασχόλησης με λογοτεχνικά κείμενα, που γράφονται και εκδίδονται από το 1947 έως το 1974. Πρόκειται για λογοτεχνία που θεματοποιεί ή σχετίζεται με την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου, δηλαδή με μια χρονικά προσδιορισμένη ιστορική πραγματικότητα, την οποία βίωσε ένα μεγάλο μέρος του αριστερού πληθυσμού, με διαφορετική κοινωνική διαστρωμάτωση και παιδεία. Μέρος αυτού του πληθυσμού αποτελούν και οι λογοτέχνες. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, όπου μέσα στο έργο τους γεννιέται κι αναδεικνύεται η «Μακρόνησος της λογοτεχνίας», ως κοινός λογοτεχνικός τόπος της μεταπολεμικής γραμματολογίας, που θεματοποιεί την εμπειρία της εξορίας είτε ως συγχρονική μαρτυρία, είτε ως σήμα της μεταγενέστερης μνήμης.

Η «Μακρόνησος της λογοτεχνίας» έχει απασχολήσει ελάχιστα τους ερευνητές. Αυτό είναι λογικό, καθώς η εμπεριστατωμένη ιστορική έρευνα των συμβάντων στο νησί ξεκινάει τέλη του 90. Το πρωτογενές υλικό της μελέτης επιλέχτηκε με βάση κριτήρια, όπως η χρονολογία έκδοσης των κειμένων και το λογοτεχνικό είδος. Γεγονός αποτελεί ότι η ιδεολογική τοποθέτηση των συγγραφέων και η αισθητική αξία των έργων δεν αποτέλεσε κριτήριο επιλογής του πρωτογενούς υλικού. Πιο συγκεκριμένα, αξιοποιήσαμε ποιήματα, μυθιστορήματα και διηγήματα συγγραφέων φορέων – βιοματικής μνήμης. Άλλωστε, δεν εντοπίστηκαν λογοτεχνικά έργα με αναφορές στη Μακρόνησο, γραμμένα κατά το (1947 – 1974) από συγγραφείς, που δε βίωσαν τον εγκλεισμό στον αντίστοιχο τόπο.

Λόγω του ότι τα λογοτεχνικά κείμενα συνδέονται με την ιστορική πραγματικότητα, το corpus των κειμένων, που θεματοποιεί την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου, αντιμετωπίζεται ως ένα σώμα συλλογικών αφηγήσεων για την εξορία και, συνακόλουθα, ως τόπος, όπου διασταυρώνονται η ατομική, η συλλογική και η θεσμική μνήμη. Κατά την πραγματοποίηση της λογοτεχνικής αναγνωστικής διαδικασίας, ερχόμαστε αντιμέτωποι με το υποβόσκον τραύμα, αφού το τραύμα εμπεριέχεται σε κάθε προσπάθεια μνημονικής αφήγησης από τον εκάστοτε μεμονωμένο φορέα ή από μια «κοινότητα μνήμης», ιδιαιτέρως στην περίπτωση που θεματοποιείται ένα ιστορικό γεγονός. Συνεπώς, μπορούμε να ερευνήσουμε τους τρόπους λογοτεχνικής επεξεργασίας του τραύματος. Πώς όμως

αναπαρίσταται λογοτεχνικά, μέσω της διαδικασίας της μνήμης, το τραύμα, που προέρχεται από τον εγκλεισμό στη Μακρόνησο; Ως εκ τούτων, στο πρώτο και δεύτερο μέρος της διατριβής βασικό ζητούμενο της έρευνας αποτέλεσε η μελέτη της λογοτεχνικής αναπαράστασης της ιστορικής πραγματικότητας της Μακρονήσου σε ποιήματα και πεζογραφήματα (1947 – 1974) αντίστοιχα.

Επιπρόσθετα ερευνητικά ζητούμενα, που αναδύονται στα δύο πρώτα μέρη της διατριβής, σχετίζονται με το πώς ανταποκρίνεται η λογοτεχνία (ποίηση και πεζογραφία αντίστοιχα) της Μακρονήσου στις αριστερές «απαιτήσεις» περιεχομένου και μορφής των λογοτεχνικών κειμένων. Ειδικότερα, θα διερευνήσουμε αν τα λογοτεχνικά έργα «συνομιλούν» με τον ευρύτερο, υπάρχοντα λογοτεχνικό κανόνα της περιόδου μέσα στην οποία παράγονται. Τα συγκεκριμένα κείμενα αντικατοπτρίζουν επιδράσεις από τις λογοτεχνικές «τάσεις» της δεκαετίας του 1940 ή μπορούν να στοιχειοθετήσουν ένα υπό – είδος (sub – genre) μέσα στον μεταπολεμικό λογοτεχνικό κανόνα;

Στα δύο πρώτα μέρη της μελέτης, ασχολούμαστε ακόμη με το πώς η λογοτεχνία (ποίηση και πεζογραφία) «κατασκευάζει» τα χαρακτηριστικά της ταυτότητας του συλλογικού υποκειμένου των πολιτικών εξόριστων. Η γραφή των εν λόγω κειμένων πραγματοποιείται σχεδόν χρονικά παράλληλα με την ιδεολογική και την πολιτισμική πορεία του παράνομου κομμουνιστικού κόμματος εκείνης της περιόδου εντός και εκτός του χώρου εγκλεισμού. Στο κέντρο της προβληματικής μας θα βρεθεί αν οι λογοτέχνες, ως ξεχωριστές υποκειμενικότητες, κατά την παρουσίαση της συλλογικότητας των εξόριστων μέσω της γραφής, αντικατοπτρίζουν τα στοιχεία ταυτότητας που η κατευθυντήρια πολιτική του κομμουνιστικού κόμματος επεδίωκε να προσδώσει στους εξόριστους. Και, τέλος, τι σηματοδοτούν τα χαρακτηριστικά με τα οποία ο κάθε λογοτέχνης παρουσιάζει τα στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας, για την ίδια τη λογοτεχνική αφήγηση;

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος της διατριβής, το επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος θα στραφεί στη «λογοτεχνία του Σκαπανέα», δηλαδή σε έργα της λογοτεχνικής παράδοσης που προβλήθηκαν στο περιοδικό, καθώς και σε «λογοτεχνικά» έργα που δημιουργήθηκαν από τις στρατοπεδικές αρχές για να συμπεριληφθούν στο περιοδικό. Η «θεωρία της πρόσληψης» επικεντρώνεται στο πώς προσλαμβάνεται και αναδημιουργείται το λογοτεχνικό κείμενο, σύμφωνα με τις

αντιλήψεις, τις προκαταλήψεις και τις πεποιθήσεις του υποκειμένου της ανάγνωσης. Η ερμηνευτική προσέγγιση του κειμένου δεν επιτυγχάνεται μέσω της ανάλυσης των λέξεων, αλλά εξαρτάται από τους τρόπους, που το προσλαμβάνει ένα ιστορικά προσδιορισμένο υποκείμενο – αναγνώστης. Ανάλογες απόψεις αποτέλεσαν το έναυσμα του εντοπισμού κείμενων της λογοτεχνικής παράδοσης, που οι εκδότες προβάλλουν στον *Σκαπανέα*. Ασχοληθήκαμε, ακόμη, με κυρίαρχες θεματικές τάσεις της παραγόμενης «λογοτεχνίας» των στρατοπεδικών αρχών στο περιοδικό. Οι λόγοι της ενασχόλησης σχετίζονται με την πρωτοτυπία του θέματος, την αντικειμενικότητα του ερευνητή, την εξέταση της λογοτεχνίας ως μέσου αναμόρφωσης κρατούμενων και τη σύγκριση του περιεχομένου των κειμένων με το περιεχόμενο σχολικών αναγνωστικών του δημοτικού (1954 – 1974). Η ενασχόληση μας με τη λογοτεχνία «της άλλης πλευράς» συνετέλεσε στην ανάδειξη θεματικών και υφολογικών διαφορών από τα έργα των εξόριστων - συγγραφέων. Η «λογοτεχνία του *Σκαπανέα*» δίνει το «στίγμα» και συμπυκνώνει τις βασικές αρχές της «φιλοσοφίας» των υποστηρικτών και εμπνευστών της Μακρονήσου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Πρόλογος – Ευχαριστίες</i>	viii
<i>Περίληψη</i>	xii
<i>Περιεχόμενα</i>	xv
<i>Εισαγωγή</i>	1

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Η ΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΥ

Κεφάλαιο 1: Αναπαράσταση του τραύματος σε ποιητικά κείμενα της Μακρονήσου (1947 – 1954).....50

1.1 Καθορισμός ερευνητικών ζητημάτων.....	50
1.2 Η ευθεία αναφορά στις τραυματικές εμπειρίες.....	51
1.3 Η αποσιώπηση της τραυματικής εμπειρίας: η ανάδειξη ποίησης ερωτικού περιεχομένου.....	101
1.4 Η σπερματική αναφορά του τραύματος: η ανάδειξη ποίησης θρησκευτικού περιεχομένου.....	109
1.5 Η κρυπτική αποτύπωση του τραύματος.....	114
1.6 Ανακεφαλαιωτικές επισημάνσεις.....	124

Κεφάλαιο 2: «Συνομιλία» της ποίησης της Μακρονήσου (1947 – 1954) με τον προϋπάρχοντα λογοτεχνικό κανόνα.....128

2.1 Καθορισμός ερευνητικών ζητημάτων.....	128
2.2 Κυριότερες λογοτεχνικές τάσεις της περιόδου που η «ποίηση της Μακρονήσου» παράγεται.....	129
2.3 «Συνομιλία» των ποιητικών έργων της πρώτης κατηγορίας με τον υπάρχοντα λογοτεχνικό κανόνα.....	132
2.4 «Συνομιλία» των υπόλοιπων ποιητικών κειμένων με τον υπάρχοντα λογοτεχνικό κανόνα.....	142
2.5 Ποιητική συλλογή γραμμένη σύμφωνα με τις «επιταγές» της αριστερής διάνοησης.....	146

2.6 Ποιητική αφήγηση που μέμφεται τις «επιταγές» γραφής της αριστερής διάνοησης.....	157
2.7 Ανακεφαλαιωτικές επισημάνσεις.....	161
Κεφάλαιο 3: Αφηγηματική αναπαράσταση στοιχείων ταυτότητας της συλλογικότητας των εξόριστων.....	164
3.1 Καθορισμός ερευνητικών ζητημάτων.....	164
3.2 Κείμενα που συγκροτούν τα στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας σύμφωνα με τις κομματικές «επιταγές».....	165
3.3 Κείμενα που συγκροτούν τα στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας στον αντίποδα των κομματικών υποδείξεων.....	176
3.4 Κείμενα που μέμφονται τα στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας.....	180
3.5 Κείμενα που παρουσιάζουν τα στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας στο πλαίσιο μιας παρηγορητικής λογικής.....	189
3.6 Ανακεφαλαιωτικές επισημάνσεις.....	204
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΥ	
Κεφάλαιο 4: αναπαράσταση του τραύματος στην πεζογραφία της Μακρονήσου (1957 – 1974).....	212
4. 1 Καθορισμός ερευνητικών ζητημάτων.....	212
4. 2 Η ευθεία αναφορά στις τραυματικές εμπειρίες.....	212
4.3 Η σπερματική αναφορά του τραύματος: η ανάπτυξη διαφορετικών θεματικών.....	247
4.4 Η κρυπτική αναπαράσταση του τραύματος.....	253
4.5 Ανακεφαλαιωτικές επισημάνσεις.....	268
Κεφάλαιο 5: «Συνομιλία» της πεζογραφίας της Μακρονήσου (1957 – 1974) με τον αριστερό λογοτεχνικό κανόνα της αντίστοιχης περιόδου. Αφηγηματική αναπαράσταση της «κοινότητας μνήμης» των εξόριστων.....	272
5. 1 Καθορισμός ερευνητικών ζητημάτων.....	272
5. 2 «Απαιτήσεις» της αριστεράς ως προς το περιεχόμενο των πεζογραφικών έργων.....	273

5. 3 «Συνομιλία» της πεζογραφίας της Μακρονήσου (1957 – 1974) με τον αριστερό λογοτεχνικό κανόνα της αντίστοιχης περιόδου.....	277
5. 4 Αναπαράστασης της «κοινότητας μνήμης» των κρατούμενων.....	286
5. 5 Ανακεφαλαιωτικές επισημάνσεις.....	303

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: Η ΠΡΟΒΑΛΛΟΜΕΝΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΟΜΕΝΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΟΥ ΣΚΑΠΑΝΕΑ

Κεφάλαιο 6: Η προβαλλόμενη και παραγόμενη λογοτεχνία του Σκαπανέα.....308

6. 1 Καθορισμός ερευνητικών ζητημάτων.....	308
6. 2 Βασικές αρχές της «θεωρίας της πρόσληψης».....	310
6. 3 Πεζογραφία που διάβαζαν και προέβαλλαν στον Σκαπανέα: λόγοι των ανάλογων επιλογών.....	314
6. 4 Ποίηση που διάβαζαν και προέβαλλαν στον Σκαπανέα: λόγοι των ανάλογων επιλογών.....	334
6. 5 Πεζογραφία και ποίηση που δημιουργούνται με στόχο τη συμπερίληψη στον Σκαπανέα.....	356
<i>Συμπεράσματα.....</i>	381
<i>Παράρτημα: Κάτοψη Μακρονήσου, Αποσπάσματα αδημοσίευτης συλλογής Σύγχρονοι Άγγλοι Ποηταί, Ερωτηματολόγιο προς Δημήτρη Ραυτόπουλο.....</i>	407
<i>Summary.....</i>	427
<i>Βιβλιογραφία.....</i>	429

1. Καθορισμός ερευνητικών ζητημάτων εισαγωγής

Η παρούσα μελέτη αποτελεί το αποτέλεσμα της ερευνητικής μας ενασχόλησης με λογοτεχνικά κείμενα, που γράφονται και εκδίδονται από το 1947 έως το 1974. Πρόκειται για λογοτεχνία που θεματοποιεί ή σχετίζεται με την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου. Η εισαγωγή αποτελείται από άλλες οκτώ ενότητες. Στη δεύτερη παρατίθενται έρευνες σχετικά με το πώς αποτυπώνεται ο ελληνικός εμφύλιος στη λογοτεχνία. Στην επόμενη ενότητα παρατίθενται τα ιστορικά στοιχεία της Μακρονήσου. Στην τέταρτη και πέμπτη ενότητα παραθέτουμε προγενέστερες μελέτες του πώς αποτυπώθηκε η ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου στη λογοτεχνία και διευκρινίσεις σχετικά με τους συγγραφείς και το πρωτογενές υλικό αντίστοιχα. Η έκτη ενότητα αναπτύσσει τα κριτήρια επιλογής και αποκλεισμού του πρωτογενούς υλικού. Στην επόμενη ενότητα παρουσιάζεται περιληπτικά η δομή της παρούσας μελέτης. Οι τελευταίες δύο ενότητες πραγματεύονται θεωρητικά ζητήματα του κατά πόσο «νομιμοποιούμαστε» να αναζητήσουμε στη λογοτεχνία όψεις της ιστορίας και ζητήματα που αφορούν την αποσαφήνιση των όρων υποκειμενικότητα και ταυτότητα.

2. Έρευνες του πώς αποτυπώνεται ο ελληνικός εμφύλιος στη λογοτεχνία

Η λογοτεχνική παραγωγή της μεταπολεμικής περιόδου, έχοντας απασχολήσει εκτενώς την ελληνική και διεθνή ακαδημαϊκή κοινότητα, θεωρείται ως ο κατεξοχήν χώρος αναπαράστασης της ταραγμένης ιστορικής πραγματικότητας της εποχής. Αποτελεί κοινό τόπο ότι η μεταπολεμική λογοτεχνία συνδέεται με την ιστορία. Η μεταπολεμική λογοτεχνία αποτελείται από έναν μεγάλο αριθμό έργων, τα οποία αντλούν τη θεματολογία τους από την ιστορική πραγματικότητα της δεκαετίας του 1940. Βέβαια, η έννοια της ιστορικής αναπαράστασης στη λογοτεχνία είναι συχνά αμφισβητούμενη.¹ Ωστόσο, αποτελεί κοινή παραδοχή ότι το λογοτεχνικό έργο

¹ Διευκρινίζουμε πως δεν πρέπει να διαβάζουμε τη λογοτεχνία, η οποία αναφέρεται σε ιστορικά γεγονότα, ανυποψίαστοι κι έτοιμοι να πιστέψουμε και να υιοθετήσουμε την «αλήθεια» των εξιστορήσεων. Άλλωστε, η λογοτεχνία «υποτάσσεται» στους δικούς της κανόνες ποιητικής: λ. χ. επινοεί πρόσωπα και γεγονότα τα οποία μπορεί να φαίνονται αληθοφανή αλλά να αποτελούν αποκυήματα της φαντασίας του συγγραφέα. Ακόμη κι αν ο λογοτέχνης επιδιώκει να προβάλει τις ιστορικές του απόψεις, δεν υποχρεούται να ακολουθήσει την «πειθαρχία» της μεθοδολογίας της ιστορικής επιστήμης. Τα προσωπικά ιδεολογικά του πιστεύω, η ελλιπής κατανόηση των ιστορικών

δύναται να μας πληροφορήσει σχετικά με την εποχή που αναπαριστά. Η λογοτεχνία, ως προσπάθεια ανάδειξης μιας συλλογικής εμπειρίας και των συμφραζομένων της, «εργαλειοποιείται» συχνά για να αναδυθούν οι κυρίαρχες ή οι «περιθωριακές» απόψεις μιας ιστορικής περιόδου. Τα τελευταία χρόνια, το επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος ολοένα και περισσότερο εστιάζεται στο πώς αποτυπώθηκε ο εμφύλιος στη μεταπολεμική λογοτεχνία. Καθοριστικής σημασίας στάθηκαν οι ερευνητικές προσεγγίσεις του Γιάννη Βασιλακάκου και της Μαρίας Νικολοπούλου. Ο Βασιλακάκος, στη μελέτη του *Ο Ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος στη μεταπολεμική πεζογραφία 1946 – 1958* (2000),² ασχολήθηκε με πεζογραφία που θεματοποιεί εμπειρίες του εμφυλίου και δημοσιεύεται κατά το διάστημα (1946 – 1958). Η Νικολοπούλου, στη μελέτη «Ο "Τριακονταετής Πόλεμος:" η πεζογραφία με θέμα τον Εμφύλιο και η διαχείριση της μνήμης στο πεδίο της αφήγησης (1946 – 1974)»,³ εστίασε το ερευνητικό της ενδιαφέρον στην πεζογραφία, που μεταπλάθει την ιστορική εμπειρία του εμφυλίου και εκδίδεται ως τη μεταπολίτευση. Η Βενετία Αποστολίδου στη μελέτη *Τραύμα και μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων* (2010)⁴ εστίασε την προσοχή της στο πώς αναπαρίσταται το τραύμα του εμφυλίου από μία διαφορετική ομάδα συγγραφέων, αυτή των πολιτικών προσφύγων. Η αναζήτηση της αντίστοιχης βιβλιογραφίας ανέδειξε και μία επιπρόσθετη μελέτη που πραγματεύεται πώς οι όψεις του εμφυλίου αντικατοπτρίζονται όχι μόνο σε πεζογραφικά αλλά και σε κάποια ποιητικά κείμενα. Πρόκειται για τη μελέτη *Εμφύλιος και λογοτεχνία* (2012)⁵ του Δημήτρη Ραυτόπουλου, στην οποία περιλαμβάνονται 23 δοκίμια για τη λογοτεχνία του εμφυλίου πολέμου και εξετάζονται ιδιαίτερα τα έργα 17 ποιητών και πεζογράφων.

3. Η ιστορία της Μακρονήσου

συμβάντων και η απουσία μεθοδολογικών εργαλείων «ωθούν» σε μια μονόπλευρη παρουσίαση της ιστορίας στη λογοτεχνία. Το θέμα αναπτύσσεται διεξοδικά σε άρθρο της Αποστολίδου. Βλ. Βενετία Αποστολίδου, «Αφήγηση, αναπαράσταση και λογοτεχνία», περ. *Νέα Εστία*, τόμος 169, τεύχ. 1845, Ιούνιος 2011, σ. 1007 – 1012.

² Βλ. Γιάννης Βασιλακάκος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος στη μεταπολεμική πεζογραφία 1946 – 1958*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

³ Βλ. Μαρία Νικολοπούλου, «Ο "Τριακονταετής Πόλεμος:" η πεζογραφία με θέμα τον Εμφύλιο και η διαχείριση της μνήμης στο πεδίο της αφήγησης (1946 – 1974)», στο: Νίκος Μαρατζίδης – Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Εστία, Αθήνα 2008, σ. 419 – 493.

⁴ Βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Πόλις, Αθήνα 2010.

⁵ Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Εμφύλιος και λογοτεχνία*, Πατάκης, Αθήνα 2012.

Αναπόσπαστο κομμάτι αυτής της ιστορικής πραγματικότητας στη νεότερη ελληνική ιστορία θεωρούνται η εκτόπιση κι ο εγκλεισμός πολιτικών κρατουμένων σε διάφορα νησιά, όπως η Γύαρος, η Ικαρία, ο Άη – Στράτης, η Μακρόνησος κ. ά. Αναμφισβήτητα, στο μυαλό των περισσότερων ο εμφύλιος έχει συνδεθεί με ονόματα τόπων εξορίας, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγεται και η Μακρόνησος.⁶ Μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας (12 Φεβρουαρίου 1945) και την παράδοση των όπλων από τον ΕΛΑΣ ξεκινάει, εκ μέρους των παρακρατικών αλλά και του κράτους, μία εκστρατεία τρομοκράτησης των αντιστασιακών, ιδίως των μελών του ΕΑΜ.⁷ Ταυτόχρονα, οι δωσίλογοι αντιμετωπίζονται με ιδιαίτερη επιείκεια.⁸ Η εκστρατεία κλιμακώνεται μετά τις εκλογές του 1946 και την εμφάνιση των πρώτων ανταρτών στα βουνά.⁹ Ανάμεσα στα μέτρα απόλυτης καταστολής συμπεριλαμβάνεται και το «πείραμα» της Μακρονήσου.¹⁰ Πρόκειται για ένα στρατόπεδο πειθαρχημένης διαβίωσης, έναν τόπο εξορίας όπου χιλιάδες αριστεροί πολίτες και οπλίτες γνώρισαν τη βιαιότητα της εθνικιστικής νομιμοφροσύνης τόσο κατά τα εμφυλιακά όσο και τα μετεμφυλιακά χρόνια.¹¹ Εδώ εφαρμόζεται ένα νοσηρό σχέδιο ψυχολογικού πολέμου που συνδυάζει βασανισμό και προπαγάνδα με έναν βασικό στόχο: την επαναφορά των κρατούμενων, πολιτών και κυρίως στρατιωτών, στον «υγιή» εθνικό κορμό και την συντριβή της προσωπικότητάς τους, ώστε να μη συνεχίσουν την πολιτική τους δράση, όταν οι κρατούμενοι επιστρέψουν στα σπίτια τους.¹²

Γεγονός αποτελεί ότι τα προαναφερθέντα θέματα έχουν βρεθεί στο επίκεντρο ποικίλων συζητήσεων και ερευνητικών προσεγγίσεων της επιστήμης της ιστορίας κυρίως τέλος της δεκαετίας του 1990 και εξής.¹³ Θα παραθέσουμε πληροφορίες

⁶ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, μτφρ. Γιάννης Καστανάρας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 153.

⁷ Στο ίδιο, σ. 82.

⁸ Στο ίδιο, σ. 83 – 85.

⁹ Τα θέματα αναπτύσσονται διεξοδικά στη μελέτη του Βόγλη. Στο ίδιο σ. 89 – 97.

¹⁰ Στο ίδιο, σ. 153.

¹¹ Στο ίδιο, σ. 153 – 163.

¹² Τα θέματα αυτά αναπτύσσονται διεξοδικά σε άρθρο του Μπουρνάζου. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το "Μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου" 1947 - 1950», στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 115 – 145.

¹³ Η βιβλιογραφική έρευνα ανέδειξε ιστορικές μελέτες που πραγματεύονται τα αίτια και τις αφορμές της δημιουργίας του «κολαστηρίου» της Μακρονήσου, τους τρόπους λειτουργίας του, τις απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσης των κρατούμενων αλλά και το πώς ο εξουσιαστικός μηχανισμός του νησιού και ο κρατικός μηχανισμός παρουσίασε, σε πανελλαδικό επίπεδο, «το αναμορφωτικό και θεραπευτικό έργο» που συντελέστηκε στο νησί. Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία..., ό. π.*, Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή: όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947 – 1960*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, Πολυμέρης Βόγλης – Στρατής Μπουρνάζος, «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950. Βία και προπαγάνδα», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 51 – 80, Φίλιππος Ηλιού, «Η μνήμη της ιστορίας και η αμνησία

σχετικά με τις χρονολογίες λειτουργίας των στρατοπέδων, με το ποιοι, τότε και με ποια αιτιολογία μεταφέρθηκαν, καθώς και με ποια κριτήρια τοποθετήθηκαν στα Τάγματα. Επιπλέον, θα αναφέρουμε λεπτομέρειες σχετικά με την ίδρυση του «Οργανισμού Αναμορφωτηρίων Μακρονήσου» (ΟΑΜ).

Περίληπτικά, θα αρκεστούμε να αναφέρουμε ότι τα στρατόπεδα της Μακρονήσου ξεκίνησαν τη λειτουργία τους το 1947.¹⁴ Οι ιστορικοί διακρίνουν δύο περιόδους λειτουργίας τους. Κατά την πρώτη περίοδο (καλοκαίρι 1947 – άνοιξη 1949) βρέθηκαν στο νησί στρατιώτες και αξιωματικοί.¹⁵ Η μεταφορά στρατιωτών στη Μακρόνησο είχε ήδη ξεκινήσει από τον Μάιο του 1947.¹⁶ Στο νησί εξορίας, οι στρατιώτες θα χωριστούν σε τρία Τάγματα Σκαπανέων (Β, Α, Γ, Τάγμα) ανάλογα με το βαθμό «εθnikοφροσύνης» τους: «Στο Γ' τάγμα στέλνονταν στρατιώτες με υπόνοιες για αριστερή δράση ή που τους βάραινε το οικογενειακό και συγγενικό τους περιβάλλον. Στο Β, στρατιώτες και πολλοί υπαξιωματικοί για τους οποίους δεν είχαν ολοκληρωθεί οι κατηγορίες που τους βάραιναν. Και στο Α, όσοι κρίνονταν "αμετανόητοι"». ¹⁷ Ο λόγος της ίδρυσης των στρατοπέδων έγκειται στη διασφάλιση της νομιμοφροσύνης του στρατεύματος.¹⁸ Ουσιαστικά, τα τρία Τάγματα (Β, Α, Γ)

τωνεθνών», στο: *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του εικοστού αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 295-306. Πρβλ. Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Ίδρυση, διάρθρωση και λειτουργία του οργανισμού αναμορφωτηρίων Μακρονήσου», στο: *Ιστορικό τοπίο...*, ό. π., σ. 116 – 167, Γιώργος Μαργαρίτης, «Το στρατόπεδο της Μακρονήσου: η "στρατιωτική" περίοδος (1947 – 1949)», στο: *Ιστορικό τοπίο...*, ό. π., σ. 275 – 302, Στρατής Μπουρνάζος, «Το "Μέγα Εθνικόν Σχολείον..."», ό. π., σ. 115 – 145.

¹⁴ Στις 19 Φεβρουαρίου 1947, το Γενικό Επιτελείο Στρατού θα καταθέσει πρόταση δημιουργίας στρατοπέδων στη Μακρόνησο, όπου θα μεταφέρονται οι «επικίνδυνοι» στρατιώτες. Η πρόταση θα κατατεθεί στο Υπουργείο Στρατιωτικών, όπου και θα εγκριθεί στις 3 Απριλίου 1947. Βλ. *Μακρόνησος. Ιστορικός τόπος*, τόμος πρώτος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2002, σ. 59. Πληροφοριακά, αξίζει να αναφέρουμε ότι η Μακρόνησος χρησιμοποιήθηκε και σε προγενέστερες ιστορικές φάσεις: «στη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου (1847), ενώ κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων (1912 – 1913) εγκαταστάθηκε εκεί για περίπου έναν χρόνο στρατόπεδο αιχμαλώτων, που δεινοπάθησαν από την πείνα, τη δίψα, τις κλιματολογικές συνθήκες και αποδεκατίστηκαν τελικά από τύφο. Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή (1922) μεταφέρθηκαν στο νησί και παρέμειναν εκεί περίπου για ένα εξάμηνο πρόσφυγες, (...)». Βλ. Κώστας Διαφωνίδης, Μάρθα – Λουίζα Γρηγοράκου, Ρένα Λευκαδίτου (επιμ.), *Μακρόνησος. Ιστορικός πολιτιστικός τόπος*, ΥΠΠΟ-ΥΠΕΧΩΔΕ-ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ-ΤΕΕ-ΕΜΠ-ΙCOMOS-ΠΕΚΑΜ, Αθήνα 1994, σ. 16. Πρβλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 154.

¹⁵ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης – Στρατής Μπουρνάζος, «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950...», ό. π., σ. 55.

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 55.

¹⁷ Βλ. Βαρδής Β. Βαρδινογιάννης – Παναγιώτης Γ. Αρώνης, *Οι μισοί στα σίδερα. Όταν άνοιζαν οι βαριές αμπάρες κι έκλεισαν μέσα τους το μισό έθνος*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1996, σ. 153. Πρβλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 154.

¹⁸ «Η κυβέρνηση πίστευε ότι η παρουσία αριστερών στρατιωτών και αξιωματικών θα μπορούσε να έχει διαλυτικές επιδράσεις στο αξιόμαχο του στρατεύματος που εκείνη την εποχή έδινε σκληρές μάχες κατά του ΔΣΕ. Μέσα από τη διαδικασία της "αναμόρφωσης" η στρατιωτική και πολιτική ηγεσία είχε τη δυνατότητα να ελέγξει την "εθnikοφροσύνη" των στρατευμένων ή να επιτύχει την πολιτική μεταστροφή τους πριν τους στείλει σε μάχιμες μονάδες. Από την άλλη πλευρά, η κατάταξη χιλιάδων

συνιστούν στρατιωτικές μονάδες που συγκροτήθηκαν στο Β, Α, Γ σώμα στρατού, όταν πάρθηκε η απόφαση οι «ύποπτοι πολιτικών φρονημάτων» πολίτες να μην αποπέμπονται από τον στρατό, αλλά να κατατάσσονται και να υπηρετούν σε μονάδες «ανεπιθύμητων».¹⁹

Το πρώτο Τάγμα που αποβιβάζεται και εγκαθίσταται στη Μακρόνησο είναι το Β. Κατά τη διάρκεια της λειτουργίας τους στη Μακρόνησο, τα τρία Τάγματα Σκαπανέων μετονομάζονται σε Β' Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (ΒΕΤΟ), (ΑΕΤΟ) και (ΓΕΤΟ) αντίστοιχα.²⁰ Η μετονομασία των Ταγμάτων πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 1949.²¹ Και τα τρία Τάγματα λειτουργούν από το 1947 έως το 1953. Τον Σεπτέμβριο του 1947, μεταφέρθηκαν στη Μακρόνησο αξιωματικοί, που είχαν υπηρετήσει με τον ΕΛΑΣ, και εγκαταστάθηκαν στο Γ' Κέντρο Παρουσίας Αξιωματικών (ΓΚΠΑ)²² ως το 1948. Τον Αύγουστο του 1947, μεταφέρθηκαν από την Αθήνα στη Μακρόνησο οι «Στρατιωτικά Φυλακαί Αθηνών» (ΣΦΑ)²³ με τους υπόδικους των στρατοδικείων και παρέμειναν ως το 1950. Τον Νοέμβριο του 1948 μεταφέρθηκαν στη Μακρόνησο πολιτικοί κρατούμενοι από τις φυλακές Βούρλων και τοποθετήθηκαν στο Στρατόπεδο Πειθαρχημένης Διαβίωσης,²⁴ ενώ «λίγους μήνες νωρίτερα είχε αρχίσει η επιλεκτική μεταφορά πολιτικών εξόριστων από άλλα νησιά».²⁵ Παρέμειναν στο εν λόγω στρατόπεδο έως το 1950. Τα στρατόπεδα, η διεύθυνση και το προσωπικό ήταν στην αρμοδιότητα του Γενικού Επιτελείου Στρατού.

Στην αρμοδιότητα του Γενικού Επιτελείου Στρατού βρισκόταν και ο «Οργανισμός Αναμορφωτηρίων Μακρονήσου» (ΟΑΜ).²⁶ Ο (ΟΑΜ) ιδρύεται με το

ύποπτων φαντάρων και ο εγκλεισμός τους στη Μακρόνησο στερούσε από τον Δημοκρατικό Στρατό τη δυνατότητα να τους στρατολογήσει στις γραμμές του». Στο ίδιο, σ. 154.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 154.

²⁰ Στο ίδιο, σ. 160. Τα θέματα αυτά αναπτύσσονται διεξοδικώς και σε βιβλίο του Φλουντζή. Βλ. Αντώνης Φλουντζής, *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, Φιλιππότης, Αθήνα 1984, σ. 41 – 79.

²¹ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 160.

²² Στο ίδιο, σ. 160.

²³ Βλ. Νίκος Μάργαρης, *Ιστορία της Μακρονήσου*, τόμος πρώτος, Δωρικός, Αθήνα 1982, σ. 381.

²⁴ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 160.

²⁵ Στο ίδιο, σ. 160.

²⁶ Στο ίδιο, σ. 153. Ο ιστορικός σπεύδει να ερμηνεύσει τους λόγους για τους οποίους το Γενικό Επιτελείο Στρατού ανέλαβε τη διεύθυνση του στρατοπέδου της Μακρονήσου και του ΟΑΜ. Ο Βόγλης τονίζει ότι «η κυβέρνηση θεωρούσε το στρατιωτικοποιημένο μοντέλο εγκλεισμού ως πιο επιτυχημένο σε σχέση με τα υπόλοιπα και επιβεβαίωνε το αυξανόμενο κύρος και την ισχύ του στρατού στους κόλπους του καθεστώτος, ιδιαίτερα μετά την έκβαση του Εμφυλίου». Στο ίδιο, σ. 153.

νήφισμα ΟΓ΄ της 14^{ης} Οκτωβρίου 1949 «περί μέτρων εθνικής αναμορφώσεως».²⁷ Ο λόγος ίδρυσης του (ΟΑΜ) έγκειται στο «ότι η κυβέρνηση, η οποία μέχρι τότε τα είχε παρουσιάσει ως συνηθισμένα στρατόπεδα για στρατιώτες, οραματιζότανε τα στρατόπεδα της Μακρονήσου ως μόνιμη σωφρονιστική λύση όχι μόνο για στρατιώτες αλλά και για πολίτες».²⁸ Συνεπώς, κατά τη δεύτερη περίοδο λειτουργίας των στρατοπέδων (άνοιξη 1949 – καλοκαίρι 1950), «συγκεντρώνεται στη Μακρόνησο ένας αυξανόμενος αριθμός πολιτών (προληπτικώς συλληφθέντες άντρες και γυναίκες πολιτικοί εξόριστοι και πολιτικοί κρατούμενοι) και ο αριθμός των στρατιωτών μειώνεται».²⁹ Ως εκ τούτου, θα δημιουργηθούν στο νησί δύο επιπρόσθετα στρατόπεδα για πολίτες, τα Ειδικά Σχολεία Αναμορφώσεως Ιδιωτών (Β. ΕΣΑΙ και Α. ΕΣΑΙ). Τα δύο αυτά στρατόπεδα λειτουργούν ως το 1950 και ανήκουν στην αρμοδιότητα του Β΄ και Α΄ Τάγματος αντίστοιχα.³⁰ Τον Ιανουάριο του 1950, τέλος, μεταφέρονται στη Μακρόνησο εξόριστες γυναίκες από το Τρίκερι³¹ και παραμένουν στο νησί οκτώ με εννέα μήνες. Αυτές οι γυναίκες τοποθετούνται σε ένα ξεχωριστό στρατόπεδο του νησιού, το Ειδικόν Σχολείον Αναμορφώσεως Γυναικών (ΕΣΑΓ). Και το εν λόγω στρατόπεδο υπαγότανε στην αρμοδιότητα του Α΄ Ειδικού Τάγματος Οπλιτών.³²

Σχετικά με την τοποθεσία του νησιού και τη διαμόρφωση του χώρου αξίζει να αναφερθούν τα εξής: η Μακρόνησος είναι νησί του Αιγαίου και βρίσκεται κοντά στην Αττική, απέναντι από το Λαύριο. Κατά τη διάρκεια των χρόνων, που το νησί χρησιμοποιήθηκε ως τόπος εξορίας, τα κτίρια του νησιού ήταν λίγα και αδυνατούσαν να χωρέσουν τον κόσμο, ο οποίος στεγάζεται σε σκηνές.³³ Πρόκειται κατά κύριο λόγο για κτίρια διοικήσεως, θέατρα, νοσοκομεία και εκκλησίες, ενώ οι

²⁷ Στο ίδιο, σ. 153. Για επιπρόσθετες πληροφορίες σχετικά με την ίδρυση, τη διάρθρωση και τη λειτουργία του ΟΑΜ, βλ. Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Ίδρυση, διάρθρωση...», *ό. π.*, σ. 147 – 157.

²⁸ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, *ό. π.*, σ. 153.

²⁹ Το απόσπασμα και οι απόψεις, σχετικά με τον διαχωρισμό των περιόδων λειτουργίας του στρατοπέδου, αντλούνται από άρθρο. Βλ. Πολυμέρης Βόγλης – Στρατής Μπουρνάζος, «Στρατόπεδο Μακρονήσου...», *ό. π.*, σ. 51 – 80: 55.

³⁰ Βλ. Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Ίδρυση, διάρθρωση...», *ό. π.*, σ. 147 – 157: 151 – 152.

³¹ «Το Γενάρη του 1950 μετέφεραν περίπου 1.200 γυναίκες στη Μακρόνησο και από κει τον Ιούλιο της ίδιας χρονιάς, αφού ελευθέρωσαν τις υπερήλικες, 500 περίπου γυναίκες τις πήγαν ξανά στο Τρίκερι». Βλ. Τασούλα Βερβενιώτη, «Μακρονήσι: Μαρτυρία και μαρτυρίες γυναικών», στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, *ό. π.*, σ. 103 – 114: 104. Για λεπτομέρειες της αδυσώπητης καθημερινότητας των εξόριστων γυναικών στη Μακρόνησο, βλ. Μαριγούλα Μαστρολέων – Ζέρβα, *Εξόριστες. Χίος – Τρίκερι – Μακρονήσι*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα ²1986.

³² Βλ. Νίκος Μάργαρης, *Ιστορία της Μακρονήσου*, τόμος δεύτερος, Δωρικός ³1982, σ. 624. Πρβλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, *ό. π.*, σ. 160.

³³ Βλ. Κώστας Διαφωνίδης, Μάρθα – Λουίζα Γρηγοράκου, Ρένα Λευκαδίτου (επιμ.), *Μακρόνησος...*, *ό. π.*, σ. 20.

δραστηριότητες των έγκλειστων λαμβάνουν χώρα κυρίως στην ύπαιθρο.³⁴ Στο νησί υπήρχαν και έξι στρατόπεδα.³⁵ Οι εγκαταστάσεις των στρατοπέδων της Μακρονήσου βρίσκονται κατά μήκος της δυτικής πλευράς του νησιού³⁶ και «την άμεση περιοχή τους, που οριοθετείται από σειρά φυλακίων, τα οποία ακολουθούν τις κορυφογραμμές και χωρίζουν την περιοχή των στρατοπέδων από το υπόλοιπο νησί».³⁷ Μετά την οριστική εγκατάλειψη του νησιού τον Φεβρουάριο του 1961, το ελληνικό δημόσιο κατέστρεψε μεγάλο μέρος των κτιρίων του νησιού, προκειμένου να πουλήσει τα χρήσιμα δομικά υλικά (μάρμαρα, μεταλλικές στέγες κ. ά.).³⁸ Η Μακρόνησος ήταν ένα νησί γεμάτο με θάμνους, που καθαρίζεται και απογυμνώνεται από κάθε ίχνος χλωρίδας που υπάρχει. Επ' αυτού του χώρου δημιουργούνται κάποιοι δρόμοι, ορίζονται κάποιες περιοχές ανά τάγμα, γράφονται κάποιες πανηγυρικές επιγραφές υπέρ του έθνους και του βασιλιά στο βουνό με ασβεστωμένες πέτρες.³⁹

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι οι ερευνητές επιχείρησαν να εντοπίσουν το πρότυπο βάσει του οποίου δημιουργήθηκε και λειτούργησε το στρατόπεδο της Μακρονήσου. Κάποιοι ιστορικοί πιθανολογούν ότι: «Αναζητώντας (...) τους σχεδιασμούς που οδηγούν στη συγκρότηση της Μακρονήσου, άμεσο πρόδρομο της μπορούμε να θεωρήσουμε τα στρατόπεδα συγκέντρωσης τα οποία δημιουργούν οι Άγγλοι, το 1944, για τους Έλληνες αντιφασίστες, μετά την καταστολή του κινήματος της Μέσης Ανατολής».⁴⁰ Οι ερευνητές κατέληξαν στο προαναφερθέν συμπέρασμα λόγω του ότι,

³⁴ Στο ίδιο, σ. 20.

³⁵ Τα στρατόπεδα από τον βορρά προς τον νότο είναι: Το Στρατόπεδο Πειθαρχημένης Διαβίωσης Πολιτικών Εξόριστων (1948 – Ιούλιος 1950), το Β' Τάγμα Σκαπανέων που μετονομάζεται το 1949 σε ΒΕΤΟ - Β' Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (1947 - 1953). Αυτό το στρατόπεδο περιλαμβάνει το Β. ΕΣΑΙ - Ειδικό Σχολείο Αναμορφώσεως Ιδιωτών (1949 - 1950). Ένα ακόμη στρατόπεδο είναι το Α' Τάγμα Σκαπανέων που μετονομάζεται σε ΑΕΤΟ - Α' Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (1947 - 1950). Αυτό το στρατόπεδο περιλαμβάνει το Α. ΕΣΑΙ - Ειδικό Σχολείο Αναμορφώσεως Ιδιωτών (1949 - 1950) και το ΕΣΑΓ - Ειδικό Σχολείο Αναμορφώσεως Γυναικών (1950). Στο νησί βρίσκονται ακόμη τρία στρατόπεδα: το ΓΚΠΑ - Γ' Κέντρο Παρουσίας Αξιωματικών (1947 - 1948), το Γ' Τάγμα Σκαπανέων που μετονομάζεται το 1949 σε ΓΕΤΟ - Γ' Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (1947 - 1953) και οι ΣΦΑ - Στρατιωτικές φυλακές Αθηνών (1947 - 1950).

³⁶ Στο Παράρτημα παραθέτουμε κάτοψη της Μακρονήσου, που δημιουργήθηκε τον Ιανουάριο του 1950 από απεσταλμένους του Βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών (Foreign Office 371/87647RG1016/6 Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή στην Ελλάδα. Αναφορά για τη Μακρόνησο 20.01.1950). Στην κάτοψη εντοπίζουμε και σημειώνουμε τα έξι στρατόπεδα του τόπου εξορίας, σύμφωνα με τις απόψεις της μελέτης, βλ. Κώστας Διαφωνίδης, Μάρθα - Λουίζα Γρηγοράκου, Ρένα Λευκαδίτου (επιμ.), *Μακρόνησος...*, ό. π., σ. 19-33. Ευχαριστούμε ιδιαίτερος τον Πολυμέρη Βόγλη, που μας παραχώρησε απλόχερα τα αρχεία του Βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών σχετικά με τη Μακρόνησο και άλλους ελληνικούς χώρους εγκλεισμού.

³⁷ Στο ίδιο, σ. 19.

³⁸ Στο ίδιο, σ. 61.

³⁹ Βλ. Χρήστος Σαμουηλίδης, *Νησί του διαβόλου*, Φιλιππούλη, Αθήνα 1986, σ. 29.

⁴⁰ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης - Στρατής Μπουρνάζος, «Στρατόπεδο Μακρονήσου...», ό. π., σ. 51 - 80: 70.

σύμφωνα πάντα με τη γνώμη τους, εντόπισαν κάποια κοινά χαρακτηριστικά των δύο στρατοπέδων εγκλεισμού: «Εκτός από στοιχεία όπως ο μαζικός εγκλεισμός των πολιτικών αντιπάλων, τα συρματοπλέγματα και ο βασανισμός, θα συναντήσουμε και ορισμένους κοινούς πρωταγωνιστές: τον Κ. Βεντήρη, τον Γ. Μπαϊρακτάρη και τον Α. Βασιλόπουλο».⁴¹ Ωστόσο, η Μακρόνησος πιθανότατα συνιστά μοναδικό ιστορικό παράδειγμα σε ολόκληρη τη μεταπολεμική Ευρώπη. Σύμφωνα με τις πεποιθήσεις των ιστορικών, η μοναδικότητα και η ιδιαιτερότητα του «πειράματος» της Μακρονήσου οφείλεται σε τρεις βασικούς παράγοντες, που συνιστούν αυτό που θα ορίζαμε ως ιδιομορφία της Μακρονήσου. Ο Μπουρνάζος υποστηρίζει σχετικά: «Πρώτον, η έκταση του φαινομένου, ο μεγάλος αριθμός εξόριστων, οπλιτών και πολιτών· δεύτερον, η έκταση και η ένταση των βασανιστηρίων, ατομικών και συλλογικών, σωματικών και ψυχικών· τέλος, και εδώ ερχόμαστε στο προκείμενο, ο κεντρικός ρόλος που καταλαμβάνει η Μακρόνησος εξ αρχής στην κρατική προπαγάνδα».⁴²

Ποιοι ήταν οι στόχοι της δημιουργίας της Μακρονήσου; Ο μηχανισμός και η οργάνωση της Μακρονήσου στόχευε φαινομενικά στην αλλαγή της ιδεολογίας των κρατούμενων,⁴³ στην αποκήρυξη του κομμουνισμού,⁴⁴ στην «αναμόρφωσή» και στην «ανάληψη» τους. Ο ανομολόγητος στόχος των εξουσιαστικών αρχών του στρατοπέδου φαίνεται να είναι ότι θέλουν να «διαλύσουν» τους εξόριστους, ώστε όταν επιστρέψουν στα χωριά τους, στις πόλεις τους ή στην κοινωνία να μην μπορούν να ενταχθούν ξανά στην αριστερά ή στις οργανώσεις της. Το πρώτο βήμα, και απαραίτητη προϋπόθεση για την «ανάληψη», ήταν η υπογραφή «δήλωσης μετανοίας».⁴⁵ Πρόκειται για μία τυποποιημένη δήλωση στην οποία αυτός που υπογράφει, δηλώνει ότι αποκηρύσσει τον κομμουνισμό («διανθισμένο» με διάφορα επίθετα λ. χ. «τον προδοτικό» κ. ά.), ότι αποπλανήθηκε φρικτά κατά τη διάρκεια της κατοχής εντασσόμενος στο ΕΑΜ, κ. λ. π.⁴⁶ Εν συνεχεία, η «δήλωση μετανοίας»

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 51 – 80: 70.

⁴² Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το "Μέγα Εθνικόν Σχολείον...», ό. π., σ. 115 – 145: 116 – 117.

⁴³ Βλ. Κώστας Διαφωνίδης, Μάρθα – Λουίζα Γρηγοράκου, Ρένα Λευκαδίτου (επιμ.), *Μακρόνησος...*, ό. π., σ. 77.

⁴⁴ Οι κρατούμενοι στη Μακρόνησο δεν ήταν όλοι κομμουνιστές. Ως εκ τούτου, παρατηρούμε την εξής αντίφαση: πολλοί κρατούμενοι που μπορεί να είναι λ. χ. σοσιαλιστές ή οτιδήποτε άλλο, καλούνται να αποκηρύξουν την κομμουνιστική ιδεολογία. Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 160.

⁴⁵ Γνωρίζουμε ότι το 90 με 95% των εξόριστων στη Μακρόνησο υπέγραψαν «δήλωση μετανοίας». Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Στρατόπεδο Μακρονήσου, 1947 – 1950. Εθνική και αντικομμουνιστική αγωγή», στο: *Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1998, σ. 117 – 137: 125.

⁴⁶ Μία ανάλογη δήλωση παρατίθεται στο: βλ. *Μακρόνησος. Ιστορικός τόπος*, τόμος Γ, ' Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2006, σ. 491.

δημοσιεύεται σε εφημερίδες στην Αθήνα, διαβάζεται στα χωριά του υπογράψαντος από τον άμβωνα⁴⁷ και αποτελεί ένα «στίγμα» που τον ακολουθεί. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι κρατούμενοι, ανεξάρτητα αν ήταν στρατιώτες ή απλοί πολίτες, δε διέθεταν όπλα.⁴⁸ Η απόκτηση όπλων από τους εξόριστους ήταν η «ηρωική κατάληξη» του ανανήψαντα.⁴⁹ Με άλλα λόγια, το να αποκτήσει κάποιος Μακρονησιώτης όπλο προϋπέθετε ότι είχε περάσει όλα τα στάδια της «ηθικής αποκατάστασης», μέσω των «δηλώσεων μετανοίας», για να φτάσει τελικά σε μια μεγάλη πανηγυρική εκδήλωση στο παναθηναϊκό στάδιο, να πάρει το όπλο από το χέρι του βασιλιά⁵⁰ και μετά να ενταχθεί στον Εθνικό στρατό και να πάει στο μέτωπο.⁵¹ Ξαναπαίρνοντας οι «ανανήψαντες» το όπλο γίνονταν ξανά Έλληνες, γιατί υποτίθεται ότι είχαν απολέσει αυτή τους την ιδιότητα και είχαν γίνει «εαμοσλαύβου», «βούλγαροι», «προδότες» της ελληνικής φυλής.⁵² Οι «ανανήψαντες», προκειμένου να πείσουν τις στρατοπεδικές αρχές για την ουσιαστική ιδεολογική τους «μεταστροφή», συμμετείχαν υποχρεωτικά σε μία σειρά διαλέξεων και ομιλιών, που πραγματοποιούνται στο νησί,⁵³ σε μια προσπάθεια καλλιέργειας του εθνικού φρονήματος ή βασάνιζαν σωματικά και ψυχικά τους εξόριστους και πρώην συντρόφους τους.⁵⁴

Η προβολή του έργου που συντελείται στο στρατόπεδο της Μακρονήσου, από τα τέλη του 1947 έως τις αρχές του 1950, αποτελεί αντικείμενο μιας εκτεταμένης και μεθοδικά οργανωμένης προπαγανδιστικής εκστρατείας. Η επίσημη καθημερινότητα της Μακρονήσου είναι ένα εξαγωγίμο πολιτικό προϊόν και προβάλλεται στη δημόσια σφαίρα της ελληνικής αλλά, σε κάποιες περιπτώσεις, και της ευρωπαϊκής πραγματικότητας. Η εκεί συντελούμενη «ψυχική και πνευματική αναμόρφωση» εκθειάζεται δημοσίως από τα περιοδικά και τις εφημερίδες, που οι στρατοπεδικές

⁴⁷ Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το "Μέγα Εθνικόν Σχολείον...», *ό. π.*, σ. 115 – 145: 126. Παρενθετικά, αξίζει να αναφερθεί ότι η εκκλησία υποστήριξε και συμμετείχε οργανικά στην «αναμόρφωση» της Μακρονήσου. Βλ. Βαρδής Βαρδινογιάννης, *Σ.Φ.Α. Μακρόνησος. Οχτώβρης 1948 – Μάης 1949*, Θεμέλιο, Αθήνα 1982, σ. 106 – 109 και 115 – 119.

⁴⁸ Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το "Μέγα Εθνικόν Σχολείον...», *ό. π.*, σ. 115 – 145: 128.

⁴⁹ Στο *ίδιο*, σ. 115 – 145: 128.

⁵⁰ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, *ό. π.*, σ. 161.

⁵¹ Στο *ίδιο*, σ. 175. Πρβλ. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το "Μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου...», *ό. π.*, σ. 115 – 145: 128.

⁵² Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, *ό. π.*, σ. 161.

⁵³ Στο *ίδιο*, σ. 157. Πρβλ. Νίκος Μάργαρης, *Ιστορία της Μακρονήσου*, τόμος πρώτος, Δωρικός, Αθήνα 1982, σ. 184. Στο βιβλίο του Ροδοκανάκη που εκδίδεται το 1949 στα αγγλικά έχουμε την καταγραφή των τίτλων μιας σειράς ανάλογων διαλέξεων «ανανήψαντων». Βλ. C. P. Rodocanachi, *A great work of civic readaptation in Greece*, [χ. έ.], Αθήνα 1949, σ. 10 -11.

⁵⁴ Σε κάποιες περιπτώσεις, οι βασανιστές της Μακρονήσου ήταν πρώην μέλη του ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο) ή της ΕΠΟΝ (Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων). Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, *ό. π.*, σ. 158 – 159. Πρβλ. Νίκος Μάργαρης, *Ιστορία...*, *ό. π.*, σ. 184.

αρχές δημιουργούν και εκδίδουν⁵⁵ σε «συνεργασία» με τους κρατούμενους αλλά και από εφημερίδες της Αθήνας.⁵⁶ Το καθεστώς της Μακρονήσου υποστηρίζεται από τη συνηγορία διανοομένων⁵⁷ της δεξιάς (ο ακαδημαϊκός και πολιτικός Π. Κανελλόπουλος,⁵⁸ ο ακαδημαϊκός και μετέπειτα πρόεδρος της δημοκρατίας "1975–1980" Κ. Τσάτσος,⁵⁹ ο συγγραφέας Σ. Μυριβήλης⁶⁰ κ. ά.), αλλά και από ειδικές τελετές που οργανώνονται. Ενδεικτικά αναφέρουμε μια ανάλογη τελετή: τον Μάιο του 1949 οργανώνεται στο Ζάππειο Μέγαρο μια φωτογραφική έκθεση από τις «αθλητικές και δημιουργικές» δραστηριότητες της Μακρονήσου.⁶¹ Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι, μέσα στη λογική της προπαγάνδας, οι εξουσιαστικές αρχές της Μακρονήσου «οικειοποιήθηκαν» σύμβολα της ελληνικής πολιτισμικής παράδοσης και κατασκεύασαν στο νησί μικρογραφίες του Παρθενώνα, της Αγίας Σοφίας αλλά και άλλων μικρών εκκλησιών, αρχιτεκτονικών «θαυμάτων» που χαρακτηρίζουν το ελληνικό έθνος.⁶² Ειδική προσπάθεια καταβάλλεται για την προβολή της Μακρονήσου στο εξωτερικό. Στο νησί εξορίας πραγματοποιούνται συχνές επισκέψεις ξένων δημοσιογράφων και αξιωματούχων.⁶³ Επιπλέον, κυκλοφορούν στα αγγλικά

⁵⁵ «Η *Αναμόρφωσις* εκδιδόταν από το Α΄ Τάγμα Σκαπανέων, η *Φωνή της Πατρίδος* από το Β΄ Τάγμα, ο *Σκαπανεύς* από το Γ΄ Τάγμα και η *Μακρόνησος* από τους κρατούμενους αξιωματικούς (ΕΤΑΕ). Από τον Οκτώβριο του 1948 το περιοδικό *Σκαπανεύς* έγινε το επίσημο όργανο και των τριών ταγμάτων». Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 175. Η ύπαρξη των εν λόγω εντύπων επιβεβαιώνεται και σε μελέτη του Μπουρνάζου. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Στρατόπεδο Μακρονήσου...», ό. π., σ. 117 – 137: 120.

⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 117 – 137: 120.

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 117 – 137: 120.

⁵⁸ Ο Μπουρνάζος συγκεντρώνει τις εγκωμιαστικές απόψεις του Κανελλόπουλου για το έργο της Μακρονήσου. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το "Μέγα Εθνικόν Σχολείον..."», ό. π., σ. 115 – 145: 121, 129 αντίστοιχα.

⁵⁹ Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Στρατόπεδο Μακρονήσου...», ό. π., σ. 117 – 137: 121.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 117 – 137: 125.

⁶¹ Στο ίδιο, σ. 117 – 137: 118 – 119.

⁶² Βλ. Κώστας Διαφωνίδης, Μάρθα – Λουίζα Γρηγοράκου, Ρένα Λευκαδίτου (επιμ.), *Μακρόνησος...*, ό. π., σ. 20.

⁶³ Ο Φλουντζής μας ενημερώνει για μια επίσκεψη Βρετανών αξιωματικών, οι οποίοι επισκέφθηκαν το νησί 5 και 6 Ιανουαρίου το 1950. Ο Φλουντζής μας πληροφορεί ότι, λόγω της συγκεκριμένης επίσκεψης και προκειμένου να μην εμφανιστούν στοιχεία, οι σοβαρά κακοποιημένοι πολιτικοί κρατούμενοι μεταφέρθηκαν από τον 7^ο λόχο του Β΄ ΕΤΟ - ΕΣΑΙ στον 8^ο λόχο στον Άη – Γιώργη. Βλ. Αντώνης Φλουντζής, *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, Φιλιππότης, Αθήνα 1984, σ. 215 – 216. Δειγματοληπτικά, θα αρκестούμε να αναφέρουμε ότι το εγκωμιαστικό περιεχόμενο των εκθέσεων, που συνέταξαν δύο Αμερικανοί διπλωμάτες μετά από επίσκεψή τους στη Μακρόνησο, παρουσιάζεται και αναλύεται σε άρθρο του Βόγλη. Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, «"Δεν εντυπωσιάστηκα από τον ενθουσιασμό του κοινού." Η Μακρόνησος από τη σκοπιά ενός Βρετανού αξιωματικού», στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, ό. π., σ. 175 – 186: 179 – 182. Αξιοσημείωτο κρίνεται το γεγονός ότι ο ιστορικός παρουσιάζει μία άκρως επικριτική έκθεση του αντισυνταγματάρχη Strangeways για τη Μακρόνησο, η οποία δεν θα πρέπει να θεωρηθεί αντιπροσωπευτική των εκθέσεων που συνέτασσαν οι ξένοι επισκέπτες της Μακρονήσου. Στο ίδιο, σ. 175 – 186: 183 – 186.

προπαγανδιστικά φυλλάδια, δημοσιεύματα σε ξένα περιοδικά,⁶⁴ καθώς και άλλο ξενόγλωσσο «υμνητικό» υλικό (λ. χ. ένα φιλμ στο BBC).⁶⁵

Το στρατόπεδο της Μακρονήσου παρουσιάστηκε από την προπαγάνδα του ελληνικού, εμφυλιακού κράτους μέσω δύο κυρίαρχων μεταφορών (συμβολισμών), χαρακτηριστικών του «αναμορφωτικού» χαρακτήρα που προσέδιδαν στο «δημιούργημα» οι εμπνευστές του. Η Μακρόνησος προβλήθηκε ως «πρότυπο εκπαιδευτήριο» και «θεραπευτήριο ψυχών».⁶⁶ Με άλλα λόγια, οι φανατικοί υποστηρικτές του νοσηρού πειράματος της Μακρονήσου αντιλαμβάνονται τον κομμουνισμό ως «ψέμα», «πλάνη» και αρρώστια, χαρακτηριστικά, που εντοπίζονται και στη διεθνή αντικομμουνιστική φιλολογία του ψυχρού πολέμου.⁶⁷ Υπό αυτό το πρίσμα, οι διαπρύσιοι υποστηρικτές του φαινομένου της Μακρονήσου διατείνονται ότι κάποιος «παρασύρθηκαν», «αρρώστησαν» και ενστερνίστηκαν την κομμουνιστική ιδεολογία. Σύμφωνα με τις ίδιες απόψεις, ο εγκλεισμός στο νησί αποτελεί τη «μοναδική σωτηρία» τους.⁶⁸

Είναι κοινώς και ευρέως γνωστό ότι η Μακρόνησος θεωρείται συνώνυμο της βίας και του απάνθρωπου τρόπου διαβίωσης των εξόριστων.⁶⁹ Στη Μακρόνησο φτιάχνεται ένα κλίμα στρατοπέδου, στο οποίο αναπτύσσεται φαινομενικά η «πνευματική και ψυχική αναμόρφωση», και παράλληλα αναπτύσσεται μια διαρκής καλλιέργεια φόβου και τρόμου.⁷⁰ Οι κρατούμενοι στο νησί υπέστησαν ακραίου είδους ψυχικές και σωματικές κακουχίες από τις στρατοπεδικές αρχές,⁷¹ προκειμένου να υπογράψουν «δήλωση μετανοίας». Πέραν της ψυχολογικής και ηθικής βίας, οι κρατούμενοι υφίσταντο ξυλοδαρμούς,⁷² υποχρεωτική ορθοστασία για πολλές ημέρες κρατώντας

⁶⁴ Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το "Μέγα Εθνικόν Σχολείον...», *ό. π.*, σ. 115 – 145: 137.

⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 115 – 145: 137.

⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 115 – 145: 120 – 125.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 115 – 145: 122.

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 115 – 145: 120 – 125.

⁶⁹ Το 1949, ο Γιώργης Λαμπρινός διατείνεται στην καταληκτική παράγραφο του βιβλίου του: «Το Μακρονήσι, με το εγκληματικό καθεστώς του, μένει το αίσχος που μολύνει την Ελλάδα. Η φρίκη του γεμίζει με ρίγος κάθε καρδιά, γεμίζει με αγανάκτηση κάθε άνθρωπο. Καταγγέλουμε (sic) στον Ελληνικό Λαό, σ' όλη την πολιτισμένη ανθρωπότητα, το αίσχος του (...)». Ο συγγραφέας, επιπλέον, απαιτεί «να καταργηθεί το μεταπολεμικό αμερικάνικο Νταχάου του Μακρονησιού». Βλ. Γιώργης Λαμπρινός, *Μακρονήσι. Το αμερικανικό Νταχάου στην Ελλάδα*, εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», [χ. τ.] 1949, σ. 29.

⁷⁰ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, *ό. π.*, σ. 155.

⁷¹ Οι βασανιστές ήταν κυρίως στρατιώτες από την αστυνομία μονάδος (ΑΜ) και ονομάζονταν αλφαμίτες. Βλ. Βαρδής Β. Βαρδινογιάννης – Παναγιώτης Γ. Αρώνης, *Οι μισοί...*, *ό. π.*, σ. 180.

⁷² Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, *ό. π.*, σ. 169.

κάτι βαρύ⁷³ και εκτεθειμένοι σε ακραίες καιρικές συνθήκες (ήλιος, άνεμοι, βροχή κ. ά.),⁷⁴ το μαρτύριο του πνιγμού,⁷⁵ της απειλής των εικονικών εκτελέσεων⁷⁶ ή της τοποθέτησής τους σε ένα σακί με αγριόγατες,⁷⁷ το οποίο πεταγότανε στη θάλασσα κ. ά. Πολλοί δεν άντεξαν τα σωματικά και ψυχικά βασανιστήρια και επιχείρησαν να αυτοκτονήσουν.⁷⁸ Κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού τους, οι εξόριστοι αντιμετώπιζαν την πείνα⁷⁹ και τη δίψα,⁸⁰ καθώς και τις ακραίες καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν στο νησί. Οι εξουσιαστές του στρατοπέδου υπέβαλλαν τα έγκλειστα υποκείμενα σε συνεχείς, εξαντλητικές και μη δημιουργικές καταναγκαστικές εργασίες.⁸¹

Πότε οι συνθήκες κράτησης των κρατούμενων βελτιώνονται και πότε το στρατόπεδο παύει να υφίσταται; Τα πράγματα στη Μακρόνησο καλύτερεύουν για τους κρατούμενους μετά τις εκλογές του 1950,⁸² την εκλογή του στρατηγού

⁷³ Βλ. Βαρδής Β. Βαρδινογιάννης – Παναγιώτης Γ. Αρώνης, *Οι μισοί...*, ό. π., σ. 195.

⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 195.

⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 168.

⁷⁶ Στη Μακρόνησο δεν πραγματοποιήθηκαν εκτελέσεις. Εξαίρεση αποτελεί η μία και μοναδική περίπτωση του Α΄ Τάγματος. Στο εν λόγω Τάγμα, επί της ουσίας, είχε τοποθετηθεί ο άοπλος Δημοκρατικός Στρατός. Οι εξόριστοι του Τάγματος δεν είχαν υπογράψει «δήλωση μετανοίας», παρά τις υιοθετούμενες στρατηγικές των στρατοπεδικών αρχών από το 1947 έως την άνοιξη του 1948. Κάποια στιγμή η διοίκηση αποφάσισε να ανατρέψει αυτή την κατάσταση, που υπήρχε στο Α΄ Τάγμα, και σκηνοθέτησε μια διαμαρτυρία των εξοριστών, οι οποίοι παρουσιάζονταν ότι έχουν κάποια αιτήματα. Η διοίκηση, προκειμένου φαινομενικά να «καταστείλει τη στάση», «χτύπησε» με πολυβολισμούς τους συγκεντρωμένους εξοριστούς στον χώρο του Α΄ Τάγματος από στεριά και θάλασσα. Το περιστατικό έλαβε χώρα 29 Φεβρουαρίου με 1^η Μαρτίου το 1948. Οι νεκροί, σύμφωνα με τις απόψεις των στρατοπεδικών αρχών, ήταν 15 με 16 και ετάφησαν στο νεκροταφείο του Λαυρίου. Ωστόσο, η μαρτυρία του καπετάνιου, που μετέφερε τις σωρούς των νεκρών και τις έριξε στο Κάβο Ντόρο, επιβεβαιώνει την ύπαρξη εκατοντάδων νεκρών. Μετά τη διαδραμάτιση του αφηγούμενου περιστατικού, όλοι οι εμπλεκόμενοι εξόριστοι υπέγραψαν «δήλωση μετανοίας». Βλ. Γιώργης Λαμπρινός, *Μακρονήσι...*, ό. π., σ. 21 – 29.

⁷⁷ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 203.

⁷⁸ Σύμφωνα με τον Λεφτέρη Ραφτόπουλο, ο ποιητής Δημήτρης Δούκαρης αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει κατά τη διάρκεια εγκλεισμού του στη Μακρόνησο. Βλ. Λεφτέρης Ραφτόπουλος, *Το μήκος της νύχτας. Μακρόνησος '48 – '50*, Καστανιώτης, Αθήνα 2^η 1997, σ. 214.

⁷⁹ Βλ. Νίκος Μάργαρης, *Ιστορία...*, ό. π., σ. 183.

⁸⁰ Η μη ύπαρξη πόσιμου νερού στη Μακρόνησο αποτελεί ένα από τα βασικότερα προβλήματα στη διαβίωση των εξοριστών. Το νερό, που έφτανε στο νησί για να καλύψει τις ανάγκες των εξοριστών, ήταν ελάχιστο και μεταφερότανε με βαρέλια από πετρέλαιο. Ως εκ τούτου, το νερό ήτανε βρώμικο και μύριζε άσχημα. Βλ. Νίκος Μάργαρης, *Ιστορία...*, ό. π., σ. 183.

⁸¹ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 171.

⁸² Βλ. Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Ίδρυση, διάρθρωση...», ό. π., σ. 147 – 157: 153 – 154. Οι εκλογές, που πραγματοποιήθηκαν το 1950 στην ελληνική πραγματικότητα, έλαβαν χώρα και στη Μακρόνησο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι και στη Μακρόνησο πρώτο κόμμα βγαίνει η ΕΠΕΚ του Πλαστήρα με 35, 3 % και δεύτερο η Δημοκρατική Παράταξη με 24, 7 %. Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Εκλογές στη Μακρόνησο», στο: *Ιστορικό τοπίο...*, ό. π., σ. 329 – 336: 334. Παρατηρούμε δηλαδή το εξής φαινόμενο: από τη μία πλευρά το 90 με 95% των κρατούμενων υπογράφει δήλωση, αποκηρύσσει τον κομμουνισμό, «ανανίπτει» και παράλληλα οι ίδιοι κρατούμενοι δίνουν την πλειοψηφία σε ένα κεντρώο και σε ένα αριστερό κόμμα αντίστοιχα. Γεγονός που δίνει στην ιστορική έρευνα μια έμμεση απάντηση στο πόσο «αποτελεσματική» ήταν η διαδικασία της αναμόρφωσης. Για τον αριθμό των «αναηψάντων», βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Στρατόπεδο Μακρονήσου...», ό. π., σ. 117 – 137: 125.

Πλαστήρα και τη δημιουργία της ΕΠΕΚ (Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου).⁸³ Κατά το «κεντρώο διάλειμμα» της κυβέρνησης Πλαστήρα (1950 – 1952), παρατηρείται μια ύφεση στη λειτουργία της Μακρονήσου: όποιος πολίτης ή στρατιώτης έχει υπογράψει «δήλωση μετανοίας» και έχει απολυθεί η κλάση του, επιστέφει στο σπίτι του.⁸⁴ Όποιος πολίτης ή στρατιώτης δεν έχει υπογράψει δήλωση, μεταπίπτει στην κατηγορία του πολίτη και μεταφέρεται στον Άη – Στράτη.⁸⁵ Μετά το 1952 και για τα τέσσερα περίπου χρόνια, η Μακρόνησος παραμένει ως στρατόπεδο πειθαρχημένης διαβίωσης για στρατιώτες (ανεξάρτητα με το αν έχουν ή όχι υπογράψει) με ύποπτα φρονήματα.⁸⁶ Μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, ο διορισμός του υποστράτηγου Παπαγιαννόπουλου,⁸⁷ ως νέου διοικητή των στρατοπέδων της Μακρονήσου,⁸⁸ συνδέθηκε με την επικράτηση μιας σειράς ευνοϊκότερων συνθηκών διαβίωσης των εξόριστων στον τόπο εγκλεισμού.⁸⁹ Η χρησιμοποιούμενη βία περιορίζεται στα όρια της σωματικής κόπωσης, που προκαλείται από υπερβολική εργασία, και η ζωή των στρατιωτών δεν κινδυνεύει.⁹⁰ Ο ίδιος καθιστά σαφείς τις αλλαγές, που πρέπει να επέλθουν στην καθημερινότητα των εξόριστων. Με Διάταγμα, που δημοσιεύει στις 10 Ιουνίου 1950,⁹¹ αποσαφηνίζει το είδος των ποινών που θα επιβάλλονται στα έγκλειστα υποκείμενα.⁹² Αξιοσημείωτο είναι ότι στις προβαλλόμενες ποινές δεν εμπεριέχεται κανενός είδους σωματικός

⁸³ Κατά την περίοδο 1950 – 1952, ο φιλοβενιζελικός στρατηγός Πλαστήρας, γνωστός και ως «Μαύρος Καβαλάρης» λόγω της εμπλοκής του στη Μικρασιατική εκστρατεία, σχημάτισε δύο φορές κυβέρνηση συνασπισμού με κόμματα του Κέντρου. Ο Πλαστήρας υποστήριξε πολιτικά τη λήξη της εμφύλιας σύγκρουσης και στήριξε ένα είδος σοσιαλδημοκρατικού προγράμματος στην οικονομία. Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 163. Για τη δράση του Πλαστήρα πριν το 1950 και τους λόγους που χαρακτηρίστηκε ως «Μαύρος Καβαλάρης», βλ. *L' amerture et la pierre. Poètes au camp de Makronissos*, μτφρ. Pascal Neveu, Ypsilon, Παρίσι 2013, σ. 314 – 315.

⁸⁴ Βλ. Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Ίδρυση, διάρθρωση...», ό. π., σ. 147 – 157: 155 – 156.

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 147 – 157: 155 – 156.

⁸⁶ Βλ. Κώστας Διαφωνίδης, Μάρθα – Λουίζα Γρηγοράκου, Ρένα Λευκαδίτου (επιμ.), *Μακρόνησος...*, ό. π., σ. 61.

⁸⁷ Ο Σακελλαρόπουλος παραθέτει εκτενώς βιογραφικά στοιχεία του Βρασίδα Παπαγιαννόπουλου. Βλ. Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Ίδρυση, διάρθρωση...», ό. π., σ. 147 – 157: 155.

⁸⁸ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 163.

⁸⁹ Βλ. Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Ίδρυση, διάρθρωση...», ό. π., σ. 147 – 157: 155.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 147 – 157: 155.

⁹¹ Το Διάταγμα φέρει τον τίτλο «ΟΑΜ Ημερήσια διαταγή 10 Ιουνίου 1950». Ευχαριστούμε ιδιαίτερω τη Μαίρη Ραφτοπούλου, σύζυγο του συγγραφέα Λεφτέρη Ραφτόπουλου, που μου παραχώρησε όλα τα σχετικά με τη Μακρόνησο έγγραφα του συγγραφέα. Κατ' αυτόν τον τρόπο βρέθηκε στα χέρια μου και η συγκεκριμένη διαταγή.

⁹² Οι ποινές περιορίζονται στις εξής: «Πρόσθετοι αγγαρείαι, ο εν τω Στρατόνι περιορισμός, η κράτησις, η απλή φυλάκισις, η αυστηρά φυλάκισις». Ο διοικητής, συνεχίζοντας την παράθεση των ποινών στο διάταγμα, αναφέρει και κάποιες επιπρόσθετες: «Ο δια φυλακίσεως τιμωρούμενος οπλίτης, πλην των άλλων συντηριών στερείται του πρωινού ροφήματος και του τυχόν διδομένου οίνου. Ολόκληρος ο μισθός του κατατίθεται προς όφελος του συσσιτίου των ανδρών του λόχου του. (...) λαμβάνει τροφήν κατά πάσαν δευτέραν ημέραν τρεφόμενος κατά τας λοιπάς ημέρας δι' άρτον μόνο και ύδατος». Βλ. «ΟΑΜ Ημερήσια διαταγή 10 Ιουνίου 1950», σ. 3.

βασανισμός, ενώ ο διοικητής στη διαταγή θα φροντίσει να διευκρινίσει ότι: «Πάσαν ετέραν ποιήν μή εν τω Κανονισμώ διαλαμβανομένην, ρητώς απαγορεύω».⁹³ Με το ίδιο διάταγμα απαγορεύτηκαν οι ύβρεις πολιτικού χαρακτήρα,⁹⁴ αφαιρέθηκαν τα συρματοπλέγματα,⁹⁵ απαγορεύτηκε η κακομεταχείριση των στρατιωτών λόγω των πολιτικών τους φρονημάτων⁹⁶ και έληξαν οι επισκέψεις επισήμων⁹⁷ και οι ζητωκραυγές των κρατούμενων.⁹⁸ Τα στρατόπεδα συνέχισαν να λειτουργούν μέχρι το 1957, ενώ αργότερα μέχρι τον Οκτώβρη του 1960 λειτούργησαν στρατιωτικές φυλακές.⁹⁹ Οι εν λόγω φυλακές λειτούργησαν στη θέση των Στρατιωτικών Φυλακών Αθηνών (ΣΦΑ), όπου το δημόσιο κατείχε έκταση 200 στρεμμάτων και αργότερα μεταφέρθηκαν στο Μπογιάτι (Άνοιξη Αττικής).¹⁰⁰ Τον Φεβρουάριο του 1961 οι τελευταίοι στρατιώτες, που φρουρούσαν τις εγκαταστάσεις, εγκατέλειψαν τη Μακρόνησο.¹⁰¹ Αξιοσημείωτο, τέλος, κρίνεται το γεγονός ότι η Μακρόνησος δεν χρησιμοποιείται κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, διότι κατά πάσα πιθανότητα το κράτος τη θεωρεί ως έναν τόπο από τον οποίο μπορούν να προκύψουν στοιχεία που να το εκθέσουν¹⁰² και γιατί δεν υπήρχαν πλέον κατάλληλες εγκαταστάσεις στέγασης.

Η ερευνητική μας ενασχόληση με τα ιστορικά στοιχεία της Μακρονήσου μας δημιούργησε ένα επιπρόσθετο ερώτημα. Από το 1947 έως το 1961 «ακούγεται» στη δημόσια σφαίρα της ελληνικής πραγματικότητας η φωνή της αριστεράς σχετικά με τα όσα συνέβησαν στη Μακρόνησο; Αναμφισβήτητα, η ύπαρξη υπερβολικά μεγάλου αριθμού κρατούμενων¹⁰³ στη Μακρόνησο συνεπάγεται την άτυπη διάδοση των όσων συνέβαιναν εκεί από στόμα σε στόμα. Εικάζουμε ότι οι έγκλειστοι είχαν κάποιο οικογενειακό και κοινωνικό κύκλο, στους οποίους μετέφεραν προφορικά τις αδυσώπητες εμπειρίες τους. Το διάστημα 1947 – 1961, ωστόσο, εντοπίστηκαν

⁹³ Στο ίδιο, σ. 3.

⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 14.

⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 14.

⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 14.

⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 15.

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 15.

⁹⁹ Βλ. Κώστας Διαφωνίδης, Μάρθα – Λουίζα Γρηγοράκου, Ρένα Λευκαδίτου (επιμ.), *Μακρόνησος...*, ό. π., σ. 61.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 61.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 61.

¹⁰² Η πληροφορία μου δόθηκε προφορικά από τον Τίτο Πατρίκιο στις 23 Φεβρουαρίου 2014.

¹⁰³ Ο Βόγλης επισημαίνει σχετικά με τον αριθμό των κρατούμενων στη Μακρόνησο από το 1947 έως το 1949: «(...) το καλοκαίρι του 1947, οι έγκλειστοι στρατιώτες και αξιωματικοί προσεγγίζουν τις 10.000. Τον Μάιο του 1948 κρατούνται στη Μακρόνησο 15.814 στρατιώτες και αξιωματικοί και 729 πολιτικοί κρατούμενοι και εξόριστοι, τον Αύγουστο του 1949 7.500 στρατιώτες και 20.000 πολίτες, και λίγους μήνες αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1949, 5.521 στρατιώτες και 11.247 πολίτες». Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 155.

ελάχιστα τεκμήρια στη δημόσια σφαίρα, που να αντικατοπτρίζουν τις πεποιθήσεις των θυμάτων σχετικά με τη Μακρόνησο. Από τον Απρίλη του 1947 δημοσιεύονται στη εφημερίδα *Ριζοσπάστης* και *Δημοκρατικός* κάποιες καταγγελίες¹⁰⁴ για τις κακές συνθήκες διαβίωσης και εν συνεχεία για βασανισμούς στο στρατόπεδο της Μακρονήσου. Μετά την απαγόρευση κυκλοφορίας των αριστερών εφημερίδων (τέλη 1947), ανάλογες καταγγελίες θα συναντήσουμε σε δύο βιβλία που κυκλοφορούν από το εκδοτικό του ΚΚΕ, «Νέα Ελλάδα»: *Μακρονήσι. Η κόλαση των Δημοκρατικών φαντάρων* (1949)¹⁰⁵ και *Μακρονήσι. Το αμερικανικό Νταχάου στην Ελλάδα* (1949).¹⁰⁶ Επιπλέον, το 1950 η εφημερίδα *Μάχη*, με διευθυντή τον Ηλία Τσιριμώκο, ξεκινάει μια μεγάλη εκστρατεία καταγγελιών σχετικά με τη Μακρόνησο.¹⁰⁷ Πρωτεργάτης της εκστρατείας ήταν ο δικηγόρος και πρώην εξόριστος στη Μακρόνησο Ευάγγελος Μαχαίρας.¹⁰⁸ Τέλος, το 1952 κυκλοφορεί το βιβλίο *Γράμματα από το Μακρονήσι* (1952).¹⁰⁹ Πρόκειται για χρονογραφήματα που δημοσίευσε ο Κορνάρος από τη Μακρόνησο στις εφημερίδες *Δημοκρατικός* και *Δημοκρατική* από τον Οκτώβρη του 1950 έως τον Δεκέμβρη του 1951.

¹⁰⁴ Η Δώρα Μέντη υποστηρίζει: «Αναφορά στους βασανισμούς της εξορίας συναντάμε στα άρθρα του Τ. Βουρνά "Εξόριστοι - φυλακισμένοι – Αυτοί που σφουρηλατούν τον πολιτισμό μας," στο *Ριζο της Δευτέρας* (28. 4. 1947) (...). Και ο Θ. Κορνάρος έστειλε από την εξορία πέντε γράμματα που δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Δημοκρατικός* (22. 10. 1950)». Βλ. Δώρα Μέντη, *Μεταπολεμική πολιτική ποίηση. Ιδεολογία και ποιητική*, Κέδρος, Αθήνα 1995, σ. 208 – 209. Πρβλ. Ιωάννα Παπαθανασίου, «Οργανισμός Αναμορφωτηρίων Μακρονήσου: Γαλλικές διπλωματικές ευαισθησίες και κυβερνητικό ενδιαφέρον», στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου, ό. π.*, σ. 187 – 198: 187 – 188. Η ιστορικός μας πληροφορεί σχετικά με τον προπαγανδιστικό λόγο του ΚΚΕ στο εξωτερικό και ιδιαίτερα στη Γαλλία, όπου «ενσωματώνει καταγγελίες για τη Μακρόνησο από το φθινόπωρο του 1948, χρησιμοποιώντας και προβάλλοντας τις μαρτυρίες των "Μακρονησιωτών" που λιποτάκτησαν από τα "τάγματα των ανανηψάντων" και συνάντησαν τις γραμμές του ΔΣΕ στον Γράμμο». Στο ίδιο, σ. 187 – 198: 187 – 188. Αποτελεί ζητούμενο προς διερεύνηση ο εντοπισμός όλης της ανάλογης αρθρογραφίας στις προαναφερθείσες εφημερίδες και η αναζήτηση κοινών θεματικών μοτίβων που τα άρθρα αναδεικνύουν.

¹⁰⁵ Βλ. Γ. Τζόκας, *Μακρονήσι. Η κόλαση των Δημοκρατικών φαντάρων*, «Νέα Ελλάδα», [χ. τ.] 1949. Πρόκειται για βιβλίο δακτυλογραφημένο που βρίσκεται στα ΑΣΚΙ.

¹⁰⁶ Βλ. Γιώργης Λαμπρινός, *Μακρονήσι...*, ό. π.

¹⁰⁷ Βλ. Ηλίας Τσιριμώκος, «"Βασανίζομαι!" Κραυγή που έρχεται από απ' το στρατόπεδο. Μιά επιστολή κρατούμενου στις φυλακές Μακρονήσου», *εφ. Μάχη*, 17 Μαρτίου 1950, [χ. α.]. Πρβλ. Πολυβ. Κουτσόγιωργας, «Η επιστολή του φυλακισμένου Κουτσόγιωργα», *εφ. Μάχη*, 17 Μαρτίου 1950, [χ. α.]. Σχετικά με τις προπαγανδιστικές αναφορές του ΚΚΕ στο εξωτερικό και ιδιαίτερα στη Γαλλία, η Παπαθανασίου διατείνεται ότι σε αυτές εμπιέρονται «καταγγελίες για τη Μακρόνησο από το φθινόπωρο του 1948, χρησιμοποιώντας και προβάλλοντας τις μαρτυρίες των "Μακρονησιωτών" που λιποτάκτησαν από τα "τάγματα των ανανηψάντων" και συνάντησαν τις γραμμές του ΔΣΕ στον Γράμμο». Βλ. Ιωάννα

Παπαθανασίου, «Οργανισμός Αναμορφωτηρίων Μακρονήσου...», ό. π., σ. 187 – 198: 188.

¹⁰⁷ Βλ. την ενότητα «Διευκρινίσεις σχετικές με τους συγγραφείς και το πρωτογενές υλικό της συγκεκριμένης μελέτης».

¹⁰⁸ Βλ. *Μακρόνησος. Ιστορικός τόπος*, ό. π., σ. 430.

¹⁰⁹ Βλ. Θέμος Κορνάρος, *Γράμματα απ' το Μακρονήσι*, «Νέα Ελλάδα», [χ. τ.] 1952.

Μετά το 1961 εμφανίζεται στη δημόσια σφαίρα η Μακρόνησος και με ποιους τρόπους; Κατά την προδικτατορική περίοδο, οι μόνοι που ασχολούνται με τη Μακρόνησο είναι ο Πάνος Καλλιδώνης και ο Νίκος Μάργαρης. Ο Καλλιδώνης θα δημοσιεύσει το βιβλίο *Μακρόνησος. Ο γολγοθάς της δημοκρατίας* (1964)¹¹⁰ και ο Μάργαρης θα εκδώσει το δίτομο έργο του *Ιστορία της Μακρονήσου* (1966).¹¹¹ Τα έργα, όντας αποκαλυπτικά των απάνθρωπων συνθηκών διαβίωσης των κρατούμενων στη Μακρόνησο, σαφέστατα και αποτελούν μεγάλα «τολμήματα» των συγγραφέων, καθώς εκδίδονται σε μια περίοδο, όπου οι κομμουνιστές εξακολουθούν να αποτελούν «εχθρό» του κράτους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι και τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης η αριστερά εξακολουθεί να παραμένει «σιωπηλή» ως προς τα γεγονότα που συντελέστηκαν στο «κολαστήριο» νησί. Μοναδική εξαίρεση θα αποτελέσει η ταινία του Παντελή Βούλγαρη *Happy day* (1976). Η ταινία αντικατοπτρίζει στοιχεία της καθημερινότητας και της ζωής στη Μακρόνησο και γυρίζεται στη Μακρόνησο με συμμετοχή παλιών έγκλειστων αλλά και τη συνεργασία του στρατού. Αξιοσημείωτο κρίνεται το γεγονός ότι και οι διαπρύσιοι υποστηρικτές του μακρονησιώτικου «θαύματος» μετά το 1951 σιωπούν. Μοναδικές εξαιρέσεις αποτελούν «συγγράμματα στρατιωτικών σχολών της δεκαετίας του 1950»,¹¹² που «η Μακρόνησος αναγράφεται ως παράδειγμα επιτυχούς και αποτελεσματικής προπαγάνδας», και το ακροδεξιό περιοδικό *Ντοκουμέντα 1940 – 1949*, όπου «κυκλοφορεί περίπου στα μέσα της δεκαετίας του 1980» και «ξεκινάει την ύλη του με αναδημοσίευση άρθρου από τον *Σκαπανέα* του Οκτωβρίου του 1950».¹¹³

Στις μέρες μας, η Μακρόνησος έχει αναδειχθεί σε ένα συμβολικό «τόπο μνήμης». Από το 1981 και μετά, έχουν εκδοθεί βιβλία με αναμνήσεις πρώην πολιτικών κρατουμένων και έχουν πολλαπλασιαστεί οι εκδόσεις, τα αφιερώματα περιοδικών και εφημερίδων που αναφέρονται στη φυλακή και την εξορία των χρόνων του

¹¹⁰ Πάνος Ι. Καλλιδώνης, *Μακρόνησος. Ο γολγοθάς της δημοκρατίας*, [χ. έ.], Αθήνα 1964.

¹¹¹ Βλ. Νίκος Μάργαρης, *Ιστορία της Μακρονήσου*, τυπογραφείο Δ. Παπαδοπούλου, Αθήνα 1966.

¹¹² Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το "Μέγα Εθνικόν..."», *ό. π.*, σ. 115 – 145: 134. Στην ίδια σελίδα, ο ιστορικός αναφέρει τους τίτλους των συγγραμμάτων και παραθέτει τα επαινετικά αποσπάσματα για τη Μακρόνησο.

¹¹³ Τα αποσπάσματα αντλούνται από μελέτη του Μπουρνάζου. Ο ιστορικός μας ενημερώνει ότι στο κεφάλαιο του περιοδικού για τη Μακρόνησο, το οποίο εικονογραφείται με φωτογραφίες σελίδων από το βιβλίο επισκεπτών του Β' Τάγματος του 1949, διαβάζουμε τα εξής: «Ο ελληνικός λαός δημιούργησε "στο νησί της Ωραίας Ελένης" ένα Εθνικό Κέντρο – την Μακρόνησο. Ένα Κέντρο, που πολύ επιτυχημένα, ο τότε Υπουργός Στρατιωτικών Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ονόμασε "ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ" (...). Χωρίς τον "ΝΕΟ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ," δεν θα υπήρχε αυτή τη στιγμή ούτε ο Παρθενώνας του Περικλέους, ούτε η Ελλάδα, ούτε ο λαός της!». Στο *ίδιο*, σ. 115 – 145: 135.

εμφυλίου.¹¹⁴ Το 1989 με απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού κηρύχθηκε ολόκληρο το νησί σε «ιστορικό τόπο», λόγω του ότι «έχει σημαδέψει την ιστορία της νεότερης Ελλάδας, γιατί αποτελεί χώρο μνήμης όχι μόνο γι' αυτούς που έζησαν όλη τη φρικαλεότητα της περιόδου 1946 – 1953 αλλά για όλους του Έλληνες, και κυρίως για τις νέες γενιές, γιατί αποτελεί σύμβολο καταδίκης του εμφυλίου πολέμου, όλων των βασανιστηρίων και κάθε καταπίεσης από οπουδήποτε προερχομένης, βωμό ελευθερίας της σκέψης και των ιδεών».¹¹⁵ Ένα χρόνο αργότερα, το 1990, το Υπουργείο Πολιτισμού και το Υπουργείο Περιβάλλοντος αποφάσισαν από κοινού τη σύσταση ομάδας εργασίας, προκειμένου να προστατευτεί και να αναδειχτεί ο ιστορικός τόπος.¹¹⁶ Πρόκειται, συνεπώς, για μια χρονικά προσδιορισμένη ιστορική πραγματικότητα, την οποία βίωσε ένα μεγάλο μέρος του αριστερού πληθυσμού, με διαφορετική κοινωνική διαστρωμάτωση, διαφορετική παιδεία και κυρίως διαφορετικές αντοχές και αντιστάσεις. Ένα μέρος αυτού του συνόλου αντιπροσωπεύουν και οι διανοούμενοι, καλλιτέχνες και λογοτέχνες,¹¹⁷ που πέρασαν από τη Μακρόνησο σε διαφορετικές χρονικά στιγμές. Ας εστιάσουμε την προσοχή μας στους λογοτέχνες, που βίωσαν την εκτόπιση και τον εγκλεισμό στο πρώτο μεταπολεμικό στρατόπεδο του «ελεύθερου» δυτικού κόσμου. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, όπου μέσα στο έργο αυτών των λογοτεχνών γεννιέται κι αναδεικνύεται η «Μακρόνησος της λογοτεχνίας», ως κοινός λογοτεχνικός τόπος της μεταπολεμικής γραμματολογίας, που θεματοποιεί την εμπειρία της εξορίας είτε ως συγχρονική μαρτυρία είτε ως σήμα της μεταγενέστερης μνήμης.

4. Προγενέστερες μελέτες σχετικά με το πώς αποτυπώθηκε η ιστορική πραγματικότητα της Μακρόνησου στη λογοτεχνία

Η «Μακρόνησος της λογοτεχνίας» έχει απασχολήσει έως σήμερα ελάχιστα τους ερευνητές. Και αυτό είναι λογικό. Αρκεί κανείς να σκεφτεί ότι η εμπειριστατωμένη και διεξοδική ιστορική έρευνα, για τα όσα διαδραματίστηκαν στο νησί εξορίας, ξεκινάει τέλη της δεκαετίας του 90. Όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, οι εμπειρίες

¹¹⁴ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 15.

¹¹⁵ Το απόσπασμα της υπουργικής απόφασης αντλείται από το βιβλίο, βλ. Κώστας Διαφωνίδης, Μάρθα – Λουίζα Γρηγοράκου, Ρένα Λευκαδίτου (επιμ.), *Μακρόνησος...*, ό. π., σ. 7.

¹¹⁶ Στο ίδιο, σ. 9 – 10.

¹¹⁷ «(...) ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε τον συνθέτη Μίκη Θεοδωράκη, τον ηθοποιό Μάνο Κατράκη, τον ακαδημαϊκό Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο, την παιδαγωγό Ρόζα Ιμβριώτη, τον ποιητή Γιάννη Ρίτσο, τον μουσικολόγο Φοίβο Ανωγειαννάκη, τον σκηνοθέτη Νίκο Κούνδουρο, τον τραγουδιστή Γρηγόρη Μπιθικώτση και τον ηθοποιό Θανάση Βέγγο». Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 175.

της Μακρονήσου έχουν αποτελέσει θεματολογία αρκετών ποιητικών και πεζογραφικών έργων. Η πρώτη απόπειρα ερευνητικής ενασχόλησης με τα ποιητικά κείμενα, που γράφονται από συγγραφείς – εξόριστους και αντικατοπτρίζουν τις συνθήκες κράτησής τους, επιχειρείται από τη Σόνια Ιλίνσκαγια το 1976.¹¹⁸ Η ίδια, στη μελέτη της σχετικά με τη μεταπολεμική ποίηση, παραθέτει ένα κεφάλαιο με τίτλο «Το στρατόπεδο». Στο εν λόγω κεφάλαιο επιχειρείται, μεταξύ άλλων, η ερμηνευτική προσέγγιση ποιημάτων, που γράφτηκαν από συγγραφείς – εξόριστους στη Μακρόνησο κατά τη διάρκεια της κράτησής τους. Η ερευνήτρια παραθέτει τους τίτλους των ποιημάτων και τα ονόματα των συγγραφέων τους,¹¹⁹ χωρίς να δίνει πληροφορίες της χρονολογίας γραφής των κειμένων ή των συλλογών ή περιοδικών στα οποία τα ποιήματα δημοσιεύτηκαν. Η Ιλίνσκαγια εντοπίζει τα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ποίησης του στρατοπέδου. Πρόκειται για ποίηση που συνδέεται με την ιστορία, καθώς αντικατοπτρίζει τη βιωμένη ιστορική πραγματικότητα των συγγραφέων στο στρατόπεδο.¹²⁰ Συνεπώς, «το κύριο ρεύμα σ' αυτήν την ποίηση αντλούσε από τα καθημερινά περιστατικά της ζωής στο στρατόπεδο και τις άμεσες ψυχικές αντιδράσεις των εξόριστων και των φυλακισμένων. Μαζί μ' αυτά φυσικό ήταν να υποβληθεί όλο το θέμα σε πιο διεξοδικό βασάνισμα και να δοθεί μία απάντηση στα πολλά "γιατί" που αναπηδούσαν, μια εξήγηση που θα μπορούσε να φωτίσει και να δικαιώσει».¹²¹ Σύμφωνα με την Ιλίνσκαγια, ένα επιπρόσθετο γνώρισμα της ποίησης του στρατοπέδου είναι ότι χαρακτηρίζεται από «απλότητα» ως προς την κατανόηση του περιεχομένου της: «Αυτό δε σημαίνει άρνηση μόνο του διακοσμητικού φόρτου, ούτε είναι απλώς αισθητική νόρμα. Επιβάλλεται από ουσιαστικές ανάγκες για επικοινωνία, από τις απαιτήσεις ενός λόγου πειστικού».¹²² Σύμφωνα με τις ίδιες απόψεις, ένα ακόμη χαρακτηριστικό αυτού του είδους ποίησης είναι το έντονα συγκρουσιακό περιεχόμενό της, ως προς μια επίσημη προπαγανδιστική προβολή της Μακρονήσου στη δημόσια σφαίρα.¹²³ Επιπροσθέτως, η Ιλίνσκαγια διαπιστώνει ότι τα ποιήματα της

¹¹⁸ Βλ. Σόνια Ιλίνσκαγια, *Η μοίρα μιας γενιάς. Συμβολή στη μελέτη της μεταπολεμικής ποίησης στην Ελλάδα*, μτφρ. Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, Κέδρος, Αθήνα ²1986, σ. 43 – 76.

¹¹⁹ «Νύχτα στο στρατόπεδο» του Τάσου Σπυρόπουλου, «Είμαι καλά» του Μενέλαου Λουντέμη, «Συμβάντα», «Χρέος», «Πάντα», «Γνωριμία», «Λίγο – Λίγο» του Ρίτσου, «Απλή κουβέντα», «Παραμονή Χριστουγέννων», «Μάχη στην άκρη της νύχτας» του Λειβαδίτη και «Γήινη σιγουριά», «Οι ρίζες του κόσμου» του Πατρίκιου. Βλ. Σόνια Ιλίνσκαγια, *Η μοίρα...ό. π.*, σ. 43 – 76.

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 50.

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 66.

¹²² Στο ίδιο, σ. 75.

¹²³ Στο ίδιο, σ. 60.

εξορίας εμφανίζουν τη συλλογικότητα των κρατούμενων να διέπεται από ενδιαφέρον και ουσιαστικά αισθήματα αγάπης του ενός κρατούμενου προς τον άλλο.¹²⁴ Τέλος, η ερευνήτρια, εξετάζοντας τα εξωτερικά γνωρίσματα της συγκεκριμένης ποίησης, συμπεραίνει ότι πρόκειται για πεζόμορφη ποίηση λόγω της χρήσης, εκ μέρους των συγγραφέων της, του ελεύθερου στίχου και των καθημερινών λέξεων.¹²⁵

Μία επιπρόσθετη ερευνητική προσέγγιση της ποίησης του στρατοπέδου θα επιχειρηθεί από τη Δώρα Μέντη. Η ερευνήτρια με άρθρο της,¹²⁶ το 1989 στο περιοδικό *Διαβάζω*, εντοπίζει και παραθέτει τους τίτλους δεκατριών ποιητικών συλλογών, και τα ονόματα των συγγραφέων τους,¹²⁷ που εκδίδονται από το 1950 έως το 1963. Ως αναγνώστες του άρθρου αδυνατούμε να αντιληφθούμε το όνομα του τόπου εξορίας,¹²⁸ τις συνθήκες του οποίου αντικατοπτρίζουν οι συλλογές. Η Μέντη, ασχολούμενη με τις συλλογές των Δούκαρη, Λειβαδίτη, Αλεξάνδρου, Πατρίκιου και

¹²⁴ Στο ίδιο, σ. 54.

¹²⁵ Στο ίδιο, σ. 50.

¹²⁶ Βλ. Δώρα Μέντη, «Η θεματική της "άγονης γραμμής" στους μεταπολεμικούς ποιητές», περ. *Διαβάζω*, τεύχ. 228, 13 Δεκεμβρίου 1989, σ. 33 – 40.

¹²⁷ Σύμφωνα με την ερευνήτρια πρόκειται για τις συλλογές: «*Προσευχές* (1950) και *Παλινωδία* (1951) του Δ. Δούκαρη, *Άγονος Γραμμή* (1952) του Άρη Αλεξάνδρου, *Μάχη στην άκρη της νύχτας* (1952) και *Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας* (1952) του Τάσου Λειβαδίτη, *Καλλίστη Θήρα* (1953) και *Κρυπτεία* (1953) του Δούκαρη, *Χωματόδρομος* (1953), *Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο* (1956), *Αναβίωση* (1953) του Θανάση Κωσταβάρα, *Ποιήματα* (1957) της Βικτωρίας Θεοδώρου, *Συρματοπλεγμα* (1957) του Τάσου Σπυρόπουλου, *Κατώφλι και παράθυρο* (1962) και *Μαθητεία* (1963) του Τίτου Πατρίκιου». Βλ. Δώρα Μέντη, «Η θεματική...», ό. π., σ. 33 – 40: 33.

¹²⁸ Λ. χ. ο *Χωματόδρομος* (1954) αποτελεί έργο, που θεματοποιεί τη βιωμένη εμπειρία της εξορίας του Πατρίκιου στον Άη – Στράτη. Η πληροφορία του τόπου και του χρόνου γραφής της συλλογής αποκαλύπτεται κειμενικά από τον ποιητή. Στο τέλος της συλλογής, ο ίδιος παραθέτει με ξεκάθαρη αναφορά την εξής τοπογραφική και χρονική ένδειξη: *Άη – Στράτης Οχτώβρης – Δεκέμβρης 1953*. Βλ. Πατρίκιος Τίτος, *Ποιήματα, I, 1948 – 1954*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1976, σ. 119 – 168: 168. Τα προαναφερθέντα ανιχνεύσιμα στοιχεία ιστοριογραφικής τροπικότητας αναπόφευκτα παραπέμπουν σε σύνδεση της συλλογής με τη βιωμένη εμπειρία του Πατρίκιου. Άλλωστε, η σύνδεση της συλλογής με το ιστορικό βίωμα της εξορίας επιβεβαιώνεται αρκετά αργότερα σε μια συνέντευξη του Πατρίκιου στην εφημερίδα *Τα Νέα* και στον Μανώλη Πιμπλή. Ο ποιητής, αναφερόμενος μεταξύ άλλων και στις συνθήκες κάτω από τις οποίες γράφτηκε η συλλογή, εξηγεί: «Τον *Χωματόδρομο* τον έγραψα αποκλειστικά στον Άη – Στράτη. Μέναμε σε σκηνές, στο στρατόπεδο, με τα κρεβάτια δίπλα – δίπλα. Άλλος έπαιζε τάβλι, άλλος σκάκι, άλλος τραγουδούσε στην ποντιακή διάλεκτο. Εκεί έμαθα να συγκεντρώνομαι. Μα να πέφτουνε βόμβες, μπορώ να γράψω και να διαβάσω. Αλλά και έξω από την πρώτη σκηνή, υπήρχε μια μεγάλη βελανιδιά. Στα κλαδιά της, ένας εξόριστος βοσκός από τη Θεσσαλία είχε φτιάξει ένα τσαρδάκι, μια φωλιά στην οποία χανόταν και ρέμβαζε. Όταν πήγα εκείνος είχε πάρει άδεια, οπότε σκαρφάλωνα στο δέντρο και έγραφα. Δύο, τρεις, τέσσερις ώρες». Βλ. Μανώλης Πιμπλής, «Η ποίηση προέκυψε από την...πίεση», εφημερίδα *Τα Νέα*, 4 Δεκεμβρίου 2004, [χ. α.]. Αλλά και στη συλλογή του Λειβαδίτη, *Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας* (1952), οι κειμενικές καταγραφές είναι ασαφείς σε ότι αφορά τη διάδοση του τόπου. Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση: 1950 – 1956*, τόμος πρώτος, Κέδρος, Αθήνα ⁴1996, σ. 49 – 101. Από εξωκειμενικές πηγές αντλούμε λεπτομέρειες σχετικά με τον τόπο δημιουργίας της συλλογής. Ο Μπενάτσης μας ενημερώνει ότι στον «(...) Άη – Στράτη θα γραφτεί και η δεύτερη ποιητική του σύνθεση *Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας*. Τα χειρόγραφα μεταφέρει κρυφά στην Αθήνα η γυναίκα του». Βλ. Απόστολος Μπενάτσης, *Η ποιητική μυθολογία του Τάσου Λειβαδίτη*, διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Ιωαννίνων, τμήμα Φιλολογίας, Ιωάννινα 1988, σ. 41.

Θεοδώρου, εντοπίζει τις βασικές θεματικές των έργων τους, χωρίς να παραθέτει τα αποσπάσματα των ποιητικών κειμένων που την οδήγησαν στα ανάλογα συμπεράσματα. Αυτές οι θεματικές είναι: «ο κλειστός ορίζοντας και η περιχαράκωση του χώρου της εξορίας»,¹²⁹ «η τραγική έκπτωση των ανθρώπων σε ένα περιβάλλον αποξένωσης, που συνεπάγεται υλικές και συναισθηματικές στερήσεις»,¹³⁰ «οι αντίρροπες φυσικές δυνάμεις (ο άνεμος, η παγωνιά, η ομίχλη, η λάσπη)»,¹³¹ «η δραματική συνείδηση της συνεχούς δίωξης, του περιορισμού και των βασανιστηρίων των κρατούμενων»,¹³² «οι συνδετικοί κρίκοι των καθημερινών πραγμάτων και της συντροφικότητας στη ζωή των εξόριστων»¹³³ και «η εκφραστική αμεσότητα και ο κουβεντιαστός τόνος του ποιητικού λόγου».¹³⁴ Λίγα χρόνια αργότερα, το συγκεκριμένο άρθρο θα αποτελέσει κεφάλαιο της μελέτης *Μεταπολεμική πολιτική ποίηση. Ιδεολογία και ποιητική* (1995) της Μέντη. Το κεφάλαιο τιτλοφορείται ως «Η ποίηση της δοκιμασίας».¹³⁵

Η «ποίηση της Μακρονήσου» θα βρεθεί στο επίκεντρο της ερευνητικής ενασχόλησης του Γιάννη Παπαθεοδώρου. Ο ερευνητής, σε άρθρο που δημοσιεύει το 2000,¹³⁶ καταρχάς, θα διακρίνει τη «Μακρόνησο της ποίησης» από τη «Μακρόνησο των ποιητών». Η δεύτερη συνιστά μία χρονικά ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου, την οποία βίωσαν οι αριστεροί ποιητές που βρέθηκαν εκεί, ενώ η πρώτη συνιστά έναν λογοτεχνικό τόπο, «ένα χάρτινο νησί στη γεωγραφία της μεταπολεμικής ποίησης που θεματοποιεί την εμπειρία της εξορίας, είτε ως συγχρονική μαρτυρία, είτε ως ενεργό σήμα της μεταγενέστερης ποιητικής μνήμης».¹³⁷ Ο Παπαθεοδώρου θα ασχοληθεί επιλεκτικά με αποσπάσματα της ποίησης του Ρίτσου,¹³⁸ Λειβαδίτη,¹³⁹ Πατρίκιου¹⁴⁰ και Αλεξάνδρου¹⁴¹ και θα

¹²⁹ Βλ. Δώρα Μέντη, «Η θεματική...», *ό. π.*, σ. 33 – 40: 35.

¹³⁰ Στο ίδιο, σ. 33 – 40: 35.

¹³¹ Στο ίδιο, σ. 33 – 40: 35.

¹³² Στο ίδιο, σ. 33 – 40: 35.

¹³³ Στο ίδιο, σ. 33 – 40: 35.

¹³⁴ Στο ίδιο, σ. 33 – 40: 35.

¹³⁵ Βλ. Δώρα Μέντη, *Μεταπολεμική πολιτική...*, *ό. π.*, σ. 162 – 222.

¹³⁶ Βλ. Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Η "πυκνοκατοικημένη ερημιά" των ποιητών της Μακρονήσου: Γραφές της εξορίας», στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 227 – 244.

¹³⁷ Στο ίδιο, σ. 227 – 244: 229.

¹³⁸ Στο ίδιο, σ. 227 – 244: 235 – 236.

¹³⁹ Στο ίδιο, σ. 227 – 244: 235.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 227 – 244: 236.

¹⁴¹ Στο ίδιο, σ. 227 – 244: 234.

καταγράψει κάποια γενικά χαρακτηριστικά της: τη θεματολογική πεζότητα,¹⁴² τον συγκρουσιακό της χαρακτήρα, ως προς μια ενική αφήγηση της ιστορίας, έτσι όπως αυτή επιχειρείται από τους φανατικούς υποστηρικτές της Μακρονήσου στη δημόσια σφαίρα¹⁴³ αλλά και από τον κομματικό μηχανισμό της αριστεράς.¹⁴⁴ Επιπροσθέτως, ο Παπαθεοδώρου θα επισημάνει, ως βασική θεματική της «ποίησης της Μακρονήσου», τη λειτουργία της γραφής ως «απόθεση του τραυματικού βιώματος της εξορίας».¹⁴⁵

Αξιοσημείωτο κρίνεται το γεγονός ότι η «ποίηση της Μακρονήσου» θα προκαλέσει το ενδιαφέρον ενός γάλλου ερευνητή, του Pascal Neveu. Σημειωτέον ότι ο Γάλλος μελετητής δεν ασχολείται με τους αφηγηματικούς τρόπους αποτύπωσης της ιστορικής πραγματικότητας της Μακρονήσου στην ποίηση. Ο ίδιος θα αρκестεί να εντοπίσει ελληνικά ποιήματα, που αντικατοπτρίζουν την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου και γράφονται από συγγραφείς – εξόριστους στο νησί εγκλεισμού, και θα τα μεταφράσει στα γαλλικά. Στη μελέτη του *L' amerture et la pierre. Poètes au camp de Makronissos* (2013)¹⁴⁶ με εισαγωγή του Dominique Grandmont,¹⁴⁷ αρχικά, θα παραθέσει τα μεταφρασμένα στα γαλλικά ποιήματα.¹⁴⁸ Εν συνεχεία, ο μελετητής θα παραθέσει αναλυτικά στοιχεία σχετικά με την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου.¹⁴⁹ Τέλος, ο συγγραφέας θα αναδείξει στοιχεία της βιογραφίας και της εργογραφίας ιστορικών προσώπων, διανοούμενων και λογοτεχνών που σχετίζονται με το νησί εξορίας.¹⁵⁰

Η μοναδική επιστημονική μελέτη που εντοπίσαμε, σχετικά με τα πεζογραφικά έργα που θεματοποιούν στιγμιότυπα της ζωής στο πρώτο στρατόπεδο συγκέντρωσης του δυτικού κόσμου, ανήκει στον Αλέξανδρο Αργυρίου. Ο ερευνητής, σε άρθρο του

¹⁴² Στο ίδιο, σ. 227 – 244: 238.

¹⁴³ Στο ίδιο, σ. 227 – 244: 238 – 239, 243.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 227 – 244: 242 – 243.

¹⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 227 – 244: 239.

¹⁴⁶ Βλ. *L' amerture et la pierre...*, ό. π.

¹⁴⁷ Για την εισαγωγή, στο ίδιο, σ. 9 – 13.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 15 – 194. Λόγω του ότι το βιβλίο είναι δυσεύρετο, κρίνουμε ενδιαφέρον να παραθέσουμε κάποια μεταφρασμένα ποιήματα και τα ονόματα των συγγραφέων τους, έτσι όπως αυτά παρουσιάζονται στα περιεχόμενα του βιβλίου: Yiannis Ritsos (extrait de *Veille*, «Lettre à Joliot – Curie»), Aris Alexandrou (extraits de *Ligne intermittente*, «Lettres mortes», «Alexandrostoï», «Le Quinze»), «Stenographie du no man's land», «Poétique»), Tassos Livaditis, *Combat au bout de la nuit* (*Chronique de Makronissos*), Titos Patrikios, (extraits de *Années de la pierre*), «Tente individuelle», «Esquisses pour Makronissos», «Réponse»), (extrait de *Chemin de terre*), «Siège», «Face au ciel», (extrait de *Manœuvres*), «Bioc – notes», Ménélaos Loudémis, (extraits de *Cri aux confins*), «Amertume versifiée», «"Je vais bien..."», «Lettre à Hikmet», Dimitris Doukaris, «Infamie», «Déportation», «Pièrre a», «Pièrre b» κ. α. Στο ίδιο, σ. 343 – 344.

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 195 – 309.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 311 – 341.

με τίτλο «Η πεζογραφία περί Μακρονήσου και μερικά παρεπόμενα»,¹⁵¹ επιχειρεί μία πρώτη προσέγγιση του θέματος. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος του άρθρου επικεντρώνεται στην ανάδειξη ιστορικών στοιχείων σχετικά με τον χώρο εγκλεισμού.¹⁵² Εν συνεχεία, ο αρθρογράφος παραθέτει έναν κατάλογο των χρονικών που γράφτηκαν για τη Μακρόνησο κι έναν κατάλογο μυθιστορημάτων και διηγημάτων, που θεματοποιούν τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης στο στρατόπεδο.¹⁵³ Στις τελευταίες σελίδες της μελέτης, ο Αργυρίου παραθέτει τις περιλήψεις των συγκεκριμένων λογοτεχνικών έργων. Από τις περιλήψεις προκύπτει ότι τα λογοτεχνικά έργα καταδεικνύουν τη βαρβαρότητα του μηχανισμού της Μακρονήσου.

5. Διευκρινίσεις σχετικές με τους συγγραφείς και το πρωτογενές υλικό της συγκεκριμένης μελέτης

Ας ξεκινήσουμε με τα ποιητικά κείμενα. Κρίνεται απαραίτητο να δοθούν πληροφορίες για τα ονόματα και τις χρονολογίες κράτησης των συγγραφέων στον τόπο εξορίας και για τα έργα που οι ίδιοι δημιουργούν, εξαιτίας της βίωσης αυτής της ακραίας εμπειρίας. Επιπροσθέτως, θα παραθέσουμε στοιχεία του τόπου και του χρόνου γραφής των ποιητικών συλλογών και των αυτοτελών ποιημάτων. Οι συγγραφείς, που θα μας απασχολήσουν επειδή γράφουν ποίηση επηρεασμένοι από τον εγκλεισμό τους στη Μακρόνησο, είναι οι ακόλουθοι: Γιάννης Ρίτσος,¹⁵⁴ Τάσος Λειβαδίτης,¹⁵⁵ Τίτος Πατρίκιος,¹⁵⁶ Μενέλαος Λουντέμης,¹⁵⁷ Τάσος Σπυρόπουλος,¹⁵⁸

¹⁵¹ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Η πεζογραφία περί Μακρονήσου και μερικά παρεπόμενα», στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη...*, ό. π., σ. 245 – 258.

¹⁵² Οι πρώτες εννέα σελίδες του άρθρου αναδεικνύουν ιστορικές πληροφορίες του στρατοπέδου. Στο ίδιο, σ. 245 – 258: 245 – 254.

¹⁵³ Ο κατάλογος των πεζογραφημάτων χρειάζεται να συμπληρωθεί. Τη δεκαετία του 2000 δημοσιεύτηκαν επιπρόσθετα πεζογραφικά έργα, που θεματοποιούν τις συνθήκες ζωής των κρατούμενων στη Μακρόνησο. Πρόκειται για το μυθιστόρημα *Χάρτινες βαρκούλες στη Μακρόνησο* (2004) του Κορνήλιου και το διήγημα «Ο έβδομος λόχος, οι αμετανόητοι» (2004) του Ανδρέα Νενεδάκη. Βλ. Μανώλης Κορνήλιος, *Χάρτινες βαρκούλες στη Μακρόνησο, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 2004 και Ανδρέας Νενεδάκης, «Ο έβδομος λόχος, οι αμετανόητοι», στο *Η Αλισσάβη και άλλες ιστορίες*, Κέδρος, Αθήνα 2004, σ. 115 – 119.

¹⁵⁴ Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, ο Γιάννης Ρίτσος εξορίζεται στο Μούδρο της Λήμνου, στη Μακρόνησο και στον Άη – Στράτη (1948 - 1950). Απελευθερώνεται το 1952. Βλ. *L' amerture et la pierre...*, ό. π., σ. 331. Οι πληροφορίες αυτές επιβεβαιώνονται και στη μελέτη του Πρεβελάκη. Βλ. Παντελής Πρεβελάκης, *Ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος. Συνολική θεώρηση του έργου του*, Κέδρος, Αθήνα 1983, σ. 164.

¹⁵⁵ Ο Τάσος Λειβαδίτης εξορίστηκε από το 1947 έως το 1951 σε Μούδρο, Μακρόνησο και Άη – Στράτη. Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Η Ελληνική ποίηση. Η πρώτη μεταπολεμική γενιά*, τόμος Ε, Σοκόλη, Αθήνα 2^η 1985, σ. 390. Λεπτομερέστερα, ο Λειβαδίτης συλλαμβάνεται τον Ιούνιο του 1948 και εξορίζεται στο Μούδρο, όπου θα παραμείνει για έναν χρόνο. Το καλοκαίρι του 1949 μεταφέρεται στη Μακρόνησο. Ακολουθεί η συνέχιση της εξορίας του σε Άη – Στράτη. Και τέλος, μεταφέρεται στις φυλακές Χατζηκώστα στην Αθήνα απ' όπου και αφέθηκε ελεύθερος το 1951. Βλ. Απόστολος Μπενάστης, *Η ποιητική μυθολογία...*, ό. π., σ. 41.

Τζαβαλάς Καρούσος,¹⁵⁹ Μανώλης Φουρτούνης,¹⁶⁰ Άρης Αλεξάνδρου,¹⁶¹ Λεφτέρης Ραυτόπουλος,¹⁶² Δημήτρης Δούκαρης,¹⁶³ και Ιάσων Ιωαννίδης.¹⁶⁴

Σχετικά με τα έργα, που θα αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης στην παρούσα ενότητα, θα παρατεθούν οι τίτλοι των ποιητικών συλλογών, καθώς και των ποιημάτων που δεν συμπεριλήφθηκαν σε κάποια συλλογή. Θα δοθούν πληροφορίες σχετικά με την πρώτη δημοσίευση των συλλογών και των ποιημάτων. Επιπλέον, θα αναφέρουμε τις μεταγενέστερες εκδόσεις, που χρησιμοποιούμε για την άντληση στίχων, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης. Στις περιπτώσεις εκείνες, που δε γίνεται χρήση των πρώτων δημοσιευμένων εκδόσεων των κειμένων, αν υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στην πρώτη και τη μεταγενέστερη έκδοση των αφηγήσεων, θα

¹⁵⁶ Ο Τίτος Πατρίκιος θα υπηρετήσει στο Β΄ Ειδικό Τάγμα Οπλιτών Μακρονήσου από το 1951 έως το 1952. Εν συνεχεία, θα παραμείνει έγκλειστος στο στρατόπεδο του Άη – Στράτη έως το 1953. Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Η Ελληνική ποίηση...*, ό. π., σ. 566.

¹⁵⁷ Ο Λουντέμης εξορίστηκε στην Ικαρία, Μακρόνησο και Άη – Στράτη από το 1947 έως το 1955. Βλ. *L' amerture et la pierre...*, ό. π., σ. 335.

¹⁵⁸ Ο Τάσος Σπυρόπουλος «(...) ούτε καν στο πανεπιστήμιο δεν πρόφτασε να φοιτήσει. Μόλις γράφτηκε στη Νομική Σχολή τον συνέλαβαν και τον έστειλαν εξορία στην Ικαρία. Από εκεί στο Μακρόνησι και στη συνέχεια στον Άη – Στράτη από όπου τον άφησαν, μόλις το 1957, να έρθει στην Αθήνα ως αδειούχος εξόριστος». Οι πληροφορίες αντλούνται από τον πρόλογο της συγκεντρωτικής έκδοσης των ποιημάτων του το 1979. Βλ. Τάσος Σπυρόπουλος, *Υπάρχω εδώ. Ποιήματα*, Διογένης, Αθήνα 1979, σ. 3. Σε αυτόν τον πρόλογο δεν αναφέρεται η ημερομηνία σύλληψης και εκδίωξης του ποιητή στα νησιά εξορίας. Στον πρόλογο διατυπώνεται ότι ο Σπυρόπουλος γεννήθηκε το 1927. Δεδομένου ότι η σύλληψή και η εκδίωξή του πραγματοποιήθηκαν «μόλις γράφτηκε στη Νομική Σχολή», εικάζουμε ότι οι εκποίσεις του Σπυρόπουλου αρχίζουν γύρω στο 1947. Το εν λόγω βιβλίο κυκλοφόρησε σε 30 αντίτυπα και είναι δυσειρέτο. Ευχαριστούμε ιδιαίτερω τον Μανώλη Φουρτούνη που μας το παραχώρησε. Για επιπρόσθετες πληροφορίες σχετικά με τη ζωή και το συγγραφικό έργο του, όχι και τόσο γνωστού, Σπυρόπουλου, βλ. Τάκης Γιαννόπουλος, «Τάσος Σπυρόπουλος (1927 – 1977)», περ. *Τομές*, τεύχ. 74 – 75, Ιούλιος – Αύγουστος 1981, σ. 37: 37. Στο παράρτημα της παρούσας διατριβής παραθέτουμε τις γραπτές απαντήσεις του Δ. Ραυτόπουλου σε ερωτήσεις, που του θέσαμε μέσω γραπτού ερωτηματολογίου, και αφορούν ζητήματα που πραγματεύεται η διατριβή. Ο Ραυτόπουλος μας ενημέρωσε ότι ο Σπυρόπουλος μεταφέρθηκε από την Ικαρία στη Μακρόνησο το 1948. Βλ. τις απαντήσεις του Ραυτόπουλου στο παράρτημα.

¹⁵⁹ Ο Καρούσος εξορίστηκε σε Ικαρία, Μακρόνησο και Άη – Στράτη από το 1947 έως το 1952. Βλ. *L' amerture et la pierre...*, ό. π., σ. 338. Ο Ραυτόπουλος διατείνεται ότι ο Καρούσος μεταφέρθηκε στη Μακρόνησο τέλος του 1948. Βλ. τις αντίστοιχες τοποθετήσεις του Ραυτόπουλου στο παράρτημα.

¹⁶⁰ Ο Μανώλης Φουρτούνης εκτοπίζεται στη Μακρόνησο και μετέπειτα στον Άη – Στράτη από το 1947 έως το 1958 με μικρά διαλείμματα. Η πληροφορία αντλείται από τη συγκεντρωτική έκδοση των έργων του ποιητή το 2010. Βλ. Μανώλης Φουρτούνης, *Διαδρομές*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 2010, σ. 153. Η πληροφορία επιβεβαιώνεται και στη γαλλική μετάφραση και έκδοση ποιημάτων που γράφτηκαν στη Μακρόνησο, βλ. *L' amerture et la pierre...*, ό. π., σ. 323.

¹⁶¹ Ο Άρης Αλεξάνδρου εξορίζεται από το 1948 έως το 1951 σε Μούδρο, Μακρόνησο και Άη – Στράτη. Καταδικάστηκε για ανυποταξία από το στρατοδικείο Αθηνών και έμεινε στις φυλακές Αβέρωφ, Αίγινας και Γυάρου από το 1952 έως το 1958. Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Η Ελληνική ποίηση...*, ό. π., σ. 328.

¹⁶² Ο Λεφτέρης Ραυτόπουλος εξορίζεται στη Μακρόνησο από το 1948 έως το 1950. Βλ. *L' amerture et la pierre...*, ό. π., σ. 337.

¹⁶³ Ο Δούκαρης εξορίστηκε στην Ικαρία και τη Μακρόνησο από το 1947 έως το 1950. Βλ. *L' amerture et la pierre...*, ό. π., σ. 337. Η πληροφορία επιβεβαιώνεται και σε άρθρο της Μέντη. Βλ. Δώρα Μέντη, «Η θεματική...», ό. π., σ. 33 – 39: 33.

¹⁶⁴ Ο Ιάσων Ιωαννίδης παρέμεινε ως εξόριστος στη Μακρόνησο και στον Άη – Στράτη από το 1948 έως το 1952. Βλ. *L' amerture et la pierre...*, ό. π., σ. 323.

επισημαίνονται. Τέλος, θα αναφέρουμε στοιχεία του χρόνου και τόπου γραφής των ποιητικών αφηγήσεων.

Ας αρχίσουμε με την περίπτωση του Ρίτσου και πιο συγκεκριμένα με την ποιητική συλλογή *Πέτρινος χρόνος* (1957). Η συλλογή δημοσιεύεται για πρώτη φορά το 1957 από τις Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις στο Βουκουρέστι. Κατά την πρώτη αυτή δημοσίευση, η συλλογή έφερε τον τίτλο *Μακρωνησιώτικα*.¹⁶⁵ Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης χρησιμοποιείται η συλλογή, έτσι όπως αυτή περιλαμβάνεται στη συγκεντρωτική έκδοση ποιημάτων του Ρίτσου το 1975.¹⁶⁶ Ο *Πέτρινος χρόνος* (1957) γράφεται το 1949 έως το 1951, κατά την παραμονή του Ρίτσου στη Μακρόνησο.¹⁶⁷ Μια επιπρόσθετη συλλογή, που γράφει ο Ρίτσος ως εξόριστος, είναι τα *Ημερολόγια εξορίας 1948 – 1950* (1975). Η συλλογή συμπεριλαμβάνεται για πρώτη φορά στα επικαιρικά ποιήματα το 1975. Από τη συγκεκριμένη έκδοση αντλούμε αποσπάσματα στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης.¹⁶⁸ Η συλλογή αποτελείται από τρία ποιήματα. Τα πρώτα δύο γράφονται στο Κοντοπούλι Λήμνου το 1948 – 1949, ενώ το τελευταίο ποίημα γράφεται στη Μακρόνησο το 1950.¹⁶⁹ Στη μελέτη, θα ασχοληθούμε με το τρίτο ποίημα που γράφεται στη Μακρόνησο.¹⁷⁰ Το ποίημα φέρει τον τίτλο «Ημερολόγιο εξορίας, III».¹⁷¹ Ο Ρίτσος, ως εξόριστος, θα επιδοθεί στη συγγραφή ακόμα μίας ποιητικής συλλογής. Πρόκειται για τη συλλογή *Οι γειτονιές του κόσμου* (1957) που δημοσιεύεται στο Βουκουρέστι.¹⁷² Και η εν λόγω συλλογή αναδημοσιεύεται κατά τη συγκεντρωτική έκδοση των ποιημάτων του Ρίτσου το 1975.¹⁷³ Στη μελέτη θα χρησιμοποιηθούν αποσπάσματα

¹⁶⁵ Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Μακρωνησιώτικα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, Βουκουρέστι 1957.

¹⁶⁶ Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, Κέδρος, Αθήνα 1975, σ. 259 – 304.

¹⁶⁷ Ο χρόνος γραφής αναφέρεται κάτω από τον τίτλο της συλλογής. Αλλά και στο τέλος της ποιητικής αφήγησης, ο συγγραφέας παραθέτει πληροφορίες του τόπου και χρόνου γραφής της: *Μακρόνησος, Αύγουστος – Σεπτέμβρης 1951. Στο ίδιο*, σ. 259, 304 αντίστοιχα. Δηλωτικές αναφορές του τόπου γραφής της συλλογής «αναδύονται» και σε κάποια από τα ποιήματά της. Στο ποίημα «Οι γερόντοι μας», ο Ρίτσος αναφερόμενος στα ηλικιωμένα εξόριστα πρόσωπα, επισημαίνει χαρακτηριστικά: *Και τώρα κάθονται εδώ στη Μακρόνησο, / στο άνοιγμα του τσαντηριού, αγνάντια στη θάλασσα, (...). Ανάλογες αναφορές εντοπίζονται και στο ποίημα «Χρόνος»: 4^ο Τάγμα Μακρονήσου, / 12 κλωβοί, / 10. 000 εκτοπισμένοι. Στο ίδιο*, σ. 276, 288 αντίστοιχα.

¹⁶⁸ *Στο ίδιο*, σ. 199 – 258.

¹⁶⁹ Οι πληροφορίες του χρόνου και τόπου γραφής εντοπίζονται στα ίδια τα ποιητικά κείμενα. *Στο ίδιο*, σ. 241, 258 αντίστοιχα.

¹⁷⁰ Ο ποιητής παρουσιάζει εμφαντικά, στο τέλος του ποιήματος, τον τόπο και χρόνο γραφής του: *Στρατόπεδο συγκέντρωσης / Μακρόνησος 1950. Στο ίδιο*, σ. 258.

¹⁷¹ *Στο ίδιο*, σ. 243 – 258.

¹⁷² Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Οι γειτονιές...*, ό. π.

¹⁷³ Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 9 – 135.

από την έκδοση της συλλογής το 1975. Η συγκεκριμένη ποιητική αφήγηση γράφεται από το 1949 έως το 1951, στη Μακρόνησο και τον Άη – Στράτη.¹⁷⁴

Εξίσου πληθωρική με τη μακρωνησιώτικη ποιητική παραγωγή του Ρίτσου είναι αυτή του Τάσου Λειβαδίτη. Η συλλογή που γράφεται κατά τη διάρκεια της εξορίας του Λειβαδίτη είναι: *Μάχη στην άκρη της νύχτας. Το χρονικό της Μακρονήσου* (1952).¹⁷⁵ Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης χρησιμοποιείται η συλλογή από μεταγενέστερη αναδημοσίευσή της το 1991.¹⁷⁶ Ο αναγνώστης πληροφορείται τον τόπο γραφής, διαβάζοντας τον τίτλο της συλλογής. Σε κανένα άλλο σημείο της αφήγησης δε γίνεται αναφορά της τοποθεσίας γραφής της. Η ποιητική αφήγηση δε μας αποκαλύπτει τον χρόνο γραφής της. Από εξωκειμενικές πληροφορίες, εικάζουμε ότι η συλλογή γράφεται μεταξύ του 1949 με 1951.¹⁷⁷ Ο Λειβαδίτης θα γράψει στη Μακρόνησο τρία ακόμη ποιήματα: «Απλή κουβέντα», «Παραμονή Χριστουγέννων» και «Μη σημαδέψεις την καρδιά μου». Ο ποιητής θα συμπεριλάβει τα εν λόγω ποιήματα στη συλλογή *Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο* (1956).¹⁷⁸ Στην παρούσα μελέτη θα αντλήσουμε στίχους από αρκετά μεταγενέστερη αναδημοσίευση των τριών ποιημάτων.¹⁷⁹ Τα τρία αυτά ποιήματα φέρουν την χρονολογική ένδειξη *Μακρόνησος 1950*.¹⁸⁰

Οι εμπειρίες της Μακρονήσου καθόρισαν θεματικά και την ποίηση του Πατρίκιου, του Λουντέμη, του Σπυρόπουλου και του Καρούσου. Η ποιητική συλλογή, που γράφεται με αφορμή τη «θητεία» του Πατρίκιου στη Μακρόνησο και

¹⁷⁴ Ο συγγραφέας μας αποκαλύπτει κάτω από τον τίτλο της συλλογής την ημερομηνία γραφής της. Και στο τέλος της ποιητικής αφήγησης, ο Ρίτσος μας παραθέτει την εξής πληροφορία: *ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΣ, ΑΗ ΣΤΡΑΤΗΣ 1949 – 1951. Στο ίδιο*, σ. 8, 135 αντίστοιχα. Ο τόπος και ο χρόνος γραφής της συλλογής επιβεβαιώνονται και από εξωκειμενικές πληροφορίες. Συγκεκριμένα ο Πρεβελάκης αναφέρει: «[Η συλλογή] γράφτηκε στα στρατόπεδα συγκέντρωσης της Μακρονήσου και του Άη Στράτη κατά τα έτη 1949 – 1951». Βλ. Παντελής Πρεβελάκης, *Ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος...*, ό. π., σ. 176.

¹⁷⁵ Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Μάχη στην άκρη της νύχτας. Το χρονικό της Μακρονήσου*, Κέδρος, Αθήνα 1952.

¹⁷⁶ Για τη συλλογή *Μάχη στην άκρη της νύχτας. Το χρονικό της Μακρονήσου*, βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση 1950 – 1966*, τόμος πρώτος, Κέδρος, Αθήνα 1991, σ. 11 – 43.

¹⁷⁷ Ο Μπενάτσης αναφέρει σχετικά με τις συνθήκες, τον χρόνο και τον τόπο γραφής συλλογής: «Το καλοκαίρι του 1949 [ο Λειβαδίτης] μεταφέρεται με πολλούς άλλους στη Μακρόνησο. Ο χειμώνας εκείνη τη χρονιά είναι πολύ σκληρός και συνοδεύεται από την αρρώστια, τις εκτελέσεις και το φοβερό άνεμο για τον οποίο γίνεται λόγος στις πρώτες ποιητικές του συνθέσεις. Παρά τις κακουχίες ο ποιητής δεν υπογράφει δήλωση και μεταφέρεται στη συνέχεια στον Άη Στράτη. Εκεί ολοκληρώθηκε η συγγραφή της ποιητικής σύνθεσης *Μάχη στην άκρη της νύχτας*, που είχε αρχίσει ήδη στη Μακρόνησο. Πρώτος αναγνώστης ο Γιάννης Ρίτσος, που η φιλία του με τον Τάσο Λειβαδίτη είχε αρχίσει από το 1943». Βλ. Απόστολος Μπενάτσης, *Η ποιητική μυθολογία...*, ό. π., σ. 41.

¹⁷⁸ Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο*, Κέδρος 1956, σ. 1 – 13.

¹⁷⁹ Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση 1950 – 1966*, ό. π., σ. 105 – 118.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 105.

στον Άη - Στράτη, είναι τα *Χρόνια της πέτρας* (1963). Η συλλογή θα δημοσιευτεί, για πρώτη φορά, το 1963 στη *Μαθητεία*.¹⁸¹ Στην παρούσα μελέτη θα χρησιμοποιηθεί η συλλογή, έτσι όπως αυτή συμπεριλήφθηκε, ως αυτοτελής πλέον ενότητα, στη συγκεντρωτική έκδοση το 1976.¹⁸² Τα *Χρόνια της πέτρας* (1963) περιλαμβάνουν ποιήματα που γράφονται από το 1953 έως το 1954.¹⁸³ Γνωρίζουμε ότι ο Πατρίκιος μεταφέρεται από τη Μακρόνησο στον Άη - Στράτη το 1952.¹⁸⁴ Επομένως, ο Πατρίκιος έγραψε τη συλλογή ως έγκλειστος στον Άη - Στράτη. Δεδομένης, όμως, της συχνής αναφοράς της τοποθεσίας γραφής των ποιημάτων,¹⁸⁵ θεωρούμε ότι, σε μεγάλο βαθμό, ο ποιητής καταθέτει μέσω της συλλογής τις εμπειρίες, που ο ίδιος αποκόμισε από τη Μακρόνησο. Η εμπειρία της Μακρονήσου σημάδεψε τη ζωή και την πνευματική δημιουργία και του Μενέλαου Λουντέμη. Ως εξόριστος γράφει την ποιητική συλλογή *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954).¹⁸⁶ Στη μελέτη χρησιμοποιούνται αποσπάσματα από μεταγενέστερη αναδημοσίευση της συλλογής το 1977.¹⁸⁷ Η συγκεκριμένη συλλογή γράφεται στη Μακρόνησο και περιλαμβάνει ποιήματα που δημιουργούνται από το 1947 έως το 1953. Οι συγκεκριμένες πληροφορίες αναδύονται στο ίδιο το ποιητικό κείμενο.¹⁸⁸ Ο Τάσος Σπυρόπουλος εξέδωσε τη συλλογή *Συρματοπλέγμα* (1957), στην οποία συγκέντρωσε όλα τα ποιήματα που είχε γράψει ως έγκλειστος στα νησιά εξορίας. Στην παρούσα μελέτη, θα αντληθούν αποσπάσματα από την πρώτη έκδοση της συλλογής.¹⁸⁹ Η πρόθεση του ποιητή να μιλήσει ποιητικά για το μαρτύριο της Μακρονήσου, χωρίς όμως να δηλώσει στους αναγνώστες τον τόπο και τον χρόνο γραφής των ποιημάτων, αντικατοπτρίζεται σε όλα τα ποιήματα της συλλογής *Συρματοπλέγμα* (1957). Μόνο από εξωκειμενικές πηγές γνωρίζουμε ότι τα ποιήματα της συλλογής γράφτηκαν κατά τη διάρκεια κράτησης του ποιητή σε νησιά εξορίας.¹⁹⁰ Όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, παρόλο που ο ποιητής δε μας αποκαλύπτει αφηγηματικά τον χρόνο και τον τόπο γραφής των ποιημάτων, και στα 33 ποιήματα της συλλογής αναδύονται οι

¹⁸¹ Βλ. Τίτος Πατρίκιος, *Μαθητεία (1952 – 1962)*, «Πρίσμα», Αθήνα 1963.

¹⁸² Βλ. Τίτος Πατρίκιος, *Ποιήματα, I...*, ό. π., σ. 170 – 217.

¹⁸³ Η πληροφορία βρίσκεται κάτω από τον τίτλο της συλλογής. Στο ίδιο, σ. 170.

¹⁸⁴ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Η Ελληνική ποίηση...*, ό. π., σ. 566.

¹⁸⁵ Δειγματοληπτικά, αναφέρουμε μία τέτοια αναφορά: ενδεικτικός είναι ο τίτλος του ποιήματος «Προσχέδια για τη Μακρόνησο». Βλ. Τίτος Πατρίκιος, *Ποιήματα, I...*, ό. π., σ. 174.

¹⁸⁶ Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα*, Παλμός, Αθήνα 1954.

¹⁸⁷ Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα*, Δωρικός, Αθήνα 41977.

¹⁸⁸ Ας δώσουμε το λόγο στον ποιητή: 1947 – 1953 (*Μακρονήσι*). Στο ίδιο, σ. 74.

¹⁸⁹ Βλ. Τάσος Σπυρόπουλος, *Συρματοπλέγμα*, Μόρφωση, Αθήνα 1957, σ. 14 – 68.

¹⁹⁰ Ο τόπος και ο χρόνος γραφής των ποιημάτων που απαρτίζουν τη συλλογή καθίσταται γνωστός από εξωκειμενικές πληροφορίες. Βλ. Δώρα Μέντη, *Μεταπολεμική πολιτική...*, ό. π., σ. 167 – 168.

βιωμένες εμπειρίες του στρατοπέδου. Και μόνο η παράθεση τίτλων, ποιημάτων της συλλογής, αρκεί για να υποψιαστούμε το περιεχόμενό της. Δειγματοληπτικά, θα αναφέρουμε μερικούς: «Νύχτα στο στρατόπεδο», «Η σιωπή μετά από τὰ βασανιστήρια», «Ένας τρελός αυτοκτόνησε», «Εξορία», κ. ά. Ποιήματα, ως εξόριστος στη Μακρόνησο, κατέθεσε και ο ποιητής Τζαβαλάς Καρούσος. Τα 26 ποιήματα που έγραψε ως κρατούμενος στη Μακρόνησο συγκεντρώθηκαν και δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά το 1979 από τις εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.¹⁹¹ Στην παρούσα εργασία θα αντληθούν αποσπάσματα από την εν λόγω συλλογή. Στο τέλος του κάθε ποιήματος αναφέρεται ως τόπος γραφής τους η Μακρόνησος.¹⁹² Ο ποιητής δεν αναφέρει κειμενικά πληροφορίες σχετικές με τον χρόνο γραφής των ποιημάτων.

Και ο Φουρτούνης, ως εξόριστος, θα γράψει το ποίημα «Μακρόνησος [26 του Μάρτη 1949]». Ο ίδιος ο τίτλος του ποιήματος αποτελεί τεκμήριο του τόπου και του χρόνου γραφής του ποιήματος. Παρά τη συγγραφή του εν λόγω ποιήματος στον τόπο του «κολαστηρίου» της Μακρονήσου τον Μάρτιο του 1949, ο Φουρτούνης θα αποφασίσει να το δημοσιεύσει για πρώτη φορά αρκετά χρόνια αργότερα. Το ποίημα θα συμπεριληφθεί για πρώτη φορά στη συγκεντρωτική έκδοση ποιημάτων του συγγραφέα το 2010.¹⁹³ Η έκδοση αυτή πραγματοποιήθηκε από τις εκδόσεις Γαβριηλίδη και φέρει τον τίτλο *Διαδρομές*. Ας εστιάσουμε την προσοχή μας στα ποιήματα που ο Αλεξάνδρου γράφει ως εξόριστος. Τα ποιήματα αυτά περιλαμβάνονται στη συλλογή *Άγνος γραμμή* (1952).¹⁹⁴ Στην παρούσα μελέτη θα χρησιμοποιήσουμε τα ποιήματα, έτσι όπως αυτά συμπεριλήφθηκαν σε μεταγενέστερη έκδοση της συλλογής το 1981.¹⁹⁵ Όπως προκύπτει από τις ημερομηνίες γραφής των ποιημάτων της συλλογής, τα δύο πρώτα, «Παράθυρο» και «Ολόκληρη νύχτα», έχουν

¹⁹¹ Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω: ποιήματα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1979, σ. 14 – 68.

¹⁹² Στο ίδιο, σ. 14 – 68.

¹⁹³ Βλ. Μανώλης Φουρτούνης, *Διαδρομές, ό. π.*, σ. 19 – 24. Ζητήσαμε από τον Ραυτόπουλο να εντοπίσει πιθανούς λόγους, για τους οποίους ο Φουρτούνης καθυστέρησε τη δημοσίευση του ποιήματος, που είχε γράψει το 1949. Ο Ραυτόπουλος τοποθετείται σχετικά: «Η εξήγηση μπορεί να είναι απλή (συνθήκες, δυσκολίες επικοινωνίας, και δημοσίευσης, φόβος, επιφυλακτικότητα των εκδοτών κλπ) ή δυσχερής έως αδύνατη. Μεταξύ άλλων η προχρονολόγηση (εκ των υστέρων) είναι γνωστή παράδοση και τακτική σκοπιμότητας. Λειτουργούν όμως κάποτε και αναστολές εσωτερικές στην άμεση δημοσίευση: μεταξύ άλλων η αμφιβολία του ποιητή ως προς το μήνυμα ή την ποιότητα της γραφής του, κυρίως όμως ως προς τη συγκυρία ή τη σκοπιμότητα της ανακοίνωσης. Π. χ. να μη θεωρηθεί υποχώρηση αγωνιστική, συμβιβασμός. Η προσωπική μου γνώμη πάντως είναι ότι η τυπική χρονολογία της πρώτης δημοσίευσης ή έκδοσης είναι η μόνη έγκυρη». Βλ. Απάντηση 6.

¹⁹⁴ Βλ. Για την πρώτη έκδοση της συλλογής, βλ. Άρης Αλεξάνδρου, *Άγνος γραμμή*, [χ. έ]. [χ. χ.].

¹⁹⁵ Βλ. Άρης Αλεξάνδρου, *Ποιήματα (1941 – 1974)*, Καστανιώτη, Αθήνα ²1981, σ. 27 – 69.

γραφτεί πριν τον εγκλεισμό του ποιητή σε τόπους εξορίας.¹⁹⁶ Αλλά και τα δύο τελευταία ποιήματα, «Επιστροφή» και «Άννα», έχουν γραφτεί το χρονικό διάστημα της παραμονής του ποιητή στις φυλακές Αβέρωφ.¹⁹⁷ Όλα τα υπόλοιπα ποιήματα της συλλογής, στο τέλος τους, μαρτυρούν τα στοιχεία του τόπου και του χρόνου γραφής τους: «Ανεπίδοτα γράμματα» Μούδρος 1948, «Αλεξανδροστρού» Μούδρος – Μακρόνησος 1949, «Παράνομο σημείωμα» Άη – Στράτης 1950, «Ο Δεκαπέντε» Άη – Στράτης 1950 – 51, «Η στενογραφία της νεκρής ζώνης» Άη – Στράτης 1951, «Κλειστό τετράγωνο» Άη – Στράτης 1951, «Ποιητική» Άη – Στράτης 1951, «Ίσως με λίγον ήλιο» Άη – Στράτης 1951. Στην παρούσα εργασία θα ασχοληθούμε με το ποίημα «Αλεξανδροστρού».

Σχετικά με τα ποιήματα, που ο Ραφτόπουλος γράφει ως εξόριστος, αξίζει να επισημάνουμε τα εξής: ο Ραφτόπουλος γράφει μια ποιητική συλλογή με τίτλο *Σύγχρονοι άγγλοι ποιηταί*. Η μοναδική πληροφορία για την ύπαρξη της εν λόγω συλλογής δίνεται από τον ίδιο τον συγγραφέα στο βιβλίο του *Το μήκος της νύχτας. Μακρόνησος 48' – '50* (1995).¹⁹⁸ Καταλυτικό κίνητρο της αναζήτησης και εύρεσης της συλλογής αποτέλεσε για εμάς η ομολογία του ίδιου του Ραφτόπουλου ότι κατάφερε να ταχυδρομήσει τη συλλογή, ενώ ο ίδιος βρισκόταν στην εξορία (1948 – 1950).¹⁹⁹ Με άλλα λόγια, ο συγγραφέας κατάφερε να διασώσει τη συλλογή από τον «σκόπελο» της λογοκρισίας. Πιο συγκεκριμένα, ο Ραφτόπουλος, στο βιβλίο *Το μήκος της νύχτας. Μακρόνησος 48 -50* (1995), προβαίνει στην εξής αποκάλυψη: «Εσύ που είχες γράψει κάποιους στίχους, σκεφτόσουν με τι τρόπο θα τους γλίτωνες από σίγουρο σκίσιμο, αν σου τους έβρισκαν. Τελικά είπες πως ο καλύτερος τρόπος θα ήταν το ταχυδρομείο σας. Βέβαια υπήρχε ο σκόπελος της λογοκρισίας. Ε, κάπως θα ξεπερνούταν κι αυτός! Έκανες κάτι σαν μικρό τετράδιο, έγραψες στο εξώφυλλό του "Σύγχρονοι άγγλοι ποιηταί" (η χώρα μας, βλέπεις, ήταν τότε "υπό την προστασίαν" των συμμάχων μας άγγλων), αντέγραψες στις πρώτες του σελίδες δύο ποιήματα του Έλιοτ, κι από κεί και πέρα έβαλες τα δικά σου, (...)».²⁰⁰

¹⁹⁶ Και τα δύο ποιήματα καταδεικνύουν, ως χρόνο γραφής τους, το 1947. Στο ίδιο, σ. 27 και 29 αντίστοιχα.

¹⁹⁷ Τα δύο ποιήματα μαρτυρούν μόνο τον χρόνο γραφής τους. Στο ίδιο, σ. 66, 69 αντίστοιχα. Πληροφορίες σχετικές με τους χρόνους και τους τόπους κράτησης του Αλεξάνδρου έχουν ήδη αναφερθεί παραπάνω στη συγκεκριμένη μελέτη.

¹⁹⁸ Αντλούμε την πληροφορία από τη δεύτερη έκδοση της συλλογής, βλ. Λεφτέρης Ραφτόπουλος, *Το μήκος της νύχτας. Μακρόνησος '48 – 50*, Καστανιώτη, Αθήνα ²1997.

¹⁹⁹ Έχουν ήδη αναφερθεί στοιχεία σχετικά με τις χρονολογίες εξορίας του Ραφτόπουλου.

²⁰⁰ Βλ. Λεφτέρης Ραφτόπουλος, *Το μήκος της νύχτας...*, ό. π., σ. 150.

Η ύπαρξη της συγκεκριμένης συλλογής επιβεβαιώνεται στο ίδιο βιβλίο και από τη φωτογραφία του εξωφύλλου της. Το εξώφυλλο φαίνεται να φέρει το αποτύπωμα σφραγίδας που αναγράφει: «3^{ος} λόχος, ελογοκρίθη».²⁰¹ Αφού εντοπίσαμε τη συλλογή,²⁰² μας δημιουργήθηκε μία σειρά ερωτημάτων. Το πρώτο σχετίζεται με τον εντοπισμό των τίτλων των ποιημάτων και της ακριβούς χρονολογίας γραφής του κάθε ποιήματος της συλλογής. Το δεύτερο αφορά τον έλεγχο του αν τα ποιήματα της ανέκδοτης συλλογής, *Σύγχρονοι άγγλοι ποιηταί*, συμπεριλαμβάνονται στις μεταγενέστερες δημοσιευμένες ποιητικές συλλογές του Ραφτόπουλου *Αποστασία* (1951)²⁰³ και *Νεκρή Ζώνη* (1982).²⁰⁴ Σχετικά με το πρώτο ερώτημα που θέσαμε, τα ποιήματα που απαντώνται στη συλλογή *Σύγχρονοι Άγγλοι ποιηταί*, εκτός των δύο πρώτων του T. S. Eliot «The dry salvages» και «Ραψωδία σε μια ανεμόδαρτη νύχτα», είναι τα ακόλουθα: «Καλοκαιρινή απολογία», «Αιφνιδιασμός», «Νυχτερινά τριαντάφυλλα», «Ιχνηλασία», «Ροή», «Επανάληψη», «Αδυναμία», «Υπόθεση», «Παρουσία», «Φθορά» και το τελευταίο με τίτλο «Η Κυριακή της παραμονής». Επιπροσθέτως, ο ποιητής παρέχει και την ημερομηνία γραφής των περισσότερων από τα ποιήματα της συλλογής.²⁰⁵ Συμπεραίνουμε ότι τα ποιήματα της συλλογής γράφονται από το 1948 έως το 1950. Σχετικά με το δεύτερο ερώτημα που μας απασχόλησε, όλα τα ποιήματα της αδημοσίευτης συλλογής συμπεριλαμβάνονται και στις δύο μεταγενέστερες και δημοσιευμένες συλλογές.²⁰⁶ Η χρονολογία γραφής των

²⁰¹ Βλ. Λεφτέρης Ραφτόπουλος, *Το μήκος της νύχτας...*, ό. π., σ. 151.

²⁰² Η συλλογή βρίσκεται στο σπίτι, που διέμενε ο συγγραφέας στον Βόλο. Ευχαριστούμε ιδιαίτερος τη Μαίρη Ραφτοπούλου, σύζυγο του συγγραφέα, που μας την παραχώρησε απλόχερα.

²⁰³ Βλ. Λεφτέρης Ραφτόπουλος, *Αποστασία*, Ν. Μάγγος, Αθήνα 1951.

²⁰⁴ Βλ. Λεφτέρης Ραφτόπουλος, *Νεκρή ζώνη*, Παρουσίες, Αθήνα 1982.

²⁰⁵ Από τη συλλογή *Σύγχρονοι Άγγλοι ποιηταί* πληροφορούμαστε την ακριβή ημερομηνία γραφής των παραπάνω ποιημάτων: (15 – 10 – 48), (Μάρτης του 49), (23 – 7 – 48), (15 – 4 – 49), (20 – 9 – 49), (8 – 11 – 49), (15 – 3 – 50), (17 – 4 – 50), (9 – 5 – 50) αντίστοιχα, ενώ για τα δύο τελευταία ποιήματα της συλλογής «Φθορά» και «Η Κυριακή της παραμονής» δεν παρατίθεται εκ μέρους του συγγραφικού υποκειμένου η ημερομηνία γραφής τους.

²⁰⁶ Πιο συγκεκριμένα, τα ποιήματα «Καλοκαιρινή απολογία», «Αιφνιδιασμός», «Νυχτερινά τριαντάφυλλα», «Ιχνηλασία», «Ροή», «Επανάληψη», «Αδυναμία», «Υπόθεση», «Παρουσία» και «Φθορά», περιλαμβάνονται και στις δύο συλλογές του ποιητή *Αποστασία* (1951) και *Νεκρή ζώνη* (1982). Βλ. Λεφτέρης Ραφτόπουλος, *Αποστασία*, ό. π., [στη συλλογή δεν υπάρχει αρίθμηση σελίδων] καθώς βλ. και Λεφτέρης Ραφτόπουλος, *Νεκρή ζώνη*, ό. π., σ. 66, 62, 61, 60, 52, 51, 53, 54, 57 και 56 αντίστοιχα. Αξίζει να αναφέρουμε ότι το τελευταίο ποίημα της συλλογής *Σύγχρονοι Άγγλοι ποιηταί*, που φέρει τον τίτλο «Η Κυριακή της παραμονής», εμφανίζεται στη *Νεκρή ζώνη* (1982) με διαφορετικό τίτλο. Το ποίημα τιτλοφορείται εκ νέου ως «Το τελευταίο σάλπισμα». Μεταξύ των δύο ποιημάτων παρατηρούμε και διαφοροποιήσεις λέξεων, σε στίχους της πρώτης και της τελευταίας στροφής: οι στίχοι του ποιήματος της συλλογής *Σύγχρονοι Άγγλοι ποιηταί*, *το τελευταίο του χρέους / δεν θάχει η προσημονή σου / παρά / το Μεγάλο Εγερτήριο* καθώς και οι στίχοι της τελευταίας στροφής *Η θάλασσα / που σου όρισαν δεσμότη / τους πρόδωσε / θα σου απλώσει στις χούφτες / το δρόμο για τις καρδιές των πέντε ηπειρών*, θα παρουσιαστούν στο ποίημα της συλλογής *Νεκρή ζώνη* (1982) ως: *το τελευταίο του εφιάλη: / θα σημαίνει για μένα / το Μεγάλο Εγερτήριο*. Και σε: *Η θάλασσα / που σου είχαν ορίσει / δεσμοφύλακα / θα τους έχει προδώσει / και θ' απλώνει μπροστά σου / το δρόμο για τις καρδιές / των πέντε*

ποιημάτων δεν απαντάται κατά την δημοσίευση των ποιημάτων στις συλλογές *Αποστασία* (1951) και *Νεκρή Ζώνη* (1982). Στη συγκεκριμένη ενότητα θα ασχοληθούμε με την ανέκδοτη συλλογή *Σύγχρονοι Άγγλοι ποιηταί*.

Ο Δημήτρης Δούκαρης, ως εξόριστος, γράφει ποιήματα που συμπεριλαμβάνονται στη συλλογή *Προσευχές* (1950). Η συλλογή κυκλοφόρησε σε 350 αντίτυπα τον Ιούνιο του 1950.²⁰⁷ Θα χρησιμοποιήσουμε την πρώτη έκδοση της συλλογής, λόγω του ότι στη συγκεκριμένη συλλογή ο ποιητής παραθέτει τη χρονολογία γραφής του κάθε ποιήματος ξεχωριστά.²⁰⁸ Ως εκ τούτου, μπορούμε να συμπεράνουμε ποια ποιήματα γράφτηκαν κατά τη διάρκεια κράτησης του ποιητή στα νησιά της εξορίας. Θυμίζουμε ότι ο Δούκαρης εξορίστηκε σε Ικαρία και Μακρόνησο από το 1947 έως το 1950.²⁰⁹ Η συλλογή χωρίζεται σε δύο μέρη καθένα από τα οποία τιτλοφορείται με τα γράμματα Α και Β αντίστοιχα. Το Α μέρος περιλαμβάνει πέντε ποιήματα γραμμένα από τις 16 – 12 – 44 έως τις 19 – 6 – 45.²¹⁰ Το Β μέρος αποτελείται συνολικά από δέκα ποιήματα. Τα πρώτα τρία δεν θα μας απασχολήσουν καθώς γράφονται από τις 28 – 12 – 45 έως τις 8 – 2 – 46.²¹¹ Τα επόμενα επτά ποιήματα θα αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας καθώς συνιστούν ποιήματα, που γράφονται κατά τη διάρκεια της εξορίας του ποιητή. Πρόκειται για τα εξής ποιήματα: «ΙΧ.», «Χ.», «ΧΙ.», «ΧΙΙ.», «ΧΙΙΙ.», «ΧΙV.» και «ΧV.» με χρονολογία γραφής από τις 2 – 8 – 47 έως 28 – 6 – 49.²¹²

Από εξωκειμενικές πηγές²¹³ γνωρίζουμε ότι και ο Ιωαννίδης, ως εξόριστος στη Μακρόνησο, γράφει μια ποιητική συλλογή με τίτλο *Φωνές από την πέτρα και τον*

ηπείρων. Επιπροσθέτως, στο δεύτερο στίχο της δεύτερης στροφής η λέξη *σου* στο ποίημα της συλλογής *Νεκρή Ζώνη* (1982) παραλείπεται. Βλ. Λεφτέρη Ραφτόπουλος, *Νεκρή Ζώνη, ό. π.*, σ. 75. Αξίζει να επισημανθεί ότι τα ποιήματα «Επανάληψη», «Αδυναμία» και «Το τελευταίο σάλπισμα» δημοσιεύονται ξανά και στο βιβλίο *Το μήκος της νύχτας. Μακρόνησος '48 – 50* (1995). Το «Τελευταίο σάλπισμα» παρουσιάζεται με την ίδια ακριβώς μορφή που εμφανίζεται στη *Νεκρή Ζώνη* (1982). Βλ. Λεφτέρη Ραφτόπουλος, *Το μήκος της νύχτας...*, ό. π., σ. 20, 170 και 192 αντίστοιχα.

²⁰⁷ Βλ. Δημήτρης Δούκαρης, *Προσευχές*, Φιλολογικά Χρονικά, Αθήνα 1950.

²⁰⁸ Γεγονός που δεν πραγματοποιείται κατά την επανέκδοση της συλλογής *Προσευχές* (1950), το 1964, στη συγκεντρωτική έκδοση των έως τότε δημοσιευμένων συλλογών του Δούκαρη. Επισημαίνεται, ακόμη, ότι στην έκδοση της συλλογής το 1964, τα ποιήματα τιτλοφορούνται με λέξεις και όχι με λατινικούς αριθμούς όπως στην έκδοση του 1950. Βλ. Δημήτρης Δούκαρης, *Παραγραφή: ποιήματα 44 – 64*, [χ. έ.], Αθήνα 1964, σ. 11 – 23.

²⁰⁹ Στοιχεία, σχετικά με τις ημερομηνίες κράτησης του Δούκαρη στα νησιά εξορίας, έχουν παρατεθεί παραπάνω.

²¹⁰ Βλ. Δημήτρης Δούκαρης, *Προσευχές, ό. π.*, σ. 5 – 12.

²¹¹ Στο ίδιο, σ. 13 – 16.

²¹² Οι ημερομηνίες γραφής των ποιημάτων είναι οι εξής: (2 – 8 – 47), (30 – 3 – 48), (13 – 3 – 49), (15 – 3 – 49), (19 – 3 – 49), (20 – 4 – 49) και (28 – 6 – 49) αντίστοιχα. Στο ίδιο, σ. 17 – 29.

²¹³ Βλ. Δώρα Μέντη, *Μεταπολεμική πολιτική...*, ό. π., σ. 168.

άνεμο (1954).²¹⁴ Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης θα αντληθούν αποσπάσματα από τη συλλογή, έτσι όπως αυτή δημοσιεύτηκε στη συγκεντρωτική έκδοση του ποιητικού και πεζογραφικού έργου του Ιωαννίδη το 1982 από τις εκδόσεις Διογένης.²¹⁵

Πέραν αυτών των συλλογών και ποιημάτων, που αναφέρθηκαν και θα αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης, αξίζει να αναφερθεί ότι η πρώτη εμφάνιση ποιημάτων που γράφονται στη Μακρόνησο, συντελέστηκε το 1950 στο περιοδικό *Ελεύθερα Γράμματα* υπό τον τίτλο «Μακρόνησος».²¹⁶ Πρόκειται, ουσιαστικά, για τη δημοσίευση τεσσάρων ποιημάτων: ένα απόσπασμα του ποιήματος του Ρίτσου «Γράμμα στο Ζολιό – Κιουρί», το ποίημα «Η νύχτα στο κάτεργο» του ηθοποιού και συγγραφέα Τζαβέλλα Καρούσου, το ποίημα του Λειβαδίτη «Απλή κουβέντα» και το ποίημα του Κουλουφάκου «Στις έξη του Μάη». Ολόκληρο το ποίημα «Γράμμα στο Ζολιό Κιουρί» θα συμπεριληφθεί το 1954 στη συλλογή του Ρίτσου *Αγρόπνια* (1954).²¹⁷ Στην παρούσα μελέτη θα ασχοληθούμε με το απόσπασμα του ποιήματος, έτσι όπως αυτό δημοσιεύεται στο περιοδικό *Ελεύθερα Γράμματα*. Ο λόγος έγκειται στο γεγονός ότι, κατά τη δημοσίευση του ποιήματος στην *Αγρόπνια* (1954), το ποίημα φέρει την εξής χρονοτοπική ένδειξη: *Άη – Στράτης, Νοέμβρης 1950*.²¹⁸ Λόγω του ότι το απόσπασμα του ποιήματος στα *Ελεύθερα Γράμματα* υποδεικνύει στον αναγνώστη ως τόπο γραφής του τη Μακρόνησο, κάνουμε την ακόλουθη υπόθεση: πιθανότατα ο Ρίτσος έγραψε το ποίημα ως εξόριστος στον Άη – Στράτη αλλά στο απόσπασμα που δημοσιεύει το 1950 στο περιοδικό αναφέρεται στις εμπειρίες της Μακρονήσου. Και το ποίημα του Καρούσου, «Η νύχτα στο κάτεργο», δημοσιεύεται με αρκετές λεκτικές και συντακτικές αλλά όχι νοηματικές διαφοροποιήσεις στη συλλογή *Περιμένω: ποιήματα* (1979).²¹⁹ Στη μεταγενέστερη επανέκδοση του ποιήματος, το ποίημα φέρει τον τίτλο «Νύχτα στο κάτεργο». Στην παρούσα μελέτη θα αντληθούν αποσπάσματα του ποιήματός από την έκδοσή του το 1979. Το ποίημα του Λειβαδίτη «Απλή κουβέντα» θα συμπεριληφθεί με προσθήκες στίχων στη συλλογή του Λειβαδίτη *Ο άνθρωπος με το ταμπόρλο* (1956).²²⁰ Το ποίημα του Κουλουφάκου δεν θα συμπεριληφθεί σε κάποια μεταγενέστερη συλλογή του ποιητή. Τέλος, αξίζει να γίνει μια σημαντική διευκρίνιση. Η συλλογή *Οι γειτονιές του κόσμου* (1957) του Ρίτσου και

²¹⁴ Βλ. Ιάσων Ιωαννίδη, *Φωνές από την πέτρα και τον άνεμο*, Κ. Μ., Αθήνα 1954.

²¹⁵ Βλ. Ιάσων Ιωαννίδη, *Γραφή 1952 – 1982*, Διογένης, Αθήνα 1982, σ. 8 – 37.

²¹⁶ Βλ. «Μακρόνησος», περ. *Ελεύθερα Γράμματα*, τεύχ. 2-4, Οκτ. – Δεκ. 1950, σ. 123-130.

²¹⁷ Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Αγρόπνια*, εκδόσεις Η πυξίδα, Αθήνα 1954, σ. 73-87.

²¹⁸ Στο ίδιο, σ. 87.

²¹⁹ Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω...*, ό. π., σ. 51 – 52.

²²⁰ Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση: 1950 – 1956*, ό. π., σ. 101 – 105.

το ποίημα «Αλεξανδροστρόϊ» του Αλεξάνδρου, που γράφεται σε Μούδρο και Μακρόνησο το 1949, δεν θα χρησιμοποιηθούν στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης. Τα δύο ποιητικά κείμενα θα βρεθούν στο επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος στο δεύτερο και τρίτο κεφάλαιο. Ο λόγος θα αποσαφηνιστεί παρακάτω.

Ας συνεχίσουμε με την πεζογραφία. Θα αποτελέσουν επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος τα εξής πεζογραφήματα: *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957)²²¹ του Θέμου Κορνάρου,²²² «*Οδός Αβύσσου αριθμός 0*» (1962)²²³ του Μενέλαου Λουντέμη,²²⁴ τα διηγήματα «Μαμούθ», «Το βασίλειο του Κοθρά» και «Οχτώβρης 1949», που περιλαμβάνονται στη συλλογή διηγημάτων *Οι μαργαρίτες του αγίου* (1962),²²⁵ του Ανδρέα Νενεδάκη,²²⁶ «Τι είδε το μάτι του ταύρου»²²⁷ του Δημήτρη Ραυτόπουλου.²²⁸ Επιπροσθέτως, θα ασχοληθούμε με το μυθιστόρημα *Λοιμός* (1972)²²⁹ του Ανδρέα Φραγκιά.²³⁰

Τέλος, αξίζει να επισημανθεί ότι στο πρωτογενές υλικό κατατάσσουμε και το περιοδικό *Σκαπανεύς*. Ο *Σκαπανεύς* συνιστά προπαγανδιστικό έντυπο της Μακρονήσου και αρχικά εκδίδεται από το Γ' τάγμα Σκαπανέων. Από τον Οκτώβριο του 1948, το περιοδικό αντιπροσωπεύει και τα τρία τάγματα Σκαπανέων.²³¹ Το περιοδικό πιθανότατα παύει να εκδίδεται και να κυκλοφορεί το 1950. Ο νέος διοικητής Μακρονήσου, υποστράτηγος Βρασίδης Παπαγιανόπουλος, στο πλαίσιο

²²¹ Βλ. Θέμος Κορνάρου, *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο*, Δίφρος, Αθήνα 1957.

²²² Ο Κορνάρου εξορίζεται σε Μακρόνησο και Άη – Στράτη από το 1947 έως το 1953. Η πληροφορία αντλείται από γαλλική μελέτη. Βλ. *L' amerture et la pierre...*, ό. π., σ. 322. Στη μελέτη *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914 – 1939)* αναφέρεται ότι έμεινε εξοριστός ένα χρόνο λιγότερο, δηλαδή από το 1947 έως το 1952. Βλ. *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο*, τόμος Ε, Σοκόλη, Αθήνα 1992, σ. 122.

²²³ Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*», Βιβλιοεκδοτική, Αθήνα 1962. Στην παρούσα εργασία, θα αντλήσουμε αποσπάσματα από μεταγενέστερη επανέκδοση του έργου. Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*», Δωρικός, Αθήνα ¹²1977.

²²⁴ Ο Λουντέμης εξορίστηκε σε Ικαρία, Μακρόνησο και Άη – Στράτη από το 1947 έως το 1955. Βλ. *L' amerture et la pierre...*, ό. π., σ. 335.

²²⁵ Βλ. Αντρέας Νενεδάκης, *Οι μαργαρίτες του αγίου*, [χ. έ.], Αθήνα 1962, σ. 7 – 18, 19 – 41 και 42 – 55 αντίστοιχα.

²²⁶ Πληροφορούμαστε ότι ο Νενεδάκης εξορίστηκε στη Μακρόνησο από το οπισθόφυλλο της συλλογής διηγημάτων *Η Αλισσάβη και άλλες ιστορίες* (2004). Βλ. Αντρέας Νενεδάκης, *Η Αλισσάβη και άλλες ιστορίες*, Κέδρος, Αθήνα 2004. Δεν κατορθώσαμε να εντοπίσουμε βιβλιογραφικά την ακριβή χρονολογία κράτησης στη Μακρόνησο. Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος μας ενημερώνει ότι ο Νενεδάκης εξορίστηκε στη Μακρόνησο από την Ικαρία το 1948. Βλ. τις απαντήσεις του στο παράρτημα.

²²⁷ Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Τι είδε το μάτι του ταύρου», περ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τόμος Ε, τεύχ. 25, Ιανουάριος 1957, σ. 51 – 53.

²²⁸ Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος εξορίστηκε σε Μακρόνησο και Άη – Στράτη από το 1947 έως το 1951. Βλ. *L' amerture et la pierre...*, ό. π., σ. 323.

²²⁹ Βλ. Ανδρέας Φραγκιάς, *Λοιμός*, Κέδρος, Αθήνα ¹¹2002.

²³⁰ Ο Φραγκιάς εξορίστηκε στην Ικαρία το 1947 κι έπειτα στη Μακρόνησο από το 1950 έως το 1952. Βλ. *L' amerture et la pierre...*, ό. π., σ. 321.

²³¹ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 175.

δημιουργίας βελτιωμένων συνθηκών διαβίωσης για τους έγκλειστους, αναφέρει ότι απαγορεύει την «ανάγνωσιν εν τη νήσω πάσης ημερησίας και εβδομαδιαίας εφημερίδας, ως και παντός περιοδικού. Η δια των Ραδιοφώνων λήψις των εκπομπών του Ραδ. Σταθμού Αθηνών είναι αρκετοί προς ενημέρωσιν επί των σοβαροτέρων γεγονότων της ημέρας».²³² Στην «ημερήσια διαταγή» δεν διευκρινίζεται αν οι προαναφερθείσες υποδείξεις αφορούν μόνο τα έντυπα (εφημερίδες και περιοδικά) που εισάγονται στη Μακρόνησο ή αν αναφέρονται και στα έντυπα που δημιουργεί και εξάγει η Μακρόνησος. Λόγω του ότι δεν εντοπίζουμε τεύχη του *Σκαπανέα* μετά το 1950, εικάζουμε ότι η απαγόρευση ισχύει και για τα έντυπα που δημιουργεί η Μακρόνησος. Στα τεύχη του υπό εξέταση περιοδικού θα επιχειρήσουμε αποδελτίωση, προκειμένου να εντοπίσουμε την προβαλλόμενη λογοτεχνία γνωστών συγγραφέων εκ μέρους των συντακτών του περιοδικού.²³³ Με άλλα λόγια, θα αναζητήσουμε τους λόγους για τους οποίους οι στρατοπεδικές αρχές «οικειοποιούνται» και «εργαλειοποιούν» λογοτεχνικά έργα στο προπαγανδιστικό έντυπο. Επιπροσθέτως, θα εντοπίσουμε τη λογοτεχνία που δημιουργείται από τις στρατοπεδικές αρχές, προκειμένου να ενταχθεί στο περιοδικό.²³⁴ Εκτός από τα λογοτεχνικά έργα που δημιουργήθηκαν, προκειμένου να συμπεριληφθούν στο περιοδικό, εντοπίστηκαν και λογοτεχνικά έργα εγκωμιαστικού περιεχομένου της Μακρονήσου, που κυκλοφόρησαν σε μορφή βιβλίου. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν τρία ποιήματα που «υμνούν» το έργο της Μακρονήσου. Και τα τρία ποιήματα γράφτηκαν από την Κ^{α5} Ζαναντρίς και συμπεριλήφθηκαν στο βιβλίο της *Στην κλαγγή των όπλων – Ματωμένη Κύπρος*. Το βιβλίο δημοσιεύτηκε το 1956 στην Αθήνα.²³⁵ Οι τίτλοι των τριών ποιημάτων είναι οι ακόλουθοι: «Διπλοέλληνες Μακρονησιώτες...», «Ανανήφοντες» και «Μακρονησιώτες».²³⁶ Και τα τρία ποιήματα συμπεριλαμβάνονται, από τη συγγραφέα, σε μία ενότητα του βιβλίου που τιτλοφορείται ως «Τα παιδιά της

²³² Βλ. «ΟΑΜ Ημερήσια διαταγή...», *ό. π.*, σ. 14.

²³³ Τα ονόματα των γνωστών λογοτεχνών και οι τίτλοι των έργων τους παρατίθενται στο έκτο κεφάλαιο της μελέτης.

²³⁴ Αντιστοίχως, τα ονόματα των συγγραφέων και οι τίτλοι των κειμένων, που οι ίδιοι χαρακτηρίζουν ως λογοτεχνία, παρατίθενται στο έκτο κεφάλαιο της μελέτης.

²³⁵ Βλ. Κ^{α5} Ζαναντρίς, *Στην κλαγγή των όπλων – Ματωμένη Κύπρος*, [χ. έ.], Αθήνα 1956. Το Κ^{α5} Ζαναντρίς είναι ψευδώνυμο. Το πραγματικό όνομα της συγγραφέως είναι Ιωάννα Ανδριανοπούλου. Η πληροφορία αντλείται από βιβλίο του Ντελόπουλου. Βλ. Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα 1800 – 2004: συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, σ. 152.

²³⁶ Για τα τρία ποιήματα, στο ίδιο, σ. 126 – 128. Σημειωτέον ότι το ποίημα «Ανανήφοντες» δημοσιοποιείται και στον *Σκαπανέα*. Κάτω ακριβώς από τον τίτλο του ποιήματος υπάρχει και η εξής αφιέρωση της συγγραφέως: *Στα παιδιά της Μακρονήσου*. Βλ. Κ^{α5} Ζαναντρίς, «Ανανήφοντες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 10, Οκτώβριος 1948, σ. 10: 10.

Μακρονήσου»,²³⁷ ενώ κάτω ακριβώς από τον τίτλο της ενότητας παρατίθεται η ημερομηνία γραφής των ποιημάτων: *Ιούλιος 1948*.²³⁸

6. Κριτήρια επιλογής και αποκλεισμού του πρωτογενούς υλικού

Κατά την προσπάθεια ευκρινέστερης οριοθέτησης του πεδίου έρευνας ανέκυψε, όπως ήταν φυσικό, το ερώτημα με ποια κριτήρια θα επιλέξουμε τα λογοτεχνικά έργα που θα αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης της διατριβής. Ας στρέψουμε την προσοχή μας στην ακριβώς προηγούμενη ενότητα που αναφέρεται στο πρωτογενές υλικό.

Το πρώτο κριτήριο είναι το χρονολογικό. Συνεπώς, θα ασχοληθούμε με πεζογραφικά κείμενα που εκδίδονται ως τη μεταπολίτευση (1974). Ο λόγος έγκειται στο ότι η στιγμή της μεταπολίτευσης δημιούργησε τομή στο κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό επίπεδο της ελληνικής πραγματικότητας. Το χρονικό σημείο της πτώσης της δικτατορίας σήμανε την πλήρη νομιμοποίηση της πλευράς των ηττημένων και την επάνοδό τους στην κεντρική πολιτική σκηνή. Οι κυβερνήσεις της περιόδου (1974 – 1989)²³⁹ εφαρμόζουν στρατηγικές αποκλιμάκωσης του μετεμφυλιακού αντικομμουνισμού: το 1974 νομιμοποιούνται τα κομμουνιστικά κόμματα (ΚΚΕ, ΚΚΕ εσωτερικού κ. ά.)²⁴⁰ και ρυθμίζεται το πολιτειακό με δημοψήφισμα που καταλήγει υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας.²⁴¹ Επιπροσθέτως, το 1982, επί πρωθυπουργίας Α. Παπανδρέου, αναγνωρίζεται η εαμική αντίσταση²⁴² και αποφασίζεται ο μαζικός επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων.²⁴³ Από το 1974 και μετά, γιορτές αντικομμουνιστικού χαρακτήρα (Μακρυγιάννη, Μελιγαλά, Γράμμος – Βίτσι κ. ά.) παύουν να εορτάζονται από το επίσημο κράτος, συγχωνεύεται η χωροφυλακή με την αστυνομία πόλεων σε έναν ενιαίο οργανισμό (Ελληνική Αστυνομία – ΕΛΑΣ), περιορίζονται τα Τάγματα Εθνοφυλακής Αμύνης (ΤΕΑ) στο 1/10 της δύναμής τους με σκοπό την επιτήρηση των συνόρων και όχι τις αντικομμουνιστικές δράσεις, η

²³⁷ Βλ. Κ^ας Ζαναντρίς, *Στην κλαγή...*, ό. π., σ. 126.

²³⁸ Στο ίδιο, σ. 126.

²³⁹ Για μια εμπειριστατωμένη παρουσίαση των ιστορικών εξελίξεων κατά το διάστημα 1974 – 1989, βλ. Αναστασία Ι. Μητσοπούλου, «Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στο "σύντομο 20^ο αιώνα:" όψεις του δημόσιου λόγου στην πολιτική, στην εκπαίδευση και στη λογοτεχνία», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών σπουδών, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 171 – 187.

²⁴⁰ Ο Καραμανλής, προκειμένου να «δικαιολογήσει» τη συγκεκριμένη νομιμοποίηση, υποστήριξε πως οι κομμουνιστές είναι πιο επικίνδυνοι ως παράνομοι. Βλ. Ροζέ Μασσίπ, *Καραμανλής. Ο Έλληνας που ξεχώρισε*, μτφρ. Κώστας Τσιρόπουλος, Σιδέρης, Αθήνα ⁵1995, σ. 120.

²⁴¹ Τα αποτελέσματα του εν λόγω δημοψηφίσματος αναλύονται διεξοδικά σε μελέτη του Θεοτόκη. Βλ. Σπύρος Θεοτόκης, *Πολιτικάί αναμνήσεις*, Επτάλοφος, Αθήνα 1986, σ. 241 – 247.

²⁴² Για τη συζήτηση στη Βουλή το 1982 γύρω από την αναγνώριση της αντίστασης, βλ. *Ιστορικό λέυκομα 1982*, τόμος 22, Καθημερινή, Αθήνα 1999, σ. 64 – 69.

²⁴³ Βλ. Ντρεϊβιντ Κλόουζ (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943 – 1950: μελέτες για την πόλωση*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1997, σ. 27 – 29.

Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΚΥΠ) μετονομάζεται σε Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΕΥΠ) με σκοπό να αποκτήσει ελληνοκεντρικό και όχι αντικομμουνιστικό χαρακτήρα και η Υπηρεσία Ενημέρωσης Ενόπλων Δυνάμεων (ΥΕΝΕΔ) αποστρατιωτικοποιείται μετονομαζόμενη σε ΕΡΤ 2.²⁴⁴ Ως μία επιπρόσθετη στρατηγική αποκλιμάκωσης του αντικομμουνισμού θεωρείται ο σχηματισμός συμμαχικής κυβέρνησης ΝΔ – Συνασπισμού της Αριστεράς και της προόδου το 1989. Υπό αυτό το πρίσμα, υποθέτουμε ότι δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον η ενασχόληση με τη λογοτεχνική προβολή της Μακρόνησου μετά το 1974, περίοδο κατά την οποία επικρατεί εκφραστική ελευθερία και οι αριστεροί δεν βρίσκονται στο περιθώριο της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της χώρας. Πρέπει να επισημάνουμε, ωστόσο, ότι χρησιμοποιούμε ως πρωτογενές υλικό ποιητικά κείμενα που εκδίδονται μετά το 1974.²⁴⁵ Τα κριτήρια, που καθόρισαν τη συμπερίληψη των συγκεκριμένων ποιημάτων στο υλικό της έρευνας, σχετίζονται με τα στοιχεία ιστοριογραφικής τροπικότητας που φέρουν τα ίδια τα ποιήματα (χρόνος και τόπος γραφής) και όχι με τη χρονολογία της έκδοσής τους.²⁴⁶

Ένα ακόμη κριτήριο επιλογής του πρωτογενούς υλικού αποτέλεσε το λογοτεχνικό είδος των κειμένων. Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης ασχολούμαστε ερευνητικά με ποιήματα, μυθιστορήματα και διηγήματα. Ακόμη και κατά την αποδελτίωση του *Σκαπανέα* αναζητούμε τέτοιου είδους λογοτεχνικά κείμενα. Ένας επιπρόσθετος λόγος της μη ενασχόλησής μας με λογοτεχνικά κείμενα που εκδίδονται μετά το 1974, είναι ότι στα κείμενα αυτά παρατηρούμε ειδολογική πολυφωνία. Λ. χ. εντοπίσαμε λογοτεχνικές μαρτυρίες με έντονα βιογραφικά στοιχεία: *Το στρατόπεδο* (1981),²⁴⁷ *Το μήκος της νύχτας. Μακρόνησος '48 – 50* (1995),²⁴⁸ *Χάρτινες βαρκούλες στη Μακρόνησο* (2004),²⁴⁹ κ. ά. Ασφαλώς, οι αυστηρές ειδολογικές ταξινομήσεις είναι προβληματικές και ο σχετικός διαχωρισμός των κειμένων δεν καθίσταται πάντοτε εύκολος. Για τον λόγο αυτό αποφεύγουμε την αποκλειστική χρήση του όρου «μαρτυρίες», ο οποίος υπογραμμίζει την ιστορική κυρίως διάσταση των κειμένων και

²⁴⁴ Οι πληροφορίες αντλούνται από μελέτη του Βούλγαρη. Βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974 – 1990*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σ. 153 – 154.

²⁴⁵ Θυμίζουμε ότι το ποίημα του Ρίτσου «Ημερολόγιο εξορίας, ΙΙΙ» δημοσιεύεται το 1975, τα 26 ποιήματα του Καρούσου εκδίδονται το 1979 και το ποίημα «Μακρόνησος [26 του Μάρτη 1949]» του Φουρτούνη εκδίδεται το 2010. Λεπτομέρειες σχετικά με τις εκδόσεις των έργων έχουν παρουσιαστεί στην ενότητα «Διευκρινίσεις σχετικές με τους συγγραφείς και το πρωτογενές υλικό».

²⁴⁶ Βλ. την ενότητα «Διευκρινίσεις σχετικές με τους συγγραφείς και το πρωτογενές υλικό».

²⁴⁷ Βλ. Κώστας Βέρος, *Στρατόπεδο*, Τομές, Αθήνα 1981.

²⁴⁸ Βλ. Λεφτέρης Ραφτόπουλος, *Το μήκος της νύχτας...*, ό. π.

²⁴⁹ Βλ. Μανόλης Κορνήλιος, *Χάρτινες βαρκούλες...*, ό. π.

παραπέμπει συνήθως σε εξωλογοτεχνικά κριτήρια και εξωκειμενικά πλαίσια. Θεωρούμε ότι η συντριπτική πλειοψηφία των κειμένων, που αναφέρονται στη Μακρόνησο και δημοσιοποιούνται μετά το 1974, αποτελούν λογοτεχνικές «μαρτυρίες». Με τον όρο λογοτεχνικές «μαρτυρίες» εννοούμε ιστορικές και αυτοβιογραφικές αφηγήσεις, όπου ο αφηγητής – αυτόπτης μάρτυρας εξιστορεί τα γεγονότα μιας συγκεκριμένης περιόδου της ζωής του. Η περίοδος αυτή συμπίπτει με μια εποχή κρίσης, μια χρονική περίοδο πολιτικών και κοινωνικών αναταραχών.

Ένα επιπρόσθετο κριτήριο επιλογής του πρωτογενούς υλικού αποτέλεσε η βίωση της τραυματικής εμπειρίας του εγκλεισμού στη Μακρόνησο από τους συγγραφείς των έργων. Από την παράθεση λεπτομερειών σχετικά με το πρωτογενές υλικό της μελέτης προκύπτει ότι θα ασχοληθούμε με λογοτεχνικά έργα, που αναφέρονται στη Μακρόνησο. Κάτι ανάλογο προκύπτει είτε από κειμενικές πληροφορίες των έργων, είτε από εξωλογοτεχνικές πηγές. Το βασικό χαρακτηριστικό των συγγραφέων είναι ότι οι ίδιοι βρέθηκαν ως έγκλειστοι στο νησί εξορίας και βίωσαν τις απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσης στο πρώτο μεταπολεμικό στρατόπεδο συγκέντρωσης του «ελεύθερου» δυτικού κόσμου. Επομένως, θα ασχοληθούμε με έργα συγγραφέων – φορέων βιωματικής μνήμης. Σημαντική παράμετρος του ζητήματος αποτέλεσε επίσης η ανίχνευση της λογοτεχνικής δραστηριότητας των συγγραφέων που γράφουν λογοτεχνικά κείμενα σχετικά με τη Μακρόνησο, κατά το διάστημα 1947 – 1974, αλλά οι ίδιοι δεν βίωσαν τον εγκλεισμό. Σε αυτές τις περιπτώσεις, ερωτήματα θα μπορούσαν να γεννηθούν σε σχέση με τη συγγραφική ταυτότητα όπως λ. χ. ποιες ενδεχόμενες διαφοροποιήσεις παρουσιάζουν οι αφηγήσεις με κοινό θέμα, γραμμένες χρονολογικά την ίδια περίπου περίοδο, αλλά από διαφορετικούς συγγραφείς δηλαδή από έναν συγγραφέα – μάρτυρα των γεγονότων και από ένα συγγραφέα – παρατηρητή. Από την παράθεση στοιχείων του πρωτογενούς υλικού προκύπτει ότι δεν ασχολούμαστε με λογοτεχνικά έργα συγγραφέων, που οι ίδιοι δε βίωσαν τον εγκλεισμό. Αυτό δεν οφείλεται σε δική μας παράλειψη, αλλά στο γεγονός ότι δεν εντοπίστηκαν ανάλογα έργα.

Καταστήσαμε σαφές ότι δεν εντοπίστηκαν λογοτεχνικά έργα που να αναφέρονται στη Μακρόνησο και να γράφονται, κατά το διάστημα (1947 – 1974) από συγγραφείς, που δε βίωσαν τον εγκλεισμό στον αντίστοιχο τόπο. Η αποδελτίωση τριάντα έξι τευχών του *Σκαπανέα* ανέδειξε τη συμπερίληψη στο έντυπο ποιημάτων και πεζογραφημάτων της λογοτεχνικής παράδοσης, που «οικειοποιούνται» οι υπεύθυνοι έκδοσης. Εντοπίστηκαν, επιπλέον, ποιήματα και πεζογραφήματα, γραμμένα κατά το

διάστημα (1947 – 1950) περίοδο κυκλοφορίας του περιοδικού, δημιουργούμενα από άτομα του στρατοπεδικού μηχανισμού ή από «ανανήψαντες» ή από άτομα εκτός στρατοπέδου που στέλνουν κείμενα για δημοσίευση στο έντυπο.²⁵⁰ Από την παράθεση του πρωτογενούς υλικού στην προηγούμενη ενότητα προκύπτει ότι εκτός από τα λογοτεχνικά έργα που δημιουργήθηκαν, προκειμένου να συμπεριληφθούν στο περιοδικό, εντοπίστηκαν και λογοτεχνικά έργα, εγκωμιαστικού περιεχομένου της Μακρονήσου, που κυκλοφόρησαν σε μορφή βιβλίου. Επομένως, η ιδεολογική τοποθέτηση των συγγραφέων και η αισθητική αξία των έργων δεν αποτέλεσε κριτήριο επιλογής του πρωτογενούς υλικού. Η παρούσα διδακτορική διατριβή αποτελεί την πρώτη απόπειρα μελέτης του αντίστοιχου υλικού από επιστημονική σκοπιά. Η ερευνητική ενασχόληση με τη λογοτεχνία «της άλλης πλευράς», με έργα δηλαδή συγγραφέων που σχετίζονται με τις στρατοπεδικές αρχές της Μακρονήσου, μας παρέχει τη δυνατότητα να εντοπίσουμε τις θεματικές και υφολογικές διαφορές από τα έργα των συγγραφέων – εξόριστων. Η «λογοτεχνία του Σκααπανέα» δίνει το «στίγμα» και συμπυκνώνει τις βασικές αρχές της «φιλοσοφίας» των υποστηρικτών και εμπνευστών της Μακρονήσου.

7. Δομή της παρούσας εργασίας

Εκτός από το παρόν εισαγωγικό κεφάλαιο ακολουθούν άλλα επτά. Στο πρώτο κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με ποιητικά κείμενα που γράφονται από συγγραφείς εξόριστους στη Μακρόνησο κατά τη διάρκεια της κράτησής τους ή γράφονται στον Άη – Στράτη, αλλά αποτυπώνουν θεματικά τις εμπειρίες των συγγραφέων από τη Μακρόνησο. Πρόκειται για κείμενα που έχουν γραφτεί από το 1947 έως το 1954 και δημοσιεύονται κατά τη δεκαετία του 50 ή και μεταγενέστερα. Ως επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος θέτουμε το αν και πώς αναπαρίσταται λογοτεχνικά η βιωμένη τραυματική εμπειρία της εξορίας. Η αναζήτηση αυτή παρουσιάζει ενδιαφέρον αν συνυπολογίσει κανείς δύο παράγοντες. Ο πρώτος είναι ότι τα κείμενα γράφονται από συγγραφείς που ανήκουν φαινομενικά στην ίδια «κοινότητα μνήμης». Η μνήμη είναι ιδιαίτερα επίπονη για τους συγγραφείς και την εκλαμβάνουν ως ένα τραύμα. Ο Jeffrey Alexander υποστήριξε ότι το «πολιτισμικό τραύμα» συμβαίνει όταν τα μέλη μιας ομάδας έχουν προσδιοριστεί τόσο βαθιά από ένα γεγονός του παρελθόντος, ώστε αυτό τους έχει προκαλέσει ψυχικά σημάδια και έχει

²⁵⁰Τα αντίστοιχα ζητήματα αναπτύσσονται διεξοδικά στο έκτο κεφάλαιο της μελέτης. Στο ίδιο κεφάλαιο παραθέτουμε τα ονόματα των συγγραφέων και τους τίτλους των λογοτεχνικών τους έργων.

μετασηματίζει και αλλάζει την ταυτότητά τους.²⁵¹ Υπό αυτό το πρίσμα, τα κείμενα αποκτούν μια διαφορετική διάσταση, δεδομένου ότι συνιστούν αφηγήσεις ενός ακραίου βιωμένου τραύματος.²⁵² Έτσι, «ανοίγει ο δρόμος» της διερεύνησης μιας όψης της «λογοτεχνίας του τραύματος».²⁵³ Η αναζήτηση των αφηγηματικών τρόπων αναπαράστασης του τραύματος στην ποίηση καθίσταται ενδιαφέρονσα. Τα κείμενα δημοσιεύονται σε μια εποχή, που οι κάθε λογής εξουσιαστικοί μηχανισμοί παρουσιάζουν τη Μακρόνησο δημοσίως ως τόπο «επιβολής πολιτισμικών συμπεριφορών, που απαγόρευαν την ύπαρξη οποιαδήποτε άλλης μορφής παραγωγής πολιτισμικού νοήματος».²⁵⁴ Επίσης, η ανάλογη αναζήτηση είναι σημαντική καθώς τα ποιήματα, σε ένα ιδιαιτέρως πρώιμο χρονικό στάδιο, «μιλούν» για θέματα που η επιστήμη της ιστορίας αναδεικνύει συστηματικά τέλη της δεκαετίας του 90. Τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα του κεφαλαίου είναι αν και πώς αναπαρίσταται ποιητικά η ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου. Οι τρόποι αναπαράστασης του τραύματος στην ποίηση τι σηματοδοτούν ως προς τις προθέσεις των συγγραφέων και ποια χαρακτηριστικά προσδίδουν στα ίδια τα κείμενα;

Τα ποιητικά κείμενα, που γράφονται από το 1947 έως το 1954 από εξόριστους συγγραφείς στη Μακρόνησο, θα βρεθούν στο επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος και στο δεύτερο κεφάλαιο της μελέτης. Βασικό ερευνητικό ζητούμενο αποτελεί πώς ανταποκρίνεται η λογοτεχνία της Μακρονήσου στις αριστερές «απαιτήσεις» περιεχομένου και μορφής των λογοτεχνικών κειμένων. Ειδικότερα, θα διερευνήσουμε αν τα ποιήματα «συνομιλούν», ως προς τη θεματολογία και τα

²⁵¹ Alexander Jeffrey «και άλλου» (επιμ.), *Cultural trauma and collective identity*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 2004, σ. 1.

²⁵² Όπως εύστοχα έχει υποστηριχθεί από την Αποστολίδου: «Η λογοτεχνία προσφέρει αφηγηματικά μοντέλα για την αφήγηση του τραύματος ενώ, ταυτόχρονα, προσφέρει μια κοινωνική αρένα πιο ασφαλής (γιατί προστατεύεται από τη μυθοπλασία) από τον ευρύτερο χώρο της πολιτικής και της δημόσιας ιστορίας. Μπορεί να λειτουργήσει, και έτσι έχει λειτουργήσει η λογοτεχνία που μιλάει για τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο, ως ένας ενδιάμεσος δημόσιος χώρος στον οποίο δοκιμάστηκαν πρώτα μνήμες και ερμηνείες οι οποίες αργότερα πέρασαν στην ιστοριογραφία και στη δημόσια αντιπαράθεση». Βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη...*, ό. π., σ. 21.

²⁵³ Η «λογοτεχνία του τραύματος» περιλαμβάνει έργα συγγραφέων, που βίωσαν κάποια συγκλονιστικά και τραγικά ιστορικοπολιτικά γεγονότα όπως, το Ολοκαύτωμα, τη βαναυσότητα του Πρώτου και του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, τις αναγκαστικές εκτοπίσεις σε μέρη που λειτούργησαν ως χώροι κράτησης ή ακόμη και την προσφυγιά. Τις εμπειρίες, που οι λογοτέχνες αποκομίζουν από τη βίωση των συνθηκών αυτών, οι λογοτέχνες επιλέγουν να τις επεξεργαστούν δια μέσου της λογοτεχνικής αφήγησης. Για επιπρόσθετες πληροφορίες σχετικά με τον όρο «λογοτεχνία του τραύματος». Στο ίδιο, σ. 54. Σχετικά με τον όρο «λογοτεχνία του τραύματος», ο Ραυτόπουλος απάντησε: «Δεν ξέρω αν μπορεί να θεωρηθεί "όρος" η έκφραση "λογοτεχνία του τραύματος." Τη λέξη "τραύμα," παρ' ημίν, χρησιμοποίησε η Βενετία Αποστολίδου: *Τραύμα και μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών κρατούμενων*, Πόλις, 2010. Στο πρόσφατο βιβλίο μου *Κριτική της κριτικής*, Gutenberg 2017 υπάρχει η άποψη μου γι' αυτό: «Λογοτεχνία με ειδικές ανάγκες...» (σ. 148 – 158)». Βλ. Απάντηση 1.

²⁵⁴ Η φράση ανήκει στον Παπαθεοδώρου, βλ. Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Η "πυκνοκατοικημένη ερημιά"...», ό. π., σ. 227 – 244: 239.

μορφικά τους χαρακτηριστικά, με τον ευρύτερο λογοτεχνικό κανόνα της περιόδου μέσα στην οποία παράγονται. Το ξεκίνημα των ποιητικών γραφών της εξορίας συντελείται μέσα σε μια μεταβατική περίοδο ιδεολογικών ζυμώσεων και λογοτεχνικών εξελίξεων που πραγματοποιούνται στην ελληνική επικράτεια. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, με τον μοντερνισμό να παρουσιάζεται ως ανερχόμενη λογοτεχνική δύναμη και τον μαρξισμό να αποπειράται να «εγκαθιδρύσει» τις θεωρητικές του αρχές στο πρότυπο του σοσιαλιστικού ρεαλισμού,²⁵⁵ οι έγκλειστοι, στο νησί της Μακρονήσου φαινομενικά αριστεροί συγγραφείς, φαίνεται ότι έχουν υποστεί την επίδραση «δύο θεωρητικών» σχολών. Παρά τις διαφαινόμενες διαφορές των δύο «αντικρουόμενων» λογοτεχνικών τάσεων παρατηρείται η από κοινού «προσφυγή» τους²⁵⁶ σε μια «κοινή παρακαταθήκη συμβόλων από την οποία αντλούν και οι δύο παρατάξεις».²⁵⁷ Αξίζει να αναφέρουμε ότι την ίδια χρονική περίοδο συντελείται και η εμφάνιση της «αντιστασιακής ποίησης».²⁵⁸ Το βασικό ερευνητικό ζητούμενο του κεφαλαίου είναι: η «ποίηση της Μακρονήσου» αντικατοπτρίζει θεματικές ή μορφικές επιδράσεις από τις λογοτεχνικές «τάσεις» της δεκαετίας του 1940 ή μπορεί να στοιχειοθετήσει ένα υπό – είδος (sub – genre) μέσα στον μεταπολεμικό λογοτεχνικό κανόνα;

Στο τρίτο κεφάλαιο θα επιδιώξουμε να ανιχνεύσουμε τα στοιχεία ταυτότητας με τα οποία ο εκάστοτε συγγραφέας χαρακτηρίζει κειμενικά τη συλλογικότητα των εξόριστων. Με άλλα λόγια, θα ασχοληθούμε με την «εικόνα» της συλλογικότητας των κρατούμενων, έτσι όπως αυτή παρουσιάζεται αφηγηματικά από τους ποιητές. Η διαμόρφωση των συγκεκριμένων ποιητικών αφηγήσεων συντελείται μέσα σε ένα ευρύτερο πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Με βάση τις συνθήκες αυτές, η ανάλυση των γνωρισμάτων του αριστερού συλλογικού υποκειμένου των εξόριστων στο λογοτεχνικό λόγο μπορεί να αποβεί πολλαπλώς χρήσιμη και κρίσιμη αν ειδωθεί

²⁵⁵ Τα θέματα αυτά έχουν αποτελέσει αντικείμενο έρευνας στη μελέτη του Vittì. Βλ. Mario Vittì, *Η γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Ερμής, Αθήνα ²2000.

²⁵⁶ Η Καστρινάκη εξηγεί γιατί ο χώρος της αριστεράς συγκλίνει, ως ένα σημείο, με τις αισθητικές επιλογές του αστικού πεδίου της εποχής, κατά τη συγγραφή λογοτεχνίας. Η ερευνήτρια αναφέρει κατατοπιστικά: «(...) ο χώρος της αριστεράς, που έχει ζήσει όλη την άνθηση της ύστερης κατοχικής περιόδου, βλέπει σταδιακά τις δυνάμεις του να συρρικνώνονται, και όπως στον πολιτικό και στον στρατιωτικό χώρο ζητά να ανακαταλάβει τα χαμένα εδάφη, έτσι και στον πνευματικό χώρο αποδίδεται σε συντονισμένη προσπάθεια διατήρησης των κεκτημένων. Στην προσπάθεια αυτή επιστρατεύει τις αξίες που μέχρι πρότινος "ανήκαν" στους αντιπάλους του: την πατρίδα, τη θρησκεία, την αρχαιότητα. Ταυτόχρονα, διεκδικεί την αποκλειστικότητα στις αξίες της λαϊκότητας και του δημοτικισμού». Βλ. Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940 – 1950*, Πόλις, Αθήνα ²2006, σ. 25.

²⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 290.

²⁵⁸ Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την «ποίηση της αντίστασης», βλ. το αντίστοιχο κεφάλαιο στο βιβλίο της Μέντη. Βλ. Δώρα Μέντη, *Μεταπολεμική πολιτική...*, ό. π., σ. 121 – 161.

παράλληλα με την «εικόνα» των εξόριστων που η αριστερά της εποχής (εντός και εκτός του στρατοπέδου συγκέντρωσης) προβάλλει στη δημόσια σφαίρα. Η κυρίαρχη αριστερή ιδεολογία υποδεικνύει ιδιότητες, πρότυπα και συμπεριφορές, που «επιβάλλεται» να διέπουν το μοντέλο του αριστερού εξόριστου - πολίτη και που για χρόνια σφράγισαν τη μεταγενέστερη δημόσια παρουσία λογίων, λογοτεχνών και διανοούμενων. Τα βασικότερα ερευνητικά ζητούμενα, που θα μας απασχολήσουν, είναι: πώς η ποίηση «κατασκευάζει» τα χαρακτηριστικά της ταυτότητας του συλλογικού υποκειμένου των πολιτικών εξόριστων; Οι λογοτέχνες, ως ξεχωριστές υποκειμενικότητες κατά την παρουσίαση της συλλογικότητας των εξόριστων, αντικατοπτρίζουν τα στοιχεία ταυτότητας, που η κατευθυντήρια πολιτική του κομμουνιστικού κόμματος επεδίωκε να προσδώσει στους εξόριστους.²⁵⁹ Τι σηματοδοτούν τα χαρακτηριστικά, με τα οποία ο κάθε λογοτέχνης παρουσιάζει τα στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας, για την ίδια τη λογοτεχνική αφήγηση;

Τα επόμενα δύο κεφάλαια (τέταρτο και πέμπτο) αποτελούν το αποτέλεσμα της ερευνητικής μας ενασχόλησης με πεζογραφικά κείμενα, που εκδόθηκαν από το 1957 έως το 1972 και γράφτηκαν από συγγραφείς που βίωσαν τον εγκλεισμό στο νησί του μαρτυρίου. Τα πεζογραφικά κείμενα θα τα προσεγγίσουμε όπως τα ποιητικά, θέτοντας κοινά ερευνητικά ζητούμενα. Στο τέταρτο κεφάλαιο θα αναζητήσουμε τρόπους αφηγηματικής αναπαράστασης του τραύματος στην πεζογραφία. Μία ανάλογη διερεύνηση αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αν εστιάσουμε την προσοχή μας στις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που επικρατούν κατά την έκδοση των πεζογραφημάτων. Το χρονικό διάστημα (1950 – 1967), περίοδος δημοσίευσης κάποιων πεζογραφημάτων, καθορίζεται από την πολιτική και στρατιωτική ήττα της αριστεράς και από την κυριαρχία της συντηρητικής παράταξης. Είναι κοινώς και ευρέως γνωστό ότι η συγκεκριμένη πολιτική πραγματικότητα ανατρέπεται από τη βίαιη στρατιωτική κυριαρχία της Χούντας των Συνταγματαρχών (1967 – 1974). Επισημαίνουμε ότι την περίοδο 1950 – 1974, το ΚΚΕ παρέμεινε εκτός νόμου και ο κρατικός μηχανισμός τέθηκε στην υπηρεσία της «από – εαμοποίησης» του πληθυσμού.²⁶⁰ Οι νικητές του εμφυλίου δεν αρκέστηκαν στη στρατιωτική και πολιτική τους επικράτηση αλλά επεδίωξαν να νομιμοποιηθούν έναντι της κοινής

²⁵⁹ Σήμερα είναι γενικά παραδεκτό ότι «τόσο η ατομική όσο και η συλλογική μνήμη είναι κοινωνικές κατασκευές που επηρεάζονται από την πολιτική». Βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη...*, ό. π., σ. 19.

²⁶⁰ Βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο: J. O. Iatrides (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 561 – 594: 572, 583.

γνώμης και σε ιδεολογικό επίπεδο. Οι επικρατούντες πολιτικά «έπρεπε» να θέσουν στο περιθώριο τους πολιτικούς τους αντιπάλους και να τους καταστήσουν ανίκανους να ανατρέψουν μελλοντικά την τωρινή κυριαρχία των νικητών. Τα βασικά ερωτήματα του κεφαλαίου είναι τα εξής: σε ένα ανάλογο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο πώς μιλάνε πεζογραφικά για το «μαρτύριο» συγγραφείς – φορείς βιοματικής μνήμης; Τι σηματοδοτούν οι τρόποι αναπαράστασης της πραγματικότητας για τις προθέσεις του συγγραφέα; Ποια χαρακτηριστικά προσδίδουν στα κείμενα ανάλογοι τρόποι αποτύπωσης της ιστορίας;

Στο πέμπτο κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με τη «συνομιλία» της πεζογραφίας της Μακρονήσου με τις «απαιτήσεις» της αριστεράς, ως προς το περιεχόμενο της λογοτεχνίας. Ως εκ τούτου, θα αποσαφηνίσουμε πώς συγκροτείται ο αριστερός λογοτεχνικός κανόνας κατά τα έτη 1955 – 1967. Η 6^η Ολομέλεια (1956) σηματοδοτεί αλλαγές στη λογοτεχνική παραγωγή, όπως εξάλλου και σε κάθε άλλη δραστηριότητα που επόπτευε το κόμμα.²⁶¹ Δεν ασχοληθήκαμε με τις «απαιτήσεις» της αριστεράς, ως προς το περιεχόμενο της λογοτεχνίας, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Η δικτατορία επέδρασε ώστε να αλλάξουν οι όροι της λογοτεχνικής παραγωγής. Η κοινή αντιδικτατορική δράση κάποιων πνευματικών ανθρώπων, συμπεριλαμβανομένων και αρκετών λογοτεχνών, συνετέλεσε στη μερική υπέρβαση των ιδεολογικών τους αντιπαραθέσεων. Η συμμετοχή συγγραφέων (λ. χ. Ρούφος – Ραυτόπουλος), που εντάσσονταν σε διαφορετικές ιδεολογικές παρατάξεις κατά την μεταπολεμική περίοδο, στην έκδοση του περιοδικού *18 Κείμενα* επιβεβαιώνει τον προηγούμενο ισχυρισμό μας. Στο ίδιο κεφάλαιο, θα ασχοληθούμε με τους τρόπους αφηγηματικής αναπαράστασης της «κοινότητας μνήμης» των εξόριστων στα πεζογραφικά κείμενα. Τα βασικά ερευνητικά ζητούμενα του κεφαλαίου σκιαγραφούνται ως εξής: οι συγγραφείς επηρεάζονται από τις αριστερές κομματικές «απαιτήσεις» ως προς το περιεχόμενο του λογοτεχνικού κειμένου; Τι σηματοδοτεί για τα ίδια τα πεζογραφικά κείμενα η υιοθέτηση ή μη, εκ μέρους των συγγραφέων τους, ανάλογων επιδράσεων; Με ποια γνωρίσματα ταυτότητας παρουσιάζουν τη συλλογικότητα των εξόριστων οι συγγραφείς; Τι σηματοδοτούν για τα υπό εξέταση πεζογραφικά κείμενα της Μακρονήσου οι τρόποι προβολής των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της ομάδας των εξόριστων;

²⁶¹ Βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη...*, ό. π., σ. 64 – 65.

Το έκτο κεφάλαιο αποτελεί το αποτέλεσμα της ερευνητικής μας ενασχόλησης με το περιοδικό *Σκαπανεύς*. Η «θεωρία της πρόσληψης» επικεντρώνεται στην εξέταση του πώς προσλαμβάνεται ένα λογοτεχνικό κείμενο, σύμφωνα με τις αντιλήψεις, τις προκαταλήψεις και τις πεποιθήσεις του εκάστοτε αναγνώστη. Με άλλα λόγια, η ερμηνευτική προσέγγιση του κειμένου δεν επιτυγχάνεται μέσω της ανάλυσης των λέξεων, που το απαρτίζουν. Το νόημα του κειμένου εξαρτάται από τους τρόπους, που το προσλαμβάνει ένα ιστορικά προσδιορισμένο υποκείμενο – αναγνώστης.²⁶² Ο λόγος των σπερματικών αναφορών στη «θεωρία της πρόσληψης» έγκειται στο να καταδειχθεί ότι οι τρόποι, με τους οποίους οι αναγνώστες νοηματοδοτούν το εκάστοτε λογοτεχνικό κείμενο, σχετίζονται κι εξαρτώνται από τις αισθητικές αντιλήψεις κι από τις προσωπικές εμπειρίες ζωής τους.²⁶³ Απόψεις που μας δίνουν το έναυσμα των ερευνητικών αναζητήσεων του κεφαλαίου. Θα εντοπίσουμε τα πεζογραφικά και ποιητικά κείμενα, που διάβαζαν και προέβαλαν οι υπεύθυνοι έκδοσης του *Σκαπανέα* στο περιοδικό. Επιπλέον, θα επιδιώξουμε να εντοπίσουμε τους λόγους των ανάλογων επιλογών, δηλαδή πώς οι υπεύθυνοι έκδοσης «εργαλειοποιούν» τη λογοτεχνία, προκειμένου τα έργα να αποτελέσουν ύλη του προπαγανδιστικού εντύπου. Θα ασχοληθούμε, ακόμη, με τα λογοτεχνικά έργα (πεζογραφία και ποίηση) που δημιουργήθηκαν, από άτομα της στρατοπεδικής εξουσίας, ή από εξόριστους, ή από άτομα εκτός στρατοπέδου, προκειμένου να συμπεριληφθούν στις σελίδες του περιοδικού. Ο εντοπισμός των θεματικών της λογοτεχνίας των στρατοπεδικών αρχών²⁶⁴ μπορεί να αποβεί χρήσιμος, αν συγκριθεί, έστω και σπερματικά, με τις θεματικές που αναδεικνύει δείγμα σχολικών εγχειριδίων της ελληνικής πραγματικότητας κατά το διάστημα (1950 – 1974). Στο επίκεντρο της προσοχής μας θα βρεθούν τα μεταπολεμικά αναγνωστικά του δημοτικού. Άλλωστε, τα μαθήματα της ιστορίας και των νέων ελληνικών ενδείκνυνται για κάθε είδους ιδεολογική κατήχηση. Τα βασικά ερευνητικά ζητούμενα του κεφαλαίου είναι τα ακόλουθα: τι είδους ποίησης και πεζογραφίας διάβαζαν και προέβαλαν οι υπεύθυνοι έκδοσης του *Σκαπανέα* στο περιοδικό; Ποιοι λόγοι ωθούν τους υπεύθυνους να επιλέξουν τη δημοσίευση των αντίστοιχων κειμένων στο κυρίαρχο έντυπο που

²⁶²Βλ. Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία: θεωρία λογοτεχνίας*, Δωδώνη, Αθήνα 1997, σ. 244.

²⁶³ Βλ. Jonathan Culler, *Λογοτεχνική θεωρία: μια συνοπτική εισαγωγή*, μτφρ. Καίτη Διαμαντάκου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000, σ. 172.

²⁶⁴Διευκρινίζουμε ότι η λογοτεχνία των στρατοπεδικών αρχών αποτελείται από έργα που δημιουργούνται από άτομα που εμπλέκονται με τις αρχές του στρατοπέδου. Δε συνιστούν έργα που συγκαταλέγονται σε μια κοινώς και ευρέως γνωστή λογοτεχνική παράδοση.

εκδίδει η στρατοπεδική εξουσία της Μακρονήσου; Πώς οι εκδότες νοηματοδοτούν, με βάση τις αισθητικές αντιλήψεις και τις προσωπικές εμπειρίες ζωής τους, τα αντίστοιχα λογοτεχνικά κείμενα που επιλέγουν να προβάλλουν; Ποιες είναι οι κυρίαρχες θεματικές τάσεις της λογοτεχνίας των στρατοπεδικών αρχών; Οι συγκεκριμένες θεματικές τάσεις παρουσιάζουν ομοιότητες με τα μεταπολεμικά αναγνωστικά εγχειρίδια του δημοτικού;

Ακολουθεί η βιβλιογραφία κι ένα παράρτημα. Στο παράρτημα παραθέτουμε κάτοψη της Μακρονήσου, που βρέθηκε στα αρχεία του Βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών το 1950. Στην κάτοψη έχουμε εντοπίσει τα στρατόπεδα της Μακρονήσου. Επιπροσθέτως, δειγματοληπτικά παραθέτουμε τις πρώτες δύο σελίδες της αδημοσίευτης ποιητικής συλλογής του Λεφτέρη Ραφτόπουλου, *Σύγχρονοι Άγγλοι ποιηταί*.²⁶⁵ Δεν παραθέτουμε ολόκληρη τη συλλογή διότι είναι πολυσέλιδη. Επιπροσθέτως, στο παράρτημα παραθέσαμε ένα ερωτηματολόγιο που δημιουργήσαμε για τον συγγραφέα και κριτικό λογοτεχνίας Δημήτρη Ραυτόπουλο, καθώς και τις απαντήσεις του στο ερωτηματολόγιο. Οι ερωτήσεις, που θέσαμε γραπτώς στον συγγραφέα, αφορούν θέματα που πραγματεύεται η διατριβή στο πρώτο, δεύτερο, τρίτο και έκτο κεφάλαιο.

8. Σχέση λογοτεχνίας ιστορίας: θεωρητικό πλαίσιο

Η ερευνητική ενασχόληση με υβριδικά κείμενα, που μετέχουν μυθοπλασίας και ιστορίας, μας δημιουργεί μια σειρά ερωτημάτων. Αυτή ακριβώς τη στιγμή θα προσκρούσουμε σε μια σειρά προβλημάτων, ένα εκ των οποίων τυγχάνει να είναι το μεθοδολογικό. Θα μας δημιουργηθεί το ερώτημα του κατά πόσο «νομιμοποιούμαστε» να αναζητήσουμε στη λογοτεχνία αντικατοπτρισμούς της βιωμένης ιστορικής πραγματικότητας²⁶⁶ των εξόριστων συγγραφέων. Προκειμένου κανείς να απαντήσει το ερώτημα αυτό, θα πρέπει να εστιάσει την προσοχή του σε γενικότερα ζητήματα σχετικά με τη σχέση ιστορίας – λογοτεχνίας. Πέρα από τα ευρύτερα και εκτός των

²⁶⁵ Ευχαριστούμε ιδιαίτερω τη Μαίρη Ραφτοπούλου, που μας άφησε για μεγάλο χρονικό διάστημα να ψάξουμε λεπτομερώς το αρχείο του Ραφτόπουλου, που βρίσκεται στο σπίτι του στον Βόλο.

²⁶⁶ Το ζήτημα της τεκμηριωτικής αξίας των λογοτεχνικών κειμένων αλλά και των λογοτεχνικών όψεων της ιστορικής γραφής εγγράφεται σε μια συζήτηση που πραγματοποιείται με συγκρουσιακούς όρους. Τα βασικά σημεία της συγκεκριμένης συζήτησης παρατίθενται στο βιβλίο, βλ. Roberts Geoffrey (επιμ.), *The History and Narrative Reader*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2001. Ο Ραυτόπουλος στην αντίστοιχη ερώτησή μας απάντησε: «Γιατί να μη "νομιμοποιείται;" Η έρευνα δεν πρέπει να δέχεται περιορισμό και αυτοπεριορισμό. Και βέβαια, η έρευνα θα αναζητήσει αντανάκλασεις της "ιστορικής εμπειρίας," όπως τη λέτε». Βλ. Απάντηση 5.

ορίων της παρούσας μελέτης θέματα που αναφέρονται σχετικά με την εν λόγω σχέση, το ερευνητικό μας ενδιαφέρον θα επικεντρωθεί σε απόψεις διανοούμενων, που υπερτονίζουν τη σύνδεση και την αλληλοεξάρτηση των δύο κλάδων. Ο συσχετισμός των κλάδων έχει επισημανθεί από τον 19^ο αιώνα,²⁶⁷ με τη γέννηση του ιστορικού μυθιστορήματος και του ρεαλισμού. Στην περίπτωση αυτή, η λογοτεχνική μυθοπλασία θα ανταποκριθεί στο αίτημα της εποχής για «απεικόνιση» ιστορικής αλήθειας. Ως εκ τούτου, οι συγγραφείς - λογοτέχνες της περιόδου ενσαρκώνουν δύο ρόλους: του ιστορικού και του λογοτέχνη – πεζογράφου. Κάτι ανάλογο θα επισημανθεί από τον Walter Scott, ο οποίος αναφερόμενος στους στόχους που θέτει κατά τη συγγραφή λογοτεχνίας, θα αποσαφηνίσει ότι δε διακατέχεται μόνο από τη διάθεση ψυχαγωγίας των αναγνωστών. Αντιθέτως, ο Scott υποστηρίζει ότι το «αίτημα» καταγραφής της ιστορίας αποτελεί πρωταρχική σημασία κατά τη διαδικασία της λογοτεχνικής συγγραφής, καθώς μέσω του λογοτεχνικού φαινομένου επιτυγχάνεται η «μετάδοση μέσω μιας λιγότερο στεγνής και ανιαρής μορφής μιας γνώσης της ιστορίας».²⁶⁸

Η παραδοσιακή διάκριση μυθοπλασίας και ιστορίας σταμάτησε να υφίσταται τον 20^ο αιώνα, αφού γίνεται κοινώς και ευρέως γνωστό ότι ιστορικός και λογοτέχνης ασχολούνται με την κατασκευή αφηγηματικών διατυπώσεων. Την προαναφερθείσα άποψη υποστηρίζει ο Ζακ Λε Γκόφ στο έργο του *Ιστορία και μνήμη* (1998). Ο ιστορικός παρουσιάζει διάφορους ορισμούς που έχουν προταθεί για την έννοια της ιστορίας και συμπεραίνει ότι στον όρο ιστορία εμπεριέχονται δύο χαρακτηριστικά γνωρίσματα: «ιστορία είναι τόσο η αλληλουχία των γεγονότων όσο και η αφήγηση της αλληλουχίας αυτών των γεγονότων».²⁶⁹ Ο μελετητής καταλήγει στο συμπέρασμα πως «η ανάγκη του ιστορικού να αναμειγνύει διήγηση κι εξήγηση κατέστησαν την ιστορία ένα λογοτεχνικό είδος, μια τέχνη που είναι ταυτόχρονα και επιστήμη».²⁷⁰ Ο

²⁶⁷ Σε άρθρο του Gabriel Motzkin, σχετικό με τα αφηγηματικά μοτίβα που υιοθετεί η ιστορική επιστήμη, υποστηρίζεται ότι ο «διάλογος» λογοτεχνίας και ιστορίας είχε αρχίσει στη Γαλλία τον 18^ο αιώνα. Ο «διάλογος» αφορούσε τις σχέσεις ιστορίας και λογοτεχνίας, καθώς κάποιοι πίστευαν ότι η λογοτεχνία αποτελεί τον καταλληλότερο τρόπο προκειμένου κανείς να εκφράσει την υποκειμενική αλήθεια του παρελθόντος. Βλ. Gabriel Motzkin, «Memoirs, Memory, and Historical Experience», *Science in context*, vol. 7, n. 1, Spring 1994, σ. 103 – 119: 103.

²⁶⁸ Βλ. Τζίνα Πολίτη, *Δοκίμια για το ιστορικό μυθιστόρημα. Σταθμοί στην εξέλιξη του είδους*, Άγρα, Αθήνα 2004, σ. 21.

²⁶⁹ Βλ. Ζακ Λε Γκόφ, *Ιστορία και μνήμη*, μπηρ. Γιάννης Κουμπουρλής, Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 148.

²⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 148. Σχετικά με «(...) το αν η ιστορία είναι έρευνα ή αφήγηση», ο Λιάκος επισημαίνει ότι πολλοί μελετητές ενστερνίζονται την άποψη πως η ιστορία εμπερικλείει ταυτόχρονα στοιχεία έρευνας και αφήγησης. Για τον λόγο αυτό, οι ερευνητικές τους απόψεις «τοποθετούν» την ιστορία ανάμεσα στην ιατρική (έρευνα) και στη ρητορεία (αφήγηση και αναπαράσταση). Βλ. Αντώνης Λιάκος, *Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα 2010, σ. 59.

μη διαχωρισμός και η σύγκλιση των δύο κλάδων υποστηρίχθηκε και από άλλους ιστορικούς και διανοητές, όπως ο Hayden White, ο Jacques Derrida και ο Jean - Francois Lyotard.²⁷¹ Οι απόψεις τους υπερτονίζουν την απομάκρυνση της ιστορικής γραφής από την πιστή και αντικειμενική παρουσίαση των πραγματικών γεγονότων του παρελθόντος. Τέτοιου είδους πεποιθήσεις καθιστούν τις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ λογοτεχνικής και ιστορικής αφήγησης ολοένα και πιο ασαφείς.

Οι παραπάνω απόψεις αναφέρθηκαν, προκειμένου να διαφανεί η αλληλοεξαρτώμενη σχέση λογοτεχνίας και ιστορίας. Δεδομένου ότι στη μελέτη θα εξεταστούν οι αντικατοπτρισμοί της ιστορικής πραγματικότητας της Μακρονήσου στη λογοτεχνία, κρίνεται αναγκαίο να επισημανθεί ότι θα αντιμετωπίσουμε τη λογοτεχνική γραφή ως φορέα αντίληψης και μνήμης. Μέσω της ανίχνευσης της τραυματικής ιστορικής εμπειρίας στη λογοτεχνική αφήγηση δεν αποβλέπουμε στην αντικατάσταση της ιστορικής αφήγησης. Αυτό για τον εξής λόγο: η προσπάθεια των ιστορικών, για μια δομημένη σύνθεση γεγονότων του παρελθόντος, δε συντελείται χωρίς την απόπειρα γνώσης και τελικής μεταφοράς στο παρόν των κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών συμφραζομένων.²⁷² Η συγκεκριμένη διαδικασία απαιτεί χρήση πηγών, σαφείς αναφορές σε συγκεκριμένους τόπους και χρονολογίες τεκμηρίων, ανίχνευση αιτίων, αφορμών, αποτελεσμάτων και συνεπειών. Η λογοτεχνική γραφή όχι μόνο δεν πραγματοποιεί όλα τα παραπάνω,²⁷³ αλλά συχνά «αντιστέκεται» στην προβολή μιας αναγνωρίσιμης διατύπωσης των ιστορικών γεγονότων. Ως εκ τούτων, στην παρούσα μελέτη, η λογοτεχνική γραφή εκλαμβάνεται ως τομέας, που δύναται να αναδειξεί ένα ιστορικό γεγονός ή να το συμπληρώσει από

²⁷¹ Οι σχετικές πεποιθήσεις των ερευνητών και η επιχειρηματολογία τους παρατίθενται λεπτομερώς σε άρθρο του Λιάκου. Βλ. Αντώνης Λιάκος, «Δοκίμιο για μια Ποιητική της Ιστορίας», περ. *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 31, 1999, σ. 259 – 290.

²⁷² Βλ. Αντώνης Λιάκος, *Πως το παρελθόν...*, ό. π., σ. 13.

²⁷³ Ενδιαφέρουσες, επί της σχέσης ιστορίας – λογοτεχνίας, κρίνονται οι απόψεις του Dominick La Capra. Ο μελετητής προέβη στον εξής διαχωρισμό, που αφορά το «writing about trauma» (γράφοντας για το τραύμα) και το «writing trauma» (γράφοντας το τραύμα). Ο ερευνητής επισημαίνει ότι η διαδικασία του «γράφοντας για το τραύμα» είναι βασικό ζητούμενο του ιστορικού. Ο ιστορικός αντιμετωπίζει τα τεκταινόμενα του παρελθόντος με αντικειμενικό τρόπο και σκοπεύει να αναδείξει όλες τις αντικρουόμενες πτυχές γύρω από ένα παρελθοντικό ζήτημα. Επιπλέον, ο La Capra υποστήριξε ότι ο ιστορικός δεν εμπλέκεται συναισθηματικά σε αυτό το γεγονός και παρέχει, όσο το δυνατόν, μια πιστή αναπαράσταση της πραγματικότητας. Από την άλλη μεριά, σύμφωνα με τον La Capra, η διαδικασία του «γράφοντας το τραύμα» αφορά τον λογοτέχνη, που μέσω της μυθοπλασίας θα αναδείξει μία πλευρά της ιστορικής «αλήθειας». Συνεπώς, ο λογοτέχνης δίνει φωνή στο παρελθόν του και βρίσκεται αντιμέτωπος με τις τραυματικές εμπειρίες και με τα μετατραυματικά του συμπτώματα. Συνεπώς, ο ιστορικός επιδιώκει να αναδείξει με αντικειμενικότητα και πολύπλευρα ένα γεγονός του παρελθόντος, ενώ ο λογοτέχνης προβάλλει και παρουσιάζει την ατομική εμπειρία στην οποία εμπεριέχεται η καθαρά προσωπική του υποκειμενική αίσθηση. Βλ. Dominick La Capra, *Writing History, Writing Trauma*, John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2001, σ. 181 – 220.

υποκειμενική, όμως, σκοπιά.²⁷⁴ Αυτό σημαίνει ότι για να γνωρίσουμε ολοκληρωμένα και πολύπλευρα μια ιστορική περίοδο, πρέπει να στρέψουμε το ενδιαφέρον μας και στη λογοτεχνική παραγωγή της.²⁷⁵ Με δεδομένο ότι η ποίηση συμπλέκεται με την ιστορία, το corpus των λογοτεχνικών κειμένων που θεματοποιούν την περίοδο της εξορίας στη Μακρόνησο «προσεγγίζεται ως μια βάση συλλογικών αφηγήσεων για τον εμφύλιο και κατ' επέκταση ως φορέας μνήμης. Ακολουθώντας τη ρότα της μνημονικής αφήγησης θα προσκρούσουμε στον ύφαλο του υφέρποντος τραύματος».²⁷⁶ Εξαιτίας του ότι το τραύμα αποτελεί την «απαρχή κάθε απόπειρας μνημονικής αφήγησης από τον εκάστοτε μεμονωμένο φορέα της ή ακόμη και μιας διευρυμένης μνημονικής κοινότητας ιδιαίτερα στην περίπτωση που θεματοποιείται ένα ιστορικό γεγονός»,²⁷⁷ θα ασχοληθούμε με τους τρόπους λογοτεχνικής αποτύπωσης του τραύματος. Πώς αναπαρίσταται λογοτεχνικά, μέσω της διαδικασίας της μνήμης, το τραύμα που προκλήθηκε από την εξορία των συγγραφέων στη Μακρόνησο;

9. Υποκειμενικότητα / ταυτότητα: αποσαφήνιση των όρων

Κρίνεται απαραίτητος ο διευκρινιστικός προσδιορισμός της υιοθετούμενης ορολογίας στο τρίτο και πέμπτο κεφάλαιο. Στη βιβλιογραφία των ανθρωπιστικών και κοινωνικών σπουδών, η έννοια της υποκειμενικότητας εκλαμβάνεται ως αντίθετη της έννοιας της αντικειμενικότητας²⁷⁸ και ως ταυτόσημη σημασιολογικά με την έννοια

²⁷⁴ Βλ. Mario Valdés, *Hermeneutics of Poetic Sense: Critical Studies of Literature, Cinema, and Cultural History*, University of Toronto Press, Τορόντο 1998, σ. 45 – 47.

²⁷⁵ Βλ. Βενετία Αποστολίδου, «Λαϊκή μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον Εμφύλιο: Από την *Καγκελόπορτα* στην *Καταπάτηση*», στο *Ιστορική Πραγματικότητα και Νεοελληνική Πεζογραφία (1945 - 1995)*, Επιστημονικό Συμπόσιο 7 και 8 Απριλίου 1995, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1997, σ. 113 – 127: 113 - 114.

²⁷⁶ Η φράση αντλείται από κείμενο της Σκούρτη. Βλ. Δέσποινα Σκούρτη, «Αντικατοπτρισμοί και μνήμες της περιόδου 1967 – 1974 στην ελληνική πεζογραφία», στο *Συνέχεις, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204 – 2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία. Πρακτικά*, τόμος Γ, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2015, σ. 483 – 496: 484.

²⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 483 – 496: 484.

²⁷⁸ Ο διαχωρισμός των δύο εννοιών βρέθηκε στο επίκεντρο των ερευνητικών αναζητήσεων για πολλά χρόνια. Η έννοια της αντικειμενικότητας συνδέεται με τις θεμελιώδεις αρχές του ορθολογισμού και της θετικιστικής παράδοσης της Δύσης. Βλ. Angeliki Athanasiadou «καιάλλου» (επιμ.), *Subjectification. Various Paths to Subjectivity*, Mouton de Gruyter, Βερολίνο και Νέα Υόρκη 2006, σ. 75. Η αντικειμενικότητα μιας άποψης έχει καθολική ισχύ, καθώς παραμένει ανεξάρτητη και «ανέπαφη» από τις προσωπικές παρατηρήσεις του εκάστοτε παρατηρητή. Βλ. Robert Nozick, *Invariances. The Structure of the Objective World*, Harvard University Press, Λονδίνο 2001, σ. 75. Από την άλλη πλευρά, η έννοια της υποκειμενικότητας σχετίζεται με την έκφραση των προσωπικών πεποιθήσεων του κάθε ανθρώπου ξεχωριστά. Βλ. Angeliki Athanasiadou «και άλλου» (επιμ.), *Subjectification...*, ό. π., σ. 1. Ο Nozick, σε μια προσπάθεια καθορισμού της διαφορετικότητας των δύο εννοιών, επεσήμανε ότι κάτι λογίζεται ως αντικειμενικό, όταν κανείς δύναται να του προσδώσει χαρακτηριστικά ενός αντικειμένου. Ο μελετητής, επιπλέον, τόνισε ότι κάτι χαρακτηρίζεται ως υποκειμενικό, όταν

του εαυτού²⁷⁹ και της αυτοσυνείδησης.²⁸⁰ Επιπλέον, θεωρείται defacto ότι η εκάστοτε υποκειμενικότητα αναπόφευκτα επηρεάζεται από το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται και ανήκει.²⁸¹ Οι απόψεις των υποκειμενικότητων μπορεί και να μεταβληθούν.²⁸² Σχετικά με την έννοια της ταυτότητας καταλήγουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα: ο προσδιορισμός και η εννοιολόγηση της ταυτότητας βρίσκεται στο επίκεντρο των σύγχρονων θεωρητικών αναζητήσεων. Οι σχετικές έρευνες θέτουν θεμελιώδη ερωτήματα σχετικά με τη φύση, τη μορφή και τις διαδικασίες διαμόρφωσης της έννοιας της ταυτότητας. Οι ψυχολογικές προσεγγίσεις αναλύουν την έννοια της ταυτότητας ως το σύνολο των στοιχείων που συγκροτούν την υποκειμενικότητα των ατόμων ή των κοινωνικών ομάδων. Οι ανθρωπολογικές πραγματεύσεις αντιλαμβάνονται την ταυτότητα ως το σύνολο των πολιτιστικών χαρακτηριστικών και στοιχείων ενός ατόμου ή μιας ομάδας, που καταγράφει ο ανθρωπολόγος και είναι διαφορετικά από τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, που συγκροτούν την υποκειμενικότητα του ερευνητή. Σε μια γενικότερη θεώρηση η έννοια της ταυτότητας θα μπορούσε να ορισθεί ως το σύνολο των χαρακτηριστικών και συγκεκριμένων γνωρισμάτων που αποδίδονται σε ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων,

καθορίζεται από τα συναισθήματα, τις επιθυμίες και τη συνείδηση του κάθε ανθρώπου. Βλ. Robert Nozick, *Invariances. The Structure...*, ό. π., σ. 75. Ανατρέχοντας στη βιβλιογραφία παρατηρούμε ότι οι έννοιες αντικειμενικότητα και υποκειμενικότητα αναλύονται και ως πτυχές της αλήθειας. Το αντικειμενικό πρεσβεύει το αληθές και το υποκειμενικό «εκπροσωπεί» την έκφραση των προσωπικών πιστεύω. Βλ. Robert Nozick, *Invariances. The Structure...*, ό. π., σ. 75.

²⁷⁹ Η έννοια της υποκειμενικότητας εμφανίζεται συνώνυμη της έννοιας του εαυτού, της ατομικής συνείδησης και του προσωπικού «εγώ» (self – selfhood). Βλ. Frederick Neuhouser, *Fichte's Theory of Subjectivity*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 1990, σ. 71 – 78.

²⁸⁰ Η έννοια της υποκειμενικότητας παρουσιάζεται και ως η ικανότητα του ατόμου να γνωρίσει τον εαυτό του, δηλαδή ως μια ικανότητα αυτοσυνείδησης. Ο Φουκώ, αποσαφηνίζοντας τον όρο υποκειμενικότητα, θα τον ορίσει ως την δυνατότητα που έχει το άτομο να μελετήσει τον εαυτό του ως αντικείμενο. Ο μελετητής αναφέρει ότι η «υποκειμενικότητα είναι η διαμόρφωση των διαδικασιών με τις οποίες το υποκείμενο μπορεί να παρατηρήσει τον εαυτό του, να τον αναλύσει, να τον ερμηνεύσει, να τον αναγνωρίσει ως ένα τομέα πιθανής γνώσης». Βλ. Jaques – Allan Miller (επιμ.), *The Seminar of Jaques Lacan. Book II. The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis, 1954 – 1955*, μτφρ. Tomaselli Sylvana, Norton and Company, Νέα Υόρκη και Λονδίνο²1991, σ. 199.

²⁸¹ Η έννοια της υποκειμενικότητας εκλαμβάνεται ως μια κατηγορία δυναμικά μεταβλητή που επηρεάζει και επηρεάζεται από το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται σε διαφορετικές χρονικές στιγμές. Βλ. Αθανάσιος Μαρβάκης «και άλλου» (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, σ. 20. Αρχικώς, οι άνθρωποι υιοθετούν και εσωτερικεύουν, ανομολόγητα και εν αγνοία τους, «δοσμένες» πρακτικές και κυρίαρχες ιδεολογίες. Έπειτα, τα υποκείμενα, έχοντας συμβιβαστεί με τις έξωθεν επικρατούσες αντιλήψεις, δημιουργούν για τον εξωτερικό κόσμο πολιτισμικά δημιουργήματα όλων των ειδών. Επομένως, το κάθε υποκείμενο νοηματοδοτεί και νοηματοδοτείται από τις ιστορικές συνθήκες, που διαμόρφωσαν την κουλτούρα του. Βλ. Jerome Seymour Bruner, *Πράξεις νοήματος*, μτφρ. Ήβη Ρόκου – Γιώργος Καλομοίρης, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σ. 194.

²⁸² Σύμφωνα με τους Marx και Engels, «η υποκειμενικότητα είναι (...) η εμπειρία του ανθρώπου, η οποία αλλάζει όταν αλλάξουν οι συνθήκες της υλικής του ύπαρξης, των κοινωνικών του σχέσεων και της κοινωνικής του ζωής». Βλ. Donald E. Hall, *Subjectivity*, Routledge, Νέα Υόρκη 2004, σ. 54.

εξασφαλίζοντας (στο άτομο ή την ομάδα) μια σταθερή προσωπικότητα ή μια μορφή κοινωνικής ύπαρξης για μια μικρή ή και μεγάλη χρονική περίοδο.²⁸³

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, ο όρος υποκειμενικότητα εκλαμβάνεται ως έννοια που αποκαλύπτει τη διαμόρφωση ενός υποκειμένου (λογοτέχνη – πολιτικού εξόριστου) διαμέσου της ικανότητάς του για αυτογνωσία και αυτοσυνείδηση. Επιπροσθέτως, η συγκρότηση της υποκειμενικότητας αυτής γίνεται αντιληπτή ως το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης του εκάστοτε υποκειμένου με το κοινωνικό πλαίσιο (εντός και εκτός του νησιού εξορίας) στο οποίο εντάσσεται. Από την άλλη πλευρά, με τη χρήση του όρου ταυτότητα εννοούμε το σύνολο των συγκεκριμένων γνωρισμάτων και χαρακτηριστικών τα οποία αποδίδονται στην ομάδα των πολιτικών εξόριστων.

²⁸³ Στο ίδιο, σ. 3.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΤΡΑΥΜΑΤΟΣ ΣΕ ΠΟΙΗΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΥ (1947 – 1954)

1. Καθορισμός ερευνητικών ζητημάτων

Ως επίκεντρο ερευνητικού ενδιαφέροντος θέτουμε την ενασχόληση με ποιητικά κείμενα, που γράφονται από συγγραφείς - εξόριστους στη Μακρόνησο κατά τη διάρκεια της κράτησής τους ή στον Άη – Στράτη, αλλά αποτυπώνουν θεματικά τις εμπειρίες των συγγραφέων από τη Μακρόνησο. Πρόκειται για κείμενα που έχουν γραφτεί κατά το διάστημα (1947 – 1954) και δημοσιεύονται κατά τη δεκαετία του 50 ή και μεταγενέστερα. Τέτοιου είδους κείμενα μας παρέχουν την ευκαιρία ενασχόλησης με την αφηγηματική απεικόνιση της τραυματικής εμπειρίας του εγκλεισμού των διωκόμενων στη Μακρόνησο.²⁸⁴ Τα υπό μελέτη κείμενα, της «λογοτεχνίας του στρατοπέδου», αποκτούν και μια διαφορετική διάσταση δεδομένου ότι συνιστούν αφηγήσεις ενός ακραίου βιωμένου τραύματος. Έτσι, «ανοίγει ο δρόμος» της ερευνητικής διερεύνησης μιας όψης της «λογοτεχνίας του τραύματος». Σε ανάλογες περιπτώσεις επιβάλλεται να προσεγγίσει κανείς την παραγόμενη λογοτεχνία με τα εργαλεία της κειμενικής ανάλυσης. Δίνοντας έμφαση, δηλαδή, στις τροπικότητες της ανάλυσης λόγου (discourse analysis) που διατρέχουν το κείμενο, στη ρητορική και στους συμβολισμούς του. Με άλλα λόγια, θα αναζητήσουμε στην ποίηση τους αφηγηματικούς τρόπους, με τους οποίους οι συγγραφείς - κρατούμενοι περιγράφουν τις διώξεις, τα βασανιστήρια και τις ποικίλες στερήσεις του τόπου της εξορίας και αν και πώς όλα αυτά αντανακλώνται στη λογοτεχνική αφήγηση. Ως επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος θέτουμε το αν και πώς αναπαρίσταται λογοτεχνικά η βιωμένη τραυματική εμπειρία της εξορίας.

Το κεφάλαιο χωρίζεται σε έξι ενότητες. Στην πρώτη ήδη παραθέσαμε τα ερευνητικά ζητούμενα του κεφαλαίου. Οι επόμενες τέσσερις ενότητες παρουσιάζουν

²⁸⁴Ο Eagleton υποστηρίζει πως οι συνθήκες παραγωγής ενός λογοτεχνικού κειμένου επηρεάζουν το ίδιο το κείμενο. Ο μελετητής αναφέρει: «(...)προβληματιζόμαστε με το πώς το κείμενο φτάνει να γίνει αυτό που είναι λόγω των συγκεκριμένων παραγόντων που καθόρισαν τον τρόπο παραγωγής του. Εάν οι λογοτεχνικοί τρόποι παραγωγής είναι ιστορικά εξωγενείς ως προς το κείμενο, δεν παύουν ταυτόχρονα να είναι και μέσα στο εσωτερικό του: το λογοτεχνικό κείμενο φέρει το αποτύπωμα του ιστορικού τρόπου παραγωγής του, όπως κάθε προϊόν εκκρίνει στη μορφή τα υλικά και τον τρόπο κατασκευής του». Βλ. Terry Eagleton, *Criticism and ideology: a study in Marxist literary theory*, New Left Books, Λονδίνο 1976, σ. 48.

η καθεμία και από μία διαφορετική αφηγηματική στρατηγική αναπαράστασης του «τραύματος» στην ποίηση. Σε κάθε μία, από τις τέσσερις ενότητες, εντάσσουμε έργα στα οποία διαφαίνεται η χρήση της ανάλογης αφηγηματικής στρατηγικής. Στο τέλος καθεμιάς ενότητας παρατίθενται συμπεράσματα σχετικά με τους λόγους, που ωθούν τους συγγραφείς, γράφοντας ως εξόριστοι ποίηση, να υιοθετήσουν ανάλογες αφηγηματικές τεχνικές. Επιπροσθέτως, αναφέρονται συμπεράσματα σχετικά με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που αποκτά η μακρονησιώτικη ποίηση εξαιτίας της υιοθέτησης ανάλογων τεχνικών αφήγησης κατά την αναπαράσταση του τραύματος. Ακολουθεί, τέλος, μία ανακεφαλαιωτική ενότητα συμπερασμάτων.

2. Η ευθεία αναφορά στις τραυματικές εμπειρίες

Σε κάποιες περιπτώσεις, η ποίηση των εξόριστων συγγραφέων αποτελεί απόπειρα επεξεργασίας της τραυματικής εμπειρίας, που παρουσιάζει ομοιότητες κατά τη λογοτεχνική αποτύπωση του τραύματος. Οι περισσότεροι συγγραφείς υιοθετούν την αφηγηματική στρατηγική της ευθείας αναφοράς και της άμεσης καταγραφής των τραυματικών συνθηκών του εγκλεισμού. Ας επιχειρήσουμε να χωρίσουμε το corpus των ποιητικών κειμένων ανάλογα με τους τρόπους αντικατοπτρισμού του τραύματος. Μία πρώτη κατηγορία αποτελούν τα κείμενα που αποτυπώνουν με ξεκάθαρες αναφορές την τραυματική ιστορική εμπειρία. Η άμεση εμπλοκή των εξόριστων συγγραφέων στην ιστορική συγκυρία επιδρά καταλυτικά στο επίπεδο της γραφής. Οι λογοτέχνες αναδύουν μέσω των ποιητικών γραφών τη βιωμένη πραγματικότητα της εξορίας και λειτουργούν κατά κάποιο τρόπο και ως ιστορικοί.²⁸⁵ Η λογοτεχνική τους μαρτυρία εμπεριέχει το τεκμηριωτικό υλικό των γεγονότων (*gestae*). Συνεπώς, οι λογοτεχνικές αφηγήσεις αναδεικνύουν μια ιδιαίτερη σημειωτική γλώσσα, που δε «χαρακτηρίζεται» μόνο από το αισθητικό της φορτίο αλλά και από το τεκμηριωτικό της περιεχόμενο.²⁸⁶

Το γνωστικό και πραγματολογικό περιεχόμενο των συγκεκριμένων γραφών αποδεικνύεται από τα στοιχεία ιστοριογραφικής τους τροπικότητας: λ. χ. αφηγηματική παράθεση τόπου και χρόνου γραφής. Οι ποιητικές συλλογές, που παρουσιάζουν αφηγηματικές χρονοτοπικές ενδείξεις, είναι: η συλλογή *Πέτρινος*

²⁸⁵Βλ. Βενετία Αποστολίδου, «Λαϊκή μνήμη...», *ό. π.*, σ. 113 – 127: 117.

²⁸⁶Για τις ποιητικές (*worklike*) και τις τεκμηριωτικές (*documentary*) πτυχές ενός μυθοπλαστικού έργου, βλ. Dominick La Capra, «Επανεξέταση της διανοητικής ιστορίας» στο *Διανοητική ιστορία: όψεις μιας σύγχρονης συζήτησης. Κείμενα των Roger Cartier, Hayden White*, μτφρ. Έφη Γαζή, Έλσα Κοντογιώργη, Γιώργος Κόκκινος, ΕΜΝΕ Μνήμων, Αθήνα 1996, σ. 67 – 131: 76 – 77.

χρόνος (1957), *Χρόνια της πέτρας* (1963), και *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954).²⁸⁷ Αλλά και σε κάποια άλλα ποιήματα αποκαλύπτεται αφηγηματικά ο χρόνος και ο τόπος γραφής τους. Τα ποιήματα αυτά είναι: «Ημερολόγιο εξορίας, III», «Γράμμα στο Ζολιό – Κιουρί», «Απλή κουβέντα», «Παραμονή Χριστουγέννων» και «Μη σημαδέψεις την καρδιά μου» καθώς και το ποίημα «Μακρόνησος [26 του Μάρτη 1949]».²⁸⁸ Στην πρώτη κατηγορία κειμένων εντάξαμε και ποιητικές αφηγήσεις, στις οποίες αναδεικνύεται μόνο ο τόπος γραφής τους: *Μάχη στην άκρη της νύχτας. Το χρονικό της Μακρονήσου* (1952), καθώς και τα 26 ποιήματα του Καρούσου που περιλαμβάνονται στη συλλογή *Περιμένω: ποιήματα* (1979).²⁸⁹ Στην πρώτη κατηγορία εντάξαμε και έργα που αναδεικνύουν ποιητικά το «μαρτύριο» της εξορίας, χωρίς να δηλώνουν τον τόπο και τον χρόνο γραφής τους: *Συρματοπλέγμα* (1957) του Σπυρόπουλου.²⁹⁰ Οι ποιητικές γραφές της πρώτης κατηγορίας,²⁹¹ απεικονίζοντας τις συνθήκες της Μακρονήσου, παρουσιάζουν στοιχεία ενός ακραιφνούς ρεαλισμού. Σε όλες τις παραπάνω ποιητικές αφηγήσεις, ανεξάρτητα από την πρόθεση των συγγραφέων να προσδιορίσουν τον τόπο και τον χρόνο γραφής τους, περιγράφεται με αδρό τρόπο η κόλαση της επιστημονικά οργανωμένης απανθρωπιάς της Μακρονήσου. Οι συγγραφείς ενδιαφέρονται να παρουσιάσουν αναρίθμητες δυστοπικές πραγματικότητες, τις οποίες οι εξόριστοι βιώνουν σε καθημερινή βάση. Εν συνεχεία, θα διαφανούν τα επαναλαμβανόμενα θεματικά μοτίβα,²⁹² της ποίησης – μαρτυρίας της περιόδου. Αυτά τα θεματικά μοτίβα

²⁸⁷ Τα θέματα αυτά έχουν αναπτυχθεί λεπτομερώς στην ενότητα «Διευκρινίσεις σχετικές με τους συγγραφείς και το πρωτογενές υλικό της συγκεκριμένης μελέτης».

²⁸⁸ Βλ. την ενότητα του εισαγωγικού κεφαλαίου: «Διευκρινίσεις σχετικές με τους συγγραφείς και το πρωτογενές υλικό της συγκεκριμένης μελέτης».

²⁸⁹ Βλ. την ενότητα του εισαγωγικού κεφαλαίου...

²⁹⁰ Βλ. την ενότητα του εισαγωγικού κεφαλαίου...

²⁹¹ Πρέπει να επισημάνουμε ότι, όπως διαφαίνεται από την ενότητα «Διευκρινίσεις σχετικές με τους συγγραφείς και το πρωτογενές υλικό της συγκεκριμένης μελέτης», υπάρχουν κι άλλες ποιητικές γραφές, που αντικατοπτρίζουν τη διάθεση των συγγραφέων να δηλώσουν αφηγηματικά τον χρόνο και τον τόπο γραφής τους: *Οι γειτονιές του κόσμου* (1957) του Ρίτσου και το ποίημα «Αλεξανδρостρόυ» του Αλεξάνδρου. Επίσης, έχει ήδη επισημανθεί ότι η χρονολογία γραφής εντοπίζεται σε εννέα, από τα έντεκα, ποιήματα της συλλογής *Σύγχρονοι Άγγλοι ποιηταί* του Ραφτόπουλου, καθώς και στα επτά ποιήματα της συλλογής *Προσευχές* (1950) του Δούκαρη. Θυμίζουμε ότι χωρίζουμε τις ποιητικές γραφές της εξορίας σε κατηγορίες, ανάλογα με τους αφηγηματικούς τρόπους αναπαράστασης του τραύματος. Σε μία πρώτη κατηγορία εντάξαμε ποιητικά κείμενα που αντικατοπτρίζουν ξεκάθαρα τις συνθήκες εγκλεισμού στην εξορία. Τα συγκεκριμένα δείγματα γραφής, που προαναφέρθηκαν, αν και παρουσιάζουν στοιχεία ιστοριογραφικής τροπικότητας δεν τα εντάσσουμε σε αυτή την πρώτη κατηγορία κειμένων. Ο λόγος έγκειται στο ότι, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αναδεικνύουν εντελώς διαφορετικές θεματικές.

²⁹² Παρενθετικά, αξίζει να επισημανθεί ότι ο εντοπισμός κοινών θεματικών μοτίβων σε λογοτεχνικά έργα, που γράφονται από εξόριστους, ως τρόπος ερευνητικής προσέγγισης, έχει επιχειρηθεί κι από άλλους μελετητές. Ο Michael Ugarte, σε μία μελέτη για τη λογοτεχνία του ισπανικού εμφύλιου πολέμου, επιχειρεί να εντοπίσει κάποια κοινά θεματικά μοτίβα της λογοτεχνίας της εξορίας. Βλ.

σχετίζονται με μια σειρά σωματικών και ψυχολογικών δοκιμασιών, που υφίστανται οι εξόριστοι βιώνοντας την εξαθλίωση και την αγριότητα των φυσικών και τεχνητών συνθηκών που επικρατούν στο νησί του μαρτυρίου.

A) Ακραίες καιρικές συνθήκες

Μια ανάλογη πραγματικότητα είναι η αντιμετώπιση της ανυπόφορης ζέστης που ταλαιπωρεί τα υποκείμενα της αφήγησης, τα αντίσκηνα των οποίων, σύμφωνα με τον Ρίτσο στο ποίημα «Έτοιμοι» της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957) είναι: *καρφωμένα (...) στήν πέτρα, / (...)με τοκαμάκι του ήλιου κατάστηθα.*²⁹³ Ο τόπος δεν παρέχει στα υποκείμενα δυνατότητα προστασίας από τις ακραίες και υψηλές θερμοκρασίες του περιβάλλοντος. Κάτι ανάλογο επιβεβαιώνεται και από την παντελή έλλειψη σκιάς στο ξερονήσι. Η ύπαρξη σκοτεινών ειδώλων, που πιθανότατα να εξασφάλιζε στιγμές ανακούφισης από τη ζέστη, οφείλεται μόνο σε τυχαία παρουσία σωμάτων εκτός Μακρονήσου. Στο ίδιο ποίημα, ο αφηγητής αναφέρει: *Κάποτε περνάει ένα καράβι, ένα σύγνεφο - / αφήνουν πίσω τους λίγο ίσκιο, / ένα μικρό παράθυρο ανοιχτό προς τα χρόνια του δέντρου.*²⁹⁴ Προκειμένου να δοθεί έμφαση στην επιθυμία των ανθρώπων για ύπαρξη σημείων ανακούφισης από τη ζέστη στο ξερονήσι, ο αφηγητής του ποιήματος «Μεσημέρια» χρησιμοποιεί εκφραστικούς τρόπους, που «μεγεθύνουν» την ανάγκη ύπαρξης ανάλογων σημείων.²⁹⁵ Ο αφηγητής τονίζει ότι η ύπαρξη μόνο ενός δέντρου στο νησί, θα ταυτιζότανε με μια ενέργεια, που δεν θα παραβίαζε το δίκαιο από ηθική άποψη: *αν υπήρχε ένα δέντρο σέ μιά πλαγιά ή στήν κορφή του νησιού, / αν υπήρχε μια φούχτα σκιά, λιγότερη πίκρα, λιγότερη αδικία.*²⁹⁶

Οι άθλιες καιρικές συνθήκες διαβίωσης των κρατούμενων αναδύονται αφηγηματικά και σε άλλες ποιητικές συνθέσεις της περιόδου. Οι εξόριστοι φαίνεται να υποφέρουν από φυσικά στοιχεία, που επιτείνουν τη δεινή κατάσταση στην οποία

Michael Ugarte, *Sifting Ground: Spanish Civil War Exile Literature*, Duke University Press, Ντάρχαμ και Λονδίνο 1989. Ο Ραυτόπουλος αναφέρεται στα κυρίαρχα θεματικά μοτίβα της ποίησης της Μακρονήσου: «Συνήθη μοτίβα φυλακιστικά, Μακρονησιώτικα κτλ: πέτρα, λάσπη, βασανιστήρια, θάνατος, στέρηση, συρματοπλέγμα, άνεμος, βίαιος χωρισμός, προδοσία/πίστη και, απέναντι η δική μας μονολιθικότητα, το ακλόνητο φρόνημα, η βεβαιότητα για το "αύριο που τραγουδάει" μιά μελλοντολογία που δρασκελάει αιώνες, η απανθρωπιά, η βαρβαρότητα και η ασκήμια των νικητών, αντιπάλων και συστήματος τους». Απάντηση 4.

²⁹³Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 263.

²⁹⁴Στο ίδιο, σ. 263.

²⁹⁵Ο συγγραφέας στο ποίημα με τίτλο «Μεσημέρια» θα επισημάνει χαρακτηριστικά: *Δέ θυμόμαστε τό σχήμα του δέντρου – νάναι τάχα / σά μιά μεγάλη σημαία από νερό; / νάναι σάν ένα ευχαριστώ πού κάποτε σου είπαν; / νάναι σάν ένα αγαπημένο χέρι που βρίσκει τό χέρι σου; Στο ίδιο, σ. 268.*

²⁹⁶Στο ίδιο, σ. 268.

βρίσκονται. Στη συλλογή *Μάχη στην άκρη της νύχτας* (1952), οι εξόριστοι δυσκολεύονται να αντιμετωπίσουν το κρύο: *οι μουσαμάδες των φαντάρων / τρίζουν / κί αρχίζει η βροχή / ο ένας κρυώνει / (...) ο ένας θυμάται τον ήλιο.*²⁹⁷ Αντιλαμβανόμενοι οι έγκλειστοι την ύπαρξη ενός φορτηγού με ψωμί, σκέφτονται ότι μέσα στο φορτηγό θα μπορούσε κανείς να προφυλάξει τον εαυτό του από τις χαμηλές εξωτερικές θερμοκρασίες του περιβάλλοντος. Η ευχή του αφηγητή να παρευρεθεί κάποιος κρατούμενος μέσα στο φορτηγό, προκειμένου να βιώσει την επιθυμητή αίσθηση ζέστης, επαυξάνει αφηγηματικά την δυσφορία που νιώθουν οι άνθρωποι λόγω του ψύχους: *Να μπορούσε / να σταθεί κανείς λίγο / όσο να βγάλει τήν αρβύλα του / καί νά τήν σφεντονίσει / στόν ουρανό / όσο νά χουχουλίσει / τήν ζυλιασμένη πατούσα του (...).*²⁹⁸ Στο ποίημα «Απλή κουβέντα» της συλλογής *Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο* (1956), οι εξόριστοι, με σκοπό να αντιπαλέψουν τις εξαιρετικά χαμηλές θερμοκρασίες, προσπαθούν να εφοδιάσουν τα αντίσκηνα με πενιχρά υποκατάστατα σωμάτων που εκπέμπουν ζέστη. Τα υποκατάστατα θα τους προσέφεραν θερμότητα και ανακούφιση από το κρύο. Συνεπώς: *κί ο Νικόλας / παλεύει να βουλώσει τις τρύπες της σκηνής / μ' ένα κομμάτι βραστή πατάτα. / Κάποιος βήχει. Κρυώνουμε.*²⁹⁹ Σε κάποιες άλλες ποιητικές αφηγήσεις, όπως στο ποίημα «Ημερολόγιο εξορίας, III» της συλλογής *Ημερολόγια εξορίας* (1975) του Ρίτσου, προβάλλεται ότι οι έντονες καιρικές συνθήκες επιφέρουν καταστροφές σε υλικά σώματα, που συνεισφέρουν στην προστασία των εξοριστών από αυτές. Γεγονός που δυσχεραίνει την παραμονή των κρατούμενων στον χώρο εγκλεισμού: *Μούχλιασαν τά σανίδια από τήν υγρασία / σκέβρωσαν τά παράθυρα σπάσαν τά τζάμια.*³⁰⁰

Στο ποίημα «Βροχή», της συλλογής του Πατρίκιου *Χρόνια της πέτρας* (1963), ο αφηγητής διατείνεται ότι, όταν οι άνθρωποι ζουν την καθημερινότητά τους φυσιολογικά, δύνανται να απολαύσουν τις βροχερές καιρικές συνθήκες με την ασφάλεια που τους παρέχει η παραμονή τους σε χώρους προστατευμένους από το εν λόγω καιρικό φαινόμενο. Κάτι ανάλογο δεν συμβαίνει στην περίπτωση των ανθρώπων που διαμένουν καταναγκαστικά στα αντίσκηνα της εξορίας. Σε αυτή την περίπτωση, η ύπαρξη βροχής θα επιβαρύνει ακόμη περισσότερο τις ήδη δυσχερείς συνθήκες διαβίωσης. Ο λόγος είναι απλός και σχετίζεται με το ότι η βροχή θα

²⁹⁷Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση, 1950 – 1966*, ό. π., σ. 13.

²⁹⁸Στο ίδιο, σ. 13.

²⁹⁹Στο ίδιο, σ. 106.

³⁰⁰Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 247.

προκαλέσει καταστροφές στο υλικό από το οποίο είναι κατασκευασμένο το αντίσκηνο. Φυσικό επακόλουθο είναι οι εξόριστοι να βραχούν, αλλά και να καταστραφούν τα αντικείμενα που οι ίδιοι χρησιμοποιούν: *Τούτη η βροχή καλή πού θά' ταν / άν ήσουν τώρα σ' ένα σπίτι... / Μά εδώ τρυπάει τή σκηνή / μουλιάζει τίς κουβέρτες, τά ρούχα, τά βιβλία. / Καί πώς θά κατορθώσεις νά τήν αγαπάς / χωρίς νά συνηθίζεις.*³⁰¹

Η ύπαρξη δυσχερών καιρικών συνθηκών στη Μακρόνησο, που υποβάλλουν τους εξόριστους σε επιπρόσθετες δοκιμασίες διαβίωσης, προβάλλεται και στη συλλογή του Λουντέμη, *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954). Στο ποίημα «Δεν έχω τίποτα να πω», ο αφηγητής αναφέρεται σε βόρειους ανέμους που καθιστούν ανυπόφορη τη ζωή των κρατούμενων. Ο ποιητής, μέσω του εκφραστικού σχήματος της προσωποποίησης του ανέμου, τονίζει την επικράτηση ιδιαίτερως χαμηλών θερμοκρασιών στο νησί και επισημαίνει τις αφόρητες επιπτώσεις της κατάστασης αυτής στην καθημερινή ζωή των διωκόμενων. Ο αφηγητής του ποιήματος αναφέρει: *Δέν έχω τίποτα νά πώ παρά μονάχα... / Πώς ο βοριάς ήταν πολύ αγριεμένος. / Πώς έμπηγε τά δόντια του βαθειά, / μέσ' στό ζεστό μας αίμα. / Καί ξέραινε τά δάκρυα των ματιών μας.*³⁰²

Οι δυσκολίες, που οι εξόριστοι αντιμετωπίζουν καθημερινά στο νησί της Μακρονήσου εξαιτίας των ανυπόφορων καιρικών συνθηκών που επικρατούν καθώς και λόγω του ότι οι ίδιοι αδυνατούν να τις αντιμετωπίσουν, αναδύονται και στη συλλογή *Συρματόπλεγμα* (1957) του Σπυρόπουλου. Ο αφηγητής του ποιήματος «Όρκος» θα δηλώσει μονολεκτικά τη δυσφορία που αισθάνεται λόγω του δυνατού και διαπεραστικού παγωμένου αέρα και δε θα παραλείψει να τονίσει την αδυναμία του να αντιμετωπίσει το κρύο. Αδυναμία που εκπηγάει από την ανυπαρξία των κατάλληλων και απαραίτητων υλικών αγαθών, που χρησιμοποιεί ένας άνθρωπος προκειμένου να προφυλαχτεί από το κρύο: *Κρυώνω. / Τά ρούχα μου τρύπησαν.*³⁰³ Και στο ποίημα «Απόψε» της ίδιας συλλογής του Σπυρόπουλου, ο αφηγητής θα δηλώσει ότι τα διαθέσιμα υλικά μέσα των εξόριστων δε φαίνεται να λειτουργούν υποστηρικτικά ως προς την αντιμετώπιση των καιρικών συνθηκών. Τα μέσα αυτά έχουν υποστεί φθορές και είναι κατεστραμμένα. Ο αφηγητής του ποιήματος

³⁰¹Βλ. Τίτος Πατρίκιος, *Ποιήματα, I...*, ό. π., σ. 211.

³⁰²Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, *Κραυγή στα πέρατα...*, ό. π., σ. 77.

³⁰³Βλ. Τάσος Σπυρόπουλος, *Συρματόπλεγμα*, ό. π., σ. 44.

«Απόψε», περιγράφοντας τη στιγμή που μία βασανιστική μέρα στο στρατόπεδο φτάνει στο τέλος της, επισημαίνει χαρακτηριστικά: *Όλα ίδια. / Κι αυτή η τρύπα στό αντίσκηνο / και τό σπασμένο τζάμι του φεγγίτη / και η υγρασία στά ντουβάρια.*³⁰⁴

Οι επικρατούσες καιρικές συνθήκες στο νησί λειτουργούν ως πηγή επιπρόσθετων ταλαιπωριών για τους έγκλειστους. Κάτι ανάλογο απεικονίζεται και στα ποιήματα της συλλογής *Περιμένο: ποιήματα* (1979) του Καρούσου. Στο ποίημα «Το κάτεργο», ο αφηγητής μας ενημερώνει ότι η συνεχιζόμενη ηλιοφάνεια δεν παρέχει στους έγκλειστους τη δυνατότητα να νιώσουν ένα ευχάριστο αίσθημα δροσιάς. Η αδυναμία των υποκειμένων να ανακουφιστούν από τη ζέστη³⁰⁵ εκφράζεται, εκ μέρους του αφηγητή, ως εξής: *Κι αυτός ο ήλιος, ο ήλιος, ο ήλιος... / Αμέτρητον καιρόν νά περιμένεις κάποιο σύγνεφο / γιά νά χαρείς κάποια στιγμή / τό φευγαλέο του ίσκιο...*³⁰⁶ Η αφηγηματική τεχνική της επανάληψης, της λέξης *ήλιος*, ενισχύει τη συνεχή και επαναληπτική «παρουσία» της συγκεκριμένης καιρικής συνθήκης στο νησί του «μαρτυρίου». Ταυτόχρονα, μέσω της επανάληψης, ο αφηγητής αναδεικνύει εμμέσως τη δυσφορία των υποκειμένων για τα φαινόμενα ηλιοφάνειας στο νησί. Επιπροσθέτως, ο ήλιος προσωποποιείται κι εμφανίζεται αφηγηματικά να επιβάλλει την «παρουσία» του με καταπιεστικό τρόπο ακόμη και στις πλαγιές της Μακρονήσου. Οι στίχοι κρίνονται ενδεικτικοί: *Η χαλκοπράσινη γυμνή πλαγιά / κι ο ήλιος νά τήν τυραγνάει...*³⁰⁷

B) Αδυναμία ικανοποίησης βιολογικών αναγκών

Η εξιστόρηση από τους συγγραφείς του «μαρτυρίου» των παραπάνω ιδιαίτερων συνθηκών εγκλεισμού ενισχύεται αφηγηματικά αν συνυπολογίσει κανείς και την έλλειψη, νερού, τροφής³⁰⁸ και καθαριότητας.³⁰⁹ Καταστάσεις που προκαλούν

³⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 42.

³⁰⁵ Και στο ποίημα «Αντίκρυ μας...», της συλλογής του Καρούσου, ο αφηγητής αναφέρεται στη δυσφορία, που γεννά στους εξόριστους η ηλιοφάνεια του άγονου νησιού της Μακρονήσου. Ο αφηγητής αναφέρει ενδεικτικά: *Αρρώστια και μαρτύριο του Αλωνάρη ο ήλιος / στην άνδρη και κίτρινη απάνω τούτη γής...* Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένο...*, ό. π., σ. 63.

³⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 53.

³⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 53.

³⁰⁸ Η έλλειψη φαγητού στη Μακρόνησο αναδύεται ως μείζον θέμα στο ποίημα «Ημερολόγιο εξορίας, III» της συλλογής *Ημερολόγια εξορίας* (1975) του Ρίτσου. Λόγω της στέρησης της τροφής, οι εξαιρετικά αδυνατισμένες ανθρώπινες φιγούρες των εξόριστων θα «παρακινήσουν» τον αφηγητή να συσχετίσει τα χαρακτηριστικά του σώματός τους με αυτά των αγίων. Ας δώσουμε τον λόγο στον αφηγητή: *οι άνθρωποι λίγνεψαν πολύ / άγιασαν.* Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 248. Η αδυναμία ικανοποίησης της πείνας των εξόριστων οφείλεται και στο γεγονός ότι, ακόμη και η ύπαρξη τροφίμων στη Μακρόνησο, δεν προκαλεί στα υποκείμενα κανένα ευχάριστο αίσθημα γεύσης καθώς: *τό ψωμί δε μυρίζει.* Τα τρόφιμα, που απαρτίζουν τα γεύματα των φυλακισμένων, δεν ερεθίζουν

μεγάλες ταλαιπωρίες στους εξόριστους και μεγιστοποιούν τα αισθήματα δυσφορίας που βιώνουν. Η αδυναμία των υποκειμένων να ικανοποιήσουν απλές βιολογικές ανάγκες, έρχεται κι επανέρχεται στο «προσκήνιο» της ποιητικής αφήγησης μονολεκτικά και χωρίς να επιδέχεται παρερμηνείας. Ενδεικτικοί είναι οι στίχοι του ποιήματος «Οι ρίζες του κόσμου» της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957): *Διψάσαμε πολύ. / Πολύ πεινάσαμε.*³¹⁰ Η αδυναμία ικανοποίησης της δίψας φαίνεται να ταλανίζει τους εξόριστους,³¹¹ καθώς οι έγκλειστοι καθίστανται ανήμποροι ακόμη και να εκκρίνουν σάλιο: *Στεγνό τό σάλιο στό στόμα της μέρας, στεγνό, / μήτε γιά νά κολλήσεις ένα γραμματόσημο στό δελτάριο της μάνας σου.*³¹² Η ανυπαρξία νερού αποτελεί κατάσταση μονιμότητας για τα υποκείμενα της συγκεκριμένης ποιητικής αφήγησης. Στο ποίημα «Οι ρίζες του κόσμου», οι κρατούμενοι παρουσιάζονται να τοποθετούν αντικείμενα άντλησης νερού σε σημεία που αναδεικνύουν γλαφυρά τη μη χρησιμότητά τους. Η οξύμωρη φράση του ίδιου ποιήματος είναι χαρακτηριστική: *Τό παγούρι του νερού χωμένο στήν άμμο.*³¹³ Και στη *Μάχη στην άκρη της νύχτας* (1952)

καθόλου το αισθητήριο της γεύσης. Γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα την ανάδυση των ακόλουθων αφηγηματικών εικόνων: *τίς κουραμένες πεταμένες στή θάλασσα / τίς πατατόφλουδες κρεμασμένες στά βράχια / σάν άντερα βγαλμένα (...)*. Αλλά και σε άλλο σημείο του ποιήματος, ο αφηγητής παραδέχεται ότι: *Πολλά ψωμιά πετάμε στη θάλασσα. / Τά τρώνε τουλάχιστο οι γλάροι. Στο ίδιο, σ. 252, 244* αντιστοίχως.

³⁰⁹Η φυσιολογική και συνηθισμένη σωματική ικανοποίηση (ξύρισμα, πλύσιμο) αποτελεί παρέκκλιση για τα έγκλειστα υποκείμενα. Κάτι ανάλογο επιβεβαιώνεται από στίχους του ποιήματος «Οι ρίζες του κόσμου» της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957). Στο ποίημα, οι εξόριστοι παρουσιάζονται: *αξούριστοι*. Στο αμέσως επόμενο ποίημα της ίδιας συλλογής, με τίτλο «Βράδυ», οι έγκλειστοι εμφανίζονται με: *τη σκόνη κολλημένη στα νύχια και στα μάτια / όπως η πίκρα στο πετσί της θύμησης. Στο ίδιο, σ. 266, 267*. Συνεπώς, όπως θα επισημανθεί και από την αφήγηση του Τίτου Πατρίκιου στο ποίημα «Κυριακή απόγεμα»: *Απ' τό κορμί μονάχα μιά ξινίλα απόμεινε / μέσ στ' άπλυτα σεντόνια*. Βλ. Τίτος Πατρίκιος, *Ποιήματα, I...*, ό. π., σ. 172. Μάλιστα, ασχολούμενοι με τα κείμενα της περιόδου εντοπίσαμε ποιητικές μαρτυρίες, που «φωτίζουν» γενικότερα την έλλειψη καθαριότητας στη Μακρόνησο. Γεγονός το οποίο μπορούσε να επιφέρει τραυματικές επιπτώσεις στην ανθρώπινη ζωή, καθώς ο ανθυγιεινός τρόπος διαβίωσης πιθανότατα να προκαλούσε πάμπολλες ασθένειες. Στο ποίημα «Προσχέδια για τη Μακρόνησο» του Πατρίκιου, ο αφηγητής απεικονίζει την παραπάνω κατάσταση με έναν γλαφυρό και «ωμό» τρόπο: *Πηχτά σκουλήκια των στρατιωτικών αποχωρητηρίων / από τούς βόθρους γιγάντια ποντίκια / όλη τή νύχτα σκάβουν τήν κουραμένα τούς γυλιούς / γλιστρούν πάνω στά πρόσωπα (...)*. Στο ίδιο, σ. 176. Αλλά και ο Καρούσος, στο ποίημα «Αντίκρυ μας...», μας ενημερώνει ότι: *Οι οχιές και τά ποντίκια τούς κρατούνε συντροφιά / και στό μυαλό αναδεύουν οι σκορπιοί / πού είχαν μουλώξει...* Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω...*, ό. π., σ. 64.

³¹⁰Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 266.

³¹¹Τα δυσάρεστα συναισθήματα, που η στέρηση νερού προξενεί στους ανθρώπους υπό κράτηση, αποτυπώνονται αφηγηματικά με διάφορα εκφραστικά μέσα: η χρήση εικόνων που παρουσιάζουν τους εξόριστους να εφευρίσκουν τραγικούς τρόπους, προκειμένου να δημιουργήσουν την ψευδαίσθηση ότι ακούν τον ήχο ρέοντος νερού. Οι τρόποι αυτοί πιθανότατα να λειτουργούν για τα υποκείμενα ως πενιχρά υποκατάστατα της διακαούς επιθυμίας κατάποσης νερού. Δειγματοληπτικά, παραθέτουμε μία τέτοια αφηγηματική εικόνα του ποιήματος «Μεσημέρια» της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957). Ο αφηγητής, αναφερόμενος σε μια από τις αγγαρείες των εξόριστων, διευκρινίζει ότι οι άνθρωποι ανεβοκατέβαιναν το βουνό κουβαλώντας πέτρες ενώ παράλληλα χτυπούσαν: *διπλωμένο τό δάχτυλο στή ράχη της στάμνας / ν' ακούσουμε τόν ήχο του νερού. Στο ίδιο, σ. 268.*

³¹²Στο ίδιο, σ. 267.

³¹³Στο ίδιο, σ. 266.

απαντώνται ανάλογες μαρτυρίες: σε μια διαδρομή των κρατούμενων, κατά τη διάρκεια της νύχτας στο στρατόπεδο, ο αφηγητής θα επιβεβαιώσει: *Βαδίζουμε / τά πόδια χώνονται στη λάσπη / δέν ακούγονται / ο ένας διψάει (...)*.³¹⁴ Το γεγονός, ότι οι εξόριστοι στερούνται το νερό και υποσιτίζονται, επιβεβαιώνεται και στο ποίημα «Απλή κουβέντα» της συλλογής *Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο* (1956). Ο αφηγητής προτρέπει τους συγκρατούμενους να γράψουν ένα γράμμα στη μητέρα τους. Το γράμμα θα εμπεριέχει πληροφορίες σχετικές με το δυστοπικό πλαίσιο της εξορίας. Οι έγκλειστοι, απευθυνόμενοι στη μητέρα τους, δε θα παραλείψουν να την ενημερώσουν σχετικά με το αίσθημα δίψας και πείνας που τους ταλανίζει: *μήπως δούμε τό χαμόγελό σου / νά κρέμεται σάν παγούρι πάνω απ' τή δίψα μας. / Μας ταΐζουν σόπιες πατάτες: μην ανησυχείς (...)*.³¹⁵ Ανάλογες λογοτεχνικές αποτυπώσεις, σχετικά με το ότι οι εξόριστοι υπέφεραν λόγω της έλλειψης νερού και τροφής, εντοπίζονται και στη συλλογή του Λουντέμη, *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954). Στο ποίημα «Ταξίδι στον Άη – Στράτη», ο αφηγητής, περιγράφοντάς μας τη μεταφορά των εξόριστων από τη Μακρόνησο στον Άη – Στράτη, μας ενημερώνει σχετικά: *...Πίσω στό βράχο του Μακρονησιού / ακόμη κυματίζει, / ή διψασμένη ανάσα μάς. (...) / Κάτι χείλια ραγισμένα για νερό. / Καί κάτι χέρια κόκκαλα...*³¹⁶

Η έλλειψη τροφής και νερού αναδεικνύεται και στη συλλογή του Καρούσου, *Περιμένω: ποιήματα* (1979). Στο εναρκτήριο ποίημα «Μεγάλη Παρασκευή», ο αφηγητής αναφέρεται στην αδυναμία των εξόριστων να ικανοποιήσουν τη βιολογική ανάγκη της πείνας και της δίψας. Το ποίημα συνιστά μια παρουσίαση στον Ιησού, εκ μέρους του αφηγητή, των σωματικών και ψυχολογικών δοκιμασιών, που υφίστανται τα έγκλειστα υποκείμενα στη Μακρόνησο σε καθημερινή βάση.³¹⁷ Μεταξύ άλλων, ο αφηγητής θα επισημάνει ότι ο Ιησούς, κατά τη διάρκεια των βασανισμών που υπέστη από ανθρώπους, φάνηκε ιδιαίτερος τυχερός, επειδή είχε την «πολυτέλεια» να ξεδιψάσει πίνοντας ξύδι. Πεποίθηση που αντικατοπτρίζει πόσο οι εξόριστοι υποφέρουν εξαιτίας της έλλειψης νερού στη Μακρόνησο. Συνεπώς, η κατάποση ξυδιού φαντάζει στα μάτια τους ιδανική λύση, προκειμένου να ξεδιψάσουν. Επιπροσθέτως, από την αφηγηματική διαδικασία καθίσταται σαφές ότι οι βασανιστές τάιζαν τους εξόριστους αλάτι αντί τροφής. Οι εξόριστοι, προσπαθώντας να

³¹⁴Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση, 1950 – 1966, ό. π.*, σ. 12.

³¹⁵Στο ίδιο, σ. 107.

³¹⁶Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, *Κραυγή στα πέρατα...*, ό. π., σ. 105.

³¹⁷Τα λόγια του αφηγητή προς τον Ιησού είναι ενδεικτικά: *Απλά θά σού ιστορήσουμε / σ' αυτή τήν ησυχία / μαρτύρια πού δέν έτυχε / ποτέ σου νά γνωρίσεις...* Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω...*, σ. 16.

ξεδιψάσουν, κατέφευγαν στην κατάποση θαλασσινού νερού. Άλλωστε, το νερό αυτό ήταν άφθονο και περιτριγύριζε το νησί. Ο αφηγητής, απευθυνόμενος στον Ιησού, αναφέρει χαρακτηριστικά: - *Ω Ναζωραίε μου, Αδελφέ! / Καί να ξέρες, καλέ μου / πόσο καλοί ήταν οι δικοί σου εκατόνταρχοι. / Σε σταύρωσαν / για μιά φορά μονάχα, ώ Αδερφέ μου. / Κι όταν εδίψασες αργά τό δειλινό / νά δροσιστείς σου δώσαν λίγο ζύδι... / Αλάτι μοναχό δέ σέ ταΐσανε / και δέ σου δείξανε ύστερα τό πέλαγο / τή δίψα σου νά σβήσεις...*³¹⁸

Οι «αρχές», πάνω στις οποίες είχε οργανωθεί το στρατόπεδο της Μακρονήσου, δε φαίνεται να αντικατοπτρίζουν το ενδιαφέρον των δεσμοφυλάκων για εξασφάλιση στους κρατούμενους τροφής και νερού. Νερό δεν υπήρχε στο νησί για τους διωκόμενους πολιτικούς αντιπάλους, γεγονός που καθιστά τη διαβίωσή τους ακόμη πιο δύσκολη. Αναμφισβήτητα, η μη δυνατότητα εύρεσης του απαραίτητου, για την επιβίωση, υγρού στοιχείου επιδρά αρνητικά στην ψυχολογία τους. Ανάλογα συμπεράσματα προκύπτουν και από το ποίημα «Νερό... Νερό...» της συλλογής του Καρούσου. Ολόκληρο το ποίημα συνιστά την έκφραση της απογοήτευσης των εξόριστων λόγω της ανυπαρξίας πόσιμου νερού στη Μακρόνησο. Η δυσaráσκεια των υποκειμένων εκφράζεται αφηγηματικά μέσω της ονειροπόλησης του στοιχείου από τον αφηγητή.³¹⁹ Επιπλέον, το αίσθημα δυσaráσκειας των υποκειμένων ενισχύεται μέσω της κειμενικής ανάδειξης συνθηκών του νησιού, που μεγεθύνουν το αίσθημα δίψας τους: ηλιοφάνεια και περικύκλωση του τόπου από θαλασσινό νερό. Συνεπώς, ο αφηγητής του ποιήματος θα περιγράψει τη Μακρόνησο, από τον πρώτο κιόλας στίχο, ως *πολιτεία εφιαλτική*.³²⁰ Στους αμέσως επόμενους στίχους, ο αφηγητής σπεύδει να αιτιολογήσει τον συγκεκριμένο χαρακτηρισμό του νησιού: *Στέκεις εκεί πά στήν ξερή πλαγιά σου / μέ τίς αχτίδες του ήλιου καρφωμένη, / τριγυρισμένη απ' τ' αλμυρό πέλαο, τό κατάφωτο, / μ' ανοιχτά τά μάτια νά ονειρεύεσαι. / Νερό!... / Νερό!...*³²¹ Προκειμένου, μάλιστα, τα έγκλειστα υποκείμενα να χαλιναγωγήσουν την άσβεστη επιθυμία για νερό, κυριεύονται από παραισθήσεις στις οποίες κυριαρχεί το υγρό στοιχείο. Γεγονός που ενισχύει αφηγηματικά τη δυσφορία, που οι εξόριστοι νιώθουν, εξαιτίας της έλλειψης του εν λόγω αγαθού. Ως εκ τούτου, η αφήγηση προβάλλει τις

³¹⁸ Στο ίδιο, σ. 18 – 19.

³¹⁹ Οι έγκλειστοι παρουσιάζονται να ονειρεύονται το νερό και σε άλλο ποίημα της συλλογής του Καρούσου. Στο ποίημα «Αντίκρυ μας...», ο αφηγητής αναφέρει ότι οι κρατούμενοι: (...) *κράζουνε καρτερικά μέσ στ' όνειρο / τά δέντρα μέ τους ίσκιους / και τό νερό, / τό δροσερό, τό λαμπερό νερό, / πού θά ημερέψουν / τήν πικρή του μαρτυρίου αλμύρα*. Στο ίδιο, σ. 64.

³²⁰ Στο ίδιο, σ. 27.

³²¹ Στο ίδιο, σ. 27.

σκέψεις τους σχετικά με τη νοερή ύπαρξη νερού: *Της αγωνίας σου αφρίζει ο ψίθυρος / και τίς πηγές των παραισθήσεων καλεί / νά τή δροσίσουν. / Νερό, Νερό. / Η αναμμένη φαντασία αναβράει γύρα σου / και της απελπισίας τήν πυρά θεριεύει / υδροφόρες, μεγαθήρια πάλλευκα / στό γαλανόν Αιγαίο αρμενίζεις.*³²² Στο υπό εξέταση ποίημα αξίζει, τέλος, να επισημανθεί ότι η απογοήτευση των υποκειμένων, λόγω της ανυπαρξίας πόσιμου νερού, τονίζεται και από την αφηγηματική απεικόνιση παράλογων πράξεων. Σε τέτοιου είδους πράξεις τα υποκείμενα προβαίνουν, προκειμένου να εντοπίσουν το απαραίτητο υγρό στοιχείο: *Νερό, νερό, νερό / αγκομαχάνε οι άνθρωποί σου / και σκάβουν μέ τά νύχια τους τή γής / σάν τά ποντίκια πού τούς συντροφεύουν / Νερό!..*³²³

Γ) Καταναγκαστική εργασία

Η διάθεση των συγγραφέων για λογοτεχνική ανάδειξη πληροφοριών, που αντικατοπτρίζουν όψεις της βιωμένης εμπειρίας της εξορίας, έχει γίνει ήδη αντιληπτή από πληθώρα ποιητικών τεκμηρίων. Εκτός του ότι οι εξόριστοι έχουν να αντιμετωπίσουν τις προαναφερθείσες δυσάρεστες συνθήκες διαβίωσης, οι ίδιοι φαίνεται να αντιμετωπίζουν σωρεία επιπρόσθετων και αδιάκοπων σωματικών και ψυχολογικών δοκιμασιών. Στη συλλογή *Πέτρινος χρόνος* (1957) απαντώνται κάποιες εξ αυτών: λ. χ. το κουβάλημα πέτρας από τη μια πλευρά του στρατοπέδου στην άλλη. Αυτού του είδους η αγγαρεία χαρακτηρίζεται από την επανάληψη της αντιπαραγωγικότητάς της³²⁴ και φαίνεται να αποτελεί μια ιδιαιτέρως κοπιαστική και ψυχοφθόρα δοκιμασία. Συνεπώς, ο αφηγητής του ποιήματος «Χρόνος» θα αναφέρει χαρακτηριστικά ότι: *Καθένας μας έχει στους ώμους του / τήν κούραση 12 ωρών από πέτρα, / τη δίψα 12 ωρών από ήλιο, / τόν πόνο τόσων χρόνων (...).*³²⁵ Αλλά και στο ποίημα «Γράμμα στο Ζολιό – Κιουρί» που δημοσιεύεται το 1950, ο αφηγητής, χρησιμοποιώντας την αφηγηματική τεχνική του διαλόγου και απευθυνόμενος στον

³²² Στο ίδιο, σ. 27.

³²³ Στο ίδιο, σ. 27.

³²⁴ Στο ποίημα «Μεσημερία», της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957), αναφέρεται ενδεικτικά: *Ένας μήνας, δυό μήνες, πολλοί μήνες - / τους μετρήσαμε κουβαλώντας στον ώμο τήν πέτρα και τό φόβο, (...)*. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά, ό. π.*, σ. 268. Αυτού του είδους οι δοκιμασίες, στις οποίες οι εξόριστοι υποβάλλονταν, δεν εμπεριέχουν ίχνος δημιουργικότητας. Στο ποίημα «Ημερολόγιο εξορίας, III», της συλλογής *Ημερολόγια εξορίας* (1975), ο αφηγητής αναφέρεται σε μία άσκοπη, επαναλαμβανόμενη αγγαρεία του στρατοπέδου. Η αγγαρεία σχετίζεται με το ότι οι εξουσιαστές επιφόρτιζαν τους εξόριστους να κουβαλάν πέτρες. Ο αφηγητής τονίζει, ως μόνο αποτέλεσμα της εν λόγω αγγαρείας, ότι οι άνθρωποι καθίστανται αδύναμοι ακόμη και να προφέρουν το όνομά τους: *Ίσκιοι φορτωμένοι πέτρες / τό συρματόπλεγμα / ξέχασες τή σωστή προφορά / του ονόματός σου*. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά, ό. π.*, σ. 244.

³²⁵ Στο ίδιο, σ. 288.

Ζολιό, θα μας ενημερώσει για την βίωση αντίστοιχων στιγμών καταναγκαστικής και μη δημιουργικής εργασίας στο στρατόπεδο της Μακρονήσου. Η υποβολή των εξόριστων σε ανάλογες δοκιμασίες δεν επιφέρει κάποια θετική επίπτωση στο ίδιο το άτομο ή στο κοινωνικό σύνολο που πλαισιώνει το άτομο. Σκοπός των αντίστοιχων δοκιμασιών είναι η πρόκληση πληθώρα σωματικών και ψυχολογικών βασανιστηρίων στα έγκλειστα μέλη. Η αγγαρεία του κουβαλήματος πέτρας θα εντοπισθεί και στο υπό εξέταση ποίημα του Ρίτσου. Ο αφηγητής επιβεβαιώνει χαρακτηριστικά: *Τούτες τις πέτρες κουβαλούσαμε στή ράχη μας (...)*.³²⁶ Προκειμένου, μάλιστα, να υπερτονισθεί αφηγηματικά η μη παραγωγικότητα των εργασιών, που ο στρατοπεδικός μηχανισμός επέβαλε στους εξόριστους, ο αφηγητής θα αναφερθεί σε μια επιπρόσθετη παρόμοια δοκιμασία. Κατά τη διάρκεια αυτής της δοκιμασίας, οι έγκλειστοι φαίνεται να προσπαθούν να σκάψουν με τα δάχτυλά τους την πέτρα: *τούτες τις πέτρες σκάβαμε με τα δάχτυλα*.³²⁷ Ανάλογες δυσάρεστες και κοπιαστικές δραστηριότητες, που δεν παρέχουν ηθικές απολαβές, αποτελούν συνώνυμο της καθημερινότητας στη Μακρόνησο για τους έγκλειστους στρατιώτες και πολίτες.³²⁸

Όπως προκύπτει από τις ποιητικές αφηγήσεις, η ζωή των εξόριστων στη Μακρόνησο χαρακτηριζόταν από καταναγκαστική εργασία σε συνδυασμό με τη βίωση φόβου, εξαιτίας του κινδύνου της πρόκλησης σωματικών βλαβών ή της εκστόμισης φράσεων που προσβάλλουν την τιμή και την αξιοπρέπεια τους.³²⁹ Συνεπώς, η σωματική και ψυχολογική βία ήταν ενσωματωμένες στην καθημερινότητα των εξόριστων και κατά την πραγματοποίηση της καταναγκαστικής εργασίας. Δουλεύοντας οι κρατούμενοι κάτω από τις συγκεκριμένες συνθήκες, στην

³²⁶Βλ. Γιάννης Ρίτσος, «Γράμμα στο Ζιλιό – Κιουρί», *ό. π.*, σ. 123 – 124: 123.

³²⁷Στο ίδιο, σ. 123 – 124: 123.

³²⁸Στο ποίημα «Λίγο – λίγο», της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957), ο Ρίτσος αναφέρει χαρακτηριστικά: *Κάθε μέρα καθαρίζουμε κουκκιά και πατάτες, / κουβαλάμε πέτρες και νερό, / παστρεύουμε μέ την αράδα μας τ' αποχωρητήρια / και συμπρόχνουμε στον ανήφορο τό χεράμαξο και την κούρασή μας*. Επίσης, από το ίδιο ποίημα συμπεραίνουμε ότι οι κρατούμενοι ήταν επιφορτισμένοι με εργασίες που σχετίζονταν με την ανακατασκευή των αντίσκηνων, ούτως ώστε αυτά να είναι πιο λειτουργικά: *Μονάχα πού τά πόδια ζυμώνουν τη λάσπη πιο δυνατά / νά σιάξουμε πλιθιά, νά χτίσουμε γύρω – γύρω τ' αντίσκηνα, / νά γλιτώσουμε τό χειμώνα απ' τις βροχές κι απ' τά κρύα*. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά, ό. π.*, σ. 293.

³²⁹Σύμφωνα με τους στίχους του ποιήματος «Βράδυ» της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957): *Ανεβοκατεβήκαμε τό βουνό / κουβαλώντας στή ράχη την πέτρα και τό θάνατο / κάτω απ' τή βρισιά και το μαστίγιο, (...)*. Στο ίδιο, σ. 267.

έννοια της εργασίας εμπεριέχεται και η έννοια της τιμωρίας ενός βασανιζόμενου από ένα βασανιστή.³³⁰

Το θεματικό μοτίβο της ανούσιας και καταναγκαστικής εργασίας, σε συνδυασμό με τις σωματικές κακουχίες που οι βασανιστές επιφυλάσσουν στους κρατούμενους κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών, απαντάται και στη συλλογή *Περιμένω: ποιήματα* (1979) του Καρούσου. Στο εναρκτήριο ποίημα της συλλογής, με τίτλο «Μεγάλη Παρασκευή», ο αφηγητής, απευθυνόμενος στον Ιησού και ταυτίζοντας τη ζωή των εξόριστων με αυτή του Ιησού,³³¹ περιγράφει ανάγλυφα τη δοκιμασία του συνεχούς ανεβοκατεβάσματος των εξόριστων στα βουνά της Μακρονήσου. Η συγκεκριμένη δοκιμασία γίνεται ακόμη πιο δύσκολη, αρκεί κανείς να συνυπολογίσει ότι τα «εργαζόμενα» υποκείμενα είχαν να αντιμετωπίσουν και την ανυπαρξία πόσιμου νερού στο νησί του μαρτυρίου. Όπως προκύπτει από τα αφηγηματικά δεδομένα του ποιήματος, οι εξόριστοι έπιναν νερό από τη θάλασσα, προκειμένου να ξεδιψάσουν και να συνεχίσουν την αγγαρεία στο βουνό. Οι στίχοι είναι χαρακτηριστικοί, καθώς πληροφορούμαστε ότι οι εξόριστοι: *σά μηχανές / τά σκαρφαλώνουνε / και κουβαλούνε τά βουνά στόν ώμο τους / τήν απεραντοσύνη του πελάγου νά μολώσουν. / Και μπουκωμένο θάλασσα έπειτα / τό στεγνωμένο στόμα τους, / τροχάδη ν' ανέβουν ξανά / στήν κορυφή του Γολγοθά (...).*³³² Η αγγαρεία του αδιάλειπτου ανεβοκατεβάσματος στο βουνό γινότανε ακόμη πιο δύσκολη και επίπονη, καθώς οι εξόριστοι καλούνταν να αντιμετωπίσουν την ανυπόφορη ηλιοφάνεια και τους δυνατούς ανέμους που επικρατούσαν στο νησί. Κατά την επιτέλεση της συγκεκριμένης μη εποικοδομητικής αγγαρείας, οι κρατούμενοι υφίστανται και σωματικά χτυπήματα από τους βασανιστές: *Μέσα στήν κάψα του Αλωνάρη, / μέσ στό φαρμάκι του Βοριά / στό Γολγοθά σου νά καλπάζεις / μέ τό*

³³⁰Η σωματική και ψυχική τιμωρία αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της καταναγκαστικής εργασίας με βάση «φιλοσοφίες» του 19^{ου} αιώνα. Αδιάψευστη απόδειξη του προηγούμενου ισχυρισμού αποτελούν οι τοποθετήσεις ενός φιλελεύθερου διανοούμενου του 19^{ου} αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, ο Benjamin έχει υποστηρίξει την αναγκαιότητα συμπερίληψης μεθόδων στην εργασία των φυλακών, που θα επιφέρουν και σωματική τιμωρία στον κρατούμενο. Ειδήλλως, σύμφωνα πάντα με τις απόψεις του φιλελεύθερου διανοούμενου, ουδεμία διαφοροποίηση θα υφίσταται ανάμεσα στην εργασία ενός εργάτη σε μια φιλελεύθερη κοινωνία και στην εργασία ενός φυλακισμένου κρατούμενου. Βλ. Robert Roth, *Pratiques pénitentiaires et théorie sociale. L' exemple de la prison de Genève (1825 – 1862)*, Librairie Droz, Γενεύη 1981, σ. 265 – 267.

³³¹Ο αφηγητής θεωρεί ότι η ζωή των εξόριστων παρουσιάζει ομοιότητες με τη ζωή του Ιησού. Κάτω ακριβώς από τον τίτλο του ποιήματος υπάρχει η εξής υποσημείωση: (*Συνομιλία μέ τόν συνάδελφο Ιησού γιά τή Μακρόνησο*). Η προσφώνηση του Ιησού ως συνάδελφου εμπεριέχει τον υπαινιγμό της σύγκλισης των άγριων περιστατικών ζωής των εξόριστων με τις φριχτές δοκιμασίες που υπέστη ο Ιησούς. Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω...*, ό. π., σ. 14.

³³²Στο ίδιο, σ. 16.

καμτσίκι του εκατόνταρχου / στήν πληγιασμένη ράχη σου, / τόν ορθοστάτη του Αλφαμίτη!³³³

Δ) Ο «πανταχού παρών» θάνατος και οι σωματικές κακουχίες

Με βάση τις ποιητικές αφηγήσεις, η απώλεια της ζωής ενός έγκλειστου στη Μακρόνησο συνιστούσε καθημερινό γεγονός που χαρακτηριζόταν από μονιμότητα³³⁴ και αυξανόμενη συχνότητα. Στο ποίημα «Συμβάντα» της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957), ο Ρίτσος επιλέγει έναν έμμεσο τρόπο ενημέρωσης των αναγνωστών σχετικά με τα περιστατικά θανάτου των συντρόφων του στη Μακρόνησο. Σύμφωνα με τις αφηγηματικές εικόνες, χρηστικά αντικείμενα των κρατούμενων φαίνεται να έχουν περιπέσει σε αχρήστευση. Ο λόγος σχετίζεται με το ότι τα υποκείμενα, λόγω του θανάτου τους, δεν δύνανται να τα χρησιμοποιήσουν πια:

*Ένα κρεββάτι, δύο κρεββάτια – πόσα κρεββάτια μείναν άδεια / και τα κουταλοπύρωνα μαζεμένα στή γωνιά / σά μιά φούχτα αστέρια δίχως όνομα.*³³⁵ Στο εν λόγω ποίημα, τα

³³³ Στο ίδιο, σ. 17.

³³⁴ Οι παρανοϊκές αλλαγές βιωσιμότητας στη Μακρόνησο, που οφείλονται σε συμπεριφορές, νοοτροπίες και πρακτικές των εξουσιαστών, επιβεβαιώνονται και στο ποίημα «Οι Γερόντοι μας» της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957). Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί εικόνες, στις οποίες η αφηρημένη έννοια του θανάτου προσωποποιείται, για να τονισθεί εμφατική διαρκής «παρουσία» του στο νησί της εξορίας. Εφόσον αποδίδονται κειμενικά στον θάνατο ιδιότητες ανθρώπινες, ο ίδιος παρουσιάζεται να περιτριγυρίζει τους έγκλειστους στο στρατόπεδο: *κι ο θάνατος κόβει βόλτες αμίλητος έξω απ' το συρματοπλέγμα, (...)*. Και στο ποίημα «Κάθε βράδυ» της ίδιας συλλογής, ο ποιητής χρησιμοποιεί τον εκφραστικό τρόπο της προσωποποίησης του θανάτου, προκειμένου να δηλωθούν αφηγηματικά οι επαναλαμβανόμενες «επισκέψεις» του στο νησί. Ο αφηγητής επισημαίνει χαρακτηριστικά: *Δω πέρα ο θάνατος πολλές φορές περπάτησε. / Τούτες οι τρύπες στήν πέτρα / είναι από τὰ καρφιά των παπουτσιών του, (...)*. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά, ό. π.*, σ. 275, 292 αντίστοιχα. Ο θάνατος αποτελεί μια πραγματικότητα της βιωμένης εμπειρίας των κρατούμενων στη Μακρόνησο. Ανάλογες μαρτυρίες εντοπίζονται και στο ποίημα «Θάνατος» της *Κραυγής στα πέρατα: ποιήματα* (1954) του Λουντέμη. Ως αναγνώστες, μέσω μιας οπτικής αφηγηματικής εικόνας, έχουμε τη δυνατότητα να συμπεράνουμε πόσο συχνό φαινόμενο ήταν η οριστική παύση των ζωτικών λειτουργιών των εξόριστων. Ο αφηγητής, χωρίς διάθεση αναφοράς των λόγων που ένας συγκρατούμενος χάνει τη ζωή του, μας παρουσιάζει δύο εν πολλοίς διαφορετικές εικόνες. Από τη μία πλευρά, η αφήγηση αναδύει μια περίπτωση ανθρώπου, που ταξιδεύει ανέμελα στη θάλασσα του Αιγαίου. Η ψυχή του συγκεκριμένου ατόμου φαίνεται να κατακλύζεται από συναισθήματα ευτυχίας και ξεγνοιασιάς: *Μά τό караβάκι δέν ξέρει απ' αυτά. / Αγκαλιά μέ τό μπάτη του περνούσε / Περνούν μεθυστικά, ξελογιασμένα. / Καί κάτω απ' τό πανί του κάποιος τραγουδά.* Τη στιγμή που στη θάλασσα του Αιγαίου συμβαίνουν ευχάριστα περιστατικά, στη Μακρόνησο οι συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων παρουσιάζονται εντελώς διαφορετικές: *Κι' εδώ: / Κάτω απ' τό πανί του, απόψε / κάποιος πέθανε.* Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, *Κραυγή στα πέρατα...*, ό. π., σ. 83. Αλλά και στο ποίημα «Ο Πολυζώης πέθανε», της ίδιας συλλογής, εμφανίζεται η περίπτωση ενός εξόριστου το σώμα του οποίου κείτεται νεκρό. Οι αιτίες θανάτου του εξόριστου δεν αποκαλύπτονται αφηγηματικά. Ο ποιητής προβάλλει αφηγηματικά τον ψυχικό πόνο των υπόλοιπων εξόριστων λόγω της απώλειας του Πολυζώη. Η στενάχωρη ατμόσφαιρα που επικρατεί στο στρατόπεδο, εξαιτίας της ύπαρξης νεκρού, επιβεβαιώνεται από τους εξής στίχους του ποιήματος: *Κάτω από έναν πάνινο ουρανό - / κείτεται ο Πολυζώης μέ παγωμένο αίμα. / Βασίλεψε ήσυχα από βραδύς. Καί τώρα - / όλους μάς μαυροφόρεσεν ή νύχτα. / Τό μαχαίρι τής λύπης του βούλιαξε στήν καρδιά μας. / (...) Τόν ξενοχτήσαμε δίχως κερι, / κομπολογιάζοντας θλιμμένα τή ζωή του. / Κείνος αφουγκραζόταν κίτρινος τή θάλασσα. Στο ίδιο, σ. 91 – 92.*

³³⁵ Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά, ό. π.*, σ. 274.

εξωφρενικά ποσοστά θανάτων παρατίθενται υπαινικτικά από το συγγραφικό υποκείμενο. Ο Ρίτσος θα προβεί σε ξεκάθαρες καταγγελίες στο ποίημα «Ημερολόγιο εξορίας, III», της συλλογής *Ημερολόγια εξορίας 1948 – 1950* (1975). Ο ποιητής, χρησιμοποιώντας το σχήμα της υπερβολής, ισχυρίζεται ότι η σωρεία των πεθαμένων στη Μακρόνησο δημιουργεί προβλήματα, καθώς δυσκολεύονται να χωρέσουν οι ζωντανοί. Όπως επιβεβαιώνεται από τον αφηγητή: *Είναι πολλοί οι πεθαμένοι / πάρα πολλοί. / Δέ χωράμε. Στριμωχτήκαμε.* Αυτός, άλλωστε, φαίνεται να είναι και ο λόγος που: *Κάτου από κάθε λέξη / είναι ένας πεθαμένος.*³³⁶

Παρόμοιες εικόνες απαντώνται και στο ποίημα «Απλή κουβέντα» της συλλογής *Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο* (1956) του Λειβαδίτη. Περιγράφοντας τις απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσης των εξόριστων στη Μακρόνησο, ο αφηγητής θα εστιάσει την προσοχή του στη φυσική εξόντωση πολλών εξ αυτών. Και στο υπό εξέταση ποίημα, τα περιστατικά δολοφονίας, που οι στρατοπεδικές αρχές συντελούν εις βάρος των έγκλειστων, γίνονται αντιληπτά στους αναγνώστες μέσω της ανάδυσης αφηγηματικών εικόνων. Οι εικόνες αυτές «φωτίζουν» κάποια από τα καθημερινά αντικείμενα των υποκειμένων του στρατοπέδου. Η αφηγηματική εστίαση στα αντικείμενα αυτά γίνεται, προκειμένου να υπερτονισθεί ότι αυτά πλέον δε χρησιμοποιούνται από τους κατόχους τους, εξαιτίας του ότι αυτοί είναι νεκροί. Ο αφηγητής του ποιήματος «Απλή κουβέντα» μας ενημερώνει σχετικά: *Κάθε πρωί μας μετράνε / κάθε βράδυ μετράμε τα πιάτα μας και περισσεύουν / περισσεύει η πίκρα στα μάτια μας (...).*³³⁷

Οι άνθρωποι ζουν με την καχυποψία ότι ανά πάσα στιγμή μπορεί να επέλθει επώδυνα το τέλος στη ζωή τους. Ο φόβος του θανάτου υπέβασκε και ήταν αποτέλεσμα των ενεργειών της διεύθυνσης του στρατοπέδου. Στον τόπο εξορίας, οι άνθρωποι μπορούσαν να χάσουν τη ζωή τους ύστερα από μια φονική επίθεση των φυλάκων.³³⁸ Πολλοί από τους κρατούμενους μπορεί να αντίκριζαν κάποια στιγμή το

³³⁶ Στο ίδιο, σ. 243, 244 αντίστοιχα.

³³⁷ Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση, 1950 – 1966, ό. π.*, σ. 107.

³³⁸ Μια απόπειρα των καταπιεστών να σκοτώσουν μαζικά κρατούμενους, καταγράφεται από τον Λειβαδίτη στη συλλογή *Μάχη στην άκρη της νύχτας* (1952). Ουσιαστικά, παρατηρούμε την αφηγηματική παράθεση εικόνων στις οποίες «φωτογραφίζεται» η στιγμή, που άρχισαν να ρίχνονται πυροβολισμοί από το λόχο, όχι για να προκληθεί το αίσθημα του εκφοβισμού στους κρατούμενους, αλλά για να επιτευχθεί δολοφονική επίθεση εναντίον των άοπλων στρατιωτών. Η διαδοχική αφηγηματική παρουσίαση των εικόνων αντικατοπτρίζει την πρόθεση του συγγραφέα για πιστή, σχεδόν φωτογραφική απόδοση της πραγματικότητας. Δειγματοληπτικά, αναφέρουμε κάποιες τέτοιες εικόνες της συλλογής: *Τότε ένα σφύριγμα / και ξαφνικά / ακούστηκαν τά πολυβόλα / τα – τα – τα / μιά κραυγή /*

εκτελεστικό απόσπασμα. Στο ποίημα «Ο Αλέξης», της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957), περιγράφεται η περίπτωση ενός εξόριστου, τον οποίο οι φύλακες άρπαξαν νύχτα με σκοπό να τον σκοτώσουν. Ο τρόπος, μάλιστα, της συγκριμένης «απόσπασης», του *ήσυχου* συντρόφου από τη συλλογικότητα των κρατουμένων, εμπεριέχει, ή καλύτερα, μεγεθύνει την έλλειψη ανθρωπισμού και ενσυναίσθησης των «σωφρονιστικών» υπαλλήλων. Οι τελευταίοι δεν αφήνουν το θύμα ούτε καν να δέσει το κορδόνι του. Όπως ο αφηγητής του ποιήματος αναφέρει: *Τί ήσυχος που ήσουν Αλέξη, / νύχτα – νύχτα σέ ξύπνησαν σύντροφε, / δέν πρόφτασες καλά – καλά να δέσεις τον μπόγο σου, / δέν πρόλαβες νά δέσεις τίς αρβύλες σου. Προσέξαμε - / σά δρασκελούσες τήν πόρτα του αντίσκηνου, / τόνα κορδόνι σου λυμένο σέρνονταν στο χώμα.*³³⁹

Η αλόγιστη και παρανοϊκή αγριότητα των βασανιστών ενισχύεται αφηγηματικά, αν συνυπολογίσει κανείς και τη δολοφονία ενός σκύλου του Ντίκ. Το συγκεκριμένο ζώο φαίνεται να νιώθει συναισθήματα συμπάθειας, τρυφερότητας και αφοσίωσης για τους εξόριστους. Επίσης, το σκυλί φαίνεται να είναι σε ετοιμότητα, προκειμένου να υπερασπιστεί και να προστατέψει τους έγκλειστους στο στρατόπεδο ανά πάσα στιγμή. Ο Ρίτσος μας πληροφορεί στο ποίημα, που φέρει ως τίτλο το όνομα του συγκεκριμένου σκύλου ότι πρόκειται για έναν *πέτρινο σκύλο / μέ φαρδιά καπούλια / μέ δυό σταγόνες αφοσίωσης στα μάτια / μ' ανασηκωμένο τό πάνω του χείλι / δείχνοντας τό ζερβί του δόντι / έτοιμος να δαγκάσει / τόν αστράγαλο της νύχτας / ή τή σκιά του χωροφύλακα / ή τή στενόμακρη παύση του κλεφτοφάναρου / πούβαζε μια πλάκα σιωπή / ανάμεσα στά λόγια καί στά χέρια μας.*³⁴⁰ Το εν λόγω σκυλί είναι φιλικά διακείμενο προς τους εξόριστους. Γεγονός που θα αποβεί μοιραίο για τη ζωή του. Οι εξουσιαστές επιφυλάσσουν σε αυτό κοινή «τύχη» με αυτή των κρατούμενων. Ως εκ τούτου, θα καταλήξουν να το σκοτώσουν. Ο αφηγητής θα επιβεβαιώσει το γεγονός της θανάτωσης του Ντίκ και θα προτρέψει τους υπόλοιπους εξόριστους, όταν αποκτήσουν την ελευθερία τους: *Νά μήν ξεχάσουμε καί το μνημείο του Ντίκ / ναι, ναι*

ένα ουρλιαχτό / τά πολυβόλα δέν ακούνε / τα – τα – τα / τα – τα / τρέχουμε στο σκοτάδι / που πάμε / σέ κάθε ύψωμα μας περιμένουν / τα – τα – τα. / Οι σφαίρες σφυρίζουν μιά στιγμή / ένα σκισμένο πρόσωπο / οι σφαίρες καρφώνουν τό σκοτάδι / κάποιος σηκώνει τό σακάκι του / μήπως κρυφτεί / κανείς δέ θέλει να πεθάνει (...). Στο ίδιο, ό. π., σ. 29.

³³⁹ Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 271.

³⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 264.

του σκύλου μάς του Ντίκ, / τής ομάδας του Μούδρου, / πού τόν σκότωσαν οι
χωροφυλάκοι / γιατί αγάπαγε πολύ τούς εξόριστους.³⁴¹

Αλλά και στο ποίημα «Γράμμα στο Ζολιό – Κιουρί», απόσπασμα του οποίου δημοσιεύεται για πρώτη φορά το 1950 στα *Ελεύθερα Γράμματα*, ο Ρίτσος θα ενημερώσει τους αναγνώστες για την περίπτωση θανάτωσης μιας εξόριστης γυναίκας (- *τή σκότωσαν, Ζολιό, τή Μαρία*).³⁴² Η αφηγηματική διαδικασία δεν εστιάζει στην περιγραφή του τρόπου, με τον οποίο η ζωή της γυναίκας αφαιρέθηκε από τις υιοθετούμενες πρακτικές της στρατοπεδικής εξουσίας. Οι πληροφορίες της αφήγησης περιορίζονται απλώς και μόνο στην πληροφόρηση σχετικά με το γεγονός της δολοφονίας. Η αφήγηση θα εμπλουτιστεί με λεπτομέρειες του πρότερου βίου της γυναίκας. Πρόκειται για την Μαρία Λεοντίδου. Η προ εγκλεισμού ζωή της χαρακτηριζόταν από δυσκολίες και οικονομική ανέχεια. Η γυναίκα αναγκαζόταν να δουλεύει σκληρά, προκειμένου να εξασφαλίσει τα προς το ζην.³⁴³ Ουσιαστικά, ο τύπος της γυναικείας παρουσίας εκπροσωπεί όλες εκείνες τις φτωχές γυναίκες, η ζωή των οποίων δεν τυγχάνει καλοπέρασης και ανέσεων. Στην προσπάθεια τους να επιβιώσουν, οι γυναίκες επιδίδονται στην επανάληψη κοπιαστικών εργασιών. Έχουμε την εντύπωση ότι η πρόθεση του αφηγητή να δώσει έμφαση στα δύσκολα στιγμιότυπα ζωής της εκτελεσθείσας γυναίκας ασφαλώς και δεν θεωρείται τυχαία. Αντιθέτως, μέσω της προβολής των προγενέστερων δυσμενών όψεων ζωής της γυναίκας, επιτυγχάνεται αφηγηματικά η ενίσχυση της τραγικότητας της εκτέλεσης που η ίδια υπέστη.

Συμβάντα παραλογισμού και αφροσύνης, σε σχέση με τρόπους θανάτωσης των εξόριστων από τους βασανιστές, αναδύονται και στις ποιητικές αφηγήσεις του Λειβαδίτη. Στη *Μάχη στην άκρη της νύχτας* (1952) αναφέρεται το εξής περιστατικό: κατά τη διάρκεια της νύχτας, έξι φαντάροι υποβάλλουν έναν εξόριστο στη διαδικασία να σκάψει μόνος του αλλά πάντα υπό την επίβλεψη των φαντάρων, για να δημιουργήσει ένα τεχνητό κοίλωμα του εδάφους με μεγάλο βάθος. Η ειρωνεία της αφήγησης έγκειται στο ότι οι φαντάροι σκοτώνουν τον άνθρωπο, που έσκαψε τον

³⁴¹ Στο ίδιο, σ. 264.

³⁴² Βλ. Γιάννης Ρίτσος, «Γράμμα στο Ζιλιό – Κιουρί», *ό. π.*, σ. 123 – 124: 124.

³⁴³ Σύμφωνα με τις κειμενικές πληροφορίες: *Κ' η Μαρία Λεοντίδου, αδερφέ μου, / η παραδουλεύτρα / πού σγύριζε τά ξένα σπίτια καί σπίτι δέν είχε / πούπλενε τά ξένα ρούχα καί δέν είχε πουκάμισο / κ' είχε δυό χοντρά χέρια / δυό χέρια βασανισμένα απ' τόν πικρό μόχθο / δυό χέρια σάν δυό καμένα δέντρα στό ηλιοβασίλεμα (...)*. Στο ίδιο, σ. 123 – 124: 124.

λάκκο, και ως νεκρό τον τοποθετούν μέσα.³⁴⁴ Η υποβολή του μελλοθάνατου εξόριστου σε μία τέτοια δοκιμασία εμπεριέχει ταπείνωση, προσπάθεια μείωσης της προσωπικότητας του θύματος και προσπάθεια τιμωρίας. Άλλωστε, η τιμωρία αποτελεί βασικό συστατικό των στρατηγικών που επινοεί η εξουσία για να εξοντώσει τον αντιφρονούντα καθώς: «[η εξουσία] επιδείχνει, μπροστά σε όλους, μιαν αήττητη δύναμη... Πρέπει να δίνει την εντύπωση όχι του ορθού μέτρου, αλλά της δυσαναλογίας και της υπερβολής· στην τελετουργία της ποινής πρέπει να υπάρχει μια εμφατική επιβεβαίωση της ισχύος και της ανωτερότητάς της».³⁴⁵ Ως συμπληρωματικό στοιχείο, της τερατώδους συμπεριφοράς των βασανιστών έναντι του μελλοθάνατου, μπορεί να θεωρηθεί η παντελής έλλειψη συναισθημάτων οίκτου και λύπης των φαντάρων. Αυτοί αδιαφορούν για την επιθυμία του μελλοθάνατου να ασκήσει ένα συμβολικό θρησκευτικό του καθήκον για τελευταία φορά. Η απαθής και απάνθρωπη συμπεριφορά των φαντάρων επιβεβαιώνεται και από την αδιαφορία αναζήτησης των προσωπικών στοιχείων του νεκρού. Σύμφωνα με τους στίχους του Λειβαδίτη: *Όσο πάει και δυναμώνει ο άνεμος / δέν έκαμε τό σταυρό του / τόν σκέπασαν γρήγορα / τί σημασία έχει τ' όνομα ενός νεκρού / έπρεπε νά πεθάνει / και πέθανε (...)*.³⁴⁶

Ο Λειβαδίτης καταγράφει την εφιαλτική «παρουσία του θανάτου» στη Μακρόνησο και σε ποίημα της συλλογής *Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο* (1956). Στο ποίημα «Παραμονή Χριστουγέννων» παρουσιάζεται η ιστορία ενός εξόριστου που εκτελέστηκε από τους εξουσιαστές του στρατοπέδου. Η στυγνή βία της «αναμόρφωσης» επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση του υπό εξέταση ποιήματος. Η ποιητική αφήγηση μας «συστήνει» τον συγκεκριμένο κρατούμενο ως άνθρωπο, που βρισκόταν για πρώτη φορά στο κατάλυμα των εξόριστων. Ο νεοφερμένος δείχνει ότι δεν έχει κυριευθεί από συμπτώματα της ψυχολογικής και σωματικής κατάπτωσης του μαρτυρίου. Ο ίδιος μπαίνει στο αντίσκηνο μ' ένα χαμόγελο και μοιράζει μέντες.³⁴⁷ Ενέργεια που συμπυκνώνει εμπράκτως την αγάπη και τη φιλία του προς τα πρόσωπα της ομάδας. Ο εξουσιαστικός μηχανισμός του στρατοπέδου θα τον εκτελέσει. Αξίζει να τονισθεί ο τρόπος εστίασης της ποιητικής αφήγησης στο πρόσωπο του

³⁴⁴Κι όμως πρέπει απόψε πριν πεθάνει / νά σκάψει μοναχός τόν τάφο του / μια τρύπα / στό σκληρό παγωμένο χώμα. / «Έτσι λέει η διαταγή». Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση, 1950 – 1966*, ό. π., σ. 16.

³⁴⁵Βλ. Μισέλ Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου – Ιουλιέττα Ράλλη, Κέδρος - Ράππα, Αθήνα 1989, σ. 67.

³⁴⁶Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση, 1950 – 1966*, ό. π., σ. 18.

³⁴⁷Στους στίχους του ποιήματος αναφέρεται: *Ύστερα βράδιασε και βγάζοντας τά χέρια από τίς τσέπες / μας έδωσε κάτι φτηνές μέντες / πασαλειμένες χνουδία και καπνό. Στο ίδιο, σ. 113.*

σκοτωμένου εξόριστου. Ο τελευταίος καταβάλλει προσπάθειες, ακόμη και την ώρα που κείτεται στο έδαφος ως ετοιμοθάνατος, να διατηρήσει το χαμόγελο του. Στην έσχατη συμπεριφορά του εμπεριέχονται στοιχεία αντίδρασης, απειθαρχίας και ανυπακοής. Χαρακτηριστικά που προκαλούν ρήγματα στις εφαρμοζόμενες εξουσιαστικές πρακτικές. Διατυπωμένη με τα λόγια του Λειβαδίτη η σκηνή έχει ως εξής: *Τόν πήραν νύχτα, ζαφνικά, καί τόν σκότωσαν στό προαύλιο / η πατατούκα του πεταμένη πάνω στό χώμα / μά δάγκωνε σφιχτά στά δόντια τό χαμόγελό του / μή του τό πάρουν.*³⁴⁸

Περιπτώσεις θανάτωσης εξόριστων, από εξουσιαστές του στρατοπέδου, αναδύονται και στην ποιητική συλλογή *Συρματόπλεγμα* (1957) του Σπυρόπουλου. Στη συλλογή επιβεβαιώνεται αφηγηματικά ότι οι θανατώσεις εξόριστων αποτελούν αδιάψευστη πραγματικότητα στο νησί εξορίας. Στο ποίημα «Ορκος», ο αφηγητής θα μας παρουσιάσει ένα ανάλογο περιστατικό που έλαβε χώρα βραδινή ώρα. Οι φύλακες επιτέθηκαν με όπλα στους κρατούμενους. Πρακτική που είχε ως αποτέλεσμα την πρόκληση αναστάτωσης στο νησί και την εν ψυχρώ δολοφονία πολλών εκ των κρατούμενων. Ο αφηγητής περιγράφει κατατοπιστικά το συγκεκριμένο γεγονός: *Αν μέ ρωτήσεις, αδερφέ, γιά τούς νεκρούς μας / αληθινά δέ θάχα τι νά πώ. / Είτανε νύχτα κ' έμεινε ώς τό τέλος... / Πρώτα μας χτύπησε ένα ντουφέκι/ απ' τό φυλάκιο, / ύστερα άλλο / κ' ύστερα οί κραυγές / Κραυγές. Κραυγές. / Δέν είδα τούς νεκρούς.*³⁴⁹

Φρικτές καταστάσεις ζωής, έτσι όπως αυτές διαδραματίζονται στο στρατόπεδο της Μακρονήσου, περιγράφονται και από τον Μανώλη Φουρτούνη στο ποίημα «Μακρόνησος [26 του Μάρτη 1949]». Στην ποιητική αφήγηση αναδύονται εμφατικά περιστατικά ξυλοδαμού των εξόριστων από τους βασανιστές και οι ανθρωποκτόνες διαθέσεις που διακατέχουν τους εξουσιαστές. Ως αναγνώστες θα βρεθούμε αντιμέτωποι με μία σκηνή ομαδικού ξυλοκοπήματος, που μερίδα των κρατουμένων δέχτηκε από άτομα του στρατοπέδου. Στην αφήγηση υποστηρίζεται ότι οι βασανιστές περικυκλώνουν και επιτίθενται στους εξόριστους, χτυπώντας τους βάνουσα με ρόπαλα. Ο αφηγητής, ως ένα από τα θύματα της συγκεκριμένης εξουσιαστικής πρακτικής, νιώθει αιφνιδιασμένος από τον τρόπο «προσέγγισης» των εξουσιαστών. Τρόπος που ελαχιστοποιεί τις όποιες πιθανές αντιδράσεις των θυμάτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ενισχύεται αφηγηματικά η σκληρότητα των βασανιστών κατά

³⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 113.

³⁴⁹ Βλ. Τάσος Σπυρόπουλος, *Συρματόπλεγμα*, ό. π., σ. 10.

την άσκηση σωματικής βίας. Τα λόγια του αποσπάσματος είναι χαρακτηριστικά: *Πώς έγινε γύρω μας αυτός ο κύκλος; / Οι στολές πλήθαιναν, οι οχιές, / τά ρόπαλα, μέ τά μάτια πεταμένα έξω.*³⁵⁰ Η αγριότητα μεγιστοποιείται αφηγηματικά διότι οι βασανιστές δεν περιορίζονται μόνο στο να χτυπήσουν τους κρατούμενους, αλλά εμφανίζονται αποφασισμένοι να σκοτώσουν τους περισσότερους από αυτούς. Ο αφηγητής, κάνοντας χρήση πλάγιου λόγου, μεταφέρει τα ενδεικτικά των προθέσεων λεγόμενά τους: *Θά μετρήσουμε ώς τό δέκα, είπαν. Μετά / θά πατήσουμε σέ κουφάρια. Από 'δώ ή ζωή, / από 'κεί ό θάνατος. Ένα... δύο... τρία... / ...τέσσερα... (...).*³⁵¹ Οι εξόριστοι, έχοντας να αντιμετωπίσουν την ώρα του ξυλοδαρμού και τη βροχή, αγγίζουν ο ένας τον άλλο και δημιουργούν ένα «κοινό» σώμα.³⁵² Η κίνησή τους εξασφάλιζε μια υποτυπώδη προστασία από τα χτυπήματα. Επιπλέον, η «ενωτική» κίνηση τους βοηθούσε να κρατιούνται μεταξύ τους, καθώς οι βασανιστές τους έριχναν στη θάλασσα. Όπως επαληθεύεται από τους στίχους του ποιήματος: *Τά ρόπαλα κατεβαίνουν στίς πλάτες. / Ψιχαλίζει. Παγωμένες πέφτουν μία μία / οί στάλες. Να μπορούσα νά πιαστώ από κάπου, / μέ τραβάνε απ' τά πόδια, δεν θέλω νά βγώ / απ' τό σωρό. Μάς πετάνε στή θάλασσα / κι απ' τήν αρχή πάλι (...).*³⁵³

Στο ποίημα του Φουρτούνη επιβεβαιώνεται για ακόμη μία φορά ότι η θανάτωση ανθρώπου από άνθρωπο αποτελεί αδιάψευστη πραγματικότητα και καθημερινή εμπειρία των εξόριστων στο στρατόπεδο της Μακρονήσου. Ο αφηγητής καθιστά σαφές ότι οι συγκρατούμενοι του ολοένα και λιγοστεύουν λόγω των δολοφονιών από τους εξουσιαστές. Η ασύλληπτη «κυριαρχία», φαινομένων θανάτωσης των έγκλειστων στη Μακρόνησο, αναδύεται αφηγηματικά και μέσω του ρητορικού ερωτήματος που ο αφηγητής υποβάλλει: *Πού πήγαν τούς συντρόφους μου; Πότε θά σταματήσουν;* Η επόμενη διαπίστωση του αφηγητή θα επικυρώσει το γεγονός του θανάτου πολλών εκ των συντρόφων του, καθώς ο ίδιος, πραγματοποιώντας μια αναζήτηση αυτών στον τόπο του εγκλεισμού, θα συμπεράνει: *Ψάχνω. Μείναμε λίγοι.*³⁵⁴

Το γεγονός της απώλειας μιας ζωής ενός εξόριστου θα αναδυθεί και στην ποιητική κατάθεση του Σπυρόπουλου. Στο ποίημα «Φονικό», της συλλογής

³⁵⁰ Βλ. Μανώλης Φουρτούνης, *Διαδρομές, ό. π.*, σ. 21.

³⁵¹ Στο ίδιο, σ. 21.

³⁵² *Στριμωχνόμαστε στό κέντρο / νά γίνουμε ένα σώμα. Μερικοί βγήκαν. / Οί άλλοι πίο σφιχτά, νά ενωθούν οί ανάσες μας.* Στο ίδιο, σ. 21.

³⁵³ Στο ίδιο, σ. 21 – 22.

³⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 22.

Συρματόπλεγμα (1957), θα παρουσιαστεί η περίπτωση ενός κρατούμενου που έχασε τη ζωή του, επειδή οι φύλακες τον σκότωσαν επιφέροντας του επτά μαχαιριές: *Κορμί / μαχαιρωμένο επτά φορές - / επτά γαρούφαλλα στό χώμα.*³⁵⁵ Παράλληλα με την αποκάλυψη της ανθρωποκτονίας, ο συγγραφέας θα αναδείξει και τα ψυχικά πλήγματα που το συντελούμενο γεγονός επέφερε στον εξόριστο αφηγητή³⁵⁶ και στην αγαπημένη³⁵⁷ του δολοφονημένου. Ενδιαφέρον, μάλιστα, παρουσιάζει ότι η αφήγηση αναδεικνύει τα αίτια της ανθρωποκτονίας με ιδιαίτερος έμμεσο τρόπο. Χρησιμοποιώντας ο συγγραφέας το εκφραστικό σχήμα της παρομοίωσης του νεκρού πλέον συντρόφου με το *φεγγάρι*, το υποκείμενο της γραφής αναφέρει χαρακτηριστικά: *Λένε πώς τό φεγγάρι / δέ θέλησε νά μαρτυρήσει.*³⁵⁸ Λαμβάνοντας υπόψη τους προηγούμενους στίχους και δεδομένου ότι, όπως προκύπτει από την ιστορική έρευνα, στη Μακρόνησο «η "ειλικρινής" μεταστροφή απαιτούσε από τους δηλωσίες τη συνεργασία τους με τις διωκτικές αρχές μέσα από την παροχή πληροφοριών για οτιδήποτε και οποιονδήποτε γνώριζαν, με άλλα λόγια την ενσωμάτωση τους στους διωκτικούς μηχανισμούς ως πληροφοριοδότες και τη συνδρομή τους στην καταστολή του Κομμουνιστικού κόμματος»,³⁵⁹ μπορούμε να εικάσουμε τα ακόλουθα: ο λόγος που οι βασανιστές μαχαίρωσαν τον εξόριστο θα μπορούσε να σχετίζεται με το ότι αυτός αρνήθηκε να υπογράψει δήλωση μετανοίας ή με το ότι, παρόλο που ο ίδιος υπέγραψε δήλωση, δεν ήταν πρόθυμος να τροφοδοτήσει τις αρχές του στρατοπέδου με τις απαιτούμενες πληροφορίες που ακολουθούσαν της δήλωσης.

Και σε άλλο ποίημα της συλλογής *Συρματόπλεγμα* (1957), ο Σπυρόπουλος φέρνει στο «προσκήνιο» της ποιητικής αφήγησης το θέμα της θανάτωσης ενός κρατούμενου από τους βασανιστές. Στο ποίημα «Χθές τον τουφέκισαν», ο αφηγητής πληροφορεί τους αναγνώστες σχετικά με ακόμη ένα περιστατικό ανθρωποκτονίας ενός εξόριστου. Η ποιητική αφήγηση δεν εστιάζει στην ανάδειξη των λόγων της

³⁵⁵ Βλ. Τάσος Σπυρόπουλος, *Συρματόπλεγμα*, ό. π., σ. 37.

³⁵⁶ Ο αφηγητής του ποιήματος θα εκφράσει την οδύνη που τον διακατέχει εξαιτίας της απώλειας του συγκρατούμενου. Επιπροσθέτως, θα αναρωτηθεί με ποιο τρόπο ο ίδιος θα μπορέσει να αναγγείλει στη μητέρα του σκοτωμένου τον χαμό του παιδιού της: *Τώρα πιά δέ θ' ακούω τή φωνή σου, / ούτε θά δω στά μάτια σου, / τήν άνοιξη πού τραγούδησες, / και σιωπηλό θά μένει τό βιολί, / και έρημο / νά κάθεται τό κρύο και η σκόνη. / Κ' είναι τό κρύο μέσ στά χέρια μου / κ' είναι τό κρύο μέσ στήν καρδιά μου. / Άν μέ ρωτήσσει η μάνα σου, / πώς θές νά της πώ / πώς έσβησε γιά πάντα / στό πρόσωπό σου τό χαμόγελο; Στο ίδιο, σ. 37.*

³⁵⁷ *Μόνο η καλή του / απόμεινε νά κλαίει... νά κλαίει... Στο ίδιο, σ. 37.*

³⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 37.

³⁵⁹ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 116.

ανθρωποκτονίας, αλλά αναδεικνύει την τραγικότητα του συμβάντος.³⁶⁰ Περιγράφοντας ο αφηγητής την πρώτη φορά που αντίκρισε τον δολοφονημένο κρατούμενο, όταν ο τελευταίος μεταφέρθηκε στο στρατόπεδο, ο αφηγητής μας ενημερώνει σχετικά με την τραγική του κατάληξη: *Ένα τσουβάλι πάνω στην πλάτη / τό πράσινο κασκόλ στόν άνεμο / ανάμεσα σε δυό φρουρούς / τόν είδαμε νά δρασκελίζει τό στρατόπεδο. / Πόσος καιρός νά πέρασε από τότε; / Χθές τόν τουφέκισαν.*³⁶¹

Το ότι οι εξόριστοι θανατώνονταν στη Μακρόνησο, εξαιτίας των υιοθετούμενων πρακτικών των βασανιστών του στρατοπέδου, αναδεικνύεται και στην ποιητική κατάθεση του Καρούσου. Στο ποίημα «Μεγάλη Παρσκευή», της συλλογής *Περιμένω: ποιήματα* (1979), ο αφηγητής, κάνοντας χρήση β' ενικού προσώπου και απευθυνόμενος στον Ιησού, θα σπεύσει να τον πληροφορήσει σχετικά με την ασυνήθιστα και παρανοϊκά μεγάλη θνησιμότητα,³⁶² που μαστίζει τα υποκείμενα της συλλογικότητας των κρατούμενων.³⁶³ Ο αφηγητής, μάλιστα, θα επιχειρήσει να παραθέσει αφηγηματικά τα αίτια της αλόγιστης θνησιμότητας που επικρατεί στο νησί. Το υποκείμενο της αφήγησης παρομοιάζει τους βασανιστές με φαντάσματα και τονίζει ότι αυτοί επιτίθενται εναντίον των εξόριστων κατά τη διάρκεια της νύχτας, σέρνοντάς τους στις χαράδρες του άγονου νησιού.³⁶⁴ Έπειτα, ο

³⁶⁰Η τραγικότητα, που εμπεριέχεται στην πράξη δολοφονίας του εξόριστου από τους βασανιστές, ενισχύεται αφηγηματικά από την παράθεση του ακόλουθου γεγονότος. Η μητέρα του εξόριστου δεν κατάφερε να έρθει σε επαφή μαζί του και να τον δει για τελευταία φορά. Εκείνη αντιμετώπισε πρόβλημα κατά τη διάρκεια του επισκεπτηρίου. Ο αφηγητής αναφέρει σχετικά: *Δέν ξέρω άν τόν πρόλαβε η μάνα του / μου φαίνεται όχι, / οι πόρτες είτανε κλειστές.* Βλ. Τάσος Σπυρόπουλος, *Συρματόπλεγμα, ό. π., σ. 55.*

³⁶¹Στο ίδιο, σ. 55.

³⁶²Στο ποίημα «Φεύγουν», της συλλογής του Καρούσου, ο αφηγητής αναφέρει χαρακτηριστικά: *Καί τούς νεκρούς μας εφορτώσαμε... / παράξενους νεκρούς, / μέ μάτια ορθάνοιχτα κι ανέκφραστα, / γυάλινα παγερά ομοιώματα / ενός κόσμου ανεστραμμένου... / Αλλόκοτους νεκρούς / πού μπόραγαν ακόμα ν' ανασαίνουνε / μέ τή βαριάν ανάσα του άγχους...* Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω...*, ό. π., σ. 67.

³⁶³Ο αφηγητής αναφέρει: - *Κοίταζε γύρω τίς πλαγιές / τάφους σωρούς γιομάτων... / Θά 'λέγες πού οι ταφόπλακες / έχουν κι αυτές μουχλιάσει απ' τό μαράζι...* Στο ίδιο, σ.17.

³⁶⁴*Κι απαίσια φτάνουν φαντάσματα / μέσ στά πηχτά μεσάνυχτα! / Μάς σέρνουνε κατάγυμνους / μέσ στίς χαράδρες πού μάς ζώνουν... / Νά μπόραγες ν' ακούσεις / πώς γιομίζουν τά μεσάνυχτα / Ανθρώπινη οδύνη... Στο ίδιο, σ.17 – 18.* Από τα φρικτά σωματικά και ψυχικά βασανιστήρια δε φαίνεται να γλιτώνουν ούτε τα νεαρή ηλικίας άτομα, που εκτίουν ποινή φυλάκισης στη Μακρόνησο. Η αφήγηση του ποιήματος «Η φάλαγγα των νέων παιδιών» δια φωτίζει σχετικά τους αναγνώστες: *Πυκνή, μέ στέρεο τό παράστημα εκινήθηκε / η φάλαγγα των νέων παιδιών / αμίλητα κι αργά. / Πρός τίς χαράδρες νά πορευτεί των μαρτυριών... / Φορτώθηκε τόν πόνο της γενιάς στόν ώμο της / και των καιρών τά πεπρωμένα (...).* Στην αφηγηματική διαδικασία δεν παρατηρείται λεπτομερής περιγραφική αναπαράσταση των τρόπων, με τους οποίους συντελέστηκαν τα αποτρόπαια βασανιστήρια εις βάρος των νεαρών εξόριστων. Ο ποιητής επιλέγει να προβάλει τον απόηχο αυτής της εμπειρίας των νέων. Ο αφηγητής ενημερώνει τους αναγνώστες σχετικά με τον θόρυβο των φωνών των ατόμων. Έτσι ο αναγνώστης υπονοιάζεται τι προηγήθηκε στον τόπο του μαρτυρίου: *Έξω οι πνιγμένες πέταξαν φωνές / και ξεχύθηκαν και σάρωσαν τήν πλαγιά / και του βοριά τήν άργητα εσίγασαν / και τήν πυκνή της σκόνης καταχνιά επέρασαν (...).* Στο ίδιο, σ. 29.

αφηγητής αφηγείται με έμμεσο τρόπο στον Ιησού τα σωματικά βασανιστήρια που οι εξόριστοι υφίστανται στις χαράδρες, ενώ τονίζει ότι τα χτυπημένα ή νεκρά σώματα καταλήγουν να αποτελέσουν «γεύμα» διάφορων πτηνών: *Νά μπόραγες ν' ακούσεις, Ναζωραίε μου / πώς ολογύζουν οι ώρες οι μικρές / πώς βογγούνε κι ουρλιάζουν οι χαράδρες... / Νά μπόραγες νά δείς κοράκια μέ τό χάραμα / σύγνεφα φοβερά / της χαραυγής νά κρύβουν τήν Ελπίδα / και πειναλέα νά ζυγιάζονται από πάνω μας / ακαρτερώντας τό συμπόσιο πού έχουν μάθει...*³⁶⁵ Ο αφηγητής, συνομιλώντας με τον Ιησού, θα προβεί σε μια σύγκριση του τρόπου θανάτου του Ιησού με τον τρόπο θανάτωσης των έγκλειστων υποκειμένων στη Μακρόνησο. Η παράλληλη εξέταση αναδεικνύει αφηγηματικά ότι ο τρόπος θανάτωσης των εξόριστων είναι πιο επίπονος, αργός και βασανιστικός από αυτόν του Ιησού.³⁶⁶ Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγει ο αφηγητής και σπεύδει να επιχειρηματολογήσει υπέρ της άποψης αυτής. Ο αφηγητής τονίζει ότι ο θάνατος του Ιησού ήταν γρήγορος και όχι τόσο επώδυνος, όπως των κρατούμενων. Τους διωκόμενους, προκειμένου να τους θανατώσουν, τους δένουν για πολλές μέρες και τους αφήνουν δεμένους πάνω σε κολόνες. Ο αφηγητής αναφέρει: *Ήρθε καλός ο θάνατος και γρήγορος ο θάνατος / τής σάρκας τόν αβάσταχτο / νά γαληνέψει πόνο... / Κολόνες δέν εφάσκισαν μέ τό γυμνό κορμί σου / μερόνυχτα... μερόνυχτα πολλά / στόν ήλιο και στ' αγιάζι...*³⁶⁷

Προκειμένου να τονισθεί αφηγηματικά η αγριότητα των βασανιστών, ο αφηγητής του ποιήματος «Μεγάλη Παρασκευή» χρησιμοποιεί το εκφραστικό σχήμα της προσωποποίησης της θάλασσας. Η προσωποποιημένη θάλασσα, επηρεασμένη

³⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 18.

³⁶⁶ Συμπληρωματικά, αξίζει να επισημανθεί ότι ο αφηγητής του ποιήματος δεν αρκείται μόνο στη σύγκριση των τρόπων θανάτου του Ιησού και των εξόριστων. Το υποκείμενο της αφήγησης επιδιώκει να εξετάσει, για να εντοπίσει ομοιότητες ή διαφοροποιήσεις, και το πως οι διαφορετικοί βασανιστές συμπεριφέρθηκαν στις νεκρές οντότητες του Ιησού και των κρατούμενων. Τα αποτελέσματα της σύγκρισης οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι νεκροί εξόριστοι έτυχαν χειρότερης και πιο απάνθρωπης μεταχείρισης από τον Ιησού. Γεγονός που ενισχύει αφηγηματικά την πεποίθηση του αφηγητή ότι οι έγκλειστοι υπέφεραν πιο βάνουσες δοκιμασίες από ότι ο Ιησός. Το νεκρό σώμα του Ιησού θάφτηκε σε χώμα, ενώ υπήρξαν και άτομα που του προσέφεραν τις τιμές που αρμόζουν σε έναν νεκρό. Αντιθέτως, οι βασανιστές ρίχνουν στη θάλασσα τα νεκρά σώματα των θυμάτων της Μακρονήσου, αφού πρώτα τα δέσουν σε πέτρες. Τεράστια εντύπωση, μάλιστα, προκαλεί η μαρτυρία του αφηγητή ότι οι βασανιστές στη Μακρόνησο, παραβιάζοντας ηθικές αρχές με αναισχυντο τρόπο, παρενοχλούν σεξουαλικά τους νεκρούς: *Κι όταν τό φώς βασίλεψε / στά λυπημένα μάτια σου, καλέ μου, / βρέθηκε κάποιο μέτρο γής / νεκρό νά σε χωρέσει / και μιá γυναίκα εβρέθη δίπλα σου / νά λουλουδίσει μέ τά δάκρυα της / τό νιοσκαμμένο χώμα... / Ήταν καλοί οι δικοί σου οι Εκατόνταρχοι! / Μέσα στόν κρύο βυθό δέ σ' έστειλαν / μέ τά λιθάρια σου αγκαλιά τών μαρτυριών / Πύργο νά κάνεις τήν απέραντη Μεσόγειο / όπου φαιδρό κι αμέριμνο / τό έγκλημα νά ενοχείται... Και σε άλλο σημείο του ποιήματος, ο αφηγητής αναφέρει: *Αψυχη δέν εσώριασαν / τή λιανισμένη σάρκα σου / και ν' ασελγούν πάνω της λυσσώδικα / χιλίαρχοι διεστραμμένοι...* Στο ίδιο, σ. 20 και 19 αντίστοιχα.*

³⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 19.

από τις απάνθρωπες κακουχίες που συντελούνται στις χαράδρες, προβάλλεται αφηγηματικά να βιώνει και η ίδια τον φρικτό ψυχικό και σωματικό πόνο των κρατούμενων.³⁶⁸ Η θάλασσα θα προτιμούσε να εξαφανισθεί από τον πλανήτη. Ο αφηγητής προτρέπει τον Ιησού να μην επηρεαστεί, επειδή η θάλασσα αυτή τη στιγμή τυγχάνει να είναι ήρεμη. Ο Ιησούς πρέπει να σκεφτεί πως αντιδρά εκείνη τις στιγμές των βασανιστηρίων των ανθρώπων: - *Μή σέ πλανεύει απόψε το μουρμούρισμα τής θάλασσας / αποθυμίες κι αυτήν τήν έχουν τρυφεράνει / και λιγωμένη από τή γλύκα τ' Απριλιού / ανέμελα χαιδεύεται, / τών βράχων τή σκληράδα νά γευτεί, / απάνω στά τραχιά τους στήθη... / Έπρεπε νά 'σουν μέσα στών βασάνων τίς σπηλιές, / έπρεπε νά 'σουνα μαζί μας, / ν' ακούσεις και νά ιδείς, / καημένε μου συνάδελφε, / ν' ακούσεις και νά ιδείς πώς μουγκανίζει / και πώς αγριεύεται και δέρνεται / σά νά τή βάρεσε κι αυτή τού κάτεργου η παραφροσύνη μας / και νά 'θελε νά φύγει απ' τόν πλανήτη...*³⁶⁹

Περιστατικά μεταφοράς των εξόριστων στις χαράδρες για να ξυλοκοπηθούν αγρίως ή να θανατωθούν, περιγράφονται και στο ποίημα «Των χαράδρων οι νύχτες» της συλλογής του Καρούσου. Ο τίτλος του ποιήματος είναι ενδεικτικός της διάθεσης του συγγραφέα για αφηγηματική αποτύπωση απάνθρωπων συμβάντων εις βάρος των εξόριστων κατά τη διάρκεια της νύχτας. Τα συμβάντα αυτά λαμβάνουν χώρα στις χαράδρες του κολαστηρίου της Μακρονήσου. Οι εξουσιαστές, μέσα σε ένα κλίμα παραλογισμού, κατευθύνουν τους διωκόμενους σε ένα βαθύ και στενό άνοιγμα που βρίσκεται ανάμεσα σε δύο βουνά. Ο αφηγητής με σαφή και άμεσο τρόπο μας επιβεβαιώνει τα προαναφερθέντα: *Τή χτεσινή τή νύχτα αλώνιζεν / άγρια η παραφροσύνη... / Ανθρώπων πήραν φάλαγγες / φαντάσματα στουρνά / και μέσ' απ' τά βουβά σκοτάδια / τίς οδηγήσανε μπροστά / σέ κάποια μοίρα απάνθρωπη... / (...) Στων μύθων τίς χαράδρες τούς εσύρανε, / γνώριμοι στοιχειωμένοι τόποι, / ανάμνηση*

³⁶⁸Το μοτίβο της προσωποποίησης άψυχων φυσικών στοιχείων, τα οποία φαίνεται αφηγηματικά να αντιδρούν και να συμπεριφέρονται, όπως ακριβώς λειτουργούν και οι εξόριστοι κατά τη διάρκεια της σωματικής τους κακοποίησης, αντικατοπτρίζεται και στο ποίημα «Το τρισάνεμι» της συλλογής του Καρούσου. Περιγράφοντάς ο αφηγητής την μεταφορά των εξόριστων στις χαράδρες του νησιού και τα σωματικά βασανιστήρια που υπέστησαν εκεί, επισημαίνει ότι οι χαράδρες, τα σύρματα και οι σπηλιές του νησιού εξέπεμπαν φωνητικούς ήχους. Οι ήχοι προκαλούνταν από πανικό, φόβο και πόνο. Οι βασανιστές: *των χαράδρων τήν αγριάδ' αγρίεψαν / ως τήν παραφροσύνη / και τίς έκαναν νά σφυράνε... / από τόν τρόπο πού τίς δέρνει νά σφυράνε... / σύρματα και χαράδρες και σπηλιές / αντάμα νά σφυράνε... / Τόσο, μά τόσο απελπισμένα / μέσα στή νύχτα νά σφυράνε, / και νά σκιάζονται, / αλαργινή σά ν' ακουμπάνε απειλή (...). Στο ίδιο, σ. 46. Η αφηγηματική στρατηγική της προσωποποίησης των άψυχων στοιχείων απαντάται και στο ποίημα «Σπήλαια» της ίδιας συλλογής. Ο αφηγητής παρουσιάζει τα σπήλαια της Μακρονήσου να «συμπεριφέρονται» ως εξής: *Σπήλαια τίς αντηχήσεις πού κρατούν / απ' τό μαρτύριο και τόν πόνο των Ανθρώπων... / Σπήλαια πού είναι ζωντανές ψυχές (...). Στο ίδιο, σ. 50.**

³⁶⁹Στο ίδιο, σ. 18.

φρικιαστική πού μέσα της ανάδευε / και βαριανάσαινε και ζούσε / ζωή θαμπή (...).³⁷⁰
 Μέσω της χρήσης των ονοματικών συνόλων *μοίρα απάνθρωπη, γνώριμοι* στοιχειωμένοι τόποι και *ανάμνηση φρικιαστική*, ο αφηγητής κάνει τον αναγνώστη να υποψιαστεί την ανηλεή βία που οι εξόριστοι υφίστανται στις χαράδρες της Μακρονήσου.³⁷¹ Η χρήση, μάλιστα, του επιθέτου *γνώριμοι*, προκειμένου ο αφηγητής να προσδιορίσει τους «στοιχειωμένους» τόπους, εμπεριέχει την έννοια της επαναληπτικότητας των εμπειριών που τα υποκείμενα «αποκομίζουν» από εκεί. Ο αφηγητής θα αναφέρει ξεκάθαρα τις αποτρόπαιες πρακτικές σωματικού βασανισμού των εξόριστων, προκειμένου να «μετανοήσουν» και να «αλλαξοπιστήσουν». Οι έγκλειστοι παρουσιάζονται ως θύματα ενεργειών: *Των ανθρώπων πού κοπάναγαν τά κόκαλα / μέ ρόπαλα θεόρατα / νά πάρουν τήν ψυχή τους, / και της ζωής τους τά όργανα / τραβούσανε λυσσώδικα / νά ξεριζώσουνε μαζί τους τήν Ιδέα...*³⁷² Αναμφισβήτητα, οι προαναφερθείσες ανθρωποκτόνες προθέσεις των εξουσιαστών³⁷³ επιφέρουν ως αποτέλεσμα την απώλεια ζωής πολλών εξόριστων. Η αφηγηματική περιγραφή των πρώτων πρωινών ωρών, που έπονται της εφιαλτικής νύχτας, επιβεβαιώνει κάτι

³⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 31 – 32.

³⁷¹ Η αλόγιστη χρήση βάνουρων μεθόδων εις βάρος των εξόριστων στις χαράδρες απεικονίζεται στο ίδιο ποίημα και από την πληροφόρηση, σχετικά με το ότι οι εξόριστοι, κατά τη διάρκεια της «παρμαονής» τους στις χαράδρες, εκστόμιζαν φωνητικούς ήχους οποίους παράγουν οι άνθρωποι όταν λυπούνται, υποφέρουν ή πονάνε. Ο αφηγητής αναφέρει σχετικά: *Ω, μακρινή πού αγρίκαε η μουρμούρα τους... / Καί ψίθυρους εγιόμωσεν η νύχτα θλιβερούς / και φοβερούς αντάμα / πιό φοβερούς κι από τό χάρο... / Κ' εγιόμωσε μουρμουρητά, / ώ πόσο λυπημένα!!! / (...) και βογγητά κι ουρλιάσματα στριγκά / (...) κ' ήταν η άναρθρη κραυγή / (...) κ' ήταν οδυνηρή ιαχή / (...) Κ' ήταν τό άναρθρο ουρλιαχτό / ανάμνηση προαιώνια του λόγου.* Ένας επιπρόσθετος αφηγηματικός τρόπος που ο αφηγητής χρησιμοποιεί στο ίδιο ποίημα, προκειμένου να αποτυπώσει ποιητικά τα σωματικά μαρτύρια που υπέστησαν οι εξόριστοι, σχετίζεται με την προσωποποίηση άψυχων φυσικών στοιχείων. Τα στοιχεία αυτά παρουσιάζονται να ταυτίζονται με τα θύματα των ξυλοδαρμών και να συμπάσχουν μαζί τους. Ως εκ τούτου: *Η Γή η ίδια πόναγε και σφάδαζε...* Αλλά και η νύχτα φαίνεται να τρελαίνεται από τους ξυλοδαρμούς των απροστατευτων εξόριστων. Η νύχτα, επιπλέον, φαίνεται να παρουσιάζεται ανήμπορη να αγωνιστεί: *Η νύχτα παραφρόνησε / περίτρομα τρελή... από τρελό ένα φόβο / σάμπως νά 'τρεμε κ αυτή / κ' έχασε κάθε δύναμη / κ' έσβησε κάθε η θέλησή της / και τήν Αλήθεια δεν τό μπόρεσε / νά κράξει στά σκοτάδια...* Στο ίδιο, σ. 32, 33 αντίστοιχα.

³⁷² Στο ίδιο, σ. 33.

³⁷³ Με παρόμοιες διαθέσεις απεικονίζονται αφηγηματικά οι εξουσιαστές και σε άλλο ποίημα της συλλογής του Καρούσου. Στο «Τρισάνεμι», ο αφηγητής παρομοιάζει τους βασανιστές με *σκυλιά*, που προκαλούν αναστάτωση και τρόμο στο νησί, εξαιτίας του ότι επιφυλάσσουν στους εξόριστους νέες αιματηρές επιθέσεις με σκοπό τη φυσική τους εξόντωση: *Βασανιστές απ' τό θολό τους κάβο εχύμηξαν / κατάχλομοι και παγεροί / στήν περηφάνια καταπάνω των βασανισμένων... / τά σκυλιά του πόντου ήρθαν ξανά. / Έφτασαν ξαφνικά μέσα στή νύχτα / μέ τίς δαγκωματιές τους νά μας πάρουνε / κείνο πού ωχροί κατάδικοι δέν πήραν. / Αφριζ' η ανικανοποίητη λύσσα τους / όλο βουητό και κρότους και φοβέρα... / (...) Εύπνησαν των βασάνων τίς σπηλιές / από του κορεσμού τή νάρκη... Στο ίδιο, σ. 46.* Παρόμοιες φαίνονται να είναι «οι επιθυμίες» των δεσμοφυλάκων του στρατοπέδου και στο ποίημα «Νύχτα στο κάιτεργο» της ίδια συλλογής. Ο αφηγητής μας πληροφορεί σχετικά: *Ω, η νύχτα στό στρατόπεδο / Καί νά μπορούσε κάπως νά 'μενεν / απείραχτ' η ησυχία της... / Μά πως τό ξέρουμε και πως τό περιμένουμε... / Τά ίδια πάντα κραυγαλέα μεγάφωνα, / αναίσχυντα κι αβάσταχτα, / παραφυλάν μέσ στό σκοτάδι εκεί / τό σιγαλό ερχομό της... / Καί τώρα, νά! πού θά χυμίζουνε ξανά / νά βασανίσουν τή σιωπή της... Στο ίδιο, σ. 51 – 52.*

αντίστοιχο: *Είναι τό χειμωνιάτικο πρωινό / τόσο ήσυχο / και τόσο / θανατερά γαλήνιο...*³⁷⁴

Αξιοσημείωτο είναι ότι στα κείμενα εμφανίζεται και το μοτίβο της αυτοκτονίας κάποιων υποκειμένων, που υφίστανται τον εγκλεισμό στο νησί της εξορίας. Τα ποιήματα μαρτυρίας φέρνουν στο φώς και περιπτώσεις πρόκλησης θανάτου ενός υποκειμένου προς τον ίδιο του τον εαυτό. Κάτι ανάλογο περιγράφει ο Σπυρόπουλος στη συλλογή *Συρματοπλέγμα* (1957) και συγκεκριμένα στο ποίημα «Ένας τρελός αυτοκτόνησε». Ο ήρωας του ποιήματος μια νύχτα στο στρατόπεδο, υποψιασμένος για τις σωματικές και ψυχικές κακουχίες που οι εξουσιαστές επεφύλασσαν στους κρατούμενους,³⁷⁵ αποφασίζει να δώσει τέλος στη ζωή του. Η αφήγηση είναι περιγραφική της ψυχολογικής διάθεσης του μελλοντικού αυτόχειρα, αποκαλύπτοντας μέσω της χρήσης συμβολικών εικόνων στις οποίες το βλέμμα του εξόριστου παρομοιάζεται με το βλέμμα ενός φυλακισμένου ζώου,³⁷⁶ την απόγνωση του έγκλειστου υποκειμένου. Προτού αφαιρέσει θεληματικά τη ζωή του, ο εξόριστος διακατέχεται από παραισθήσεις και παραληρηματικές σκέψεις. Οι συντελούμενες στρατοπεδικές κακουχίες επιδρούν καταλυτικά στον ψυχισμό του εξόριστου. Ο ίδιος αρχίζει να φαντασιώνεται ένα άλογο που πετάει και κατ' αυτόν τον τρόπο το ζώο κατορθώνει να εξασφαλίσει την ελευθερία του.³⁷⁷ Μετά την αφηγηματική παράθεση των παραπάνω ψυχωτικών ιδεών του κρατούμενου, ο αφηγητής αναδεικνύει την απόφασή του να δώσει τέλος στη ζωή, κόβοντας τις φλέβες του με μαχαίρι: *Αφήστε με λοιπόν νά πεθάνω... / Κ' έκοψε τά χέρια του / μ' ένα σκουριασμένο σουγιά / πλάϊ στή σιωπή.*³⁷⁸

Αξίζει, τέλος, να επισημανθεί ότι το γεγονός της απώλειας της ζωής στο στρατόπεδο δεν ήταν μόνο διαρκές αλλά και πολύμορφο. Τα περιστατικά θανάτων

³⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 31.

³⁷⁵ Ο αφηγητής του ποιήματος παρέχει στον αναγνώστη πληροφορίες σχετικά με τον χρόνο και τον τόπο, που εκτυλίσσεται η ιστορία της αφήγησης: *Η λάμπα έσβησε. / Ο φρουρός στό φυλάκιο / τό βήμα της περίπολος / τό σκοτάδι κ' ή σιωπή.* Ενώ μέσω της χρήσης του εκφραστικού μέσου της αποσιώπησης, ο αφηγητής θα υπαινιχθεί τις επαναλαμβανόμενες αποτρόπαιες δοκιμασίες, που οι βασανιστές επεφύλασσαν στους εξόριστους κατά τις βραδινές ώρες: *Κι απόψε θάρθουν...* Βλ. Τάσος Σπυρόπουλος, *Συρματοπλέγμα*, ό. π., σ. 13.

³⁷⁶ Η εικόνα έχει ως εξής: *Ξέρω πώς τα μάτια του είναι καρφωμένα στό φεγγίτη / τά πελώρια μάτια του / μέ τήν έκφραση των φυλακισμένων ζώων.* Στο ίδιο, σ. 13.

³⁷⁷ Ο αφηγητής αποκαλύπτει τις άλογες φαντασιακές εικόνες, που κυριεύουν τη σκέψη του εξόριστου: *Ξέρω πώς τά μάτια του καρτερούν ένα άλογο / ένα άλογο ν' ανοίγει δρόμο / μέσα απ' τίς σφαίρες καί τά σύννεφα / καί τά συρματοπλέγματα. / Ο αέρας νά σφουρίζει στά φτερά του / τ' άλογο νά πετάει / πάνω από στεριές / πάνω από θάλασσες.* Στο ίδιο, σ. 13.

³⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 13.

δεν εκδηλώνονταν μόνο με αυτές τις ακραίες μορφές που έχουμε καταγράψει, με βάση τα υπό μελέτη ποιητικά κείμενα, αλλά και με καταστάσεις που συνέθεταν την πιο ουσιαστική υφή της καθημερινής ζωής. Ως μια τέτοια κατάσταση μπορεί να θεωρηθεί και η μεγάλης έκτασης νοσηρότητα που επικρατούσε στον τόπο εξορίας. Ο Ρίτσος, στο ποίημα «Συμβάντα», της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957), θα θίξει ότι οι συνθήκες διαβίωσης, που επικρατούσαν στο νησί, «ευθύνονταν» για την πρόκληση διάφορων θανατηφόρων ασθενειών: *Ήρθαν οι αρρώστιες, οι διάρροιες, ο τέτανος - / κουβαλάμε τους αρρώστους με τα φορεία στ' αποχωρητήρια, / κουβαλάμε τους πεθαμένους πάνου στην τάβλα ως τήν ακρογυαλιά·/ από κεί, μόλις σουρουπώσει, τους φορτώνουν στα καύκια για το Λαύριο.*³⁷⁹

Ε) Η σωματική και ψυχική εικόνα του βασανιζόμενου

Αξίζει να στρέψουμε το ερευνητικό μας ενδιαφέρον στην εικόνα του σώματος των εξόριστων, έτσι όπως αυτή αποτυπώνεται στα ποιητικά κείμενα της περιόδου. Η εμπειρία της εξορίας αποτελεί μια κατεξοχήν σωματοποιημένη εμπειρία, καθώς στο σώμα του κρατούμενου εμπεριέχεται ο τρόπος διαχείρισής του από τη στρατοπεδική εξουσία. Για να θυμηθούμε τα λόγια του Φουκώ, το σώμα του κρατούμενου αποτελεί «το σημείο αγκυροβόλησης της εκδήλωσης της εξουσίας».³⁸⁰ Γίνεται αντιληπτό ότι οι κατασταλτικοί μηχανισμοί προσπαθούν να παράγουν «μια ορισμένη γνώση του σώματος» και παράλληλα επιδιώκουν «μια κυριαρχία πάνω στις δυνάμεις του».³⁸¹ Και συνεχίζει ο Φουκώ επισημαίνοντας ότι: «η γνώση αυτή και αυτή η κυριαρχία αποτελούν εκείνο που θα μπορούσε να ονομαστεί η πολιτική τεχνολογία του σώματος».³⁸² Αν οι προαναφερθέντες ισχυρισμοί ευσταθούν, στην περίπτωση της Μακρονήσου η εξουσία επινοεί και χρησιμοποιεί ποικίλες στρατηγικές και τεχνικές, προκειμένου το σώμα και η ψυχή του κρατούμενου, στο βαθμό που η ψυχή αποτελεί «την έδρα» των συναισθημάτων του σώματος, να συνθλιβούν και να επανασυνδεθούν δημιουργώντας ένα διαφοροποιημένο, «μετανοημένο» και «αναμορφωμένο» πλέον υποκείμενο.

Οι παραπάνω τοποθετήσεις αποτέλεσαν έναυσμα ανίχνευσης στα ποιητικά κείμενα εκφραστικών τρόπων, σύμφωνα με τους οποίους οι ποιητές αντιλαμβάνονται

³⁷⁹Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά, ό. π.*, σ. 274.

³⁸⁰Βλ. Μισέλ Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία...*, ό. π., σ. 74.

³⁸¹Στο ίδιο, σ. 39.

³⁸²Στο ίδιο, σ. 39.

και παρουσιάζουν τη σωματική και ψυχική εικόνα των κρατούμενων. Αυτή ακριβώς η άμεση εμπλοκή και παρατήρηση του Ρίτσου στα ιστορικά γεγονότα της εποχής του, επιφόρτισε την ποιητική του κατάθεση με τραυματικές και ανεπούλωτες μνήμες. Στις μνήμες εμπεριέχονται και οι σωματικές εικόνες των διωκόμενων ατόμων. Αυτού του είδους οι εικόνες αναδύονται κάθε τόσο στην αφήγηση της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957). Στις λογοτεχνικές αφηγήσεις, που δημιουργούνται από την εμπειρία της εξορίας, συναντούμε συχνά την εικόνα του άρρωστου σώματος,³⁸³ του σώματος του κρατούμενου που υποφέρει και θρυμματίζεται σε κομμάτια³⁸⁴ ή ακόμη και που καίγεται.³⁸⁵ Ενδεικτικές είναι οι ποιητικές αναφορές του Λειβαδίτη που παρουσιάζουν τους ανθρώπους, μετά από μια απρόσμενη επίθεση με όπλα των φαντάρων του στρατοπέδου προς αυτούς, να αισθάνονται πολύ έντονους σωματικούς πόνους και ανυπόφορη δυσφορία. Η αφήγηση της συλλογής *Μάχη στην άκρη της νύχτας* (1952) υποδηλώνει τις προαναφερθείσες διαπιστώσεις καθώς τη στιγμή ακριβώς που *μυρίζει τ' αναμμένο μέταλλο / τό χιονόνερο σιγανό / ο ένας σέρνεται / ο άλλος βογγάει / ο ένας δυό τρύπες στο κεφάλι / ο άλλος τα πόδια του άλλου / (...) ο ένας η κοιλιά του κόκκινη / ο άλλος το πετσί του μαύρο / ο ένας παίζει τυφλόμυγα / ο άλλος*

³⁸³ *Οι άρρωστοι δέν έχουν όρεξη. / Όλοι είναι άρρωστοι.* Την προαναφερθείσα διατύπωση την αντλούμε από το ποίημα «Ημερολόγιο εξορίας, III» της συλλογής *Ημερολόγιο εξορίας* (1975) του Ρίτσου. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 244.

³⁸⁴ *Ερχουν στο λατομείο τά χαμένα μέλη. / Στή θέση τους τυλίγονται υδρόβια φυτά.* Ο στίχος αντλείται από το ποίημα «Κυριακή απόγεμα» της συλλογής *Χρόνια της πέτρας* (1963) του Πατρίκιου. Βλ. Τίτος Πατρίκιος, *Ποιήματα, I...*, ό. π., σ. 172. Με ανάλογες «οπτικές» εικόνες εμπλουτίζει ο Ρίτσος το περιεχόμενο του ποιήματος «Ημερολόγιο εξορίας, III» της συλλογής *Ημερολόγιο εξορίας* (1975). Ο αναγνώστης θα βρεθεί αντιμέτωπος με *δυό σπασμένα χέρια*, καθώς και με *ένα κομμένο πόδι που δέν ήξερες αν είναι τό δικό σου*. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 245. Και στο *Συρματόπλεγμα* (1957) του Σπυρόπουλου απαντάται η εικόνα του σώματος που έχει διαμελιστεί. Στο ποίημα «Ορκος», ο αφηγητής περιγράφει μια νυχτερινή επίθεση με πυροβολισμούς των εξουσιαστών προς τους εξόριστους. Μέσα στην αναστάτωση που επικρατούσε, ο αφηγητής αναφέρει ότι ένας κρατούμενος βρέθηκε να κρατάει ένα κομμένο χέρι στα χέρια του: *Γιά μιά στιγμή, / καθώς μια λόγχη αντιφέγγισε, / είδα τό διπλανό μου, / αρπάζοντας ένα κομμένο χέρι, / νά τό σφίγγει στό στήθος του*. Βλ. Τάσος Σπυρόπουλος, *Συρματόπλεγμα*, ό. π., σ. 10.

³⁸⁵ Ο Λειβαδίτης αναφέρει το εξής περιστατικό: *Ένας άνθρωπος καίγεται / (...) ολόρθος σ' ένα φυλάκιο φωτίζει τή νύχτα / τόν αλείψαν πετρέλαιο / και τόν άναψαν (...)*. Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση, 1950 – 1966*, ό. π., σ. 20. Και στη συλλογή του Καρούσου απαντάται η αφηγηματική εικόνα των βασανιστών να αλείφουν έναν εξόριστο με πίσσα, και ύστερα να τον καίνε. Στη συνέχεια, οι βασανιστές πετάνε τον εξόριστο στη θάλασσα και στο τέλος τον αφήνουν αβοήθητο και παραμελημένο. Στο ποίημα «Μεγάλη Παρασκευή» αναφέρεται: *(...) σ' άλειψαν μέ πίσσα και πετρόλαδο / και σά φυτίλι (...) σ' άνάψανε, καλέ μου, / και δέ σέ ρίζανε ύστερα στή θάλασσα / σάν τό δαυλί νά σβήσεις! / Ω τό κορμάκι που 'γινε / καμάλια πληγασμένη / πώς τ' άφησαν / κατάκοιτο στό χιόνι τής πλαγιάς / νά γάνει μοναχό του!* Και στο ποίημα «Μακρόνησος» του Καρούσου επισημαίνεται ότι η διοίκηση του στρατοπέδου επιλέγει να κάψει ζωντανούς τους εξόριστους. Ο αφηγητής παρομοιάζει τα σώματα των εξόριστων με δαυλιά αναμμένα σε κάποια θρησκευτική πομπή του Μεσσαίωνα: *Μέ πίσσα και πετρόλαδο μας άλειψαν τά σώματα / και φέξαμε στή νύχτα της φυλής μας, / δαυλών υπερμεγέθεις φλόγες / αλλόκοτες και φανταστικές / σέ λιτανείες του Μεσσαίωνα...* Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω...*, ό. π., σ. 19.

δεν έχει χέρια.³⁸⁶ Ας δούμε πως περιγράφεται η εικόνα του σώματος και σε άλλες ποιητικές μαρτυρίες του Λειβαδίτη. Στο πρώτο ποίημα «Απλή κουβέντα», της συλλογής *Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο* (1956), αποτυπώνεται η μεταλλαγμένη προς το χειρότερο όψη του προσώπου ενός ανθρώπου της ομάδας συμβίωσης των εξόριστων. Η αλλαγή του σχήματος του προσώπου έχει προκληθεί από χτυπήματα που υπέστη ο κρατούμενος με το ξύλινο πίσω τμήμα των τουφεκίων. Περιγράφοντάς μας ο αφηγητής τις άσχημες καιρικές συνθήκες που επικρατούν μέσα στη νύχτα, η αφήγηση θα εστιάσει στο μπροστινό τμήμα του κεφαλιού ενός συντρόφου που βρίσκεται μέσα σε κάποια από τις σκηνές. Έτσι, *τό μούτρο του Θωμά κάτω απ' τις γάζες / θάναι κόκκινο και πρισμένο απ' τις κοντακιές (...)*.³⁸⁷

Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου η μορφή του σώματος εμφανίζεται με κάποια αναπηρία στο ένα ή και στα δύο χέρια ή πόδια.³⁸⁸ Στη συλλογή *Μάχη στην άκρη της νύχτας* (1952) εντοπίζουμε την εικόνα ενός σώματος με τεχνητό πόδι: *ο άλλος μ' ένα πόδι ξύλινο. / Κάποτε περπατούσαν / τά παπούτσια τους τρίζαν / πάνω στά φύλλα / συλλογιστείτε / πάνω στα φύλλα. (...) ο άλλος έχει μονάχα ένα χέρι.*³⁸⁹ Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις ποιητικών αφηγήσεων όπου το σώμα του κρατούμενου εμφανίζεται να ξυλοκοπείται με βάνανσο τρόπο εξαιτίας της ακραίας αυθαιρεσίας και βίας που ασκούν οι εξουσιαστές. Η πρόκληση του οδυνηρότερου πόνου με τη μέγιστη δυνατή διάρκεια³⁹⁰ ξεπερνά κάθε μέτρο ανθρωπιάς και λογικής. Θύμα ξυλοκοπήματος μπορεί να είναι ακόμη και ένα παιδί. Το απόσπασμα, της *Μάχης στην άκρη της νύχτας* (1952) του Λειβαδίτη, περιγράφει γλαφυρά ένα ανάλογο περιστατικό. Ένας λοχαγός του στρατοπέδου *δίχως όνομα* κρεμάει από τα χέρια ένα παιδί που είναι *αυλακωμένο τό σώμα του, κουρελιασμένο από τις βουρδουλιές*. Η αφήγηση εστιάζει στη θέση που έχει το σώμα του παιδιού κατά τη διάρκεια του ξυλοδαρμού του με μαστίγιο: *μόλις πατάν τά νύχια του στό πάτωμα / όπως σηκώνεται κανείς να δει / ένα κορίτσι που γελάει πίσ' απ' τό φράχτη.*³⁹¹ Στους στίχους

³⁸⁶Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση: 1950 – 1966*, ό. π., σ. 36, 37.

³⁸⁷Στο ίδιο, σ. 106.

³⁸⁸Στο τελευταίο ποίημα «Α. Β. Γ.», της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957), ο Ρίτσος επισημαίνει χαρακτηριστικά: *ΟΙ ΚΟΥΤΣΟΙ / ΟΙ ΚΟΥΛΟΙ (...)*. *Α. Β. Γ. / 900 κουτσοί. / Ζήτω / ο βασιλεύς Παύλος*. Και σε άλλο σημείο του ίδιου ποιήματος αναφέρεται χαρακτηριστικά: *καραβιές – καρβιές οι εκτοπισμένοι / και τσουβάλια με κομμένα ποδάρια / και τσουβάλια με κομμένα χέρια (...)*. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 302, 300 και 301 αντίστοιχα.

³⁸⁹Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση: 1950 – 1966*, ό. π., σ. 13, 15 αντίστοιχα.

³⁹⁰Χαρακτηριστικοί είναι οι στίχοι της συλλογής: *Ο βούρδουλας καίει το πετσί / ο πόνος γίνεται ένα με το σώμα / ο πόνος γίνεται ο ίδιος σώμα (...)*. Στο ίδιο, σ. 24.

³⁹¹Στο ίδιο, σ. 24.

παρομοιάζεται και αναδεικνύεται η ομοιότητα της στάσης του σώματος του παιδιού, κατά το βασανισμό του, με τη στάση του σώματος ενός ερωτευμένου παιδιού. Το ερωτευμένο παιδί προσπαθεί να κοιτάξει κρυφά το αντικείμενο του πόθου του. Η χρήση της παρομοίωσης επικυρώνει, με «πομπώδη» τρόπο, την έντονη διαφοροποίηση των συνθηκών ζωής του παιδιού στην εξορία. Εξετάζοντας κανείς τα κείμενα που έχουν γραφεί από εξόριστους την περίοδο που μας απασχολεί, είναι σε θέση να συμπεράνει ότι σε κάποιες ποιητικές αφηγήσεις η μορφή του σώματος εμφανίζεται να έχει χάσει τη βασική αίσθηση της όρασης³⁹² ή να παύει να υφίσταται ως ζωντανός οργανισμός³⁹³ λόγω ακόμη και ενός πνιγμού.³⁹⁴

Από όσα έχουμε αναφέρει έως τώρα, καθίσταται σαφές ότι ο ψυχικός κόσμος των εξόριστων στη Μακρόνησο κυριαρχείται από συναισθήματα φόβου και τρόμου. Εξίσου ενδιαφέροντες είναι οι τρόποι, που οι ποιητικές αφηγήσεις προβάλλουν την ψυχική εικόνα των εκτοπισμένων. Η ψυχολογική βία, που οι εξόριστοι υφίστανται, βασίζεται στο διάχυτο αίσθημα φόβου³⁹⁵ των υποκειμένων για την πιθανότητα μιας

³⁹² Στο ποίημα «Α. Β. Γ.», της συλλογής του Ρίτσου, ο αφηγητής επισημαίνει ότι στη Μακρόνησο είναι πολλοί: *ΟΙ ΤΥΦΛΟΙ*. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 302.

³⁹³ Στο ποίημα «Α. Β. Γ.», της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957) του Ρίτσου, ο αφηγητής αναφέρει ενδεικτικά: *καί σουβάλια οι νεκροί (...)* Σε τούτα τά βράχια τουφεκίστηκαν οι 300 του Α' Τάγματος, (...). Στο ίδιο, σ. 301. Για τους έγκλειστους στο στρατόπεδο της Μακρονήσου, ο φόβος θανάτου δεν ήταν αβύσσιμος. Η ζωή τους στο νησί της εξορίας μπορούσε ανά πάσα στιγμή να αφαιρεθεί. Εξάλλου, όπως προκύπτει και από τις ποιητικές αφηγήσεις, η καθημερινότητα τους ήταν «εμπλουτισμένη» με εξωφρενικά και αναρίθμητα περιστατικά εκτελέσεων των συντρόφων τους και από δυσμενείς καταστάσεις (λ. χ. ύπαρξη θανατηφόρων ασθενειών), που μπορούσαν να επιφέρουν το τέλος στη ζωή τους. Ως εκ τούτων, η εικόνα του νεκρού σώματος έρχεται κι επανέρχεται στις αφηγήσεις ως αδιάψευστο τεκμήριο της βιωμένης εμπειρίας. Χαρακτηριστική κρίνεται η αφήγηση του Λειβαδίτη *Μάχη στην άκρη της νύχτας* (1952). Οι εξόριστοι, μετά από μια δολοφονική επίθεση των φυλάκων του στρατοπέδου, αναδύονται αφηγηματικά: *Πεταμένοι / σάν μπόγοι που λυθήκανε / σάν μπόγοι με παληόρουχα / στό χώμα*. Οι επιπτώσεις της προαναφερθείσας περιγραφής φαίνεται να είναι άμεσες: *Μιά μωρουδιά από κάτουρο / τό αίμα έχει δική του οσμή / τά φορεία / αναποδογυρίζουν μέσ στά φορηγιά / οι νεκροί πέφτουν μ' ένα βαριό χτύπο*. Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση, 1950 – 1966*, ό. π., σ. 37. Και ο Καρούσος, στο ποίημα «Των χαράδρων οι νύχτες» της συλλογής *Περιμένω: ποιήματα* (1979), αναδεικνύει αφηγηματικά την εικόνα του πτώματος μιας κοπέλας. Η κοπέλα έχασε τη ζωή της έπειτα από μια νύχτα άγριου βασανισμού στις χαράδρες του άγονου νησιού. Ο αφηγητής του ποιήματος περιγράφει χαρακτηριστικά: *Όμορφη κοπελούδα πού έχασε / των περασμένωνε τή μνήμη... / Τί παγερή που είν' η χλομάδα της... / καί πώς έχει παγώσει / αγνό χαμόγελο, άλαλο / στά ωγρά της χείλη απάνω... / Λές καί κρατάει ακόμη εντός της ολοζώντανη / τή φρίκη πού έχει ζήσει (...)*. Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω...*, ό. π., σ. 31.

³⁹⁴ Η εικόνα του πνιγμένου σώματος αναδύεται στα *Ημερολόγια εξορίας* (1975) του Ρίτσου. Συγκεκριμένα, στο «Ημερολόγιο εξορίας III» είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Μανόλη. Παρά την πεποίθησή του για μια θετική εξέλιξη των πραγμάτων (*Ο Μανόλης έλεγε: / όλα θά πάν καλά. / Τόλεγε η καρδιά του Μανόλη.*), κατέληξε κάτω στό βαθύ νερό / μέ τά τυφλά φύκια. Το γεγονός αυτό διαδραματίζεται σε νυχτερινή ώρα. Ο αφηγητής, προκειμένου να επισημάνει την τραγικότητα που το διακρίνει, χρησιμοποιεί το σχήμα της παρομοίωσης του φεγγαριού. Το εν λόγω ουράνιο σώμα εμφανίζεται να συμπάσχει με τον πνιγμένο εξόριστο, καθώς το φεγγάρι παρουσιάζεται: *τυμπανισμένο σάν τήν κοιλιά του πνιγμένου*. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 245.

³⁹⁵ Δεν είναι λίγες οι φορές που κατά την αφηγηματική διαδικασία χρησιμοποιούνται σχήματα υπερβολής, με σκοπό να υπερτονισθεί η φοβική ατμόσφαιρα που κυριαρχεί στο στρατόπεδο της

ενδεχόμενης απώλειας της ζωής των ίδιων ή των συγκρατούμενων τους. Ως εκ τούτων, ο φόβος ενός επικείμενου θανάτου φαίνεται να ελλοχεύει στις συνειδήσεις των κρατούμενων στο στρατόπεδο της Μακρονήσου. Σε ανάλογα συμπεράσματα οδηγούμαστε, αν στρέψουμε την προσοχή μας στο ποίημα «Μακρόνησος [26 του Μάρτη 1949]» του Φουρτούνη. Το υποκείμενο της αφήγησης, χωρίς να δηλώνει ξεκάθαρα το αίσθημα φόβου, αλλά διηγούμενο ένα περιστατικό, μαρτυρά έμμεσα ότι κυριεύεται σε ψυχικό επίπεδο από το ανάλογο συναίσθημα. Ο αφηγητής υπακούει στην προτροπή ενός εκ των εξόριστων, που του υποδεικνύει να κρατήσει ένα κομμάτι από τα ρούχα ή τρίχες από τα μαλλιά του. Ο λόγος της συμβουλής έγκειται στο ότι ο αφηγητής κινδυνεύει να χάσει τη ζωή του ανά πάσα στιγμή στο στρατόπεδο και μάλιστα χωρίς προειδοποιητικές επισημάνσεις. Η εκ των προτέρων διαφύλαξη τριχών ή κομματιών ρούχων θα χαροποιήσει τη μητέρα του αφηγητή. Σε περίπτωση απώλειας του γιού της, εκείνη θα εντοπίσει προσωπικά του αντικείμενα που θα της χρησιμεύσουν ως ενθύμια. Η συγκατάβαση του αφηγητή στις υποδείξεις του εξόριστου επιβεβαιώνει ότι διακατέχεται από φόβο καθώς αντιλαμβάνεται τη ρευστότητα της ύπαρξής του στο νησί.³⁹⁶ Παραθέτουμε το διηγούμενο περιστατικό:

Μάς φορτώνουν, / ένας λυγμός πλάι μου, / μου είπε αυτός, ναι αυτός, / νά λυπηθώ τή

Μακρονήσου. Έναν τέτοιο εκφραστικό τρόπο συναντάμε και στη συλλογή *Πέτρινος χρόνος* (1957). Πιο συγκεκριμένα, παρατηρούμε τα εξής: προκειμένου να δοθεί με έμφαση η ένταση του φόβου των υποκειμένων, αναδύονται αφηγηματικά φανταστικές εικόνες. Οι εικόνες δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα καθώς βρίσκονται έξω από την καθημερινή εμπειρία του ανθρώπου. Στο ποίημα «Συμβάντα» χρησιμοποιείται το εκφραστικό σχήμα της προσωποποίησης του φεγγαριού. Το συγκεκριμένο ουράνιο σώμα παρουσιάζεται έντρομο: *καί τό βλογιοκομμένο φεγγάρι φωνάζοντας ολονυχτίς τόν τρόμο του / στή θάλασσα / όπως ανοιγοκλείνει στό σκοτάδι ένα παλιό πορτόφυλλο (...)*. Στο ίδιο, σ. 274. Στο ποίημα «Σπήλαια», της συλλογής του Καρούσου, με σκοπό να αποτυπωθούν αφηγηματικά τα συναισθήματα φόβου των εξόριστων εν αναμονή των επερχόμενων εξουσιαστικών ενεργειών, ο αφηγητής αναφέρει: *Σπήλαια πού γιομόζουνε ανεπάντεχα / απ' τή νεκρή σιωπή / αναμονής κινδύνου πού ζυγώνει...* Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω...*, ό. π., σ. 50. Στο ποίημα «Πορεία», ο Καρούσος παρουσιάζει τη συλλογικότητα των έγκλειστων να διακατέχεται από όμοια συναισθήματα. Ο αφηγητής παρατηρεί, σχετικά με τα συναισθήματα φόβου και τρόμου που η χρονική συγκυρία έχει επιφέρει στους κρατούμενους, τα εξής: *Κ' οι άνθρωποι τό χρόνο τόν επήραμε στους ώμους μας / καί φορτωμένοι πορευόμαστε αργά / καί δύσκολα / μέσα στην κίτρινη ομίχλη. / Κ' είναι γιομάτη / φόβους καί ψιθύρους ανεπαίσθητους*. Και στο ποίημα «Μακρόνησος» του Καρούσου, ο αφηγητής μας ενημερώνει ότι οι κρατούμενοι αντιμετώπιζαν μια κατάσταση διαρκούς τρομοκρατίας και φόβου για το τι επρόκειτο να τους συμβεί: *Πηχτή αντάρα όλο φοβέρα η πάσα ώρα πού 'ρχονταν / κι ασήκωτη ανάσα / η αναμονή της...* Στο ίδιο, σ. 25, 36 αντίστοιχα.

³⁹⁶Ο κίνδυνος απώλειας της ζωής στο στρατόπεδο είναι συνεχής. Μέσω της χρήσης μιας οπτικής αφηγηματικής εικόνας, ο αφηγητής θα παρομοιάσει τη ζωή των εξόριστων στο στρατόπεδο με μια κλωστή, προκειμένου να υπερτονισθεί το πόσο ευμετάβλητη ήταν η συνέχισή της: *Η ζωή είναι μία κλωστή, / τήν τυλίγεις γύρω απ' τή γροθιά σου / καί κόβεται. Κουράγιο, (...)*. Βλ. Μανώλης Φουρτούνης, *Διαδρομές*, ό. π., σ. 23.

μάνα μου. / Μιά στιγμή, νά κρατήσω μία τούφα / απ' τά μαλλιά μου, ένα κομμάτι / απ' τό παντελόني μου, (...).³⁹⁷

Οι ποιητικές αφηγήσεις εμφανίζουν τα διωκόμενα υποκείμενα να νιώθουν λύπη,³⁹⁸ θλίψη,³⁹⁹ οργή και μίσος.⁴⁰⁰ Συναισθήματα που εκπηγάζουν από τις τραγικές συνθήκες διαβίωσης που επικρατούν στο νησί του εγκλεισμού τους. Οι έγκλειστοι κυριεύονται από μια διαρκή αγωνία σχετικά με το τι μέλλει γενέσθαι.⁴⁰¹ Τα αναρίθμητα ψυχικά πλήγματα, που η «περιρρέουσα ατμόσφαιρα» επιφέρει, είναι ποίκιλα και σοβαρά. Μεταξύ άλλων, η αϋπνία,⁴⁰² οι παραισθήσεις κατά τη διάρκεια του ύπνου⁴⁰³ και η μάχη του σώματος με σοβαρές ψυχικές διαταραχές.⁴⁰⁴ Ως μία

³⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 23.

³⁹⁸ Ενδεικτικός είναι ο στίχος του ποιήματος «Συμβάντα» της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957): *κί η λύπη στριμωγμένη πλάι στό φόβο, σιμά στήν καρδιά μας*. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 274.

³⁹⁹ Ο Καρούσος, στο ποίημα «Των χαράδρων οι νύχτες», επισημαίνει τη βαθιά θλίψη και στεναχώρια που νιώθουν τα υποκείμενα: *Κι απλώθηκεν απέραντος, / κι απλώθηκεν ατελείωτος, / κι απλώθηκεν ανείπωτος, / ο πόνος των ανθρώπων στ' αξεδιάλυτο σκοτάδι...* Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω...*, ό. π., σ. 33. Και στο ποίημα «Νύχτα στο κάτεργο», ο συγγραφέας προβάλλει αφηγηματικά τους εξόριστους να ταλαιπωρούνται ψυχικά από θλίψη. Ο αφηγητής, περιγράφοντάς τη νυχτερινή στιγμή συγκέντρωσης των εξόριστων στις σκηνές τους, διατυπώνει σχετικά: *Ήρθε καί πάλι η νύχτα στό στρατόπεδο... / Ήρθε σιγά σιγά μας έπιασε απαλά / καί μας ετράβηξε από τόν διπλανό μας... / Οι ίδιες κουβέντες έφθειραν τή μέρα μας... / Η ίδια πίκρα ζάρωσε τό στόμα μας (...)*. Στο ίδιο, σ. 51. Ο ψυχικός παρασμός των υποκειμένων στο στρατόπεδο αναδεικνύεται και σε άλλες ποιητικές αφηγήσεις της περιόδου. Στο ποίημα «Απλή κουβέντα», της συλλογής *Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο* (1956) του Λειβαδίτη, αναδεικνύεται το έντονο συναισθημα του ψυχικού πόνου των εξόριστων. Συναισθήματα που έχει προκληθεί λόγω του θανάτου ενός συγκαταόμενου. Ουσιαστικά, αναδύεται ο απόηχος του προαναφερθέντος συμβάντος στις συνειδήσεις των επιζώντων. Ως μία πράξη αναμνησιακής αλληλεγγύης προς τον νεκρό σύντροφο, οι εξόριστοι αναζητούν τα προσωπικά αντικείμενα του εκλιπόντος, καθώς και τα μέλη του σώματός του: *Σήμερα ανοίξαμε τή μέρα μας / σάν ένα σακί ξεχασμένο από χρόνια. / Ψάχναμε νά βρούμε τις κάλτσες που φορούσες σύντροφε / τά χέρια σου / τήν σταματημένη ζωή σου. / Η πίκρα έριχνε στα μάτια μας / μια χούφτα καρφιά*. Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση: 1950 – 1966*, ό. π., σ. 109.

⁴⁰⁰ Στους στίχους του ποιήματος «Πορεία» του Καρούσου διαφαίνεται καθαρά ότι τα εξόριστα υποκείμενα κατακλύζονται από συναισθήματα έντονου θυμού και εχθρότητας εναντίον των ατόμων που ευθύνονται για τις εξοργίστικα αποτρόπαιες συνθήκες, που οι εξόριστοι αντιμετωπίζουν. Ο αφηγητής τονίζει εμφατικά: *Κι ο χρόνος όλο βαραίνει... / Καί πορευόμαστε οι Άνθρωποι σκληρά / κ' είναι κληρή πιά τώρα / γιομάτη μίσος η ψυχή μας...* Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω...*, ό. π., σ. 25.

⁴⁰¹ Ο Καρούσος, στο ποίημα «Άγχος», αναφέρεται σε ένα διάχυτο και διαρκές κλίμα αγωνίας που επικρατεί στο στρατόπεδο. Οι κρατούμενοι κυριεύονται από στρεσογόνα συναισθήματα, καθώς δε γνωρίζουν τι μπορεί να τους επιφυλάσσουν ανά πάσα στιγμή οι βασανιστές: *Έφερε τό άγχος του ο υγρός νοτιάς / τή νύχτα αυτή / καί τ' ανεβαινούμε / βάρος ασήκωτο... / Αλαλιασμένη παραδέρνει η ερημιά του / μέσ στά στενά του στρατοπέδου μας περάσματα / καί δαιμονίζει τά τσαντήρια καί τά πνεύματα / κ' είμαστε σάν αλαφιασμένοι... / ωσά νά περιμένουμε καί σιωπούμε / κάποιο κακό πού κλώθει ολόγυρά μας...* Στο ίδιο, σ. 65.

⁴⁰² Η δυσκολία των ανθρώπων να κοιμηθούν «καθρεφτίζεται» στους στίχους του ποιήματος «Φεγγάρι» της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957) του Ρίτσου. Ο αφηγητής ομολογεί: *Πάνου απ' τόν ύπνο μας τό πλατάγισμα του αντίσκηνου - / ύπνος κομματιασμένος απ' τόν άνεμο*. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 281. Αλλά και στο «Ημερολόγιο εξορίας, III», της συλλογής *Ημερολόγια εξορίας* (1975), συναντάμε ανάλογες αναφορές: *Συνηθίσαμε τίς νύχτες δίχως ύπνο / τόν ύπνο κομμένο σέ σπασμένα τζάμια (...)*. Στο ίδιο, σ. 252.

⁴⁰³ Ενδεικτικοί είναι οι στίχοι του ποιήματος «Φεγγάρι»: *Ένας παραμιλάει μέσ στόν ύπνο του. / Ένας φωνάζει σάν τόν πληγωμένο στο πεδίο της μάχης. / (...)* *Κι η ίδια η φωνή φωνάζοντας: «νερό, νερό»*.

τέτοιου είδους ψυχική δυσλειτουργία μπορεί να θεωρηθεί και η τρέλα. Η εν λόγω διαταραχή μαστίζει ολοένα και μεγαλύτερο ποσοστό εξόριστων. Κάτι ανάλογο επιβεβαιώνεται από την ποιητική μαρτυρία του Ρίτσου στα *Ημερολόγια εξορίας* (1975). Στο «Ημερολόγιο εξορίας, III», ο αφηγητής τονίζει τις τεράστιες επιπτώσεις των σωματικών και ψυχικών δοκιμασιών στην πνευματική ισορροπία των θυμάτων. Πολλοί καταλήγουν να απολέσουν την αίσθηση της λογικής και να υποστούν πνευματικό και ψυχικό κλωνισμό: *19 Μαΐου / Πληθύναν οί τρελλοί (...) / τώρα ακριβώς / τώρα που καταλάγιασαν τά μεγάλα μαρτύρια. Και συνεχίζει ο αφηγητής: Τά βράδια ακούγεται πάνου στήν ταράτσα / η κραυγή του τρελλού / μεγαλωμένη πάνου απ' τη θάλασσα.*⁴⁰⁵ Και ο Καρούσος θα επιβεβαιώσει ότι πολλοί κρατούμενοι στη Μακρόνησο έχασαν την αίσθηση της πραγματικότητας και απώλεσαν τη φρόνηση και τη νόηση τους. Στο ποίημα «Μεγάλη Παρασκευή», ο αφηγητής επισημαίνει ότι ο Ιησούς θανατώθηκε, έπειτα από πολυάριθμες κακουχίες, έχοντας σώας τας φρένας. Κάτι ανάλογο δεν συμβαίνει στην περίπτωση των εξόριστων στη Μακρόνησο. Οι συγκεκριμένοι θανατώνονται έχοντας χάσει την ομιλία και τα λογικά τους: *Κι όταν εζύγωσε η υπέρτατη στιγμή / μπόρεσες τό «Τετέλεσται» νά σιγοψιθυρίσεις / Είχες φωνή καί φρόνηση ακόμα... / Δέ σου 'κοψεν ο τρόμος τή λαλιά. / Καί δέ σέ χτύπησε η τρέλα μας η αλλόκοτη (...).*⁴⁰⁶

Στο ίδιο, σ. 281. Οι εξόριστοι φαίνεται να αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα κατά τη διάρκεια του ύπνου και από την αφήγηση του ποιήματος «Πορεία» του Καρούσου. Όταν κοιμούνται, οι κρατούμενοι έρχονται αντιμέτωποι με την ανάδυση στο ασυνείδητό τους τρομακτικών ονείρων που τους προκαλούν αγωνία και αισθήματα δυσφορίας: *Κάτω απ' τά σφαλισμένα βλέφαρά μας ο ύπνος / αναδύει κίτρινους εφιάλτες...* Αλλά και στο ποίημα «Νύχτα στο κάτεργο» του Καρούσου, ο αφηγητής κάνει λόγο για: *εφιάλτες πού τόν ύπνο εστοιχείωσαν / στόν άγριο τούτο βράχο...* Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω...*, ό. π., σ. 25, 52 αντίστοιχα.

⁴⁰⁴Στο καταληκτικό ποίημα «Α. Β. Γ.» της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957), ο αφηγητής θα μας ενημερώσει σχετικά: *Α. Β. Γ. / 600 τρελλοί.* Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 300. Η χρήση βίας, τα βασανιστήρια και κάθε λογής υποτιμητικές συμπεριφορές εις βάρος των εξόριστων έχουν ως αποτέλεσμα πολλοί να χάσουν την αίσθηση της λογικής και να οδηγηθούν στην τρέλα. Κάτι ανάλογο επιβεβαιώνεται από την ποιητική μαρτυρία του Καρούσου. Στο ποίημα «Των χαράδρων οι νύχτες», ο αφηγητής αναφέρει ότι κάποιοι εξόριστοι υπέστησαν ισχυρή διανοητική και ψυχική διαταραχή. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τον εκφραστικό τρόπο της προσωποποίησης άψυχων φυσικών σωμάτων, προκειμένου να ενισχυθεί αφηγηματικά η άποψη ότι η βιωμένη «περιρρέουσα ατμόσφαιρα» επηρέασε αρνητικά και τη νόηση των υποκειμένων. Στο ίδιο ποίημα, ακόμη και οι χαράδρες, στις οποίες συντελούνται οι βασανισμοί, συμπάσχουν με τα θύματα και τρελαίνονται κι αυτές καθώς ουρλιάζουν από τον πόνο: *Κ' οι άνθρωποι τρελάθηκαν... / καί τρελάθηκαν καί τ' άψυχα μαζί τους... / καί τρελάθηκαν κ' οι γυμνές χαράδρες / κ' έγιναν / καί γίνανε οι χαράδρες / κάποιων τεράτων τά μεγάφωνα, / της νύχτας της τρελής τά τερατώδικα μεγάφωνα / καί κραύγαζαν τον πόνο των Ανθρώπων (...).* Αλλά και στο ποίημα «Μακρόνησος», της ίδιας συλλογής, ο αφηγητής επισημαίνει ότι: *Μας εκατάφαγαν μέ λύσσα τήν ψυχή / οι σερπετοί ψιθυρισμοί / σκιών / καί μία βαριά, διαβρωτική / εσούρνονταν η τρέλα ανάμεσά μας.* Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω...*, ό. π., σ. 34, 36 αντίστοιχα.

⁴⁰⁵Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 254.

⁴⁰⁶Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω...*, ό. π., σ. 20.

Η ψυχρούσταση των ατόμων φαίνεται να ταλαιπωρείται και από διάφορα στερητικά σύνδρομα, που εντοπίστηκαν στα ποιητικά κείμενα και θα καταγραφούν στη συνέχεια. Το πρώτο είδος στέρησης σχετίζεται με το ότι οι εξόριστοι εμφανίζονται ανήμποροι να προσφέρουν στον εαυτό τους κάπως πιο επιθυμητές συνθήκες διαβίωσης. Με άλλα λόγια, οι κρατούμενοι αδυνατούν να βιώσουν όλες εκείνες τις απλές και καθημερινές στιγμές οικογενειακής θαλπωρής. Στιγμές που εξασφαλίζουν μια κανονικότητα στην καθημερινότητα των ανθρώπων και παραπέμπουν σε πτυχές της ανθρώπινης ευτυχίας. Ο αφηγητής στο ποίημα «Χρόνος», της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957), αναπολεί με νοσταλγία μικρές και καθημερινές στιγμές οικογενειακής ζεστασιάς και γαλήνης. Η αναπόληση τέτοιων στιγμών εμπεριέχει το αίσθημα στέρησης, που ο αφηγητής νιώθει εξαιτίας της αδυναμίας του να βιώσει ανάλογες καταστάσεις στο παρόν. Ο αφηγητής, απευθυνόμενος στη μητέρα του, τονίζει τις δύσκολες καταστάσεις διαβίωσης που αντιμετωπίζει και σκέφτεται στιγμές ανθρώπων στο πλαίσιο της διαμονής τους σε ένα «ζεστό» και προστατευτικό οικογενειακό περιβάλλον. Η αφηγηματική αναπόληση τέτοιου είδους στιγμών εμπεριέχει την απογοήτευση του αφηγητή που τώρα τις στερείται: *Α, μητέρα, τί δύσκολες μέρες που περνάμε. / Πώς είναι ο ύπνος, μητέρα, μέσα σ' ένα σπίτι / όταν κάθονται οι καρέκλες υπομονετικές σαν τις καλές γειτόνισσες, / όταν ο ίσκιος σου κάθεται στή μεσόπορτα / διώχνοντας τό κακό καί τό φόβο της νύχτας / όπως έδιωχνες με το χέρι σου ένα κουνούπι που σφύριζε / πάνου απ' τό κοιμισμένο πρόσωπό μας.*⁴⁰⁷ Ανάλογο αίσθημα στέρησης εντοπίζεται και στο ποίημα «Ημερολόγιο εξορίας, ΙΙΙ» του Ρίτσου. Κάτι ανάλογο αποδεικνύεται από παράθεση αποσπάσματος ενός γράμματος, που ο αφηγητής έλαβε από ένα προσφιλές του πρόσωπο. Το πρόσωπο αυτό ονομάζεται Καίτη και βρίσκεται εκτός φυλακής. Η Καίτη διαμορφώνει το περιεχόμενο του γράμματος έτσι ώστε ο αφηγητής να πληροφορηθεί για τις συντελούμενες οικοκυρικές δουλειές.⁴⁰⁸ Οι οικιακές εργασίες λαμβάνουν χώρα την περίοδο που ο αφηγητής βρίσκεται εξόριστος στη Μακρόνησο. Η παράθεση του αποσπάσματος στην ποιητική αφήγηση μπορεί να εκληφθεί ως ανάγκη του ποιητή για νοερή φυγή από το ζοφερό παρόν. Παράλληλα, η αφηγηματική προβολή των εικόνων του γράμματος ενισχύει το αίσθημα στέρησης

⁴⁰⁷Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά, ό. π.*, σ. 289.

⁴⁰⁸Η Καίτη γράφει: / Στο περιβόλι σου θράσεψαν τά τριαντάφυλλα / κίτρινες κί άσπρες μαργαρίτες αψηλές / στό μπόι σου / πλύναμε τά τζάμια καί τό πολύφωτο / η κάμαρά σου μυρίζει σαπούνι / χάιδεψα τά ρούχα σου καί τά βιβλία σου. Στο ίδιο, σ. 258.

που ο αφηγητής βιώνει καθώς δεν έχει τη δυνατότητα να συμμετέχει και ο ίδιος στην επιτέλεση αυτών των ευχάριστων εργασιών.

Στη συλλογή *Μάχη στην άκρη της νύχτας* (1952) του Λειβαδίτη, θα αναδειχθεί ότι οι άνθρωποι στερούνται τη δυνατότητα να ονειρευτούν στιγμές κοινωνικοπολιτικής αλλαγής και επικράτησης κοινωνικής ευημερίας. Ο συγγραφέας θα μας πληροφορήσει ότι, σε ένα προγενέστερο επίπεδο, το αίσθημα ευτυχίας και πληρότητας των ανθρώπων βασιζότανε στην πεποίθηση της ύπαρξης ενός κόσμου ιδανικού. Αντίληψη που τους έδινε κίνητρο για ονειροπόληση της έλευσης ενός καλύτερου μέλλοντος. Οι άνθρωποι: *Ζούσαν κάποτε. / Κοιτάζανε τόν ήλιο / ψάχναν τις τσέπες τους για λίγο καπνό / ονειρευόντουσαν έναν κόσμο / άλλο.*⁴⁰⁹ Η χρήση παρατατικού χρόνου υποδηλώνει ότι οι ενέργειες των ρημάτων πραγματοποιήθηκαν κατ' επανάληψη και έληξαν στο παρελθόν. Στο παρόν της αφήγησης, οι ίδιοι άνθρωποι αδυνατούν να δημιουργήσουν με τη φαντασία τους επιθυμητές συνθήκες κοινωνικής διαβίωσης και άρα στερούνται του δικαιώματος στο όνειρο μιας νέας κοινωνικής πραγματικότητας.

Και στο ποίημα «Κουβεντούλα με τον εαυτό μου», της συλλογής *Συρματόπλεγμα* (1957) του Σπυρόπουλου, ο αφηγητής αναπολεί στιγμές του προγενέστερου βίου του, κατά τις οποίες ονειροπολούσε βελτιωμένες συνθήκες ζωής. Ο αφηγητής δεν είχε μόνο τη δυνατότητα να ονειρεύεται, αλλά μπορούσε να πραγματοποιήσει τα όνειρά του. Η δυσαρέσκεια που βιώνει τώρα το υποκείμενο, εξαιτίας της στέρησης του δικαιώματος στο όνειρο και στη μετέπειτα δραστηριοποίηση του ατόμου προκειμένου οι στόχοι του ονείρου να κατακτηθούν, περιγράφεται από τον Σπυρόπουλο. Ο αφηγητής, μέσω μνημονικών ανακλήσεων, θα αναζητήσει τις παρελθοντικές στιγμές της ζωής του,⁴¹⁰ όταν εκείνος φανταζότανε επιθυμητές καταστάσεις ζωής. Αυτές οι φαντασιακές σκέψεις δεν είχαν τη μορφή ενός ουτοπικού οράματος. Ο άνθρωπος ήταν σε θέση, εξαιτίας των καλύτερων συνθηκών διαβίωσης που επικρατούσαν, να επιτύχει την πραγματοποίηση των ονείρων του. Ο ποιητής, κάνοντας χρήση εκφραστικών σχημάτων λόγου, όπως της προσωποποίησης φυσικών στοιχείων, προβάλλει με έμμεσο τρόπο τις θετικές συνθήκες που επικρατούσαν και υποβοηθούσαν τους ανθρώπους στην επίτευξη των

⁴⁰⁹Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση: 1950 – 1966*, ό. π., σ. 37.

⁴¹⁰*Όταν κοιτάς αυτή τήν πέτρα / πού βυθίζεται στο σούρουπο / ίσως νά σκέφτεσαι... / Τότε ήταν καλά...* Βλ. Τάσος Σπυρόπουλος, *Συρματόπλεγμα*, ό. π., σ. 7.

ονειρικών τους στόχων: *Τότε ήταν καλά... / Η κάθε νύχτα είχε ένα όνειρο, / τό κάθε όνειρο δέν έμενε όνειρο πολύ / αφού πάνω απ' τούς λόφους ξεπρόβαινε τό πρωϊνο / αφού τά στάχυα δένανε καρπούς / αφού τά δέντρα τραγουδούσαν (...).*⁴¹¹

Σε άλλο ποίημα της ίδιας συλλογής, θα αναδειχθεί η στέρηση, που τα έγκλειστα υποκείμενα νιώθουν, εξαιτίας της έλλειψης κάποιων υλικών αγαθών. Στο ποίημα «Εξορία», ο αφηγητής τονίζει τη δύσκολη οικονομική κατάσταση που ο ίδιος έχει περιπέσει. Η οικονομική δυσπραγία έχει ως αποτέλεσμα το άτομο της αφήγησης να μην έχει τη δυνατότητα απόκτησης υλικών αγαθών, που προσφέρουν στη ζωή του χαρά και επιβίωση. Η αφηγηματική προβολή, εκ μέρους του ότι πλέον δεν μπορεί να έχει υπό την κατοχή του τα πράγματα αυτά, αντικατοπτρίζει το αίσθημα στέρησης που ο αφηγητής βιώνει εξαιτίας της έλλειψής τους. Το αίσθημα στέρησης ενισχύεται, αν συνυπολογίσει κανείς ότι λόγω της έλλειψης των συγκεκριμένων υλικών αγαθών, ο αφηγητής δεν μπορεί να βιώσει καταστάσεις, που η πραγματοποίησή τους απαιτούσε τη χρήση των συγκεκριμένων υλικών αγαθών: *Μέ άδειες τσέπες / όσο νά πείς / δέν είναι όμορφη η ζωή. / Κ' εγώ / θέλω λίγο καπνό, / λίγο πετρέλαιο για τή λάμπα μου. / Θέλω ένα μπλόκ μέ πολλές σελίδες / νά τυλίζω τήν οργή / πού μου καίει τά χέρια. / Θέλω / μιά κούπα γάλα / καί πρίν απ' όλα / ένα καλό κρεβάτι νά ζαπλώσω (...).*⁴¹²

Η αφηγηματική νοσταλγία καταστάσεων, που ένας άνθρωπος βιώνει στο πλαίσιο μιας φυσιολογικής καθημερινότητας, αντικατοπτρίζει τη στέρηση που νιώθουν τα υποκείμενα εξαιτίας της αδυναμίας τους να βιώσουν αντίστοιχες συνθήκες στο παρόν. Η στέρηση του συγκεκριμένου τρόπου ζωής φαίνεται να μην αφήνει ανεπηρέαστη και την ποιητική κατάθεση *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954) του Λουντέμη.⁴¹³ Στο ποίημα «Καλημέρα», ο Λουντέμης εμφανίζει ένα διαφορετικό

⁴¹¹ Στο ίδιο, σ. 7.

⁴¹² Στο ίδιο, σ. 28.

⁴¹³ Στο ποίημα «Βραδινή νοσταλγία» απαντάται το μοτίβο ενός εξόριστου υποκειμένου, που στερείται λόγω του εγκλεισμού του, προγενέστερες καταστάσεις ζωής στις οποίες εμπιέρονταν η χαρά και η δημιουργικότητα. Ο εξόριστος ήταν αγρότης (*ξωμάχος*) και καλλιεργούσε με φροντίδα και μεράκι μεγάλες εκτάσεις γης. Πλέον, ως έγκλειστος στο στρατόπεδο της Μακρονήσου, ο εξόριστος μια βροχερή νύχτα στο αντίσκηνό του θα αναπολήσει εκείνες τις αγροτικές δραστηριότητες, που εμπλούτιζαν την καθημερινότητά του και μαρτυρούσαν παραγωγικούς ρυθμούς ζωής. Η αφήγηση εστιάζει στην ανάδειξη της αντίθεσης της εικόνας της γης, τότε που την επιμελούνταν ο αγρότης, και τώρα που αυτός είναι φυλακισμένος. Κατ' αυτόν τον τρόπο ενισχύεται αφηγηματικά το αίσθημα στέρησης του υποκειμένου να πραγματοποιήσει τις προηγούμενες ενασχολήσεις του. Τα λόγια του Λουντέμη, σχετικά με την κατάσταση στην οποία τώρα έχουν περιέλθει οι εκτάσεις γης του εξόριστου – αγρότη, είναι τα εξής: *Μά τώρα ή γή ή αγάπη του, τώρα ή γή ή ψυχή του, / πού τή χτένιζε σά μονάκριβη θυγατέρα. / Τώρα ή γή ξενυχτάει κατ' απ' τόν ουρανό, / απότιση κι' ανάλλαγη σάν έρημη*

υποκείμενο να είναι έγκλειστο στο νησί της εξορίας. Το έγκλειστο υποκείμενο αδυνατεί να βιώσει στιγμές οικογενειακής γαλήνης εξαιτίας της κράτησής του.⁴¹⁴ Στην περίπτωση του Λουντέμη, το έγκλειστο υποκείμενο είναι ένα μικρό παιδί, που αντί να χαίρεται την ξεγνοιασιά της ηλικίας και το παιχνίδι και να απολαμβάνει την προστασία και τη φροντίδα, ζει κάτω από δυσμενείς συνθήκες. Καταστάσεις που χαράζουν την αθώα του ψυχή με βαθιές πληγές. Σε όλο το ποίημα είναι έκδηλη η έγνοια του αφηγητή για συμπαράσταση στο μικρό κορίτσι, και μάλιστα σε ένα παιδί που ο πατέρας του (πιθανότατα η αφηγηματική persona του πατέρα να ταυτίζεται με τον Λουντέμη)⁴¹⁵ βρίσκεται στην εξορία και αδυνατεί να συνεισφέρει ως γονιός στην ανατροπή των δυσμενών συνθηκών τις οποίες υφίσταται το παιδί.⁴¹⁶ Το ενδιαφέρον του αφηγητή να εξασφαλίσει το παιδί έναν διαφορετικό χώρο διαβίωσης επιβεβαιώνεται, καθώς αυτός συνιστά νοερά σε ένα πλήθος φυσικών στοιχείων⁴¹⁷ να μετακινηθούν και να εγκατασταθούν στο νησί της εξορίας: *Ω τριανταφυλλάκι, και δάσος, και νερό. / Κυλίστε τό παραμύθι σας (...). / και φλυαρήστε γύρω στό κλουβί της. / πού μένει σιωπηλό. Και κείνη θά γελάσει. / Θα χτυπήσει τά χεράκια της και θά γελάσει. / Γιατί δεν είναι ούτε πέντε χρονών.*⁴¹⁸ Η χρήση των υπερρεαλιστικών εικόνων, σχεδόν σε όλο το ποίημα «Καλημέρα», κάνει αισθητά πληθωρική την παρουσία της φύσης με κάποια από τα πιο όμορφα κι ευχάριστα στοιχεία της. Αυτά τα χαρακτηριστικά θα επιδράσουν θετικά στην μετάλλαξη της ψυχολογικής κατάστασης του πεντάχρονου κοριτσιού.

Η αφήγηση του ποιήματος «Stabat mater», της ίδιας συλλογής, επικεντρώνεται στην αποκάλυψη του αισθήματος της στέρησης, που νιώθει ένας εξόριστος γονιός, που καλείται να αποχωριστεί τη σύζυγο και το παιδί του,⁴¹⁹ οι

εκκλησιά, / πού περιμένει τή λειτουργία τών χειρών του. / Τώρα εκεί είναι όλα λείψανο. Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, *Κραυγή στα πέρατα...*, ό. π., σ. 90.

⁴¹⁴ Παραθέτουμε τις σχετικές, με το πρόσωπο τις συνθήκες και το χώρο κράτησης, κειμενικές πληροφορίες: *Σ' ένα κατάμονο νησί – μιά θαλασσινή κούνια - / είν' ένα στοματάκι (...). / Είναι δύο μικρά χεράκια κρεμασμένα. / Είναι μιά αγκαλίτσα δίχως κούκλα. Στο ίδιο, σ. 79.*

⁴¹⁵ Από τα βιογραφικά στοιχεία του Λουντέμη γνωρίζουμε ότι η σύζυγός του ονομαζόταν Έμμη και η κόρη τους Μυρτώ. Μητέρα και παιδί εξορίστηκαν σε Μακρόνησο, Άη – Στράτη και Τρίκερι. Οι πληροφορίες αντλούνται από τη μελέτη, βλ. Φώτης Σιούμπουρας, *Ο δικός μας Μενέλαος Λουντέμης*, Δωρικός, Αθήνα 2005, σ. 95.

⁴¹⁶ Η ανικανότητα του πατέρα να φροντίσει τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος, μέσα στο οποίο μεγαλώνει το παιδί, δηλώνεται από τους εξής στίχους του ποιήματος: *Ο πατέρας δεν έχει παρά σίδερα. / Δεν έχει παρά βότσαλα κι' αγκάθια.* Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, *Κραυγή στα πέρατα...*, ό. π., σ. 79.

⁴¹⁷ *Ένας πρωινός παρακαλεστής σάς στέλνει τά μάτια του. Στο ίδιο, σ. 79.*

⁴¹⁸ Στο ίδιο, σ. 79.

⁴¹⁹ Η ίδια θεματική εντοπίζεται και στο ποίημα «Νανούρισμα» της ίδιας συλλογής. Στο ποίημα δηλώνεται με έμμεσο τρόπο ο ψυχικός πόνος του αφηγητή, λόγω της στέρησης της κόρης του. Από τον τίτλο του ποιήματος εικάζουμε ότι θα διαβάσουμε ένα μικρό και τρυφερό τραγούδι εξαιρετικού

οποίοι τον συντρόφευαν στο νησί της εξορίας.⁴²⁰ Υποστηρίξαμε ήδη ότι η κειμενική persona του μικρού κοριτσιού και της μητέρας της ταυτίζονται με την πραγματική κόρη και σύζυγο του Λουντέμη. Οι επτά στροφές του «Stabat mater» συνιστούν μια αδιάλειπτη έκφραση συναισθηματικών πτυχών της στέρησης του εξόριστου γονιού που αποχωρίζεται⁴²¹ το παιδί του. Αρχικά, ο αφηγητής συνειδητοποιεί ότι η μεταξύ τους απόσταση επηρεάζει δυσάρεστα την ψυχοσύστασή του. Δυσaréσκεια που υπερτονίζεται μέσω της χρήσης οπτικών εικόνων. Κοινός παρανομαστής των εικόνων αποτελεί ο αντικατοπτρισμός φυσικών φαινομένων, που εμφανίζονται να συμπάσχουν με τον πόνο του αφηγητή. Ταυτόχρονα, η ύπαρξη των ίδιων φυσικών στοιχείων εμποδίζει τη συνάντηση του αφηγητή με τα αγαπημένα του πρόσωπα: *Τώρα μάς χωρίζουν οί θολές νεροποντές. / Βουνά θυμωμένα, κι' απερπάτητα. / Τώρα μάς χωρίζουν, / οί σαστισμένοι μεσ' στον άνεμο καπνοί. / Καί τ' αρμυρό κλάμα του Αιγαίου.*⁴²²

Το αίσθημα στέρησης ωθεί τον αφηγητή σε μια φανταστική αίσθηση φροντίδας των προσώπων αυτών.⁴²³ Η έγνοια του για τα πρόσωπα αυτά απεικονίζεται μέσω μιας σειράς προτροπών, που μαρτυρούν τη διάθεση έμπρακτης αγάπης και την ανάγκη του αφηγητή να προφυλάξει τους οικείους του από επικείμενους κινδύνους. Στους στίχους εντοπίζεται το σχήμα της αποσιώπησης (υπάρχουν αποσιωπητικά σε τρεις στίχους), προκειμένου να αποφευχθούν λεπτομερείς αναφορές των

λυρισμού. Πιθανότατα, στο περιεχόμενό του να εμπεριέχονται υποσχέσεις για δώρα, ευχές για το μέγαλωμα του βρέφους και παινέματα για τις χάρες του. Ενώ ο τίτλος μας προδιαθέτει για την ανάπτυξη ανάλογων θεματικών, διαβάζοντας το ποίημα εντοπίζουμε την προβολή ενός διαφορετικού θεματικού μοτίβου που φυσικά δεν απαντάται στα γνωρίσματα περιεχομένου των κανονικών νανουρισμάτων. Ουσιαστικά, στο ποίημα εκφράζεται η επιθυμία ενός πατέρα - αφηγητή να ξανανταμώσει την κόρη του. Η χρήση του εκφραστικού σχήματος της αντίθεσης, ανάμεσα στο περιεχόμενο που πιστεύουμε ότι θα προβληθεί και σε αυτό που εν τέλει διαβάζουμε, υπερτονίζει το αίσθημα στέρησης που βιώνει ο αφηγητής εξαιτίας της απουσίας του μικρού κοριτσιού. Η συνειδητοποίηση του αφηγητή ότι η κόρη του μεγαλώνει κι αναπτύσσεται σε ένα περιβάλλον μακριά από εκείνον, τον ωθεί σε μία αφηγηματική παράκληση: *Η Μυρτώ μου μεγαλώνει / (κούνα αγέρι τό μωρό μου...) / Καπελάκι βυσινί. / Κι' αύρα μου θαλασσινή, / φέρτο πίσω στό πλευρό μου.* Η ικεσία θα τον βοηθήσει να αντιμετωπίσει τη στέρηση της κόρης του σε φανταστικό επίπεδο: *Νάνι - νάνι κι' αν γυρίσει, / τί λογάκια θά μου πεί. / Τί λογάκια κρυσταλένια - / αχ φωνούλα μου μελένια, / τού καναρινιού αδερφή.* Στο ίδιο, σ. 81.

⁴²⁰ *Αντίο μητερούλα, μητερούλα της Μυρτώς, / και των χαρτιών μου. / Μέ τό γήινο βρέφος στήν αγκαλιά· / πού μπήκε στό μαρτύριο, / τριάντα χρόνια μικρότερο απ' τό Χριστό. / Αντίο... Στο ίδιο, σ. 75.*

⁴²¹ *Έτσι όπως σας πήρε τό πλοίο σκοτεινό, / μέ τά ζάρτια του γεμάτα μοιρολόϊ... / Ένα πλοίο λυπημένο και βραχνό, / πούγραφε στήν πρύμη του "Αγγέλικα" / και στήν πλώρη του "εξορία." Αλλά και οι στίχοι της αμέσως επόμενης στροφικής ενότητας: *Τώρα μάς χωρίζουν οί ουρανοί. / Αγρυπνίες ιδρωμένες, κι' ατελείωτες. / Κι' ένας κόσμος τρομαγμένος πού κρυνώνει - / κρυνώνει κάτω απ' τό βοριά και τά σίδερα.* Στο ίδιο, σ. 75.*

⁴²² Στο ίδιο, σ. 76.

⁴²³ Χαρακτηριστικοί είναι οι εξής στίχοι: *Νά προσέχεις, μητερούλα, εκεί πού πάτε. / Σκορπώ στά μονοπάτια του παραμυθιού, / μικρά ψίχουλα απ' τήν καρδιά μου - / για νά μήν χάσει τό δρόμο η Μυρτώ.* Στο ίδιο, σ. 76.

επαπειλούμενων κινδύνων: *Νά προσέχεις, μητερούλα, εκεί πού πάτε. / Νά σκεπάζεστε τις νύχτες δυνατά. / Νά σκεπάζεστε πολύ μέ τή στοργή μου... / Γιατί κάνει κρύο εφέτος μάνα... / Κάνει μίσος φέτος μάνα... / Κάνει θάνατο.*⁴²⁴ Η στέρηση, που νιώθει ο αφηγητής, εκδηλώνεται στην καταληκτική στροφή του ποιήματος, όπου ομολογεί απροκάλυπτα ότι κυριεύεται από επιθυμία διαχείρισης της απουσίας των δικών του.⁴²⁵ Παράλληλα, θα επισημανθεί και η αδυναμία του να υπερνικήσει τα εμπόδια, που έχουν επιφέρει τη βίωση του αισθήματος στέρησης.⁴²⁶

Ο Σπυρόπουλος στη συλλογή *Συρματόπλεγμα* (1957) αναδεικνύει και το αίσθημα στέρησης που νιώθει ένα συγγενικό πρόσωπο, εκτός εξορίας, για το οικείο του πρόσωπο που τυγχάνει να είναι εξόριστο. Στο ποίημα «Κουβεντούλα με τον εαυτό μου», ο αφηγητής, βρισκόμενος στο νησί της εξορίας,⁴²⁷ θα φέρει στο μυαλό του και θα προβάλλει αφηγηματικά τη συναισθηματική κατάσταση της μητέρας του.⁴²⁸ Η ποιητική αφήγηση θα αναδείξει τον συναισθηματικό κόσμο μιας μάνας που ο γιός της βρίσκεται εξορία. Η αφηγούμενη ψυχολογική κατάσταση της ηρωίδας επιβεβαιώνει το αίσθημα στέρησης που η γυναίκα αντιμετωπίζει, εξαιτίας της απομάκρυνσης του παιδιού της από το οικογενειακό περιβάλλον. Η μάνα ανησυχεί σχετικά με το αν ο γιός της καταφέρει να επιστρέψει από την εξορία. Η μάνα στερείται το εξόριστο παιδί της. Κάτι ανάλογο αντικατοπτρίζεται αφηγηματικά από την επανάληψη της λέξης *ολομόναχη* και από τις κειμενικές λεπτομέρειες της ζωής της. Αξιοσημείωτο κρίνεται ότι η μάνα έχει ήδη άλλα δύο νεκρά παιδιά. Η χρήση του επιθέτου *ολομόναχη* και η παράθεση πληροφοριών της ζωής της υπερτονίζουν τη μοναξιά της και μεγιστοποιούν το αίσθημα στέρησης που βιώνει εξαιτίας της

⁴²⁴ Στο ίδιο, σ. 76.

⁴²⁵ *Τώρα αντίο. Θέλω νά σκουπίσω τά μάτια μου. Στο ίδιο, σ. 76.*

⁴²⁶ *Κί ανεβάζω τά χέρια μου ώς εκεί. / Μά μου τά τραβούν πίσω τά σίδερα. Στο ίδιο, σ. 76.*

⁴²⁷ Οι στίχοι που ακολουθούν κρίνονται δηλωτικοί του τόπου στον οποίο βρίσκεται ο αφηγητής: *Όταν κοιτάς αυτή τήν πέτρα / πού βυθίζεται στό σούρουπο / κί αντίκρυ τό φυλάκιο / ίσως νά σκέφτεσαι...* Βλ. Τάσος Σπυρόπουλος, *Συρματόπλεγμα, ό. π., σ. 9.*

⁴²⁸ Η πρόθεση ενός ποιητή – εξόριστου να προβάλλει αφηγηματικά την άσχημη ψυχολογική κατάσταση των συγγενών ενός εξόριστου, εξαιτίας της παραμονής του τελευταίου στο στρατόπεδο της Μακρονήσου, απαντάται και στην περίπτωση της ποίησης του Καρούσου. Στο ποίημα «Μεγάλη Παρασκευή», της συλλογής *Περιμένω: ποιήματα* (1979), ο αφηγητής θα αναφερθεί στην αβίαστακτη θλίψη και στον φόβο που νιώθουν οι manάδες, οι σύζυγοι και τα παιδιά που έχουν αποχωριστεί τους δικούς τους. Πιθανότατα, στους στίχους που θα παραθέσουμε, να υποβόσκει και το αίσθημα της στέρησης που νιώθουν τα οικεία πρόσωπα εξαιτίας της απουσίας των δικών τους: *Άκου, Αδερφέ μου, απόψε μέσ σ' αυτήν / τήν ερωτιάρα σιγαλιά / τό βόγγο τών manάδων μας / τών γυναικών τό κλάμα / καί τών μικρών παιδιών μας τ' ασταμάτητα / τ' ασίγαστ' αναφυλλητά / πού αποζητάν τόν ίσκιο τής ζωής τους...* Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω...*, ό. π., σ. 20 – 21.

απουσίας του παιδιού της: *Κ' ή μάνα ολομόναχη / να ρίχνει στάχτη στά μαλλιά της. / Ολομόναχη / ανάμεσα στά δυό σφαγμένα της παιδιά / καί στήν ελπίδα να γυρίσεις...*⁴²⁹

Στα υπό μελέτη ποιήματα ανιχνεύεται ακόμα ένα είδος στέρησης. Η στέρηση σχετίζεται με την απουσία του ερωτικού συντρόφου στο νησί εξορίας. Η ενσωμάτωση στοιχείων ερωτικού λόγου στην αφήγηση υποδηλώνει το αίσθημα ερωτικής στέρησης που υφίστανται τα υποκείμενα του εγκλεισμού. Αρχίζουμε με την ποίηση του Πατρίκιου. Ένας υποβόσκων ερωτισμός ανιχνεύεται στο ποίημα «Ευγνωμοσύνη». Ο αφηγητής απορεί με τη στάση μιας γυναικείας παρουσίας στο νησί εγκλεισμού. Η γυναίκα φαίνεται να αναδεικνύει στοιχεία της θηλυκότητάς της καθώς χτενίζει τα μαλλιά της.⁴³⁰ Η θέαση αυτής της ενέργειας λειτουργεί ως υποκατάστατο της γυναικείας παρουσίας για τους εξόριστους. Παραδομένοι στην ακαταμάχητη γοητεία των κινήσεων της γυναίκας, οι έγκλειστοι θα νιώσουν νοερά ότι η ύπαρξή της δύναται να απαλύνει τις δυσβάστακτες συνθήκες της εξορίας. Η γοητεία της θα τους βοηθήσει να διαχειριστούν, έστω και προσωρινά, τα συναισθήματα στέρησης του έρωτα στην εξορία. Σύμφωνα με την παραδοχή του αφηγητή προς αυτή τη γυναίκα: *Όμως κρυφά σ' ευγνωμονούσαμε. / Καί τράβαγε ή ματιά μας νικημένη / του λαιμού σου τήν απρόσιτη ανηφοριά / ώσπου χανότανε στά φωτεινά μαλλιά σου. / Κί όταν τό βράδυ ανάβλυζαν απ' τό λευκό λαιμό σου μαξιλάρι / καί πλημμύριζαν τούς γυμνούς σου ώμους / εμείς τό νιώθαμε / από τή μοναξιά μας που λιγότευε.*⁴³¹ Και στο ποίημα «Ηλικίες», ο αφηγητής αναπολεί, μέσω μνημονικής ανάκλησης, κάποια φυσικά χαρακτηριστικά μιας γυναικείας παρουσίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θα υπονοηθεί κειμενικά ότι ο ίδιος στερείται την ερωτική του σύντροφο. Ο αφηγητής θα συνειδητοποιήσει τη φυσική φθορά του ίδιου και της αγαπημένης του κατά το πέρασμα του χρόνου. Η ύπαρξη φθοράς λειτουργεί ως ένα επιπρόσθετο εμπόδιο σε πιθανές μελλοντικές στιγμές βίωσης του έρωτα. Τα λόγια του αποσπάσματος είναι χαρακτηριστικά: *Τά μαλλιά σου / δυό δεμάτια φλόγες / σπάταλες κί απαιτητικές. / Τά μαλλιά μου - / (μά πώς άδειασαν τά μαλλιά μου...). / Γερνάμε.*⁴³²

Έχνη ερωτικού λόγου, που αντικατοπτρίζουν τη στέρηση του έρωτα που νιώθει ο αφηγητής, ανιχνεύονται και στο ποίημα «Απλή κουβέντα» της συλλογής *Ο*

⁴²⁹Βλ. Τάσος Σπυρόπουλος, *Συρματοπλεγμα*, ό. π., σ. 8.

⁴³⁰Ω, τά μαλλιά σου... / καθώς τά χτενίζεις, άπλωνε γύρω μας / ένα δασάκι λεμονιές. / Λέγαμε: «Τί τά θέλει αυτά, μέσα στίς πέτρες / και τ' αλάτι πού σφίγγεται η ζωή μας;». Βλ. Τίτος Πατρίκιος, *Ποιήματα*, I..., ό. π., σ. 199.

⁴³¹Στο ίδιο, σ. 199.

⁴³²Στο ίδιο, σ. 195.

άνθρωπος με το ταμπούρλο (1956) του Λειβαδίτη. Η στέρηση του έρωτα εκδηλώνεται με μία σειρά πληροφοριών, δικαιολογιών και διαβεβαιώσεων του αφηγητή προς την αγαπημένη του. Ο αφηγητής την πληροφορεί ότι αναπολεί διαρκώς τις κοινές τους στιγμές. Ο αφηγητής, ακόμη, εκφράζει τη δυσαρέσκεια του εξαιτίας της απομάκρυνσης από κοντά της. Ο ίδιος δεν παραλείπει να την ενημερώσει πως δε δύναται να επιστρέψει κοντά της.⁴³³ Ως καταπιεζόμενος δεν πρέπει να λυγίσει, να υποχωρήσει και να προδώσει τις αρχές του. Η αποφυγή της παρούσας δοκιμασίας, εκ μέρους του, θα επιφέρει τη βίωση μεταγενέστερων δυσάρεστων ψυχικών καταστάσεων. Ο αφηγητής θα νιώσει ένοχος: *Αν γυρίσω δέ θάχουμε λάμπα, δέ θάχουμε πού / ν' ακουμπήσουμε τ' όνειρό μας. / Θά καθίσουμε αμίλητοι. / Κί όταν θά θέλω να σέ κοιτάζω / σάν ένα σύννεφο θά σκεπάζει τά μάτια μου / η τρύπια αρβύλα του συντρόφου πού αρνήθηκα.*⁴³⁴ Ο αφηγητής θα την προτρέψει να τον αγαπά (*Νά μ' αγαπάς*) και θα την προιδεάσει για πιθανή μετάλλαξη των εξωτερικών του χαρακτηριστικών στην επόμενη συνάντησή τους.⁴³⁵ Παρόλα αυτά, ο αφηγητής εκφράζει τη βεβαιότητά ότι τα σημάδια της εξωτερικής μεταλλαγής δε θα επηρεάσουν την αφοσίωση και την τρυφερότητα της ερωτικής του συντρόφου: *Θά χαμογελάσεις καί θα σφίξει τά χέρια μου.*⁴³⁶

Στίχους που αντικατοπτρίζουν την ερωτική διάθεση των κρατούμενων και παράλληλα υποδηλώνουν το αίσθημα στέρησης που οι ίδιοι νιώθουν, εξαιτίας της ανημποριάς τους να βιώσουν στιγμές ερωτικής ευχαρίστησης, εντοπίζονται και στο ποίημα «Έρχονται οι γυναίκες στη Μακρόνησο» της συλλογής *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954) του Λουντέμη. Στο ποίημα αναδύεται αφηγηματικά το αίσθημα τεράστιας ευτυχίας, που κατακλύζει τις ψυχές των φυλακισμένων, καθώς αντιλαμβάνονται την έλευση γυναικών στο νησί. Στάση που επιβεβαιώνει πόσο έχουν επηρεάσει λόγω της έλλειψης γυναικείας παρουσίας στην εξορία. Η άφιξη των γυναικών μεταφέρεται στον αναγνώστη μέσω της χρήσης αφηγηματικών υπερρεαλιστικών εικόνων: *Απ' τ' ακρωτήρι πού κυττάει πρός τά πελάγη / μέσ σ' ένα σύννεφο απ' αμμοσκόνη καί φώς, / Μέ τ' ανοιζιάτικου πρωϊνού τις ηλιαχτίνες / κινούνε, κι' έρχονται, καί φτάνουνε, καθώς / - σμήνος χαρμόσυνο – οί μικρές μάς*

⁴³³ *Αγαπημένη / μπορεί να κρώνω όταν βρέχει / μπορεί να χαϊδεύω στίς τσέπες μου τα ψίχουλα της ανάμνησης / ακόμα καίνε οι παλάμες μου πού κάποτε σε κράτησαν / μά δεν μπορώ να γυρίσω.* Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση, 1950 – 1966, ό. π., σ. 108.*

⁴³⁴ Στο ίδιο, σ. 108 – 109.

⁴³⁵ *Κί όταν κάποτε ξαναγυρίσω / (...) Δέ σ' αρέσουν πιά τά ροζιασμένα μου χέρια – θα πώ.* Στο ίδιο, σ. 109.

⁴³⁶ Στο ίδιο, σ. 109.

χρυσαιΐνες.⁴³⁷ Στην επόμενη στροφή του ποιήματος παρουσιάζονται στιγμιότυπα από την ευχάριστη επίδραση, που ασκεί η παρουσία των γυναικών στον ψυχικό κόσμο των εξόριστων. Μέσω της χρήσης πολλών σχημάτων λόγου,⁴³⁸ η αφήγηση προβάλλει τη χαρά των εξόριστων. Ταυτόχρονα, υπονοείται το προγενέστερο αίσθημα στέρησης, που έχει ταλανίσει τον ψυχικό κόσμο των κρατούμενων.

Στο *Συρματοπλεγμα* (1957) του Σπυρόπουλου εκφέρεται η άποψη ότι, όταν ο άνθρωπος αντιμετωπίζει ακραίες συνθήκες ζωής, υποβαθμίζει μέσα του την όποια ερωτική διάθεση και καταπνίγει τους αναδύμενους ερωτικούς του πόθους, λόγω της επίδρασης που ασκεί σε αυτόν η βιωμένη εμπειρία.⁴³⁹ Παρά τις διατυπώσεις αυτές, στοιχεία ερωτικού λόγου θα αντικατοπτριστούν και στη συγκεκριμένη αφήγηση. Η καταλυτική επίδραση της στέρησης του έρωτα στις συνειδήσεις των έγκλειστων υποκειμένων, θα αποτελέσει βασικό θεματικό της μοτίβο. Ποιοι είναι οι αφηγηματικοί τρόποι με τους οποίους γίνεται έκδηλη η στέρηση του έρωτα; Στο ποίημα «Κουβεντούλα με τον εαυτό μου», ο εξόριστος αφηγητής αναπολεί προγενέστερες στιγμές ερωτικής ευτυχίας και συναισθηματικής πληρότητας.⁴⁴⁰ Η μνημονική ανάκληση τέτοιων στιγμών, και η αντιπαραβολή τους με την παροντική συναισθηματική κατάσταση του αφηγητή, αποδεικνύει έμμεσα το αίσθημα στέρησης

⁴³⁷ Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, *Κραυγή στα πέρατα...*, ό. π., σ. 93.

⁴³⁸ Στη δεύτερη στροφή του ποιήματος χρησιμοποιείται η προσωποποίηση φυσικών στοιχείων (*Ξαναγυρνούν οι ουρανοί οι λησμονημένοι...*), το σχήμα λόγου της μεταφοράς (*Μεθυστικός δονεί τά στέρνα μάς σεισμός*), καθώς και οι γυναικείες παρουσίες παρομοιάζονται με *αλκυνόες που φτεροκοπούν και με μιά βραγιά από ανεμώνες*. Στο ίδιο, σ. 93.

⁴³⁹ Περιγράφοντάς μας την καθημερινότητα στο στρατόπεδο, στο ποίημα «Ειρήνη», ο αφηγητής διατυπώνει τις ακόλουθες σκέψεις: *Όταν κάθε στιγμή / βάνουν σημάδι στην καρδιά σου, / όταν κρύνεις, / η αγαπημένη/ παραχωρεί τή θέση της, / γίνεται ένα παιδί με δακρυσμένα μάτια, / γίνεται μιά μάνα με μαύρο τσεμπέρι, / κ' ύστερα γίνεται / ο κόσμος που ξεχύνεται στους δρόμους / με υψωμένα λάβαρα (...)*. Βλ. Τάσος Σπυρόπουλος, *Συρματοπλεγμα*, ό. π., σ. 45.

⁴⁴⁰ *Όταν κοιτάς αυτή τήν πέτρα / που βυθίζεται στό σούρουπο / ίσως νά σκέφτεσαι... / Τότε ήταν καλά...* Η προτροπή του υποκειμένου προς το ασυνείδητό του να διατηρήσει εικόνες της προγενέστερης ζωής εκδηλώνεται και σε άλλο σημείο του ποιήματος. Ο αφηγητής νιώθει έντονα την ανάγκη να διατηρήσει στη μνήμη του προγενέστερα στιγμιότυπα του βίου του. Το γεγονός ότι η μνήμη του αφηγητή πρέπει να παραμένει ζωντανή, επιβεβαιώνεται μέσω της χρήσης μιας μεταφορικής εικόνας, στην οποία αντικατοπτρίζεται ότι στη μνήμη του αφηγητή τοποθετείται ένας *ασάλευτος φρουρός*. Ο φρουρός αυτός καθίστατο υπεύθυνος και φροντίζει, ώστε το ασυνείδητο του αφηγητή να μην διαγράψει τα προγενέστερα βιώματά του. Μέσω ενός εσωτερικού μονολόγου, το υποκείμενο της αφήγησης θα τονίσει στον εαυτό του την αναγκαιότητα της θύμησης των, προ της εξορίας, εμπειριών: *Θυμήσου λοιπόν. / Πρέπει νά μάθεις νά θυμάσαι. / Στη μνήμη σου / ένας φρουρός ασάλευτος / στέκει. / Τράβηξέ τον γερά από τη χλαίνη, / βάλτου ανάμεσα στά χέρια / το ν τουφέκι που τού έπεσε. / Πρόσταξέ τον ν' αγρυπνεί. / Ο χρόνος, αδερφέ μου, έχει δάκρυα, / τά δάκρυα είναι θαλά / και τά μάτια δέ βλέπουν. / Ο χρόνος, αδερφέ μου, έρχεται ντυμένος με τή σκόνη, / η σκόνη κάθεται παντού. / Πρόσταξέ τον ν' αγρυπνεί. Ο αφηγητής, και σε άλλο σημείο του ποιήματος, θα προτρέψει τον εαυτό του να επιστρατεύσει τη μνήμη του έτσι ώστε να επαναφέρει στη σκέψη του περασμένες στιγμές: *Ανασκάλεψε λοιπόν / με τά χοντρά σου δάχτυλα τη μνήμη, / μέτρα τά χρόνια που κύλισαν από τότε. / Σκέψου...* Βλ. Τάσος Σπυρόπουλος, *Συρματοπλεγμα*, ό. π., σ.7, 9, 8 αντίστοιχα.*

του αφηγητή λόγω της απουσίας της ερωτικής του συντρόφου⁴⁴¹ και της ανικανότητάς του να ξαναζήσει ανάλογες στιγμές. Ο αφηγητής θα αναφερθεί σε παρελθοντικές στιγμές, όταν ο ίδιος ένιωθε ιδιαίτερος ευτυχής εξαιτίας της προσμονής της αγαπημένης. Η στοργή και η συντροφικότητα του ενός προς τον άλλο είναι αναμφισβήτητες. Ο αφηγητής παραδέχεται: *Τότε ήταν καλά... / Κ' είσυνα τόσο ωραίος / περιμένοντας πίσω από τό φράχτη τήν αγαπημένη σου / νά περπατήσετε μαζί / πιασμένοι χέρι – χέρι / τά μονοπάτια της βραδιάς.*⁴⁴² Τα δύο υποκειμένα ορκίζονταν σχετικά με την αέναη προθυμία προσφοράς και γενναιοδωρίας του ενός συντρόφου προς τον άλλο.⁴⁴³ Η αναντιστοιχία της τωρινής με την παρελθοντική συναισθηματική κατάσταση του αφηγητή δεν είναι τίποτε αλλά παρά το σύμπτωμα της διάρρηξης μιας παλαιότερης συναισθηματικής ευτυχίας του υποκειμένου. Διάρρηξη που προκαλεί τη στέρηση, που νιώθει ο αφηγητής εξαιτίας της αδυναμίας βίωσης των προγενέστερων ερωτικών στιγμών.

Στο ποίημα «Πέντε χρόνια», της ίδιας συλλογής, απαντάται το θεματικό μοτίβο ένας εξόριστος να στερείται την αγαπημένη του. Ο αφηγητής επιχειρεί μνημονικές ανακλήσεις παρελθοντικών στιγμών, όταν ο ίδιος επιδιότανε στη συγγραφή ποιημάτων έχοντας ως πηγή έμπνευσης εξωτερικά χαρακτηριστικά της αγαπημένης του: *Τά μαλλιά σου / είχαν τό χρώμα πού αγάπησα / κ' έγιναν ποίημα.*⁴⁴⁴ Ο αφηγητής, κάνοντας χρήση πλάγιου λόγου, παραθέτει τις υποσχέσεις της ότι θα τον περιμένει να επιστρέψει από την εξορία: *Κ' έλεγες θά καρτερώ / κι ας πέφτει τό χιόνι / κι ας βουϊζουν οι άνεμοι / στους έρημους δρόμους. / Κ' έλεγες θά καρτερώ.*⁴⁴⁵ Η αντιπαραβολή των προγενέστερων ευτυχισμένων στιγμών και των υποσχέσεων της

⁴⁴¹Και στο ποίημα «Απόψε», στο *Συρματόπλεγμα* (1957), παρατηρείται το αίσθημα δυσαρέσκειας του αφηγητή εξαιτίας του ότι η αγαπημένη του βρίσκεται μακριά. Το υποκείμενο προσπαθεί να επαναφέρει στη μνήμη του παρελθοντικές, βιωμένες στιγμές με την αγαπημένη του. Επιπλέον, ο αφηγητής εκφράζει απερίφραστα στο επιθυμητό πρόσωπο τη θλίψη και την απογοήτευση του. Συναισθήματα που του έχουν δημιουργηθεί εξαιτίας της απουσίας της: *Απόψε ξαγρυπνώ / μπρός στην κλεισμένη πόρτα / της θύμησής σου. / Έχεις ένα δικό σου πρόσωπο, / τή δική σου ανάσα, / τό δικό σου χρώμα πού μου λείπει. / Δέν είσαι ιδέα, / ούτε σημαία. / Μονάχα μία γυναίκα αγαπημένη - / Καί μου λείπεις. / (...) Μου λείπεις, μου λείπεις. / Τσακίζω σέ μικρά κομμάτια τό σκοτάδι, / ματώνω τά χείλη μου, / ματώνω τά μάτια μου. / Τά μάτια μου κλαίνε. Στο ίδιο, σ. 43.*

⁴⁴²Στο ίδιο, σ. 7.

⁴⁴³*Τότε ήταν καλά... / Όταν εκείνη έγερνε στό στήθος σου / και σύ τής υποσχόσουνα πώς, ναι, / τό πό λαμπρό αστέρι / θά ρίξεις στην ποδιά της. / Ανάμεσα σέ δύο φιλά, / σέ μία κουβέντα δέν έχει παρακάτω. Στο ίδιο, σ. 7 – 8.*

⁴⁴⁴Στο ίδιο, σ. 30.

⁴⁴⁵Στο ίδιο, σ. 30.

αγαπημένης με την τελική της απόφαση να εγκαταλείψει τον αφηγητή, χάριν ενός νέου συντρόφου,⁴⁴⁶ υπερτονίζει το αίσθημα στέρησης του αφηγητή.

Ανατρέχοντας κανείς στα ποιητικά κείμενα παρατηρεί την προβολή ενός ακόμη είδους στέρησης. Στο ποίημα «Είμαι καλά...», της συλλογής *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954), εντοπίζεται η στέρηση της ελευθερίας έκφρασης των κρατούμενων κατά την αλληλογραφία τους με συγγενικά πρόσωπα.⁴⁴⁷ Σε ολόκληρο το ποίημα θίγεται, εκ μέρους του αφηγητή, η στρατηγική της λογοκρισίας που οι εξουσιαστές επέβαλλαν στους κρατούμενους. Ο Λουντέμης επιστρατεύει το εκφραστικό σχήμα της αντίθεσης, προκειμένου να καυτηριάσει την προαναφερθείσα τακτική των εξουσιαστών και να τονίσει τη δυσaréσκεια των υποκειμένων που αδυνατούν να εκφράσουν την αλήθεια σχετικά με τις βιωμένες καταστάσεις. Το σχήμα λόγου της αντίθεσης γίνεται αντιληπτό διαβάζοντας κανείς τον τίτλο του ποιήματος «Είμαι καλά...». Και ακριβώς κάτω από τον τίτλο τις κατευθυντήριες οδηγίες της διαταγής των διοικούντων του στρατοπέδου: «*Η αλληλογραφία θα διενεργείται εφ' απλού δελταρίου επί του οποίου θ' αναγράφονται ολίγα λέξεις υπό τήν έννοιαν ότι ο αποστολεύς υγιαίνει*». Η παράθεση των περιοριστικών όρων της διαταγής έρχεται να υπονομεύσει τη δήλωση του τίτλου ότι όλα βαίνουν καλώς. Τα αποσιωπητικά, που συνοδεύουν τον τίτλο, υποδηλώνουν επιπρόσθετες λέξεις που επιβάλλεται να παραλειφθούν.

Διαβάζοντας κανείς το ποίημα εξακολουθεί να εντοπίζει τη χρήση αντίθεσης,⁴⁴⁸ εκ μέρους του αφηγητή, προκειμένου να καυτηριαστεί το «καθεστώς» της λογοκρισίας και να υπερτονισθεί η δυσaréσκεια των ανθρώπων, που καλούνται να συντάξουν τα γράμματα τους υπακούοντας στις επιταγές της διοίκησης. Η αντιπαραβολή στίχων, που οι πρώτοι επιβεβαιώνουν μια θετική κατάσταση και οι αμέσως επόμενοι υπονομεύουν την κατάσταση αυτή, είναι εμφανής σε όλο το ποίημα. Δειγματοληπτικά αναφέρουμε ένα τέτοιο παράδειγμα. Ο αφηγητής διατείνεται στη μητέρα του ότι χαίρει άκρας υγείας. Αμέσως μετά, ο ίδιος διατυπώνει ειρωνικά ότι δεν έχει συνυπολογίσει, κατά την εκφορά της αρχικής του δήλωσης, ότι

⁴⁴⁶Κ' η αγαπημένη μου μ' αρνήθηκε. / Μ' έναν άλλο. Στο ίδιο, σ. 31.

⁴⁴⁷Σήμερα κλείνω τ' α χίλια γράμματα. / Μά έχεις χρόνους νά πάρεις μήνυμα μου. / Μά συχώρα με. Συχώρα με και σήμερα. / Για τ' α χίλια «είμαι καλά». / Τ' α χίλια ψέματά μου. Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, *Κραυγή στα πέρατα...*, ό. π., σ. 97.

⁴⁴⁸Σήμερα μου χύσανε τό φώς μου. Είμαι καλά. / Είμαι καλά. Χτές κάψανε τ' α νύχια μου. / Τρόμοι μου πήραν τ' α μιλιά μου. Είμαι καλά. / Σεισμοί γκρεμίσανε τ' α φρένα μου. Είμαι καλά. / Είμαι καλά. Αύριο θ' α μέ σταυρώσουν. Στο ίδιο, σ. 99.

αντιμετωπίζει πνευμονολογικά προβλήματα ή ότι οι σωματικές κακουχίες θα του επιφέρουν προβλήματα υγείας: «*Πρώτον, Μητερούλα... Υγείαν έχω*». / *Καί τό στήθος μου φωνάζει σάν πρόβατο βραχνό*. / *Κί ο ραβδιστής μετράει τήν ώρα του στά πλευρά μου*. Ο αφηγητής αιτιολογεί την αντίφαση των λόγων του αποδίδοντάς την στη στέρηση ελευθερίας λόγου: *Συχώρα με καί σήμερα πού δέ θά μάθεις τήν αλήθεια*. / *Η αλήθεια γέρασε καί δέν ταξιδεύει*. / *Δέν περνά τή θάλασσα*. / *Η αλήθεια, Μανούλα, είναι βόλι*. *Καί δέν θά στήν πώ*.⁴⁴⁹ Ο αφηγητής προτρέπει τη μητέρα να αφουγκραστεί τον απόηχο των καταστάσεων, που ο ίδιος βιώνει, πίσω από τον επιτηδευμένο τρόπο με τον οποίο αραδιάζει τις λέξεις στο χαρτί.⁴⁵⁰

Στις δυστοπικές πραγματικότητες της εξορίας, έτσι όπως αυτές αναδεικνύονται στα υπό εξέταση κείμενα, δεν αναφέρουμε τόσο συχνά παραδείγματα της ποίησης του Πατρίκιου. Παρά το γεγονός ότι στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας έχει επισημανθεί η διαφαινόμενη πρόθεση του Πατρίκιου για ποιητική αφηγηματική αντανάκλαση των βιωμένων εμπειριών της εξορίας, η αφήγησή του δεν εστιάζει σχεδόν καθόλου στην αναπαράσταση κανενός είδους σωματικού βασανιστηρίου. Σε καμία περίπτωση στα *Χρόνια της πέτρας* (1963), ο αναγνώστης δεν θα βρεθεί αντιμέτωπος με σκηνές θανάτωσης ανθρώπου από άνθρωπο, ξυλοδαρμών βασανιστών προς βασανιζόμενους ή εικόνων που παραπέμπουν σε σωματική ανθρώπινη κακουχία και φθορά.⁴⁵¹ Είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε ότι τον ποιητή τον ενδιέφερε περισσότερο να παρουσιάσει την ψυχοφθόρα καθημερινότητα των εξόριστων καθιστώντας την έμμεσα αντιληπτή και αναγνωρίσιμη. Το ζητούμενο που προκύπτει είναι πώς επιτυγχάνεται κάτι ανάλογο αφηγηματικά;

Ο ποιητής χρησιμοποιεί εκφραστικούς τρόπους που μας παραπέμπουν σε δυσμενέστερες εκδοχές του στρατοπέδου, όπως η επικρατούσα εκεί αγριότητα και

⁴⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 97.

⁴⁵⁰ *Μανούλα εσύ... Εσύ πού διαβάζεις μέ τά δάχτυλα*. / *Εσύ πού μιλά τή γλώσσα τών χειρών...* / *Ακούμπα τά χείλη σου στό χαρτί*. / *Έτσι όπως εύρισκες, σάν ήμουνα παιδί, τόν πυρετό μου...* / *Καί διάβασε στ' άγραφο χαρτί*. Στο ίδιο, σ. 98.

⁴⁵¹ Η απουσία ανάλογων θεματικών μοτίβων πιθανότατα να οφείλεται στο ότι, κατά τη διάρκεια της παραμονής (1951 – 1952) του ποιητή στη Μακρόνησο, είχαν επικρατήσει ευνοϊκότερες συνθήκες κράτησης σε σχέση με προγενέστερα έτη. Η εξομάλυνση των συνθηκών διαβίωσης αιτιολογείται στο πλαίσιο ευεργετικότερων ρυθμίσεων για τους πολιτικούς κρατούμενους, που επήλθαν με μια σειρά «μέτρων ειρηνεύσεως». Τα μέτρα αυτά θεσπίστηκαν με μια σειρά νόμων ανάμεσα στο χρονικό διάστημα 1950 – 1952 από το «ιδιόμορφο κοινοβουλευτικό κράτος» της εποχής. Σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι μέσω της θέσπισης, των νόμων αυτών, διασφαλίστηκε πλήρως η ομαλότητα και η ειρηνικότητα του μετεμφυλιακού κόσμου. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το περιεχόμενο των νόμων αυτών καθώς και για την ισχύ τους, βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 327 – 328.

απανθρωπιά των βασανιστών. Στο ποίημα «Προσχέδια για τη Μακρόνησο», ο Πατρίκιος θα επιλέξει το εκφραστικό σχήμα της παρομοίωσης του μάκρους νησιού με μια *πέτρινη μαγνητική βελόνη*.⁴⁵² Το δεικτικό μέρος της παρομοίωσης (το μακρύ νησί της Μακρονήσου) συγκρίνεται με το αναφορικό (μια πέτρινη μαγνητική μυτερή αιχμή). Η σύγκριση επιχειρείται προκειμένου να ταυτισθούν οι ιδιότητες των δύο αυτών στοιχείων. Οι ιδιότητες του αναφορικού, μέσω της χρήσης των επιθετικών προσδιορισμών *πέτρινη* και *μαγνητική*, «μεταφέρονται» στο δεικτικό όρο της παρομοίωσης. Κατά συνέπεια, στους δύο προαναφερόμενους όρους η κοινή ιδιότητα και ομοιότητα είναι η σκληρότητα και η μη ύπαρξη δυνατότητας για αλλαγή της κατάστασης αυτής.

Σε άλλο σημείο, του ποιήματος «Προσχέδια για τη Μακρόνησο», ο αφηγητής χρησιμοποιεί το σχήμα της υπερβολής, προκειμένου να τονισθούν οι δυστοπικές πραγματικότητες της Μακρονήσου. Για να δοθεί με έμφαση η ένταση των ψυχοφθόρων συνθηκών που ταλανίζουν τους εξόριστους χρησιμοποιούνται εκφραστικοί τρόποι, που υπερβαίνουν τη συνηθισμένη λογική και ξεπερνούν την καθημερινή εμπειρία των ανθρώπων: ακόμη και η θάλασσα, το φυσικό στοιχείο που νομοτελειακά θα πρέπει να περικυκλώνει το νησί, αδυνατεί να παραμείνει πλησίον του τόπου, καθώς όπως ο συγγραφέας επιβεβαιώνει: *Κι ή θάλασσα κυλάει καί φεύγει / κυλάει καί φεύγει / δέν τ' αντέχει αυτά τά βράχια / κυλάει καί φεύγει*.⁴⁵³ Μέσω της επανάληψης του στίχου *κυλάει καί φεύγει* ενισχύεται αφηγηματικά η φανταστική εικόνα της κινητικότητας της θάλασσας, προκειμένου να αποτραβηχτεί από το «κολαστήριο» της Μακρονήσου.

Μια επιπρόσθετη αφηγηματική τεχνική που απαντάται στα *Χρόνια της πέτρας* (1963), προκειμένου να αποδοθεί αφηγηματικά ο απόηχος της θλιβερής ζωής στο φρικτό τόπο του εγκλεισμού, είναι και η προσωποποίηση άψυχων φυσικών στοιχείων. Ενδεικτικό παράδειγμα μιας τέτοιας προσωποποίησης συναντάμε στο ποίημα «Συνήθειες των κρατούμενων». Στο ποίημα ο ήλιος, ένα φυσικό στοιχείο θετικά σηματοδοτημένο στην κοινή ανθρώπινη λογική, αποκτά κοινές ιδιότητες και συμπεριφορές με τους κρατούμενους. Με άλλα λόγια, η καταλυτική επίδραση της μακροχρόνιας υφιστάμενης δυστοπικής πραγματικότητας του τόπου, δε δύναται να αφήσει ανεπηρέαστο και ανέπαφο ούτε τον ήλιο. Τα λόγια του ποιήματος θεωρούνται

⁴⁵² *Νησί (...)* μακρύ σάν πέτρινη μαγνητική βελόνη. Βλ. Τίτος Πατρίκιος, *Ποιήματα, I...*, ό. π., σ. 174.

⁴⁵³ Στο ίδιο, σ. 174.

χαρακτηριστικά: *Κάθε πρωί ό ήλιος έβγαινε πίσω απ' τά φυλάκια / φορώντας μιάν άπλυτη πιτζάμα του νοσοκομείου / και διάσχιζε αργά τό προαύλιο τ' ουρανού. / Υστερα από τόσα χρόνια / είχε κι εκείνος πάρει συνήθειες των κρατουμένων.*⁴⁵⁴

Σε κάποια σημεία της ποιητικής αφήγησης, τα σχήματα λόγου της προσωποποίησης και της παρομοίωσης χρησιμοποιούνται με σκοπό τη σκιαγράφηση του ψυχικού κόσμου των έγκλειστων, έτσι όπως αυτός διαμορφώνεται από τη βίωση της ακραίας τραυματικής εμπειρίας. Στο ποίημα «Ατομικό αντίσκηνο», η καταπίεση που υφίσταται ο αφηγητής παρουσιάζεται αφηγηματικά ως εξής: *Η νύχτα κολλάει απάνω μου υγρή και μαλακιά / μου φράζει τό στόμα φράζει τά ρουθούνια / σάν ένα πελώριο μπαμπάκι χειρουργείου / μουσκεμένο στό αίμα.*⁴⁵⁵ Παρατηρούμε, επιπλέον, ότι η νύχτα παρομοιάζεται με ένα *πελώριο μπαμπάκι χειρουργείου* το οποίο είναι *μουσκεμένο στό αίμα*. Η εν λόγω παρομοίωση μεγεθύνει το αίσθημα ασφυξίας, που κυριεύει τον ήρωα του ποιήματος. Ο τελευταίος φαίνεται να έχει βιώσει ανεξέλεγκτες και χαοτικές καταστάσεις ζωής.

Ανακεφαλαιώνοντας, αξίζει να επισημανθεί ότι ασχοληθήκαμε με ποιητικά κείμενα που γράφτηκαν από το 1947 έως το 1954. Τα κείμενα γράφτηκαν από συγγραφείς εξόριστους κατά τη διάρκεια της κράτησής τους. Ως επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος θέσαμε τον εντοπισμό αφηγηματικών τρόπων αναπαράστασης της τραυματικής εμπειρίας της εξορίας στην ποίηση. Χωρίσαμε το corpus των ποιητικών κειμένων ανάλογα με τους τρόπους αντικατοπτρισμού του τραύματος. Μία πρώτη κατηγορία αποτελούν τα κείμενα που αποτυπώνουν με ξεκάθαρες αναφορές την τραυματική ιστορική εμπειρία της εξορίας στη Μακρόνησο. Η προσπάθεια των δημιουργών για μια πιστή απεικόνιση του έξω - κειμενικού κόσμου αντανakλάται στις ακόλουθες συλλογές: *Πέτρινος χρόνος* (1957) του Ρίτσου, *Μάχη στην άκρη της νύχτας. Το χρονικό της Μακρονήσου* (1952) του Λειβαδίτη, *Χρόνια της πέτρας* (1963) του Πατρίκιου, *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954) του Λουντέμη και *Περιμένω: ποιήματα* (1979) του Καρούσου. Η ίδια προσπάθεια των συγγραφέων διαφαίνεται και στα ακόλουθα ποιήματα: «Ημερολόγιο εξορίας, III» και «Γράμμα στο Ζολιό Κιουρί» του Ρίτσου, «Απλή κουβέντα», «Παραμονή Χριστουγέννων» και «Μη σημαδέψεις την καρδιά μου» του Λειβαδίτη και στο ποίημα «Μακρόνησος [26 του Μάρτη 1949]» του Φουρτούνη.

⁴⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 179.

⁴⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 173.

Το γνωστικό και πραγματολογικό περιεχόμενο των συγκεκριμένων γραφών αποδεικνύεται από τα στοιχεία ιστοριογραφικής τροπικότητας των κειμένων: παράθεση τόπου και χρόνου γραφής (ή ενός από τα δύο προαναφερθέντα στοιχεία⁴⁵⁶), καθώς και μια σειρά από κοινά θεματικά μοτίβα. Τα μοτίβα αυτά αντικατοπτρίζουν τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των εξόριστων στη Μακρόνησο και τις σωματικές και ψυχικές κακουχίες, που οι ίδιοι υφίστανται. Στην πρώτη κατηγορία εντάξαμε και έργα που αναδεικνύουν το «μαρτύριο» της εξορίας, χωρίς να δηλώνεται αφηγηματικά ο τόπος και ο χρόνος γραφής των κειμένων. Κάτι ανάλογο συμβαίνει στη συλλογή *Συρματόπλεγμα* (1957) του Σπυρόπουλου. Οι ποιητικές γραφές της πρώτης κατηγορίας παρουσιάζουν στοιχεία ενός ακραιφνούς ρεαλισμού. Υποστηρίχθηκε, τέλος, ότι κατά τη μεταφορά των γεγονότων της εξορίας στην ποίηση οι συγγραφείς χρησιμοποιούν μια γλώσσα σχεδόν δημοσιογραφική. Εξαίρεση αποτελεί η ποιητική γραφή του Πατρίκιου. Παρά το γεγονός ότι και στην ποίηση του Πατρίκιου αντικατοπτρίζεται η πρόθεση του συγγραφέα για αναπαράσταση της «περιρρέουσας» βιωμένης πραγματικότητας, ο ποιητικός λόγος φαίνεται να ενσωματώνει πιο λογοτεχνικούς τρόπους έκφρασης.

Ολοκληρώνοντας την ενασχόλησή μας με την πρώτη κατηγορία έργων καταλήγουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα: το ερευνητικό μας ενδιαφέρον θα στραφεί στην ανίχνευση των συγγραφικών στόχων, κατά την ενσωμάτωση της τραυματικής εμπειρίας της εξορίας στην ποίηση. Υπό αυτό το πρίσμα, θα αναδειχθούν τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά της μακρονησιώτικης ποίησης της περιόδου, σχετικά με τη σημασία των «καταγγελιών» της πραγματικότητας μέσω της λογοτεχνίας. Σημασία που θα γίνει κατανοητή, αν θα ειπωθεί σε συνάρτηση με την «πολιτιστική» προπαγάνδα των «γραφείων ηθικής αγωγής», των εντύπων και των περιοδικών της Μακρονήσου που προωθούσαν την αντίληψη του «Μεγάλου Εθνικού Σχολείου της Μακρονήσου».⁴⁵⁷ Η ρήση του Jacques Le Goff ότι «μία από τις ύψιστες φροντίδες των τάξεων, των ομάδων και των ατόμων που κυριάρχησαν και κυριαρχούν στις ιστορικές κοινωνίες είναι να γίνουν κύριοι της μνήμης και της λήθης»,⁴⁵⁸ επιβεβαιώνεται και από το παράδειγμα της Μακρονήσου. Η συστηματική και οργανωμένη προσπάθεια διάδοσης θέσεων υπέρ του «πνευματικού και

⁴⁵⁶Στη συλλογή *Μάχη στην άκρη της νύχτας. Το χρονικό της Μακρονήσου* (1952) του Λειβαδίτη, η ποιητική αφήγηση μας αποκαλύπτει μόνο τον τόπο γραφής της.

⁴⁵⁷Το συγκεκριμένο θέμα αναπτύσσεται διεξοδικά σε άρθρο του Μπουρνάζου. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το "Μέγα Εθνικόν Σχολείον...», *ό. π.*, σ. 115 – 145.

⁴⁵⁸Βλ. Ζακ Λε Γκόφ, *Ιστορία και μνήμη*, *ό. π.*, σ. 90.

εκπαιδευτικού» συντελούμενου εκεί έργου επιτυγχάνεται και με τη συνηγορία ακαδημαϊκών και διανοούμενων της δεξιάς παράταξης της περιόδου.⁴⁵⁹

Η επικέντρωση του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος στην προβολή των στοιχείων της βιωμένης εμπειρίας των κρατούμενων αποκτά ιδιαίτερο νόημα. Αν συνυπολογίσει κανείς ότι, στα χρόνια του Εμφυλίου, η εξουσία των φυλακών και των τόπων πειθαρχημένης διαβίωσης, χρησιμοποιώντας πλήθος σωματικών και ψυχικών δοκιμασιών, επεδίωξε την αποκήρυξη των πολιτικών φρονημάτων και τη συνειδησιακή μεταστροφή των φυλακισμένων. Με άλλα λόγια, οι ενέργειες και οι μηχανισμοί της εξουσίας απέβλεπαν στη δημιουργία και την προβολή, στη δημόσια σφαίρα, ενός νέου τύπου υποκειμένου, του «ανανήψαντος» και «νομιμόφρονος» πολίτη.⁴⁶⁰ Άλλωστε, και στη διεθνή βιβλιογραφία υποστηρίζεται ότι ο τύπος εγκλεισμού λειτουργεί ως ο κατεξοχήν μηχανισμός παραγωγής μιας νέας υποκειμενικότητας. Συνεπώς, το υποκείμενο κατασκευάζεται από την εξουσία καθώς σύμφωνα με τα λόγια του Φουκώ: «η πειθαρχία "κατασκευάζει" άτομα· είναι η ειδική τεχνική μιας εξουσίας που πορίζεται τα άτομα και ως αντικείμενα και ως υποκείμενα για την άσκηση της».⁴⁶¹ Ασκώντας κριτική ο Ντελέζ, μερικά χρόνια αργότερα, στην άκαμπτη φουκωϊκή θέση για τη διαμόρφωση του υποκειμένου, θα αποκαταστήσει τη δυνατότητα δράσης και αντίστασης του υποκειμένου. Ο Ντελέζ θα αναγνωρίσει στο υποκείμενο την άρνηση του να «υποταχθεί» σε μια μονολιθική και πανίσχυρη εξουσία. Σύμφωνα με τις απόψεις του Ντελέζ, το υποκείμενο δύναται να αναπτύξει μηχανισμούς αντίστασης σε κάθε εξουσιαστική κατασκευαστική πρακτική και αδυνατεί να αποτελεί αποκλειστικά και μόνο «προϊόν» της εξουσίας. Το υποκείμενο

⁴⁵⁹Λεπτομερέστερες αναφορές παρατίθενται σε άρθρο του Παπαθεοδώρου. Βλ. Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Η "πυκνοκατοικημένη ερημιά"...», *ό. π.*, σ. 227 – 244: 239.

⁴⁶⁰Ανάλογα θέματα έχουν αναπτυχθεί διεξοδικώς στην εισαγωγή της παρούσας μελέτης.

⁴⁶¹Βλ. Μισέλ Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία...*, *ό. π.*, σ. 227. Παρενθετικά, θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι η θεωρία του Φουκώ για τη σχέση υποκειμενικότητας και εξουσίας δεν αποτελεί τη μοναδική περίπτωση πολιτικής προσέγγισης της υποκειμενικότητας. Ο Αλτουσέρ, σε δοκίμιο του γραμμένο το 1969, θεωρεί ότι ο καπιταλισμός – λ. χ. μέσω της εκκλησίας, των μέσων μαζικής επικοινωνίας αλλά και άλλων κρατικών φορέων – ορίζει τις «κατευθυντήριες γραμμές» που πρέπει να ακολουθήσει το υποκείμενο προκειμένου να συμπεριφέρεται με συγκεκριμένους τρόπους. Το υποκείμενο θα μπορέσει να αποτελέσει έναν συγκεκριμένο και «αναμενόμενο» του συστήματος τύπο ανθρώπου (Ideology needs subjectivity). Συνεπώς, η υποκειμενικότητα είναι αποτέλεσμα της θέσης που υποχρεώνονται να πάρουν τα άτομα σε μια στρωματοποιημένη και ταξική κοινωνία. Οι προαναφερθείσες απόψεις του Αλτουσέρ περιλαμβάνονται στο βιβλίο βλ. Nick Mansfield, *Subjectivity. Theories of the Self from Freud to Haraway*, New York University Press, Νέα Υόρκη ³2000, σ. 53.

έχει την ικανότητα να αντιστέκεται στην εξουσία, προσπαθώντας να «εξουδετερώσει» τις ενέργειες που στρέφονται εναντίον του.⁴⁶²

Συνεπώς, το υποκείμενο δεν παράγεται αποκλειστικά και μόνο από τους μηχανισμούς της εξουσίας, αλλά παρουσιάζεται αρκετά ισχυρό, ώστε να δημιουργήσει ταυτόχρονα τον εαυτό του ως αντίπαλο της εξουσίας. Η ερμηνεία της υποκειμενικότητας από τον Ντελέζ στάθηκε για εμάς μια αρκετά ενδιαφέρουσα αφετηρία για να σκεφτούμε πάνω σε ευρύτερα ζητήματα κατά την παρουσίαση, από τους συγγραφείς, της βιωμένης εμπειρίας της εξορίας στα λογοτεχνικά κείμενα. Σε περίπτωση που ο συλλογισμός του Ντελέζ ευσταθεί, η συγγραφή λογοτεχνίας και η λογοτεχνική αναπαράσταση της βιωμένης πραγματικότητας της Μακρονήσου, και μάλιστα σε ένα τόσο πρώιμο χρονικό στάδιο, θα μπορούσαν να συνιστούν μια πράξη αντίστασης των έγκλειστων συγγραφέων στη στρατοπεδική εξουσία. Με άλλα λόγια, ο στόχος των συγγραφέων, κατά τη συμπερίληψη των «αθέατων» όψεων της εξορίας στη λογοτεχνία, σχετίζεται με την επίμονη καταγγελία⁴⁶³ και αντίδραση των λογοτεχνών σε μια ενική μνημονική παρουσίαση.⁴⁶⁴ Τέτοιου είδους παρουσίαση επιχειρείται από την εξουσία του στρατοπέδου του νησιού και από μια σειρά εγκωμιαστικών δημοσιευμάτων της λειτουργίας της Μακρονήσου. Δημοσιεύματα

⁴⁶²Τα λόγια του Ντελέζ είναι χαρακτηριστικά: «Ο αγώνας για μια σύγχρονη υποκειμενικότητα περνά μέσα από την αντίσταση στις δύο παρούσες μορφές υποταγής· η μια συνίσταται στην εξατομίκευση του εαυτού μας στη βάση των καταναγκασμών της εξουσίας και η άλλη στην προσέλκυση κάθε ατόμου σε μια γνωστή και αναγνωρισμένη ταυτότητα, σταθερή για πάντα». Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 25.

⁴⁶³Εξετάζοντας κανείς το corpus των κειμένων, θα διαπιστώσει ότι η ανάγκη δημοσιοποίησης των γεγονότων της Μακρονήσου, αποτελεί βασικό ζητούμενο των αφηγηματικών ηρώων. Ανάλογες απόψεις αναδύονται στη συλλογή *Συρματόπλεγμα* (1957) του Σπυρόπουλου. Στο ποίημα «Στους πέντε», μέσα σε ένα κλίμα αναστάτωσης που επικρατεί στο στρατόπεδο, ο αφηγητής θα προτρέψει όποιον επιζήσει να φέρει στο φως της δημοσιότητας τις ταλαιπωρίες, που οι άνθρωποι έχουν υποστεί στην εξορία: *Σύντροφε, μ' ακούς; / Αύριο / όποιος θά ζήσει νά τό πεί - / τούτη η νύχτα δέν είχε τελειωμό.* Και σε άλλο σημείο του ποιήματος, παρατηρούμε τον αφηγητή να παρακινεί τους πιθανούς διασωθέντες να αποκαλύψουν τις βιωμένες βασανιστικές στιγμές, κατά την παραμονή τους στο νησί του εγκλεισμού: *Αύριο / όποιος θά ζήσει νά τό πεί. / Τούτη ή νύχτα δέν είχε ούτε ένα αστέρι, / δέν είχε ουρανό. / Τούτη ή νύχτα μάς πλάκωνε στό στήθος / γιά νά μή φαίνονται οί πληγές μας. / Τούτη ή νύχτα μάς βασάνιζε / μέ δύο βαρειές αρβύλες.* Βλ. Τάσος Σπυρόπουλος, *Συρματόπλεγμα*, ό. π., σ. 16, 17 αντίστοιχα.

⁴⁶⁴Οι εξόριστοι λογοτέχνες εκφράζουν αφηγηματικά τη δυσφορία και την εναντίωση τους, ως προς το ότι η προβολή του «αναμορφωτικού» έργου της Μακρονήσου αποτελεί αντικείμενο μιας ιδιαίτερα εκτεταμένης και μεθοδικά οργανωμένης προπαγανδιστικής εκστρατείας. Οι υμνητικές και εγκωμιαστικές αναφορές των εφημερίδων στη Μακρόνησο δυσχεραίνει την καθημερινή ζωή των εξόριστων. Κάτι ανάλογο επισημαίνεται στο ποίημα «Μακρόνησος» της συλλογής *Περιμένω: ποιήματα* (1979) του Καρούσου. Ο αφηγητής στους εναρκτήριους στίχους του ποιήματος αναφέρει χαρακτηριστικά: *Τήν ακίνητη ζωή μας εμαστήγισαν / γιγάντιοι φαρμακεροί κι αλλόφρονοι / οι τίτλοι των εφημερίδων σου / και τό μωλό μας εκοπάνησαν επίμονα (...) / μας εκομματίασαν τή σάρκα (...). / Κ' άμορφους όγκους έπειτα μας σώριασαν / απάνω στήν αντρεία μας ν' ασελήσουν.* Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω...*, ό. π., σ. 36.

που κατακλύζουν, σε καθημερινή σχεδόν βάση, τις αθηναϊκές εφημερίδες της περιόδου 1947 – 1950.⁴⁶⁵ Με άλλα λόγια, οι κάθε λογής εξουσιαστικοί μηχανισμοί επιδιώκουν να παρουσιάσουν το στρατόπεδο της Μακρονήσου, στη σφαίρα της δημόσιας ζωής, ως έναν τόπο «επιβολής πολιτισμικών συμπεριφορών, που απαγόρευαν την ύπαρξη οποιαδήποτε άλλης μορφής παραγωγής πολιτισμικού νοήματος».⁴⁶⁶ Η ποίηση - μαρτυρία, που προβάλλει μια σωρεία σωματικών και ψυχικών δοκιμασιών που υφίστανται οι έγκλειστοι, συνιστά έναν ενημερωτικό,⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το "Μέγα Εθνικόν Σχολείον...», *ό. π.*, σ. 115 – 145: 115 – 116. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ερευνητικά ευρήματα του Χάγκεν Φλάϊσερ, που αποδεικνύουν την εκστρατεία της ελληνικής κυβέρνησης της περιόδου για μια «διαφημιστική καμπάνια» της Μακρονήσου στο εξωτερικό. Σύμφωνα με τον ερευνητή, η «εκστρατεία» σκόπευε «να πληροφορήσει τη διεθνή κοινή γνώμη για τα αποτελέσματα αυτού του πρόσφατου πειράματος» με στόχο την "αναπροσαρμογή πολιτών" [civic readaptation]. Ο Φλάϊσερ υποστηρίζει ότι η ελληνική κυβέρνηση κατασκευάζει και κυκλοφορεί μια «εικονογραφημένη μπροσούρα γραμμένη στα αγγλικά», προκειμένου να «εγκωμιάσει το "σεμινάριο," αν όχι το "Πατριωτικό Πανεπιστήμιο της Μακρονήσου," σε ωραίο ηθικό και φυσικό περιβάλλον, ως άκρως πετυχημένο πείραμα που θα μπορούσε να χρησιμεύσει σαν "πρότυπο για άλλες δημοκρατικές χώρες, πως δηλαδή να απολυμάνουν τη νέα γενιά" από τη "διεθνή αρρώστια" του κομμουνισμού». Συνεχίζοντας ο ιστορικός επισημαίνει ότι: «Ο συντάκτης της μπροσούρας είναι μάλιστα σε θέση να παραπέμψει σε διάσημους ξένους επισκέπτες, όπως τον αντιπρόεδρο της Βουλής των Λόρδων, ο οποίος απερίφραστα σύστησε την "επανάληψη του θαυμάσιου αυτού πειράματος σε πολλές άλλες χώρες». Αναφερόμενος, τέλος, ο ερευνητής στα απροσδόκητα επιτυχή αποτελέσματα της συγκεκριμένης διαφημιστικής καμπάνιας, διαμνύει ότι τον Σεπτέμβριο του 1950: «η αμερικανική πρεσβεία στην Αθήνα λαμβάνει ένα εμπιστευτικό τηλεγράφημα από τη Γερμανία. Η εκεί Ύπατη Αρμοστεία των ΗΠΑ ανακοινώνει πως προτίθεται να στήσει "στρατόπεδο αναπροσανατολισμού" [reorientation camp] για τους "νεαρούς κομμουνιστές εγκάθετους" που εξοκολούθουν να διεισδύουν στο Δυτικό Βερολίνο με αντιαμερικανικούς σκοπούς, όπως παράνομη αφισκόλληση κατά της ατομικής βόμβας! Με το σκεπτικό όλα αυτά τα "νεαρά υποχέρια" της κομμουνιστικής προπαγάνδας να μην κλειστούν σε κανονικές φυλακές (στις οποίες άλλωστε υπήρχε ήδη πρόβλημα χώρου), αλλά να "αναμορφωθούν" σε ειδικά εκπαιδευτήρια, η Αρμοστεία επιθυμεί να πληροφορήσει όλα τα σχετικά – πρόγραμμα, μεθόδους, αλλά και ενδεχόμενες ατέλειες – με τις εμπειρίες του "ελληνικού εγχειρήματος"». Βλ. Χάγκεν Φλάϊσερ, «Μακρόνησος 1950: Πρότυπο για τη Γερμανία του Ψυχρού Πολέμου; Αμερικανικοί Προβληματισμοί και Συνταγές για τη Δημοκρατική "Αναμόρφωση"», στο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, *ό. π.*, σ. 199 – 224: 204. Στα κείμενα, που εξετάζουμε, εντοπίστηκε η περίπτωση ενός συγγραφέα που καυτηριάζει το γεγονός ότι το «φαινόμενο» της Μακρονήσου αποτέλεσε πρότυπο για ισχυρά κράτη. Πιθανότατα, ο Καρούσος να γνώριζε τις διαθέσεις της γερμανικής Ύπατης Αρμοστείας των ΗΠΑ να επηρεαστεί από το πείραμα της Μακρονήσου και να δημιουργήσει κάτι ανάλογο στη Γερμανία. Για τον λόγο αυτό, στο ποίημα «Μακρόνησος της συλλογής *Περιμένω: ποιήματα* (1979), ο Καρούσος, αναφερόμενος σε φρικαλεότητες που συνέβησαν στο νησί όπως λ. χ. ακόμη και το κάψιμο ζωντανών ανθρώπων, υποστηρίζει ότι: *Καί νά! / Τό πυρπολούμενο δοκάρι εγίνηκε / σημείο / πού ατενίζουνε οι δυνατοί λαοί / και σάν πυρσό τ' αδράχνουνε / και σύμβολο τό κάνουνε / της μεγάλης Νίκης των Ανθρώπων / Μακρόνησος! Μακρόνησος! Μακρόνησος! / της ανθρωπιάς και της αντρειάς μήτρα φλεγόμενη*. Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω...*, *ό. π.*, σ. 37.

⁴⁶⁶ Η φράση ανήκει στον Παπαθεοδώρου. Βλ. Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Η "πυκνοκατοικημένη ερημιά"...», *ό. π.*, σ. 227 – 244: 239.

⁴⁶⁷ Μία από τις βασικές επιδιώξεις των ποιητών είναι να γνωστοποιήσουν τι συνέβαινε στη Μακρόνησο. Κάτι ανάλογο αποδεικνύεται και από τα κείμενα. Στο ποίημα «Καιρός να χτίσουμε, παιδιά», της συλλογής του Καρούσου, ο αφηγητής, επισημαίνοντας τις δυσκολίες διαβίωσης (άσχημες καιρικές συνθήκες, ανελέητοι και επαναλαμβανόμενοι ξυλοδαρμοί, προβλήματα στέγασης) που οι εξόριστοι αντιμετώπιζον, αναφέρει ότι αυτοί θα επιδοθούν στην κατασκευή ενός *τραγουδιού*. Εικάζουμε ότι ο αφηγητής, μέσω της χρήσης της λέξης *τραγούδι*, θα μπορούσε έμμεσα να αναφέρεται στη διαδικασία παραγωγής ποιητικού λόγου. Σε περίπτωση που ο παραπάνω συλλογισμός ευσταθεί, η παραγωγή ποιητικού λόγου συντελείται προκειμένου να ενημερωθούν οι άνθρωποι, εκτός

αντιρρητικό και καταγγελτικό λόγο. Η ποίηση πραγματοποιεί μια πολιτισμική «αντιπολίτευση» στην «επίσημη εικόνα» της Μακρονήσου, έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε από εξουσιαστικούς, δημοσιογραφικούς, ακαδημαϊκούς και άλλους μηχανισμούς. Τα συγκεκριμένα έργα αντιστέκονται στα «ηγεμονικά σχήματα» της κυρίαρχης ιστορικής κουλτούρας. Μέσω αυτού του είδους της ποίησης καθίσταται δυνατή η πραγματοποίηση μιας μετάβασης από μια γραμμική, ομογενοποιητική και «επική» ιστορία σε μια πολυφωνική ιστορική μνήμη. Ταυτόχρονα, η παρέμβαση αυτή εκφράζει την αγωνία των συγγραφέων για μια πιο «ευρύχωρη» ιστορική αφήγηση που θα αφουγκράζεται τις φωνές των «Άλλων». Επιπροσθέτως, τα κείμενα εκδίδονται⁴⁶⁸ σε περίοδο που το ΚΚΕ είναι εκτός νόμου, ο κρατικός μηχανισμός τέθηκε στην υπηρεσία της «από – εαμοποίησης» και οι νικητές διαμορφώνουν τη μνήμη και τη λήθη των ιστορικών συμβάντων.⁴⁶⁹ Οι συγγραφείς, μέσω των αποκαλύψεων της λογοτεχνίας, αντιστέκονται σε μία ενική συγκροτούμενη ιστορική αφήγηση των νικητών. Ο έντονα καταγγελτικός χαρακτήρας των κειμένων αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν συνυπολογίσουμε ότι τα κείμενα αναδεικνύουν θεματικές του εμφυλίου που αποτελούν «ταμπού» για την ιστορική αφήγηση έως και το 1989.⁴⁷⁰ Ο Ζακ Ντεριντά αντιλαμβάνεται το «άλγος του αρχείου» ως διερεύνηση των τραυματικών στιγμών του παρελθόντος λόγω της λαχτάρας για μνήμη, αλλά και με την ελπίδα απολύτρωσης από τις μνήμες αυτές.⁴⁷¹ Υπό αυτό το πρίσμα, η λογοτεχνική ανάδειξη των καταγγελιών λειτουργεί κι ως τρόπος λύτρωσης των συγγραφέων από τις τραυματικές μνήμες.⁴⁷²

3. Η αποσιώπηση της τραυματικής εμπειρίας: η ανάδειξη ποίησης ερωτικού περιεχομένου

Στα υπό εξέταση ποιητικά κείμενα, μία πρώτη αφηγηματική στρατηγική επεξεργασίας του τραύματος σχετίζεται με την «απροκάλυπτη» κατάδειξη του στη

στρατοπέδου, για τα εκεί τεκταινόμενα. Ο αφηγητής αναφέρει χαρακτηριστικά: *τότε θά υψώσουμε για συντροφιά στην ερημιά / τό βροντερό τραγούδι. / (...) και των τρελών μας τά ουρλιαχτά των άψυχων ο βόγγος / και των βασανισμένων τά ξεφωνητά / και των βασανιστών τους οι βλαστήμιες / θά φτάσουνε μακριά στους συνανθρώπους μας (...)*. Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω...*, ό. π., σ. 45.

⁴⁶⁸ Αναφερόμαστε σε όσα εκδόθηκαν πριν το 1974.

⁴⁶⁹ Λεπτομέρειες σχετικά με τα αντίστοιχα ιστορικά στοιχεία, βλ. στο τέταρτο κεφάλαιο της μελέτης.

⁴⁷⁰ Το θέμα αναπτύσσεται διεξοδικά στο τέταρτο κεφάλαιο της μελέτης.

⁴⁷¹ Βλ. Ζακ Ντεριντά, *Η έννοια του αρχείου*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Εκκρεμές, Αθήνα ²1996, σ. 12.

⁴⁷² Κάτι ανάλογο υποστηρίζεται και από τον Ραυτόπουλο: «Η καταγραφή της "ιστορικής εμπειρίας" [από έναν λογοτέχνη] μπορεί να αντανάκλα είτε την κατάφαση είτε την αμφιβολία ή την αμφισβήτηση, ακόμη και την επιθυμία "απαλλαγής," απομάκρυνσης». Βλ. απάντηση 8.

λογοτεχνική αφήγηση. Αφηγηματική τεχνική που προσδίδει στα κείμενα έναν έντονο καταγγελλικό χαρακτήρα. Στη συνέχεια, το επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος θα παραμείνει σε ποιητικά κείμενα, που γράφονται από εξόριστους συγγραφείς κατά τη διάρκεια της κράτησής τους. Αυτά τα κείμενα προβάλλουν εκ διαμέτρου αντίθετες τεχνικές αφήγησης από μια ευθεία αναπαράσταση και αναφορά της τραυματικής εμπειρίας. Όπως θα διαφανεί παρακάτω, αυτές οι ποιητικές «φωνές» υιοθετούν διαφορετικούς αφηγηματικούς τρόπους έκφρασης, όπως η πλήρης αποσιώπηση στοιχείων της τραυματικής εμπειρίας, η εσωστρέφεια, ο εξομολογητικός τόνος και η υπαινικτικότητα. Υποστηρίζεται ότι η αφηγηματική σιωπή χαρακτηριστικών της βιωμένης εμπειρίας «αφήνει» περιθώρια ανάπτυξης νέων θεματικών. Τέλος, θα τονισθεί ότι και τα κείμενα, που δεν αποκαλύπτουν τις απαράδεκτες συνθήκες διαβίωσης της εξορίας, αντικατοπτρίζουν, για διαφορετικούς λόγους, την αντίδραση και την αντίσταση των συγγραφέων προς το καθεστώς ανελευθερίας που αντιμετωπίζουν.

Ερευνώντας κανείς το corpus των κειμένων, που γράφτηκαν από ποιητές εξόριστους στη Μακρόνησο κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού τους, είναι σε θέση να διαπιστώσει ότι υπάρχουν και περιπτώσεις συγγραφέων που δεν διαπνέονται από την επιθυμία «εργαλειοποίησης» της ποίησης, προκειμένου να παρουσιάσουν με ξεκάθαρο, αν όχι νατουραλιστικό, τρόπο την βιωμένη πραγματικότητα της Μακρονήσου. Θα αναφέρουμε ευθύς ένα τέτοιο δείγμα ποιητικής γραφής. Έχει γίνει ήδη λόγος, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, σχετικά με την ανέκδοτη ποιητική συλλογή *Σύγχρονοι Άγγλοι ποιηταί* του Λεφτέρη Ραφτόπουλου.⁴⁷³ Το ερευνητικό ζητούμενο που προκύπτει είναι αν η συλλογή απηχεί τη βιωμένη εμπειρία του εξόριστου – λογοτέχνη στη Μακρόνησο; Ως προς το ερώτημα αυτό, αξίζει να επισημάνουμε ότι η ποιητική έκφραση χαρακτηρίζεται από ερμητισμό και απροσδιοριστία. Με άλλα λόγια, ελάχιστα είναι τα στοιχεία ιστορικού ρεαλισμού που ανιχνεύονται στη συλλογή. Αυτά περιορίζονται στην παράθεση της ημερομηνίας γραφής του κάθε ποιήματος ξεχωριστά.⁴⁷⁴ Η ημερομηνία δεν εντοπίζεται κατά τη συμπερίληψη των ποιημάτων στις μεταγενέστερες συλλογές *Αποστασία* (1951) και

⁴⁷³Βλ. την εισαγωγική ενότητα «Διευκρινίσεις σχετικές με τους συγγραφείς και το πρωτογενές υλικό της συγκεκριμένης μελέτης».

⁴⁷⁴Θυμίζουμε ότι η ημερομηνία γραφής απαντάται στα εννέα από τα έντεκα ποιήματα του Ραφτόπουλου στη συλλογή.

Νεκρή ζώνη (1982).⁴⁷⁵ Η συλλογή δε συνιστά ποιητικό κείμενο που οι τοπικές του συνιστώσες να του προσδίδουν την αξία λογοτεχνικής μαρτυρίας.⁴⁷⁶ Και αυτό γίνεται εύκολα αντιληπτό, καθώς η ποιητική γραφή δεν καταδεικνύει τον τόπο συγγραφής της συλλογής. Επιπλέον, παρατηρείται αποσιώπηση των όψεων της βιωμένης εμπειρίας του υποκειμένου που υφίσταται τις ακραίες συνέπειες του εκτοπισμού στο πρώτο μεταπολεμικό στρατόπεδο συγκέντρωσης του δυτικού «ελεύθερου» κόσμου.

Σε όλα τα ποιήματα υποβόσκει ο απόηχος μιας θλιβερής και καταθλιπτικής πραγματικότητας. Απόηχος που γίνεται αντιληπτός από τη συχνή χρήση φράσεων που παραπέμπουν συνειρμικά σε πτυχές της ανθρώπινης δυστυχίας χωρίς, όμως, περαιτέρω διευκρινιστικές αναφορές. Οι στίχοι του ποιήματος «Επανάληψη» είναι ενδεικτικοί: *Ύστερα δύο φτερά μ' όλο το πλάτος της ανθρώπινης απελπισίας / πάνω από δύο σειρές βράχους φύλακες σιωπής. (...) / Ύστερα μια φράση σακατεμένη, / σωρός σκελετωμένα λόγια, πληγιασμένες φωνές.* Η αφόρητα καταθλιπτική διάθεση καθώς και η αποφυγή της σαφήνειας που υποβόσκει, αν ανατρέξει κανείς τις σελίδες της υπό εξέταση συλλογής,⁴⁷⁷ ενισχύονται αφηγηματικά και από την προσπάθεια του συγγραφέα για απόδοση των δυσάρεστων ψυχικών καταστάσεων με έναν τρόπο έμμεσο και συμβολικό. Θεωρούμε χαρακτηριστικούς τους στίχους του ποιήματος «Καλοκαιρινή απολογία»: *Μήν πείς πώς απόψε / συνεχίζει η καρδιά μας / τόν ύπνο της ηρεμίας / αγκομαχάει / μαζί / μέ τήν ανάμνηση / μέ τούς ανεμοστρόβιλους / τής χτεσινής βουής.* Η έντονη μελαγχολική διάθεση, που διαπνέει τη συλλογή, γίνεται έκδηλη και από τη συχνή χρήση παρομοιώσεων, όπως λ. χ. *ήλιος ώριμος, σαν πρώιμος άρρωστος καρπός.* Η παρομοίωση μεταλλάσσει το θετικό σημασιολογικό περιεχόμενο μίας λέξης (*ήλιος*) δίνοντας της αρνητικές ιδιότητες.

Το θεματικό μοτίβο που κυριαρχεί στη συλλογή είναι η απώλεια. Η έννοια της απώλειας είναι πολυδιάστατη και σχετίζεται, ως επί το πλείστον, με τη στέρηση του αγαπημένου προσώπου. Ολόκληρη σχεδόν η συλλογή διαπνέεται από το αίσθημα της μοναξιάς και της ανησυχίας εξαιτίας του πόνου της απουσίας. Το αγαπημένο

⁴⁷⁵Βλ. την ενότητα «Διευκρινίσεις σχετικές με τους συγγραφείς και το πρωτογενές υλικό της συγκεκριμένης μελέτης».

⁴⁷⁶Για το θέμα του πως μπορεί να λειτουργήσει η ποίηση ως μαρτυρία των ιστορικών εμπειριών του 20^{ου} αιώνα, βλ. Ζακ Ντεριντά, *Μαρτυρία και μετάφραση: επιβιώνοντας ποιητικά*, μτφρ. Β. Μπιτσώρης, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, Αθήνα 1996.

⁴⁷⁷Στο ποίημα «Νυχτερινά τριαντάφυλλα», ο αφηγητής αναφέρει: *Νυχτερινά τριαντάφυλλα σε κάποιο αγκάθι / τους καρφίτσωμένη σου η καρδιά / και στήν καρδιά καρφίτσωμένη η απελπισία / κλεμμένος απ' τα χείλη ο λογος λουλουδίξει / κί η μνήμη στη ματιά / ένα μπουκέτο χαμόγελα φωτιάς.*

πρόσωπο γίνεται στις περισσότερες περιπτώσεις η μοναδική έγνοια, το αποκλειστικό σημείο αναφοράς, η έμπνευση της ποιητικής ιδέας καθώς και ο αποδέκτης της ποιητικής γλώσσας. Δειγματοληπτικά αναφέρουμε στίχους από το ποίημα «Ροή»: *Θα ξανάρθω σπαρτάριζες θα ξανάρθω.(...) / Θα ξανάρθω μ' ανασκαλεύει η μνήμη της φωνής σου. / Τι άλλο απομένει εκτός από το φυλλορρόημα του καιρού / πάνω από την απελπισία που χαμογέλαε, (...) / Τώρα μετράω το χρόνο ανάμεσα σε δύο μεσάνυχτα. / Κάθε μεσονύχτι σε κερδίζω κι ένα μικρό βήμα. / Ακούω πιο καθαρά την καρδιά σου / σε βλέπω να ξεκόβεις απ' τη σκιά.* Ο αφηγητής, μάλιστα, δεν παραλείπει να τονίσει ότι δεν γνωρίζει πότε θα σταματήσει να μετράει τον χρόνο που του απομένει προκειμένου να ξαναϊδωθεί με την ερωτική του σύντροφο.⁴⁷⁸ Γεγονός που επιβεβαιώνει ότι δεν προβλέπεται μια άμεση αλλαγή στην κατάσταση δυσφορίας που το υποκείμενο της αφήγησης αντιμετωπίζει. Η συγκεκριμένη στενάχωρη και δυσβάστακτη κατάσταση ενισχύεται αφηγηματικά, αρκεί να συνυπολογίσει κανείς και τα προβλήματα που προκαλούνται στην επικοινωνία του αφηγητή με την αγαπημένη του. Όπως ο αφηγητής θα παραδεχτεί η επικοινωνία τους λάμβανε χώρα *με γράμματα που πάντα αργούσαν ναρθούνε.* Η δυσφορία που βιώνει ο αφηγητής, λόγω της στέρησης του αγαπημένου προσώπου,⁴⁷⁹ θα επιφέρει αφηγηματικά την ανάδειξη δύο κυρίως αποτελεσμάτων. Η ανάμνηση της ερωτικής συντρόφου και η ακατάπαυστη αναζήτηση τρόπων προσέγγισης της αποτελούν τις κινητήριες δυνάμεις της ποιητικής γραφής. Στο ποίημα «Αιφνιδιασμός», ο αφηγητής επισημαίνει χαρακτηριστικά: *Από τα μάτια σου πήρα το πρώτο σου φιλί. / Να μπόρεια να στο στείλω πίσω απόψε / απόψε στις δυό / δε θα' θελα να κυλιστεί στις λάσπες, / σε λάκκους π' άναψε η φωτιά για να βλαστήσει ο θάνατος, / να στο 'στελνα – πώς να ταξιδέψει / μέσ στην ομίχλη.*

Ο Δ. Ν. Μαρωνίτης, προλογίζοντας το βιβλίο με τίτλο *Ημερολόγιο φυλακής* (2000) του Παύλου Ζάννα, ισχυρίζεται ότι ένας από τους βασικούς λόγους που ωθούν έναν κρατούμενο στη γραφή είναι η μοναξιά. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «γύρευες μολύβι και χαρτί» νιώθοντας «απομόνωση πρώτα από τον έξω κόσμο· μοναχικό ύστερα βάρος όσων σε περιβάλλουν και τους περιβάλλεις νυχθημερόν, δίχως διακοπή, τέλος, το χρέος να είσαι μόνος απέναντι στον εαυτό σου – μια άλλη

⁴⁷⁸ Απευθυνόμενος ο αφηγητής στη σύντροφό του θα αναρωτηθεί: *ποιός ξέρει ακόμα πόσο και τό μέτρημα / θάναι ιστορία παλιά (...).*

⁴⁷⁹ Οι στίχοι του ποιήματος «Φθορά» είναι ενδεικτικοί του ότι οι μέρες, που το ερωτευμένο ζευγάρι περνάει χωριστά, συνιστούν ουσιαστικά χαμένες μέρες: *Απόψε εγκαταλείφθηκε τ' όνειρο πάνω / στην τέφρα τής μέρας πούσβησε δίχως / η ανάσα μας νά ζεσταθεί.*

μοναξιά αυτή σχεδόν αβάστακτη».⁴⁸⁰ Την ίδια διαπίστωση εντοπίζουμε και στους στίχους του Ραφτόπουλου. Στο ποίημα «Αδυναμία», ο αφηγητής αναφέρει χαρακτηριστικά: *Με δύο λιθάρια μοναξιάς / δύο χούφτες αρμυρό νερό / λέω να σου υψώσω ένα τραγούδι, / θαρρώ πως κάποτε ήξερα να τραγουδώ*. Παρά την απουσία του, το αγαπημένο πρόσωπο συντροφεύει⁴⁸¹ τις ατελείωτες στιγμές της εξορίας και δραστηριοποιεί την ποιητική φαντασία. Στο ποίημα «Ιχνηλασία», ο αφηγητής, μέσω μνημονικών ανακλήσεων, αναδεικνύει αφηγηματικά παρελθοντικές ευτυχισμένες στιγμές με την αγαπημένη του: *κι η μνήμη / ένα μπουκέτο χαμόγελα φωτιάς (...) / Ξαναζητώ τη φωνή σου της ευτυχισμένης άγνοιας, / με κείνη την κατασταλαγμένη γύρη και τα ξεφωνητά, / τις παρθένες γωνίες με χείμαρρους χαμομηλιών (...)*. Γνωρίζοντας από εξωκειμενικές πληροφορίες τον χώρο γραφής της συλλογής, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο ποιητής, μέσω της γραφής, δραπετεύει από ένα δυσβάσταχτο παρόν. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ποιητική γραφή αποτελεί μια διαδικασία αποφόρτισης της «φυλακισμένης» σκέψης. Ταυτόχρονα, η μη απώθηση του ερωτικού συναισθήματος και η αποκλειστική σχεδόν κειμενική προβολή του μπορεί να θεωρηθεί πράξη αντίστασης του γράφοντος υποκειμένου στις εξουσιαστικές διαδικασίες μετάλλαξης και αφομοίωσης του συνειδησιακού κόσμου του κρατούμενου. Συνεπώς, παρατηρούμε μια μορφή αντίστασης κατά της ανελευθερίας του καθεστώτος, κυρίως μέσω της έκφρασης ανθρώπινων και ερωτικών συναισθημάτων, σε μια ελεύθερη στιγμή, κατά τη διαδικασία σύλληψης και γραφής της συλλογής.

Υποστηρίζεται ότι, εκτός από την έκφραση ερωτικού συναισθήματος, τρόπος αντίστασης της λογοτεχνικής γραφής στους εξουσιαστικούς μηχανισμούς του στρατοπέδου θεωρείται και ο αφηγηματικός τρόπος διάσωσης της συλλογής. Πώς η συλλογή *Σύγχρονοι Άγγλοι ποιηταί* «αντιμετώπισε» τον «σκόπελο» της λογοκρισίας; Με ποιους τρόπους η ποιητική φωνή επιτυγχάνει να αντιπαρέλθει το αδιάκριτο βλέμμα του λογοκριτή; Πώς μπορούμε σήμερα να αξιολογήσουμε τη συλλογή μέσα σε αυτό το συγκεκριμένο πλαίσιο παραγωγής γραπτού λόγου;

⁴⁸⁰Βλ. Παύλος Ζάννας, *Ημερολόγιο φυλακής*, Εστία, Αθήνα 2000, σ. 10.

⁴⁸¹Έχει υποστηριχτεί από την Ιλίνσκαγια ότι η «ποιητική εξομολόγηση με τη μορφή μιας επιστολής» χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον «από τους εξόριστους φυλακισμένους ποιητές». Βλ. Σόνια Ιλίνσκαγια, *Η μοίρα μας γενιάς...*, ό. π., σ. 67.

Ας ξεκινήσουμε τη διερεύνηση του θέματος με κάποιες αναγκαίες ιστορικές διευκρινίσεις σχετικά με μία σκόπιμη ενέργεια επίβλεψης και παρακολούθησης των διαφόρων εκφάνσεων του γραπτού λόγου κρατούμενων, κατά την αλληλογραφία τους, από τις διευθύνσεις των τόπων εξορίας. Κατά τη διάρκεια του ελληνικού εμφυλίου πολέμου και μετά τη λήξη αυτού, η λογοκρισία θα συμπεριληφθεί οργανικά στο πεδίο των ψυχικών δοκιμασιών, των απαγορεύσεων και των στερήσεων, που οι κανονισμοί των φυλακών και των στρατοπέδων πειθαρχημένης διαβίωσης θα επιβάλλουν στους εξόριστους και στους πολιτικούς κρατούμενους. Η αλληλογραφία των έγκλειστων, που αναμφισβήτητα αποτελούσε τον μοναδικό τρόπο επικοινωνίας με την ελεύθερη κοινότητα, καθώς στη Μακρόνησο απαγορεύονταν τα επισκεπτήρια, ήταν ελεγχόμενη ως προς το περιεχόμενο και ως τη συχνότητά της. Οι διευθύνσεις των φυλακών και των στρατοπέδων επέτρεπαν στους κρατούμενους μόνο την επιστολική επικοινωνία μία ή δύο φορές το μήνα, ανάλογα με την ανεκτικότητα και την επιείκεια των υπευθύνων, καθώς και τις νομοθετικές αλλαγές που επιδέχεται ο σωφρονιστικός κώδικας στη διάρκεια των χρόνων κράτησης. Κάποιοι επιπρόσθετοι περιορισμοί αφορούσαν τους αποδέκτες – παραλήπτες της αλληλογραφίας καθώς και το θεματικό περιεχόμενο αυτής. Οι κρατούμενοι είχαν τη δυνατότητα να στέλνουν επιστολές μόνο σε συγγενείς πρώτου βαθμού και όχι προς τις αρχές ή προς τον τύπο. Η αλληλογραφία μεταξύ εξόριστων ήταν απαγορευμένη. Τα γράμματα, από και προς τους κρατούμενους, συγκεντρώνονταν από τη διεύθυνση. Η διεύθυνση ήλεγχε το περιεχόμενό τους και διέγραφε λέξεις ή φράσεις που θεωρούσε επιλήψιμες ή ενοχοποιητικές, καθώς αυτές δεν αντικατόπτριζαν θέματα οικογενειακής φύσεως. Εξόριστοι που δεν ταυτίστηκαν με τις «επιταγές» της διοίκησης, κατά τη διαδικασία της αλληλογραφίας τους, παραπέμφθηκαν στις αρμόδιες εισαγγελικές αρχές για άσκηση ποινικών διώξεων.⁴⁸²

Ο σημειωτικός διάκοσμος της αλληλογραφίας ενισχύει τη διάθεση παρέμβασης της εξουσίας και την υπακοή, που καλούνται να επιδείξουν οι κρατούμενοι στη διάθεση αυτή. Οι λογοκριτικές παρεμβάσεις των αρμόδιων γραφείων και οι περιορισμοί αποτυπώνονται στο χαρτί ως ανεξίτηλα κειμενικά ίχνη. Η λογοκριτική βία γίνεται αντιληπτή στους φακέλους των επιστολών αλλά και στα ίδια τα κείμενα. Στα χαρτιά σφραγίζονταν φράσεις ή λέξεις, όπως «Ελογοκρίθη», «Αγαπάτε τη θρησκεία και την ηρωική Ελλάδα. Σεβαστείτε τους νόμους της», «Μη ξεχνάς ότι

⁴⁸²Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 178 – 196.

εγεννήθης Έλλην» ή «γράφετε δι' αυστηρώς προσωπικά σας ζητήματα», «απαντάτε εν συντομία και μόνον διά οικογενειακά ζητήματα» κ. ά. Η λογοκρισία αποτελεί μια επιπρόσθετη μεθοδολογία των κολαστικών ενεργειών που επινοεί η εξουσία, επιδιώκοντας να ασκήσει επίδραση και έλεγχο σε μια ουσιώδη και αναγκαία δραστηριότητα των υποκειμένων του εγκλεισμού: στη διαδικασία επικοινωνίας και επανασύνδεσης, μέσω της γραφής, με τον Άλλο. Παραβιάζοντας τον χώρο της ιδιωτικής συνομιλίας, η εξουσία είχε τη δυνατότητα να διεισδύσει σε θέματα προσωπικής φύσεως των κρατούμενων. Με αυτόν τον τρόπο, η εξουσία ήλεγχε τις συναισθηματικές αντιδράσεις των υποκειμένων στις συνθήκες του εγκλεισμού. Η εξουσία έκρινε το κατά πόσο αφομοιώθηκαν ή όχι τα «αναμορφωτικά» και εθνικόφρονα διδάγματα. Τέλος, η εξουσία εξασφάλιζε τη μη διαρροή πληροφοριών για το συντελούμενο εκεί έργο.⁴⁸³ Το ιδιωτικό, αν και προϋποθέτει τη διασφάλιση της μυστικότητας της ιδιωτικής ζωής, δημοσιοποιείται, προκειμένου να ενισχυθεί η πληροφόρηση και η παρακολούθηση σκέψεων ή πιθανών ενεργειών των κρατούμενων. Άλλωστε, η εξουσία και η επιτήρηση μπορούν να επιτευχθούν μέσω της βαθιάς γνώσης του καθενός κρατούμενου ξεχωριστά.⁴⁸⁴

Έχει ήδη διατυπωθεί ότι οι κρατούμενοι ανακαλύπτουν τρόπους αντίστασης στις εξουσιαστικές στρατηγικές των εξουσιαστών. Ως τέτοιοι τρόποι μπορούν να θεωρηθούν τόσο η πράξη συγγραφής λογοτεχνίας, όσο και η έκφραση, μέσω του λογοτεχνικού φαινομένου, καταγγελιών των συνθηκών της βιωμένης εμπειρίας ή ακόμη και η έκφραση ερωτικού συναισθήματος. Η ανακάλυψη της συλλογής, *Σύγχρονοι Άγγλοι ποιηταί*, μας φέρνει αντιμέτωπους με επιπρόσθετα θέματα ανίχνευσης και χαρτογράφησης πρακτικών αντίστασης των λογοτεχνικών κειμένων που γράφτηκαν από συγγραφείς εξόριστους στη Μακρόνησο, κατά τη διάρκεια της κράτησης τους απέναντι στην επιβαλλόμενη λογοκρισία. Ο τρόπος αντιμετώπισης της τελευταίας από τη λογοτεχνία – είτε πρόκειται για σιωπή, είτε για παρωδία, είτε για δυσνόητη και διαφορούμενη γλώσσα, αποτελεί μέθοδο διαφυγής την οποία υιοθετούν συγγραφείς διαφορετικών γενεών, μη ταυτισμένων πολιτικών πεποιθήσεων (σε αντίθεση με ότι κοινώς και ευρέως πιστεύεται), και όχι όμοιων αισθητικών αναζητήσεων.

⁴⁸³ Στο ίδιο, σ. 178 – 196.

⁴⁸⁴ Η συγκεκριμένη φουκωϊκή θέση έχει αναπτυχθεί σε προγενέστερο σημείο της μελέτης, βλ. τα συμπεράσματα την ενότητας «Η αφηγηματική στρατηγική της ευθείας αναφοράς στις τραυματικές εμπειρίες».

Ωστόσο το ερευνητικό μας ενδιαφέρον επικεντρώνεται σε μια αδημοσίευτη ποιητική συλλογή του Ραφτόπουλου. Θυμίζουμε ότι η συλλογή περιλαμβάνει ποιήματα γραμμένα στη Μακρόνησο μεταξύ του 1948 και του 1950. Ως καταλυτικό κίνητρο της αναζήτησης και της τελικής εύρεσης της συλλογής στάθηκε για εμάς η ακόλουθη παραδοχή του συγγραφέα στο βιβλίο του *Το μήκος της νύχτας, Μακρόνησος 48 -50* (1995): «Εσύ που είχες γράψει κάποιους στίχους, σκεφτόσουν με τι τρόπο θα τους γλίτωνες από σίγουρο σκίσιμο, αν σου τους έβρισκαν. Τελικά είπες πως ο καλύτερος τρόπος θα ήταν το ταχυδρομείο σας. Βέβαια υπήρχε ο σκόπελος της λογοκρισίας. Ε, κάπως θα ξεπερνιόταν κι αυτός! Έκανες κάτι σαν μικρό τετράδιο, έγραψες στο εξώφυλλό του "Σύγχρονοι άγγλοι ποιηταί" (η χώρα μας, βλέπεις, ήταν τότε "υπό την προστασίαν" των συμμάχων μας άγγλων), αντέγραψες στις πρώτες του σελίδες δύο ποιήματα του Έλιοτ, κι από κεί και πέρα έβαλες τα δικά σου, (...)».⁴⁸⁵ Η παρουσία της συγκεκριμένης συλλογής, η οποία επιβεβαιώνεται στο ίδιο βιβλίο και από τη φωτογραφία του εξωφύλλου της στο οποίο αναγράφεται ο τίτλος της και το αποτύπωμα σφραγίδας που αναφέρει «3^{ος} λόχος, ελογοκρίθη»,⁴⁸⁶ ως δείγμα λογοτεχνικής γραφής δημιουργεί μια σειρά ερωτημάτων. Ερωτήματα που θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στη συνέχεια της ενότητας.

Αν συμφωνήσουμε με την άποψη του Pierre Bourdieu ότι «η λογοκρισία αποτελεί ένα "μόρφωμα συμβιβασμού" ανάμεσα σε ένα εκφραστικό συμφέρον και σε μια απαγόρευση από την ίδια τη δομή του πεδίου μέσα στο οποίο παράγεται και κυκλοφορεί ο λόγος»,⁴⁸⁷ θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε στη συλλογή το σύνολο των γλωσσικών και μορφολογικών στρατηγικών με τις οποίες η ποιητική φωνή επιτυγχάνει να αντιπαρέλθει το αδιάκριτο βλέμμα του λογοκριτή. Ο τίτλος της συλλογής και όσα έχουμε αναφέρει ως τώρα προϊδεάζουν έναν «επαρκή αναγνώστη» για το προγραμματικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα κινηθεί η συλλογή. Ο τίτλος μπορεί να θεωρηθεί η αφετηρία μιας προγραμματικής μυθοπλαστικής τεχνικής, που δεν είναι άλλη από την πλαστογράφηση του ονόματος του συγγραφέα. Η σκόπιμη ενέργεια απόκρυψης και διαστρέβλωσης των πραγματικών στοιχείων της ταυτότητας του συγγραφικού υποκειμένου θα ενισχυθεί αφηγηματικά από την παράθεση των δύο πρώτων μεταφρασμένων ποιημάτων του Eliot («the dry salvages», μτφρ. Ξύδη και

⁴⁸⁵Βλ. Λεφτέρης Ραφτόπουλος, *Το μήκος της νύχτας...*, ό. π., σ. 150.

⁴⁸⁶Στο ίδιο, σ. 151.

⁴⁸⁷Η φράση αντλείται από άρθρο του Παπαθεοδώρου, βλ. Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Η φωνή και το βλέμμα. Η λογοκρισία στην επιστολογραφία των πολιτικών κρατούμενων», περ. *Αρχειοτάξιο*, τεύχ. 5, Μάιος 2003, σ. 136 – 144: 144.

«Ραψωδία σε μιά ανεμόδαρτη νύχτα», μτφρ. Μελισσάνθη) και από την προσθήκη φανταστικών ονομάτων, άγγλων ποιητών, πάνω από τους τίτλους των υπόλοιπων έντεκα ποιημάτων της συλλογής (ενδεικτικά αναφέρουμε δύο από τα ονόματα αυτά Ast Aubien, Georg Hilt, Edith Rimch). Ο επιτυχής τρόπος διάσωσης της συλλογής, από την παρεμπόδιση της λογοκρισίας, οφείλεται και στην ανεπάρκεια μορφωτικού επιπέδου των εξουσιαστών.⁴⁸⁸

Ανακεφαλαιώνοντας τα συμπεράσματά μας σχετικά με τη συλλογή *Σύγχρονοι Άγγλοι ποιηταί*, είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε τα ακόλουθα: Δεδομένου ότι η ποίηση της Μακρόνησου έχει έντονα πολιτικό και κοινωνικό χαρακτήρα, καταλήγουμε στην άποψη ότι η συλλογή *Σύγχρονοι Άγγλοι ποιηταί* συνιστά ένα από τα ελάχιστα δείγματα ποιητικής γραφής της εξορίας και θα μπορούσε να αποτελέσει μια ξεχωριστή υποενότητα στο corpus των ποιημάτων αυτών. Και αυτό διότι δεν πρόκειται για πολιτική αλλά για ερωτική ποίηση,⁴⁸⁹ παρά το γεγονός ότι η διαδικασία διάσωσης της συλλογής συνιστά πολιτική πράξη. Το περιεχόμενο της συλλογής αποτελεί έναν τρόπο αντίστασης στις «κολαστικές» μεθόδους του στρατοπέδου και θα μπορούσαμε να το παραλληλίσουμε μόνο με ερωτικές επιστολές της εξορίας. Οι ερωτικές επιστολές, γραμμένες κυρίως από γυναίκες, είναι σπάνιες και πρόσφατα έχουν απασχολήσει την επιστημονική κοινότητα.⁴⁹⁰ Αδιαφορώντας για ιδεολογικές χρήσεις της λογοτεχνίας ο Ραφτόπουλος, η ποιητική του γραφή θα αναδείξει, εν τέλει, την αυτονόητη ανάγκη έκφρασης ερωτικού συναισθήματος μέσα σε ένα καθεστώς ανελευθερίας.

4. Η σπερματική αναφορά του τραύματος: η ανάδειξη ποίησης θρησκευτικού περιεχομένου

⁴⁸⁸Ο Ραφτόπουλος γνώριζε «εκ των έσω» το μορφωτικό επίπεδο των εξουσιαστών. Σε τεύχος του περιοδικού *Σκαπανέας*, το 1948, εντοπίσαμε ένα μικρό διήγημα με τίτλο «Στη θάλασσα». Το διήγημα υπογράφεται από έναν Ελ. Ραυτόπουλο. Το περιεχόμενο του διηγήματος αφορά ένα αστείο περιστατικό μεταξύ εξόριστων στη Μακρόνησο. Βλ. Ελ. Ραυτόπουλος, «Στη Θάλασσα...», περ. *Ο Σκαπανέας*, τεύχ. 1 (17), 15 Αυγούστου 1948, σ. 4: 4. Ο Ραφτόπουλος «χρησιμοποιήθηκε» από τον εξουσιαστικό μηχανισμό της Μακρόνησου, προκειμένου να γράφει διηγήματα, που συμπεριλαμβάνονται στο μηνιαίο περιοδικό, που εκδίδει το Γ΄ Τάγμα Σκαπανέων και εξιστορούν τις «χαρούμενες» πτυχές της καθημερινότητας των εξόριστων. Για επιπρόσθετες λεπτομέρειες σχετικά με την εμπλοκή του Ραφτόπουλου με το περιοδικό, βλ. Λεφτέρης Ραφτόπουλος, *Το μήκος...*, ό. π., σ. 57 – 59.

⁴⁸⁹Ο Ραυτόπουλος, σε ερώτηση που του θέσαμε σχετικά με το πώς εξηγεί την ποίηση ερωτικού περιεχομένου από έναν συγγραφέα εξόριστο στη Μακρόνησο, εμμέσως δεν υιοθετεί την άποψη ότι ένας συγγραφέας εξόριστος στη Μακρόνησο δημιουργεί ποίηση ερωτικού περιεχομένου. Βλ. Απάντηση 7.

⁴⁹⁰Βλ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή...*, ό. π., σ. 105 – 113.

Στην παρούσα ενότητα, το ερευνητικό μας ενδιαφέρον θα εστιαστεί στη συλλογή *Προσευχές* (1950) του Δημήτρη Δούκαρη. Η συλλογή περιλαμβάνει ποιήματα που ο συγγραφέας έγραψε ως εξόριστος. Στα ποιήματα δε διαφαίνεται η πρόθεση του συγγραφέα να καταγγείλει ποιητικά τη φρίκη της Μακρονήσου, αλλά η επιδίωξη του Δούκαρη να απαλλαγεί από το άλγος της βιωμένης ιστορικής εμπειρίας μέσω της γραφής. Θα ασχοληθούμε με τα εξής ποιήματα της συλλογής: «IX.», «X.», «XI.», «XII.», «XIII.», «XIV.» και «XV.». Τα ποιήματα γράφονται από τις 2 – 8 – 47 έως 28 – 6 – 49.⁴⁹¹ Αφού αναφέρουμε τα σπερματικά στοιχεία ιστοριογραφικής τροπικότητας των ποιημάτων, θα αναδείξουμε τις θεματικές που αποδεικνύουν ότι το έργο του Δούκαρη αντικατοπτρίζει περισσότερο έναν αγώνα για απελευθέρωση του συγγραφέα από την ιστορική μνήμη, μια πεισματική προσπάθεια για απαλλαγή από τον εφιαλτικό τόπο του μαρτυρίου.

Σημάδια ιστορικής μαρτυρίας εντοπίζονται και στα επτά ποιήματα, που ο Δούκαρης γράφει ως εξόριστος⁴⁹² και περιλαμβάνει στη συλλογή *Προσευχές* (1950). Τα επτά ποιήματα φέρουν τη χρονολογία γραφής τους.⁴⁹³ Ο συγγραφέας δε μαρτυρά στους αναγνώστες τον τόπο δημιουργίας των ποιημάτων αυτών. Ως αναγνώστες, δηλαδή, αν δε γνωρίζαμε από εξωκειμενικές πληροφορίες τον τόπο γραφής των ποιημάτων,⁴⁹⁴ δεν θα μπορούσαμε να τον συμπεράνουμε με βάση τα αφηγηματικά στοιχεία. Ωστόσο, ο συγγραφέας δε θα παραλείψει να εμπλουτίσει το περιεχόμενο των ποιημάτων με στοιχεία σχετικά με τις συνθήκες που επικρατούν στον τόπο κράτησης του ποιητή. Στο ποίημα «X.», ο αφηγητής παραδέχεται ότι αποκόμισε άσχημες εμπειρίες κατά την παραμονή του σε ένα άγονο και βραχώδες νησί. Μάλιστα, η χρήση αφηγηματικών εικόνων, που παριστάνουν πτηνά της θάλασσας να εκστομίζουν πένθιμα εμβατήρια, παραπέμπει τη φαντασία των αναγνωστών στο να εικάσουν ότι στο εν λόγω νησί υπάρχουν ή πρόκειται να υπάρξουν νεκροί: *Γνώρισα τή γεύση του νησιού / τή σκληρή του όψη / τ' άγρια, τ' απότομα βράχια / τούς πονεμένους γλάρους νά πετούν / κρώζοντας τό πένθιμο εμβατήριο (...).*⁴⁹⁵ Και στο ποίημα «XIII.» ο ποιητής, χρησιμοποιώντας το εκφραστικό σχήμα της

⁴⁹¹ Βλ. Δημήτρης Δούκαρης, *Προσευχές, ό. π.*, σ. 17 – 29.

⁴⁹² Θυμίζουμε ότι ο Δούκαρης εξορίστηκε σε Ικαρία και Μακρόνησο από το 1947 έως το 1950.

⁴⁹³ Τα ποιήματα «IX.», «X.», «XI.», «XII.», «XIII.», «XIV.» και «XV.» γράφονται αντιστοίχως στις 2 – 8 – 47, 30 – 3 – 48, 13 – 3 – 49, 15 – 3 – 49, 19 – 3 – 49, 20 – 4 – 49 και 28 – 6 – 49. *Στο ίδιο*, σ. 18, 20, 22, 24, 26, 27 και 29 αντίστοιχα.

⁴⁹⁴ Βλ. την ενότητα «Διευκρινίσεις σχετικές με τους συγγραφείς και το πρωτογενές υλικό της συγκεκριμένης μελέτης».

⁴⁹⁵ Βλ. Δημήτρης Δούκαρης, *Προσευχές, ό. π.*, σ. 19.

προσωποποίησης, φροντίζει να μας ενημερώσει για την «κυριαρχία» του θανάτου στο νησί. Στο ποίημα, ο θάνατος προσωποποιείται σε άνθρωπο που διακατέχεται από μια έντονη επιθυμία να καταβροχθίσει τα πάντα, προκειμένου να ικανοποιήσει τη βουλιμία του. Κατά τη διάρκεια ικανοποίησης αυτών των «βουλιμικών τάσεων», ο θάνατος επιδεικνύει χλευαστικό και σαρκαστικό ύφος, ενώ δε φαίνεται να διακατέχεται από συναισθήματα συμπόνιας και οίκτου για τις απάνθρωπες πράξεις του. Προκειμένου, μάλιστα, να τονισθεί αφηγηματικά το γεγονός της αυξανόμενης συχνότητας του θανάτου στο νησί, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι από τον θάνατο κατάφεραν να ξεφύγουν μόνο τα κύματα της θάλασσας. Ας στρέψουμε την προσοχή μας στους στίχους του ποιήματος: *Στο βράχο εκεί τήν άφισα / πού ζωγράφιζε μ' επιμονή / τή σαρκαστική βουλιμία του / ο θάνατος / κι αυτός έμεινε αδάκρυτος / για νά θυμίζει / στά κουρασμένα από αναφυλλητά κύματα / τήν αγέρωχη όψη της αθανασίας.*⁴⁹⁶

Ποιητικά τεκμήρια της βιωμένης εμπειρίας της εξορίας απαντώνται και στο ποίημα «ΙΧ.». Στους εναρκτήριους στίχους, ο αφηγητής, χρησιμοποιώντας β' ενικό πρόσωπο, θα δηλώσει emphaticά την ψυχική δυσφορία και τη θλίψη κάποιου ατόμου, εξαιτίας ενός ξυλοδαρμού που υπέστη: *Γονάτισε η ψυχή σου / από βάρος του δύσκολου δρόμου / τρίφτηκε στά φαρμακερά αγκάθια / λύγισε απ' τό αίμα πού χύθηκε / πληγές του μανιασμένου βούρδουλα / και του στρατιωτικού κονταριού (...).*⁴⁹⁷ Και στο ποίημα «XV.», ο αφηγητής, ζητώντας τη βοήθεια ενός φυσικού στοιχείου προκειμένου οι άνθρωποι να βιώσουν βελτιωμένες συνθήκες ζωής,⁴⁹⁸ δράττεται της ευκαιρίας να αναφερθεί στη βιωμένη πραγματικότητα της εξορίας (*πλάϊ στίς πέτρες καί στά αίματα / πάνω στους βόγγους*)⁴⁹⁹ καθώς και στις επιπτώσεις της στον συναισθηματικό και ψυχικό κόσμο της *μάνας πού περιμένει.*⁵⁰⁰

Η αντίσταση στην αχρήστευση της προσωπικής εμπειρίας του συγγραφέα επιβεβαιώνεται από την αφηγηματική παράθεση των προαναφερθέντων και ελάχιστων στοιχείων ιστοριογραφικής τροπικότητας. Αυτή η προσπάθεια, ωστόσο,

⁴⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 26.

⁴⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 17.

⁴⁹⁸ *Ηλιε μου / γέννησε μέσα στή στάχτη, τήν Ελπίδα.* Ο αφηγητής, απευθυνόμενος στον ήλιο, του υποδεικνύει να προβεί σε μια σειρά ενεργειών προκειμένου να επέλθουν βελτιωμένες συνθήκες διαβίωσης για τους ανθρώπους. Ο ήλιος εμφανίζεται αφηγηματικά ως μια προσωποποιημένη μορφή η οποία θα συμβάλει στην έλευση ενός καλύτερου κόσμου: *Αστραφερέ μου Ηλιε, γαλανομάτη / (...) χάιδεψε το ξερό ξύλο μέ τήν ανάσα σου / φύτρωσε πράσινα κλωνάρια / στήν προσμονή της αγάπης / λουλούδια ολοπόρφυρα / στό στήθος με τούς λυγμούς.* Στο ίδιο, σ. 29.

⁴⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 28.

⁵⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 28.

παραμένει ατελέσφορη. Και αυτό διότι στην περίπτωση του Δούκαρη αποδεικνύεται ισχυρότερη και εντονότερη η ανάγκη του συγγραφικού υποκειμένου για απαλλαγή και λύτρωση από το «βάρος» της βιωμένης ιστορικής εμπειρίας. Το ζητούμενο που προκύπτει είναι πώς αποτυπώνεται κάτι ανάλογο αφηγηματικά; Θα ισχυριστούμε ότι η ανάγκη του συγγραφέα, για λύτρωση από την ιστορική εμπειρία, αντικατοπτρίζεται κειμενικά μέσω της ανάπτυξης θεματικών στις οποίες εμπεριέχεται έντονα το θρησκευτικό στοιχείο, ενώ μόνο σε ένα ποίημα η αφηγηματική λύτρωση επιτυγχάνεται μέσω της αναπόλησης του ερωτικού στοιχείου.

Ας αρχίσουμε εντοπίζοντας τα αφηγηματικά σημεία που επιβεβαιώνουν την καταφυγή του συγγραφέα στο θρησκευτικό στοιχείο. Ο τίτλος της συλλογής μπορεί να εκληφθεί ενδεικτικός του περιεχομένου της. Στο ποίημα «XI.», ο αφηγητής εκφράζει την πίστη και τη βεβαιότητα ότι ο Θεός είναι κοντά του, τον υποστηρίζει και του συμπαραστέκεται.⁵⁰¹ Λόγω της θεϊκής συμπαράστασης, ο αφηγητής καταφέρνει να ανταπεξέλθει στις δυσκολίες που αντιμετωπίζει. Ο αφηγητής, απευθυνόμενος στον Θεό, αναφέρει χαρακτηριστικά: *Τήν άκουσα Κύριε / τή φλογερή Σου καρδιά / πού μίλησε.*⁵⁰² Και συμπληρώνει ο αφηγητής με μεγαλόστομη φωνή: *Τήν άκουσα / σάν ένα κρυφομίλημα στεφανοπλεγμένο / στίς δροσερές φτέρες της απαντοχής / πού ξεχειλίζαν παράξενα κοάσματα / και μурμουριστά ηλιοτρόπια / σά γαλάζιο νέφος θεϊκό.*⁵⁰³

Και στο αμέσως επόμενο ποίημα της συλλογής, στο «XII.», παρατηρούμε τον αφηγητή να απευθύνεται στον Θεό σε ολόκληρο το ποίημα. Ο αφηγητής, αρχικά, αναρωτιέται ποιους εκφραστικούς και γλωσσικούς τρόπους να χρησιμοποιήσει προκειμένου να απευθυνθεί στον Θεό.⁵⁰⁴ Εν συνεχεία, το υποκείμενο της αφήγησης θα σπεύσει να τον ενημερώσει σχετικά με το ότι πλήθος πιστών, που ζει κάτω από το στυγνό καθεστώς, καταφεύγει να ζητήσει τη βοήθειά του: *Οι Ιέρεις του βωμού Σου /*

⁵⁰¹ Η έντονη πίστη του ποιητή στη θεϊκή φροντίδα και μέριμνα αντικατοπτρίζεται και στο ποίημα «X.». Ο Θεός εμφανίζεται ως προσφιλές πρόσωπο στο οποίο ο αφηγητής θα προστρέξει, προκειμένου να βρει παρηγοριά λόγω του ότι αντιμετωπίζει κινδύνους και άλλες δοκιμασίες του βίου. Ένα από τα αποτελέσματα, της ιδιαίτερης σχέσης του αφηγητή με τον Θεό, είναι ότι ο αφηγητής θα αφιερώσει την καρδιά του, και κατ' επέκταση την ίδια την ύπαρξη του, στον Θεό ή σύμφωνα με τα λόγια του αφηγητή: *τήν όρκισε / στό μεγάλο Θεό / στ' όνομά Του, στήν παρουσία Του / στή φλογερή του πίστη (...).* Και ο Θεός την καρδιά του υποκειμένου: *Τής μίλησε σιγαλά / όταν / τά κύματα έπνιγαν τό λαιμό Της (...).* Στο ίδιο, σ. 20.

⁵⁰² Στο ίδιο, σ. 22. Αλλά και στο ποίημα «XII.», ο αφηγητής, μέσω της χρήσης μίας συμβολικής εικόνας, εκφράζει το αίσθημα υποστήριξης που αντλεί από το πρόσωπο του Θεού. Τα λόγια του είναι χαρακτηριστικά: *Κύριε Κύριε / Μονάχα τά λουλούδια του κήπου Σου / έστειλαν τή μурωδιά τους.* Στο ίδιο, σ. 24.

⁵⁰³ Στο ίδιο, σ. 21.

⁵⁰⁴ *Κύριε, Κύριε / μέ ποιά φωνή νά Σέ καλέσω / μέ ποιά σιωπή νά μιλήσω / στά παρθένα δάση της ξεγνιασάς / στά γαλάζια νερά του χαμογέλιου (...).* Στο ίδιο, σ. 23.

γονάτιζαν / γιά τήν προσευχητή προφητεία / οι ναοί Σου ολόλυζαν / τή θρηνητική
 μελωδία / γιά τή χώρα / πού φύτρωσαν τά δάκρυα / κι' έπνιξαν οι βράχοι.⁵⁰⁵ Και στο
 ποίημα «XIII.», ο αφηγητής φαίνεται να παρακαλεί τον Θεό να του συμπαρασταθεί.
 Μάλιστα, ο ποιητής χρησιμοποιεί το εκφραστικό σχήμα της υπερβολής, προκειμένου
 να τονισθεί η ψυχική ένταση του υποκειμένου κατά τη διάρκεια της επίκλησης στον
 Θεό: *Κύριε / στή δέησή μου / ίδρωσε τό αδιάβατο μονοπάτι / κι' απ' τό λίκνισμα της
 επίκλησης / κύλησαν καταρράχτες.*⁵⁰⁶ Στο ίδιο ποίημα, ο ποιητής παρουσιάζει τον Θεό
 να επιθυμεί να ζητήσει συγχώρεση από τους ανθρώπους για τα δεινά που τους έχουν
 βρει. Ο αφηγητής, μιλώντας στον Θεό, επισημαίνει: *Ψιθύριζα τή συγγνώμη Σου / όπως
 έριχνες τίς αιμάτινες στάλες / στά παρόβουνα του δρόμου / πού διάβαιναν μέ σκυφτά
 κεφάλια / καί πρισμένα γόνατα / οι αγριοκάνθαροι της φθινοπωρινής βροχής.*⁵⁰⁷

Έχουμε ήδη καταστήσει σαφές ότι ο ποιητής, μέσω της παραγωγής ποίησης
 ως εξόριστος, επιδιώκει να λυτρωθεί από την τραυματική βιωμένη εμπειρία. Η
 ανάγκη για λύτρωση αντανακλάται αφηγηματικά μέσω της παράθεσης θεματικών
 θρησκευτικού περιεχομένου.⁵⁰⁸ Ωστόσο, μόνο σε ένα ποίημα, η λύτρωση του
 αφηγητή από το άλγος της ιστορικής εμπειρίας πραγματοποιείται μέσω της
 ανάπτυξης θεματικών που εμπεριέχουν το ερωτικό στοιχείο. Σε ολόκληρο το ποίημα
 «XIV.» διαγράφεται καθαρά η ψυχική κατάσταση εκείνου που βρίσκεται μακριά από
 το πρόσωπο που αγαπάει. Συνοψίζουμε τα συναισθήματα που εντοπίζουμε στο
 ποιητικό κείμενο. Ο αφηγητής αναφέρεται σε κάποιον που νιώθει θλίψη, καθώς
 αναλογίζεται τον άδειο χρόνο που έχει περάσει και παράλληλα απελπίζεται και
 φοβάται ότι δε θα ξανάρθουν οι ευτυχισμένες στιγμές του παρελθόντος για τις οποίες

⁵⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 23.

⁵⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 26.

⁵⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 25.

⁵⁰⁸ Η βαθιά πίστη του Δούκαρη στον Θεό αποδεικνύεται και από την αρθρογραφία του ποιητή. Τον Ιανουάριο του 1950, ο Δούκαρης δημοσιεύει στο περιοδικό *Σκαπανεύς Μακρονήσου* άρθρο με τίτλο «Στη θεία γέννηση. Ο αναμενόμενος». Στο άρθρο, ο ποιητής εξηγεί τους λόγους για τους οποίους οι άνθρωποι γιορτάζουν τη γέννηση του Θεού κάθε χρόνο. Ο Δούκαρης επισημαίνει ότι οι άνθρωποι περίμεναν την έλευση του Θεού στη γη, διότι θα επιφέρει θετικές επιδράσεις στις ζωές τους: «Κι ο "Αναμενόμενος" ήρθε. Κι έφερε τη θρησκεία της αγάπης. Σείστηκε συθέμελα το στερέωμα κι η γής, που τον έκανε παιδί της μοσκοβόλησε απ' τήν ανάσα Του. Κι ήρθαν οι Μάγοι να προσφέρουν θυμίαμα στο θείο βρέφος, το προσκύνημα της ανθρωπότητας, που βογγούσε κι έτρεμε μέσ στα δίχτυα του φοβερού χάους κι οι γεροβοσκοί γονάτισαν πλάι αφήνοντας την ψυχή τους αναμμένο κερύ στο προσκεφάλι Του». Σύμφωνα με τον Δούκαρη, ένας επιπρόσθετος λόγος, για τον οποίο οι άνθρωποι εξυμνούν τη γέννηση του Θεού, είναι ότι ο Θεός θα τους εξασφαλίσει μεταθανάτια γαλήνη κι ευτυχία. Ο Δούκαρης αναφέρει ενδεικτικά: «Η ανθρώπινη ψυχή τον περίμενε. Τον περίμενε να μιλήσει στους πικραμένους, στους περιφρονημένους, στους ταπεινούς για τον άλλο κόσμο, πού προσμένει τούς αγνούς και τούς τίμους και τούς ηθικούς, νά τούς χαρίσει τήν ευτυχία, πού τούς αρνήθηκαν τή γαλήνη, πού δεν βρήκαν, τήν ανάπαυση, πού δέν χάριξαν». Βλ. Δημήτρης Δούκαρης, «Στη θεία γέννηση. Ο αναμενόμενος», περ. *Σκαπανεύς Μακρονήσου*, τεύχ. 9, Ιανουάριος 1950, σ. 26: 26.

νιώθει νοσταλγία: *Ζωγράφιζε / μέ τ' αρμυρά δάκρυα της μνήμης του / πού κυλούσαν θάβοντας τις στιγμές / παράξενες, ξεχασμένες εικόνες / μέ χρώματα πού άχνιζαν αναστεναγμό / Στά φύκια ζωγράφιζε / τό μονοπάτι πού διάβηκε / στεφανωμένη η αγάπη του / μέ τό περσινό καλοκαίρι.*⁵⁰⁹

Συμπερασματικά, καταλήγουμε στην άποψη ότι τα ποιήματα του Δούκαρη αντικατοπτρίζουν περισσότερο τη διάθεση του συγγραφέα για απαλλαγή από την ιστορική εμπειρία, παρά την πρόθεσή του να καταγράψει τις ιστορικές εμπειρίες που αποκόμισε ως έγκλειστος στη Μακρόνησο. Για τον λόγο αυτό, τη στιγμή που το ιστορικό βίωμα τείνει να μετατραπεί σε ποιητικό μύθο, ενεργοποιούνται θεματικά «αντανεκλαστικά» τα οποία παρεμποδίζουν την ολοκλήρωση μιας «χρονικογραφικής» ποιητικής μαρτυρίας. Τη στιγμή αυτή η αφήγηση εμπλουτίζεται με θέματα θρησκευτικού χαρακτήρα⁵¹⁰ όπως λ. χ. σκηνές κατά τις οποίες ένας άνθρωπος προσεύχεται, αναζητά τη βοήθεια του Θεού, εκφράζει την πίστη του προς τον Θεό κ, ά. Αλλά και σε ένα, εκ των ποιημάτων, απαντάται και η θεματική ανάδειξη του ερωτικού στοιχείου. Έχει ήδη υποστηριχτεί ότι η ποίηση της Μακρονήσου έχει έντονα πολιτικό και κοινωνικό χαρακτήρα. Δεδομένου αυτού, τα ποιήματα του Δούκαρη συνιστούν ένα από τα ελάχιστα δείγματα ποιητικής γραφής της εξορίας και θα μπορούσαν να αποτελέσουν μια ξεχωριστή υποενότητα στο corpus των ποιημάτων αυτών. Και τούτο διότι δεν πρόκειται για πολιτική ποίηση. Η μελέτη των ποιημάτων αναδύει θέματα θρησκευτικού περιεχομένου. Αδιαφορώντας για ιδεολογικές χρήσεις της λογοτεχνίας ο Δούκαρης, η ποιητική του γραφή θα αναδείξει, εν τέλει, την αυτονόητη ανάγκη αντίστασης του συγγραφέα. Η αντίσταση συντελείται μέσω της έκφρασης θρησκευτικής πίστης μέσα σε ένα καθεστώς ανελευθερίας.

5. Η κρυπτική αποτύπωση του τραύματος

Η διεξοδικότερη και πιο εμπειριστατωμένη μελέτη των ποιητικών κειμένων, που γράφονται από το 1947 έως το 1954 από συγγραφείς – εξόριστους στη Μακρόνησο, παρουσιάζει αλλαγές στις τάσεις της λογοτεχνικής γραφής ως προς τη διαχείριση ενός τραυματικού γεγονότος. Στην παρούσα ενότητα, το επίκεντρο του ερευνητικού

⁵⁰⁹Βλ. Δημήτρης Δούκαρης, *Προσευχές, ό. π.*, σ. 27.

⁵¹⁰Ο Ραυτόπουλος θεωρεί ότι τα υπό μελέτη ποιήματα του Δούκαρη αναδύουν: «Η ποιητική συνείδηση του Δούκαρη είναι διχασμένη και τραγική, αφού ανακαλύπτει ότι το ντουφέκι του, προορισμένο εναντίον του εχθρού, σημαδεύει και τον ίδιο τον κάτοχό του. Θα καταφεύγει όμως (σπάνια μόνο) στη θρησκευτικότητα ως «αποκούμπι». Κάποτε εμμένει στην ουτοπία, μια ιδανική «5^η Διεθνή» ή π. χ. η προς την ουμανιστική ιδέα (του Διαφωτισμού) και – κατά βάθος – στην αναγνώριση της «διαφοράς» (όπως ο Καβάφης στα «Κρυμμένα»)). Βλ. απάντηση 8.

μας ενδιαφέροντος θα εστιαστεί σε έργα συγγραφέων, οι οποίοι γράφοντας ποίηση ως εξόριστοι επιλέγουν μια κεκαλυμμένη παρουσίαση του βιωμένου τραύματος κατά την παραγωγική διαδικασία ποιητικού λόγου. Στα ποιήματά τους δεν αντικατοπτρίζεται η τραυματική εμπειρία με άμεσο και ξεκάθαρο τρόπο. Στις συγκεκριμένες ποιητικές συλλογές δε διαβλέπουμε την πρόθεση των συγγραφέων να αναπτύξουν θεματικές που να μην σχετίζονται με την τραυματική εμπειρία. Με άλλα λόγια, κάποιιο ποιητές υιοθετούν έναν κρυπτικό τρόπο αφηγηματικής αναπαράστασης της τραυματικής εμπειρίας. Κάτι ανάλογο σημαίνει ότι ο συγγραφέας προϋποθέτει ότι απευθύνεται σε έναν «επαρκή» και υποψιασμένο αναγνώστη, ο οποίος θα αποκωδικοποιήσει τα κρυμμένα ποιητικά νοήματα. Μια τέτοια περίπτωση ποιητικής γραφής συνιστά η συλλογή *Φωνές από την πέτρα και τον άνεμο* (1954) του Ιάσονα Ιωαννίδη.⁵¹¹ Ο βασικός ερευνητικός μας στόχος είναι η ανίχνευση των αφηγηματικών τρόπων, με τους οποίους επιτυγχάνεται η κρυπτικότητα κατά την αποτύπωση της τραυματικής βιωμένης εμπειρίας.

Προτού επιχειρήσουμε τη διερεύνηση του θέματος, αξίζει να παρατεθούν κάποιες διευκρινίσεις σχετικά με την υπό μελέτη συλλογή: η συλλογή αποτελείται από τρία μέρη καθένα από τα οποία φέρει τον τίτλο, «Φωνές», «Νοσταλγίες» και «Αναζητήσεις». Το πρώτο («Φωνές») και το τρίτο («Αναζητήσεις») μέρος της συλλογής αποτελείται από επτά ολιγόστιχα ποιήματα αντίστοιχα, ενώ το δεύτερο μέρος («Νοσταλγίες») περιλαμβάνει οχτώ ποιήματα, εξίσου μικρά ως προς τον αριθμό των στίχων τους. Τα ποιήματα του πρώτου και του δεύτερου μέρους φέρουν ως τίτλους λατινικούς αριθμούς, ενώ τα ποιήματα του τρίτου μέρους τιτλοφορούνται με ελληνικές λέξεις. Πρέπει, επίσης, να διευκρινισθεί ότι ο ποιητής συχνά δεν τηρεί την ορθή χρήση των σημείων στίξης. Ο συγγραφέας παραλείπει να χρησιμοποιήσει τελεία στο τέλος αρκετών λέξεων, ενώ αρχίζει την αμέσως επόμενη λέξη βάζοντας κεφαλαίο γράμμα. Άλλες φορές πάλι, ο ποιητής χρησιμοποιεί κόμμα αντί τελείας και η λέξη που ακολουθεί, μετά τη χρήση του κόμματος, αρχίζει με κεφαλαίο γράμμα. Η συγκεκριμένη διευκρίνιση γίνεται με σκοπό να αποσαφηνιστεί ότι τέτοιου είδους μορφικές «ιδιαιτερότητες» δεν αποτελούν σφάλμα δικό μας, κατά την αντιγραφή του ποιητικού κειμένου. Θα επισημάνουμε, στην πορεία της διεκπεραίωσης του θέματος,

⁵¹¹ Έχει ήδη αναφερθεί, στην παρούσα μελέτη, ότι ο Ιωαννίδης εξορίστηκε στη Μακρόνησο και τον Άη – Στράτη από το 1948 έως το 1952.

ανάλογα κειμενικά παραδείγματα εσφαλμένης χρήσης των σημείων στίξης εκ μέρους του ποιητή.

Επανερχόμενοι στην ανίχνευση των αφηγηματικών τρόπων, θα παραθέσουμε τον πρώτο από αυτούς. Η ποιητική συλλογή δεν εμπλουτίζεται με στοιχεία ιστοριογραφικής τροπικότητας. Ο τόπος και ο χρόνος γραφής της δεν γνωστοποιούνται στους αναγνώστες, οι οποίοι μόνο από εξωκειμενικές πληροφορίες⁵¹² δύνανται να πληροφορηθούν τα στοιχεία αυτά. Επιπροσθέτως, ο αναγνώστης, διαβάζοντας την ποιητική συλλογή, δεν μπορεί να αντιληφθεί ότι αναφέρεται σε στρατόπεδο εξόριστων, καθώς απουσιάζουν εντελώς οι αφηγηματικές εικόνες που θα αποδείκνυαν κάτι ανάλογο. Ο πρώτος κρυπτικός αφηγηματικός τρόπος έκφρασης σχετίζεται με την απόκρυψη των παραπάνω στοιχείων και με τη συχνή ανάδυση στην ποιητική αφήγηση εικόνων με πρόσωπα που βρίσκονται σε ένα νησί (ή έστω παραθαλάσσιο τόπο) ή εικόνων κατά τις οποίες ο αφηγητής προτρέπει τον αναγνώστη να φέρει στη φαντασία του ένα νησί. Στην αφηγηματική χρήση των εικόνων αυτών δεν παρατηρείται η διάθεση του συγγραφέα να αναφέρει επιπρόσθετες διευκρινίσεις σχετικά με την ταυτότητα των προσώπων και τα περιστατικά που λαμβάνουν χώρα στα νησιά αυτά. Θα παραθέσουμε αμέσως ανάλογες κρυπτικές αφηγηματικές εικόνες και θα επιχειρήσουμε να αποκρυπτογραφήσουμε τα κρυμμένα νοήματα των στίχων.

Στο ποίημα «VII.», του πρώτου μέρους της συλλογής, περιγράφεται μία εικόνα με ανθρώπους που βρίσκονται σε ένα μέρος που παραπέμπει σε νησί: *Ταξιδεύουν τά σύγνεφα. / Φουσκώνει η βροχή τους σπόρους. / Τραγουδάνε γύρω μας οι φτερούγες των γλάρων / Μακραίνουν οι ίσκιοι μας πάνω στή θάλασσα. / Οι αποστάσεις λαξεύουν τά βουνά.*⁵¹³ Το μέρος αυτό δε φαίνεται να είναι ιδιαίτερα γόνιμο και καλλιεργήσιμο, καθώς ο αφηγητής, στον αμέσως επόμενο στίχο, θα αναφέρει ότι η τοποθεσία καλύπτεται ως επί το πλείστον από πέτρες: *Η γή δέν είναι μοναχά μιά πέτρα.*⁵¹⁴ Πρέπει να επισημανθεί ότι ως αναγνώστες δεν μπορούμε, με βάση τα κειμενικά στοιχεία, να συμπεράνουμε ότι η συλλογή γράφεται στη Μακρόνησο. Ούτε οι καταληκτικοί στίχοι, που περιγράφουν τις ενέργειες κάποιων υποκειμένων στο μέρος

⁵¹²Βλ. Δώρα Μέντη, *Μεταπολεμική πολιτική...*, ό. π., σ. 168.

⁵¹³Βλ. Ιάσων Ιωαννίδης, *Γραφή 1952 – 1982*, ό. π., σ. 17.

⁵¹⁴Στο ίδιο, σ. 17.

αυτό,⁵¹⁵ παρέχουν διευκρινιστικές επεξηγήσεις σχετικά με το τι ακριβώς αντιμετωπίζουν τα υποκείμενα κατά την παραμονή τους στο παραθαλάσσιο σημείο. Θα μπορούσαμε λ. χ. να υποθέσουμε ότι το ποίημα αναφέρεται και σε κάποιους ναυαγούς που έφτασαν σε ένα ερημωμένο και άγονο νησάκι. Μόνο αν λάβουμε υπόψη τις εξωκειμενικές πληροφορίες, μπορούμε να εικάσουμε ότι ο αφηγητής του ποιήματος θα μπορούσε να αναφέρεται σε ενέργειες εξόριστων που βρίσκονται στη Μακρόνησο.

Ανάλογες αφηγηματικές εικόνες, που αντικατοπτρίζουν υποκείμενα να βρίσκονται σε τόπους περιτριγυρισμένους από θάλασσα χωρίς να διαφαίνεται η πρόθεση του συγγραφέα να εμπλουτίσει την αφήγηση με συγκεκριμένα περιστατικά που συμβαίνουν στους τόπους αυτούς, αναδύονται και στο ποίημα «Π.» του δεύτερου μέρους. Στο συγκεκριμένο πεντάστιχο ποίημα, ο συγγραφέας μας παρουσιάζει την περίπτωση ενός υποκειμένου που βρίσκεται σε ένα παραθαλάσσιο μέρος. Παραθέτουμε ολόκληρο το ποίημα: *Αντίο σέ δύο ξένα μάτια, / Σ' ένα πρόσωπο./ Τά καράβια έρχονται, / Τά καράβια φεύγουν, / Δίχως σφύριγμα.*⁵¹⁶ Οι μοναδικές πληροφορίες, που ως αναγνώστες αποκομίζουμε από την αφηγηματική διαδικασία, σχετίζονται με το ότι ο αφηγητής φαίνεται να αποχαιρετά ένα άγνωστο στον ίδιο άτομο. Διαβάζοντας κανείς τους τρεις επόμενους στίχους εικάζει ότι ο αφηγητής βρίσκεται σε ένα παραθαλάσσιο μέρος, καθώς παρατηρεί πλοία που πηγαινοέρχονται στην τοποθεσία που βρίσκεται. Και στο συγκεκριμένο ποίημα, ο συγγραφέας δε διαπνέεται από διάθεση μιας λεπτομερούς και συγκεκριμένης απεικόνισης της πραγματικότητας. Από την αφήγηση του ποιήματος απουσιάζουν λεπτομερείς αναφορές της καθημερινότητας των κρατούμενων στο νησί εγκλεισμού. Στο ποίημα δεν παρατηρείται η ανάπτυξη άλλων θεμάτων, άσχετων με τη ζωή του στρατοπέδου. Επομένως, ο ποιητής επιδιώκει να καταγράψει τις εμπειρίες της εξορίας με ερμητικό αφηγηματικό τρόπο.

Αλλά και στο ποίημα «Θά λαξεύσεις τή γή» του τρίτου μέρους της συλλογής, ο ποιητής, κάνοντας χρήση συμβολιστικών εικόνων, παρουσιάζει ένα άτομο να ευελπιστεί ότι θα απελευθερωθεί και θα απεγκλωβιστεί από μια κατάσταση. Τα αίτια

⁵¹⁵ *Βαδίζουμε πάνω απ' τά όνειρα των κοιμισμένων, / Πλάϊ στίς σβησμένες λάμπες, / Μετρώντας τ' άστρα του Ζυγού. Στο ίδιο, σ. 17.* Πρέπει, εκ μέρους μας, να επισημανθεί ότι ο Ιωαννίδης σε κάποιους στίχους χρησιμοποιεί κόμμα, αντί τελείας, και αρχίζει την πρώτη λέξη του αμέσως επόμενου στίχου με κεφαλαίο γράμμα.

⁵¹⁶ *Στο ίδιο, σ. 22.*

της επιθυμίας για ελευθερία παραμένουν κειμενικά αδιευκρίνιστα. Ο αφηγητής, χρησιμοποιώντας β' ενικό πρόσωπο στους πρώτους πέντε στίχους του ποιήματος, αρκείται στο να επισημάνει τα ακόλουθα: *Τώρα θά λαξεύσεις τή γή / Νά χωρέσει τήν τρανή σου ελπίδα. / Σ' ένα κοχύλι θέ νά βρείς / Τή λευτεριά της θάλασσας, / Σέ μιά ματιά τή λευτεριά σου.*⁵¹⁷ Με βάση τους παραπάνω στίχους, εικάζουμε ότι το υποκείμενο, στο οποίο απευθύνεται ο αφηγητής, βρίσκεται σε ένα παραθαλάσσιο μέρος. Η συγκεκριμένη υπόθεση βασίζεται στο ότι το υποκείμενο επιδιώκει να εντοπίσει κοχύλια. Σε συνδυασμό, μάλιστα, με τους αμέσως επόμενους στίχους που αναδεικνύουν ότι το μέρος «κατακλύζεται» από ανέμους και καλύπτεται από πολύ ζεστές πέτρες,⁵¹⁸ υποθέτουμε ότι ο συγγραφέας αναφέρεται με κρυπτικό τρόπο σε έναν εξόριστο στη Μακρόνησο. Εικασία που εκπηγάει από εξωκειμενικές πληροφορίες, σχετικά με τον τόπο και τον χρόνο γραφής της συλλογής. Καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι στο ποίημα, ο συγγραφέας επιλέγει έναν κρυπτικό τρόπο αποτύπωσης της τραυματικής εμπειρίας.

Αντίστοιχη διάθεση ερμητισμού παρατηρείται και σε ένα τετράστιχο ποίημα της συλλογής *Φωνές από την πέτρα και τον άνεμο* (1954). Στο ποίημα «III.», του δεύτερου μέρους, ο αφηγητής προτρέπει τον αναγνώστη να φανταστεί ένα θαλασσινό τοπίο. Παραθέτουμε ολόκληρο το ποίημα: *Σκέψου τό κορμί της θάλασσας / Μέ τό παράξενο τατουάζ. / Τά καράβια στό στήθος της, / Οι άγκυρες καί οι καδένες.*⁵¹⁹ Στο ποίημα δεν παρατηρείται η διάθεση αποκάλυψης περαιτέρω διευκρινίσεων, σχετικά με το τι είναι το *παράξενο τατουάζ* ή γιατί ο αφηγητής ωθεί τον αναγνώστη να φέρει στον νου του ανάλογες εικόνες. Με άλλα λόγια, από το ποίημα λείπει η σταδιακή εξέλιξη των γεγονότων της αφήγησης. Συνεπώς, η προαναφερθείσα επιμελημένη «παράληψη» του συγγραφέα καθιστά το ποίημα ασαφές ως προς την κατανόησή του. Έχοντας υπόψη μας ότι το ποίημα γράφτηκε από έναν συγγραφέα που βίωσε τον εγκλεισμό στη Μακρόνησο, μπορούμε να εικάσουμε ότι το *παράξενο τατουάζ* της αφήγησης μπορεί να είναι το Μακρονήσι. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι στο

⁵¹⁷ Στο ίδιο, σ. 36. Επισημαίνουμε ότι στο τέλος του πρώτου και του τρίτου στίχου, ο συγγραφέας επιλέγει να μη χρησιμοποιήσει σημείο στίξης. Ωστόσο, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί κεφαλαίο γράμμα στην πρώτη λέξη του επόμενου στίχου. Επιπλέον παρατηρούμε ότι ο ποιητής βάζει κόμμα στο τέλος του τέταρτου στίχου κι αρχίζει την πρώτη λέξη του πέμπτου στίχου με κεφαλαίο γράμμα.

⁵¹⁸ *Υστερα τό πουκάμισό σου / Θά δεχτεί όλους τούς ανέμους. / Θά στεγνώσει στή ζεστή πέτρα (...).* Στο ίδιο, σ. 36. Και εδώ πρέπει να επισημανθεί ότι οι παρατηρούμενες ασυνταξίες, ως προς τη χρήση των σημείων στίξης, υιοθετούνται από τον ποιητή.

⁵¹⁹ Στο ίδιο, σ. 23. Σημειώτεον ότι ανήκει στον συγγραφέα η επιλογή στο τέλος του πρώτου στίχου να μην υπάρχει σημείο στίξης, καθώς και στο τέλος του τρίτου στίχου να υπάρχει κόμμα, ενώ ο επόμενος στίχος αρχίζει με κεφαλαίο.

ποίημα ο συγγραφέας παρακινεί τον αναγνώστη με έμμεσο τρόπο να συλλογιστεί το νησί που ο ίδιος βρίσκεται ως εξόριστος.

Έχουμε ήδη αναφέρει ότι στη συλλογή *Φωνές από την πέτρα και τον άνεμο* (1954), ο ποιητής, μέσω της αφηγηματικής ανάδυσης κάποιων εικόνων, επιδιώκει να αναπαραστήσει την τραυματική βιωμένη εμπειρία με κρυπτικό τρόπο. Πρόκειται για την ανάδυση στροφών ελλιπούς νοήματος. Οι στροφές αποτελούνται από στίχους που συνειρμικά ως «επαρκείς» αναγνώστες εικάζουμε, χάρη στη χρήση λέξεων – «συμβόλων», ότι αναφέρονται σε στιγμιότυπα της ζωής ενός έγκλειστου στη Μακρόνησο. Επιτυγχάνεται, έτσι, αφηγηματικά η αποφυγή της σαφήνειας και η δημιουργία ενός κλίματος ασαφούς και θολού. Οι εμπειρίες που ένας εξόριστος βιώνει παρουσιάζονται αφηγηματικά ως ένα «σκοτεινό» παρόν, το οποίο θα επιχειρήσουμε να αποκρυπτογραφήσουμε, δεδομένου ότι ο συγγραφέας επιλέγει έναν ερμητικό τρόπο παρουσίασης του.

Καταρχάς, ο τίτλος, *Φωνές από την πέτρα και τον άνεμο*, μπορεί να εκληφθεί ως ένας κρυπτικός τρόπος για να δηλώσει ο αφηγητής ότι η συγκεκριμένη ποίηση παράχθηκε σε έναν τόπο που υπάρχουν πέτρες και μαστίζεται από ακραίες καιρικές συνθήκες. Οι λέξεις – «σύμβολα», (πέτρες και άνεμος) ωθούν τη φαντασία του «υποψιασμένου» αναγνώστη στην κυριαρχία του πέτρινου στοιχείου στη Μακρόνησο, στις αγγαρείες του κουβαλήματος της πέτρας, στη δυσφορία των εξόριστων εξαιτίας της αδυναμίας να αντιμετωπίσουν με κατάλληλους τρόπους το κρύο κ. λ. π. Ωστόσο, ο ερμητικός τρόπος έκφρασης δεν αφήνει περιθώρια αυτά τα συμπεράσματα να προκύψουν από την αφηγηματική διαδικασία. Ο ποιητής αρκείται στην παράθεση κάποιων δυσερμηνευτων στροφικών ενοτήτων με στίχους, οι οποίοι εμπεριέχουν λέξεις που παραπέμπουν τον «επαρκή» αναγνώστη σε μια σειρά συνειρμών.⁵²⁰ Ανάλογες διατυπώσεις μπορούμε να κάνουμε, αν εστιάσουμε την

⁵²⁰ Δειγματοληπτικά αναφέρουμε τέτοιου είδους παραδείγματα: στο ποίημα «IV.», του πρώτου μέρους, ο αφηγητής αναφέρει: *Ο ήλιος θάναι καυτερός / Κι' οι σαύρες θά σωριάζονται καταντίκρύ του. / Εκεί θά στήσουμε αλλόκοτους ναούς, / Πέτρινους όγκους, / Βαρβαρικές επικλήσεις στή δύναμη. / Τά βράδια θέ ν' ανάβουμε φωτιές / Καί καθισμένοι ολόγυρα, / Κόβοντας μέ τήν όψη μας τόν άνεμο, / Θά τραγουδάμε τήν απόγνωση.* Ο «υποψιασμένος» αναγνώστης υποθέτει ότι ο συγγραφέας περιγράφει τις αγγαρείες των εξόριστων στο στρατόπεδο: λ. χ. κουβάλημα πέτρας, προκειμένου τα έγκλειστα υποκείμενα να οικοδομήσουν ναούς. Από τους καταληκτικούς στίχους του αποσπάσματος συμπεραίνουμε ότι, εξαιτίας τηςπραγματοποίησης των συγκεκριμένων δραστηριοτήτων, τα υποκείμενα νιώθουν απελπισία. Πρέπει να τονισθεί ότι ο κρυπτικός τρόπος έκφρασης του συγγραφέα οφείλεται στο ότι, αν ως αναγνώστες δεν γνωρίζαμε τις εξωκειμενικές πληροφορίες για τις συνθήκες γραφής της συλλογής, δεν θα μπορούσαμε να συνδέσουμε τις αφηγηματικές αναπαραστάσεις με τα όσα διαδραματίστηκαν εκείνη την περίοδο στη Μακρόνησο. Για τους στίχους του αποσπάσματος, στο ίδιο, σ. 14.

προσοχή μας σε κάποιους στίχους του ποιήματος «VII.» του πρώτου μέρους. Οι στίχοι της πρώτης στροφικής ενότητας θα μπορούσαν να αναφέρονται εμμέσως σε στιγμιότυπα της καθημερινότητας στην εξορία. Και σε αυτό το ποίημα διαπιστώνεται η τάση άρνησης του συγγραφέα να πληροφορήσει τους αναγνώστες με ξεκάθαρες και λεπτομερείς αναφορές: *Η σκηνή μας φορτωμένη τόν άνεμο / Καράβι πού έχει τό γραφτό του δέντρου. / Σκαλίζουμε τήν πέτρα νά βρούμε τή φωνή. / Γράφουμε σ' ένα κομμάτι σίδερο. / Σπασμένες στάμνες τά παλιά μας ίχνη. / Χωμάτινες κραυγές οι τοίχοι. / Σκληρά τά δάχτυλα / Κι' η γλώσσα μας γυμνή / Κλώθεται πάνω από τους βράχους.*⁵²¹

Η παραπάνω στροφική ενότητα δε χαρακτηρίζεται από νοηματική συνοχή και συνεκτικότητα. Ωστόσο, στίχοι, όπως (*Η σκηνή μας φορτωμένη τόν άνεμο, Σκαλίζουμε τήν πέτρα νά βρούμε τή φωνή*), παραπέμπουν τη φαντασία των αναγνωστών σε ακραίες καιρικές συνθήκες που ταλανίζουν τα έγκλειστα υποκείμενα στη Μακρόνησο, στην κυριαρχία της πέτρας στο άγονο νησί ή και στις αγγαρείες που έκαναν οι εξόριστοι κουβαλώντας πέτρες. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι οι τρεις καταληκτικοί στίχοι αντικατοπτρίζουν με κρυπτικό τρόπο τις ποικίλες δυστοπικές πραγματικότητες της εξορίας.

Η υπαινικτική γλώσσα, εκ μέρους του συγγραφέα, υιοθετείται και κατά την προσπάθεια αφηγηματικής απόδοσης των ψυχικών διαθέσεων των υποκειμένων της αφήγησης. Στο ποίημα «I.», του πρώτου μέρους, ο συγγραφέας, προκειμένου να αποδώσει ποιητικά τη θλίψη και την απόγνωση των υποκειμένων, χρησιμοποιεί συμβολικές εικόνες:⁵²² (*Στήν καρδιά μας άπλωνεν ο κόρακας / Τή φρίκη της μαύρης του φτερούγας. / (...) Τό φεγγάρι, νεκρή χαράδρα κι' ήχος τ' ανέμου ή Κι' άπλωνες μέσα στον άνεμο / Τήν πληγή της φωνής σου*). Ωστόσο, ως αναγνώστες του ποιήματος δε μαθαίνουμε ποτέ τα αίτια πρόκλησης ανάλογων συναισθημάτων στα υποκείμενα. Οι άνθρωποι φαίνεται να κυριεύονται από αρνητικά συναισθήματα και σε άλλο ποίημα της συλλογής. Στο ποίημα «IV.», του δεύτερου μέρους, ο ποιητής

⁵²¹ Στο ίδιο, σ. 17.

⁵²² Η ανάδυση σουρεαλιστικών εικόνων, προκειμένου να τονισθεί η στεναχώρια και η απογοήτευση των υποκειμένων, απαντάται και σε άλλο ποίημα της συλλογής. Στο «V.», του πρώτου μέρους, παρατηρείται η πρόθεση του ποιητή για παράθεση ανάλογων εικόνων. Ο συγγραφέας δε γνωστοποιεί στους αναγνώστες τις αιτίες που δημιουργούν στα υποκείμενα της αφήγησης ανάλογα συναισθήματα. Η ποιητική έκφραση χαρακτηρίζεται από ερμητισμό κατά την παρουσίαση των εν λόγω αφηγηματικών εικόνων. Ο αναγνώστης πρέπει να προβεί σε μια σειρά συνειρμών, προκειμένου να κατανοήσει τα αίτια των συναισθημάτων των υποκειμένων. Ο αφηγητής αναφέρει τέτοιου είδους εικόνες που αντικατοπτρίζουν τον συναισθηματικό του κόσμο: *Ένα γυμνό λόφο έχω μέσα μου. / Ένα αγκάθι σταχτερό μ' ένα λουλούδι κίτρινο. / Μιά πέτρα μ' έναν κρύσταλλο καί μία ρωγμή. / Ένα τσακισμένο στάχυ έχω μέσα μου. / Μιά τσακισμένη ηλιαχτίδα σ' ένα ποτήρι μέ νερό. / Ένα πουλί μέ κρεμασμένα τά φτερά. / Ένα κομμένο δέντρο έχω μέσα μου. / Μιά πόρτα μαυρισμένη απ' τή φωτιά. Στο ίδιο, σ. 15.*

αναπαριστάνει την ψυχολογική και συναισθηματική κατάσταση του αφηγηματικού προσώπου με κρυπτικό τρόπο. Επομένως, επιλέγεται η ανάδειξη θολών και ασαφών αφηγηματικών παραστάσεων, προκειμένου ο ποιητής να παρουσιάσει την αγωνία του ήρωα του ποιήματος. Στο ποίημα παραμένουν αδιευκρίνιστοι οι λόγοι για τους οποίους το υποκείμενο ταλανίζεται σε ψυχικό και συναισθηματικό επίπεδο. Ο κρυπτικός τρόπος ανάδυσης του συναισθηματικού κόσμου του υποκειμένου αποδεικνύεται από τους ακόλουθους στίχους του ποιήματος: *Ο ίσκιος του κάστρου σημαδεύει το βήμα μου. / Μέ ανοιχτές τίς παλάμες πάνω στά βέλη του καιρού, / Χαράζω στό μαλακό πηλό των ωρών / Τήν αγωνία μου. / Αγγίζω τό χόμα των δρόμων, / Πληγώνοντας τά δάχτυλά μου.*⁵²³

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι στη συλλογή του Ιωαννίδη παρατηρούμε την αφηγηματική ανάδυση κάποιων θεματικών μοτίβων όμοιων με αυτά που ανιχνεύσαμε σε ποιητικές συλλογές, που γράφονται από εξόριστους, και αναπαριστούν με ευδιάκριτο τρόπο την τραυματική εμπειρία της εκτόπισης στη Μακρόνησο. Ο εντοπισμός και η καταγραφή αυτών των θεματικών μοτίβων γίνεται με σκοπό να ενισχυθεί το επιχείρημά μας ότι ο συγγραφέας δε φιλοδοξεί να ξεφύγει θεματικά από την αναπαράσταση της τραυματικής βιωμένης εμπειρίας. Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι αυτή η συγγραφική πρόθεση δεν καταλήγει σε μια ολοκληρωμένη αφήγηση.

Το πρώτο, εξ αυτών των θεματικών μοτίβων, είναι η αφηγηματική καταγραφή της ύπαρξης νεκρών προσώπων. Στο ποίημα «Ένας νεκρός», του τρίτου μέρους, ο αφηγητής, περιγράφοντάς με λιτό και περιεκτικό τρόπο μια τοποθεσία,⁵²⁴ θα αναφερθεί στην περίπτωση ενός ατόμου που έχει χάσει τη ζωή του από πυροβολισμό: *Αγόρι ζαπλωμένο ανέμελα πάνω στή γή / Μέ το χλωμό τό φώς τ' αυγερινού στήν όψη, / (...)* *Μιά σφαίρα στέκει στήν καρδιά σου.*⁵²⁵ Στο ποίημα, οι ιστορικοί υπαινιγμοί, σχετικά με τους εξόριστους που θανατώθηκαν στη Μακρόνησο, δεν καταφέρνουν να διασπάσουν το αυστηρά κρυπτικό σκηνικό και να γίνουν αντιληπτοί από έναν μη «επαρκή» αναγνώστη. Η αφηγηματική αναφορά σε γινόμενα (δηλαδή σε συγκεκριμένες πράξεις και ενέργειες ανθρώπων που έλαβαν χώρα σε τόπους μαρτυρίων) παραμένει σκοτεινή και συγχυσμένη. Ο ποιητής ούτε ονομάζει, ούτε κρίνει, ούτε φιλοδοξεί να «αποδώσει δικαιοσύνη». Οι ήρωες εμφανίζονται σαν φευγαλέες σκιές, αφού ο ποιητής αρνείται και αποφεύγει να καταθέσει τα δεδομένα,

⁵²³ Στο ίδιο, σ. 24.

⁵²⁴ Το σύντομο, ως προς τον αριθμό στίχων, ποίημα αρχίζει ως εξής: *Ψηλά βουνά. / Κομμένες οι κορφές. / Πέτρα κι' αγριοπρίναρο. Στο ίδιο, σ. 33.*

⁵²⁵ Στο ίδιο, σ. 33.

που θα τους μετέτρεπαν σε ρεαλιστικούς χαρακτήρες που έζησαν τη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία. Σε ανάλογα συμπεράσματα θα καταλήξουμε, αν στρέψουμε την προσοχή μας και στο ποίημα «III.» του πρώτου μέρους. Στο ποίημα παρατηρούμε τον συγγραφέα να παρουσιάζει, χρησιμοποιώντας συμβολικές εικόνες, ανθρώπους που σχετίζονται με τον θάνατο. Το θεματικό μοτίβο της κυριαρχίας του θανάτου εμφανίζεται και στο υπό εξέταση ποίημα: *Τούτ' οι άνθρωποι μέ τ' άσπρα στίγματα / Είχαν στά χέρια τους σταυρούς καί κυπαρίσσια. / Μέσ' στήν καρδιά τους κράταγαν / Θαμμένα κοιμητήρια, / Σάν τραγουδούσανε στεγνά τό θάνατο.*⁵²⁶ Από το παραπάνω απόσπασμα του ποιήματος δεν είμαστε σε θέση να διακρίνουμε, αν ο ποιητής αναφέρεται σε θύτες ή θύματα. Ως αναγνώστες δε γνωρίζουμε, αν ο συγγραφέας αναφέρεται σε ανθρώπους με ανθρωποκτόνες διαθέσεις έναντι των συνανθρώπων τους ή σε ανθρώπους που οι ίδιοι κινδυνεύουν να χάσουν τη ζωή τους από λόγους, που δε διευκρινίζονται κατά την αφηγηματική διαδικασία του ποιήματος.

Θα αναφέρουμε δύο επιπρόσθετα θεματικά μοτίβα. Στο ποίημα «VII», του δεύτερου μέρους, εμφανίζεται η περίπτωση συγγενικών προσώπων που προσμένουν τον γυρισμό ενός δικού τους ατόμου στο σπίτι. Ο αφηγητής, απευθυνόμενος στο άτομο που λείπει από την εστία, θα τον ικετεύσει να επιστρέψει και θα τον ενημερώσει σχετικά με το αίσθημα θλίψης που νιώθουν ο αφηγητής (φαίνεται να είναι αδελφός του απόντα) και η μητέρα του, εξαιτίας της απουσίας του. Τα αίτια της απομάκρυνσης του ατόμου από το σπίτι παραμένουν άγνωστα στους αναγνώστες της συλλογής. Παραθέτουμε ολόκληρο το ποίημα: *Ανοιχτές οι πόρτες. / Τά κατώφλια προσμένουν νά περάσεις / Τό παραθύρι πήρε τή θέση του ματιού / Στο πρόσωπο της μάννας. / Τά μάτια της δυό ξεβαμμένα / Γαλάζια παρεκκλήσια. / Έλα αδερφέ μου / Τό σπίτι μοιάζει μέ καρδιά / Πού πήρανε τό αίμα της. / Έλα, / Στά μονοπάτια της παλάμης μου / Γλυστρά τό χιόνι.*⁵²⁷

Αλλά και στο ποίημα «VIII.», του δεύτερου μέρους, παρατηρούμε την ανάδυση του θεματικού μοτίβου κατά το οποίο ένα πρόσωπο νιώθει λύπη και δυσφορία εξαιτίας της απουσίας της ερωτικής συντρόφου από κοντά του.⁵²⁸ Αυτό έχει ως αποτέλεσμα το πρόσωπο της αφήγησης να αναπολεί τις στιγμές ευτυχίας με την

⁵²⁶ Στο ίδιο, σ. 13.

⁵²⁷ Στο ίδιο, σ. 27.

⁵²⁸ Και στο ποίημα «IV», του δεύτερου μέρους της συλλογής, ο αφηγητής, μέσω της χρήσης ασαφών και δυσκολονόητων αφηγηματικών αναφορών, εκφράζει την όχι ευχάριστη συναισθηματική του κατάσταση και την επιθυμία του για αναζήτηση μιας αγαπημένης του μορφής. Το υποκείμενο της αφήγησης αναφέρει: *Μ' ένα φεγγάρι πού χάνεται, / Σάν πρόσωπο νεκρού, / Μέσ στήν καρδιά μου. / Γυρεύω τό σχήμα σου. / Αυτή τή ρόδινη ρωγμή / Στο σύγγεφο του φθινοπώρου.* Στο ίδιο, σ. 24.

αγαπημένη του. Η μνημονική ανάκληση τέτοιου είδους, ασαφών αφηγηματικά, παρελθοντικών στιγμών επιβεβαιώνει το αίσθημα λύπης που βιώνει ο αφηγητής λόγω της απουσίας της συντρόφου του. Στο ποίημα, το συγγραφικό υποκείμενο αρκείται στην παράθεση της αναπόλησης, εκ μέρους του αφηγητή, προγενέστερων ευχάριστων ερωτικών στιγμών. Ο ποιητής δεν παρουσιάζει τους λόγους της απομάκρυνσης των δύο υποκειμένων. Ο αφηγητής, απευθυνόμενος στην αγαπημένη του, εκμυστηρεύεται ενδεικτικά: *Τά μάτια στο σάν τίσ ομίχλες του κάμπου / Καί τή φωνή του ποταμού / Μ' αγκαλιάζανε. / Κι' ήμουν ένα δέντρο πού σκίρταγε / μέσα τους.*⁵²⁹

Συμπερασματικά καταλήγουμε στην άποψη ότι η συλλογή *Φωνές από την πέτρα και τον άνεμο* (1954) συνιστά περίπτωση ποιητικής γραφής, όπου η τραυματική εμπειρία της εξορίας αναπαρίσταται αφηγηματικά με κρυπτικό τρόπο. Ο Ιωαννίδης, ως εξόριστος στη Μακρόνησο, γράφει τη συλλογή υιοθετώντας αφηγηματικούς τρόπους απαλλαγμένους από την αισθητική του ρεαλισμού. Η κεκαλυμμένη έκφραση του τραύματος δεν αφήνει περιθώρια σε έναν «μη επαρκή» αναγνώστη να κατανοήσει τη σύνδεση της συλλογής με τη Μακρόνησο.⁵³⁰ Ασχοληθήκαμε με την ανάδειξη αφηγηματικών τεχνικών που χρησιμοποιούνται, εκ μέρους του ποιητή, προκειμένου να αναπαρασταθεί η τραυματική εμπειρία της εξορίας με κρυπτικό τρόπο.

Πρωταρχική αφηγηματική τεχνική αποτελεί η συχνή ανάδυση εικόνων με πρόσωπα που βρίσκονται σε ένα νησί (ή έστω παραθαλάσσιο τόπο) ή εικόνων κατά τις οποίες ο αφηγητής προτρέπει τον αναγνώστη να φέρει στη φαντασία του ένα νησί. Στην αφηγηματική χρήση των εικόνων αυτών δεν παρατηρείται η διάθεση του συγγραφέα να αναφέρει επιπρόσθετες διευκρινίσεις σχετικά με την ταυτότητα των προσώπων και τα περιστατικά που λαμβάνουν χώρα στα νησιά αυτά. Ένας επιπρόσθετος τρόπος κρυπτικής αποτύπωσης της τραυματικής εμπειρίας σχετίζεται με την ανάδυση στροφών ελλιπούς νοήματος. Οι στροφές αυτές αποτελούνται από στίχους που συνειρμικά ως «επαρκείς» αναγνώστες εικάζουμε, χάρη στη χρήση λέξεων – «συμβόλων», ότι αναφέρονται σε στιγμιότυπα της ζωής ενός έγκλειστου

⁵²⁹ Στο ίδιο, σ. 28.

⁵³⁰ Σχολιάζοντας ο Ραυτόπουλος τη συγκεκριμένη αφηγηματική τεχνική του Ιωαννίδη αναφέρει: «Η κρυπτική αναπαράσταση" ίσως είναι (ταυτόχρονα είναι) και μετουσίωση β' βαθμού, συμβολοποίηση, μιας εμπειρίας οδυνηρής, που έχει "χωνευτεί" μετά την πρώτη αιματηρή επαφή. Εξωτερικοί λόγοι μπορεί επίσης να συνάδουν». Βλ. απάντηση 10.

στη Μακρόνησο. Υποστηρίχθηκε ακόμη ότι η λογοτεχνική γλώσσα παραμένει ερμητική και κατά την παρουσίαση του ψυχικού κόσμου των υποκειμένων της αφήγησης. Τα συναισθήματα της θλίψης, της απόγνωσης και της αγωνίας γίνονται αντιληπτά από τον αναγνώστη μόνο, αν ο τελευταίος επιχειρήσει να αποκωδικοποιήσει τις συμβολικές εικόνες της ποιητικής αφήγησης. Τελειώνοντας τη συγκεκριμένη ενότητα, αναφερθήκαμε σε θεματικά μοτίβα της συλλογής τα οποία απαντώνται και σε ποιητικές συλλογές της περιόδου που αντικατοπτρίζουν ξεκάθαρα την βιοματική εμπειρία των συγγραφέων τους στη Μακρόνησο (λ. χ. η «κυριαρχία» του θανάτου στο νησί). Ο εντοπισμός αυτών των μοτίβων αποσκοπεί στο να ενισχυθεί το επιχείρημα μας ότι ο ποιητής δεν επιδιώκει να αναπτύξει θεματικές διαφοροποιημένες από την τραυματική εμπειρία που είχε ως εξόριστος στη Μακρόνησο. Η απόπειρα καταγραφής της τραυματικής εμπειρίας παραμένει ατελέσφορη, καθώς εμποδίζεται από τη διάθεση του συγγραφικού υποκειμένου για χρήση ενός κρυπτικού τρόπου έκφρασης. Δεδομένου ότι ο ποιητής μιλά κρυπτικά για το τραύμα και δεν επιλέγει να αναπτύξει άσχετες με αυτό θεματικές, ο πυρήνας της συλλογής καθίσταται περισσότερο προσωπικός παρά ιστορικός. Στο κέντρο της συλλογής δε βρίσκεται η κατάθεση της τραυματικής εμπειρίας αλλά η προσωπική και ποιητική ανάγκη για μια τέτοια κατάθεση. Ανάγκη η οποία δεν καταλήγει στην κατάθεση μιας ολοκληρωμένης ποιητικής αφήγησης. Η συλλογή συνιστά ένα «υπό – είδος» της λογοτεχνίας της Μακρονήσου, καθώς παρουσιάζει έναν διαφορετικό τρόπο έκφρασης σε σχέση με την πλειοψηφία έργων της λογοτεχνίας της Μακρονήσου.

6. Ανακεφαλαιωτικές επισημάνσεις

Ένα βασικό ζητούμενο της έρευνας ήταν να μελετηθεί η λογοτεχνική αναπαράσταση της ιστορικής πραγματικότητας της Μακρονήσου σε ποιήματα, που γράφτηκαν κατά το διάστημα (1947 – 1954) από συγγραφείς – εξόριστους στη Μακρόνησο. Πώς όμως αναπαρίσταται ποιητικά μέσω μνημονικών ανακλήσεων το τραύμα που προέρχεται από τον εγκλεισμό και την εκτόπιση των συγγραφέων στη Μακρόνησο; Η θεματοποίηση σε ποιητικά κείμενα των συνθηκών εγκλεισμού, από συγγραφείς που βίωσαν ως αυτόπτες μάρτυρες τα γεγονότα, εμφανίζει ομοιογένεια κατά τους λογοτεχνικούς αντικατοπτρισμούς του τραύματος. Στα περισσότερα

κείμενα⁵³¹ υιοθετείται το αφηγηματικό μοντέλο της άμεσης και ξεκάθαρης αναφοράς στην ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου. Αντίστοιχες λογοτεχνικές αφηγήσεις αναδεικνύουν μια ιδιαίτερη σημειωτική γλώσσα, που δε χαρακτηρίζεται μόνο από το αισθητικό φορτίο αλλά και από το τεκμηριωτικό της περιεχόμενο, που αποδεικνύεται από τα στοιχεία ιστοριογραφικής τροπικότητας των κειμένων: λ. χ. κειμενική αναφορά τόπου και χρόνου διαδραμάτισης των γεγονότων. Στα κείμενα απαντώνται κι επιπρόσθετοι «δείκτες ιστορικότητας»: κοινά θεματικά μοτίβα που αποτυπώνουν με ρεαλιστικό τρόπο τις σκληρές κι απάνθρωπες όψεις της καθημερινότητας στη Μακρόνησο (λ. χ. στέρηση τροφής και νερού, ύπαρξη ακραίων καιρικών συνθηκών, καταναγκαστική εργασία, ο «πανταχού παρών» θάνατος, σωματικές και ψυχικές κακουχίες). Κατά τη μεταφορά της ιστορίας στη λογοτεχνία, οι συγγραφείς χρησιμοποιούν δημοσιογραφική γλώσσα, εκτός από τα *Χρόνια της πέτρας* (1963) του Πατρίκιου, που ο ποιητικός λόγος ενσωματώνει πιο λογοτεχνικούς τρόπους έκφρασης. Πρόθεση των συγγραφέων είναι να καταγγείλουν τα απάνθρωπα δεινά που υπέστησαν οι εξόριστοι στη Μακρόνησο. Ο Ζακ Ντεριντά αντιλαμβάνεται το «άλλος του αρχείου» ως διερεύνηση των τραυματικών στιγμών του παρελθόντος με την ελπίδα απολύτρωσης από τις μνήμες αυτές. Υπό αυτό το πρίσμα, η λογοτεχνική ανάδειξη των καταγγελιών λειτουργεί κι ως τρόπος λύτρωσης των συγγραφέων από τις τραυματικές μνήμες. Τα λογοτεχνικά έργα έχουν έντονα καταγγελτικό χαρακτήρα ως προς την εικόνα της Μακρονήσου, ως «εκπαιδευτηρίου» και «θεραπευτηρίου» ψυχών, που διαμορφώθηκε από εφημερίδες, περιοδικά, τοποθετήσεις πολιτικών και ακαδημαϊκών προσώπων κατά το διάστημα (1947 – 1950). Επιπροσθέτως, τα κείμενα εκδίδονται σε περίοδο που το ΚΚΕ είναι εκτός νόμου, ο κρατικός μηχανισμός τέθηκε στην υπηρεσία της «από – εαμοποίησης» και οι νικητές διαμορφώνουν τη μνήμη και τη λήθη των ιστορικών συμβάντων. Οι συγγραφείς, μέσω των αποκαλύψεων της λογοτεχνίας, αντιστέκονται σε μία ενική

⁵³¹ Μία κατηγορία συγκροτούν τα κείμενα που αποτυπώνουν με ξεκάθαρες αναφορές την τραυματική ιστορική εμπειρία της εξορίας στη Μακρόνησο. Οι ποιητικές συλλογές είναι: *Πέτρινος χρόνος* (1957) του Ρίτσου, *Μάχη στην άκρη της νύχτας. Το χρονικό της Μακρονήσου* (1952) του Λειβαδίτη, *Χρόνια της πέτρας* (1963) του Πατρίκιου, *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954) του Λουντέμη και *Συρματοπλέγμα* (1957) του Σπυρόπουλου. Τα ποιήματα είναι: «Ημερολόγιο εξορίας, ΙΙΙ» και «Γράμμα στο Ζολιό – Κιουρί» του Ρίτσου, «Απλή κουβέντα», «Παραμονή Χριστουγέννων» και «Μη σημαδέψεις την καρδιά μου» του Λειβαδίτη, «Αλεξάνδρουστρόι» του Αλεξάνδρου, «Μακρόνησος [26 του Μάρτη 1949]» του Φουρτούνη και 26 ποιήματα που περιλαμβάνονται στη συλλογή *Περιμένω: ποιήματα* (1979) του Καρούσου.

συγκροτούμενη ιστορική αφήγηση των νικητών. Ο έντονα καταγγελτικός χαρακτήρας των κειμένων αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν συνυπολογίσουμε ότι τα κείμενα αναδεικνύουν θεματικές του εμφυλίου που αποτελούν «ταμπού» για την ιστορική αφήγηση έως και το 1989.

Η εμπειριστατωμένη μελέτη των αντίστοιχων λογοτεχνικών κειμένων φέρνει στο προσκήνιο διαφορετικές συγγραφικές πρακτικές, ως προς τη διαχείριση ενός τραυματικού γεγονότος. Εντοπίστηκαν ποιητικά κείμενα που αποσιωπούν την τραυματική εμπειρία της εξορίας και εμπλουτίζουν τη μακρονησιώτικη ποίηση με διαφορετικές θεματικές (βλ. την αδημοσίευτη συλλογή *Σύγχρονοι Άγγλοι ποιηταί* του Ραφτόπουλου). Πρόκειται για ερωτική ποίηση, το περιεχόμενο της οποίας μπορεί να παραλληλιστεί με ερωτικές επιστολές της εξορίας, που είναι σπάνιες, γραμμένες κυρίως από γυναίκες και πρόσφατα έχουν απασχολήσει την επιστημονική κοινότητα. Εντοπίστηκαν, ακόμη, ποιητικά και πεζογραφικά κείμενα που αποσιωπούν εν μέρει την τραυματική εμπειρία της εξορίας και αναπτύσσουν διαφορετικές θεματικές (βλ. τα επτά ποιήματα της συλλογής *Προσευχές "1950"* του Δούκαρη). Στα ποιήματα αντικατοπτρίζονται σημάδια ιστορικής μαρτυρίας (χρόνος γραφής και σπερματικά αφηγηματικά στοιχεία σχετικά με το νησί εξορίας). Ωστόσο, μόνο από εξω – κειμενικές πληροφορίες αντιλαμβανόμαστε ότι ο συγγραφέας γράφει τα ποιήματα ως έγκλειστος στη Μακρόνησο. Τα έργα προκρίνουν θέματα θρησκευτικού χαρακτήρα: σκηνές κατά τις οποίες ένας άνθρωπος προσεύχεται, αναζητά τη βοήθεια του Θεού, εκφράζει την πίστη του προς τον Θεό ή το ερωτικό στοιχείο. Δεδομένου ότι η πλειοψηφία των λογοτεχνικών έργων της Μακρονήσου έχει έντονα πολιτικό και κοινωνικό χαρακτήρα, αυτά τα κείμενα ανάδειξης διαφορετικών θεματικών αποτελούν μία ξεχωριστή υποενότητα στο corpus της λογοτεχνίας της Μακρονήσου. Στα αντίστοιχα λογοτεχνικά έργα δε διαφαίνεται η πρόθεση των συγγραφέων να καταγγείλουν αφηγηματικά τη φρίκη της Μακρονήσου. Οι συγγραφείς επιδιώκουν να απαλλαγούν από το άλγος της βιωμένης ιστορικής εμπειρίας. Για τον λόγο αυτό ή την αποσιωπούν ή τη στιγμή, που το ιστορικό βίωμα τείνει να μετατραπεί σε ποιητικό μύθο, ενεργοποιούνται θεματικά «αντανακλαστικά» τα οποία παρεμποδίζουν την ολοκλήρωση μιας «χρονικογραφικής» λογοτεχνικής μαρτυρίας.

Η μελέτη της ανάλογης λογοτεχνίας ανέδειξε και κείμενα στα οποία διακρίναμε μια κεκαλυμμένη έκφραση του τραύματος (βλ. *Φωνές από την πέτρα και τον άνεμο "1954"* του Ιωαννίδη). Η τραυματική εμπειρία της εξορίας δεν

αναδεικνύεται ξεκάθαρα, αλλά δε διαβλέπουμε και την ανάπτυξη άσχετων θεματικών. Ο αναγνώστης οφείλει να αποκωδικοποιήσει τους αφηγηματικούς τρόπους με τους οποίους επιτυγχάνεται η κρυπτικότητα: ανάδυση εικόνων με πρόσωπα που βρίσκονται σε ένα νησί (ή παραθαλάσσιο τόπο) χωρίς επιπρόσθετες διευκρινίσεις της ταυτότητας των προσώπων και των περιστατικών που λαμβάνουν χώρα. Ανάδυση στροφών ελλιπούς νοήματος, που χρειάζεται ένας «επαρκής» αναγνώστης να αποκωδικοποιήσει τις λέξεις «σύμβολα». Η λογοτεχνική γλώσσα παραμένει ερμητική κατά την παρουσίαση του ψυχικού κόσμου των υποκειμένων της αφήγησης. Δεδομένου ότι ο Ιωαννίδης «μιλά» κρυπτικά για το τραύμα και δεν επιλέγει να αναπτύξει άσχετες με αυτό θεματικές, ο πυρήνας της συλλογής καθίσταται περισσότερο προσωπικός παρά ιστορικός. Στο κέντρο της συλλογής δε βρίσκεται η κατάθεση της τραυματικής εμπειρίας αλλά η προσωπική ανάγκη για μια τέτοια κατάθεση. Ανάγκη η οποία δεν καταλήγει στην κατάθεση μιας ολοκληρωμένης ποιητικής αφήγησης. Η συλλογή συνιστά ένα «υπό – είδος» της λογοτεχνίας της Μακρονήσου, καθώς παρουσιάζει έναν διαφορετικό τρόπο έκφρασης σε σχέση με την πλειοψηφία έργων της λογοτεχνίας της Μακρονήσου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

«ΣΥΝΟΜΙΛΙΑ» ΤΗΣ ΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΥ (1947 – 1954) ΜΕ ΤΟΝ ΠΡΟΪΠΑΡΧΟΝΤΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΚΑΝΟΝΑ

1. Καθορισμός ερευνητικών ζητημάτων

Τα ποιητικά κείμενα, που γράφονται κατά το διάστημα (1947 – 1954) από εξόριστους συγγραφείς στη Μακρόνησο, θα βρεθούν στο επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος και στο συγκεκριμένο κεφάλαιο. Βασικό ερευνητικό ζητούμενο αποτελεί πώς ανταποκρίνεται η λογοτεχνία της Μακρονήσου στις αριστερές «απαιτήσεις» περιεχομένου και μορφής των λογοτεχνικών κειμένων. Ειδικότερα, θα διερευνήσουμε αν τα ποιήματα «συνομιλούν» με τον ευρύτερο, υπάρχοντα λογοτεχνικό κανόνα της περιόδου μέσα στην οποία παράγονται.⁵³² Τα συγκεκριμένα κείμενα αντικατοπτρίζουν επιδράσεις από τις λογοτεχνικές «τάσεις» της δεκαετίας του 1940 ή μπορούν να στοιχειοθετήσουν ένα υπό – είδος (sub – genre) μέσα στον μεταπολεμικό λογοτεχνικό κανόνα;

Το παρόν κεφάλαιο αποτελείται από επτά ενότητες. Στην πρώτη ήδη καθορίσαμε τα βασικά ερευνητικά ζητούμενα, που θα μας απασχολήσουν. Στη δεύτερη ενότητα, θα αναφέρουμε τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των «κυρίαρχων» λογοτεχνικών τάσεων της περιόδου που επικρατούν, όταν η «ποίηση της Μακρονήσου» παράγεται. Στην τρίτη ενότητα, θα εξετάσουμε αν τα κείμενα με ξεκάθαρες αναφορές στην ιστορική πραγματικότητα «συνομιλούν», ως προς τη θεματολογία και τη μορφή τους, με τις «επικρατούσες» λογοτεχνικές τάσεις της περιόδου. Στην τέταρτη ενότητα, θα εξετάσουμε αν τα εναπομείναντα ποιητικά κείμενα της Μακρονήσου «συνομιλούν» με τον υπάρχοντα λογοτεχνικό κανόνα. Στην πέμπτη ενότητα, θα αναφερθούμε σε μία ποιητική συλλογή της εξορίας που γράφεται θεματολογικά και όχι μορφολογικά, σύμφωνα με τις αριστερές «υποδείξεις» συγγραφής λογοτεχνίας. Στην έκτη ενότητα, η προσοχή μας θα εστιαστεί σε μία περίπτωση ποιητικής γραφής που μέμφεται τις αριστερές υποδείξεις συγγραφής λογοτεχνίας. Ακολουθεί, τέλος, μία ανακεφαλαιωτική ενότητα.

⁵³²Ως προς το συγκεκριμένο ερώτημα, ο Ραυτόπουλος αναφέρει ότι τα εν λόγω ποιήματα: «Αποτυπώνουν την πραγματικότητα της Μακρονήσου από την οπτική γωνία της στρατευμένης σκέψης και την αισθητική του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, με μόνο μοντερνιστικό στοιχείο τον ελεύθερο στίχο, που ευνοεί τη ρητορική φλυαρία, συνθηματολογία, πεζολογία: τον ποιητικισμό». Βλ. απάντηση 17.

2. Κυριότερες λογοτεχνικές τάσεις της περιόδου που η «ποίηση της Μακρονήσου» παράγεται

Προτού προχωρήσουμε τη διερεύνηση του θέματος, κρίνεται απαραίτητο να παρουσιαστούν, έστω και συνοπτικά, οι έως τότε «επικρατούσες» λογοτεχνικές τάσεις. Τη δεκαετία του 1940 στην πνευματική ζωή κυριαρχούν δύο διαφορετικές λογοτεχνικές τάσεις, που διατηρούνται ως απομεινάρια αισθητικών αναζητήσεων και «αντιπαραθέσεων» της προηγούμενης δεκαετίας.⁵³³ Τη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία έχουμε την «εισχώρηση» του μοντέρνου ποιητικού λόγου⁵³⁴ στην ελληνική πνευματική ζωή. Παράλληλα, διαφαίνεται η επίδραση που ασκεί το δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού στους κόλπους της αριστερής διανόησης. Δόγμα που πρωτοεμφανίστηκε στη Σοβιετική Ένωση το 1934.⁵³⁵ Συνεπώς, τη δεκαετία του 1940 διαμορφώνεται μια εικόνα κανόνων λογοτεχνικής αισθητικής, που περιελάμβανε έργα «δύο ταχυτήτων»: από τη μία πλευρά δημιουργούνται έργα που οι συγγραφείς τους ενστερνίζονται τις «αρχές» της στρατευμένης – αγωνιστικής ποίησης. Από την άλλη, εντοπίζονται γραφές που αντικατοπτρίζουν μοντερνιστικά και νεωτερικά χαρακτηριστικά γραφής.⁵³⁶ Η Καστρινάκη διευκρινίζει ότι οι αστικής «προέλευσης» συγγραφείς υιοθέτησαν, κατά τη συγγραφή λογοτεχνίας, τις τεχνικές του μοντερνισμού και του σουρεαλισμού ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο των έργων τους. Από την άλλη πλευρά, οι λογοτέχνες, που ήταν «φιλικά διακείμενοι» στην αριστερά, επιλέγουν την παραδοσιακή στιχουργία του δημοτικού τραγουδιού και τις θεματικές που «επιβάλλει» ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός.⁵³⁷ Παρά τις

⁵³³ Σχετικά με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των συγκεκριμένων τάσεων, ο Ραυτόπουλος επισημαίνει: «Δεν μπορώ να απαντήσω συνοπτικά. Στη δεκαετία του '30 εμφανίζεται η "νέα ποίηση" αλλά στην Κατοχή γενικεύεται αυτό που ο Αλ. Αργυρίου θεωρεί ως γνώρισμα νεωτερισμού ("νεωτερικότητα" το ονόμαζε): ο ελεύθερος στίχος. Έχω κι εγώ επισημάνει το φαινόμενο να ελευθερώνεται ο στίχος την ίδια ώρα που η ποιητική ελευθερία υποχωρεί με τη στράτευση στα ιδεολογικά έμπεδα (Στο δοκίμιο για τη "δεκαετία του '40" στο βιβλίο της Αγγέλας Καστρινάκη). *Κριτική της κριτικής*». Βλ. απάντηση 16.

⁵³⁴ Βλ. Αντώνης Καρτσάκης, *Μεταπολεμική κριτική και ποίηση. Ζητήματα αισθητικής και ιδεολογίας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2009, σ. 205 – 208.

⁵³⁵ Πληροφορίες σχετικές με τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό παρατίθενται στο βιβλίο της Ντουνιά. Βλ. Χριστίνα Ντουνιά, *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της αριστεράς στο μεσοπόλεμο, ό. π.*, σ. 311 – 364.

⁵³⁶ Τα θέματα αυτά έχουν αποτελέσει αντικείμενο έρευνας στη μελέτη του Vittì. Βλ. Mario Vittì, *Η γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Ερμής, Αθήνα 2000.

⁵³⁷ Βλ. Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην παραγμένη δεκαετία 1940 – 1950*, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 290. Προσθέτουμε, επιπλέον, τους ισχυρισμούς της Ντουνιά σχετικά με το ότι η αριστερά αξιοποίησε το δημοτικό τραγούδι από τα μέσα της δεκαετίας του 30, καθώς και την αιτιολογία μιας τέτοιας επιλογής. Γράφει σχετικά με το θέμα η Ντουνιά: «Στα μέσα της δεκαετίας του '30 το δημοτικό τραγούδι αποτελεί για την ελληνική Αριστερά τον καταλληλότερο δρόμο για τη δημιουργία μιας ποίησης που να ανταποκρίνεται στις επιταγές του νεοεισαγόμενου δόγματος του σοσιαλιστικού ρεαλισμού». Βλ. Χ. Ντουνιά, *Λογοτεχνία και πολιτική...*, ό. π., σ. 442.

διαφαινόμενες διαφορές των δύο «αντικρουόμενων» λογοτεχνικών τάσεων παρατηρείται η από κοινού καταφυγή τους⁵³⁸ σε μια «κοινή παρακαταθήκη συμβόλων από την οποία αντλούν και οι δύο παρατάξεις»:⁵³⁹ ο λογοτέχνης μπορεί να αξιοποιεί στοιχεία της λαϊκής παράδοσης,⁵⁴⁰ της ελληνικότητας,⁵⁴¹ και του πατριωτισμού.⁵⁴² Οι δύο λογοτεχνικές τάσεις θα αποτελέσουν τις δύο βασικές αντιθετικές συνιστώσες, που διαμορφώνουν την εικόνα της ελληνικής λογοτεχνίας για τις επόμενες τρεις δεκαετίες.⁵⁴³

Πέρα από τα ευρύτερα, και των εκτός των ορίων της παρούσας μελέτης, θέματα που αναδύονται σε σχέση με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα γραφής των δύο προαναφερθέντων λογοτεχνικών τάσεων, αξίζει να αναφέρουμε ότι την ίδια χρονική περίοδο συντελείται και η εμφάνιση της «αντιστασιακής ποίησης».⁵⁴⁴ Το συγκεκριμένο είδος ποίησης έχει προκύψει ως επακόλουθο των συνθηκών του πολέμου και της εθνικής αντίστασης.⁵⁴⁵ Σύμφωνα με τους μελετητές, η «αντιστασιακή ποίηση» προβάλλει θέματα αγωνιστικού και εθνικοπατριωτικού περιεχομένου και θεματικές επηρεασμένες από τη λαϊκή παράδοση και την κουλτούρα του δημοτικού τραγουδιού.⁵⁴⁶ Τα μορφικά γνωρίσματα της

⁵³⁸ Βλ. Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη... , ό. π., σ. 25.*

⁵³⁹ Στο ίδιο, σ. 290.

⁵⁴⁰ Ο Βελουδής εντοπίζει τις χρονικές περιόδους της λογοτεχνικής παραγωγής, που διαφαίνεται προσφυγή των λογοτεχνών στη λαϊκή παράδοση και κουλτούρα. Ο Βελουδής αναφέρει σχετικά με την περίοδο της κατοχής και λίγο πριν την περίοδο αυτή: «Στην τρίτη αυτή λαϊκιστική φάση διαφοροποιούνται τελικά δύο τάσεις, μια αστικοφιλελεύθερη (ο Σεφέρης κάνει την πρώτη του αναφορά στο Μακρυγιάννη στα *Νέα Γράμματα* του 1937 και την πρώτη του δημόσια ομιλία με θέμα "Ένας Έλληνας – ο Μακρυγιάννης" στην Αλεξάνδρεια το 1943) και μια "αριστερή" (...). Της δεύτερης αυτής τάσης ο πρωιότερος – προδρομικός θα έλεγα – εκφραστής στάθηκε ο Ρίτσος με τον *Επιτάφιο* του 1936». Βλ. το κεφάλαιο «Το δημοτικό τραγούδι στην ποίηση του Ρίτσου», βλ. Γιώργος Βελουδής, *Προσεγγίσεις στο έργο του Γιάννη Ρίτσου*, Κέδρος, Αθήνα 1984, σ. 110 – 112: 112.

⁵⁴¹ Σύμφωνα με τον Καγιαλή: «η ελληνικότητα είναι κεντρικό αίτημα και της μεταπολεμικής αριστεράς». Η θεματική της ελληνικότητας, όμως, συνιστά και βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της λογοτεχνικής παραγωγής της γενιάς του 30. Σε ανάλογα συμπεράσματα οδηγούμαστε με βάση τις απόψεις του Καραντώνη το 1947. Ο κριτικός επισημαίνει: «Αν είναι κάτι που ξεχωρίζει τιμητικά τη λογοτεχνική γενιά του 1930, ποίηση και πεζό λόγο, και της δίνει δικαίωμα να ζητήσει μια θέση στη ζωντανή παράδοση της λογοτεχνίας μας, είναι η βαθύτατη, αυθόρμητη κι οργανική ελληνικότητά της, αυτή η ελληνικότητα αισθημάτων και ιδεών, ατμόσφαιρας αισθητικής και κατεύθυνσης πνευματικής». Οι απόψεις του Καγιαλή και του Καραντώνη αντλούνται από το βιβλίο του Καγιαλή. Βλ. Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία για το μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανοήσης στην Ελλάδα του 1930*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 230.

⁵⁴² Τα θέματα αυτά αναπτύσσονται διεξοδικότερα από την Καστρινάκη. Βλ. Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη... , ό. π., σ. 256 – 273.*

⁵⁴³ Βλ. Μαρία Βαχλιώτη, *Ποιητική γραφή και ιδεολογία στο έργο του Γιάννη Ρίτσου*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό πανεπιστήμιο, τμήμα Φιλολογίας, Αθήνα 2011, σ. 35.

⁵⁴⁴ Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την «ποίηση της αντίστασης», βλ. το αντίστοιχο κεφάλαιο στο βιβλίο της Μέντη. Βλ. Δώρα Μέντη, *Μεταπολεμική πολιτική... , ό. π., σ. 121 – 161.*

⁵⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 121.

⁵⁴⁶ Ο Βελουδής επισημαίνει σχετικά με τις θεματικές της αντιστασιακής ποίησης: «στο περιεχόμενο, το αγωνιστικό πνεύμα κι ο πατριωτισμός, που μεταβάλλεται μερικές φορές σε σοβινισμό, η λαϊκότητα κ'»

«αντιστασιακής ποίησης» αντλούνται από τις παρακαταθήκες της παραδοσιακής στιχουργίας.⁵⁴⁷ Την «αντιστασιακή ποίηση» προσπαθεί να οικειοποιηθεί η αριστερά της εποχής, καθώς το αγωνιστικό της περιεχόμενο ανταποκρινόταν στις επιταγές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Το συγκεκριμένο είδος ποίησης μπορούσε να «εργαλειοποιηθεί», καθώς προοριζόταν για την ενδυνάμωση του φρονήματος των αγωνιστών.⁵⁴⁸ Σημειωτέον ότι και έργα αστικής προέλευσης συμπεριλαμβάνονται στην «ποίηση της αντίστασης», (Ελύτης, «Άσμα ηρωικό και πένθιμο»,⁵⁴⁹ Γκάτσος, «Άμοργός», Εγγονόπουλος, «Μπολιβάρ»⁵⁵⁰). Πρόκειται για έργα που αναδεικνύουν θεματικά τον αγώνα του έθνους κατά τη διάρκεια της αντίστασης, διαθέτουν επικό ύφος και παρουσιάζουν πατριωτικές προεκτάσεις με εμφανείς παραπομπές στη λαϊκή παράδοση και στους αγωνιστές της επανάστασης του 1821.

Το ξεκίνημα των ποιητικών γραφών της εξορίας συντελείται σε μια μεταβατική περίοδο ιδεολογικών ζυμώσεων και λογοτεχνικών εξελίξεων, που πραγματοποιούνται στην ελληνική επικράτεια. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, με τον μοντερνισμό να παρουσιάζεται ως ανερχόμενη λογοτεχνική δύναμη και τον μαρξισμό να αποπειράται να «εγκαθιδρύσει» τις θεωρητικές του αρχές στο πρότυπο του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, οι έγκλειστοι, στο νησί της Μακρονήσου φαινομενικά αριστεροί

η αναδρομή στην "εθνική" παράδοση, κατά κύριο λόγο στον αγώνα της ανεξαρτησίας του 1821, αλλά και στην αρχαία Ελλάδα – μια ιδεολογική ποικιλία κι αντιφατικότητα που εξηγείται απ' την ετερομορφία των κοινωνικών ομάδων που συμμετείχαν στον αγώνα». Βλ. Γ. Βελουδής, «Η ελληνική λογοτεχνία στην αντίσταση», περ. *Διαβάζω*, τεύχ. 15, Δεκέμβριος 1982, σ. 29 – 39: 32.

⁵⁴⁷ Βλ. σχετικά τις απόψεις του Βελουδής: «Τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της "ευκαιριακής" ποίησης ήταν, λ. χ. στο μορφικό επίπεδο η επιμονή της στην παραδοσιακή τεχνική, το μέτρο και την ομοιοκαταληξία, (...)». Στο *ίδιο*, σ. 29 – 39: 32.

⁵⁴⁸ «το μεγαλύτερο ποσοστό της αντιστασιακής ποίησης των χρόνων 1941 – 1944 αποτελείται από τα σύντομα εκείνα ποιήματα και τραγούδια που προορίζονταν για τους ίδιους τους αγωνιστές της αντίστασης και για τον πάσχοντα άμαχο πληθυσμό. Ένα μέρος απ' αυτά αποτελείται από παλιά, ανώνυμα δημοτικά τραγούδια, που το κείμενό τους προσαρμόστηκε, ελαφρά τροποποιημένο, στις νέες περιστάσεις (...). Ένα άλλο, εξίσου μεγάλο, μέρος αποτελείται από καινούργια τραγούδια, γραμμένα από γνωστούς ποιητές και τονισμένα εν μέρει από γνωστούς συνθέτες. Στην περίπτωση αυτή πρόκειται ως επί το πλείστον για εμβατήρια και θούρια, που προορίζονταν για τους αντάρτες. Σ' αυτά ανήκουν μερικά απ' τα γνωστότερα τραγούδια της εποχής, όπως λ. χ. "Στ' άρματα! Στ' άρματα!" του Νίκου Καρβούνη, ο "Ύμνος του ΕΛΑΣ" της Σοφίας Μαυροειδή – Παπαδάκη και το "Τραγούδι του ΕΑΜ" του Βασίλη Ρώτα». Στο *ίδιο*, σ. 29 – 39: 35.

⁵⁴⁹ Βλ. Δώρα Μέντη, *Μεταπολεμική πολιτική...*, ό. π., σ. 122.

⁵⁵⁰ Ο Αργυρίου επισημαίνει την ένταξη των συγκεκριμένων έργων στην «ποίηση της αντίστασης». Για την «Άμοργό», ο Αργυρίου αναφέρει ότι: «ενδεχομένως, και παρά τη βούληση του ποιητή (...) καταγράφει ένα πνεύμα που συνοπτικά θα το ενέτασσα στο αντιστασιακό, δίνοντας άφεση στην κακή χρήση του όρου, που έχει απολέσει την ανιδιοτέλειά του». Σχετικά με το ποίημα του Εγγονόπουλου, ο Αργυρίου υποστηρίζει: «το ποίημα καταστρώνεται επάνω σε αντιστασιακό φρόνημα, κάτι που αναγνωρίζουν άλλωστε οι αναγνώστες. Δεν είναι βέβαια στρατευμένο. Η τολμηρή, επαναστατική του γραφή και η ακόμα πιο αδιάλλακτα ελεύθερη σύνθεσή του προσφέρονται έτσι ώστε το αντιστασιακό φρόνημα που το εμπύχωσε να προβάλλεται ως πρόταγμα με διϊστορικά συμφραζόμενα». Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στους δύστηνους καιρούς (1941 – 1944)*, τόμος Γ, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 208, 209 – 210 αντίστοιχα.

συγγραφείς, φαίνεται να έχουν υποστεί την επίδραση «δύο θεωρητικών» σχολών. Σχολές που, παρά τις έντονες διαφοροποιήσεις τους, ενίοτε ταυτίζονται ως προς τις περιοχές της άντλησης των θεματικών τους. Οι «ποιητές της εξορίας» σίγουρα έχουν έρθει αντιμέτωποι με τις εσωτερικές ανακατατάξεις της κομμουνιστικής ιδεολογίας και με τη γενιά του 30. Γενιά που επιχειρεί να διασφαλίσει την κυριαρχία της στο λογοτεχνικό πεδίο.⁵⁵¹ Το ερευνητικό ζητούμενο που προκύπτει σχετίζεται με το αν η «ποίηση της εξορίας» «συνομιλεί» με τις συγκεκριμένες λογοτεχνικές τάσεις. Οι εξόριστοι ποιητές εναρμονίζονται με τις νεωτερικές ποιητικές τάσεις της εποχής ή προσαρμόζουν την ποιητική τους ευθυγραμμιζόμενοι με τις κομματικές «επιταγές» περί τέχνης ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο των έργων τους;

3. «Συνομιλία» των ποιητικών έργων της πρώτης κατηγορίας με τον υπάρχοντα λογοτεχνικό κανόνα

Ας ξεκινήσουμε συγκρίνοντας τη θεματολογία των ποιημάτων της Μακρονήσου με τις θεματικές που αναδεικνύουν τα μοντερνιστικά ποιήματα της περιόδου και τα ποιήματα, που ως προς τη θεματολογία τους γράφονται σύμφωνα με τις «επιταγές» του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Αναμφισβήτητα, μια τέτοια απόπειρα σύγκρισης είναι εν πολλοίς αυθαίρετη. Αυτό διότι τα ποιήματα που χαρακτηρίζονται ως μοντερνιστικά δε σημαίνει ότι αναδεικνύουν πάντα κοινές θεματικές. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με ποιήματα που παρουσιάζουν θεματικές «επιβαλλόμενες» από τους «οπαδούς» του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Εντούτοις, υπάρχουν κάποια γενικά χαρακτηριστικά στοιχεία περιεχομένου που απαντώνται στα ποιήματα των αντίστοιχων λογοτεχνικών τάσεων. Το νόημα ενός μοντερνιστικού ποιήματος είναι περίπλοκο⁵⁵² και διακρίνεται από «σκοτεινότητα»,⁵⁵³ εξαιτίας της «άλογης» αλληλουχίας των γεγονότων⁵⁵⁴ που αναπαριστά. Ο μοντερνιστής ποιητής, προκειμένου να καυτηριάσει θέματα της καθημερινότητας, καταφεύγει στη χρήση

⁵⁵¹ Βλ. Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία...*, ό. π., σ. 203 – 204.

⁵⁵² «Η έννοια του "περίπλοκου" γίνεται τώρα το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του συγγραφέα του Μοντερνισμού». Βλ. Peter Faulkner, *Μοντερνισμός*, μτφρ. Ιουλιέττα Ράλλη – Καίτη Χατζηδήμου, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 35.

⁵⁵³ Ο Βαγενάς, προσπαθώντας να ορίσει τις σημαντικότερες διαφορές ανάμεσα στη μοντέρνα ποίηση και την παλαιά, επισημαίνει ότι το νόημα ενός μοντέρνου ποιήματος χαρακτηρίζεται από «σκοτεινότητα». Ο Βαγενάς αναφέρεται συγκεκριμένα σε «μια σκοτεινότητα διανοητικής φύσεως, που κάνει δύσκολο να περιγράψουμε το νόημα ενός ποιήματος». Βλ. Νάσος Βαγενάς, *Για έναν ορισμό του μοντέρνου στην ποίηση*, Στιγμή, Αθήνα 1984, σ. 17.

⁵⁵⁴ «Υπογραμμίζω τη βασική αντίθεση έλλογο/άλογο στοιχείο. Γιατί το κύριο χαρακτηριστικό της νεοτερικότητας (και ίσως όχι μόνο στον τομέα της πεζογραφίας) βρίσκεται ακριβώς εδώ: σε ό,τι προσλαμβάνουμε ως κατάργηση των (αιτιο)λογικών σχέσεων». Βλ. Πάνος Μουλλάς, *Παλίμψηστα και μη. Κριτικά δοκίμια*, Στιγμή, Αθήνα 1992, σ. 230.

του μυθικού στοιχείου.⁵⁵⁵ Ο αναγνώστης ενός νεωτερικού κειμένου πρέπει να είναι «επαρκής»,⁵⁵⁶ προκειμένου να αποκωδικοποιήσει τα «κρυμμένα» νοήματα. Αντιστοίχως, οι ένθερμοι υποστηρικτές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού τονίζουν την παιδευτική λειτουργία που πρέπει να επιτελεί το εκάστοτε λογοτεχνικό κείμενο. Το λογοτεχνικό κείμενο πρέπει να «αποπνέει» αισιοδοξία και επαναστατικότητα.⁵⁵⁷

Έχουμε κατατάξει τα ποιητικά κείμενα σε ομάδες ανάλογα με τους αφηγηματικούς τρόπους που οι συγγραφείς χρησιμοποιούν, προκειμένου να «απεικονίσουν» ποιητικά την τραυματική εμπειρία της εξορίας. Σε μία πρώτη κατηγορία εντάξαμε έργα,⁵⁵⁸ των οποίων οι συγγραφείς καταγράφουν με σαφείς αναφορές την αδυσώπητη καθημερινότητα στο νησί της εξορίας. Η θεματολογία των ποιημάτων της πρώτης κατηγορίας δεν παρουσιάζει καμία ομοιότητα με οποιαδήποτε άλλη απόπειρα προγενέστερης λογοτεχνικής γραφής. Ο λόγος είναι απλός. Τα ποιήματα αποτυπώνουν τη βιωμένη εμπειρία του «κολαστηρίου», που λειτούργησε από το 1947 και εξής. Δεδομένου ότι τα περισσότερα ποιήματα, που γράφονται από έγκλειστους στη Μακρόνησο, απηχούν τις συνθήκες της εξορίας, η «μακρονησιώτικη ποίηση» συνιστά ένα «υπό – είδος» του μεταπολεμικού λογοτεχνικού κανόνα.

Το μεγαλύτερο μέρος της ποίησης της Μακρονήσου συνιστά μια αντιποιητική ποίηση σε επίπεδο θεματολογίας. Τα θέματα των ποιημάτων αντλούνται από την εφιαλτική τοπογραφία του «κολαστηρίου». Γεγονός που αποτελεί μία βασική

⁵⁵⁵ «Η χρήση του μύθου είναι ένας από τους τρόπους που επιτρέπει στο μοντερνιστή συγγραφέα να δίνει συνοχή στο έργο του, αφού οι μύθοι αναφέρονται σχεδόν πάντα σε γενικές έννοιες, στο θάνατο και την αναγέννηση, το κύκλωμα της φύσης, τη σειρά των εποχών (...)». Βλ. Peter Faulkner, *Μοντερνισμός, ό. π.*, σ. 22. Ο Καλλίνης επισημαίνει σχετικά: «η αφηγηματική ενότητα που προέκυπτε από την αφήγηση γεγονότων απορρίπτεται από τους μοντερνιστές συγγραφείς για να αντικατασταθεί από μια νέα ενότητα που απορρέει από τη χρήση μυθολογικού υπόβαθρου (...)». Βλ. Γιώργος Καλλίνης, *Ο μοντερνισμός ενός κοσμοπολίτη. Στοιχεία και τεχνικές του μοντερνισμού στο μεσοπολεμικό μυθιστόρημα του Κοσμά Πολίτη*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 30.

⁵⁵⁶ Όπως επισημαίνεται από τον Μουλλά: «Αναβαθμισμένος και αναγκαστικά επαρκής (κάθε κώδικας περιέχει δύναμη και την εικόνα του αποκωδικοποιητή του), ο αναγνώστης του νεωτερικού κειμένου παρουσιάζεται επιφορτισμένος με αποφασιστικές (πάντως αποφασιστικότερες από τις παραδοσιακές) αρμοδιότητες. Ενεργητικός και ριψοκίνδυνος, απολαμβάνει γενναία τη νοηματοδότηση (και τις πολλαπλές νοηματοδοτήσεις). Η συνεργασία του γίνεται σύμπραξη· η συμμετοχή του συνενοχή». Βλ. Πάνος Μουλλάς, *Παλίμψηστα...*, ό. π., σ. 233.

⁵⁵⁷ Βλ. Χριστίνα Ντουλιά, *Λογοτεχνία και πολιτική...*, ό. π., σ. 344.

⁵⁵⁸ Θυμίζουμε ότι στην πρώτη κατηγορία εντάξαμε τις ακόλουθες συλλογές: *Πέτρινος χρόνος* (1957), *Μάχη στην άκρη της νύχτας. Το χρονικό της Μακρονήσου* (1952), *Χρόνια της πέτρας* (1963), *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954), *Συρματοπλέγμα* (1957). Και τα ποιήματα «Απλή κουβέντα», «Παραμονή Χριστουγέννων» και «Μη σημαδέψεις την καρδιά μου» του Λειβαδίτη, τα ποιήματα «Γράμμα στο Ζολιό – Κιουρί» και «Ημερολόγιο εξορίας, III» του Ρίτσου, το ποίημα «Αλεξάνδρουστρόι» του Αλεξάνδρου, το ποίημα «Μακρόνησος [26 του Μάρτη 1949]» του Φουρτούνη, αλλά και τα 26 πρώτα ποιήματα που συμπεριλαμβάνονται στη συλλογή *Περιμένω: ποιήματα* (1979).

διαφοροποίηση της θεματολογίας της υπό μελέτης ποίησης από τις θεματικές των «μοντερνιστικών» ποιημάτων της μεταπολεμικής ποίησης και της ποίησης του 30. Η άκρως ρεαλιστική θεματολογία δε συγκλίνει με τις αριστερές απόψεις περί τέχνης και τη θεματολογία της «αντιστασιακής ποίησης». Τα αναρίθμητα περιστατικά της αδυσώπητης βιωμένης εμπειρίας των έγκλειστων συγγραφέων, που παρελαύνουν στις σελίδες της «ποιητικής Μακρονήσου», αποτελούν την απαρχή μιας θεματολογίας λιγότερο επικής και λυρικής και περισσότερο πεζής καταγραφής. Σε κάποιες ποιητικές αφηγήσεις εντοπίζονται σχόλια των δημιουργών, σχετικά με τις «ιδιαιτερότητες» της θεματολογίας της μακρονησιώτικης ποίησης και με τις θεματικές διαφοροποιήσεις αυτής σε σχέση με προγενέστερα δείγματα ποιητικού λόγου. Σε κάποιες περιπτώσεις, μάλιστα, οι συγγραφείς προβαίνουν σε παρατηρήσεις σχετικά με τα μορφικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά της ποίησης που δημιουργούν σε συνθήκες εξορίας. Αναφέρουμε τέτοιου είδους παραδείγματα που εντοπίσαμε στα ποιητικά κείμενα.

Η γραφή των ποιημάτων της Μακρονήσου πρέπει να χαρακτηρίζεται από την αυθορμησία της έκφρασης του δημιουργού. Ο εκάστοτε εξόριστος - συγγραφέας «οφείλει» να αποφεύγει τη χρήση ποιητικών συμβόλων, που λειτουργούν ως μία υπόμνηση «περιδιάβασης» στη «νησιωτική» θεματογραφία της λογοτεχνίας. Η διαφαινόμενη αλλαγή των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών επιδρά καταλυτικά και επιβάλλει θεματικές διαφοροποιήσεις κατά τη συγγραφή λογοτεχνιάς ακόμα και την παντελή σιωπή του δημιουργού.⁵⁵⁹ Τα λόγια του Λειβαδίτη, για τις αλλαγές που έχουν επέλθει στη θεματολογία της λογοτεχνίας της εξορίας, είναι χαρακτηριστικά και αποτυπώνονται στο ποίημα «Απλή κουβέντα»: *Κάποτε ονειρευόμαστε να γίνουμε μεγάλοι ποιητές / μιλούσαμε για τό ήλιο. / Τώρα μας τρυπάει η καρδιά / σαν μια πρόκα στην αρβύλα μας. / Εκεί πού άλλοτε λέγαμε: ουρανός, τώρα λέμε: κουράγιο.*⁵⁶⁰

⁵⁵⁹ Η τραυματική βιωμένη εμπειρία του συγγραφέα επηρεάζει το λογοτεχνικό του έργο. Ανάλογες πεποιθήσεις προβάλλονται στη συλλογή *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954) του Λουντέμη. Ο ποιητής υποστηρίζει ότι, λόγω των επικρατούσων αποτρόπαιων συγκυριών, ο ίδιος δυσκολεύεται να εκφράσει τις σκέψεις και τα συναισθήματά του μέσω του ποιητικού φαινομένου. Η ποίηση παρουσιάζεται ανίκανη να αναπαραστήσει τη φρικτή πραγματικότητα. Σύμφωνα με τον Λουντέμη, η στάση που επιλέγει να ακολουθήσει ένας ποιητής, που βιώνει ανάλογες φάσεις ζωής, είναι η σιωπή. Στο ποίημα «Δεν έχω τίποτα να πω», ο αφηγητής αναφέρει: *Δεν έχω τίποτα να πω, γι' αυτό σωπαίνω. / Γιατί ό, τι είχα να πω, τόπαν οι τάφοι. / Τόπαν οι θρήνοι, τά τουφέκια κι οι σταυροί. / Τά μαύρα – τά κατάμαυρα – τσεμπέρια. / Καί τάσπρα – τά κάτασπρα – κόκαλα. Αυτό. / Καί τόποτ' άλλο. / Καί σωπαίνω.* Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, *Κραυγή στα πέρατα...*, ό. π., σ. 78.

⁵⁶⁰ Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση, 1950 – 1966*, ό. π., σ. 106.

Στο περιβάλλον του στρατοπέδου αποκτούν δυστοπική όψη και δυσάρεστούν με την επαναλαμβανόμενη παρουσία τους σύμβολα, που σε άλλες περιπτώσεις θα υμνούσαν από ποιητές, που προέβαλαν στην ποίησή τους στοιχεία της ελληνικότητας και της παράδοσης. Στο ποίημα «Α. Β. Γ.» της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957), ο Ρίτσος καυτηριάζει το περιεχόμενο ποιημάτων, που αναδεικνύουν θετικές όψεις του αιγαιοπελαγίτικου τοπίου.⁵⁶¹ Στίχοι του ποιήματος, που παραπέμπουν σε θαλασσογραφίες με κυρίαρχο στοιχείο τον ήλιο να καθρεφτίζεται στα γαλανά νερά, εναλλάσσονται με στίχους, που αντικατοπτρίζουν τη φρικαλεότητα της Μακρονήσου.⁵⁶² Χαρακτηριστικό γραφής που προσδίδει στην αφήγηση στοιχεία ειρωνείας. Παράλληλα, ο αφηγητής υπαινίσσεται την καταλυτική επίδραση που ασκεί η βιωμένη κοινωνική πραγματικότητα στους συγγραφείς. Οι λογοτέχνες πλέον αδυνατούν να αντικατοπτρίσουν ποιητικά το σύνθημα «χαρά – νιάτα – υγεία».⁵⁶³ Οι συγγραφείς εμφανίζονται έρμια της πραγματικότητας του εγκλεισμού. Πραγματικότητα που οι ποιητές αντανακλούν αφηγηματικά. Στο «Α. Β. Γ.», τα τρία τάγματα ακυρώνουν τις προηγούμενες εικόνες του αιγαιοπελαγίτικου τοπίου: *ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΣ / Κι ή θάλασσα του Αιγαίου ήταν γαλάζια όπως πάντοτε / πολύ γαλάζια, μόνο γαλάζια. / Α' - / Α, ναι, μιλούσαμε κάποτε για μιά ποίηση αιγαιοπελαγίτικη, / Β' - / για τό γυμνό στήθος της υγείας κεντημένο μέ μιάν άγκυρα και μιά γοργόνα / Γ' - / για τό θαλάσσιο φώς πού πλέκει τά κουρτινάκια τών γλάρων. / Α. Β. Γ. / 300 σκοτωμένοι.*⁵⁶⁴ Μελετώντας το απόσπασμα του ποιήματος, ο Πρεβελάκης

⁵⁶¹ Ασχολούμενος ο Καραντώνης με την ποίηση του Ελύτη θεωρεί ότι είναι «ελληνική στην ουσία της». Αυτό διότι προάγει «την αιγαιοπελαγίτικη ελληνικότητα» ως βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της ποίησης και της πεζογραφίας της γενιάς του 30. Ο Καραντώνης αναφέρει: «Κι ύστερα έρχεται η γενιά των συγχρόνων ποιητών και πεζογράφων να προσθέσει στο ελληνικό τοπίο το Αιγαίο πέλαγος και τη χαριτωμένη αισθητική του νησιού, συμπληρώνοντας έτσι το στέρεο με το υγρό στοιχείο». Το απόσπασμα αντλείται από τη μελέτη του Καγιαλή. Βλ. Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία...*, ό. π., σ. 229.

⁵⁶² Με το ποίημα «Α. Β. Γ.» επισημαίνεται έντονα ότι η ποίηση της εξορίας απομακρύνεται από τις περιγραφές των φυσικών νησιών της «γαλανής και ηλιόλουστης νεοελληνικής λογοτεχνίας». Η Ντουνιά, εξηγώντας αυτού του είδους τις θεματικές διαφοροποιήσεις του ποιήματος «Α. Β. Γ.», αναφέρει: «χρησιμοποιώντας ορισμένα ποιητικά μοτίβα της ποίησης του Οδυσσέα Ελύτη κυρίως από τους *Προσανατολισμούς* και τον *Ήλιο τον πρώτο*, [ο Ρίτσος] δημιουργεί μια εντυπωσιακή αντίστιξη εικόνων και εννοιών. Στήνεται έτσι μια αντίθεση που λειτουργεί και ως σχόλιο για την ποιητική δημιουργία. Από τη μία, συγκεντρωμένοι οι κοινοί τόποι της αιγαιοπελαγίτικης ποίησης, δοσμένοι σαν μια καλοστημένη διαφήμιση κροναζιέρας: *γυμνό στήθος, άγκυρα, γοργόνα, θαλάσσιο φως, γλάροι, μαλαματένια δύση, νοτισμένος βράχος, χρυσό και γαλανό καλοκαίρι, κοριτσιίστικος ύπνος, πέγκα και ασβεστωμένη μάντρα*. Από την άλλη, η φρίκη της Μακρονήσου: *οι σκοτωμένοι, οι τρελοί, οι ανάπηροι*». Βλ. Χ. Ντουνιά, «Το νησί ως εξορία στη νεοελληνική ποίηση: παραδείγματα συμβολικών και ρεαλιστικών τοπίων», στο: Αστέριος Αργυρίου (επιμ.), *Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Ρέθυμνο 10 – 12 Μαΐου 2002). Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, τόμος Α', Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σ. 607 – 615: 611 – 612.

⁵⁶³ Σύμφωνα με τον Vittì, οι τρεις αυτές θεματικές αποτελούν «εμμονή» που αντανακλάται στο περιεχόμενο της ποίησης του Ελύτη. Βλ. Mario Vittì, *Η γενιά του τριάντα...*, ό. π., σ. 151.

⁵⁶⁴ Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 299.

αναφέρει: «Ο ποιητής ειρωνεύεται τους ομοτέχνους του που εξακολουθούν να καλλιεργούν μίαν ανώδυνη ποίηση, και δεν παραλείπει να δώσει, μέσα σε παρενθέσεις, δύο – τρία δείγματα από δαύτην».⁵⁶⁵ Ο μελετητής κατανοεί την κριτική στάση του Ρίτσου στο συγκεκριμένο είδος ποίησης καθώς: «Το δικαίωμα να μυκτηρίσει την αιγαιοπελαγίτικη ποίηση, ο Ρίτσος το αντλεί από το γεγονός ότι έχει υποστή τη σαγήνη της. Είναι κι αυτό μια μορφή αυτοκριτικής».⁵⁶⁶

Και στο ποίημα «Ημερολόγιο εξορίας, ΙΙΙ», στα *Ημερολόγια εξορίας 1948 - 1950* (1975), θα αναδυθούν αυτοαναφορικά σχόλια σχετικά με την ποίηση της Μακρονήσου. Ο Ρίτσος διευκρινίζει ότι το περιεχόμενο των ποιημάτων της Μακρονήσου χαρακτηρίζεται από μοναδικότητα. Η αιτιολόγηση της άποψης θα βασιστεί, σύμφωνα με τον ποιητή, στο γεγονός των διαφορετικών συνθηκών ζωής εντός των οποίων τα ποιήματα δημιουργούνται. Ο αφηγητής του ποιήματος θα υποστηρίξει: *Εδώ τά πάντα γράφτηκαν μέ τό αίμα. Και ως εκ τούτου, ο αφηγητής θα συμπληρώσει ότι: Είπαμε πράματα / πού μιά φορά κανείς τά λέει / δώσαμε πράματα / πού μιά φορά κανείς τά δίνει.*⁵⁶⁷

Διαπιστώσεις, ως προς το ότι η ιστορική συγκυρία του εγκλεισμού των συγγραφέων δε δύναται να αφήσει ανεπηρέαστη τη θεματολογία των ποιημάτων τους, απαντώνται και στη συλλογή *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954) του Λουντέμη. Στο ποίημα «Η ποίηση ταξιδεύει», ο ποιητής χρησιμοποιεί ειρωνικό και χλευαστικό ύφος, προκειμένου να καυτηριάσει τις περιπτώσεις συγγραφέων, που αποτυπώνουν στην ποίηση μόνο θετικές κι ευχάριστες όψεις της πραγματικότητας. Τακτική η οποία απορρέει, σύμφωνα με τον Λουντέμη, από το γεγονός της μη βίωσης των ιδίων απάνθρωπων κι ακραίων καταστάσεων ζωής, όπως λ. χ. η φυλάκισή τους σε τόπους εξορίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ενισχύεται η άποψη ότι η εμπειρία του εγκλειστού - συγγραφέα επαναπροσδιορίζει τη σχέση του με την καλλιτεχνική - ποιητική δημιουργία. Εμπειρία που λειτουργεί καταλυτικά ως προς την άντληση θεματολογίας των ποιημάτων του.⁵⁶⁸ Ας εστιάσουμε την προσοχή μας στο ίδιο το

⁵⁶⁵ Βλ. Παντελής Πρεβελάκης, *Ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος...*, ό. π., σ. 170.

⁵⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 170.

⁵⁶⁷ Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 254, 255.

⁵⁶⁸ Ανάλογες απόψεις εντοπίζονται και στο αμέσως επόμενο ποίημα της συλλογής *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954), «Εμμετρη πικρία». Ο Λουντέμης υποστηρίζει έμμεσα ότι η εμπειρία του εγκλεισμού διαπλάθει τη συνείδηση του συγγραφέα και καθορίζει το περιεχόμενο της καλλιτεχνικής έκφρασης. Γεγονός που προσδίδει μοναδικότητα στις γραφές της εξορίας. Στο ποίημα καυτηριάζονται οι περιπτώσεις αλλοεθνών ομοτέχνων του, που επιμένουν να προβάλλουν στην ποίηση θέματα επηρεασμένα από τις λαϊκές και εθνικές ρίζες της ελληνικής παράδοσης. Ο Λουντέμης, ουσιαστικά,

κείμενο. Το ποίημα αρχίζει με την παρουσίαση του χρόνου της επίσκεψης ενός ποιητή⁵⁶⁹ στη Μακρόνησο.⁵⁷⁰ Η ζωή του ατόμου αυτού πρέπει να είναι ιδιαιτέρως ευχάριστη και εκ διαμέτρου αντίθετη με τις συνθήκες ζωής που βιώνουν οι εξόριστοι.⁵⁷¹ Κάτι ανάλογο προκύπτει από τις πληροφορίες της αφήγησης: ο νεοφερμένος ποιητής ήταν ενδεδυμένος με κουστούμι, κατασκευασμένο από μετάξι (*Φορούσε άσπρη σατακρούτα*) και *γυαλιά του ηλίου Μάκ Αρθούρ*.⁵⁷² Ο νεοφερμένος ποιητής δε φαίνεται να συμεριζεται και να συμπάσχει με τα αβάστακτα βάσανα των κρατούμενων. Γεγονός που καταδεικνύεται αφηγηματικά από την προβολή των ανέμελων και γεμάτων ξεγνοιασιά κινήσεων του σώματός του. Ο ποιητής πρώτα: *Λύκνισε τά μαλλιά του στό Νοτιά... / Ύστερα βύθισε τά μάτια του στόν πόνο μας*.⁵⁷³ Η μη άμεση εμπλοκή του ποιητή στις συνθήκες της εξορίας, του δίνει τη δυνατότητα να αφοσιωθεί απερίσπαστος στην υιοθέτηση συγκεκριμένων αντιλήψεων περί τέχνης. Οι αντιλήψεις αυτές προωθούν την άποψη μιας θετικής αναπαράστασης όψεων της ζωής στη λογοτεχνία. Συνεπώς, όπως μας πληροφορεί ο αφηγητής, ο συγκεκριμένος ποιητής κατευθύνθηκε προς το *Λαύριο κουβαλώντας τ' ανάλαφρο κεφάλι του / - φούσκα πλωτή μές στό αίμα. - / Κι απ' όλα όσα γίνονται εδώ, / δέν είδε τίποτα, Τίποτα... Πάρεξ / πώς η ζωή είν' ένα γλυκό μετάξι. / Τίποτ' άλλο*.⁵⁷⁴

Διατυπώσεις, σχετικά με την επίδραση που η βιωμένη εμπειρία της εξορίας ασκεί σε κάθε απόπειρα γραφής ενός έγκλειστου υποκειμένου, εντοπίζονται και στην ποιητική συλλογή *Συρματόπλεγμα* (1957) του Σπυρόπουλου. Στο ποίημα «Εξορία», ο αφηγητής, απευθυνόμενος στον αναγνώστη που πρόκειται να διαβάσει τα λογοτεχνικά γραπτά του, ομολογεί την πρόθεση του να επιδοθεί στη διαδικασία της

μέμφεται μερίδα της λογοτεχνικής ελίτ που παραμένει απομονωμένη και παντελώς αδιάφορη προς το δράμα της Μακρονήσου, εφόσον απαξίζει να το αποτυπώσει αφηγηματικά. Οι στίχοι του ποιήματος είναι ενδεικτικοί: *Ονόματα λαμπερά, κλημέρα σας! / (...) Εμείς εδώ πεθαίνουμε (...) / Μά αυτό βέβαια δέν έχει σημασία. / Η Μούσα σας δέν ξέρει ελληνικά. (...) / Ξέρω πώς ολωνών σας / τρέμει η μεγάλη σας καρδιά, / μίν πάθει τίποτα κακό, / κανένα αρχαίο βοτσαλάκι αυτού του τόπου. / Ξέρω τόν ένθεο έρωτά σας, / γιά τίς λευκές κοπέλες του Ερεχθείου μάς. / Ω, ησυχάστε. / Είναι πολύ καλά, πολύ καλά τά μάρμαρά σας. / Καί σας χαιρετούν. / Λίγοι καπνοί τά ενόχλησαν μονάχα. / Καί τά πιτίλισε λιγάκι αίμα.* Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, *Κραυγή στα πέρατα...*, ό. π., σ. 87 – 88.

⁵⁶⁹Ο Σιούμπουρας υποστηρίζει ότι ο ποιητής, στον οποίο αναφέρεται το ποίημα του Λουντέμη, είναι ο Μυριβήλης. Βλ. Φώτης Σιούμπουρας, *Ο δικός μας Μενέλαος...*, ό. π., σ. 99.

⁵⁷⁰*Εχτές η ώρα δώδεκα. / (...) έφτασε εδώ ένας ποιητής. Η ώρα δώδεκα.* Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, *Κραυγή στα πέρατα...*, ό. π., σ. 85.

⁵⁷¹ Παρακολουθούμε την πορεία των γεγονότων της αφήγησης. Στην τελευταία στροφική ενότητα, ο αφηγητής επισημαίνει ότι η αφηγηματική persona του ποιητή δεν παρέμεινε στο νησί της εξορίας για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η αφηγηματική persona δε βίωσε τη σκληρότητα και την κακομεταχείριση, που αντιμετώπιζαν οι εξόριστοι: *Κι έφυγε μέ τήν κόμη του κατά τό Λαύριο (...).* Στο ίδιο, σ. 86.

⁵⁷²Στο ίδιο, σ. 85.

⁵⁷³Στο ίδιο, σ. 85.

⁵⁷⁴Στο ίδιο, σ. 86.

παραγωγής γραπτού λόγου. Ωστόσο, ο αφηγητής αποσαφηνίζει ότι τα γραπτά αυτά δε θα διακρίνονται από λογοτεχνικούς μορφικούς, γλωσσικούς και εκφραστικούς κανόνες. Η αδιαφορία χρήσης στη γραφή «κατασκευαστικών» πρακτικών, που καθιστούν ένα κείμενο λογοτεχνικό, οφείλεται στην καταλυτική επίδραση της βιωμένης εμπειρίας στη συνείδηση του αφηγητή. Η βίωση των τραυματικών στιγμών δημιουργεί στον αφηγητή την επιθυμία να αναδείξει θεματικά μόνο την απόγνωση και την οργή του.⁵⁷⁵ Τα λόγια του είναι χαρακτηριστικά: *Έλεγα απόψε νά σου γράψω, / όχι κανένα ποίημα, / μή φανταστείς. / Τίποτα τέτοιο. / Νά, / όλο κι όλο / αυτός ο πυρετός πού στεγνώνει τό στόμα μου, / αυτό τό στόμα πού κραυγάζει / ξεριζώνοντας ματωμένα λιθάρια. / Όλο κι όλο.*⁵⁷⁶ Ουσιαστικά, το υποκείμενο της αφήγησης πραγματοποιεί ένα αυτοαναφορικό σχόλιο σε σχέση με το περιεχόμενο των ποιημάτων του. Ο αφηγητής ομολογεί την ανικανότητα ενός εξόριστου να δημιουργήσει λογοτεχνικό κείμενο, εξαιτίας του «τραύματος» που αντιμετωπίζει.⁵⁷⁷ Η βίωση τραυματικών στιγμών της εξορίας φαίνεται να καθιστά τον αφηγητή ανήμπορο να αναπτύξει, μέσω του γραπτού λόγου, άλλες θεματικές. Η ίδια βίωση του προκαλεί αδιαφορία για γλωσσική και μορφική επεξεργασία των κειμένων του.⁵⁷⁸

Αφηγηματικά σχόλια, σχετικά με τη θεματολογία, την έκφραση, τη γλώσσα και τη μορφή των ποιημάτων της εξορίας, απαντώνται και στο ποίημα «Απλή κουβέντα» της συλλογής *Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο* (1956) του Λειβαδίτη. Ο αφηγητής σχολιάζει τη δημιουργία ποίησης μέσα στις άθλιες συνθήκες διαβίωσης του στρατοπέδου. Ο αφηγητής προβληματίζεται πώς μπορεί να παραχθεί ποίηση,

⁵⁷⁵ Στο καταληκτικό ποίημα της συλλογής, με τίτλο «Επίλογος», ο Σπυρόπουλος θα προβεί εμμέσως σε αυτοαναφορικά σχόλια, σχετικά με τη θεματολογία της ποιητικής του γραφής. Και σε αυτό το σημείο, ο αφηγητής τονίζει ότι οι θεματικές των ποιημάτων του αντικατοπτρίζουν την απελπισία και τον θυμό ενός υποκειμένου, που υφίσταται ψυχικές και σωματικές δοκιμασίες της στρατοπεδικής εξουσίας. Ο αφηγητής υποστηρίζει ότι οι στίχοι του έχουν καταγγελτικό περιεχόμενο. Οι στίχοι του καυτηριάζουν τις πρακτικές «αναμόρφωσης» που η εξουσία του στρατοπέδου εφαρμόζει. Σύμφωνα με τα λόγια του αφηγητή: *Δέ θά τραγουδήσω / όπως τ' αηδόνι σ' ένα δέντρο / τίς νύχτες του έρωτα / και τά χλωμά φεγγάρια. / Οι στίχοι μου - / δυό μπράτσα τραχειά / πληγωμένα απ' τό χιόνι. / (...) Οι στίχοι μου - / ένα πρόσωπο παραμορφωμένο από τό μίσος. / (...) Κ' ύστερα οι στίχοι μου - / γροθιές / και λόγγες.* Βλ. Τάσος Σπυρόπουλος, *Συρματόπλεγμα*, ό. π., σ. 59, 60 αντίστοιχα. Ο ποιητής αναγγέλλει ότι, εξαιτίας της «σκληρής» θεματολογίας, η ποίησή του δε θα ικανοποιήσει μέρος του αναγνωστικού κοινού. Ανικανοποίητοι θα μείνουν αναγνώστες, που αναζητούν σε ένα ποιητικό κείμενο καλλιτεχνικούς τρόπους έκφρασης του ωραίου. Δυσανεστημένοι θα είναι και οι αναγνώστες που προσπαθούν, μέσω της λογοτεχνικής ανάγνωσης, να νιώσουν τέρψη. Ο αφηγητής αναφέρει σχετικά: *Κ' έτσι / ίσως και δέν αρέσω / μπροστά στό χρυσωμένο τους καθρέφτη. / Κ' έτσι / ίσως και δέν αρέσω / πίσω από δυό γυαλιά / μέ κουρασμένα μάτια.* Στο ίδιο, σ. 60.

⁵⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 27.

⁵⁷⁷ Οι καταληκτικοί στίχοι του ποιήματος είναι ενδεικτικοί: *Πληγωμένη απ' τά σύρματα / η φωνή μου.* Στο ίδιο, σ. 29.

⁵⁷⁸ *Η φωνή μου / ακατέργαστη / τραχειά.* Στο ίδιο, σ. 27.

δεδομένων των αποτρόπαιων συνθηκών ζωής του εξόριστου δημιουργού: *Εδώ που η ζωή μας ήταν ένα τσόφλι αυγού κάτω απ' / τά πόδια τους / μέ τό θάνατο πιό κοντά / κι από ένα μπάλωμα στόν τρύπιο αγκώνα σου / με τ' όνομα του νεκρού συντρόφου / σάν ένα πηρούνι καρφωμένο στή γλώσσα σου / πώς να τραγουδήσεις;*⁵⁷⁹ Κατά την άποψη μας, στον στίχο (*πώς να τραγουδήσεις;*) εμπεριέχονται δύο βασικά ερωτήματα. Το πρώτο σχετίζεται με το αν μπορεί να παραχθεί ποίηση σε τέτοιες συνθήκες, που να μην αντικατοπτρίζει θεματικά τη βιωμένη εμπειρία των ανθρώπων στην εξορία. Θεωρούμε ότι το ερώτημα είναι ρητορικό. Ο ποιητής ισχυρίζεται ότι ζώντας κανείς, ως δημιουργός, αυτή την πραγματικότητα δεν είναι δυνατόν να συνθέσει ποίηση, που να μην βρίσκεται θεματικά σε άμεση συνάρτηση με τη συγκεκριμένη βιωμένη εμπειρία. Το δεύτερο ερώτημα, που πιθανότατα να εμπερικλείεται στον στίχο (*πώς να τραγουδήσεις;*), αφορά με ποιους εκφραστικούς τρόπους μπορεί κανείς να «μιλήσει» ποιητικά για το μαρτύριο;

Απαντώντας ο Λειβαδίτης στο ερώτημα αυτό, στην αμέσως επόμενη στροφική ενότητα του ποιήματος «Απλή κουβέντα», διευκρινίζει ότι η ποίηση της «δικής του Μακρονήσου» «κυριαρχείται» από αφηγηματικές τεχνικές που έχουν εγκαταλείψει κάθε λυρική διάθεση. Τα «δικά του» ποιήματα της εξορίας διαπνέονται από εκφραστική λιτότητα και νοηματική πύκνωση. Ο αφηγητής αναφέρει: *Μας φτάνει να μιλήσουμε απλά / απλά / όπως πεινάει κανείς απλά / όπως αγαπάει / όπως πεθαίνουμε / απλά.*⁵⁸⁰ Αισθητική άποψη που διατυπώνεται και στους εναρκτήριους στίχους του ποιήματος «Απλή κουβέντα». Ο Λειβαδίτης εκδηλώνει την επιθυμία χρήσης όχι μιας εξεζητημένης ποιητικής έκφρασης, κατά την συγγραφή των επικαιρικών ποιημάτων της εξορίας. Ο αφηγητής του ποιήματος θα επιβεβαιώσει: *Θάθελα νά μιλήσω / απλά / όπως ξεκουμπώνει κανείς τό πουκάμισό του / και δείχνει ένα παλιό σημάδι / όπως κρυώνει ο αγκώνας σου / γυρίζεις / και βλέπεις ότι είναι τρύπιος / όπως κάθεται στήν πέτρα ένας σύντροφος και μπαλώνει τή / φανέλλα του.*⁵⁸¹

Υποστηρίχθηκε ότι λόγω της θεματολογίας των ποιημάτων, που αναδεικνύουν την «κόλαση» της Μακρονήσου, τα ποιήματα αποτελούν μια ξεχωριστή κατηγορία

⁵⁷⁹ Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση, 1950 – 1966, ό. π.*, σ. 110.

⁵⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 110. Σχολιάζοντας τους συγκεκριμένους στίχους ο Αργυρίου υποθέτει ότι: «ο ποιητής αντιδρά απέναντι στον κατ' εξοχήν έλληνα αντιπρόσωπο μιας "δύσκολης ποίησης," που βλέπει και αντιμετωπίζει το λαό – άλλη μαγική λέξη – ως γραφική παράσταση (Μακρυγιάννης – Θεόφιλος)». Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Ο επικός, λυρικός και ελεγειακός χαρακτήρας του ποιητικού έργου του Τάσου Λειβαδίτη», περ. *Διαβάζω*, τεύχ. 228, 13 Δεκεμβρίου 1989, σ. 41 – 44: 43.

⁵⁸¹ Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση, 1950 – 1966, ό. π.*, σ. 105.

στο corpus των μεταπολεμικών λογοτεχνικών έργων. Ένα επιπρόσθετο ζητούμενο που προκύπτει είναι το ακόλουθο: σε ποια συμπεράσματα καταλήγει κάποιος, αν συγκρίνει τη μορφολογία αυτών των ποιημάτων με τους μορφικούς κανόνες, που υιοθετούνται από «υποστηρικτές» των μοντερνιστικών τάσεων της περιόδου ή από τους κύκλους της αριστερής διανόησης; Η υπό μελέτη ποίηση δεν υιοθετεί τα «λαϊκοδημοτικά» μορφικά γνωρίσματα περί τέχνης, έτσι όπως αυτά προβάλλονταν από την κομματική καθοδήγηση της αριστεράς. Αντιστεκόμενη η ποίηση και σε αυτόν τον «εγκλεισμό», θα αναδείξει τη διάθεση των συγγραφέων για χρήση ελεύθερου στίχου και την υιοθέτηση μιας «μοντέρνας» ποιητικής μορφής.⁵⁸² Γνώρισμα «μοντέρνας» ποιητικής μορφής αποτελεί και η πεζόμορφη χρήση γλώσσας.⁵⁸³

Οι «μοντερνιστικές» μορφικές τεχνοτροπίες επιλέγονται και από λογοτέχνες που, προτού γράψουν ποίηση ως εξόριστοι, επιδιώκουν να ακολουθήσουν τις κομματικές υποδείξεις χρήσης της παραδοσιακής στιχουργίας. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Ρίτσου. Ο ποιητής γράφει τον *Επιτάφιο* (1936), ακολουθώντας τις αριστερές υποδείξεις ποιητικής στιχουργίας, σύμφωνα με τα πρότυπα του δημοτικού τραγουδιού.⁵⁸⁴ Ο Ρίτσος στις συλλογές της εξορίας χρησιμοποιεί νεωτερικά μορφικά χαρακτηριστικά. Η συλλογή *Πέτρινος χρόνος* (1957) «δεν πειθαρχεί στους ποικίλους κανόνες ως προς το μέτρο, τον αριθμό των συλλαβών σε κάθε στροφή του ποιήματος, την ομοικαταληξία, τον ρυθμό και την κατανομή των στίχων σε στροφές».⁵⁸⁵ Ως εκ τούτου, στη συλλογή δεν παρουσιάζονται στοιχεία που διέπουν και χαρακτηρίζουν τη λεγόμενη παραδοσιακή ποίηση. Αντιθέτως, ο ποιητής διατάσσει το ποιητικό κείμενο σε ελεύθερους στίχους και οικονομεί την ποιητική γραφή σε άνισες στροφικές ενότητες. Ακριβώς τα ίδια συμπεράσματα προκύπτουν, αν κανείς επιχειρήσει να τοποθετηθεί σχετικά με τα ζητήματα μορφής του αποσπάσματος του ποιήματος

⁵⁸² «Η αναζήτηση νέων εκφραστικών μέσων κορυφώνεται κατά την περίοδο αυτή [τη μεταπολεμική περίοδο] στη χρήση του ελεύθερου στίχου, που θεωρείται έκτοτε η βασική εκδοχή της νεωτερικότητας στο χώρο της ποίησης». Βλ. Αντώνης Καρτσάκης, *Μεταπολεμική κριτική...*, ό. π., σ. 205.

⁵⁸³ Ο Βαγενάς επισημαίνει ότι βασικό χαρακτηριστικό της μοντέρνας ποίησης είναι «το καθημερινό λεξιλόγιο – άμεση, ως ένα βαθμό, συνέπεια της δραματικότητας – σε αντίθεση προς το "ποιητικό" λεξιλόγιο της παλαιάς, που κάνει τη νέα ποίηση να πλησιάζει προς το λεξιλόγιο της πεζογραφίας και τον τόνο της προφορικής ομιλίας, (...)». Βλ. Νάσος Βαγενάς, *Για έναν ορισμό...*, ό. π., σ. 17.

⁵⁸⁴ Η Ντουνιά υποστηρίζει ότι η συγκεκριμένη στιχουργική επιλογή του Ρίτσου οφείλεται στο ότι επεδίωκε να δημιουργήσει ποίηση, ακολουθώντας τις «επιταγές» του αριστερού λογοτεχνικού κανόνα της εποχής. Βλ. Χ. Ντουνιά, *Λογοτεχνία και πολιτική...*, ό. π., σ. 442 – 454. Η συγκεκριμένη άποψη έχει ήδη διατυπωθεί σε άρθρο του Βαλέτα. Βλ. Γιώργος Βαλέτας, «Ο Παλαμάς για το Ρίτσο», περ. *Αιολικά Γράμματα*, τεύχ. 32 – 33, Μάρτιος – Ιούνιος 1976, σ. 258 – 263.

⁵⁸⁵ Βλ. *Λεξικό λογοτεχνικών όρων*, Πατάκης, Αθήνα [χ. χ.], σ. 130.

«Γράμμα στο Ζολιό – Κιουρί». Η προσπάθεια του Ρίτσου, κατά τα πρώτα χρόνια της ποιητικής του δημιουργίας να ισορροπήσει ανάμεσα στις θεωρητικές τάσεις του μοντερνισμού και του μαρξισμού, υπονοείται από δηλώσεις του ίδιου το 1945.⁵⁸⁶ Προσπάθεια που αποδεικνύεται και έμμεσα από την κριτική που ο Ρίτσος ασκεί σε θέματα ιδεολογίας και αισθητικής άλλων συγγραφέων.⁵⁸⁷ Ανάλογα μορφικά γνωρίσματα απαντώνται και στο ποίημα «Ημερολόγια εξορίας, III». Ο ποιητής ακολουθεί έναν διαφορετικό τρόπο διάταξης του κειμένου της συλλογής, στην οποία εντάσσεται το ποίημα. Ο ποιητικός λόγος δεν κατανέμεται σε «στιχοποιημένες» στροφικές ενότητες, αλλά αναπτύσσεται σε συνεχή λόγο, δίνοντας εξωτερικά την εικόνα ενός ημερολογίου.⁵⁸⁸ Ως προς τα γλωσσικά χαρακτηριστικά των συλλογών, ο Ρίτσος δεν ενδιαφέρεται για χρήση σπάνιων και εντυπωσιακών λέξεων. Η ποιητική έκφραση πλησιάζει πολύ τον χαρακτήρα και το ύφος της καθημερινής ομιλίας. Ανάλογες παρατηρήσεις, σχετικά με τα μορφικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά, κάνουμε για τις υπόλοιπες ποιητικές γραφές.⁵⁸⁹ Επισημαίνουμε ότι στο ποίημα «Μονόλογος», της συλλογής του Πατρίκιου, εντοπίζουμε ένα αυτοαναφορικό σχόλιο, σχετικά με τη χρήση «σκληρών» και αντιποιητικών λέξεων στην ποίηση. Ο αφηγητής, χρησιμοποιώντας δεύτερο ενικό πρόσωπο και απευθυνόμενος στον

⁵⁸⁶ Ο Ρίτσος προτείνει τη δημιουργία μιας νέας αισθητικής τεχνοτροπίας, που την ονομάζει «συνθετικό ρεαλισμό»: «(...) πόνος και πίστη, πράξη κι όνειρο, παρελθόν και μέλλον, ένα όραμα, ένα τραγούδι». Θεματικά μοτίβα που μπορούν να συμπεριληφθούν να «(...) σμίξουν σε μια νέα τέχνη νέα, βαθειά, συνθετική και ρεαλιστική, στην πιο πλατειά σημασία της λέξης, έτσι που το ένστιχτο κι η λογική, το γεγονός και τ' όνειρο, το φώς κι η πέτρα, το πάθος κι η γαλήνη θ' αρμονιστούν σε μια μορφή (...). Κι ίσως ένας λογικευμένος υπερρεαλισμός – όσο κι αν φαίνεται σχήμα οξύμωρο – να' ναι ο συνθετικός ρεαλισμός που ονειρεύομαι σαν αυριανή μας τέχνη». Βλ. «Οι πνευματικοί μας άνθρωποι εμπρός στα μεταπολεμικά προβλήματα. Μιλά ο Γιάννης Ρίτσος», περ. *Ελεύθερα Γράμματα*, τεύχ. 23, Οκτώβριος 1945, σ. 3 – 4: 3 - 4.

⁵⁸⁷ Ο Ρίτσος επαινεί τον Μαγιακόφσκι γιατί κατόρθωσε να εκφράσει το επαναστατικό περιεχόμενο του καιρού του ποιητικά, χρησιμοποιώντας μια εντελώς νέα τεχνοτροπία έκφρασης. Για έναν κομματικό ποιητή σαν το Μαγιακόφσκι, η ελευθερία μορφικής επιλογής δεν αποτελεί προϋπόθεση. Ο Ρίτσος αναφέρει: «και τα πιο καθαρά επαναστατικά του ποιήματα, τα πιο "στενά" πολιτικά, ανταποκρίνονται με ακρίβεια στο προσωπικό του αίσθημα ελευθερίας που κι αυτό εναρμονίζεται απόλυτα με την ανάγκη ελευθερίας όλων των καταπιεζόμενων (...)». Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Μελετήματα*, Κέδρος, Αθήνα 2^η 1980, σ. 26. Εξετάζοντας ο Βελουδής το δοκίμιο του Ρίτσου για τον Μαγιακόφσκι, ο Βελουδής συμπεραίνει: «Έχει κανείς την εντύπωση ότι όταν ο Ρίτσος υπερασπίζεται τον Μαγιακόφσκι, υπερασπίζεται, έμμεσα, και τον εαυτό του». Βλ. Γ. Βελουδής, *Γιάννης Ρίτσος. Προβλήματα μελέτης του έργου του*, Κέδρος, Αθήνα 1982, σ. 156.

⁵⁸⁸ Σε ολόκληρη τη συλλογή, πάνω από τις άνισες σε στίχους στροφικές ενότητες τοποθετούνται οι ημερομηνίες γραφής τους. Δειγματοληπτικά αναφέρουμε παραδείγματα από το «Ημερολόγιο εξορίας III»: *18 Ιανουαρίου 1950, 27 Ιανουαρίου, 3 Φεβρουαρίου κ. ά.* Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά, ό. π.*, σ. 243.

⁵⁸⁹ *Μάχη στην άκρη της νύχτας. Το χρονικό της Μακρονήσου* (1952), *Χρόνια της πέτρας* (1963), *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954) και *Συρματοπλέγμα* (1957). Και τα ποιήματα: «Απλή κουβέντα», «Παραμονή Χριστουγέννων» και «Μη σημαδέψεις την καρδιά μου» του Λειβαδίτη, «Μακρόνησος [26 του Μάρτη 1949]» του Φουρτούνη και τα 26 ποιήματα της συλλογής του Καρούσου.

αναγνώστη, επιβεβαιώνει: *Όμως δέ φτάνει πιά ή σιωπή / δέ φτάνουν πιά τά λόγια. / Ξεριζώνω μία – μία σκέτες λέξεις / και σού τής στέλνω.*⁵⁹⁰

Μοναδική εξαίρεση ποιήματος, του corpus ποιημάτων της έρευνας, που γράφεται σύμφωνα με τις παραδοσιακές μορφικές αντιλήψεις περί τέχνης, είναι το «Νανούρισμα». Ποίημα που περιλαμβάνεται στην *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954). Το ποίημα αποτελείται από τρεις στροφές. Οι δύο πρώτες είναι πεντάστιχες, ενώ η τελευταία είναι τετράστιχη. Οι στίχοι παρουσιάζουν συμμετρία, ως προς τον αριθμό των συλλαβών, και είναι οχτασύλλαβοι. Στην καταληκτική στροφή του ποιήματος παρατηρείται ομοιοκαταληξία ανάμεσα στον πρώτο και τον τελευταίο στίχο της στροφής (*πίσω – πρωτοτραγουδήσω*), καθώς και ανάμεσα στον δεύτερο και τρίτο στίχο (*στεγνά – στερνά*).⁵⁹¹ Πρόκειται για ομοιοκαταληξία σταυρωτή (αββα).

Συμπερασματικά, καταλήγουμε στην άποψη ότι οι ποιητικές γραφές της εξορίας, με ξεκάθαρα στοιχεία ιστοριογραφικής τροπικότητας, συνιστούν ένα υπό – είδος (sub – genre) μέσα στον λογοτεχνικό κανόνα της περιόδου που αυτά δημιουργούνται. Ο λόγος έγκειται στη θεματολογία που η «ποίηση της δοκιμασίας» αναδεικνύει. Επίσης, τα ποιήματα παρουσιάζουν μοντερνιστικές μορφολογικές επιδράσεις. Εν συνεχεία, θα διερευνηθεί τι συμβαίνει με τα υπόλοιπα ποιητικά κείμενα που σχετίζονται με τη Μακρόνησο. Με τα κείμενα δηλαδή που δεν αναπαριστούν τη βιωμένη εμπειρία των συγγραφέων στη Μακρόνησο.

4. «Συνομιλία» των υπόλοιπων ποιητικών κειμένων με τον υπάρχοντα λογοτεχνικό κανόνα

Θυμίζουμε ότι ανάλογα με τους αφηγηματικούς τρόπους που οι συγγραφείς χρησιμοποιούν, προκειμένου να αποτυπώσουν ποιητικά την τραυματική εμπειρία, διακρίναμε ακόμη τρεις κατηγορίες κειμένων. Σε μία κατηγορία εντάξαμε ποιητικά κείμενα των οποίων οι συγγραφείς υιοθετούν την αφηγηματική στρατηγική αποσιώπησης της τραυματικής εμπειρίας. Σε αυτή την κατηγορία περιλαμβάνεται η αδημοσίευτη ποιητική συλλογή του Ραφτόπουλου με τίτλο *Σύγχρονοι άγγλοι ποιηταί*. Η συλλογή αναδεικνύει ποίηση ερωτικού περιεχομένου. Μία επιπρόσθετη κατηγορία ποιητικών κειμένων αποτελούν τα κείμενα των οποίων οι συγγραφείς χρησιμοποιούν την αφηγηματική στρατηγική της σπερματικής αναφοράς του

⁵⁹⁰ Βλ. Τίτος Πατρίκιος, *Ποίηση I...*, ό. π., σ. 190.

⁵⁹¹ Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, *Κραυγή στα πέρατα...*, ό. π., σ. 81.

τραύματος. Στη συγκεκριμένη κατηγορία εντάξαμε τα επτά ποιήματα που περιλαμβάνονται στη συλλογή *Προσευχές* (1950) του Δούκαρη. Τα ποιήματα αυτά αναδεικνύουν ποίηση θρησκευτικού περιεχομένου. Τέλος, μία τελευταία κατηγορία κειμένων συνιστούν τα κείμενα, στα οποία παρατηρείται η αφηγηματική στρατηγική κρυπτικής αποτύπωσης του τραύματος. Η στρατηγική αυτή χρησιμοποιήθηκε από τον Ιωαννίδη στη συλλογή *Φωνές από την πέτρα και τον άνεμο* (1954). Πώς τα τρία δείγματα ποιητικής γραφής «συνομιλούν» με τις θεματικές και τη μορφολογία των επικρατουσών λογοτεχνικών τάσεων της περιόδου.

Το περιεχόμενο των ποιημάτων του Ραφτόπουλου, Δούκαρη και Ιωαννίδη αναδεικνύει μοντερνιστικές καταβολές. Αυτές οι μοντερνιστικές επιδράσεις εντοπίζονται κυρίως στο περίπλοκο και ασαφές νόημα, που οι εν λόγω γραφές αναδύουν. Η έλλειψη μιας νοηματικής αλληλουχίας καθιστά τα ποιήματα δυσνόητα. Κατά συνέπεια, τα συγκεκριμένα δείγματα γραφής διαπνέονται από το «αίσθημα» του ερμητισμού.⁵⁹² Έχει ήδη διατυπωθεί ότι οι «γραφές της εξορίας» του Ραφτόπουλου, Δούκαρη και Ιωαννίδη αντικατοπτρίζουν, μεταξύ άλλων, τη διάθεση των ποιητών για απαλλαγή, μέσω της ποίησης, από το άλγος της ιστορικής βιωμένης εμπειρίας. Η αγωνιώδης προσπάθεια για απαλλαγή από το βάρος της ιστορικής συνείδησης αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικότερα γνωρίσματα της ποιητικής του μοντερνισμού. Σύμφωνα με τον Καγιαλή: «Όταν η πρόσφατη ιστορία ορίζεται ως "ένα απέραντο πανόραμα ματαιότητας και αναρχίας" (T. S. Eliot) ή "ο εφιάλτης απ' τον οποίο προσπαθώ να ξυπνήσω" (James Joyce), οι μοντερνιστές την καταγγέλλουν και στρέφονται προς εναλλακτικές παραδόσεις (μυθολογικές ή πρωτογονικές), προτείνοντας το βάλαμο της αρχέγονης διαισθητικής σοφίας ως θεραπεία από τη βασανιστική ιστορική αίσθηση».⁵⁹³ Στα ποιήματα, που οι συγγραφείς τους

⁵⁹²«Η μεταπολεμική κριτική αναγνώρισε ως κύρια γνωρίσματα της νέας ποίησης τον ελεύθερο στίχο και την ερμητική έκφραση, χαρακτηριστικά τα οποία βασίζονται στην πολικότητα λογικό – άλογο και φαίνεται να έλκουν την καταγωγή τους ως προς τη σημασιολογία του νέου στην ποίηση από τον σχετικό διάλογο Σεφέρη – Τσάτσου». Βλ. Αντώνης Καρτσάκης, *Μεταπολεμική κριτική...*, ό. π., σ. 207.

⁵⁹³Βλ. Τάκης Καγιαλής, «Ιστορική συνείδηση και ποιητική βούληση: σχόλιο στον Σινόπουλο», στο: *Πρόταση: περιοδική εκλογή τέχνης και πολιτισμού*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αρτας, Αρτα 1995, σ. 15 – 31: 17 – 18. Ο μοντερνιστής συγγραφέας χρησιμοποιεί το μυθικό στοιχείο, προκειμένου να αναφερθεί στη σύγχρονή του πραγματικότητα, αντικατοπτρίζεται στις διατυπώσεις του T. S. Eliot. Ο Eliot αναφέρει χαρακτηριστικά: «Με τη χρησιμοποίηση του μύθου και πλέκοντας μια συνεχή παραλληλία ανάμεσα στη σύγχρονη εποχή και την αρχαιότητα, ο κ. Joyce ακολουθεί μια μέθοδο που πρέπει μετά απ' αυτόν ν' ακολουθήσουν κι άλλοι. (...) Είναι απλώς ένας τρόπος για να ελέγξει κανείς, να δομήσει, για να αποδώσει μορφή και αξία στο τεράστιο πανόραμα ματαιότητας και αναρχίας που είναι η σύγχρονη ιστορία. Είναι μια μέθοδος που ήδη προανήγγειλε ο κ. Yeats και για την ανάγκη της οποίας πιστεύω ότι ο κ. Yeats ήταν ο πρώτος σύγχρονος που είχε επίγνωση. (...) Αντί για αφηγηματική μέθοδο, μπορούμε τώρα να χρησιμοποιήσουμε τη μυθική μέθοδο. Είναι, πιστεύω σοβαρά, ένα βήμα

επηρεάζονται από τις «αρχές» του λογοτεχνικού ρεύματος του μοντερνισμού, και στα «ποιήματα της εξορίας» του Ραφτόπουλου, Δούκαρη και Ιωαννίδη παρατηρούμε τη διάθεση των συγγραφέων, μέσω της παραγωγής ποίησης, να λυτρωθούν από την αδυσώπητη ιστορική πραγματικότητα. Η διαφορά τους με τους «μοντερνιστικούς», ως προς το περιεχόμενο, συγγραφείς έγκειται στο εξής: οι μοντερνιστές ποιητές προκειμένου να λυτρωθούν αναδεικνύουν κυρίως μυθολογικές θεματικές. Με άλλα λόγια, καταφεύγουν στη χρήση του μύθου. Ο Ραφτόπουλος, ο Δούκαρης και ο Ιωαννίδης, προκειμένου να λυτρωθούν από την αδυσώπητη κοινωνική κατάσταση, αναδεικνύουν θέματα ερωτικού, θρησκευτικού ή «ασυνάρτητου» περιεχομένου αντίστοιχα. Στο περιεχόμενο των υπό εξέταση ποιημάτων δε διακρίνουμε στοιχεία λαϊκής παράδοσης, ελληνικότητας και πατριωτισμού. Στοιχεία από τα οποία επηρεάζονται οι «οπαδοί» και των δύο λογοτεχνικών τάσεων της περιόδου.

Οι θεματικές των τριών δειγμάτων γραφής δε συνάδουν με την θεματολογία της λογοτεχνίας, που προάγει η αριστερή διανόηση της περιόδου. Στην περίπτωση της συλλογής *Σύγχρονοι Άγγλοι ποιηταί*, η τραυματική εμπειρία της εξορίας αποσιωπάται πλήρως και η ποιητική αφήγηση προβάλλει την έκφραση ερωτικού λόγου. Ο Ραφτόπουλος δε φαίνεται να ενδιαφέρεται για τις κομματικές αισθητικές αρχές τέχνης, που απέρριπταν ως νοσηρή αισθηματολογία την έκφραση ερωτικού συναισθήματος μέσω του λογοτεχνικού φαινομένου.⁵⁹⁴ Δε χρειάζονται περαιτέρω επεξηγήσεις σχετικά με το ότι τα ποιήματα του Δούκαρη και η συλλογή του Ιωαννίδη δε γράφονται, ως προς τη θεματολογία τους, σύμφωνα με τις «επιταγές» του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Η νοηματική ασάφεια και απροσδιοριστία των ποιημάτων δεν ανταποκρίνονταν στο «αίτημα» της αριστεράς για μια ποίηση εύληπτη από τις μάζες. Το περιεχόμενο των ποιημάτων «αδυνατεί» να διδάξει και να διαπαιδαγωγήσει το πλήθος. Συνεπώς, αυτού του είδους η ποίηση δε δύναται να διαπλάσει τις συνειδήσεις του λαού ως προς «ορθές» πολιτικές κατευθύνσεις.

για να δώσει στο σύγχρονο κόσμο την δυνατότητα για τέχνη, για την τάξη και τη δομή (...).» Βλ. Τ. Σ. Eliot, «Οδυσσεύς, τάξη και μύθος», μτφρ. Π. Τσελέντη – Αποστολίδη, περ. *Η Αέζη*, τεύχ. 43, Μάρτιος – Απρίλιος 1985, σ. 240 – 243: 242 – 243.

⁵⁹⁴Ο Τίτος Πατρίκιος, σε συνέντευξη του το 1983 στην εφημερίδα *Τα Νέα*, αναφέρεται στην ασυμβατότητα της ερωτικής θεματολογίας με τις μαρξιστικές αντιλήψεις περί λογοτεχνίας: «Όταν στο στρατόπεδο του Αι – Στράτη άρχισα να ξαναγράφω ποιήματα, και μάλιστα ερωτικά ποιήματα, ένιωθα (...) βαθύτατα ένοχος. Για να συμφιλιωθώ με την ποίηση, για να ξεπεράσω αυτές τις ενοχές, ο ρόλος που έπαιξε ο Γιάννης Ρίτσος ήταν αποφασιστικός. Είναι μια οφειλή που τίποτα δεν μπορεί να με κάνει να την ξεχάσω». Βλ. Γιώργος Πηλιγός, «Τίτος Πατρίκιος. Η ποίηση δεν ανατρέπει καθεστώτα», εφ. *Τα Νέα*, 25 Απριλίου 1983, [χ. α.].

Τα τρία δείγματα γραφής μορφολογικά αναδύουν μοντερνιστικά χαρακτηριστικά. Στη συλλογή *Σύγχρονοι Άγγλοι ποιηταί* του Λεφτέρη Ραφτόπουλου, ο ελεύθερος στίχος «εξοστρακίζει» το μέτρο και την ομοιοκαταληξία, πολλές φορές οι συντακτικοί και γραμματικοί κανόνες παραβιάζονται, ενώ σε πολλά σημεία η ποιητική γλώσσα αδιαφορεί για την ανάγκη κατανόησης. Θα λέγαμε ότι η γραφή, εγκαταλείποντας τις παρακαταθήκες της «λογοτεχνίας της αντίστασης» (για να θυμηθούμε τον Βελουδή),⁵⁹⁵ υιοθετεί νεωτερικούς τρόπους έκφρασης και προσαρμόζει το ύφος της μέσα στην ευρυχωρία του μοντερνισμού. Παρόμοια συμπεράσματα προκύπτουν και για τα μορφικά χαρακτηριστικά των ποιημάτων του Δούκαρη. Ως προς τα γλωσσικά γνωρίσματα των ποιημάτων χρησιμοποιούνται απλές και καθημερινές λέξεις, ενώ σε κάποια σημεία παρατηρούμε και κάποιες πιο ποιητικές λέξεις (λ. χ. *μειδιάσματα, αδάκρυτος, αγριοκάνθαροι* κ. ά.). Τα ποιήματα του Ιωαννίδη δεν οργανώνονται σε στροφές με σταθερό αριθμό στίχων αλλά σε στροφικά σύνολα άνισα μεταξύ τους. Οι στίχοι είναι ελεύθεροι, δηλαδή δεν έχουν σταθερό μέτρο, ρυθμό και ομοιοκαταληξία ούτε σταθερό αριθμό συλλαβών. Σχετικά, τέλος, με τα γλωσσικά γνωρίσματα της συλλογής αξίζει να επισημανθεί ότι δε χρησιμοποιούνται λέξεις εντυπωσιακές και «ποιητικές» αλλά λέξεις της απλής καθημερινής γλώσσας.

Συμπερασματικά, το περιεχόμενο των ποιημάτων του Ραφτόπουλου, Δούκαρη και Ιωαννίδη αναδεικνύει μοντερνιστικές καταβολές: δυσνόητα λόγω έλλειψης νοηματικής αλληλουχίας, διάθεση των ποιητών να απαλλαγούν από το «βάρος» της ιστορίας. Μόνο που οι μοντερνιστές προκειμένου να απαλλαγούν καταφεύγουν στη χρήση μυθολογικού στοιχείου, ενώ οι τρεις ποιητές καταφεύγουν στην ανάδειξη ερωτικού, θρησκευτικού ή «ασυνάρτητου» νοηματικά περιεχομένου. Αυτού του είδους θεματολογία δε συνάδει με τις αριστερές «επιταγές» περιεχομένου λογοτεχνίας. Τα ποιήματα αυτά παρουσιάζουν μοντερνιστικές μορφολογικές επιδράσεις: ελεύθερος στίχος, ανομοιοκατάληκτα ποιήματα κ. λ. π.

5. Ποιητική συλλογή γραμμένη σύμφωνα με τις «επιταγές» της αριστερής διανόησης

Το ερευνητικό μας ενδιαφέρον θα εστιαστεί σε μία περίπτωση ποιητικής γραφής της Μακρονήσου για την οποία έως τώρα δεν έχει γίνει καθόλου αναφορά. Πρόκειται

⁵⁹⁵ Για τα χαρακτηριστικά της «λογοτεχνίας της αντίστασης», βλ. Γιώργος Βελουδής, *Προτάσεις: δεκαπέντε γραμματολογικές δοκιμές*, Κέδρος, Αθήνα 1981, σ. 140 – 154.

για τη συλλογή του Ρίτσου *Οι γειτονιές του κόσμου* (1957), η οποία γράφεται από το 1949 έως το 1951⁵⁹⁶ στη Μακρόνησο και τον Άη – Στράτη.⁵⁹⁷ Το χρονικό διάστημα δηλαδή κατά το οποίο ο ποιητής βρίσκεται εξόριστος στα νησιά αυτά. Ο κυριότερος λόγος ενασχόλησής μας με τη συλλογή έγκειται στο ακόλουθο γεγονός: ενδιαφέρουσες είναι οι διατυπώσεις της Αλεξάνδρας Ιωαννίδου ότι: «ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός, κατά τις δεκαετίες 1940, 1950 και 1960 στις συνειδήσεις των περισσοτέρων αριστερών αποτελούσε "τομή" ως προς τα έως τότε καθιερωμένα λογοτεχνικά ρεύματα, πράξη επαναστατική και "φιλολαϊκή"». ⁵⁹⁸ Ως εκ τούτου, αρκετοί αριστεροί συγγραφείς υιοθέτησαν τις «γραμμές» του.⁵⁹⁹ Παρά τις πεποιθήσεις της Ιωαννίδου, η συγκεκριμένη συλλογή συνιστά μοναδική περίπτωση γραφής της μακρονησιώτικης ποίησης, που το μεγαλύτερο μέρος του περιεχομένου της αντανακλά θεματικές «επιβαλλόμενες» από τις αντιλήψεις της κυρίαρχης μαρξιστικής αισθητικής της εποχής. Ως ερευνητικό στόχο της ενότητας θέτουμε την καταγραφή αυτών των θεματικών και την ανάδειξη επιχειρημάτων, που τεκμηριώνουν την άποψη ότι τα εν λόγω αφηγηματικά στοιχεία αντικατοπτρίζουν την πρόθεση του Ρίτσου να γράψει ποίηση υιοθετώντας τις μαρξιστικές «συμβουλευτικές» καθοδηγήσεις ως προς το περιεχόμενο της λογοτεχνίας.

Ποιες είναι οι κυριότερες αξιώσεις της αριστερής διάνοησης της περιόδου ως προς το λογοτεχνικό περιεχόμενο; Με ποιες θεματικές αφήγησης ο Ρίτσος στο έργο *Οι γειτονιές του κόσμου* (1957) ανταποκρίνεται σε αυτές τις συγγραφικές αξιώσεις; Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, τα αριστερά περιοδικά επικεντρώνονται στην προβολή την νέας κομμουνιστικής αντίληψης συγγραφής λογοτεχνίας (του δόγματος του σοσιαλιστικού ρεαλισμού).⁶⁰⁰ Τον Σεπτέμβριο του 1934, οι *Νέοι Πρωτοπόροι* αφιερώνουν ένα έκτακτο τεύχος στο Συνέδριο των Σοβιετικών συγγραφέων.⁶⁰¹

⁵⁹⁶ Ο συγγραφέας αποκαλύπτει κάτω από τον τίτλο της συλλογής την ημερομηνία γραφής της. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 8. Ο τόπος και ο χρόνος γραφής της συλλογής επιβεβαιώνονται και από εξωκειμενικές πληροφορίες. Συγκεκριμένα, ο Πρεβελάκης αναφέρει: «[Η συλλογή] γράφτηκε στα στρατόπεδα συγκέντρωσης της Μακρονήσου και του Άι Στράτη κατά τα έτη 1949 – 1951». Βλ. Παντελής Πρεβελάκης, *Ο ποιητής Γιάννης...*, ό. π., σ. 176.

⁵⁹⁷ Τελειώνοντας την ποιητική αφήγηση της συλλογής, ο Ρίτσος παραθέτει την εξής πληροφορία: *ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΣ, ΑΗ ΣΤΡΑΤΗΣ 1949 – 1951*. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 135.

⁵⁹⁸ Βλ. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου, *Υπόθεση Γκράνιν: Η λογοτεχνική κριτική στο εδώλιο. Η δίκη της «Επιθεώρησης τέχνης» το 1959 και η απολογία του Κώστα Κουλουφάκου*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 141.

⁵⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 141.

⁶⁰⁰ Τα θέματα αυτά αναπτύσσονται διεξοδικά από την Ντουνιά. Βλ. Χ. Ντουνιά, *Λογοτεχνία και πολιτική...*, ό. π., σ. 357 – 364.

⁶⁰¹ Βλ. «Το Συνέδριο των Σοβιετικών Συγγραφέων», περ. *Νέοι Πρωτοπόροι*, τεύχ. έκτακτο, Σεπτέμβριος 1934, σ. 326 – 364.

Συνέδριο που έχει πραγματοποιηθεί στη Μόσχα και έχει λήξει την πρώτη ημέρα του ίδιου μήνα. Το τεύχος κατακλύζεται από τις εισηγήσεις των θεωρητικών διανοούμενων του συνεδρίου Γκόργκι, Ζντάνοφ και Ράντεκ. Η έκτακτη δημοσίευση του τεύχους και η προβολή απόψεων, που απηχούν την κομμουνιστική θεώρηση της λογοτεχνίας, αποσκοπούν σε μια ευθεία, συστηματική και οργανωμένη προσπάθεια διάδοσης των σοσιαλιστικών αντιλήψεων για την τέχνη. Μέσω της προπαγανδιστικής τακτικής, η αριστερή ελληνική διανόηση προωθεί την άποψη «εργαλειοποίησης» της λογοτεχνίας προς όφελος διάδοσης πολιτικών ιδεών. Η κοινωνιολογική προσέγγιση της λογοτεχνίας προωθείται από αισθητικά δοκίμια, θεωρητικών διανοούμενων του συνεδρίου, που δημοσιεύονται στους *Νέους Πρωτοπόρους*.⁶⁰² Δοκίμια που υποτάσσουν τους συγγραφείς σε ανελαστικότερες θεματικές επιλογές. Οι θέσεις της ελληνικής αριστεράς, περί παιδευτικής λειτουργίας της τέχνης καθώς και σχετικά με τη συνεισφορά του λογοτέχνη στον κοινωνικό αγώνα, εντοπίζονται και στο περιοδικό *Ελεύθερα Γράμματα* κατά την μεταπολεμική περίοδο.⁶⁰³ Χωρίς αμφιβολία, οι ίδιες αισθητικές αντιλήψεις επιβάλλουν τη μη εικονογράφιση της πιστής πραγματικότητας στη λογοτεχνία αλλά την αποτύπωση της πραγματικότητας στην επαναστατική της εξέλιξη.⁶⁰⁴ Παρόμοιες αντιλήψεις προωθούνται από την αριστερή διανόηση μεταπολεμικά. Ο Μάρκος Αυγέρης, σε άρθρο του στα *Ελεύθερα Γράμματα* το 1946, υποστηρίζει ότι η «αγωνιστική τέχνη» και ειδικότερα ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός που ο Αυγέρης χαρακτηρίζει ως «δυναμικό ρεαλισμό», «δεν παίρνει μπροστά στη ζωή στάση παθητική ή απλά κριτική. Δε δίνει μια αδιάφορη εικόνα και μια ουδέτερη ερμηνεία της ζωής, παρά αντίθετα, φανερώνει την κρυμμένη κάτω από την αισθητική παράσταση ανθρώπινη ενέργεια που δρα αδιάκοπα για τη μετάπλαση της ζωής».⁶⁰⁵

⁶⁰² Σύμφωνα με τις απόψεις του Ζντάνοφ: «(...) η καλλιτεχνική απεικόνιση» πρέπει να συνδυάζεται «με το καθήκον της ιδεολογικής αναμόρφωσης και διαπαιδαγώγησης των εργαζομένων στο πνεύμα του σοσιαλισμού. Μια τέτοια μέθοδος της λογοτεχνίας και της λογοτεχνικής κριτικής είναι εκείνο που λέμε μέθοδος του σοσιαλιστικού ρεαλισμού». Βλ. Αντρέι Ζντάνοφ, «Η σοβιετική λογοτεχνία είναι η πιο πλούσια σε ιδεολογία, η πιο προοδευμένη λογοτεχνία στον κόσμο!», αποσπάσματα του άρθρου παρατίθενται στη μελέτη της Ντουνιά. Βλ. Χ. Ντουνιά, *Λογοτεχνία και πολιτική...*, ό. π., σ. 344.

⁶⁰³ Ο ερευνητής Αντώνης Καρτσάκης αναφέρεται λεπτομερώς σε άρθρα του περιοδικού που απηχούν ανάλογες αντιλήψεις περί τέχνης. Βλ. Αντώνης Καρτσάκης, *Μεταπολεμική κριτική...*, ό. π., σ. 52.

⁶⁰⁴ «Για να είστε μηχανικοί των ανθρώπινων ψυχών» υποστηρίζει ο Ζντάνοφ «πρέπει πρώτα να ξέρετε τη ζωή για να μπορείτε αληθινά να την απεικονίζετε στα καλλιτεχνικά έργα, να την ζωγραφίζετε όχι σχολαστικά, νεκρά, σαν αντικειμενική πραγματικότητα μόνο, μα να μπορείτε να ζωγραφίζετε την πραγματικότητα στην επαναστατική της εξέλιξη». Βλ. τις απόψεις του Αντρέι Ζντάνοφ στο άρθρο του «Η σοβιετική λογοτεχνία είναι η πιο πλούσια σε ιδεολογία, η πιο προοδευμένη λογοτεχνία στον κόσμο!». Το άρθρο αντλείται από τη μελέτη της Ντουνιά. Βλ. Χ. Ντουνιά, *Λογοτεχνία και πολιτική...*, ό. π., σ. 344.

⁶⁰⁵ Βλ. Μάρκος Αυγέρης, «Η λογοτεχνία της Αντίστασης», περ. *Ελεύθερα Γράμματα*, τεύχ. 36, Φεβρουάριος 1946, σ. 33 – 35: 33.

Εν αντιθέσει, λοιπόν, με τα θεματικά μοτίβα της παρακμής και της παραίτησης τα οποία ενσωματώνει αφηγηματικά η αστική λογοτεχνία,⁶⁰⁶ η αριστερή σοβιετική λογοτεχνία αντικατοπτρίζει την εξέλιξη και την αγωνιστικότητα. Για τον λόγο αυτό, ο Ζντάνοφ επισημαίνει ότι: «Η λογοτεχνία μας είναι γεμάτη με ενθουσιασμό και ηρωισμό. Είναι αισιόδοξη (...) στην ουσία γιατί είναι λογοτεχνία της τάξης του προλεταριάτου που ανατέλλει, της μοναδικά προοδευτικής και προχωρημένης τάξης».⁶⁰⁷

Έχοντας επισημάνει τις βασικές αρχές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, θα συνεχίσουμε υποστηρίζοντας ότι ο Ρίτσος, στη συλλογή *Οι γειτονιές του κόσμου* (1957), ανταποκρίνεται ως προς την ανάδειξη των θεματικών του σε αυτές τις αρχές. Προτού επιχειρήσουμε την αιτιολόγηση του προαναφερθέντος ισχυρισμού με βάση τα αφηγηματικά στοιχεία, θα σημειώσουμε δύο εξωκειμενικά χαρακτηριστικά που επαληθεύουν η συλλογή προσαρμόζεται στις συνθήκες εκφραστικής ανελευθερίας, που επέβαλλε η αριστερή διανοήση. Το πρώτο σχετίζεται με το ότι η συλλογή δημοσιεύεται για πρώτη φορά το 1957 στο Βουκουρέστι⁶⁰⁸ από τον ελληνικό κομματικό εκδοτικό μηχανισμό, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις (ΠΑΕ 1954 – 1968). Ο κομματικός μηχανισμός ήταν υπεύθυνος για την προώθηση βιβλίων στο ελληνόφωνο αναγνωστικό κοινό των πολιτικών προσφύγων.⁶⁰⁹ Ο κομματικός μηχανισμός «έπαιζε ρόλο γνωμοδοτικής επιτροπής για τις λογοτεχνικές εκδόσεις, περνούσε τα υποβαλλόμενα προς έκδοση λογοτεχνικά έργα από ψιλό κόσκινο και πρότεινε διορθώσεις».⁶¹⁰ Η δημοσίευση της συλλογής *Οι γειτονιές του κόσμου* (1957) επιβεβαιώνει την άποψη ότι ο Ρίτσος επέδειξε μια συμβιβαστική συγγραφική βούληση ως προς τις κομματικές αισθητικές αντιλήψεις περί τέχνης. Υπέρ αυτού του επιχειρήματος συνηγορεί και η αφιέρωση της συλλογής σε μια σημαίνουσα μορφή της αριστερής – μαρξιστικής κριτικής και λογοτέχνη, τον Μάρκο Αυγέρη.⁶¹¹ Πεποίθηση που έρχεται σε αντίθεση με τις απόψεις του Πρεβελάκη. Σχολιάζοντας

⁶⁰⁶ Οι απόψεις αυτές, σχετικά με το περιεχόμενο της αστικής λογοτεχνίας, διατυπώνονταν από τους υποστηρικτές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Βλ. Χ. Ντουνιά, *Λογοτεχνία και πολιτική...*, ό. π., σ. 346.

⁶⁰⁷ Οι απόψεις του Ζντάνοφ, έτσι όπως αυτές δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι* το 1934, παρατίθενται από τη Ντουνιά. Στο ίδιο, σ. 346.

⁶⁰⁸ Βλ. Παντελής Πρεβελάκης, *Ο ποιητής Γιάννης...*, ό. π., σ. 176.

⁶⁰⁹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη δράση των Πολιτικών και Λογοτεχνικών Εκδόσεων, βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη...*, ό. π., σ. 29.

⁶¹⁰ Στο ίδιο, σ. 29.

⁶¹¹ Οι απόψεις του Αυγέρη, έτσι όπως αυτές εμφανίζονται σε περιοδικά, και ο τρόπος γραφής των λογοτεχνικών του κειμένων απηχούν ευθέως αριστερές αντιλήψεις συγγραφής λογοτεχνίας. Δειγματοληπτικά αποσπάσματα των απόψεων αυτών καθώς και τίτλοι λογοτεχνικών του έργων, που γράφονται με βάση τις κομματικές αξιώσεις, παρατίθενται στη μελέτη της Ντουνιά. Βλ. Χ. Ντουνιά, *Λογοτεχνία και πολιτική...*, ό. π., σ. 140, 446, 477 – 478.

την αφιέρωση της συλλογής στον Αυγέρη, ο Πρεβελάκης θεωρεί ότι η ενέργεια του Ρίτσου δεν εμπεριέχει κομματικά κίνητρα.⁶¹²

Ποια είναι όμως τα αφηγηματικά στοιχεία της πολυσέλιδης συλλογής⁶¹³ (η συλλογή αριθμεί συνολικά 135 σελίδες), που μας ωθούν να υποστηρίξουμε ότι η συλλογή αντικατοπτρίζει την πρόθεση του Ρίτσου να γράψει ποίηση που να ανταποκρίνεται στις υποδείξεις του δόγματος του σοσιαλιστικού ρεαλισμού;

Προτού ξεκινήσουμε τη διερεύνηση του θέματος, αξίζει να αναφέρουμε ότι οι κειμενικές πληροφορίες τόπου, χρόνου και συνθηκών, που αντιμετωπίζει ο ποιητής ως εξόριστος, είναι ελάχιστες. Συγκεκριμένα, οι αναφορές του αφηγητή περιορίζονται στην παράθεση στο τέλος της συλλογής του τόπου και του χρόνου γραφής της: *Μακρόνησος, Άη – Στράτης 1949 – 1951*. Σε ολόκληρη την αφήγηση των 135 σελίδων, ο ποιητής αναφερόμενος στον αριθμό των φυλακισμένων και των εκτοπισμένων δεν παραλείπει να δηλώσει την παρουσία του στο νησί εξορίας της Μακρονήσου.⁶¹⁴ Σε έκταση μισής σελίδας περίπου, ο αφηγητής παρουσιάζει στοιχεία της τραυματικής βιωμένης εμπειρίας της εξορίας: μέσω της αφηγηματικής τεχνικής του διαλόγου, ο αφηγητής εκμυστηρεύεται σε έναν συγκρατούμενό του, που κι εκείνος βρίσκεται πίσω από το συρματοπλέγμα και προτρέπει τον ποιητή να παράγει ποιητικό λόγο, ότι αδυνατεί να γράψει ποίηση δεδομένων των συνθηκών διαβίωσης. Η δήλωση αδυναμίας του συγγραφέα να παράγει λογοτεχνία, πιθανότατα λόγω των ψυχικών πληγμάτων που η αποτρόπαιη εμπειρία της εξορίας έχει επιφέρει στον ίδιο αλλά και εξαιτίας των πρακτικών εμποδίων που θα αντιμετώπιζε ως εξόριστος, μπορεί να εκληφθεί ως αφορμή παράθεσης λεπτομερέστερων αναφορών σχετικών με την βιωμένη εμπειρία του εγκλεισμού. Τα αναρίθμητα ψυχικά πλήγματα του αφηγητή οφείλονται στην ύπαρξη στη Μακρόνησο, νεκρών, βασανισμένων ανθρώπων

⁶¹² Ο ερευνητής τοποθετείται σχετικώς αναφέροντας τα εξής: «Για τις αφιερώσεις των ποιημάτων του Ρίτσου σε διάφορους ομοτέχνους, ομοϊδεάτες, συγγενείς και φίλους θ' άξιζε να γίνει ευρύτερος λόγος. Αυτό που γενικά τις χαρακτηρίζει είναι πνεύμα αμεροληψίας ως προς τα φρονήματα του κάθε αποδέκτη. Περισσότερο μιλούν η καρδιά και η εκτίμηση παρά ο κομματισμός». Βλ. Παντελής Πρεβελάκης, *Ο ποιητής Γιάννης...*, ό. π., σ. 177.

⁶¹³ «Αποτελείται από 4000 στίχους περίπου και διαιρείται σε 14 μέρη». Στο ίδιο, σ. 176.

⁶¹⁴ Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ρίτσος: *12.000 φυλακισμένοι / 30.000 εκτοπισμένοι / 80.000 στή Μακρόνησο. / (...) κι εγώ στή Μακρόνησο*. Ενώ και σε άλλο σημείο της ποιητικής συλλογής παρατηρείται η αναφορά του ποιητή στον τόπο γραφής της: *Τώρα, Τόμ, που σου γράφω είναι βράδι, / όμορφο βράδι καλοκαιρινό στόν Άη – Στράτη / όμορφο σάν όλα τα ελληνικά μας βράδια. / Τ' αστέρια περνάν νυχτοπεπάτητα / πάνου στά τσαντήρια του στρατοπέδου*. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 120, 127.

σωματικά και ψυχικά, πνιγμένων, τρελών και τυφλών.⁶¹⁵ Όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, θέμα της συλλογής φαίνεται να συνιστά η ποιητική αναπαράσταση της ιστορικής πραγματικότητας της Ελλάδας από το 1944 και εξής.⁶¹⁶ Επί της ουσίας όμως, η αφηγηματική διαδικασία επικεντρώνεται στην ανάπτυξη επαναλαμβανόμενων θεματικών που καταδεικνύουν την πρόθεση του Ρίτσου να γράψει ποίηση εναρμονισμένη με τις απόψεις περί τέχνης του σοσιαλιστικού ρεαλισμού.

Η άποψη σχετικά με τον διαπαιδαγωγικό ρόλο που πρέπει να επιτελεί η λογοτεχνία, με απώτερο σκοπό την αποτελεσματικότητά της στους κοινωνικούς αγωγές, εκφράζεται ρητά στη συλλογή. Ο ποιητής, κάτω ακριβώς από τον τίτλο της, διατυπώνει την κοινωνική αξία του έργου. Αξία που εκπηγάει από τις διαπλαστικές ιδιότητες που το χαρακτηρίζουν. Ο Ρίτσος θα διευκρινίσει, ευθύς εξαρχής στον αναγνώστη, τον ρόλο που πρέπει να διαδραματίζει η ποίηση στη ζωή και την κοινωνία: *Η ποίηση πρέπει νάναι / ένας οδηγός μάχης κι ευτυχίας / ένα όπλο στα χέρια του λαϊκού αγωνιστή / μιιά σημαία στα χέρια της Ελευθερίας.*⁶¹⁷ Και στην αφηγηματική διαδικασία, ο Ρίτσος εκφράζει την άποψη ότι η λογοτεχνία οφείλει να συμμετέχει με τον δικό της τρόπο στην κοινωνική ζωή, εξυπηρετώντας πολιτικούς στόχους.⁶¹⁸ Ο

⁶¹⁵ Τα λόγια του χωρίου που ακολουθεί αποτελούν τα μοναδικά αφηγηματικά στοιχεία της συλλογής που αντικατοπτρίζουν πτυχές της βιωμένης εμπειρίας από τη τη Μακρόνησο: - «Τραγούδα, σύντροφε, τραγούδα». / - «Δέν μπορώ, σύντροφε, δέν μπορώ. / Έχω πεθάνει μ' όλους τούς σκοτωμένους / έχω βασανιστεί μ' όλους τούς μάρτυρες / έχω τρελλαθεί μ' όλους τούς τρελλούς μας / έχω πνιγεί μαζί μέ τόν Τατάκη. / Μούχουν σπάσει τά κόκκαλα μαζί μέ του Γέμελου». / - «Γράφε, σύντροφε, τό τραγούδι μας». / - «Δέ μ' αφήσαν τίποτα, σύντροφε / δέν έχω χαρτί, δέν έχω μολύβι». / - «Πάρε ένα κομμένο χέρι γιά μολύβι, / βούτα το στό αίμα, σύντροφε, και γράφε στό χώμα». / - «Δέν μπορώ, σύντροφε, δέν μπορώ. / Δέν έχω χέρι νά κρατήσω τό κομμένο χέρι. / Μού κόψαν και τά δυό μου τά χέρια μ' όλα τά κομμένα χέρια». Στο ίδιο, σ. 121.

⁶¹⁶ Ορίζουμε ως αρχή της μυθοπλαστικής διαδικασίας το έτος 1944. Αυτό προκύπτει από τα αφηγηματικά στοιχεία. Ο Πρεβελάκης και ο Ρίτσος διατείνονται ότι τα αφηγηματικά γεγονότα, που περιγράφονται στη συλλογή, αρχίζουν το 1942 ή το 1940 αντίστοιχα. Ο Πρεβελάκης υποστηρίζει ότι: «Οι γειτονιές του κόσμου είναι ένα ποιητικό χρονικό των ετών 1942 – 1950». Ο ποιητής παίρνοντας αφορμή από μια τιμητική δημοσίευση του έργου, το παρουσίασε με τα ακόλουθα λόγια: «Στις Γειτονιές του κόσμου θέλησα να αποκαταστήσω τα δέκα κρίσιμα χρόνια 1940 – 50 της νεοελληνική ιστορίας μας». Τόσο οι απόψεις του Πρεβελάκη, όσο και τα λόγια του Ρίτσου παρατίθενται στο βιβλίο του Πρεβελάκη, βλ. Παντελής Πρεβελάκης, *Ο ποιητής Γιάννης...*, ό. π., σ. 176.

⁶¹⁷ Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 8.

⁶¹⁸ Ο ποιητής, παραχωρώντας συνέντευξη στην *Αυγή* το 1954 με αφορμή την έκδοση της *Αγρόπνιας* (1954), θεωρεί επιβεβλημένη την αποτύπωση των κοινωνικών και πολιτικών αγώνων στη λογοτεχνία. Ο ποιητής διευκρινίζει ότι η ενέργεια αυτή δεν αποτελεί διατεταγμένη κομματική υπηρεσία («στεγνή θεωρητική επιταγή»), αλλά συνδέεται με την προσωπική ανάγκη του δημιουργού να συμμετέχει ποιητικά σε ζητήματα της κοινωνικής συγκυρίας. Όπως αναφέρει: «(...) δε διστάζω να επαναλάβω αυτό το πολύ γνωστό σε όλους και πάντα νέο, πως θεωρώ την τέχνη ένα κοινωνικό φαινόμενο κι ένα κοινωνικό λειτουργήμα και πως η σημασία της και η αξία της βαθαίνει και πλαταίνει στο βαθμό που ο ποιητής βαθαίνει στη ζωή, καθρεφτίζει τα καθολικά αιτήματα της εποχής του, γίνεται ο φλογερός κήρυκας του προοδευτικού ιδανικού των λαών και βοηθάει τον κόσμο στον αγώνα του για την ελευθερία, την ευτυχία. Μα φυσικά αυτό δεν πρέπει να νοηθεί όπως είπα και πριν σα μια στεγνή

αφηγητής, απευθυνόμενος στον Τζόν, διατυπώνει αυτή την άκρως ιδεολογικοποιημένη θεώρηση του καλλιτεχνικού προϊόντος. Ο Ρίτσος επισημαίνει ότι, αφουγκραζόμενος ο ίδιος τις αγωνιστικές πάλες του λαού, επιδιώκει να συνδράμει μέσω της ποίησής του στις μάχες αυτές: (...) *ακούω τούτονε τό λαό νά πολεμάει, καί πολεμάω, Τζόν, μέ τό τραγούδι μου, / δίπλα στό λαό μέ τό τραγούδι μου μάχουμαι, / (...) νά ρίζω τ' αεροπλάνα σας μέ τό τραγούδι μου.*⁶¹⁹ Σύμφωνα με την αφήγηση, η εργαλειοποίηση του λογοτεχνικού φαινομένου συντελείται από πληθώρα αλλοεθνών ομότεχνων του ποιητή. Το μεγαλεπήβολο σοβιετικό όραμα⁶²⁰ αποκρυσταλλώνεται, με βάση τις αφηγηματικές φαντασιώσεις του Ρίτσου, σε σωρεία ποιητικών τεκμηρίων καθώς: (...) *κί ο Ρόμπσον τό τραγουδάει στίς συνοικίες των νέγρων / κί ο Νερούντα τό φωνάζει πάνου απ' τά δάση μέ τούς ζυλοκόπους / κί ο Ναζίμ τό λέει στους απεργούς ναυτεργάτες / καί γώ τό τραγουδάω, συντρόφια μου, μέσ απ' τ' αντίσκηνα του Αη Στράτη.*⁶²¹

Ο Ρίτσος επιδιώκει αφηγηματικά την κοινολόγηση πολιτικών απόψεων. Στη συλλογή εντοπίζονται στίχοι αποκάλυπτης προπαγάνδας υπέρ του κομμουνιστικού κόμματος. Κατά κάποιο τρόπο υποστηρίζεται η τεράστια, αν όχι αποκλειστική, συμβολή των μελών του κομμουνιστικού κόμματος στην εκδίωξη των γερμανικών στρατευμάτων από την Αθήνα τον Οκτώβρη του 1944. Όταν οι άνθρωποι απελευθερώθηκαν, άρχισαν να πανηγυρίζουν ζητωκραυγάζοντας το όνομα του κόμματος. Η αφηγηματική περιγραφή της προηγούμενης σκηνής καταλαμβάνει μιάμιση σελίδα. Η άμεση αναφορά στο κομμουνιστικό κόμμα παρατηρείται σε εννέα στίχους.⁶²² Η «κατασκευαστική πρακτική» διάδοσης πολιτικών θέσεων, μέσω της

θεωρητική επιταγή, μα σαν ανάγκη, που θα βγαίνει από την άμεση συμμετοχή με την καυτερή ύλη των γεγονότων, με την ταύτιση του ποιητή με τον λαό και πάλι όλα αυτά δεν είναι παρά μόνο οι απαραίτητες προϋποθέσεις της τέχνης». Βλ. «Ο Γιάννης Ρίτσος για τη σύγχρονη ποίηση. Μια συνομιλία με τον ποιητή», εφ. *Η Αυγή*, 30 Απριλίου 1954, [χ. σ.].

⁶¹⁹ Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά, ό. π.*, σ. 77. Ο Ρίτσος διατυπώνει την άποψη ότι η προσφορά και η συμπάρσταση του, μέσω του συγγραφικού του έργου, στους κοινωνικούς αγώνες του λαού θα επιφέρει τα επιθυμητά, νικηφόρα αποτελέσματα. Και τούτο διότι θα επέλθει η νικηφόρα έκβαση των προσπαθειών του λαού και θα επιτευχθεί η νίκη έναντι των άγγλων αντιπάλων: (...) *καί γώ πού μάχουμαι δίπλα στό λαό μέ τό τραγούδι μου / θάν τό φωνάξω τό τραγούδι, Τζόν, πού σου ταζα (...). / Με τούτο τό τραγούδι, Τζόν, θά ρίζουμε τ' αεροπλάνα σας. / Μέ τούτο τό τραγούδι, Τζό, θά σάς νικήσουμε. Στο ίδιο, σ. 81.*

⁶²⁰ *Α, ετούτος ο άνεμος δέ θέλει νά σωπάσει - / σφυράει, σφυράει, σφυράει, / σφυράει μέσ απ' τίς καμινάδες της Σοβιετικής Ένωσης / σφυράει ένα τραγούδι από φωτιά κί από ευτυχία κί από λιωμένο σίδερο (...). Στο ίδιο, σ. 93.*

⁶²¹ Στο ίδιο, σ. 93 – 94.

⁶²² Παραθέτουμε στίχους που καταδεικνύουν την πολιτική προπαγάνδα που συντελείται μέσω της αφηγηματικής διαδικασίας: *ΚΚΕ, ΚΚΕ. / - «Μουρλάθηκα, μουρλάθηκα, συντρόφισσα, ΚΚΕ, ΚΚΕ, / όλη ή φωτιά του ήλιου δικιά μας, ΚΚΕ, / κι ένα μεγάλο πηλίνο τσουκάλι κι ή καρδιά μας στου ήλιου τή φωτιά, / μουρλάθηκα συντρόφισσα, ΚΚΕ, / κοχλάζει τό τσουκάλι – ΚΚΕ / βράζω τό φαί, συντρόφισσα,*

συλλογής, επιτυγχάνεται από την ανάδειξη αφηγηματικών χαρακτηριστικών της συμπεριφοράς και δράσης των κομμουνιστών. Τα μέλη του κόμματος εμφανίζονται να αγωνίζονται σθεναρά, με σκοπό την επίτευξη έλευσης ενός καλύτερου μελλοντικού τρόπου διαβίωσης όλων ανεξαιρέτως των ανθρώπων.⁶²³ Ανάλογες πράξεις υπογραμμίζουν τη θετική στάση των μελών του κόμματος έναντι του κοινωνικού συνόλου. Ο Ρίτσος προβάλλει αφηγηματικά και τα χαρακτηριστικά των σχέσεων των πολιτικών συντρόφων. Οι δεσμοί των μελών διακατέχονται από συναισθήματα αγάπης,⁶²⁴ αλληλεγγύης και συντροφικότητας.⁶²⁵

Ο κομμουνιστής συγγραφέας⁶²⁶ οφείλει να αποτυπώνει την πραγματικότητα στην επαναστατική της εξέλιξη και να «δημιουργεί μια τέχνη αισιόδοξη, ορμητική, γεμάτη πίστη και ελπίδα».⁶²⁷ Ο Ρίτσος, επιδιώκοντας να γράψει τη συλλογή σύμφωνα με τις επιταγές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, αναπτύσσει αφηγηματικά ανάλογες θεματικές. Επιδιώκοντας να συγκροτήσει ένα άτυπο χρονικό της δεκαετίας 1940 – 1950,⁶²⁸ ο Ρίτσος επιλέγει θεματολογία διόλου ασύμβατη με τις αριστερές υπαγορεύσεις σχετικά με την καλλιτεχνική δημιουργία της μεταπολεμικής

μές στου ήλιου τό τσουνκάλι / βράζει ή καρδιά μου μέσ στον ήλιο / βράζω ραδίκι απ' τό βουνό, σιάχνω στή σούγλα τό ψητό / νά φάν και νά χορτάσουν ούλα τά παιδιά του κόσμου / ΚΚΕ / νά φάν και νά χορτάσουν ούλοι οί σκοτομένοι μας, μουρλάθηκα / ΚΚΕ – ΚΚΕ / νά φάν και να χορτάσουν κι ούλοι οί αγένητοι, μουρλάθηκα, / ΚΚΕ, ΚΚΕ, ΚΚΕ». Στο ίδιο, σ. 63.

⁶²³ *κι οί κομμουνιστές μέσα στίς φυλακές λιμάριζαν ένα κλειδί μέ τά κόκκαλά τους / γιά ν' ανοίξουν τήν πόρτα του κόσμου. Προσθέτουμε ακόμη ένα παρόμοιο αφηγηματικό στοιχείο: Μά οί σύντροφοι προφταίνανε νά δώσουν τό παρών στήν ελπίδα του κόσμου, καθώς, όπως υποστηρίζεται αφηγηματικά: Είτανε τόσα πολλά χέρια τόνα μέσα στ' άλλο. / Τούτα τά χέρια φτιάχναν ένα μεγάλο δίχτυ. / Τούτο τό δίχτυ, ξέραμε, μπορούσε νά ψαρέψει τ' άστρα, τά πουλιά, / τά σύγνεφα, / μπορούσε νά ψαρέψει τήν ευτυχία του κόσμου. Στο ίδιο, σ. 25, 36, 32 αντίστοιχα.*

⁶²⁴ Η επικρατούσα αγάπη, μεταξύ των συντρόφων, τους βοηθά να ανταπεξέλθουν αποτελεσματικότερα στις ανελέητες κοινωνικές δοκιμασίες της χρονικής περιόδου: *Χρειάζονταν / πολλή αγάπη ανάμεσά μας, πολλή προσοχή / γιά νά μήν ακούγεται ό θάνατος πού σεργιανούσε στά βήματά μας. Και παρακάτω αναφέρεται χαρακτηριστικά: Θά πρέπει ν' αγαπιόμαστε πολύ, / γιατί 'ναι πολύς ο θάνατος μέσα στά σπίτια καί στους δρόμους (...). Στο ίδιο, σ. 35.*

⁶²⁵ Η αλληλοϋποστήριξη και η συμπαράσταση, του ενός κομμουνιστή προς τον άλλο, δύνανται να απαλύνουν τα αναρίθμητα ψυχικά πλήγματα των αδυσώπητων κοινωνικών καταστάσεων διαβίωσης: *Ο Αλέκος είπε: / «Φτάνει νά μου κρατάς τό χέρι, / φτάνει νά μέ λές σύντροφο, / καί τότες τό βράδι πού θά σχολάμε απ' τή δουλειά - / φτάνει νά μου κρατάς τό χέρι, - / καί τότες τα' αστέρια θάναι κοντά μας καί θά γυαλίζουν (...). Στο ίδιο, σ. 36.*

⁶²⁶ Η κομματική επίδραση του Ρίτσου, κατά τη συγγραφή της συλλογής, έχει επισημανθεί και από άλλους μελετητές. Παραθέτουμε τις απόψεις του Πρεβελάκη για το θέμα: «Οι γειτονίες του κόσμου είναι, καθώς το είπε ο ποιητής, χρονικό μιας κρίσιμης δεκαετίας της νεώτερης ιστορίας μας, γραμμένο από ένα κομμουνιστή. Αποψη μοιραίως μονόπλευρη, όμως καθόλου απορριπτική, προκειμένου νασηματολογηθούν τα γεγονότα». Βλ. Παντελής Πρεβελάκης, *Ο ποιητής Γιάννης...*, ό. π., σ. 177.

⁶²⁷ Βλ. Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία...*, ό. π., σ. 142.

⁶²⁸ Αναφέρουμε ένα από τα αφηγηματικά ιστορικά στιγμιότυπα που μαρτυρά κάτι ανάλογο: αναφέρεται το κλίμα χαράς κι ευτυχίας την ημέρα που η Αθήνα απελευθερώθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα *στίς 12 του Οχτώβρη του '44*. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 62.

περιόδου.⁶²⁹ Ο Ρίτσος δεν επιδίδεται συγγραφικά μόνο στην αναπαράσταση της άσχημης κοινωνικής πραγματικότητας,⁶³⁰ που υφίστανται οι άνθρωποι. Ο ποιητής αποτυπώνει τη σκληρή πραγματικότητα στην επαναστατική της εξέλιξη, δημιουργώντας μια ποιητική συλλογή που αποπνέει αισιοδοξία, ως προς την έλευση ενός καλύτερου μέλλοντος. Πώς, όμως, επιτυγχάνεται κάτι ανάλογο αφηγηματικά;

Ως επί το πλείστον, στη συλλογή απαντάται η persona του απλοϊκού, λαϊκού ανθρώπου, ο οποίος διατηρώντας την αγωνιστική του διάθεση, φαίνεται να συνεισφέρει με ουσιαστικό τρόπο σε ένα επικείμενο καλύτερο αύριο. Δειγματοληπτικά, αναφέρουμε μία τέτοια περίπτωση ανθρώπου: ο ποιητής παρουσιάζει την ιστορία μιας απλής και καθημερινής γυναίκας. Ονομαζόταν «κυρά – Λένη». Η ίδια αρνείται να παρασυρθεί από τις ομορφιές του εξωτερικού, φυσικού τοπίου καθώς δεν κοιτάζει τη δύση παρόλο που η *Δύση αφήνει πλάι της ένα μικρό μπουκέτο τριαντάφυλλα*, την ίδια στιγμή που *τ' αστέρια ανοίγουν κάτι μικρά εξοχικά παράθυρα της άνοιξης· γίνεται ένα σούσουρο από όνειρα στον αέρα*.⁶³¹ Η στάση της κυρά Λένης, στις θαμπωτικές και εκθαμβωτικές ιδιότητες των φυσικών στοιχείων, χαρακτηρίζεται από απουσία ενδιαφέροντος. Η έλλειψη διάθεσής ενισχύεται αφηγηματικά από το εκφραστικό σχήμα της επανάληψης της άρνησης, καθώς: *η κυρά – Λένη (...) δεν κοιτάζει τη δύση. (...) δεν αγγίζει τα τριαντάφυλλα, δε βλέπει τα τριαντάφυλλα. (...) δεν ακούει*.⁶³² Σύμφωνα με τον ποιητή, οι άνθρωποι οφείλουν να παραμένουν πιστοί στο καθήκον του συνεχούς αγώνα *γιατί τα χέρια της κυρά – Λένης είναι δυό πιστόλια, / και πρέπει να βροντήξουν τούτα τα πιστόλια ίσα στην καρδιά του*

⁶²⁹ Η αφηγηματική αναπαράσταση των αγώνων του ελληνικού λαού στον πόλεμο, στην Αντίσταση και στα Δεκεμβριανά αποτέλεσε το βασικό αίτημα της αριστεράς από τους πνευματικούς ανθρώπους της εποχής. Πιστευόταν ότι με τον τρόπο αυτό θα ασκηθεί ιδεολογική επίδραση κατά την «αναγέννηση» ενός «καινούργιου κόσμου». Βλ. Δ. Φωτιάδης, «Τι πιστεύουμε», περ. *Ελεύθερα Γράμματα*, τεύχ. 1, 5 Μαΐου 1945, σ. 1 – 2.

⁶³⁰ Δειγματοληπτικά, αναφέρουμε αφηγηματικά στοιχεία, που επιβεβαιώνουν τις δυσχερείς συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων. Οι πολίτες της Αθήνας αντιμετωπίζουν και διαχειρίζονται ψυχικά την παράλογα αυξανόμενη θνησιμότητα των συνανθρώπων τους. Η αφήγηση παρουσιάζει μία εικόνα, που ο θάνατος προσωποποιείται σε στρατιώτη που ψάχνει μέσα στη νύχτα τα νούμερα των σπιτιών. Μετά το τέλος της νύχτας, η αφήγηση εστιάζει στην εικόνα της πολιτείας το πρωί. Η πολιτεία καταλήγει να συνιστά μία: *Βασανισμένη πολιτεία δίχως φώτα. / Πληγωμένη πολιτεία με τόν πράσινο γλόπμο τών καταφυγίων. / Μονάχη μέσ στή νύχτα. Αγρυπνισμένη. / Μονάχα ο θάνατος περνοδιαβαίνοντας στά πεζοδρόμια, / σκοφτός, μέ τά χέρια χωμένα στίς τσέπες τού αμπέχωνου (...)*. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 17 – 18. Σκηνές της απάνθρωπης κοινωνικής πραγματικότητας που βιώνουν οι άνθρωποι, εξαιτίας της παρακολούθησης και του κунηγητού που υφίστανται, προκειμένου να φυλακισθούν ή να θανατωθούν, απαντώνται και σε άλλα σημεία της αφηγηματικής διαδικασίας. Στο ίδιο, σ. 82, 90 αντίστοιχα.

⁶³¹ Στο ίδιο, σ. 11.

⁶³² Στο ίδιο, σ. 11.

φασίστα.⁶³³ Το τελικό αποτέλεσμα της προτεινόμενης αγωνιστικής συμπεριφοράς θα είναι: *να μπορέσει η κυρα – Λένη να ζαναβρεί τα παιδιά της, επειδή πρέπει να ρίξουν δυό πιστολιές στον αέρα στη γιορτή της Λευτεριάς / για να μπορέσει η κυρα – Λένη να δει τα τριαντάφυλλα της δύσης, / να δει ανοιγμένα τα παράθυρα της άνοιξης, / να δει τ' αστέρια να κουτρουβαλιούνται σάν τά παιδιά την Κυριακή στήν / ακροθαλασσιά, / να νιώσει το νυχτερινό αγεράκι στο μάγουλό της / σαν τη ζεστή φανελίτσα του μωρού.*⁶³⁴ Άλλωστε, η κυρα – Λένη κοιτάει κατάματα τό θάνατο, / κοιτάει πίσω απ' τό θάνατο τό μέλλον.⁶³⁵ *Ο κόσμος περιμένει στα γόνατα της κυρα – Λένης / γιομάτος εμπιστοσύνη και ψωμί και σημαίες, / περιμένει ο κόσμος τά τριαντάφυλλα και τ' αστέρια, / περιμένει ν' ανοίξουν τά πράσινα παντζούρια της άνοιξης, / για τις μανάδες που κάθονται μονάχες στο κατώφλι της νύχτας.*⁶³⁶

Η αποτύπωση της πραγματικότητας στην επαναστατική της εξέλιξη επιβεβαιώνεται ποιητικά και από τη συνεχή επανάληψη θεματικών, που περιγράφουν φαντασιακές στιγμές οπτιμιστικής μελλοντολογίας. Οι συγκεκριμένες ευτοπικές προσφυγές του αφηγητή αποκρυσταλλώνονται αφηγηματικά με δύο κυρίως τρόπους: είτε μέσω της χρήσης συμβολιστικών εικόνων, που παραπέμπουν συνειρμικά σε στιγμές κοινωνικής μελλοντικής ευημερίας,⁶³⁷ είτε σε στιγμές όπου ο λαός θα αποτελεί τον κυρίαρχο εξουσιαστικό μηχανισμό της ανθρωπότητας.⁶³⁸ Υπό αυτό το πρίσμα, ο ίδιος ο τίτλος της συλλογής *Φυσάει στις γειτονιές του κόσμου* (1957) μπορεί να εκληφθεί ως προοικονομία των κοινωνικών διεργασιών που θα συντελεστούν, προκειμένου να επέλθουν πολιτικές αλλαγές σε παγκόσμιο επίπεδο. Στο σημείο αυτό, εντοπίζουμε και επισημαίνουμε τον διεθνιστικό χαρακτήρα που η συλλογή αποπνέει. Η αφηγηματική προβολή του διεθνιστικού στοιχείου δηλώνει την προσπάθεια του ποιητή να μην αποκλίνει από τις θεωρητικές αρχές του μαρξισμού.⁶³⁹ Επιπροσθέτως,

⁶³³ Στο ίδιο, σ. 12.

⁶³⁴ Στο ίδιο, σ. 12.

⁶³⁵ Στο ίδιο, σ. 12.

⁶³⁶ Στο ίδιο, σ. 12 – 13.

⁶³⁷ Αναφέρουμε μία από τις πάρα πολλές σχετικές συμβολιστικές εικόνες της συλλογής: *Συγύρισε μιά στάλα τό σπίτι, / τώρα πού θάρθει η άνοιξη νά μή μάς εύρει άνω – κάτω. / Η Μαρία έλεγε: «Μή φοβάσαι, θ' ανθίσουνε τά δέντρα». / Ά, ναι, θ' ανθίσουνε. Νάτη στό μεσοπόρτι / σκυμμένη κιόλας ή Άνοιξη. Μή φοβάσαι. Στο ίδιο, σ. 35.*

⁶³⁸ Κάτι ανάλογο επιτυγχάνεται αφηγηματικά μέσω της προσωποποίησης ενός φυσικού στοιχείου, προκειμένου να δηλωθεί κειμενικά η μελλοντική επικράτηση της λαοκρατίας σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο: *Είναι ο άνεμος πού τραγουδάει / μέσ στή βρυσούλα του μπαρμπα – Στάθη / ένα τραγούδι απλό και δυνατό σάν τή «Λαοκρατία». Στο ίδιο, σ. 132.*

⁶³⁹ Ο Δημήτρης Τζιόβας συσχετίζει τις διεθνιστικές τάσεις της αριστεράς στη δεκαετία του 1940, κατά τη συγγραφή λογοτεχνικών κειμένων, με την επιρροή που άσκησε η μελέτη του Ζαχαριάδη για τον Παλαμά (*Ο Αληθινός Παλαμάς*). Η μελέτη του Ζαχαριάδη δημοσιεύτηκε το 1943. Ο Τζιόβας αναφέρει:

οι αφηγηματικές ευτοπικές προσφυγές επιτυγχάνονται μέσω της ανάδυσης ξεκάθαρων αναφορών της επερχόμενης εγκαθίδρυσης στην εξουσία της ελληνικής πραγματικότητας ενός κομμουνιστικού πολιτικού συστήματος. Η αισιόδοξη πίστη του Ρίτσου για την αναδόμηση της κοινωνίας σε κομμουνιστική βάση εκφράζεται μέσω της χρήσης μιας προσωποποίησης. Σε ένα υποθετικό πολιτικό καθεστώς της Ελλάδας, η Λαϊκή Δημοκρατία, παρουσιάζεται ως μια νεαρή κομμουνίστρια: *καί μιά κοπέλα δεκαοχτάχρονη, κοκκινομάγουλη, δίχως γυαλιά, / μιά νέα κομμουνίστρια δροσερή καί σοβαρή / μέ μιά καρώ ποδιά γαλάζια καί κόκκινη / επιβλέποντας τήν άμιλλα τών κοριτσιών στά υφαντουργεία / μιά δυνατή, μιά γελαστή, κοκκινομάγουλη κοπέλα: / ή Λαϊκή Δημοκρατία τής Ελλάδας.*⁶⁴⁰

Το βασικό χαρακτηριστικό της νεαρής κομμουνίστριας είναι να επιβλέπει *τήν άμιλλα τών κοριτσιών στά υφαντουργεία*. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται μια σειρά ειδικότερων χαρακτηριστικών, που προωθούνται από την αριστερή παραγόμενη λογοτεχνία. Τέτοιο χαρακτηριστικό είναι η σημασία της εργασίας για τη διαμόρφωση του ανθρώπου.⁶⁴¹ Κατ' αυτόν τον τρόπο, επιτυγχάνεται αφηγηματικά η προβολή ενός θετικού ήρωα, σε αντίθεση με τον «περιθωριακό» και «άχρηστο» τύπο, που αναδεικνύεται στη λογοτεχνία της αστικής τάξης.⁶⁴² Ο θετικός ήρωας είναι ιδεολογικά στρατευμένος και λειτουργεί ως πρότυπο συμπεριφοράς. Γεγονός που συμβάλλει στη διαμόρφωση των αναγνωστών μέσα στο ευρύτερο σοσιαλιστικό πνεύμα.

«Αρκετοί μαρξιστές πάντως έβλεπαν το διεθνισμό ως αντιστάθμισμα στο "μεγαλοϊδεατικό σωβινισμό," όπως διαφαίνεται στον τρόπο με τον οποίο ο Ζαχαριάδης προσεγγίζει τον Παλαμά σε μια μελέτη του στις αρχές της δεκαετίας του 40, που τότε πρέπει να άσκησε σημαντική επιρροή στους τότε μαρξιστές κριτικούς. Εκεί ο Ζαχαριάδης υποστηρίζει ότι "οι ορίζοντες του ποιητή ξεπερνάν και σπάνε τα στενά εθνικιστικά δεσμά" και ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του Δωδεκάλογου είναι "το πανανθρώπινο, το διεθνιστικό φτερούγισμα"». Ο Τζιόβας υποστηρίζει ότι και ο Αυγέρης σε άρθρο του (*Ελεύθερα Γράμματα*, τεύχ. 11, 1945, σ. 11 – 12) χρησιμοποιεί τον όρο «σοσιαλιστικός πατριωτισμός», ως μια διευρυμένη έννοια του εθνικού. Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα 2006, σ. 161 – 162.

⁶⁴⁰ Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 34.

⁶⁴¹ Σύμφωνα με τις απόψεις του Γκόργκυ: «Για βασικό ήρωα των βιβλίων μας πρέπει να διαλέγουμε τη δουλειά, δηλαδή τον άνθρωπο που τον οργανώνουν στα προτσές της δουλειάς και που σε μας είναι εξοπλισμένος με όλη τη δύναμη της σύγχρονης τεχνικής». Το απόσπασμα αντλείται από τη διδακτορική διατριβή του Σπύρου Κιοσσές. Βλ. Σπυρίδων Κιοσσές, «Το γυναικείο bildungsroman στη νέα ελληνική λογοτεχνία: παραδειγματικές αφηγηματικές δομές διαμόρφωσης της μυθολογικής ηρωίδας κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο», διδακτορική διατριβή, πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Βόλος 2008, σ. 434.

⁶⁴² Οι απόψεις, σχετικά με τα χαρακτηριστικά των ηρώων της αστικής λογοτεχνίας, αποτελούν πεποιθήσεις των υπέρμαχων του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Το θέμα αναπτύσσεται στη μελέτη της Ντουσιά. Βλ. Χ. Ντουσιά, *Λογοτεχνία και πολιτική...*, ό. π., σ. 346.

Υποστηρίζεται ότι η συλλογή αντικατοπτρίζει την πρόθεση του Ρίτσου να γράψει ποίηση, σύμφωνα με τις αριστερές «επιταγές» της περιόδου. Ωστόσο, κάποιοι ρυθμιστικοί κανόνες συγγραφής λογοτεχνίας, που εγγράφονται στο πλαίσιο του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, δεν απαντώνται στη συλλογή *Οι γειτονιές του κόσμου* (1957). Θα τεκμηριώσουμε την προαναφερθείσα άποψη. Οι υπέρμαχοι του σοσιαλιστικού ρεαλισμού στρέφονται στη λαϊκή παράδοση. Το 1928 δημοσιεύουν σχετικό κείμενο του Henri Barbusse στη *Νέα Επιθεώρηση*. Χρονιά που και ο Αιμίλιος Χουρμούζιος προτρέπει τους λογοτέχνες να αντλούν, ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο των έργων τους, στοιχεία της λαϊκής παράδοσης.⁶⁴³ Αναμφίβολα, κατά τις δεκαετίες του 1930 και 1940, κάποιες θεματικές καθώς και η παραδοσιακή στιχουργία του δημοτικού τραγουδιού αποτελούν για την αριστερά το καταλληλότερο πρότυπο δημιουργίας ποίησης.⁶⁴⁴ Στη συλλογή *Οι γειτονιές του κόσμου* (1957) δεν παρατηρείται χρήση, εκ μέρους του ποιητή, θεμάτων της λαϊκής ελληνικής παράδοσης. Επιπλέον, η μορφική παράθεση των στίχων (ελεύθερος στίχος, ανισοσύλλαβη διάταξη των στίχων) αποτελεί έμπρακτη απόδειξη της μη υιοθέτησης του Ρίτσου των συγκεκριμένων αισθητικών επιλογών της αριστεράς.⁶⁴⁵

Συμπερασματικά, καταλήγουμε στην άποψη ότι *Οι γειτονιές του κόσμου* (1957) συνιστούν τη μοναδική περίπτωση ποιητικής γραφής της εξορίας, που διαφαίνεται η πρόθεση του συγγραφέα να γράψει, ως εξόριστος, ποίηση ανταποκρινόμενη στις αριστερές αντιλήψεις συγγραφής λογοτεχνίας. Η αφιέρωση της συλλογής στον Μάρκο Αυγέρη δεν εκλαμβάνεται ως τυχαία. Η ενέργεια του συγγραφέα προδιαθέτει τον αναγνώστη ότι θα βρεθεί αντιμέτωπος με συγκεκριμένες αισθητικές αντιλήψεις περί τέχνης. Η δημοσίευση της συλλογής, από τον ελληνικό κομματικό μηχανισμό το 1957 στο Βουκουρέστι, επιβεβαιώνει με τον πιο πομπώδη τρόπο την έγκριση του περιεχομένου της συλλογής από την αριστερά της περιόδου.

⁶⁴³ Το θέμα αναπτύσσεται λεπτομερώς από τη Ντουνιά. Βλ. Χ. Ντουνιά, *Λογοτεχνία και πολιτική...*, ό. π., σ. 413 – 454.

⁶⁴⁴ Αυτές οι αντιλήψεις της αριστεράς ισχύουν και μεταπολεμικά. Κάτι ανάλογο επιβεβαιώνεται στη μελέτη του Καρτσάκη. Βλ. Αντώνης Καρτσάκης, *Μεταπολεμική κριτική...*, ό. π., σ. 187 – 188.

⁶⁴⁵ Ο Ρίτσος, σε συνέντευξη του στα *Ελεύθερα Γράμματα* το 1945, επισημαίνει την αναγκαιότητα συμμετοχής του δημιουργού στα κοινωνικά θέματα μέσω του λογοτεχνικού φαινομένου. Ωστόσο, ο Ρίτσος εκφράζει την αμηχανία του, ως προς τους μορφικούς κανόνες συγγραφής που ο λογοτέχνης θα χρησιμοποιήσει. Ο Ρίτσος εντοπίζει έλλειμμα στη μορφή, στον τρόπο δηλαδή με τον οποίο θα αποδοθεί ποιητικά το αγωνιστικό περιεχόμενο: «Λες: Αθήνα, Δίστομο, Καλάβρυτα, Λιάκουρα, Αντάρτης, ΕΛΑΣ, Καισαριανή, Κοκκινιά, Άρης, Σύντροφος, και ξεχειλάει ο παλμός από την καρδιά σου. Πώς θα πάρουν τη θέση τους στην τέχνη;». Ο ποιητής καταλήγει στο συμπέρασμα: «Η καινούργια πράξη υπάρχει, η καινούργια λέξη αργεί. Ο μύθος είναι έτοιμος περιμένοντας το λόγο». Βλ. «Οι πνευματικοί μας άνθρωποι...», ό. π., σ. 3 – 4: 4, 3 αντίστοιχα.

Παρέχοντας στον αναγνώστη αμυδρά αφηγηματικά στοιχεία ιστοριογραφικής τροπικότητας σχετικά με την εμπειρία του εγκλεισμού στη Μακρόνησο, ο Ρίτσος επιδίδεται στην ανάπτυξη διαφορετικών θεματικών. Το περιεχόμενο της συλλογής αντικατοπτρίζει θεματικές «επιβαλλόμενες» από τις αντιλήψεις της κυρίαρχης μαρξιστικής αισθητικής της εποχής. Κάποιες από αυτές τις θεματικές συνιστούν αυτοαναφορικά σχόλια, σχετικά με τον ρόλο που η ποίηση πρέπει να διαδραματίζει στην κοινωνική ζωή εξυπηρετώντας πολιτικούς στόχους. Ο συγγραφέας ασκεί αφηγηματικά πολιτική προπαγάνδα υπέρ του κομμουνιστικού κόμματος. Ο Ρίτσος κάνει άμεσες αναφορές στην ουσιαστική συμβολή του κόμματος στους αγώνες του έθνους κατά των κατακτητών. Ακόμη, ο Ρίτσος προβάλλει εμφατικά τις ξεχωριστές ιδιότητες που χαρακτηρίζουν τα μέλη του κόμματος. Επιπρόσθετες θεματικές που αναδεικνύονται στη συλλογή, στο πλαίσιο υιοθέτησης του συγγραφέα αριστερών αντιλήψεων περί συγγραφής, σχετίζονται με την απεικόνιση της πραγματικότητας υπό την προοπτική της επαναστατικής της αλλαγής. Ο Ρίτσος δημιουργεί μία συλλογή που αποπνέει αισιοδοξία, ως προς την έλευση ενός καλύτερου μέλλοντος που θα διασφαλίζει για τα υποκείμενα βελτιωμένες συνθήκες ζωής. Σύμφωνα με την αφήγηση, το πολιτικό καθεστώς που θα επικρατήσει είναι της Λαϊκής Δημοκρατίας. Συνεπώς, οι θυσίες και οι αγώνες των εργατών ή αγροτών, μελών του κομμουνιστικού κόμματος, θα δικαιωθούν. Αξίζει τέλος να επισημανθούν δύο προωθούμενοι από τις αρχές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, κανόνες συγγραφής λογοτεχνίας που δεν ανιχνεύονται στην υπό εξέταση συλλογή. Στην ποιητική σύνθεση δεν παρατηρούνται θέματα αντλημένα από τη λαϊκή ελληνική παράδοση, ενώ η μορφή της «αντιστέκεται» στην προσαρμογή κανόνων παραδοσιακής στιχουργίας.

6. Περίπτωση ποιητικής αφήγησης που μέμφεται τις «επιταγές» γραφής της αριστερής διανόησης

Θα ασχοληθούμε με το ποίημα «Αλεξανδροστρόϊ» του Αλεξάνδρου. Το ποίημα περιλαμβάνεται στην *Άγωνα Γραμμή* (1952). Ο τίτλος της συλλογής προϊδεάζει έναν «επαρκή αναγνώστη» για το προγραμματικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο θα κινηθεί η συλλογή. Ο τίτλος εκλαμβάνεται ως η αφετηρία μιας προγραμματικής μυθοπλαστικής διερεύνησης και κριτικής της στράτευσης του διανοούμενου – λογοτέχνη στις επιταγές της σταλινικής και ζντανοφικής αντίληψης περί τέχνης. Στο επίκεντρο της έρευνας μας θα τεθεί να συστηματοποιήσουμε, μέσω της αφηγηματικής διαδικασίας,

τα κύρια επιχειρήματα του ποιητή – αφηγητή στο ποίημα. Επιχειρήματα που αφορούν την κριτική του δογματισμού και των άλλων συμπτωμάτων της κομματικής «προσωπολατρίας» αλλά και τη γενικότερη εναντίωση του αφηγητή σε ζητήματα εξέλιξης και καθορισμού μορφής και περιεχομένου της τέχνης. Μέσω της προαναφερθείσας ερευνητικής προσέγγισης ως απώτερο ερευνητικό ζητούμενο θέτουμε την ενίσχυση του επιχειρήματος ότι η συγγραφική ταυτότητα του ποιητή διαφοροποιείται έντονα και μέμφεται τις απόψεις περί τέχνης, που χαρακτηρίζουν την αριστερή διάνοηση της περιόδου.

Κατ' αρχάς, η αφήγηση «υπαινίσσεται» ότι τα κίνητρα των λογοτεχνών είναι ιδιοτελή και υποδηλώνουν περισσότερο την ανάγκη προσωπικής προβολής και λιγότερο το ενδιαφέρον για ουσιαστική συνεισφορά στο κοινωνικό σύνολο. Η πλοκή του ποιήματος «Αλεξανδροστρόϊ» θεματοποιεί, μέσα από τις κύριες συντακτικές και σημασιολογικές δομές της, την ανάγκη του διανοούμενου (αφηγητή) να ονοματοδοτήσει ένα φανταστικό υδροηλεκτρικό φράγμα στη Σοβιετική Ένωση με το όνομα του. Ο αφηγητής προτρέπει τον Μαγιακόφσκι να δώσει κι εκείνος, με τη σειρά του, το όνομα του σε έναν ποταμό.⁶⁴⁶ Υπό αυτό το πρίσμα, η αφήγηση συνιστά ένα ειρωνικό σχόλιο.

Επιπροσθέτως, η αφήγηση του ποιήματος αποτελεί ένα κριτικό σχόλιο πάνω στις σχέσεις διάνοησης και κομματικής στράτευσης. Βιώνοντας προσωπικά τις συνέπειες της σύγκρουσης διανοούμενου και καθοδήγησης,⁶⁴⁷ ο Αλεξάνδρου έχει κάθε λόγο,

⁶⁴⁶ Ο αφηγητής, απευθυνόμενος στον Μαγιακόφσκι σε β' ενικό πρόσωπο, αναφέρει: *Πως δεν το σκέφτηκες αλήθεια / την τελευταία νύχτα / να βγείς στη στέππα και να γίνεις ποταμός. / Να δεις που θα χτιζότανε δίχως πλάνο / καινούργιο φράγμα / Αλεξανδροστρόϊ.* Βλ. Άρης Αλεξάνδρου, *Ποιήματα (1941 – 1974)*, ό. π., σ. 44 – 45.

⁶⁴⁷ Στο βιβλίο του Ραυτόπουλου εντοπίζεται το περιστατικό της σύγκρουσης του Αλεξάνδρου με άτομα της κομματικής καθοδήγησης. Το περιστατικό διαδραματίζεται στη Μακρόνησο. Το απόσπασμα του βιβλίου του Ραυτόπουλου έχει παρατεθεί στην ενότητα της παρούσας μελέτης «Κείμενα που μέμφονται τα στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας», του τρίτου κεφαλαίου. Θυμίζουμε ότι λόγος της σύγκρουσης είναι η εναντίωση του Αλεξάνδρου στις προτροπές ατόμων της καθοδήγησης. Προτροπές που σχετίζονταν με το ότι οι αριστεροί «πρέπει» να πιστεύουν ότι θα νικήσουν και θα επικρατήσουν έναντι των αντιπάλων τους. Ως εκ τούτου, οι αριστεροί «οφείλουν» να είναι αισιόδοξοι. Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Άρης Αλεξάνδρου, ο εξόριστος*, Αθήνα 1996, σ. 160. Η αισιοδοξία αυτή πρέπει να αποτυπώνεται και στα λογοτεχνικά τους έργα. Παραθέτουμε ένα επιπρόσθετο περιστατικό που αποδεικνύει τον εκνευρισμό του Αλεξάνδρου, λόγω του ότι ένας άλλος αριστερός ποιητής του υποδείκνυε ως εξόριστος να γράφει ποίηση αισιόδοξου περιεχομένου. Σύμφωνα με τη Δρόσου, ο Ρίτσος, ενστερνιζόμενος τις αρχές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού ως προς την αισιοδοξία που η λογοτεχνία πρέπει να αποπνέει, θα επιπλήξει τον Αλεξάνδρου. Το περιστατικό διαδραματίζεται στη Μακρόνησο. Ο Αλεξάνδρου θα προσκομίσει στον Ρίτσο ένα ποίημα που αποπνέει απαισιοδοξία. Την επόμενη μέρα ο Αλεξάνδρου έδωσε στον Ρίτσο το ίδιο ποίημα αλλά στην αισιόδοξη εκδοχή του κι εκείνος ενθουσιάστηκε. Ο Αλεξάνδρου, αφού εξοργίστηκε, ανέφερε τα ακόλουθα: «Εάν εσύ, ο φίλος μου ο ποιητής, ο δάσκαλός μου που με ξέρεις, βρίσκεις το ψεύτικο καλό και το αληθινό σκάρτο, δεν

μέσω της μυθοπλασίας, να εναντιωθεί σε μια συγκεκριμένη και παγιωμένη αντίληψη για τη σχέση διάνοησης και κομματικών «προσταγμάτων» περί τέχνης. Η αριστερά, ενστερνιζόμενη τις απόψεις του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, έχει καθορίσει και επιβάλλει την ανάδυση συγκεκριμένων λογοτεχνικών θεματικών και τα κριτήρια αξιολόγησης του εκάστοτε λογοτεχνικού έργου.⁶⁴⁸ Ο ποιητής υπονομεύει αφηγηματικά και αντιστέκεται στην αριστερή δογματική αντίληψη περί τέχνης. Σύμφωνα με τον αφηγητή, ανάλογες αντιλήψεις αδυνατούν να πείσουν εσωτερικά την ανθρώπινη συνείδηση για την αξία τους, επειδή ακριβώς συνοδεύεται από μια προσπάθεια εξουσιαστικής επιβολής. Προσπάθεια που αποκλείει το διάλογο και την παρουσία της ετερότητας. Οι στίχοι του ποιήματος «Αλεξανδροστροϊ» είναι χαρακτηριστικοί: *Πυκνοκατοικημένη ερημιά / κι αν κάνεις πως μιλάς / βρίσκεσαι μπροστά σε ένα πεδίο ναρκοθετημένο. Λές: / - Όλα θα πάν καλά. / - Ω, τα νερά στον τόπο σας θάναι χωνευτικά σαν πρώτα. / Με μια μικρή θυσία τιναγμένων φράσεων / άνοιγες έναν διάδρομο ίσια κατευθείαν στους ευσεβείς τους / πόθους. / Μά πάλι / αν κάνεις πώς μιλάς / σάν προσφορά σέ ανθρώπους / πού κόψανε τά χέρια τους.*⁶⁴⁹

Το *ναρκοθετημένο πεδίο* μπροστά στο οποίο θα βρεθεί κανείς, αν παραβεί τις κομματικές εντολές έκφρασης, θα προσδιοριστεί αφηγηματικά με ειρωνικό τρόπο. Οι

είμαι απλώς ένας επιδέξιος ταχυδακτυλουργός, άξιος να αποσπά με ευκολία τον εκάστοτε έπαινο, αλλά ένας κοινός και αδιάστακτος απατεώνας, και δεν ξαναδείχνουμε τα γραφτά μας». Από εκείνη τη μέρα, οι ποιητές θα διακόψουν κάθε επικοινωνία και θα επανασυνδεθούν μετά την επιστροφή του Αλεξάνδρου από την εξορία. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τροχιές σε διασταύρωση. Επιστολικά δελτάρια της εξορίας και γράμματα στην Καίτη Δρόσου και τον Άρη Αλεξάνδρου*, Λίζυ Τσιριμώκου (επιμ.), Άγρα, Αθήνα 2008, σ. 21 – 22 και 25 – 29. Η απομάκρυνση του Αλεξάνδρου από τα οπτιμιστικά προστάγματα της ιδεολογίας

στη λογοτεχνία, καθώς και οι επιπτώσεις μιας τέτοιας επιλογής επιβεβαιώνονται και σε ένα γράμμα του ποιητή (2. 1. 1976). Το γράμμα γνωστοποιεί ο Ραυτόπουλος. Ο Αλεξάνδρου αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ως προς αυτό το σημείο [αισιοδοξία/απαισιοδοξία] την απόφασή μου την έχω πάρει από το 1950, όταν αποφάσισα να γράψω "απαισιόδοξα" ποιήματα, ξέροντας πως θα χάσω τον έπαινο και την υποστήριξη των "αισιόδοξων"». Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Άρης Αλεξάνδρου...*, ό. π., σ. 176.

⁶⁴⁸ Πολλές φορές η στάση της κριτικής υποδηλώνει την ιδεολογική σκοπιά, που καθορίζει την πρόσληψη κάθε έργου. Δεν είναι τυχαίο ότι η απήχηση και οι κριτικές προσεγγίσεις της *Άγνης Γραμμής* (1952), τη δεκαετία του 1950, ήταν σχεδόν ανύπαρκτες. Όπως πληροφορούμαστε από το Δημήτρη Ραυτόπουλο, σχετικά με την κριτική υποδοχή της συλλογής: «το λογοτεχνικό καθεστώς αγνοούσε σχεδόν σύμπασα τη λογοτεχνική αριστερά». Αλλά και η αποσιώπηση της συλλογής, από το σύνολο των αριστερών κριτικών της περιόδου, δεν ήταν μια πράξη αυθόρμητη και «αθώα». Μοναδική εξαίρεση κριτικής, που ασκήθηκε από τον χώρο της αριστεράς, ήταν η περίπτωση του Γιάννη Αμάραντου. Κριτική που απέρριπτε τη συλλογή, θεωρώντας την «λίγο – πολύ ερμητική, ακαταλαβίστικη [...] και χωρίς καμία κοινωνική λειτουργία. Επιπλέον, κάνα – δυο στίχοι ήταν λανθασμένοι από μαρξιστική άποψη... Ως τρίχινο χιτώνα μετάνοιας συνιστούσε, τελειώνοντας, στον κ. Αλεξάνδρου να ακολουθήσει σωστά το παράδειγμα του Μαγιακόφσκυ, του Ελνάρ, του Χικμέτ, του Νερούντα και να γράψει ελεύθερο στίχο – μια ποίηση για το λαό, όχι για τον εαυτό του». Στο ίδιο, σ. 183 – 184.

⁶⁴⁹ Βλ. Άρης Αλεξάνδρου, *Ποιήματα (1941 – 1974)*, ό. π., σ. 42 – 43.

αιχμές και η κριτική στον σταλινισμό και στον μαρξισμό⁶⁵⁰ έρχονται επανειλημμένα στο προσκήνιο του ποιήματος. Η ειρωνεία είναι ευδιάκριτη στον «φαινομενικό» διάλογο μεταξύ αφηγητή και Μαγιακόφσκι. Ο πρώτος, απευθυνόμενος στον δεύτερο, αναφέρει: *Μάθε πως είμαστε καλά κ' είσαι μεγάλος ποιητής / Ναι, να μη χαρώ γυναίκα / Το είπε κι ο Στάλιν.*⁶⁵¹ Ο Αλεξάνδρου, μέσω του αφηγητή του ποιήματος, καυτηριάζει το γεγονός ότι η δογματική προσήλωση του λογοτέχνη και η αφηγηματική προβολή μιας παραταξιακής ενικής πραγματικότητας και αντίληψης των πραγμάτων είναι, τα επί της ουσίας χαρακτηριστικά, που συντελούν στην ανάδειξη ενός καταξιωμένου ποιητή. Γίνεται, επομένως, αντιληπτό ότι ο τρόπος με τον οποίο ο σταλινισμός αντιλαμβάνεται το ρόλο της διανοήσης δεν στηρίζεται στην αναγνώριση της διαφωνίας. Συνεπώς, τα μονολογικά αφηγήματα, μολονότι εμφανίζονται ως τυπικά έγκυρα στο επίπεδο της ιδεολογικής ιεραρχίας, αδυνατούν να πείσουν εσωτερικά την ανθρώπινη συνείδηση για την αξία τους.⁶⁵² Με διαφορετικές κάθε φορά αφορμές ο ποιητής φροντίζει να δηλώσει με έμμεσο τρόπο την απόσταση, που πρέπει να έχει ο λογοτέχνης διανοούμενος από τις «κατευθύνσεις» των μονολογικών αφηγημάτων. Ειδάλλως, ο εκάστοτε λογοτέχνης δε θα κατορθώσει να αντιληφθεί και να προβάλλει

⁶⁵⁰ *Σύντροφε κοιμάσαι; / Ήθελα να μου πείς, ξέρεις καμιά σελίδα μαρξισμού / που να βουλιάζουνε οι λέξεις στο χαρτί / σαν τη σιωπή μου / στις κόρες των ματιών της; Στο ίδιο, σ. 36.*

⁶⁵¹ Στο ίδιο, σ. 41.

⁶⁵² *Αν υπήρχε ζυγαριά ευαίσθητη στό φώς / θά έβλεπες τόν δίσκο μέ τίς αυταπάτες / νά τινάζεται ψηλά μέσ στον αιθέρα. Στο ίδιο, σ. 44.* Παρενθετικά, αξίζει να στρέψουμε το ενδιαφέρον μας στη συλλογή *Ευθύτης Οδών* (1959) του Αλεξάνδρου. Η συλλογή γράφεται στις φυλακές της Αίγινας και της Γυάρου και αφορά τη χρονική περίοδο (1954 – 1958). Πρόκειται για εξωκειμενική πληροφορία, καθώς στη συλλογή δεν αναφέρεται ο χρόνος και ο τόπος γραφής. Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Άρης Αλεξάνδρου...*, ό. π., σ. 193. Πρέπει να διευκρινίσουμε ότι χρησιμοποιούμε αποσπάσματα από ποιητικές γραφές, που δεν γράφτηκαν στη Μακρόνησο αλλά σε άλλον τόπο εγκλεισμού, προκειμένου να επεξηγηθούν στοιχεία της συλλογιστικής πορείας γραφής του Αλεξάνδρου. Στο ποίημα «Σημείωση», της υπό εξέταση συλλογής, ο ποιητής θα υποστηρίξει ότι ο δογματισμός των μονολογικών αφηγημάτων στην ποίηση: *Πιστεύει σε λέξεις και ιδεογράμματα / και δε βλέπει λόγου χάρη / πώς άλλο ένα δέντρο να ξαπλωθείς στον ίσκιο του / κι άλλο το ίδιο δέντρο να πάρεις την ξυλεία του. / Το πράγμα είναι σοβαρό: Κάτω από σχήματα (δήθεν ποιητικά) / κρύβεται το μαχαίρι που μας χτυπάει πίσωπλάτα.* Βλ. Άρης Αλεξάνδρου, *Ποιήματα (1941 – 1974)*, ό. π., σ. 73. Η δογματική προσήλωση σε μια ενική αλήθεια εκφράζεται με μια ποιητική γλώσσα αποξενωμένη από τις ανθρώπινες ιδιότητες. Γλώσσα που έχει χάσει το βαθύτερο νόημα της ύπαρξης της. Το νόημα αυτό σχετίζεται με την προσφορά στον άνθρωπο. Το δόγμα, άλλωστε, όπως παρατηρεί ο Μισέλ Φουκώ: «δένει τα άτομα με μία ορισμένη τυπολογία της έκφρασης και τους απαγορεύει κάθε άλλη. Αλλά αντίστροφα χρησιμοποιώντας άλλους τύπους έκφρασης τα δένει μεταξύ τους διαφοροποιώντας τα απ' όλα τ' άλλα. Το δόγμα πραγματοποιεί μια διπλή υποδούλωση των υποκειμένων στο λόγο και του λόγου στην ομάδα των δυνατών, τουλάχιστον ομιλητών». Βλ. Μισέλ Φουκώ, *Η τάξη του λόγου*, μτφρ. Χ. Χρηστίδης – Μ. Μαϊδάτσης, Ηριδανός, Αθήνα [χ. χ.], σ. 32. Στην ίδια συλλογή, η προτροπή του Αλεξάνδρου προς αποφυγή των ιδεολογικών χρήσεων της γλώσσας είναι σαφής: *Με τις λέξεις σου να είσαι πολύ προσεκτικός / όπως είσαι ακριβώς μ' έναν βαριά τραυματισμένο που κουβαλάς / στον ώμο.* Και σε άλλο σημείο της συλλογής θα αναφέρει: *Φρόντισε οι σίχτοι σου να σπονδυλωθούν / με τις αρθρώσεις των σκληρών των συγκεκριμένων λέξεων.* Οι σίχτοι αντλούνται από τα ποιήματα «Νεκρή ζώνη» και «Φρόντισε» της ίδιας συλλογής. Βλ. Άρης Αλεξάνδρου, *Ποιήματα (1941 – 1974)*, ό. π., σ. 100, 83 αντίστοιχα.

αφηγηματικά την αλήθεια και την ουσία των καταστάσεων. Απευθυνόμενος ο ποιητής, στους καταληκτικούς στίχους του ποιήματος, στον Μαγιακόφσκι θα επισημάνει: *Έχ μωρέ Βλαδίμηρε / κρίμα νά μή φτάσεις / ως εδώ πού συνεχίζεται ακόμα / η θάλασσα κι ο βράχος.*⁶⁵³ Συνειρμικά, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο ποιητής – αφηγητής προβάλλεται ως θύμα αυτής της νοοτροπίας, εφόσον η φωνή του παρέμενε πάντα στο περιθώριο της ομάδας των πολιτικών κρατουμένων.

Συμπερασματικά, το ποίημα «Αλεξανδροστρόϊ» αποτελεί περίπτωση ποιητικής γραφής της εξορίας, όπου ο ποιητής καυτηριάζει την προσκόλληση ενός λογοτέχνη σε κομματικές υποδείξεις και «κατευθυντήριες γραμμές» συγγραφής λογοτεχνίας. Η στάση της καθοδήγησης απέναντι στις ιδεολογικές διαφοροποιήσεις της διάνοησης, ο προκαθορισμός των ορίων της τέχνης και της κριτικής, η αξιολόγηση ενός έργου με γνώμονα τον βαθμό προσήλωσης του εκάστοτε συγγραφέα στην κομματική καθοδήγηση, όλα δηλαδή τα συμπτώματα της σταλινικής και ζντανοφικής αντίληψης για την τέχνη και τη διάνοηση, κρίνονται αρνητικά από τον αφηγητή και καταγγέλλονται ως φαινόμενα, που αποσκοπούν στο να αλλοιώσουν και να παραμορφώσουν τη γνήσια αγάπη προς τη ζωή και τον άνθρωπο.

7. Ανακεφαλαιωτικές επισημάνσεις

Βασικό ερευνητικό ζητούμενο αποτέλεσε πως ανταποκρίνεται η λογοτεχνία της Μακρονήσου στις αριστερές «απαιτήσεις» περιεχομένου και μορφής των λογοτεχνικών κειμένων. Ας αρχίσουμε με την ποίηση. Σύμφωνα με την Καστρινάκη, τη δεκαετία του 40 οι αστικής «προέλευσης» λογοτέχνες υιοθέτησαν θεματολογικά και μορφικά τις τεχνικές του μοντερνισμού και του σουρεαλισμού, ενώ οι αριστεροί λογοτέχνες επιλέγουν την παραδοσιακή στιχουργία του δημοτικού τραγουδιού και τις θεματικές που «επιβάλλει» ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός. Τάσεις που διατηρούνται έως και τρεις δεκαετίες αργότερα. Παρά τις διαφαινόμενες διαφορές τους παρατηρείται η από κοινού προσφυγή τους σε μια «κοινή παρακαταθήκη συμβόλων από την οποία αντλούν και οι δύο παρατάξεις»: της λαϊκής παράδοσης, της ελληνικότητας, και του πατριωτισμού. Παράλληλα, συντελείται η εμφάνιση της «αντιστασιακής ποίησης», που προβάλλει θέματα αγωνιστικού, εθνικοπατριωτικού περιεχομένου και θεματικές επηρεασμένες από τη λαϊκή παράδοση και το δημοτικό τραγούδι, ενώ μορφικά επηρεάζεται από την παραδοσιακή στιχουργία. Πρόκειται για

⁶⁵³ Στο ίδιο, σ. 45.

ποίηση που «οικειοποιείται» η αριστερά, καθώς θεωρεί ότι το περιεχόμενό της ανταποκρίνεται στις επιταγές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού.

Η ποίηση της Μακρονήσου δεν αντικατοπτρίζει αριστερές επιδράσεις ως προς το περιεχόμενο και τη μορφή. Τα ποιήματα που αντανακλούν την εφιαλτική τοπογραφία του «κολαστηρίου» δεν ανταποκρίνονται στις αριστερές «απαιτήσεις», ως προς το περιεχόμενο και τη μορφή λογοτεχνίας, και συγκροτούν ένα «υπό – είδος» της μεταπολεμικής λογοτεχνικής παραγωγής. Τα ποιήματα διαφοροποιούνται από τις θεματικές των «μοντερνιστικών» ποιημάτων και της «αγωνιστικής», «αντιστασιακής ποίησης», λόγω του ότι παρουσιάζουν ξεκάθαρα την αδυσώπητη ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου. Το περιεχόμενο των ποιημάτων του Ραφτόπουλου, Δούκαρη και Ιωαννίδη αναδεικνύει μοντερνιστικές καταβολές: δυσνόητα λόγω έλλειψης νοηματικής αλληλουχίας, διάθεση των ποιητών να απαλλαγούν από το «βάρος» της ιστορίας. Μόνο που οι μοντερνιστές, προκειμένου να απαλλαγούν καταφεύγουν στη χρήση μυθολογικού στοιχείου, ενώ οι τρεις ποιητές καταφεύγουν στην ανάδειξη ερωτικού, θρησκευτικού ή «ασυνάρτητου» νοηματικά περιεχομένου. Αυτού του είδους θεματολογία δε συνάδει με τις αριστερές «επιταγές» περιεχομένου λογοτεχνίας. Τα ποιήματα αυτά παρουσιάζουν μοντερνιστικές μορφολογικές επιδράσεις: ελεύθερος στίχος, ανομοιοκατάληκτα κ. λ. π.

Η συλλογή *Οι γειτονιές του κόσμου* (1957) συνιστά μοναδική περίπτωση γραφής της Μακρονήσου, που ανταποκρίνεται θεματικά και όχι μορφικά στις αριστερές αντιλήψεις. Η αφιέρωση της συλλογής στον Μάρκο Αυγέρη προδιαθέτει τον αναγνώστη για ανάδυση συγκεκριμένων αισθητικών αντιλήψεων. Η δημοσίευση της συλλογής, από τον ελληνικό κομματικό μηχανισμό το 1957 στο Βουκουρέστι, επιβεβαιώνει με τον πιο πομπώδη τρόπο την έγκριση του περιεχομένου της συλλογής από την αριστερά της περιόδου. Παρέχοντας στον αναγνώστη αμυδρά στοιχεία ιστοριογραφικής τροπικότητας της εμπειρίας του εγκλεισμού στη Μακρόνησο, ο Ρίτσος αναπτύσσει θεματικές της κυρίαρχης μαρξιστικής αισθητικής της εποχής: σχόλια του κοινωνικού και πολιτικού ρόλου που πρέπει να έχει το εκάστοτε ποιητικό κείμενο, πολιτική προπαγάνδα υπέρ του κομμουνιστικού κόμματος, άμεσες αναφορές στην ουσιαστική συμβολή του κόμματος στους αγώνες του έθνους κατά των κατακτητών, εμφατική προβολή των θετικών χαρακτηριστικών μελών του κόμματος, απεικόνιση της πραγματικότητας υπό την προοπτική της επαναστατικής της αλλαγής. Η συλλογή αποπνέει αισιοδοξία, ως προς την έλευση ενός καλύτερου μέλλοντος, που

θα διασφαλίζει για τα υποκείμενα βελτιωμένες συνθήκες ζωής. Το πολιτικό καθεστώς που θα επικρατήσει είναι της Λαϊκής Δημοκρατίας. Συνεπώς, οι θυσίες και οι αγώνες των κομμουνιστών εργατών ή αγροτών θα δικαιωθούν. Δύο προωθούμενοι από τις αρχές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού κανόνες συγγραφής λογοτεχνίας, που δεν ανιχνεύονται στη συλλογή, είναι θέματα της λαϊκής παράδοσης, ενώ η μορφή δεν προσαρμόζεται στους κανόνες της παραδοσιακής στιχουργίας.

Αξιοσημείωτο κρίνεται ότι το ποίημα «Αλεξανδροστρόϊ» ασκεί δριμεία κριτική στους λογοτέχνες που γράφουν ποίηση, ανταποκρινόμενη σε κομματικές προτροπές συγγραφής λογοτεχνίας. Το ποίημα καυτηριάζει την προσήλωση ενός λογοτέχνη σε κομματικές υποδείξεις συγγραφής λογοτεχνίας. Ο ρόλος της καθοδήγησης απέναντι στις ιδεολογικές αποκλίσεις της διάνοησης, ο προκαθορισμός των ορίων της τέχνης και της κριτικής, το κύρος της ερμηνείας με γνώμονα το βαθμό προσήλωσης του εκάστοτε συγγραφέα στην κομματική καθοδήγηση, όλα δηλαδή τα συμπτώματα της σταλινικής και ζντανοφικής αντίληψης περί τέχνης και διάνοησης, τίθενται στο στόχαστρο του αφηγητή και καταγγέλλονται ως φαινόμενα που αποσκοπούν στο να αλλοιώσουν και να παραμορφώσουν τη γνήσια αγάπη προς τη ζωή και τον άνθρωπο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗΣΗ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΕΞΟΡΙΣΤΩΝ

1. Καθορισμός ερευνητικών ζητημάτων

Ας εστιάσουμε την προσοχή μας στα ποιητικά κείμενα που αποκαλύπτουν ξεκάθαρα την τραυματική εμπειρία της εξορίας στη Μακρόνησο.⁶⁵⁴ Στα κείμενα αυτά μπορούμε να ανιχνεύσουμε και τα στοιχεία ταυτότητας, με τα οποία ο εκάστοτε συγγραφέας χαρακτηρίζει τη συλλογικότητα των εξοριστών. Με άλλα λόγια, θα ασχοληθούμε με την «εικόνα» της συλλογικότητας των κρατούμενων, έτσι όπως αυτή παρουσιάζεται αφηγηματικά από τους ποιητές. Το πλαίσιο της παρούσας ενότητας καθορίζεται από κάποια συγκεκριμένα ερευνητικά ζητούμενα, τα οποία θα τεθούν εκ των προτέρων. Το πρώτο ερώτημα αφορά το πώς η ποίηση «κατασκευάζει» τα χαρακτηριστικά της ταυτότητας του συλλογικού υποκειμένου των πολιτικών εξοριστών; Η γραφή των εν λόγω κειμένων ταυτίζεται σχεδόν με την ιδεολογική και την πολιτισμική πορεία του παράνομου κομμουνιστικού κόμματος εκείνης της περιόδου εντός και εκτός του χώρου εγκλεισμού. Στο κέντρο της προβληματικής μας θα βρεθεί αν οι λογοτέχνες, ως ξεχωριστές υποκειμενικότητες, κατά την παρουσίαση της συλλογικότητας των εξοριστών μέσω της γραφής, αντικατοπτρίζουν τα στοιχεία ταυτότητας που η κατευθυντήρια πολιτική του κομμουνιστικού κόμματος επεδίωκε να προσδώσει στους εξοριστούς; Και, τέλος, τι σηματοδοτούν τα χαρακτηριστικά με τα οποία ο κάθε λογοτέχνης παρουσιάζει τα στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας, για την ίδια τη λογοτεχνική αφήγηση; Διευκρινίζουμε ότι δε θα ασχοληθούμε με τη συλλογή *Κραυγή στα πέρατα* (1954) του Λουντέμη, με το ποίημα «Μακρόνησος [26 του Μάρτη 1949]» του Φουρτούνη καθώς και με το ποίημα «Μη σημαδέψεις την καρδιά μου» του Λειβαδίτη. Αυτές οι τρεις ποιητικές αφηγήσεις αρκούν στο να παρουσιάσουν τις σωματικές και ψυχικές κακουχίες που οι εξοριστοί υφίστανται κατά την παραμονή τους στο στρατόπεδο (βλ. κεφάλαιο 1). Οι συγγραφείς τους δεν

⁶⁵⁴ Στο πρώτο κεφάλαιο υποστηρίξαμε ότι η τραυματική εμπειρία της εξορίας αντικατοπτρίζεται στις εξής συλλογές: *Πέτρινος χρόνος* (1957) του Ρίτσου, *Μάχη στην άκρη της νύχτας. Το χρονικό της Μακρονήσου* (1952) του Λειβαδίτη, *Χρόνια της πέτρας* (1963) του Πατρίκιου, *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954) του Λουντέμη, *Συρματόπλεγμα* (1957) του Σπυρόπουλου. Αλλά και στα ποιήματα: «Ημερολόγιο εξορίας, III» και «Γράμμα στο Ζολιό – Κιουρί» του Ρίτσου, «Απλή κουβέντα», «Παραμονή Χριστουγέννων» και «Μη σημαδέψεις την καρδιά μου» του Λειβαδίτη, «Μακρόνησος [26 του Μάρτη 1949]» του Φουρτούνη και τα 26 ποιήματα του Καρούσου που περιλαμβάνονται στη συλλογή *Περιμένω: ποιήματα* (1979).

εμπλουτίζουν το κείμενο με επιπρόσθετα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ταυτότητας της συλλογικότητας των κρατούμενων.

Το κεφάλαιο χωρίζεται σε έξι ενότητες. Στην πρώτη παραθέτουμε περιληπτικά τα ερευνητικά ζητούμενα, που θα μας απασχολήσουν στις επόμενες. Στη δεύτερη ενότητα εντάσσουμε ποιητικά κείμενα που συγκροτούν τα στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας των εξόριστων σύμφωνα με τις κομματικές «επιταγές». Στις δύο ενότητες, που έπονται, εντάσσουμε κείμενα που συγκροτούν τα στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας στον αντίποδα των κομματικών υποδείξεων, αλλά και κείμενα που μέμφονται τα στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας αντίστοιχα. Στην πέμπτη ενότητα, το ενδιαφέρον μας εστιάζεται σε κείμενα που παρουσιάζουν τα στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας στο πλαίσιο μιας παρηγορητικής λογικής. Στο τέλος καθεμιάς ενότητας, από τις προηγούμενες τέσσερις, παρατίθενται συμπεράσματα σχετικά με τους λόγους που ωθούν τους συγγραφείς να υιοθετήσουν ανάλογες αφηγηματικές τεχνικές, κατά την αποτύπωση στοιχείων ταυτότητας της συλλογικότητας. Επιπροσθέτως, αναφέρονται συμπεράσματα σχετικά με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που αποκτά η μακρονησιώτικη ποίηση εξαιτίας της υιοθέτησης ανάλογων τεχνικών αφήγησης. Ακολουθεί, τέλος, μία ανακεφαλαιωτική ενότητα.

2. Κείμενα που συγκροτούν τα στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας σύμφωνα με τις κομματικές «επιταγές»

Επανερχόμενοι στο λογοτεχνικό πεδίο, η διαμόρφωση των συγκεκριμένων ποιητικών αφηγήσεων συντελείται μέσα σε ένα ευρύτερο πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Με βάση τις συνθήκες αυτές, η ανάλυση των γνωρισμάτων του αριστερού συλλογικού υποκειμένου των εξόριστων στο λογοτεχνικό λόγο μπορεί να αποβεί πολλαπλώς χρήσιμη και κρίσιμη, αν ειδωθεί παράλληλα με τον πολιτικό λόγο και τις ενέργειες της αριστεράς της εποχής (εντός και εκτός του στρατοπέδου συγκέντρωσης). Αυτές οι κομματικές ενέργειες επιδιώκουν να συμβάλλουν αποφασιστικά στη διαμόρφωση των στοιχείων της ταυτότητας των εκτοπισμένων. Η κυρίαρχη αριστερή ιδεολογία, όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, υποδεικνύει ιδιότητες, πρότυπα και συμπεριφορές που «επιβάλλεται» να διέπουν το μοντέλο του αριστερού εξόριστου - πολίτη και που για χρόνια σφράγισαν τη μεταγενέστερη δημόσια παρουσία λογίων, λογοτεχνών και διανοούμενων.

Θα αναδείξουμε ότι ο παράγοντας της κομματικής στράτευσης του συγγραφέα επηρεάζει, αν και όχι καθ' ολοκληρία αλλά ως ένα σημείο, τη συγγραφή της «ποίησης της δοκιμασίας». Αυτό θα το αντιληφθούμε αν στρέψουμε το ερευνητικό μας ενδιαφέρον σε κάποια σημεία του αφηγηματικού ποιητικού περιεχομένου. Οι κατευθυντήριες κομματικές «επιταγές» συγγραφής λογοτεχνίας, μεταξύ άλλων, επιδιώκουν την «εργαλειοποίηση» του λογοτεχνικού εγχειρήματος προς τη διάδοση «αριστερών» ιδεών.⁶⁵⁵ Αξίζει να εντοπίσουμε το πώς παρουσιάζεται από τους λογοτέχνες η αφηγηματική εικόνα του συλλογικού υποκειμένου των εξόριστων μέσα στο οποίο ανήκουν. Αναφερόμενη, μεταξύ άλλων, η Δώρα Μέντη στην ποιητική παραγωγή των εκπροσώπων της αριστεράς που προέκυψε από την εμπειρία της εξορίας αναφέρει: «Οι μεταπολεμικοί ποιητές που πέρασαν από τη δοκιμασία της εξορίας επισήμαναν στις ρίζες τους τις ποιοτικές μεταβολές της ιδεολογίας. Διέγνωσαν εγκαίρως τα πρώτα συμπτώματα ηττοπάθειας στις γραμμές τους, αλλά (κατά το παράδειγμα του Ρίτσου) αποσιώπησαν το γεγονός. Προτίμησαν δηλαδή να φωτίσουν περισσότερο τη θετική πλευρά της συντροφικής ομάδας που σφυρηλάτησε τους δεσμούς της μέσα στη δοκιμασία, δίνοντας μεγαλύτερη βαρύτητα στο κοινωνικοπολιτικό αποτέλεσμα που θα είχε η ποίηση της εξορίας, τόσο για τους δοκιμαζόμενους, όσο και για το ιδεολογικά προσκείμενο στην αριστερά, κοινό της ποίησης. Γι' αυτούς τους λόγους η ποίηση της εξορίας διατηρεί τα κύρια χαρακτηριστικά της συντροφικότητας και της αγωνιστικότητας, που είχαν ήδη τεθεί στην "ποίηση της Αντίστασης," (...)».⁶⁵⁶

Παρά τις τοποθετήσεις της Μέντη, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, κατά την ποιητική ανάδειξη των στοιχείων ταυτότητας της συλλογικότητας μόνο ο Ρίτσος, στη συλλογή *Πέτρινος χρόνος* (1957), θα αναπαραστήσει τη συλλογικότητα «δίνοντάς» της χαρακτηριστικά όμοια με αυτά που η αριστερά (εντός και εκτός στρατοπέδου) επεδίωκε να προσδώσει στους εξόριστους. Στη συλλογή γίνεται εύκολα αντιληπτή η προβολή της αλληλεγγύης της ομάδας των πολιτικών κρατούμενων,⁶⁵⁷ η ηρωική μνήμη των διωκόμενων αριστερών, σχεδόν αμέσως μετά

⁶⁵⁵ Βλ. Χριστίνα Ντουριά, *Λογοτεχνία και πολιτική...*, ό. π., σ. 365 – 388.

⁶⁵⁷ Η μελέτη της ταυτότητας των πολιτικών εξόριστων σε φυλακές και εξορίες, κατά τη διάρκεια του εμφυλίου καθώς και μετά το τέλος αυτού από ερευνητές της κοινωνικής ιστορίας, αναδεικνύει ότι πίσω από την οργάνωση της καθημερινής ζωής των κρατούμενων υπήρχε πάντα ο παράνομος κομματικός μηχανισμός ή το «γραφείο», όπως ονομαζότανε. Το «γραφείο» αντιλαμβανόμενο ότι οι ενέργειες της στρατοπεδικής εξουσίας απέβλεπαν, μεταξύ άλλων, στη δημιουργία ρήξης των δεσμών του συλλογικού υποκειμένου συμβάλλει αποφασιστικά στην καλλιέργεια και στη διαμόρφωση μιας

τη λήξη της εμφύλιας σύγκρουσης, καθώς και η τελική δικαίωση των πολιτικών τους επιλογών σε πολιτικό και ηθικό επίπεδο.⁶⁵⁸ Οι τρεις μνημονικές στρατηγικές απαντώνται στη συλλογή *Πέτρινος χρόνος* (1957), κατά την παρουσίαση των στοιχείων ταυτότητας της συλλογικότητας των διωκόμενων.

Ο *Πέτρινος χρόνος* (1957) αποτελεί δείγμα ποιητικής γραφής όπου η συντροφικότητα και η αλληλεγγύη φαίνεται να αποτελούν το συνεκτικό κρίκο, που οργανώνει και ρυθμίζει τις συμπεριφορές των μελών της κοινότητας των κρατούμενων. Η συσπειρωτική δύναμη της ομάδας γίνεται αντιληπτή στο ποίημα «Πάντα». Στο ποίημα υποστηρίζεται ότι οι πολιτικοί κρατούμενοι μοιράζονται από κοινού τα βασικά υλικά αγαθά και τις ψυχολογικές τους διακυμάνσεις: *Όλα τα μοιραστήκαμε, σύντροφοι, / τό ψωμί, τό νερό, τό τσιγάρο, τόν καημό, τήν ελπίδα.*⁶⁵⁹ Αν κάτι ξεχωρίζει στο ποίημα αυτό, σε ό,τι αφορά τα πολιτισμικά νοήματα της αριστερής «ποίησης της δοκιμασίας», είναι ότι οι δεσμοί αγάπης και συντροφικότητας, με τους οποίους συνδέονται τα άτομα της ομάδας, αναδεικνύονται ισχυροί. Η βίωση στιγμών

«αδιάσπαστης» συλλογικότητας. Από την άποψη αυτή, κάποιοι από τους τρόπους οργάνωσης της καθημερινής ζωής των κρατούμενων, από την ηγεσία του κομματικού μηχανισμού εντός του χώρου εγκλεισμού, μπορούν να εκληφθούν ως μια ατέρμονη διαδικασία ανάπτυξης του ηθικού καθήκοντος της αλληλοβοήθειας και της υποχρέωσης των μελών να υποστηρίζονται και να ενισχύονται αμοιβαία σε ψυχικό και υλικό επίπεδο. Η αμοιβαία υποστήριξη των μελών αποτελούσε την πεμπτούσια της καθημερινότητας της ζωής των εξόριστων. Η αλληλοϋποστήριξη υπαγορευόταν από ιδεολογικές και κομματικές επιταγές. Οι βασικότερες ενέργειες των εξόριστων, που συντελούν στη δημιουργία στενότερων και πιο εγκάρδιων σχέσεων μεταξύ τους, αφορούν το μοίρασμα των χρημάτων και των δεμάτων με τα τρόφιμα που τους αποστέλλονταν. Διαδικασίες που ενίσχυαν την αντίληψη του ανήκειν στην ομάδα. Η φυλάκιση, τα βασανιστήρια, η απομόνωση και οι ποικίλες στερήσεις της εξορίας αποσκοπούν να ανατρέψουν την αρμονική λειτουργία του συνόλου των κρατούμενων, επιδιώκουν την αποδιάρθρωση της συλλογικότητάς τους. Τα θέματα αυτά αναπτύσσονται διεξοδικότερα στη μελέτη της Λαμπροπούλου. Βλ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή...*, ό. π., σ. 47 – 53.

⁶⁵⁸ Αυτά τα χαρακτηριστικά η Αριστερά της εποχής ήθελε να παρουσιάσει στη δημόσια σφαίρα, σχετικά με την εικόνα των πολιτικών κρατούμενων. Κάτι ανάλογο επιβεβαιώνεται από το «χαιρετιστήριο» της 7^{ης} Ολομέλειας, στις 15/05/1950 προς τους φυλακισμένους και εξόριστους. Το χαιρετιστήριο αναφέρει: «Η 7^η Ολομέλεια της ΚΕ και του ΚΚΕ στέλνει σε σας, τους δεσμώτες της αμερικανοκρατίας και του μοναρχοφασισμού, τους πιο θερμούς επαναστατικούς χαιρετισμούς. Η θαρραλέα πάλη σας στη Μακρόνησο, τα Γιούρα και σε όλες τις φυλακές και τις εξορίες, η απεριόριστη αφοσίωσή σας στο Λαό και το Κόμμα μας, η αντοχή σας στα πρωτάκουστα βασανιστήρια του μοναρχοφασισμού, έγιναν κιόλας σύμβολο και καθοδηγητική γραμμή στον αγωνιζόμενο λαό μας. Το ΚΚΕ είναι περήφανο γιατί μέσα στους σκληρούς και αιματηρούς αγώνες του Λαού διαπαιδαγωγήθηκαν τόσο ήρωες και μάρτυρες αγωνιστές, που κρατάνε ψηλά τη σημαία της Λευτεριάς, της Δημοκρατίας και της Εθνικής Ανεξαρτησίας, μέσα στις φυλακές, εξορίες, αντιμετωπίζοντας κάθε ώρα και στιγμή το θάνατο. (...) Το δίκιο είναι με το μέρος μας. Δε θ' αργήσει η μέρα της απελευθέρωσής σας, της νίκης του Λαού». Βλ. *Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα 1949 – 1955*, τόμος έβδομος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1995, σ. 41. Σχολιάζοντας ο Ραυτόπουλος το συγκεκριμένο απόσπασμα αναφέρει: «Το μόνο σχόλιο που μπορώ να κάνω σ' αυτό το θλιβερό και ανόητο ντοκουμέντο είναι η κραυγαλέα έλλειψη αυτοκριτικής και ευθύνης κουφιοκέφαλων γραφειοκρατών, αλλοτριωμένων εγκεφάλων, ηλιθίων». Βλ. απάντηση 11.

⁶⁵⁹ Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 262.

αλληλεγγύης καθίσταται ικανή να απαλύνει τις «τερατώδεις» συνθήκες ζωής.⁶⁶⁰ Μπορούμε να αντιληφθούμε τα μαρτύρια της εξορίας ως ενεργά σήματα μιας ιδεολογικής απόλαυσης, που κατασκευάζεται και προωθείται ως μια θετική πτυχή της εξορίας, σταθεροποιεί περισσότερο το αίσθημα της συντροφικότητας και εγγυάται τη μακροβιότητά του. Στο ίδιο ποίημα, ο αφηγητής αναφέρει: *Κι η μέρα, ακόμα κι η πιο άδικη, σου αφήνει στην τσέπη / μιάν ασπρογάλαζη σημαιούλα απ' τή γιορτή της θάλασσας, / σου αφήνει στο στόμα μια γουλιά ξάστερο αγέρα, / σου αφήνει στα μάτια το ευχαριστώ δυό ματιών / που κοιτάζαν μαζί σου τήν ίδια πέτρα, / πού μοιράστηκαν δίκαια τόν ίδιο πόνο, / τό ίδιο σύγνεφο, τον ίδιον ίσκιο.*⁶⁶¹ Τα θετικά στοιχεία της συντροφικότητας και της αλληλεγγύης αναπτύσσονται, μνημονεύονται και καθιερώνονται ως χαρακτηριστικά της ταυτότητας των κρατούμενων στη συλλογή *Πέτρινος χρόνος* (1957).

Η συντροφικότητα της συλλογικότητας αποδεικνύεται και από άλλα σημεία της αφήγησης της συλλογής. Ο αφηγητής του κάθε ποιήματος φαίνεται να αισθάνεται άρρηκτα συνδεδεμένος και ταυτισμένος με τη συλλογικότητα των υπόλοιπων κρατούμενων. Γι' αυτό, άλλωστε, σε όλα τα ποιήματα κυριαρχεί αφηγηματικά το α' πληθυντικό πρόσωπο. Γεγονός που καταδεικνύει ότι ο αφηγητής αισθάνεται αναπόσπαστο κομμάτι και πλήρως ενταγμένος στη συλλογικότητα στην οποία ανήκει. Με άλλα λόγια: «(...) η ατομική φωνή, υπερβαίνοντας το στενό της πεδίο διαχέεται σε μια πλούσια συλλογικότητα».⁶⁶² Κατ' αυτόν τον τρόπο, υποστηρίζουμε ότι η κειμενική άρση της διάκρισης του «εγώ», «εμείς» υπογραμμίζει τη διεύρυνση του «εγώ» σε «εμείς». Επομένως, η επιλογή του συγκεκριμένου γραμματικού τύπου δεν είναι άνευ σημασίας. Μέσω αυτής της χρήσης επιτυγχάνεται η κατασκευή, η διαμόρφωση και η προβολή μιας συλλογικής ταυτότητας (της ταυτότητας των πολιτικών κρατούμενων), της οποίας τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά στοιχεία φαίνεται να είναι η συντροφικότητα και η αλληλεγγύη⁶⁶³ των μελών της.

⁶⁶⁰ Η Λαμπροπούλου επισημαίνει σχετικά με την αλληλεγγύη των εξόριστων: «(...) η προτεραιότητα της επιβίωσης απαιτεί μια σχέση οικειότητας των ανθρώπων με το περιβάλλον τους. Η σχέση αυτή επιτυγχάνεται όταν ο χώρος του εγκλεισμού – αποκλεισμού μετατρέπεται σε χώρο κοινότητας». Βλ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή...*, ό. π., σ. 124.

⁶⁶¹ Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 262.

⁶⁶² Βλ. Παναγιώτης Μουλλάς, *Ο λόγος της απουσίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με σαράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908 – 1910)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992, σ. 151.

⁶⁶³ Η στενή, διαρκής, συναισθηματική σχέση και εξάρτηση μεταξύ των συντρόφων ανιχνεύονται αφηγηματικά και στο ποίημα «Λίγο – λίγο». Ο αφηγητής, προβάλλοντας το αξιακό σύμπαν που διέπει

Από τα προαναφερθέντα ποιητικά τεκμήρια διακρίνεται καθαρά η πρόθεση του Ρίτσου για την κειμενική δημιουργία μίας συλλογικότητας ριζωμένης στο αριστερό πολιτισμικό υπόστρωμα μιας ομοιογενούς και ενωμένης κοινότητας. Ασχολούμενοι με τις στρατηγικές που ακολουθήθηκαν από τον παράνομο μηχανισμό του κόμματος εντός των τόπων εξορίας, αξίζει να αναφέρουμε ότι βασική και σημαντική ενασχόληση για το «γραφείο» αποτέλεσε και η ενίσχυση και διασφάλιση της αγωνιστικότητας και του επαναστατικού φρονήματος των έγκλειστων.⁶⁶⁴ Η προαναφερθείσα τακτική συνδέεται με προσπάθειες αύξησης της αντοχής και τόνωσης του αγωνιστικού φρονήματος των πολιτικών κρατούμενων. Το αγωνιστικό φρόνημα των εξόριστων θα μπορούσε να έχει καμφθεί λόγω της πιθανής πληροφόρησης της ήττας του Δημοκρατικού στρατού αλλά και εξαιτίας της βίωσης των σωματικών και ψυχικών βασανιστηρίων. Ο Ρίτσος, στη συλλογή *Πέτρινος χρόνος* (1957), παρουσιάζει τους εξόριστους να μην έχουν χάσει το αίσθημα μιας άκαμπτης αγωνιστικής προδιάθεσης απέναντι στους καταπιεστές του στρατοπέδου. Όπως θα διαφανεί παρακάτω, η ποιητική αφήγηση επινοεί μια «εικονογράφηση» της συλλογικότητας, όπου τα βασικά στοιχεία ταυτότητας της φαίνεται να είναι η μαχητικότητα και το επαναστατικό θάρρος των μελών. Η συγκεκριμένη αναπαραστατική διάσταση της συλλογικότητας θα συντελεσθεί αφηγηματικά μέσω της χρήσης τριών χρονικών επιπέδων: του παρόντος, του παρελθόντος και του μέλλοντος.

Ας αρχίσουμε, εστιάζοντας την προσοχή μας στη σκιαγράφηση των γνωρισμάτων των υποκειμένων στο παρόν της αφήγησης. Στον *Πέτρινο χρόνο* (1957),

τις συνειδήσεις των κρατούμενων, τονίζει ότι η λέξη μάνα και πείνα ταυτίζονται ως προς τη σημασιολογική τους βαρύτητα με τη λέξη σύντροφος. Ο αφηγητής αναφέρει χαρακτηριστικά: *Λίγο – λίγο μαθαίνουμε τόν κόσμο καί τήν καρδιά μας. / Δοκιμάζουμε μιά λέξη πού παίρνει τό ίδιο βάρος σ' όλα τά χείλη, / όπως η λέξη μάνα, / όπως η λέξη ψωμί, / όπως η λέξη σύντροφος.* Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά, ό. π.*, σ. 292. Η οργανική σύνδεση των συγκεκριμένων εννοιών υποδηλώνει την παρείσφρηση στη λέξη σύντροφος ουσιαστικών γνωρισμάτων και ιδιοτήτων που αποδίδονται στη λέξη μάνα και πείνα. Με τον τρόπο αυτό, μπορούμε να εικάσουμε ότι λόγω του παραλληλισμού και της υποβόσκουσας παρομοίωσης των όρων (μάνα, πείνα με τη λέξη σύντροφος) εγκολπώνονται στην τελευταία οι συμβολικοί επικαθορισμοί των άλλων δύο εννοιών: της απόλυτης συναισθηματικής εξάρτησης, αγάπης και αφοσίωσης που έχουν οι άνθρωποι προς τη μητέρα τους, καθώς, επίσης, και το αίσθημα αναγκαιότητας που προκαλείται στους ανθρώπους, όταν πεινάνε.

⁶⁶⁴ Το θέμα του πόσο «καθοριστικός παράγοντας ενότητας και συνοχής ήταν η λειτουργία του κομματικού μηχανισμού του ΚΚΕ στους τόπους της κράτησης, δια μέσου του οποίου εξασφαλιζονταν μια συνέχεια στις εμπειρίες (...) της αγωνιστικής δράσης των κρατουμένων» αναπτύσσεται εκτενώς στη μελέτη της Λαμπροπούλου. Βλ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Γράφοντας από τη φυλακή...*, ό. π., σ. 48. Επιπροσθέτως, αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Νίκος Ζαχαριάδης σε φυλλάδιο που κυκλοφόρησε το 1946, επιχειρώντας να σκιαγραφήσει τις βασικότερες ψυχικές αρετές ενός κομμουνιστή («η ψυχική υγεία του κομμουνιστή»), αναφέρεται μεταξύ άλλων σε «ετοιμότητα (...) και επαναστατικό θάρρος». Βλ. Νίκος Ζαχαριάδης, *Ο κομμουνιστής, λαϊκός αγωνιστής, μέλος του ΚΚΕ*, [χ. έ.], Αθήνα 1946, σ. 46.

ο Ρίτσος παρουσιάζει τους πολιτικούς κρατούμενους ως ένα δυναμικό συλλογικό υποκείμενο,⁶⁶⁵ η διάθεση αγωνιστικότητας του οποίου δεν έχει εξασθενήσει εξαιτίας της αδυσώπητης «περιρρέουσας ατμόσφαιρας».⁶⁶⁶ Τα άτομα διαπνέονται από ένα έντονο αγωνιστικό φρόνημα⁶⁶⁷ και, ως εκ τούτου, τα στοιχεία ταυτότητας του «αγωνιστή της εξορίας» τιμώνται, μνημονεύονται και επιβεβαιώνονται κειμενικά σε κάθε δυνατή περίπτωση. Στη συλλογή, η έννοια της αγωνιστικότητας εμπερικλείει και προσδιορίζεται από την αντοχή,⁶⁶⁸ την επιμονή και το θάρρος που επιδεικνύουν οι έγκλειστοι ως προς τη συνέχιση «της πάλης». Οι «ήρωες» του ποιήματος «Τα παιδιά μας»: *Έχουνε μπράτσα δυνατά, φωνή γερή και μουλαρίσιο πείσμα. Δεν κωλώνουν. (...) / Ξέρουνε τί θά πεί αγώνας, τί θα πεί καθήκον. Ξεροκέφαλοι. / Δέν κάνουν τρίχα πίσω από το χρέος τους.*⁶⁶⁹ Στο ίδιο ποίημα διαπιστώνουμε ότι οι αγωνιστές διαπνέονται από ψυχικές δυνάμεις που τις χαρακτηρίζουν η αποφασιστικότητα,⁶⁷⁰ η ετοιμότητα, η περιφρόνηση του κινδύνου και η απουσία του φόβου. Ο αφηγητής μας ενημερώνει ότι οι διωκόμενοι: *όταν τό δειλινό τριανταφυλλίζει τ' αντίσκηνα, / όταν ακούγεται πίσω απ' τήν ησυχία η πρώτη ντουφεκιά του αποσπερίτη, / στέκονται μ' ανοιχτά ποδάρια*

⁶⁶⁵ Οι διωκόμενοι δεν έχουν περιπέσει σε αδράνεια, χωρίς να ενεργούν και να αντιδρούν για να μεταβάλλουν τις άσχημες συνθήκες ζωής που υφίστανται. Ο αφηγητής, προκειμένου να τονίσει τη μαχητικότητα των εξόριστων, επιστρατεύει το εκφραστικό σχήμα της μεταφοράς, χρησιμοποιεί εκφράσεις που δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα και βρίσκονται έξω από την καθημερινή εμπειρία του ανθρώπου. Στο ποίημα «Αλλαγή», η μαχητική στάση των υποκειμένων λειτουργεί ως παράδειγμα προς μίμηση ακόμη και για τις γάτες της Μακρονήσου. Οι γάτες έχουν τη δυνατότητα: *(...) να σπουδάζουν τή ζωή μέσα στά μάτια μας.* Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά, ό. π.*, σ. 277. Στην αφήγηση χρησιμοποιούνται παρομοιώσεις, με σκοπό να μεγαλοποιηθεί η επαναστατική τάση, που κυριαρχεί στις συνειδήσεις των εξόριστων. Στο ποίημα «Κάθε βράδι» αναφέρεται ότι: *Τά μάτια αυτουνού του συντρόφου είναι δύο καπνισμένες πέτρες / σάν εκείνες τις μαύρες πέτρες στήν ερημιά του δειλινού / όπου μιά φαμίλια πρόσφυγες έβρασε τα ραδίκια της. / Καί του αλλουνού συντρόφου τά μάτια / είναι μιά φωτιά ανάμεσα στις δύο μαυρισμένες πέτρες.* Στο ίδιο, σ. 292.

⁶⁶⁶ Κάτι ανάλογο διαφαίνεται ευκρινέστερα στη συλλογή, αρκεί να συνυπολογίσουμε ένα επιπρόσθετο, αφηγούμενο περιστατικό. Ακόμα και τα μεγάλης ηλικίας άτομα της ομάδας επιδεικνύουν μαχητική διάθεση. Στο ποίημα «Οι γερόντοι μας» αποτυπώνεται εύγλωττα η ψυχική αντοχή και το επαναστατικό θάρρος που διακατέχει τους ηλικιωμένους αγωνιστές. Σε αντίθεση με ότι θα περίμενε κανείς, λόγω των ταλαιπωριών που έχουν βιώσει και του προχωρημένου της ηλικίας τους, οι γέροντες εξόριστοι: *(...) σφίγγοντας μιά πέτρα στή χωματένια φούχτα τους, / σφίγγοντας μέσ στά μάτια τους τά σκάγια των άστρων, / σφίγγοντας μέσ στο φυλλοκάρδι τους μια δυνατή σιωπή, / (...) κάθονται εδώ στη Μακρόνησο, / στό άνοιγμα του τσαντηριού, αγνάγια στη θάλασσα, / σάν πέτρινα λιοντάρια στη μπασιά της νύχτας, / με τά νύχια πηγήμένα στην πέτρα.* Μέσω της παρομοίωσης, όπου τούτοι οι γερόντοι συγκρίνονται με πέτρινα λιοντάρια, ενισχύεται αφηγηματικά η μαχητικότητα των ηλικιωμένων. Στο ίδιο, σ. 276.

⁶⁶⁷ (...) ξεκουράζονται οι σύντροφοι / μέ τα δόντια σφιγμένα, / μέ τη γροθιά τους για προσκέφαλο. Στο ίδιο, σ. 267.

⁶⁶⁸ Ενδεικτικοί είναι οι στίχοι του ποιήματος «Οι ρίζες του κόσμου»: *Δέν τό πιστεύαμε ποτέ / νάχει τόση αντοχή η καρδιά μας.* Στο ίδιο, σ. 266.

⁶⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 285.

⁶⁷⁰ Στο «Βράδι» ο αφηγητής, αναφερόμενος στις καθημερινές δύσκολες συνθήκες διαβίωσης στη Μακρόνησο, επισημαίνει χαρακτηριστικά: *λιγότεψε ο καμμός, / ακόμα κι ο θυμός λιγότεψε, / μονάχα η απόφαση δέ λιγότεψε.* Στο ίδιο, σ. 267.

*καρφωμένοι στην πέτρα, / σφίγγουν μέσα στις τσέπες τις γροθιές τους / κι ανηφοράνε για το βραδινό προσκλητήριο / σέρνοντας πίσω τους τον ίσκιο τους σά δεμένο λιοντάρι.*⁶⁷¹

Ο Ρίτσος, στην ίδια συλλογή, κατά την αφηγηματική ανάδειξη στοιχείων ταυτότητας της συλλογικότητας, αποδίδει στα υποκείμενα χαρακτηριστικά ηρώων. Ο θάνατος ενός συντρόφου εκλαμβάνεται ως η θυσία ενός ήρωα, η οποία θα επιφέρει στα ζώντα υποκείμενα τη μελλοντική βίωση καλύτερων συνθηκών. Η ρητορική που αναπτύσσεται έχει σκοπό να δώσει ξεχωριστό νόημα στην απώλεια ενός συντρόφου. Μέσω του θανάτου του θα επέλθει μια θετικότερη εξέλιξη διαβίωσης σε όσους επιζήσουν. Ο νεκρός σύντροφος ηρωποιείται, εφόσον ο θάνατος του αντιμετωπίζεται ως θυσία προς όφελος του κοινωνικού συνόλου εντός και εκτός εξορίας. Η πεποίθηση της θετικής επίδρασης ενός πιθανού θανάτου αναδύεται στο ποίημα «Πάντα». Ο αφηγητής επισημαίνει: (...) *τόρα μπορούμε νά ζήσουμε ή νά πεθάνουμε / απλά κι όμορφα – πολύ όμορφα - / σά ν' ανοίγουμε μια πόρτα το πρωί / και νά λέμε καλημέρα στον ήλιο και στον κόσμο.*⁶⁷² Η ηρωική διάσταση του θανάτου έγκειται στο ότι, εξαιτίας αυτού, θα δημιουργηθεί μια διαφορετική και βελτιωμένη ποιότητα ζωής. Μετασηματιζόμενος ο θάνατος σε θυσία αποκτά μεγαλύτερη σπουδαιότητα από τη ζωή. Συνεπώς, αυτοί που πεθαίνουν, αγωνιζόμενοι για ένα καλύτερο αύριο, ξεφεύγουν από τη θνησιμότητα τους⁶⁷³ και εντάσσονται στο πάνθεον των λαϊκών ηρώων, ως δείγμα αναγνώρισης της προσφοράς τους.⁶⁷⁴ Σύμφωνα με τον Ρίτσο, στο ποίημα «Ο Ντίκ», τοποθετούνται στο (...) *μεγάλο μνημείο των ηρώων της Επανάστασης.*⁶⁷⁵

Μέσω της ηρωοποίησης των υποκειμένων, ο θάνατος αποκτά νόημα, καθώς πεθαίνοντας κανείς για «ανώτερους» σκοπούς και ιδεώδη αποκτά πρόσβαση στη «συλλογική αθανασία». Συνεπώς, ακόμη και στην περίπτωση απώλειας της ζωής τους, η συνθήκη βιώνεται και αντιμετωπίζεται στο πλαίσιο μιας παρηγορητικής

⁶⁷¹ Στο ίδιο, σ. 285.

⁶⁷² Στο ίδιο, σ. 262.

⁶⁷³ Ενδεικτικό παράδειγμα της άποψης αυτής αποτελούν οι στίχοι του ποιήματος «Ο Αλέξης» της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957). Ο αφηγητής περιγράφει ένα περιστατικό στο στρατόπεδο της Μακρονήσου, που έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της νύχτας. Οι δεσμοφύλακες παίρνουν έναν κρατούμενο για εκτέλεση. Η θανάτωση του συντρόφου Αλέξη (*Σέ πήρανε για τό Στρατοδικείο / κί από κεί για τό θάνατο, σύντροφε*) επιφέρει ως αποτέλεσμα να: *γυρίσεις πίσω σ' όλες τις καρδιές, / σ' όλη τη ζωή, σ' όλα τ' μάτια, σ' όλα τ' δέντρα, σύντροφε.* Στο ίδιο, σ. 271.

⁶⁷⁴ Επανερχόμαστε, εκ νέου, στον νεκρό σύντροφο του ποιήματος «Ο Αλέξης». Ο αφηγητής θα τον ενημερώσει σχετικά: (...) *τό Κόμμα σήμερα – για νά μ' κλάψει, σύντροφε, / (...) τακτοποιεί τήν αλέκιστη κομματική σου ταυτότητα / στό αρχείο των ηρώων του Λαϊκού Αγώνα.* Στο ίδιο, σ. 273.

⁶⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 264.

λογικής, η οποία στοχεύει να κάνει την ανθρώπινη απώλεια και την ήττα κατανοητή και διαχειρήσιμη. Έτσι, η αφήγηση συχνά προάγει την εκτέλεση ενός συντρόφου από τους εξουσιαστές, ως μια πράξη που φέρνει τον εκτελεσμένο πιο κοντά στη συλλογικότητα των ζώντων υποκειμένων.⁶⁷⁶ Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, ο «ηρωικός» θάνατος ενός συντρόφου ταυτίζεται με την ίδια τη συμβολική τάξη της αριστερής ιδεολογίας και ιστορίας. Αυτού του είδους ο θάνατος προάγει το πρότυπο του «κομμουνιστή – ήρωα», ο οποίος έπρεπε να είναι διατεθειμένος να θυσιάσει τη ζωή του για το κόμμα.⁶⁷⁷ Ο εξιδανικευμένος, νεκρός ήρωας εξακολουθεί να ζει φασματικά μεταξύ των ατόμων της συλλογικότητας. Ο θάνατός του δημιουργεί μια αίσθηση χρέους στους εν ζωή συντρόφους. Οι σύντροφοι οφείλουν να επαναλάβουν τις ενέργειες του εκλιπόντος.⁶⁷⁸ Η συγκεκριμένη νοοτροπία αντιμετώπισης του θανάτου εντάσσεται στις πρωτοβουλίες του γραφείου της εξορίας για απότιση φόρου τιμής στους εκτελεσμένους. Ο Βόγλης επισημαίνει σχετικά: «το γραφείο (...) δεν μπορούσε να επιτρέψει στο πένθος να κυριαρχήσει για πολύ, επειδή θα μπορούσε να καλλιεργήσει την απαισιοδοξία και, το σημαντικότερο, το φόβο. Στην προοπτική του θανάτου, η μνημόνευση, ως η φασματική ενότητα ανάμεσα σ' εκείνους που ζουν (πολιτικοί κρατούμενοι) και σ' εκείνους που έχουν πεθάνει ηρωικά ("οι εκτελεσμένοι αγωνιστές"), είχε σκοπό να αμβλύνει το φόβο του θανάτου, να δικαιολογήσει και να προσδώσει νόημα στο θάνατο. Οι οδηγίες του κόμματος προς τα στελέχη του ήταν "να αναπτύσσουμε την παράδοση του ηρωισμού και της αυτοθυσίας" μεταξύ των μελών. Ο φόβος που μπορούσε να απειλήσει τη συνοχή της συλλογικότητας των πολιτικών κρατουμένων θα έπρεπε να γίνει ηρωισμός, αυταπάρνηση, υποταγή του ατομικού στο συλλογικό».⁶⁷⁹

⁶⁷⁶ Οι στίχοι του ποιήματος «Ο Αλέξης» αναδεικνύουν τη στενότερη συναισθηματική και ψυχική σύνδεση των κρατούμενων, έπειτα από τον «ηρωικό» θάνατο ενός εξ αυτών. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει η πεποίθηση του αφηγητή προς τον «ηρωικά» χαμένο σύντροφο ότι: *Σήμερα γίνηκες πιο σύντροφος, σύντροφε. / Σήμερα γίναμε πιο σύντροφοι, σύντροφε. Στο ίδιο, σ. 273.*

⁶⁷⁷ Ο Μπαρτζιώτας δηλώνει: «Ο ηρωισμός κι' η αυτοθυσία των μελών μας αποτελεί την πιο αδιάτρητη θωράκιση του κόμματος, γιγάντια ελκτική δύναμη των μελών προς το κόμμα». Βλ. Βασίλης Μπαρτζιώτας, «Μερικά συμπεράσματα και καθήκοντα», περ. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τεύχ. 1, Ιανουάριος 1947, σ. 14 – 17: 17.

⁶⁷⁸ Ο χαμός του συντρόφου επιβάλλει ηθικές υποχρεώσεις και καθήκοντα. Ο αφηγητής, ως «αδιαίρετο κομμάτι» του συλλογικού υποκειμένου, αποχαιρετώντας τον «ήρωα», τον διαβεβαιώνει ότι θα εκπληρωθούν τα προαναφερθέντα: *Γιὰ σου σύντροφε. Κοιμήσου ήσυχος / έτσι με τίς αρβύλες σου – έτσι με το λυμένο σου κορδόνι, / ήσυχος όπως εκείνος πούχει κάνει το καθήκον του, / ήσυχος – μη φοβάσαι, σύντροφε, / και μείς θα κάνουμε το καθήκον μας. (...) οι σύντροφοι θα συνεχίσουν την καρδιά και το έργο σου. Στο ίδιο, σ. 273 και 272 αντίστοιχα.*

⁶⁷⁹ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 238 – 239.

Έχει υποστηριχθεί ότι στη συλλογή *Πέτρινος χρόνος* (1957) η συλλογικότητα των εξόριστων κυριαρχείται από έντονη αγωνιστική διάθεση. Θα υποστηρίξουμε ότι η προσφυγή του Ρίτσου, μέσω της αφηγηματικής διαδικασίας, σε κοινά προγενέστερα βιώματα των εξόριστων αποσκοπεί στο να παρουσιάσει τη συλλογικότητα να διαπνέεται από έντονο αγωνιστικό φρόνημα σε παρελθοντικό και παροντικό επίπεδο. Άλλωστε, ο Plumb επισημαίνει ότι ένας από τους βασικούς λόγους, για τους οποίους οι άνθρωποι ενός κοινωνικού συνόλου επικαλούνται γεγονότα του παρελθόντος, είναι για να συγκροτήσουν τα γνωρίσματα της πολιτικής τους ταυτότητας στο παρόν.⁶⁸⁰ Ας πάρουμε ως δεδομένο ότι οι απόψεις του Plumb ευσταθούν. Θα ισχυριστούμε ότι οι τρόποι, με τους οποίους ο Ρίτσος στη συλλογή *Πέτρινος χρόνος* (1957) παρουσιάζει την πορεία της συλλογικότητας στον χρόνο ως προς το ρόλο που διαδραμάτισε στην ιστορία, συνοψίζουν τα αγωνιστικά στοιχεία που απαρτίζουν την ιδεολογική και πολιτική της ταυτότητα στο παρόν της αφηγηματικής διαδικασίας. Ο Ρίτσος τονίζει εμφατικά την προγενέστερη ένδοξη, αγωνιστική και στρατιωτική δράση των υποκειμένων. Στο ποίημα «Χρέος», κατά τη συγκρότηση των γνωρισμάτων της συλλογικότητας, βασική παραδοχή αποτελεί η διαρκής και έντονη αγωνιστική δράση των υποκειμένων έναντι του εχθρού. Μέσω εγκιβωτισμών, δηλαδή παρελθοντικών περιστατικών που παρεισφρέουν στο παρόν της αφήγησης, ο ποιητής προβάλλει μια σειρά ενεργειών των υποκειμένων ως εχέγγυο της παρελθοντικής (και αναλογικά παροντικής), επαναστατικής πολεμικής τους δράσης. Οι στίχοι του ποιήματος «Χρέος» είναι ενδεικτικοί: *Έμεινε πίσω απ' τή φωνή μας η βουή μιάς παρέλασης, / στριμωγμένη ανάμεσα σε χιλιάδες πόρτες, / όταν ο λαός προχωρούσε τινάζοντας τις τραγιάσκες του στον αέρα, / όταν οι μπουρζουάδες τρέμαν πίσω απ' τα τζάμια των πολυκατοικιών / τότες που η καρδιά μας ζυγιάζονταν ανάμεσα σε χιλιάδες καρδιές / σαν ένα ζήτω ανάμεσα σε χιλιάδες κόκκινες σημαίες. / Κι ύστερα πάλι η ομοβροντία τά χαράματα / διόχγοντας απ' τα κυπαρίσσια τά σπουργίτια.*⁶⁸¹

Οι τωρινές θυσίες των υποκειμένων, η μαχητικότητα και η γενικότερη αντίσταση τους στις σωματικές και ψυχικές κακουχίες αποτελούν τα αφηγηματικά γνωρίσματα που συνθέτουν την πολιτική τους ταυτότητα. Γνωρίσματα που προσδιορίζουν «το δικό τους εμείς» στο παρόν της αφήγησης. Η «κατασκευή» της αντίστοιχης αφήγησης έπρεπε να συμπληρωθεί από πληροφορίες και γεγονότα

⁶⁸⁰ Βλ. John Plumb, *Ο θάνατος του παρελθόντος*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 47.

⁶⁸¹ Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 279.

σχετικά με τη μελλοντική αποτελεσματικότητα των τωρινών ενεργειών και προσπαθειών των υποκειμένων. Άλλωστε, όταν μια κοινωνική ομάδα έχει υποστεί σωρεία δοκιμασιών, που κατακερματίζουν την ψυχοσύνθεσή της, έχει ζωτική ανάγκη από την κατασκευή ενός μέλλοντος που να μπορεί να εγγυηθεί ευοίωνες συνθήκες ζωής. Με βάση τον άξονα αυτό, ο Ρίτσος στην υπό εξέταση συλλογή προβάλλει τους εξόριστους να ανταποκρίνονται στο μοντέλο ενός, εν τέλει, «επιτυχημένου και νικητή αγωνιστή».

Ας ανατρέξουμε στις αφηγηματικές στρατηγικές των ποιημάτων της συλλογής. Στρατηγικές που στοχεύουν στην προβολή γεγονότων που πιστοποιούν ότι τα υποκείμενα θα χαρακτηρισθούν ως «επιτυχημένοι αγωνιστές», λόγω της ηθικής και πολιτικής δικαίωσης των αγώνων τους. Η προοιόνιση της έλευσης ενός αισιόδοξου μέλλοντος, η οποία θα προσδώσει στους τωρινούς διωκόμενους τα χαρακτηριστικά του «επιτυχημένου αγωνιστή», αναπτύσσεται αφηγηματικά μέσω της ανάδειξης κοινωνικών και ιδεολογικών φαντασιώσεων μιας τελικής νικηφόρας έκβασης του αγώνα. Αυτή η έκβαση θα εξασφαλίσει στους διωκόμενους βελτιωμένες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Στο ποίημα «Ο Ντίκ», η αντοχή των εξόριστων (*μπόλικη καρδιά*)⁶⁸² στις αδυσώπητες συνθήκες θα οδηγήσει σε μια νέα επανίδρυση της κοινωνίας που θα επιτρέπει: *να χτίσουμε τις αυριανές μας φάμπρικες / τά λαϊκά μέγαλα / τά κόκκινα στάδια*.⁶⁸³ Πίσω από τις διατυπώσεις του Ρίτσου, διακρίνεται καθαρά η πεποίθηση της δημιουργίας μιας νέας κοινωνικής πραγματικότητας από τους έγκλειστους αγωνιστές.

Η κοινότητα των κρατούμενων μετασχηματίζεται σε ένα ιστορικό υποκείμενο εκπλήρωσης κοινωνικών και πολιτικών μεταρρυθμίσεων.⁶⁸⁴ Στη συλλογή *Πέτρινος χρόνος* (1957), οι εκφάνσεις οπτιμιστικής μελλοντολογίας έρχονται κι επανέρχονται

⁶⁸² Στο ίδιο, σ. 264.

⁶⁸³ Στο ίδιο, σ. 264.

⁶⁸⁴ Χαρακτηριστική των επερχόμενων αλλαγών είναι η πεποίθηση που εκφράζει ο αφηγητής, απευθυνόμενος προς έναν σκοτωμένο κομμουνιστή. Ο κομμουνιστής θανατώθηκε, επειδή δεν υπέγραψε δήλωση μετανοίας. Στο ποίημα «Μπάρμπα – Μήτσος», ο αφηγητής θα παρουσιάσει τον ήρωα ως έναν άνθρωπο κομματικά νομοταγή (*έδωσε τά τρία του παιδιά στον αγώνα / είχε μια χαρά τά παιδιά του ήταν μέλη του Κόμματος*) και με λαϊκή κουλτούρα (*Ξέρεις πώς θά τά πείς εσύ με κείνα σου τά ρουμελιώτικα*). Ο ήρωας έχει ρυθμίσει τη ζωή του σύμφωνα με τις κομματικές επιταγές και συνήθειες. Ο αφηγητής του διαμνηύει ότι, παρότι τις τωρινές αντιξοότητες που οι άνθρωποι υφίστανται, δε θα υπάρξει πνευματική και ψυχική «απομάκρυνση» από το σοσιαλιστικό όραμα. Ο αφηγητής, ως μέλος της συλλογικότητας των κρατούμενων, υπόσχεται στον νεκρό σύντροφο ότι: *Θα (...) φτιάξουμε κοντάρι για μιά κόκκινη σημαία. / Νάσαι σίγουρος μπάρμπα – Μήτσο, κατακόκκινη. / (...) θάναι κόκκινη σου λέμε / σάν τό αίμα των παιδιών σου πού τούς σκότωσαν οι φασίστες / σάν τό αίμα των αγωνιστών όλου του κόσμου*. Στο ίδιο, σ. 283 – 284.

στο προσκήνιο της ποιητικής γραφής, για να υπερτονίσουν ότι οι τωρινές άθλιες συνθήκες της μαρτυρικής ζωής των εξόριστων θα εξαλειφθούν μελλοντικά. Κατά συνέπεια, η επιτυχημένη έκβαση της παρούσας «πάλης» των υποκειμένων θα διασφαλίσει την κοινωνική ευρυθμία, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για τη συλλογική ευημερία.⁶⁸⁵ Η τελευταία δηλώνεται αφηγηματικά μέσω της χρήσης συμβολιστικών εικόνων. Οι εικόνες παραπέμπουν συνειρμικά σε πτυχές μελλοντικής, πολιτικής και κοινωνικής αναδιοργάνωσης καθώς και πνευματικής ακμής. Ενδεικτική είναι η φράση του ποιήματος «Μεσημέρια»: *Μεθαύριο θα φυτέψουμε χιλιάδες δέντρα*.⁶⁸⁶ Η αισιόδοξη ενατένιση του μέλλοντος αναδεικνύεται και στο ποίημα «Σήμερα». Τα υποκείμενα της αφήγησης (*τα παιδιά, οι γυναίκες, οι γέροντες*) θα έχουν μια πορεία πετυχημένη, μια πορεία από τη δυστυχία και τη μιζέρια στην προσωπική ολοκλήρωση καθώς: *(...) τά παιδιά θάχουν στις τσέπες τους / τά περιβόλια και τά παιχνίδια που δέν παίζαμε εμείς. / (...) οι γυναίκες θάχουν τή σκιά μιάς μικρής πασχαλιάς / σε κάθε βήμα τους, τά πρωινά τής άνοιξης. / (...) οί γέροντες θάχουν ένα ραβδί / πού τα βράδια θά μπουμπουκιάζει στη γωνιά του σπιτιού*.⁶⁸⁷

Συμπερασματικά, καταλήγουμε στην άποψη ότι στη συλλογή *Πέτρινος χρόνος* (1957), ο Ρίτσος, κατά την ανάδειξη στοιχείων ταυτότητας της συλλογικότητας, θα παραμείνει «προσκολλημένος» στην κατεύθυνση της ρητορικής της αριστεράς της περιόδου. Αυτό διότι στη συλλογή αντικατοπτρίζεται η προβολή της αλληλεγγύης της ομάδας των πολιτικών κρατούμενων, η ηρωική μνήμη των διωκόμενων αριστερών, σχεδόν αμέσως μετά τη λήξη της εμφύλιας σύγκρουσης, καθώς και η τελική δικαίωση των πολιτικών τους επιλογών σε πολιτικό και ηθικό επίπεδο. Και οι τρεις προαναφερθείσες μνημονικές στρατηγικές χαρακτηρίζουν την «ποίηση της δοκιμασίας» του Ρίτσου και επιβεβαιώνουν ότι ο παράγοντας της κομματικής στράτευσης του συγγραφέα επιδρά στην αφηγηματική διαδικασία κατά την παρουσίαση των στοιχείων της συλλογικότητας των διωκόμενων.

3. Κείμενα που συγκροτούν τα στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας στον αντίποδα των κομματικών υποδείξεων

⁶⁸⁵ Στο ποίημα «Χρόνος», ο αφηγητής, απευθυνόμενος στη μητέρα του, αναφέρει: *Μεγάλες μέρες μας περιμένουν, μητέρα. / Μέ τις μεγάλες πέτρες στον όμο, / ανηφορίζοντας τό θάνατο, / μεγάλες πολιτείες θα χτίσουμε. Στο ίδιο, σ. 289.*

⁶⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 268.

⁶⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 269.

Η μελέτη των ποιητικών κειμένων αναδεικνύει τους διαφορετικούς τρόπους αφηγηματικής παρουσίασης της συλλογικότητας των κρατουμένων ακόμη και σε ποιητικές συνθέσεις της εξορίας, που γράφονται από τον ίδιο συγγραφέα. Εύγλωττο παράδειγμα της προαναφερθείσας τοποθέτησης αποτελεί ένα άλλο ποιητικό «τεκμήριο» του Ρίτσου, το ποίημα «Ημερολόγιο εξορίας, ΙΙΙ» που περιλαμβάνεται στα *Ημερολόγια εξορίας* (1975). Όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, ο Ρίτσος το 1950, δηλαδή ένα χρόνο αργότερα από τη συγγραφή του *Πέτρινου χρόνου* (1949), αναδεικνύει αφηγηματικά την εικόνα της συλλογικότητας των εξόριστων με εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα από αυτά που η αριστερά της περιόδου προωθούσε για τα εξόριστα μέλη της.

Η εικόνα των ηρωποιημένων εξόριστων μορφών της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1949) στα *Ημερολόγια εξορίας* (1975) εξαφανίζεται εντελώς. Ο τύπος του αγωνιστή με τα ανεξάντλητα αποθέματα ψυχικής δύναμης και αντοχής, που παρά τις κακουχίες που υφίσταται, διατηρεί άκαμπτη την επιθυμία του για αγώνα σκοπεύοντας στην ανατροπή της ισχύουσας κατάστασης και στην έλευση ενός βελτιωμένου μελλοντικού κόσμου, δεν απαντάται στα *Ημερολόγια εξορίας* (1975). Στη σύνθεση του 1950, τα άτομα φαίνεται να αποδέχονται παθητικά την κατάσταση που βιώνουν, υπό την έννοια ότι δεν ενεργούν για να την μεταβάλλουν. Παρά τις διατυπώσεις της αριστεράς σχετικά με το πρότυπο του εξόριστου, ο Ρίτσος στα *Ημερολόγια εξορίας* (1975) επιλέγει να παρουσιάσει τα στοιχεία ταυτότητας του συλλογικού υποκειμένου ως εξής: οι εξόριστοι αντιμετωπίζουν συμπτώματα σωματικής φθοράς (*Ένας άρρωστος βήχει στό βάθος*). Πολλοί, εξ αυτών, επιδίδονται σε άσκοπες και ανούσιες δραστηριότητες. Δραστηριότητες στις οποίες δεν εμπεριέχεται καμία διάθεση μαχητικότητας και ανατροπής των αδυσώπητων καταστάσεων ζωής. Ως αναγνώστες θα αντιληφθούμε τις αφηγηματικές εικόνες της συλλογικότητας που αντικατοπτρίζουν κάτι ανάλογο: *Οί άνθρωποι κάθονται στίς πέτρες / κόβουν τά νύχια τους.*⁶⁸⁸ / (...) *δύο άλλοι παίζουν τάβλι / αυτός στρώνει τό κρεβάτι του / αυτός κοιτάζει τίς μύγες στα τζάμια / πίσω απ' τίς μύγες κοιτάζει τή θάλασσα (...).*⁶⁸⁹ Και σε άλλο σημείο του ποιήματος, ο Ρίτσος αναφέρει: *ακούς αυτούς πού ροχαλίζουν κάτω απ' τίς κουβέρτες / ακούς τά γένεια τούς πού μεγαλώνουν / ακούς πού ζύνουν τ' αχαμνά τους*

⁶⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 251.

⁶⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 250.

βλαστημώντας.⁶⁹⁰ Επισημαίνεται ότι η συντροφικότητα και η αλληλεγγύη, που ως αξίες χαρακτηρίζουν τις σχέσεις των ηρωποιημένων μορφών στη συλλογή *Πέτρινος χρόνος* (1957), στα *Ημερολόγια εξορίας* (1975) δεν αναδεικνύονται καθόλου εκ μέρους του ποιητή. Δε θα συναντήσουμε καμία αναφορά σχετική με τη σχέση του αφηγητή με τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας του. Με βάση την ποιητική αφήγηση, δε διαφαίνονται στοιχεία που να αντικατοπτρίζουν θετικές ή αρνητικές σημασιοδοτήσεις των σχέσεων των κρατούμενων. Η ποιητική μαρτυρία εστιάζει στην παρουσίαση πληροφοριών, που αποκαλύπτουν φωτογραφικά καθημερινές ενασχολήσεις και δραστηριότητες των υποκειμένων.

Η αριστερή προπαγάνδα της περιόδου υποστηρίζει την ύπαρξη μίας αδιάσπαστης συλλογικότητας. Η αριστερή διανόηση υποδεικνύει την προβολή του μοντέλου ενός θετικού ήρωα, ως «απόρροια της αποδοχής του παιδευτικού και διαπλαστικού για τη λαϊκή μάζα ρόλου, που πρέπει η λογοτεχνία να επιτελεί».⁶⁹¹ Κατά τη συγγραφή της συγκεκριμένης συλλογής, ο Ρίτσος αδιαφορεί για τις κατευθυντήριες οδηγίες του κομματικού μηχανισμού, ως προς την «εικόνα» του εξόριστου στο λογοτεχνικό περιεχόμενο. Επομένως, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η συγγραφική υποκειμενικότητα, κατά τη συγγραφή λογοτεχνίας, δεν εναρμονίζεται πάντα με τις κομματικές αρχές. Υπέρ του ισχυρισμού αυτού συνηγορεί ακόμη ένα ποιητικό τεκμήριο. Πραγματοποιώντας κανείς μια γρήγορη ανάγνωση στο ποίημα «Ημερολόγιο εξορίας, ΙΙΙ» είναι σε θέση να αντιληφθεί την έμμεση αναφορά του ποιητή σε έναν δηλωσία. Ο αφηγητής, περιγράφοντας έναν φρουρό *πού κάθεται πίσω απ' τό σύρμα / μέ τά πέτα τής χλαίνης σηκωμένα*, αναφέρει: *Προχτές πρόσεξα τά χέρια του / είναι χοντρά καί δυνατά / θάχε κρατήσει τη σημαία σε μιά δικιά μας διαδήλωση*.⁶⁹² Στίχοι που πιθανότατα δηλώνουν ότι ο συγκεκριμένος φρουρός, κάποτε ανήκε στη συλλογικότητα των εξόριστων. Από ιστορικές πηγές γνωρίζουμε ότι ένα κομβικό σημείο της εξουσιαστικής προπαγάνδας στη Μακρόνησο σχετιζόταν με το ότι οι «ανανήψαντες» αποτελούσαν, με τις πράξεις τους, τη μεγαλύτερη απόδειξη επιτυχίας του συντελούμενου εκεί εγχειρήματος.⁶⁹³ Υποθέτουμε ότι ο

⁶⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 251.

⁶⁹¹ Βλ. Δημήτρης Κόκορης, «Ρίτσος και σοσιαλιστικός ρεαλισμός: μια σύνθετη σχέση», στο: Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη 2 – 5 Οκτωβρίου 2014). Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204 – 2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, τόμος Γ, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2015, σ. 343 – 358: 344.

⁶⁹² Στο ίδιο, σ. 252.

⁶⁹³ Το θέμα έχει τεκμηριωθεί στην εισαγωγή της μελέτης.

Ρίτσος στο χωρίο αυτό αναφέρεται σε έναν πρώην κρατούμενο. Ενδεχομένως, το συγκεκριμένο άτομο να είχε υπογράψει δήλωση μετανοίας και πλέον να αποτελεί μέλος του εξουσιαστικού μηχανισμού της εξορίας. Γνωρίζουμε πως το στίγμα του δηλωσία υπήρξε γενικά πολύ «βαρύ» για την αριστερά όχι μόνο της περιόδου,⁶⁹⁴ κατά την οποία γράφεται το ποίημα, αλλά και των μεταγενέστερων εποχών.⁶⁹⁵ Επομένως, η κειμενική αναφορά του Ρίτσου σε έναν πρώην σύντροφό, που πλέον επιτελεί χρέη φρουρού στο στρατόπεδο της Μακρονήσου, σε ένα τόσο πρώιμο χρονικό διάστημα, πιθανότατα να συνιστά μια πράξη αντίδρασης του γράφοντος στην προβεβλημένη κομματική «εικόνα» του εξόριστου.

Και η συλλογή *Χρόνια της πέτρας* (1963) συνιστά περίπτωση γραφής, που η συλλογικότητα των εξόριστων εμφανίζεται να έχει χαρακτηριστικά μη «συμβατά» με το πρότυπο ενός αριστερού εξόριστου. Στη συλλογή, η συλλογικότητα εμφανίζεται να απαρτίζεται από άτομα, που το συναισθηματικό και ψυχικό σθένος τους εκλείπει. Τα χαρακτηριστικά των υποκειμένων ούτε εξιδανικεύονται, ούτε ανακαλούνται αφηγηματικά, προκειμένου να λειτουργήσουν ως παραδείγματα προς μίμηση. Αντιθέτως, ο ποιητής επιλέγει την ανάδειξη συμπεριφορών που καθιστούν τους εξόριστους έρμια των ανθρώπινων παθών, ιδίως των σεξουαλικών. Αυτό γίνεται αντιληπτό στο ποίημα «Προσχέδια για τη Μακρόνησο». Ο αφηγητής, στο τρίτο από τα πέντε μικρά αφηγηματικά μέρη, περιγράφοντας τις δραστηριότητες των έγκλειστων στο στρατόπεδο της Μακρονήσου κατά τη διάρκεια μιας νύχτας, αναφέρει: *Κουρνιαίνει σαν κοράκι η μέρα στο βουνό / και πέφτει η νύχτα που οι φαντάροι αυνανίζονται / νύχτα με τα περίπολα τά κινητά ουραία. / Πίσω απ' τά αποχωρητήρια / δυό ασελγούσαν μέξ στο φεγγαρόφωτο / ο ένας είχε γυναίκα και παιδιά.*⁶⁹⁶

Στη συλλογή, τα θετικής σημασίας χαρακτηριστικά, με τα οποία «επιβάλλεται» να προβληθούν οι αριστεροί εξόριστοι, εγκαταλείπονται πλήρως. Τα άτομα εμφανίζονται αδύναμα να υπομείνουν τη στέρηση των ερωτικών τους συντρόφων.

⁶⁹⁴Το θέμα αναπτύσσεται διεξοδικά σε άρθρο της Βερβενιώτη. Βλ. Τασούλα Βερβενιώτη, «Μακρονήσι: Μαρτυρία...», *ό. π.*, σ. 103 – 114: 105 – 107.

⁶⁹⁵Για αρκετά χρόνια, μετά το τέλος του εμφυλίου, το θέμα της υπογραφής «δήλωσης μετανοίας» αποσιωπάται από τη συντριπτική πλειοψηφία των πρώην, εξόριστων αριστερών και των ανθρώπων που πρόσκεινται φιλικά προς την αριστερά. Σύμφωνα με τη Βερβενιώτη, η συγκεκριμένη αποσιώπηση είχε ως αποτέλεσμα τον μακροχρόνιο «παραγκωνισμό» μίας σημαντικής πτυχής της ιστορίας του ελληνικού εμφυλίου. Βλ. Τασούλα Βερβενιώτη, «Μια αδημοσίευτη μαρτυρία», περ. *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχ. 11, Φθινόπωρο 2003, σ. 143 – 169: 160 – 162.

⁶⁹⁶Βλ. Τίτος Πατρίκιος, *Ποιήματα, I...*, *ό. π.*, σ. 176.

Λόγω της ψυχικής καταπίεσης των εξόριστων, οι ίδιοι οδηγούνται στην υποκατάσταση των συντρόφων τους. Προκαλεί εντύπωση ότι ο Πατρίκιος, σε ένα τόσο πρώιμο στάδιο γραφής, αποτυπώνει ποιητικά θέματα σεξουαλικής συνεύρεσης ανθρώπων του ίδιου φύλου. Θέματα που αποτελούν ταμπού, όχι μόνο για την ηθική και το σύνολο των αντιλήψεων της αριστεράς εκείνης της περιόδου αλλά και των μεταγενέστερων εποχών.⁶⁹⁷ Το γεγονός, μάλιστα, ότι από τους δύο που *ασελοούσαν*, ο ένας είχε γυναίκα και παιδιά ενισχύει τον ισχυρισμό μας ότι η αφηγηματική αναπαράσταση των στοιχείων ταυτότητας των υποκειμένων απεκδύονταν κάθε πολιτικό και κοινωνικό πρόσταγμα του αριστερού κινήματος. Η αριστερά διαμόρφωσε ταυτότητες που συγκροτήθηκαν με κεντρικό άξονα την έλλειψη επιείκειας και ανοχής σε ζητήματα, που σχετίζονται με παρεκκλίσεις της αρετής της συζυγικής μονογαμίας.⁶⁹⁸

⁶⁹⁷ Έχοντας συγκεντρώσει μια πληθώρα προφορικών μαρτυριών πολιτικών κρατούμενων κατά τη διάρκεια των χρόνων του ελληνικού εμφυλίου, ο Βόγλης διαπιστώνει, σχετικά με τη σύναψη ομοφυλοφιλικών σχέσεων σε τόπους εγκλεισμού, ότι για το θέμα αυτό «οι πολιτικοί κρατούμενοι σιωπούν». Επιχειρώντας ο ιστορικός να αιτιολογήσει τη συγκεκριμένη στάση αναφέρει: «οι ομοφυλόφιλες σχέσεις δεν απαγορεύονταν απλώς από τους κανονισμούς της φυλακής αλλά ήταν και κάτι αδιανόητο για τους κομμουνιστές και την ηθική τους». Ο Βόγλης συμπληρώνει ότι: «απ' όσο γνωρίζω, στα αυτοβιογραφικά κείμενα των πολιτικών κρατούμενων γίνεται μόνο μία αναφορά σε περίπτωση ομοφυλόφιλου πολιτικού κρατούμενου, η οποία παρουσιάζει ενδιαφέρον για τον για τον τρόπο αντιμετώπισής της από την καθοδήγηση». Το αφηγούμενο περιστατικό διαδραματίζεται στις φυλακές της Κέρκυρας. Ένας κρατούμενος εκδήλωσε τις σεξουαλικές του προτιμήσεις και κλήθηκε σε απολογία από το γραφείο της ομάδας συμβίωσης. Ο κρατούμενος παραδέχτηκε τις «λανθασμένες του επιλογές» και υποσχέθηκε, μετανοημένος, ότι θα προσπαθήσει να επανορθώσει το «λάθος» του. Το περιστατικό συνεχίζεται ως εξής: «το γραφείο αποφάσισε την αποπομπή του από την πτέρυγα των πολιτικών κρατουμένων. Κι όταν εκείνος αρνήθηκε να αποχωρήσει θεωρώντας ότι ανήκει στην κοινότητα των πολιτικών κρατουμένων, τον έδιωξαν με τη βία. Η περίπτωση του κρατήθηκε μυστική μέσα στη φυλακή». Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 191. Ο Ραυτόπουλος αναφέρει σχετικά με τη μη αποδοχή της ομοφυλοφιλίας από την αριστερά τα εξής: «Έχω μία προσωπική μαρτυρία. Το 1955 ήλθε στο σπίτι μου ο Δούκαρης πολύ ταραγμένος και μου είπε, με δάκρυα στα μάτια ότι το "κόμμα" (η ΕΔΑ) τον διέγραψε επειδή ήταν ομοφυλόφιλος. Απόρησα γενικά αλλά και τυπικά: ποια οργάνωση τον διέγραψε; Γιατί, κανονικά, η μόνη οργάνωση που θα μπορούσε να το κάνει αυτό ήταν η οργάνωση των λογοτεχνών, στην οποία ανήκαμε κι εκείνος και εγώ. Και εγώ δεν είχα ιδέα ότι τέθηκε τέτοιο ζήτημα. Του ανακοίνωσε τη διαγραφή ο Κ. Κουλουφάκος. Ζήτησα εξηγήσεις από τον Κουλουφάκο και αυτός μου απάντησε ότι "η απόφαση ήρθε από πάνω." Ποια "απάνω"; Καμία απάντηση. Παραλείπω τα διαμειφθέντα και τα σχόλια μου». Βλ. απάντηση 9. Σε άλλη απάντησή του ο Ραυτόπουλος σχολιάζει τους ίδιους στίχους, αναφέροντας: «(...) Αν λάβουμε υπόψη μας πόσο σεμνότυφη ήταν η στρατευμένη λογοτεχνία, οι εικόνες αυτές (οι παραπάνω) είναι από τις σπανιότερες εξαιρέσεις. Αν και... εδώ δεν είναι σαφές αν πρόκειται για το κανονικό στρατόπεδο ή για αλφαμίτες, ή οπωσδήποτε συμβιβασμένους, άρα αποδεσμευμένους... Ήταν ταμπού ο φυσικός έρωτας ακόμα, και η σεξουαλικότητα. Μυθιστορήματα ολόκληρα, ρεαλιστικά με θέμα τη συμβίωση στη φυλακή και τα στρατόπεδα χωρίς την παραμικρή νύξη ομοφυλοφιλίας ή ακόμη και αυνανισμού». Βλ. απάντηση 14.

⁶⁹⁸ Το μοντέλο του «σωστού οικογενειάρχη» κρίνεται επιβεβλημένο για έναν αριστερό της εποχής. Πρότυπο που εκπηγάει από την ανάγκη να αντικρουστούν και να καταρριφθούν τα επιχειρήματα της αντικομμουνιστικής και εθνικιστικής ρητορικής της περιόδου. Επιχειρήματα που παρουσίαζαν τα μέλη και τους οπαδούς του κομμουνιστικού κόμματος να υπονομεύουν την ηθική, βλάπτοντας τον θεσμό της οικογένειας. Σε αντικομμουνιστικά έντυπα, στόχος των μελών του κόμματος φαίνεται να ήταν: «η κοινιχτημοσύνη στις γυναίκες» και η «κατάργησης της παρθενείας της γυναικός και της οικογένειας».

Υπό αυτό το πρίσμα, συμπεραίνουμε ότι: το «Ημερολόγιο εξορίας, III» και τα *Χρόνια της πέτρας* (1963) «αδιαφορούν» να προβάλλουν τη συλλογικότητα των εξόριστων, σύμφωνα με τα πολιτισμικά νοήματα της αριστεράς. Για να γίνουμε πιο ακριβείς, οι συγκεκριμένες ποιητικές αφηγήσεις παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά της συλλογικότητας εκ διαμέτρου αντίθετα με τα χαρακτηριστικά, που η αριστερά ήθελε να προσδώσει στα εξόριστα μέλη της. Γεγονός που αποδεικνύει ότι η διαμορφωμένη κομματική «εικόνα» του εξόριστου αριστερού δεν επηρεάζει την αφηγηματική διαδικασία. Οι αφηγήσεις συνιστούν μια πράξη αντίστασης στην «εικόνα» μίας αγωνιστικής και ηρωποιημένης συλλογικότητα. Έχει ήδη επισημανθεί, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, ότι οι εν λόγω ποιητικές αφηγήσεις συνιστούν έναν καταγγελτικό λόγο ενάντια στην «εικόνα» της Μακρονήσου, έτσι όπως αυτή παρουσιάζεται από πληθώρα εγκωμιαστών του συντελούμενου εκεί έργου. Υπό αυτή την οπτική, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι τα εν λόγω κείμενα, στον βαθμό που αναπαριστούν την παθητικότητα και τις ψυχολογικές αδυναμίες των έγκλειστων υποκειμένων, συγκροτούν έναν αντιρρητικό λόγο και ως προς την «εικόνα» του κρατούμενου που προωθεί η αριστερά της περιόδου.

4. Κείμενα που μέμφονται τα στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας

Θα συνεχίσουμε έχοντας στραμμένο το ερευνητικό μας ενδιαφέρον στους τρόπους αφηγηματικής αναπαράστασης της συλλογικότητας των εξόριστων. Ασχολούμαστε με ποιητικά κείμενα που γράφονται μεταξύ του 1947 και του 1953 από συγγραφείς εξόριστους στη Μακρόνησο. Στα λογοτεχνικά εγχειρήματα παρατηρείται η προβολή αρνητικών όψεων τόσο της συμβιωτικής εμπειρίας των έγκλειστων υποκειμένων, όσο και των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της ταυτότητάς τους. Γεγονός που καταδεικνύει ότι μέσα στους κόλπους της φαινομενικά κοινής ιδεολογικής ομάδας, των εξόριστων λογοτεχνών, παρουσιάζονται αποκλίσεις

Βλ. Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος, *Ο βούρκος του κομμουνισμού*, [χ. έ.], Θεσσαλονίκη 1947, σ. 53. Πρβλ. Γεώργιος Δ. Θέμελης, *Ο ερυθρός φασισμός*, Τύποις Βαρζανή – Φραγκούλη – Αναστόπουλου, Πάτρα 1947, σ. 48. Οι κρατούμενοι επιδεικνύουν αδιάπτωτο ενδιαφέρον να παραμείνουν πιστοί και προσκολλημένοι στη συζυγική τους σχέση. Οι εξόριστοι φοβούνται τον αρνητικό αντίκτυπο που θα έχει για το κίνημα μια εξωσυζυγική επιλογή τους. Η ρητορική ερώτηση ενός εξόριστου στην Ανάφη επιβεβαιώνει τις αντιλήψεις τους: «Τι θα σκεφτεί ο κόσμος ενός μικρού χωριού, όταν κάποιος κομμουνιστής εγκαταλείψει τη γυναίκα του»; Ο ίδιος εξόριστος τονίζει: «Κάποιος πρέπει να σκέφτεται τις συνέπειες που θα έχει για το κίνημα» μια ανάλογη συμπεριφορά. Βλ. Bert Birtles, *Εξόριστοι στο Αιγαίο: αφήγημα πολιτικού και ταξιδιωτικού ενδιαφέροντος*, μτφρ. Γιάννης Καστανάρας, Φιλίστωρ, Αθήνα 2002, σ. 238. Η αστυνόμευση της σεξουαλικότητας στην εξορία κρίνεται αναγκαία, επειδή πρέπει «να αφαιρεθεί το στίγμα του κομμουνισμού ως εχθρού της οικογένειας και να αποκατασταθεί η εικόνα των κομμουνιστών ως νοικοκυρηδων και υπέρμαχων των αυστηρών ηθών. Ο θεσμός της οικογένειας δεν μπορούσε και δεν έπρεπε να αμφισβητείται αλλά, απεναντίας, να υποστηρίζεται». Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 194.

ως προς την αφηγηματική προβολή των στοιχείων ταυτότητας της συλλογικότητας των εκτοπισμένων.⁶⁹⁹ Θα ασχοληθούμε με δύο ποιήματα του Αλεξάνδρου. Το πρώτο είναι το «Αλεξανδροστρόϊ» και περιλαμβάνεται στη συλλογή *Άγωνα γραμμή* (1952). Το ποίημα γράφεται σε Μούδρο και Μακρόνησο το 1949.⁷⁰⁰ Προκειμένου να ενισχύσουμε τα επιχειρήματά μας, σχετικά με τους αφηγηματικούς τρόπους ανάδειξης της συλλογικότητας στην ποίηση του Αλεξάνδρου, θα ασχοληθούμε και με το ποίημα «Η στενογραφία της νεκρής ζώνης». Το ποίημα περιλαμβάνεται στη συλλογή *Άγωνα γραμμή* (1952) και φέρει ως χρονοτοπική ένδειξη: *Άη – Στρατής 1951*.⁷⁰¹ Ωστόσο, στη συγκεκριμένη ενότητα θα αντλήσουμε αποσπάσματα του ποιήματος που αναφέρονται στις εμπειρίες της Μακρονήσου.

Ενδεικτικό παράδειγμα αφήγησης, που θα παρουσιαστεί όχι μία φαινομενική ομοιογένεια της συλλογικότητας των πολιτικών κρατουμένων αλλά μια πολυφωνική ετερογένεια, μπορεί να θεωρηθεί το ποίημα «Αλεξανδροστρόϊ». Η αφήγηση αντιστέκεται σε μια εξιδανικευμένη αφηγηματική παρουσίαση της συλλογικότητας των πολιτικών κρατουμένων ως προς τις σχέσεις και την επικοινωνία μεταξύ τους. Κι ενώ το ποίημα δημιουργείται σε μια εποχή, όπου η στρατιωτική ήττα του Δημοκρατικού στρατού επιβάλλει την ανάγκη ύπαρξης και κειμενικής προβολής μιας αλληλέγγυας και ισχυρής συλλογικότητας, θα ανιχνεύσουμε τα χαρακτηριστικά της ποιητικής αφήγησης, όπου το «εμείς» δεν αντιπαρατίθεται απλώς και μόνο με το «εσείς». Στην περίπτωση του Αλεξάνδρου, ο διάλογος θα γίνει «εσωτερικός» και θα αφορά τη διαφοροποίηση και τη συμπλοκή⁷⁰² του «εγώ» με τη δική του ομάδα. Για

⁶⁹⁹ «Στις φωνές των ποιητών», παρατηρεί σχετικά ο Γιάννης Παπαθεοδώρου, «πρέπει να αναζητήσουμε τις ρωγμές των κειμένων, για να αφουγκραστούμε όχι μόνο το αγωνιστικό φρόνημα αλλά και την απόγνωση, τα αδιέξοδα της κομματικής επιτήρησης, την απομόνωση και τη μοναξιά». Βλ. Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Η "Πυκνοκατοικημένη Ερημιά"...», *ό. π.*, σ. 227 – 244: 242.

⁷⁰⁰ Η πληροφορία δίνεται στο τέλος του ποιήματος. Βλ. Άρης Αλεξάνδρου, *Ποιήματα (1941 – 1974)*, *ό. π.*, σ. 49.

⁷⁰¹ Στο ίδιο, σ. 56.

⁷⁰² Η «σύγκρουση» ενός εξόριστου με τη συλλογικότητα των κρατούμενων αποτελεί επαναλαμβανόμενο θεματικό μοτίβο και κατακλύζει την ποίηση του Αλεξάνδρου. Δειγματοληπτικά, αναφέρουμε ένα επιπρόσθετο παράδειγμα που εντοπίσαμε στο ποίημα «Ανεπίδοτα γράμματα». Ο Αλεξάνδρου γράφει το ποίημα ως εξόριστος στο Μούδρο. Το ποίημα αποκαλύπτει στοιχεία του τόπου και του χρόνου γραφής του: *Μούδρος 1949*. Στο ποίημα θίγεται ο αποκλεισμός ατόμου από το σύνολο των υπόλοιπων εξόριστων. Ο πιθανός λόγος είναι ότι η δράση και η συμπεριφορά του κρίνεται ύποπτη, σύμφωνα πάντα με την κρίση της παράνομης κομματικής ηγεσίας στον τόπο εγκλεισμού. Στο ποίημα αναφέρονται περιστατικά, που υπονοούν την καταπιεστική λειτουργία της κομματικής ηγεσίας, χωρίς να καταγράφονται λεπτομερώς. Ως αναγνώστες εντοπίζουμε αφηγηματικά τον απόηχο αυτών των προστριβών και το γενικότερο κλίμα καχυποψίας, που επικρατεί ανάμεσα στα μέλη της ίδιας συλλογικότητας στο νησί εξορίας. Το γεγονός της μη ύπαρξης στενής σύνδεσης και αλληλεγγύης ανάμεσα σε όλα τα άτομα της ομάδας επιβεβαιώνεται από τους εξής στίχους: *Ο Πέτρος που κοιμόταν στο τσιμέντο / δίχως φόδρα στο σακάκι / κάθε πρωί μου έκανε τράκα μια καλημέρα στα κλεφτά / γιατί τον*

να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι, ο λογοτεχνικός λόγος λειτουργεί ως ένας χώρος, όπου η αφήγηση θα αναδείξει τη σύγκρουση του ατόμου σε ότι αφορά τη σχέση και την επικοινωνία του «εγώ» με το «εμείς» κατά τη διάρκεια του εκτοπισμού. Μία ανάλογη εμπειρία αποκλεισμού ενός εξόριστου, από τους υπόλοιπους συντρόφους του, καταγγέλλει ο Αλεξάνδρου στο ποίημα «Αλεξανδροστρού». Στο υπό εξέταση ποίημα, ο αφηγητής, απευθυνόμενος στον Μαγιακόφσκι, θα τον πληροφορήσει για την οδυνηρή αποκοπή του από την ομάδα των εξόριστων: *Μές στην ομάδα είμουν / άχρηστος πάντα / σαν ένα σαν. / Για την ομάδα είμουν / ύποπτος πάντα / σαν την αλήθεια.*⁷⁰³

Από τους παραπάνω στίχους συμπεραίνουμε ότι ο αφηγητής επιχειρεί να αναφέρει εμμέσως τους λόγους της απομάκρυνσης του από το σώμα της συλλογικότητας. Ο Αλεξάνδρου, αναφερόμενος στον αποκλεισμό του αφηγητή από την ομάδα, δράττεται της ευκαιρίας να προβάλλει κειμενικά τα στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας. Τα άτομα της ομάδας παρουσιάζονται στενόμυαλα και χωρίς διάθεση να εντρυφήσουν στην ουσιαστική αλήθεια των καταστάσεων. Αυτά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα νοοτροπίας τα ωθούν να αποκλείουν από τη συλλογικότητα τους άλλα άτομα, που πιθανότατα να εκφράζουν διαφορετικές αντιλήψεις και πιστεύω.

Οι προαναφερθείσες «καταγγελίες» του Αλεξάνδρου, σχετικά με την απομόνωση ενός κρατούμενου από τους υπόλοιπους εξόριστους λόγω της διαφορετικότητας των πεποιθήσεών του, επιβεβαιώνονται και από σύγχρονους μελετητές της περιόδου. Από την ιστορική έρευνα προκύπτει ότι, μετά το 1946, το κομμουνιστικό κόμμα είχε επεκτείνει την παράνομη δράση του εντός των φυλακών και των νησιών εξορίας. Κάποια ηγετικά στελέχη του κόμματος αναλάμβαναν τον ρόλο του να γνωρίζουν και να ελέγχουν, εκ των έσω, τη στάση και τη συμπεριφορά των υπόλοιπων

είχαν για προδότη. Στο ίδιο, σ. 31. Ο αφηγητής, μάλιστα, θα τονίσει τη συνυπευθυνότητα και των δύο πολιτικών πλευρών, σχετικά με την εξόντωση ενός μέλους της ομάδας των εξόριστων. Ο αφηγητής, περιγράφοντας καθημερινές στιγμές στην εξορία, παροτρύνει σε όποιον τύχει και συναντήσει την ξαδέλφη του Κωστή να μην ξεχάσει να της αναφέρει: *πώς απ' τους δέκα πού τον ριζαν / οι εφτά / είταν άλλοτε δικοί μας.* Στο συγκεκριμένο απόσπασμα, ο αφηγητής πιθανότατα αναφέρεται σε εξόριστους που υπέγραψαν δήλωση μετανοίας και «απορροφήθηκαν» από τον εξουσιαστικό μηχανισμό του στρατοπέδου. Οι «μετανοημένοι», πρώην αριστεροί, όφειλαν να αποδείξουν εμπράκτως τη μεταμέλεια τους. Κάτι τέτοιο σήμαινε την υιοθέτηση, εκ μέρους τους, ανάλογων συμπεριφορών και πρακτικών με αυτές των εξουσιαστών. Με άλλα λόγια, ο Αλεξάνδρου στο ποίημα «Ανεπίδοτα γράμματα» μπορεί να αναφέρεται είτε σε δηλωσίες, που συμπεριφέρθηκαν με σκληρό τρόπο στους πρώην συντρόφους τους, είτε σε μέλη της συλλογικότητας των εξόριστων, τα οποία επέδειξαν απάνθρωπες συμπεριφορές εις βάρος των συντρόφων τους. Στο ίδιο, σ. 38, 35 αντίστοιχα.

⁷⁰³ Στο ίδιο, σ. 44.

συγκρατούμενων. Ουσιαστικά, τα ηγετικά στελέχη επωμίζονταν τον έλεγχο του βαθμού προσήλωσης των υπόλοιπων έγκλειστων στο κόμμα. Προκειμένου η ανάλογη εποπτεία να καταστεί εφικτή, τα ηγετικά στελέχη υιοθετούσαν μια σειρά συγκεκριμένων νοοτροπιών και στρατηγικών. Ο εμπλουτισμός της καθημερινής ζωής των κρατούμενων, με ανάλογες μεθόδους εποπτείας, ασκεί στα μέλη της συλλογικότητας ισχυρούς ψυχολογικούς καταναγκασμούς. Η ψυχολογική πίεση των φυλακισμένων οφείλεται, μεταξύ άλλων, και στο ότι η στενή «παρακολούθησή» τους συντελείται από άτομα της ίδιας ιδεολογικής ομάδας με αυτούς. Αναπόφευκτα, αυτού του είδους η επιτήρηση δημιουργεί ένα κλίμα ανασφάλειας και καχυποψίας μεταξύ των διωκόμενων. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα, η εκ των έσω επιτήρηση προκαλεί έντονη αντιπαράθεση και εχθρότητα μεταξύ των ατόμων της συλλογικότητας.⁷⁰⁴

Το αίσθημα του «ανήκειν» σε μια συλλογικότητα,⁷⁰⁵ με ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης και κοινή δράση, προσέδιδε στην καθημερινή ζωή των ατόμων ένα είδος «σταθερότητας», απαραίτητης για την αντιμετώπιση των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης. Η ένταξη, ωστόσο, στην ομάδα προϋπέθετε την αδιαμαρτύρητη και άκριτη υιοθέτηση των απόψεων της κομματικής ηγεσίας. Ο παράνομος κομματικός μηχανισμός, εντός φυλακής, φαίνεται πως ακολουθούσε τελικά ανάλογες «αντιδημοκρατικές» μεθόδους σε «διαφωνούντες», με αυτές για τις οποίες κατηγορούσε συχνά τους πολιτικούς του αντιπάλους. Μια τέτοια μέθοδος συνιστούσε και η απομόνωση των υπόπτων και διαφωνούντων. Οι συγκεκριμένοι αποκλείονταν από τη συλλογικότητα, επειδή είχαν συγκρουστεί με το μηχανισμό πειθάρχησης της κομματικής ηγεσίας.⁷⁰⁶ Από εξωκειμενικές πληροφορίες γνωρίζουμε ότι η βιογραφία

⁷⁰⁴ Στη διαδικασία επιβολής και κυριαρχίας του παράνομου κομμουνιστικού κόμματος, εντός των στρατοπέδων συγκέντρωσης, ενεργό ρόλο κατέχει το «γραφείο». Το «γραφείο» αποτελεί την παράνομη αλλά ηγετική ομάδα του κόμματος εντός των φυλακών και των τόπων εξορίας. Βασικό ζητούμενο του «γραφείου» είναι να ελέγχει αυστηρά τη στάση και τη συμπεριφορά των κρατούμενων. Η μη νομιμοποίηση της δράσης του «γραφείου» δεν το εμπόδισε να δημιουργήσει φακέλους, στους οποίους τα άτομα της κομματικής ηγεσίας κατατάσσουν τους υπόλοιπους συγκρατούμενους σε κατηγορίες, ανάλογα με το βαθμό προσήλωσής τους στο κόμμα. Επιπροσθέτως, οι «ιθύνοντες» της οργάνωσης της καθημερινής ζωής των εκτοπισμένων αποφασίζουν για την ένταξη ή τον αποκλεισμό ατόμων από τη συλλογικότητα τους. Αναπόφευκτα, η εφαρμογή τέτοιων στρατηγικών θα οδηγήσει σταδιακά στην ανάπτυξη ενός κλίματος υποταγής, καχυποψίας και συχνά σύγκρουσης μεταξύ των φυλακισμένων. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα θέματα αυτά, βλ. το κεφάλαιο «Οι πολιτικές της αντίπαλης εξουσίας», στο βιβλίο του Βόγλη. Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 245 – 292.

⁷⁰⁵ Γνωρίζουμε ότι «η ηγεσία στις φυλακές επεδίωκε να ομογενοποιήσει τις διαφορές των πολιτικών κρατουμένων, να δημιουργήσει μια ενιαία, συλλογική ταυτότητα, (...)». Στο ίδιο, σ. 295.

⁷⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 312 – 321.

του ίδιου του συγγραφέα⁷⁰⁷ επικυρώνει με τρόπο δραματικό την απόφαση του να θίξει αφηγηματικά ορισμένες αρνητικές πλευρές της συλλογικότητας των εξόριστων. Όπως επιβεβαιώνει και ο Βόγλης: «Ο ποιητής Άρης Αλεξάνδρου (...) απομονώθηκε ως "ντεφεντιστής"». Σχολιάζοντας, μάλιστα, ο ιστορικός τους στίχους, που παραθέσαμε,⁷⁰⁸ επισημαίνει χαρακτηριστικά: «Αμφισβητώντας, ασκώντας κριτική στις αποφάσεις της ηγεσίας, οι διαφωνούντες προκαλούσαν της εξουσία της ως καθεστώς της αλήθειας. Για να χρησιμοποιήσουμε όρους ανάλυσης του Bourdieu, αυτό που αμφισβητούνταν ήταν η δόξα της ομάδας σε μια προσπάθεια να σχηματιστούν ετεροδοξίες και ορθοδοξίες».⁷⁰⁹

Επιπροσθέτως, ο Αλεξάνδρου δε θα παρουσιάσει αφηγηματικά το συλλογικό σώμα των εξόριστων να διαπνέεται από αγωνιστική διάθεση, μαχητικότητα και αισιοδοξία ως προς την έκβαση του αγώνα. Στον Αλεξάνδρου τέτοιου είδους χαρακτηρισμοί καταρρίπτονται πανηγυρικά. Αυτό γίνεται αμέσως αντιληπτό από τους στίχους του ποιήματος «Η στενογραφία της νεκρής ζώνης». Στο ποίημα, ο αφηγητής ομολογεί πως όταν: *Όλη η Μακρόνησος κοιμάται. / Έχουμε μείνει / κατεβασμένοι απ' τις στοίβες του "Ριζοσπάστη" της οκάς / και μιλάμε σαν τους νικημένους / κι επιδένουμε μονάχοι τις πληγές / για να σουρθούμε ως το χειρουργείο.*⁷¹⁰ Αρνούμενος ο Αλεξάνδρου να προσδιορίσει τη συλλογικότητα των πολιτικών

⁷⁰⁷ Στο βιβλίο του Δημήτρη Ραυτόπουλου εντοπίζεται το περιστατικό απομάκρυνσης του Αλεξάνδρου από τους κόλπους της συλλογικότητας των εξόριστων στη Μακρόνησο. Ο Ραυτόπουλος μας πληροφορεί σχετικά με το περιστατικό και τους λόγους αποκλεισμού του Αλεξάνδρου: «Είχε τελειώσει τις εργασίες της μια από τις "ιστορικές" ολομέλειες του Κ. Κ. Ε. – πρέπει να ήταν η 4^η (28 – 29 Ιουλίου) και "κατέβηκε η γραμμή" (...). Κατέβηκε λοιπόν επί των κεφαλών των κατηχούμενων η απόφαση της ολομέλειας που ήταν παιάνας νίκης: Διαπίστωνε ότι *το τέλος του μοναρχοφασισμού είναι πιο κοντά από κάθε άλλη φορά, ότι κερδίζουμε τη νίκη και επιστέγασμα ερχόταν η στερεοτυπική κατακλείδα των ιστορικών ολομελειών: Όλοι στ' άρματα ! όλα για τη νίκη!* Καθόταν όλοι σταυροπόδι ένα γύρο, μιλούσε ο εισηγητής με το απαραίτητο ρολόι μπροστά του, δίνονταν ο λόγος μετά σε όποιον ήθελε να συμφωνήσει... (...). [Όλοι] άκουγαν προσπαθώντας να κρύψουν τις δεινές αμφιβολίες τους οι άνθρωποι, πασχίζοντας να ενθουσιαστούν με το στανιό, για να μη φανούν ηττοπαθείς. (...). Όλοι με τη σειρά, συμφώνησαν μουνδιασμένα, επαναλαμβάνοντας μερικές ετοιματζίδικες φράσεις του κομματικού Κανόνα. Μόνο ο Άρης έκανε παραφωνία. "Αυτά που λέτε," είπε, "είναι εγκληματικά ανεύθυνα. Οφείλετε να πείτε στον κόσμο ότι θα μείνουμε είκοσι χρόνια σ' αυτόν τον βράχο κι όχι να βαράτε φανφάρες. Ο καθένας να αποφασίσει τι θα κάνει εν γνώσει... Δε νικήσαμε και μπορεί να ηττηθούμε." (...). Φυσικά, τον απομόνωσαν αμέσως σαν λεπρό. Στον ίδιο δεν ανακοίνωσαν την καταδίκη, μα σ' όλο το στρατόπεδο και σ' ολόκληρο το νησί οι εξόριστοι πήραν "γραμμή" ότι ο Άρης Βασιλειάδης ήταν ηττοπαθής και ύποπτος. Έτσι γινόταν τότε. Ένιωθες να σχηματίζεται γύρω σου κενό. Κανείς δεν τον πλησίαζε, ούτε του μιλούσε, μόνο στα κλεφτά έκανε κι αυτός τώρα μια καλησπέρα, τράκα. Του απεύθυναν το λόγο μόνο οι ειδικώς επιφορτισμένοι, για τα απολύτως απαραίτητα, υπηρεσία, αγγαρείες και τέτοια». Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Άρης Αλεξάνδρου...*, ό. π., σ. 160.

⁷⁰⁸ *Μές στην ομάδα είμουν / άχρηστος πάντα / σαν ένα σαν. / Για την ομάδα είμουν / ύποπτος πάντα / σαν την αλήθεια.* Βλ. Άρης Αλεξάνδρου, *Ποιήματα (1941 – 1974)*, ό. π., σ. 44.

⁷⁰⁹ Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 321.

⁷¹⁰ Βλ. Άρης Αλεξάνδρου, *Ποιήματα (1941 – 1974)*, ό. π., σ. 54.

κρατούμενων με αγωνιστικούς όρους, η ποιητική του αφήγηση θα αποκλίνει από τα «στερεότυπα και τα ισχύοντα μοντέλα γραφής με τα οποία οι αριστεροί κατέγραψαν τις μαρτυρικές και ηρωικές μαρτυρίες τους».⁷¹¹ Το βάρος της θα μετατοπιστεί στις οδυνηρές επιπτώσεις που έχει επιφέρει η κατάσταση του εγκλεισμού στον άνθρωπο που: *ήθελε να ζήσει/όσο θέλουμε κ' εμείς/κι όμως τον σκοτώσανε./Είχε ένα χαμόγελο/σαν τη στιγμή που στρίβω στη γωνιά/και βλέπω φώς στο παράθυρο σου/κι όμως τον σκοτώσανε.*⁷¹²

Επανερχόμαστε, εκ νέου, στους εξής στίχους του ποιήματος «Αλεξανδροστρού»: *Μές στην ομάδα είμουν / άχρηστος πάντα / σαν ένα σαν. / Για την ομάδα είμουν / ύποπτος πάντα / σαν την αλήθεια.*⁷¹³ Επισημάνθηκε ήδη ότι η δημόσια κατάθεση των συγκεκριμένων απόψεων του Αλεξάνδρου ταυτίζει το κείμενο με ένα δριμύ κατηγορώ για τη λειτουργία και τις πρακτικές του παράνομου κομματικού μηχανισμού εντός φυλακής. Παράλληλα, οι αναφορές αυτές προβάλλουν την ανάγκη μιας σκληρής κριτικής των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της συλλογικότητας των εξόριστων, στην οποία κάθε εμπλεκόμενο υποκείμενο οφείλει να προβεί. Επιπροσθέτως, στους στίχους αναδύεται και ειρωνεία, καθώς ο αφηγητής χρησιμοποιεί υποτιμητικούς εμπαιγμούς εις βάρος κάποιων μελών της συλλογικότητας. Τα μέλη αυτά φαίνεται να αντιλαμβάνονται ως αξιόμемπτα πρόσωπα και γεγονότα που εκφράζουν την αλήθεια. Σε αυτό το σημείο, θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε πως το σχήμα της ειρωνείας, το οποίο εμφανίζεται στην αφήγηση του ποιήματος «Αλεξανδροστρού», αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν λάβουμε υπόψη μας την άποψη του D. C. Muecke πως η ειρωνεία ως σχήμα λόγου αποτελεί «όπλο της σάτιρας ή, πιο πλατιά, της ηθικής». Ως εκ τούτου, «είναι πιθανό να μην παρουσιάσει κανείς ποτέ μια ειρωνική κατάσταση χωρίς κάποιον ηθικό σκοπό».⁷¹⁴ Στην περίπτωση που η παραπάνω άποψη ευσταθεί, στο ποίημα του Αλεξάνδρου η πλατιά χρήση του σχήματος της ειρωνείας αφορά την αναποτελεσματικότητα της τυφλής πίστης και υπακοής σε απόψεις ανθρώπων της παράνομης κομματικής ηγεσίας εντός του τόπου εξορίας. Ο συγγραφέας, μέσω της ειρωνείας που οι στίχοι αποπνέουν, προτείνει μια ηθική στάση την οποία οφείλουν να επιδεικνύουν τα μέλη

⁷¹¹ Η φράση αντλείται από το βιβλίο του Ελεφάντη. Βλ. Άγγελος Ελεφάντης «και άλλου», *Των αφανών: τρεις ομιλίες για το βιβλίο της Παγώνας Στεφάνου (Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, 10 Απριλίου 1998)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σ. 13.

⁷¹² Βλ. Άρης Αλεξάνδρου, *Ποιήματα (1941 – 1974)*, ό. π., σ. 69. Οι στίχοι αντλούνται από το ποίημα «Άννα» που περιλαμβάνεται στη συλλογή *Άγωνα γραμμή* (1952).

⁷¹³ Στο ίδιο, σ. 44.

⁷¹⁴ Βλ. Douglas Colin Muecke, *Ειρωνεία*, μτφρ. Κώστας Πύρζας, Ερμής, Αθήνα 1974, σ. 91.

της συλλογικότητας. Αυτή η ηθική στάση υπονοείται κειμενικά και επιβάλλει την άσκηση κριτικής, εκ μέρους των υποκειμένων της συλλογικότητας, σε οποιαδήποτε προσπάθεια απομόνωσης ατόμων της συλλογικότητας από τους «πιστούς» συντρόφους της. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι η λογοτεχνική αφήγηση του Αλεξάνδρου, στον βαθμό που πραγματεύεται ηθικά ζητήματα, προβάλλει συχνά στον χρόνο γραφής την ανάγκη αναθεώρησης απόψεων και αντιλήψεων που υιοθετούνται από τους κρατούμενους. Η ποιητική αφήγηση, τελικά, υπονοεί ανομολόγητα και έμμεσα ένα «καινούργιο» και πιο εξανθρωπισμένο⁷¹⁵ ιδεολογικό σύστημα αξιών⁷¹⁶ για τα υποκείμενα που «στρατεύονται» σε ιδεολογίες. Με άλλα λόγια, το ποίημα υπαγορεύει τα χαρακτηριστικά που πρέπει να διέπουν τα μέλη μιας «νέας» συλλογικότητας. Παράλληλα με την επιθυμία του αφηγητή για αυτόνομο και διαφοροποιημένο προσδιορισμό της ταυτότητας του, διαφαίνεται και η απόπειρα για «ανακατασκευή» των γνωρισμάτων που θα διακρίνουν τα άτομα της συλλογικότητας των εξόριστων. Ο αφηγητής του ποιήματος «Αλεξάνδροσρόϊ» προτρέπει τους εξόριστους να διακατέχονται από διάθεση υψηλής νοηματικής επένδυσης στη ζωή και «δέσμευσης» τους σε ένα πιο ηθικό πεδίο δράσης.

⁷¹⁵ Ο Αλεξάνδρου, σε άρθρο του δημοσιευμένο το 1960 στις στήλες του περιοδικού *Καινούργια Εποχή*, επισημαίνει ότι η πολιτική του ιδεολογία διαπνέεται κατεξοχήν από έντονα αισθήματα ανθρωπισμού. Συγκεκριμένα, ο ποιητής αναφέρει: «Κι αν κατόρθωνα να ριζώ και τον ελάχιστο κόκκο τσιμέντου για να στρωθεί ο δρόμος από τον homo sapiens στον homo humanus, θα έλεγα πώς η ζωή μου δεν πήγε του χαμού». Το απόσπασμα αντλείται από το βιβλίο του Ραυτόπουλου. Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, *Άρης Αλεξάνδρου...*, ό. π., σ. 193. Σύμφωνα με τον Ραυτόπουλο, οι γενικότερες ουμανιστικές αντιλήψεις του ποιητή επιβεβαιώνονται και από ένα ακόμη γεγονός. Κατά τη δημοσίευση της συλλογής *Ευθύτης Οδών* (1959) του Αλεξάνδρου, το βιβλίο φέρει την επωνυμία ενός φανταστικού εκδοτικού οίκου. Ο οίκος αυτός είναι ο «Homo humanus». Ερμηνεύοντας την εν λόγω επιλογή του ποιητή, ο Ραυτόπουλος αναφέρει: «Μέσα στα τείχη και τις διαιρέσεις ενός κόσμου που απανθρωπίζεται, ο εντοιχισμένος ποιητής επιμένει με κάθε λέξη του – ως και με το όνομα του φανταστικού εκδοτικού οίκου – στο αίτημα της επικοινωνίας, αλλά χωρίς σημαδεμένους κώδικες, στην όντως ελεύθερη συζήτηση και στην ουσιαστική παιδεία. Αυτό θεωρεί ουμανισμό, για την ακρίβεια κατεύθυνση προς τον εξανθρωπισμό του ανθρώπου, προς τον ελεύθερο και ανοιχτό άνθρωπο. Και αυτή η ιδέα, η κατεύθυνση είναι ασυμβίβαστη με τη στράτευση: *Η πολιτική ένταξη διαφθείρει λίγο – λίγο τον άνθρωπο. Βασισμένη στη διαλεκτική της ιστορικής αναγκαιότητας, η ένταξη ποδοπατάει τον ουμανισμό*, έγραψε (στα γαλλικά) σ' ένα σημείωμα για τον ξένο αναγνώστη στη γαλλική έκδοση του *Κιβώτιου*». Στο ίδιο, σ. 193. Το ουμανιστικό αίσθημα, που η *Άγωνα γραμμή* (1952) αποπνέει, έχει επισημανθεί και σε κριτικά κείμενα της δεκαετίας του '70. Η ποίηση του Αλεξάνδρου θα χαρακτηριστεί ως: «(...) γνήσια, αληθινή, βαθιά ανθρώπινη, (...)», και ως «(...) μια ποίηση με ανθρώπινες διαστάσεις που δεν προσποιείται και δεν κάνει δημαγωγία», «περισσότερο ουμανιστική παρά μαρξιστική. (...) που ερευνά την προσωπική, αταξική ηθική». Τα αποσπάσματα των άρθρων αντλούνται από το βιβλίο του Ραυτόπουλου. Στο ίδιο, σ. 342, 344, 348 αντίστοιχα.

⁷¹⁶ Ο Δ. Ν. Μαρωνίτης παρουσιάζει τα γνωρίσματα του ιδεολογικού συστήματος που προωθεί η *Άγωνα γραμμή* (1952): «ο υπερρεαλιστικός κομμουνιστικός ανθρωπισμός του Ελνάρ, ο μεταφυσικός διαχρονικός ανθρωπισμός του Έλιοτ και, προπάντων, ο επαναστατικός ανθρωπισμός του Μαγιακόφσκι». Βλ. Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης, *Ποιητική και πολιτική ηθική. Πρώτη μεταπολεμική γενιά. Αλεξάνδρου – Αναγνωστάκης – Πατρίκιος*, Κέδρος, Αθήνα ³1984, σ. 55.

Οφείλουμε, ωστόσο, να ομολογήσουμε ότι ο παραπάνω συλλογισμός παραμένει, με βάση την ανάγνωση του ποιήματος, εν πολλοίς αυθαίρετος. Αυτό διότι διαβάζοντας κανείς το ποίημα είναι σε θέση να αντιληφθεί την κριτική που ασκείται από τον αφηγητή προς τις συμπεριφορές και πρακτικές κάποιων προσώπων της συλλογικότητας των εξόριστων. Ως αναγνώστες, όμως, δεν μπορούμε να διακρίνουμε ξεκάθαρα κειμενικά στοιχεία που να χαρακτηρίζουν την ταυτότητα των μελών μιας «νέας» συλλογικότητας. Παρόλα αυτά, επιμένουμε πως η «εσωτερική» απομόνωση που έχει επιβληθεί στον ποιητή, θα μπορούσε να εκληφθεί και ως μια πράξη προσέγγισης των ανθρώπων⁷¹⁷ (εννοούμε των συγκρατούμενων στην περίπτωση του Αλεξάνδρου). Η ετερότητα του αφηγητή στο ποίημα θα μπορούσε να περιγραφεί και με ιδιαίτερα θετικό τρόπο. Μέσω της αφηγηματικής ανάγνωσης, συμπεραίνουμε ότι η «εσωτερική εξορία» και απομόνωση αποδεικνύονται τελικά πράξεις που φέρνουν τον αφηγητή πιο κοντά στο πραγματικό πρόσωπο της ανθρώπινης συλλογικότητας⁷¹⁸ και τον συνδέουν με δεσμούς αγάπης και αλληλεγγύης απέναντι στους συγκρατούμενους του.⁷¹⁹

Συμπερασματικά, αξίζει να αναφερθεί ότι στη συγκεκριμένη ενότητα του κεφαλαίου ασχοληθήκαμε με τους τρόπους αφηγηματικής αναπαράστασης της συλλογικότητας των εξόριστων σε δύο ποιήματα που γράφει ο Αλεξάνδρου ως εξόριστος. Προσπαθήσαμε να δώσουμε απαντήσεις σε τρία ερευνητικά ζητούμενα.

⁷¹⁷ Για να θυμίσουμε τα λόγια του Edward W. Said: «[...] όταν ένας διανοούμενος βρίσκεται σε τόσο περιθωριακή θέση όσο κι ένας πραγματικός εξόριστος, γίνεται απείρως πιο ευαίσθητος απέναντι στον ταξιδευτή παρά στον δυνάστη, απέναντι στην προσωρινότητα και το ρίσκο παρά στη συνήθεια, απέναντι στην καινοτομία και τον πειραματισμό παρά στο αυταρχικό status quo». Βλ. Edward W. Said, *Διανοούμενοι και εξουσία. (Διαλέξεις Reith)*, μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, Scripta, Αθήνα 2^η 1999, σ. 82.

⁷¹⁸ Το θεματικό μοτίβο του εξόριστου, που δεν υποκρίνεται και δεν ωραιοποιεί καταστάσεις, προκειμένου να έχει την εύνοια των παράνομων κομματικών στελεχών της εξορίας, έρχεται κι επανέρχεται γενικότερα στην ποίηση του Αλεξάνδρου. Αυτός ο τύπος εξόριστου εμφανίζεται να συνδέεται πιο ουσιαστικά με τα μέλη της συλλογικότητας. Αποδεσμευμένος από την ανάγκη να υιοθετεί τις αντιλήψεις των κομματικών στελεχών, ο ίδιος μπορεί να «αφουγκραστεί» ευκολότερα τις αλήθειες των συγκρατούμενων του. Κάτι ανάλογο περιγράφεται στο ποίημα «Η αναμμένη λάμπα». Το ποίημα περιλαμβάνεται στη συλλογή *Ευθύτης Οδών* (1959). Ο αφηγητής του ποιήματος επισημαίνει χαρακτηριστικά: *Εσείς που άλλα λέγατε στους φίλους σας κι άλλα στην καθοδήγηση / θ' αναγνωρίσετε μια μέρα πώς εγώ / είμωνα μονάχα παραλήπτης / των όσων μούστελναν γραμμένα με λεμόνι / οι φυλακισμένοι / και των δύο ημισφαιρίων.* Και συνεχίζει ο αφηγητής του ίδιου ποιήματος: *Αν μου πρέπει τιμή / είναι που είχα πάντοτε τη λάμπα αναμμένη μέσα στην κάμαρά μου / κ' έκανα την εμφάνιση των μυστικών τους μνημάτων / κρατώντας τις λογοκριμένες τους γραφές πάνω από τη φλόγα.* Βλ. Άρης Αλεξάνδρου, *Ποιήματα (1941 – 1974)*, ό. π., σ. 116.

⁷¹⁹ Και το θεματικό μοτίβο του ουσιαστικού ενδιαφέροντος ενός συντρόφου προς τον άλλο εμφανίζεται αρκετά συχνά στο συνολικότερο ποιητικό έργο του Αλεξάνδρου. Δειγματοληπτικά, θα αναφέρουμε μία τέτοια περίπτωση, που εντοπίζεται στο ποίημα «Ανεπίδοτα Γράμματα» της *Άγονης Γραμμής* (1952). Στο ποίημα, ο αφηγητής, περιγράφοντας τα συναισθήματα του την ώρα που παίρνουν κάποιο σύντροφο του για το στρατοδικείο, διατυπώνει ενδεικτικά: *Ένωσα τη βέρα στο μεσιανό του δάχτυλο. / Πρώτη φορά μου παίρνανε / τόσο χρυσάφι μέσα από τα χέρια. Στο ίδιο, σ. 33.*

Αρχικά, εξετάσαμε το πώς παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της συλλογικότητας των εξόριστων στα δύο ποιήματα. Καταλήξαμε στις ακόλουθες διατυπώσεις: στο ποίημα «Αλεξανδροστρόϊ», ο συγγραφέας παρουσιάζει τους εξόριστους να έχουν έντονα συγκρουσιακές σχέσεις μεταξύ τους. Τα άτομα της ομάδας φτάνουν σε σημείο να απομονώνουν συντρόφους τους από το σώμα της συλλογικότητας. Ο λόγος της «εκδίωξης» των συντρόφων έγκειται στο ότι οι ίδιοι διαφωνούν με τις απόψεις ατόμων του παράνομου κομματικού μηχανισμού εντός του νησιού εξορίας. Εξαιτίας των συγκεκριμένων στρατηγικών που εφαρμόζαν άτομα της συλλογικότητας εις βάρος άλλων ατόμων της ομάδας, ο Αλεξάνδρου υπαινίσσεται ως χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ταυτότητας, κάποιων ατόμων της συλλογικότητας, τη μικρότητα, τη «στενομυαλιά», τον φανατισμό και τη μισαλλοδοξία. Υποστηρίχθηκε, ακόμη, ότι ο συγγραφέας προτείνει εμμέσως τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που πρέπει να διέπουν τα άτομα μίας «νέας» συλλογικότητας. Στο ποίημα «Η στενογραφία της νεκρής ζώνης», ο Αλεξάνδρου παρουσιάζει τους εξόριστους να νιώθουν ηττημένοι καθώς έχουν πλήρως συνειδητοποιήσει τη δυσμενή έκβαση των κοινωνικών συνθηκών και το αδιέξοδο της πάλης τους.

Το δεύτερο ερευνητικό ζητούμενο, που εξετάσαμε, σχετίζεται με την ανίχνευση της σχέσης που έχει ο τρόπος παρουσίασης των γνωρισμάτων της συλλογικότητας στα ποιήματα του Αλεξάνδρου με τους τρόπους που η αριστερά της περιόδου επεδίωκε να παρουσιάσει τους εξόριστους. Η αριστερά προέβαλε τη συντροφικότητα και τη συνοχή της ομάδας των κρατούμενων, ως βασικά στοιχεία της ταυτότητάς τους. Επιπροσθέτως, η αριστερά επεδίωκε να παρουσιάσει τους εξόριστους να διαπνέονται από έντονη αγωνιστική δράση και να πιστεύουν σε μια οπτιμιστική μελλοντολογία ως προς την έκβαση του αγώνα. Επομένως, συμπεραίνουμε ότι ο τρόπος παρουσίασης της συλλογικότητας από τον Αλεξάνδρου έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την «εικόνα» της συλλογικότητας που η αριστερά προωθούσε σχετικά με τα εξόριστα μέλη της.

Τέλος, σχετικά με το τι σηματοδοτεί ο τρόπος αφηγηματικής αναπαράστασης της συλλογικότητας στον Αλεξάνδρου για την ίδια την ποιητική αφήγηση, τείνουμε να καταλήξουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα: η ποιητική αφήγηση συνιστά έναν λόγο αντιρρητικό ως προς την εικόνα του κρατούμενου που προωθεί η αριστερά της περιόδου. Υπό αυτό το πρίσμα, η αφήγηση του Αλεξάνδρου είναι ενδεικτική για τον τρόπο με τον οποίο η λογοτεχνική γραφή μετατρέπεται συχνά σε «εργαλείο»

επαναστατικής αντίδρασης και κριτικής απέναντι στα χαρακτηριστικά της συλλογικότητας των πολιτικών εξόριστων. Δεδομένου, μάλιστα, ότι η σύγχρονη ιστορική έρευνα επιβεβαιώνει τις «καταγγελίες» του Αλεξάνδρου, η αφήγηση αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Αυτό διότι με το πέρασμα των χρόνων, αυτού του είδους οι «ρήξεις» θα αρχίσουν να γίνονται ανακοινώσιμες πια από τους ίδιους τους εμπλεκόμενους και ευρέως γνωστές στην ελληνική κοινωνία. Τα ζητήματα, ωστόσο, των εσωκομματικών αντιθέσεων και κυρίως των συνεπειών τους στους «πρωταγωνιστές» της βίωσης των γεγονότων, αποτελούν ακόμα και σήμερα ζητήματα ταμπού στην εξέλιξη και πορεία της αριστεράς. Συνεπώς, η όποια λογοτεχνική αφήγηση καταπιάνεται, και μάλιστα σε ένα τόσο πρώιμο χρονικό πλαίσιο όπως η δεκαετία του 1940, με αυτή την πλευρά της ιστορίας του αριστερού χώρου συνιστά μια «πρωτότυπη» ποιητική μαρτυρία.

5. Κείμενα που παρουσιάζουν τα στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας στο πλαίσιο μιας παρηγορητικής λογικής

Θα ανιχνεύσουμε τους τρόπους αφηγηματικής αναπαράστασης της συλλογικότητας στα εναπομείναντα ποιητικά κείμενα⁷²⁰ της περιόδου που εξετάζουμε. Υπενθυμίζουμε ότι ασχολούμαστε με ποιητικά κείμενα, που απηχούν με ευδιάκριτο τρόπο τις εμπειρίες της Μακρονήσου.

Αρχικώς, υποστηρίζουμε ότι στα εναπομείναντα κείμενα η συλλογικότητα των κρατούμενων δεν παρουσιάζεται με αρνητικούς όρους. Η αφήγηση δεν αναδεικνύει αρνητικές συμπεριφορές και νοοτροπίες των εξόριστων. Οι συγγραφείς προβάλλουν τους κρατούμενους να διακατέχονται από συντροφικότητα και αλληλεγγύη κατά τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση, στο πλαίσιο παραμονής τους στη Μακρόνησο. Το θεματικό μοτίβο της αλληλέγγυας και απολύτως ενωμένης συλλογικότητας των έγκλειστων απαντάται σε όλες τις ποιητικές αφηγήσεις που εξετάζουμε στην παρούσα ενότητα του κεφαλαίου. Ας αναδείξουμε το εν λόγω μοτίβο σε κάθε μία από αυτές.

⁷²⁰ *Μάχη στην άκρη της νύχτας. Το χρονικό της Μακρονήσου* (1952) του Λειβαδίτη, *Συρματοπλέγμα* (1957) του Σπυρόπουλου. Και τα ποιήματα: «Γράμμα στο Ζολιό – Κιουρί» του Ρίτσου, «Απλή κουβέντα» και «Παραμονή Χριστουγέννων» του Λειβαδίτη και τα 26 ποιήματα του Καρούσου που συμπεριλαμβάνονται στη συλλογή *Περιμένω: ποιήματα* (1979).

Ανάλογα γνωρίσματα συντροφικότητας και αλληλεγγύης φαίνεται να έχουν καλλιεργήσει τα άτομα της ομάδας των εξόριστων, σύμφωνα με την άρθρωση του ποιητικού λόγου του Λειβαδίτη. Στο ποίημα «Απλή κουβέντα», της συλλογής *Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο* (1956), ο αφηγητής, απευθυνόμενος στη μητέρα του, της γνωστοποιεί το ηθικό καθήκον των μελών της ομάδας για αλληλοβοήθεια. Ο αφηγητής τονίζει ότι οι κρατούμενοι είναι υποχρεωμένοι να υποστηρίζονται και να ενισχύονται αμοιβαία. Το αίσθημα των μελών για αμοιβαία συμπαράσταση επιβεβαιώνεται αφηγηματικά από την παράθεση συγκεκριμένων αφηγούμενων περιστατικών, που αποδεικνύουν όχι μόνο την ηθική⁷²¹ αλλά και την υλική υποστήριξη του ενός προς τον άλλο. Εύγλωττο παράδειγμα αφηγηματικής αναπαράστασης της έμπρακτης δοτικότητας, ενός εξόριστου προς έναν άλλο, παρατηρούμε στο ποίημα «Απλή κουβέντα». Ο αφηγητής επιβεβαιώνει στη μητέρα του ότι χάρισε κάποια δικά του υλικά αγαθά σε έναν άλλο εξόριστο. Ο συγκρατούμενος του αφηγητή τα είχε περισσότερο ανάγκη: (...) *ξέρεις, τὰ γάντια, μάνα, που μας έπλεξες δέ θα τὰ φο - / ρέσουμε / τὰ δώσαμε σ' έναν σύντροφο πού φευγε για στρατοδικείο / του δώσαμε ακόμα μιά κονσέρβα (...)*.⁷²² Η σταθερή «πρόσδεση» της ποίησης του Λειβαδίτη στο «άρμα» της κειμενικής παρουσίασης μιας ενοποιημένης όψης της συλλογικότητας των κρατουμένων επιβεβαιώνεται και από επιπρόσθετα ποιητικά τεκμήρια. Στο ποίημα «Παραμονή Χριστουγέννων», της συλλογής *Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο* (1956), περιγράφεται το εξής περιστατικό: την ώρα που οι εξουσιαστές του στρατοπέδου προτρέπουν έναν εξόριστο να πάρει κατάλληλη θέση μπροστά στο συρματοπλέγμα για να τον εκτελέσουν, εκείνος προβαίνει σε μια πράξη που υπερβαίνει το ατομιστικό ενδιαφέρον και τον κοινό κώδικα συμπεριφοράς ενός ανθρώπου καταδικασμένου σε θάνατο. Η πράξη σχετίζεται με την προσφορά ενός προσωπικού αντικειμένου, του ρολογιού του, σε έναν άλλο εξόριστο. Στην πράξη εμπεριέχονται στοιχεία αλληλεγγύης, τα οποία εκπηγάζουν από πραγματική φροντίδα και ενδιαφέρον προς τον συγκρατούμενο που

⁷²¹ Στο ποίημα «Παραμονή Χριστουγέννων», της ίδιας συλλογής, ο αφηγητής παραθέτει μια ενδεικτική σκηνή της αμοιβαίας ηθικής υποστήριξης των εξόριστων. Η σκηνή εκτυλίσσεται βραδινή ώρα, που *τό στρατόπεδο φόρεσε την κουρελιασμένη χλαίνη της ομίχλης*. Μια ομάδα εξόριστων βρίσκεται σε ένα από τα αντίσκηνα. Εκεί, οι ίδιοι μοιράζονται τις πίκρες, τα τσιγάρα τους. Όπως ο αφηγητής ομολογεί, δίνεται στους συγκρατούμενους η ευκαιρία και η δυνατότητα να: (...) *ακουμπήσουμε τήν καρδιά μας σε μιά διπλανή καρδιά / όπως τό βράδυ ακουμπάνε οι κουβέρτες και τὰ όνειρα (...)*. Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση, 1950 – 1966, ό. π.*, σ. 113.

⁷²² Στο ίδιο, σ. 107.

θα επιζήσει.⁷²³ Στο σημείο αυτό, θα παρουσιαστεί η εκτύλιξη της συγκεκριμένης σκηνης: *τό παιδί μέ τά σπυριά προχωράει / στή θέση του μένουν δυό χνάρια από αρβύλες / πού σέ λίγο θά τά σβήσει η βροχή / ένα χέρι γλυστράει το ρολόι του στήν παλάμη σου / δέ θα μου χρειαστεί λέει – αντίο (...).*⁷²⁴ Στους αμέσως επόμενους στίχους του ποιήματος, ο αφηγητής τονίζει τη σπουδαιότητα της βίωσης θετικών στιγμών μεταξύ της ομάδας. Οι θετικές στιγμές αποτελούν τελικά εμπειρία, που επιδρά καταλυτικά στις συνειδήσεις των υποκειμένων. Η εμπειρία αυτή ενδυναμώνει ψυχικά τους διωκόμενους και τους καθιστά ικανότερους να αντιμετωπίσουν τις τραυματικές συνθήκες ζωής της εξορίας και το ενδεχόμενο ενός επικείμενου θανάτου: *Είκοσι άνθρωποι κουβαριασμένοι μέσ σ' ένα αντίσκηνο / δέ μπορείς νά σαλέψεις ούτε τή γλώσσα σου / μά είναι πολλά χέρια να μοιράσεις τήν πίκρα σου / πολλές οι ανάσες νά ξεχνάς τη βροχή. / Έχει αρκετή θέση / γιά νά πεθάνεις.*⁷²⁵

Ως αναγνώστες βρισκόμαστε αντιμέτωποι με τη συγκεκριμένη «οπτική γωνία», κατά την παρουσίαση όψεων της συλλογικότητας των κρατούμενων, σε μια ακόμα ποιητική συλλογή που γράφει ο Λειβαδίτης ως εξόριστος. Η συλλογή *Μάχη στην άκρη της νύχτας* (1952) εμπλουτίζεται με γεγονότα που πιστοποιούν τα αισθήματα φιλίας, στοργής και «αχαλίνωτης» αφοσίωσης του ενός συντρόφου προς τους άλλους. Στη συλλογή περιγράφεται η περίπτωση ενός εξόριστου που ξυλοκοπείται άγρια, προκειμένου να δώσει στις αρχές του στρατοπέδου πληροφορίες σχετικές με τους συντρόφους του. Ο κρατούμενος θα προτιμήσει να κόψει τη γλώσσα του, παρά να προδώσει άλλα άτομα της ομάδας. Το παρακάτω απόσπασμα αποτελεί παραδειγματική σκηνή της μαρτυρικής αυτοθυσίας του εξόριστου προς όφελος των υπόλοιπων κρατούμενων: *Ο λοχαγός λέει: μίλησε / ο βούρδουλας λέει: μίλησε / η νύχτα του λέει: μίλησε / μά η νύχτα είναι λίγη / οι σύντροφοι πολλοί / κί έκοψε με τα δόντια του τη γλώσσα / όπως θα κάνατε κι εσείς. / Μήν κοιμηθείς απόψε σύντροφε /*

⁷²³ Εκτός από τα στοιχεία αλληλεγγύης που εμπρικλείονται σε μια τέτοια πράξη, κατά την επιτέλεση της συγκεκριμένης ενέργειας του μελλοθάνατου εντοπίζουμε και την αποπομπή ενός «ανώτερου» μηνύματος ανθρωπισμού. Το μοτίβο αφηγηματικής ανάδυσης «ύψιστων» μηνυμάτων, μέσω των εγχειρημάτων ή των τελευταίων γραπτών μηνυμάτων των ανθρώπων που γνωρίζουν ότι πρόκειται να εκτελεστούν, απαντάται σε μηνύματα και πράξεις ανθρώπων καταδικασμένων σε θάνατο, σε πολλά μέρη της Ευρώπης, κατά την περίοδο της ναζιστικής κατοχής. Το γεγονός αυτό αναδεικνύεται στην μελέτη του Μισέλ Μπόρβιτς. Ο τελευταίος αναφέρεται σε έναν «αυθόρμητο και γενικό χαρακτήρα του κοινωνικού φαινομένου που χαρακτηρίζεται από την επιθυμία των μελλοντικών θυμάτων να μην πεθάνουν δίχως να αφήσουν ένα ανώτερο μήνυμα σε εκείνους που θα διασωθούν από τον πόλεμο». Βλ. Michel Borwicz, *Écrits des condamnés à mort sous l'occupation Nazie (1939 – 1945)*, Gallimard, Παρίσι 1973, σ. 8.

⁷²⁴ Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση, 1950 – 1966, ό. π.*, σ. 112.

⁷²⁵ Στο ίδιο, σ. 112.

*ποιος ξέρει αν θα ζαναϊδωθούμε / βάλε αυτό το σπιρτόξυλο / να σου κρατάει τα βλέφαρα ανοιχτά.*⁷²⁶

Η επίτευξη μιας τέλει και αρμονικής συνύπαρξης των έγκλειστων, στο στρατόπεδο της Μακρονήσου, θα αναδειχθεί και στο *Συρματόπλεγμα* (1957) του Σπυρόπουλου. Στη συλλογή, η αλληλεγγύη και η αφοσίωση του ενός συντρόφου προς τον άλλο αναδεικνύονται ως τα βασικά στοιχεία ταυτότητας των εξόριστων. Στο εναρκτήριο ποίημα «Νύχτα στο στρατόπεδο», ο αφηγητής, περιγράφοντας μια αποπνικτική νύχτα στο νησί,⁷²⁷ δε θα παραλείψει να προβάλει τα χαρακτηριστικά που διέπουν τη συλλογικότητα, στην οποία και ο ίδιος εντάσσεται. Ο αφηγητής, χρησιμοποιώντας το εκφραστικό σχήμα της προσωποποίησης της νύχτας, θα τονίσει το αίσθημα ανησυχίας⁷²⁸ και οργής,⁷²⁹ που κυριαρχεί στις συνειδήσεις των κρατούμενων.⁷³⁰ Ωστόσο, αυτά τα συναισθήματα δυσφορίας δε φαίνεται να επιδρούν αρνητικά και να επηρεάζουν δυσάρεστα τις σχέσεις των έγκλειστων. Οι δυσάρεστες καταστάσεις, που τα υποκείμενα βιώνουν, φαίνεται να λειτουργούν ακόμη πιο ενοποιητικά για τα μέλη της ομάδας. Η βίωση της τραυματικής εμπειρίας, την οποία καλούνται να διαχειριστούν τα πάσχοντα υποκείμενα, συνεισφέρει στην ανάπτυξη συναισθημάτων αλληλεγγύης και αγάπης μεταξύ των κρατούμενων. Όπως προκύπτει από την αφήγηση του ποιήματος: *Νύχτα στο στρατόπεδο / πού ενώνει δύο χέρια / και δύο μάτια προφέρουν: Αγάπη.*⁷³¹

Και στα ποιήματα της συλλογής *Περιμένω: ποιήματα* (1979) του Καρούσου, ο συγγραφέας επιλέγει να προβάλλει τη συλλογικότητα των εξόριστων να διακατέχεται από αισθήματα αλληλεγγύης και συντροφικότητας. Οι εξόριστοι κυριεύονται από ανάλογες ψυχικές διαθέσεις προς τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας τους. Αυτό επιβεβαιώνεται από ένα αφηγούμενο περιστατικό που εντοπίζουμε στο ποίημα «Σύντροφος αδικοσκοτωμένος». Στην περίπτωση που ένας έγκλειστος θανατωθεί από τους βασανιστές, ο νεκρός σύντροφος θα τύχει ιδιαίτερης φροντίδας και μεταχείρισης

⁷²⁶ Στο ίδιο, σ. 26 – 27.

⁷²⁷ *Νύχτα στο στρατόπεδο / πού ο κόσμος αφουγκράζεται / τή βαρειά της ανάσα.* Βλ. Τάσος Σπυρόπουλος, *Συρματόπλεγμα*, ό. π., σ. 5.

⁷²⁸ Οι στίχοι του ποιήματος είναι ενδεικτικοί: *Νύχτα / φορτωμένη βήματα / πού πηγαινοέρχονται δίχως τέλος.* Στο ίδιο, σ. 5.

⁷²⁹ *Νύχτα οργισμένη / μέ τά μάτια νγρά / απ' τό αίμα πού στάζει.* Στο ίδιο, σ. 5.

⁷³⁰ Τα αφηγούμενα περιστατικά λαμβάνουν χώρα σε ένα στρατόπεδο. Αυτό επιβεβαιώνεται από τον τίτλο του ποιήματος, «Νύχτα στο στρατόπεδο», και από επιπρόσθετα αφηγηματικά τεκμήρια: *Νύχτα / τυλιγμένη σε σύρματα / καρφωμένη μέ λόγχες.* Στο ίδιο, σ. 5.

⁷³¹ Στο ίδιο, σ. 5.

από τους εν ζωή κρατούμενους. Το ασίγαστο και ειλικρινές ενδιαφέρον μεταξύ των μελών εξακολουθεί να υφίσταται, ακόμη κι όταν ένας σύντροφος είναι νεκρός. Οι αντίξοες συνθήκες της εξορίας δε φαίνεται να λειτουργούν ως εμπόδιο στο να προσφέρουν οι υπόλοιποι κρατούμενοι τις απαραίτητες και πρέπουσες τιμές στον νεκρό. Οι κρατούμενοι, παρακάμπτοντας τις συνθήκες αυτές, εφευρίσκουν τρόπους να αποδώσουν τα δέοντα στους νεκρούς. Ο αφηγητής αναφέρει: *Δέν έχουμε λουλούδια, αδικοσκοτωμένε σύντροφε. / Τά βράχια τούτα πάνω πού μας κάρφωσαν / Λουλούδια μας χαρίζουν τήν αρμύρα τους / και τήν σκληράδα και τήν κάψα. / Μέ λίγα σκίνα σκονισμένα κι αρρωσιάρικα / ο πόνος μας εμπόρεσε κάπως νά σέ στολίσει... / Περήφανα τά νιάτα σέ σηκώσανε / στά δυνατά τους μπράτσα / νά σέ διαβούν μπρός από τά πηχτά τετράγωνα / του βραδινού προσκλητηρίου.*⁷³²

Κάποιες ποιητικές αφηγήσεις, που εξετάζουμε στην παρούσα ενότητα, αναδεικνύουν κι επιπρόσθετα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ταυτότητας της ομάδας των εξόριστων. Οι κρατούμενοι παρουσιάζονται δυναμικοί και με αγωνιστική διάθεση. Παρά τις σωματικές και ψυχικές δοκιμασίες που υφίστανται, οι εξόριστοι εξακολουθούν να μάχονται με αποφασιστικότητα και δεν εγκαταλείπουν την πάλη με τον «εχθρό». Η αγωνιστική διάθεση που χαρακτηρίζει τα μέλη της συλλογικότητας επισημαίνεται, εκ μέρους του συγγραφέα, στη συλλογή *Συρματοπλεγμα* (1957). Στο ποίημα «Στους πέντε», ο αφηγητής, απευθυνόμενος σε έναν συκρατούμενό του, τονίζει ότι οι πρακτικές «αναμόρφωσης» δε δύναται να επιφέρουν μεταβολές και να θίξουν στο ελάχιστο το αίσθημα αγωνιστικότητας, που κυριαρχεί στις συνειδήσεις των θυμάτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο συγγραφέας προβάλλει αφηγηματικά τη συλλογικότητα των κρατούμενων να εμφανίζει ως βασικό στοιχείο ταυτότητας τη μαχητικότητα και την αγωνιστική διάθεση.⁷³³ Τα σωματικά βασανιστήρια, στα οποία οι βασανιστές υποβάλλουν τους εξόριστους, καθώς και οι ποικίλες εφαρμοσμένες ψυχολογικές δοκιμασίες, προκειμένου οι εξουσιαστές να αποσπάσουν τις επιθυμητές

⁷³² Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω...*, ό. π., σ. 56.

⁷³³ Ο Σπυρόπουλος παρουσιάζει με ανάλογα στοιχεία ταυτότητας τους εξόριστους και σε άλλο ποίημα της συλλογής. Στο ποίημα «Εξορία» είναι έκδηλο ότι το αγωνιστικό φρόνημα των υποκειμένων δεν έχει καμφθεί, παρά τις κακουχίες που οι ίδιοι αντιμετωπίζουν, ως οι πιο «μισητοί εχθροί» του έθνους. Ο αφηγητής τονίζει ότι ο εκάστοτε κρατούμενος δύναται να παραβλέψει και να υπερνικήσει ακόμη και την ασθένεια που τον καταβάλλει, προκειμένου να μη σταματήσει να αγωνίζεται. Οι υπερφυσικές ιδιότητες των εξόριστων παρουσιάζονται κειμενικά ως εξής: *Ένας πολιτικός εξόριστος / στέλνει στό διάλογο τά δέκατα / και δίνει μιά γερή γροθιά / πάνω στά δόντια της αρρώστειας του / τσακίζοντας / μουρμούρες / και παράπονα. / Στέκει / μέ θυμωμένο πρόσωπο / μπροστά στον εαυτό του / επιθεωρώντας τά βήματα / τήν κάθε του κουβέντα / τήν κάθε του πράξη. / Υπολογίζει. / Αλλάζει τίς φρουρές του. / Αγρυπνεί. / Κάθε στιγμή δίνει μιά μάχη.* Βλ. Τάσος Σπυρόπουλος, *Συρματοπλεγμα*, ό. π., σ. 28 – 29.

πληροφορίες από τους κρατούμενους, δε θα σταθούν ικανά να μεταστρέψουν και να κάμψουν το αγωνιστικό φρόνημα των εξόριστων. Το φρόνημα αυτό, μάλιστα, ενισχύεται αφηγηματικά, αν κανείς συνυπολογίσει ότι οι έγκλειστοι φαίνεται να μη νιώθουν πίκρα ή τρόμο, εξαιτίας των διαδικασιών που καλούνται να αντιμετωπίσουν. Ακόμη και στην περίπτωση θανάτωσής ενός, εκ των συντρόφων, το γεγονός αντιμετωπίζεται από τον ίδιο και τους υπόλοιπους με γενναιότητα και χαμόγελα. Η ανάγκη υστεροφημίας δε φαίνεται να διακατέχει τις συνειδήσεις των ανιδιοτελών αγωνιστών. Στο ποίημα «Στους πέντε» αναφέρεται χαρακτηριστικά: *Δέν είσαι σύ / όταν τά ρόπαλα χτυπάνε τά πλευρά σου / όταν οί λόγγες σέ προστάζουν: μίλα. / Δέν είσαι σύ, / δυό τρομαγμένα μάτια πού ψάχνουν νά κρυφτούν, / δέν είσαι σύ δυό δάκρυα. / Εσύ πεθαίνεις / μ' ένα χαμόγελο ορθός / μέσα στή νύχτα / χωρίς ποτέ νά μάθουν τ' όνομά σου.*⁷³⁴ Η αγωνιστικότητα των κρατούμενων τεκμηριώνεται και από άλλο σημείο της αφήγησης του ίδιου ποιήματος. Ο αφηγητής, χρησιμοποιώντας το σχήμα της υπερβολής, υποστηρίζει ότι ακόμη κι ένας νεκρός κρατούμενος, αν είχε τη δυνατότητα να επιλέξει, θα διάλεγε να ξαναζήσει τις εφιαλτικές εμπειρίες του κολαστηρίου της Μακρονήσου. Η εικασία του αφηγητή, σχετικά με την υποθετική επιλογή ενός θανόντος συντρόφου, μεγιστοποιεί το στοιχείο δυναμισμού που διακατέχει τους εξόριστους: *Κι όμως, σύντροφέ μου, τό ξέρω: / Αν είτανε γιά μία στιγμή / τά χέρια σου νά τίνιζαν τό θάνατο / θά πορευόσουνα τον ίδιο δρόμο πάλι, / τά ίδια βήματα / νάρθεις εδώ.*⁷³⁵

Και στο ποίημα «Όρκος», της ίδιας συλλογής, η αφήγηση, ξετυλίγοντάς μας ένα περιστατικό επίθεσης των βασανιστών του στρατοπέδου σε έναν εξόριστο,⁷³⁶ προβάλλει τη διάθεση του αφηγητή και των υπόλοιπων για συνέχιση του αγώνα.⁷³⁷

⁷³⁴ Στο ίδιο, σ. 16.

⁷³⁵ Στο ίδιο, σ. 16.

⁷³⁶ Στην αφηγηματική διαδικασία παρουσιάζεται η περίπτωση ενός εξόριστου, που χτυπήθηκε ανελέητα από τους εξουσιαστές. Η αφήγηση κρίνεται παραστατική των σωματικών κακουχιών, που οι βασανιστές επέφεραν στον κρατούμενο. Ο εξόριστος παρουσιάζεται αφηγηματικά να έχει δόντια πού τσακίζονταν και νύχια πού μπήγονταν στό χώμα την ώρα που η φωνή του ακούγεται απ' άκρη σ' άκρη στή χαράδρα. Στο ίδιο, σ. 10.

⁷³⁷ Το αγωνιστικό φρόνημα των εξόριστων δεν κάμπτεται, ακόμη κι αν κάποιος από αυτούς θανατωθεί ή χτυπηθεί βάνουσα. Κάτι ανάλογο επιβεβαιώνεται στο ποίημα «Όρκος». Ο αφηγητής υποστηρίζει emphatically πως ο εκάστοτε πολιτικός κρατούμενος παραβλέπει και προσπερνά κάθε είδους κακουχίες. Ο κάθε εξόριστος πρέπει να εξακολουθεί να παλεύει σθεναρά και να βρίσκεται σε επαγρύπνηση, προκειμένου να επιτελέσει το χρέος του σε περίπτωση που χρειαστεί: *Ένας πολιτικός εξόριστος / πρέπει νά πνίγει τό κλάμα του, / νά δένει τήν πληγή του, / νά είναι πάντα έτοιμος.* Ο αφηγητής παραθέτει τις εφαρμοσμένες πρακτικές των κρατούμενων, προκειμένου να βρίσκονται σε ετοιμότητα και να επιδεικνύουν αγωνιστικότητα: *Ένας πολιτικός εξόριστος / πρέπει βέβαια νά ξεκουράζεται / κι όταν ακόμα οι δεσμοφύλακες διασχίζουν το στρατόπεδο / μέ τά βαριά τους βήματα, / κι αν είναι ακόμα νά ξυπνήσει απ' τίς κραυγές - / Πρέπει νά ξεκουράζεται.* Στο ίδιο ποίημα, ο αφηγητής τονίζει ότι ο

Παρά το ότι τη συγκεκριμένη νύχτα ένας κρατούμενος υπέστη σοβαρά σωματικά πλήγματα, οι υπόλοιποι εξόριστοι παρουσιάζονται αποφασισμένοι να εξακολουθήσουν να παλεύουν ενάντια στις υιοθετούμενες εξουσιαστικές στρατοπεδικές πρακτικές. Ο αφηγητής κάνει επίκληση κάποιων φυσικών και υλικών στοιχείων, που συνδέονται με τη ζωή του στην εξορία. Η επίκληση πραγματοποιείται, προκειμένου να ενισχυθεί η εγκυρότητα της μαρτυρίας και η υπόσχεση που ο αφηγητής θα καταθέσει δια στόματος όλων των κρατούμενων. Οι κρατούμενοι δεσμεύονται ως προς την εξακολουθητική τήρηση των αγωνιστικών τους συμπεριφορών ενάντια στους αντιπάλους. Το επόμενο βράδυ της συγκεκριμένης επίθεσης, παρά τον βαρύ σωματικό τραυματισμό του συντρόφου, οι επιζήσαντες κρατούμενοι εξακολουθούν να παλεύουν. Ο αφηγητής διαβεβαιώνει: *Ορκίζομαι / σ' αυτό τ' αστέρι πού κρυνώνει πάνωθ' μου / σέ μιά μπουκιά ψωμί πού μου θυμίζει τήν καρδιά σου / ορκίζομαι / όπως χτές / έτσι κι απόψε / νά κρατήσουμε τίς θέσεις μας.*⁷³⁸

Σε κάποιες ποιητικές αφηγήσεις, μάλιστα, οι εξόριστοι παρουσιάζονται ως ηρωοποιημένες μορφές. Ο θάνατος κάποιων ατόμων της ομάδας εκλαμβάνεται ως προσφορά στο κοινωνικό σύνολο. Τα κείμενα αναδεικνύουν ότι μέσω της απώλειας ενός συντρόφου θα επέλθουν μελλοντικά καλύτερες συνθήκες ζωής. Στο ποίημα «Θυμηθείτε», της συλλογής του Σπυρόπουλου, ένας νεκρός εξόριστος παρουσιάζεται ως μία ηρωοποιημένη μορφή, καθώς μέσω του θανάτου του θα επιτευχθεί η τεράστια συμβολή του στη μελλοντική επικράτηση της νίκης. Ο αφηγητής προτρέπει όσους επιζήσουν, όταν επέλθει η αλλαγή των παροντικών κοινωνικοπολιτικών συνθηκών, να θυμούνται, σε όλες τις μελλοντικές στιγμές της καθημερινότητας, τους εξόριστους που έχασαν τη ζωή τους στο στρατόπεδο της εξορίας: *Ένας σύντροφος πέθανε. / Θυμηθείτε. / Στο πρώτο σας φιλί / στο πρώτο σας βήμα / στο πρώτο σας τραγούδι / στήν πρώτη καλημέρα μέ τόν ήλιο. / Θυμηθείτε. / Αύριο / όταν θά χτίζετε το σπίτι σας / στο γαλάζιο μέλλον. / Θυμηθείτε. / Τό σύντροφο πού πέθανε απόψε / χωρίς όνομα / σέ τούτο τό κελλί.*⁷³⁹ Στη συλλογή του Σπυρόπουλου αναπτύσσεται μια ρητορική που έχει σκοπό να δώσει ιδιαίτερο νόημα στην απώλεια της ανθρώπινης ζωής.⁷⁴⁰ Κοινό

αγωνιστικός «παλμός» των εξόριστων δημιουργεί στους ίδιους αυξημένο αίσθημα χαράς, αξιοπρέπειας και αυτοεκτίμησης. Ο αφηγητής διατυπώνει τις πεποιθήσεις του: *Ένας πολιτικός εξόριστος, / κάθε στιγμή, / πρέπει νάχει ένα χαμόγελο, / νάναι περήφανος / κι όταν ακόμα τόν αρνούνται. Στο ίδιο, σ. 42, 43 αντίστοιχα.*

⁷³⁸ Στο ίδιο, σ. 11.

⁷³⁹ Στο ίδιο, σ. 14 – 15.

⁷⁴⁰ Το ιδιαίτερο νόημα, που εμπεριέχεται στην απώλεια της ανθρώπινης ζωής, φαίνεται να αναγνωρίζεται από τα άτομα που πρόκειται να θανατωθούν στο στρατόπεδο. Σε ανάλογα

τόπο σε αυτού του είδους τη ρητορική αποτελεί η ένταξη των νεκρών στο πάνθεον των ηρώων. Ο θάνατος ενός εξόριστου μετονομάζεται σε θυσία και αποκτά μεγαλύτερη σημασία από τη ζωή. Όσοι πεθαίνουν «πολεμώντας», ενώνονται με τα υπόλοιπα μέλη της συλλογικότητας των κρατούμενων και ταυτόχρονα οι ίδιοι ξεφεύγουν από τη θνησιμότητά τους.⁷⁴¹

Οι εξόριστοι παρουσιάζονται ως ηρωοποιημένες μορφές και στο απόσπασμα του ποιήματος του Ρίτσου «Γράμμα στο Ζολιό – Κιουρί», που δημοσιεύεται το 1950 στο περιοδικό *Ελεύθερα Γράμματα*. Στο ποίημα, η εκτέλεση μίας συντρόφισσας, από τους εξουσιαστές του στρατοπέδου, εκλαμβάνεται ως η μελλοντική προσφορά της στην ανθρωπότητα. Με αυτόν τον τρόπο, η συντρόφισσα Μαρία Λεοντίδου αποκτά χαρακτηριστικά μιας ηρωοποιημένης μορφής. Η εξόριστη, λίγο πριν χάσει τη ζωή της, φαίνεται αφηγηματικά να πραγματοποιεί μια μετάβαση από την άγνοια στη γνώση της ιδεολογικής αλήθειας. Η εξόριστη διαμορφώνει τη ζωή της, σύμφωνα με τη γνώση αυτή. Ο θάνατος προβάλλεται ως η θυσία της ηρώιδας, προκειμένου οι μεταγενέστερες γενιές να εξασφαλίσουν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Ως μελλοθάνατη η Μαρία σηματοδοτεί τον επικείμενο θάνατο ως πράξη κοινωνικής δραστηριοποίησης προς όφελος όλων, ανεξαιρέτως, των συνανθρώπων της. Όπως θα φανεί από τα λεγόμενά της, η ίδια έχει στερηθεί πλήρως τις ευχάριστες κι αξιοπρεπείς συνθήκες ζωής. Γεγονός που δεν παρεμποδίζει την πρόθεσή της να θανατωθεί. Αφηγηματικό στοιχείο που ασφαλώς και ενισχύει τα θετικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας της εξόριστης, αποδεικνύοντας απερίφραστα τη μεγαλοσύνη της και

συμπεράσματα καταλήγουμε, αν στρέψουμε την προσοχή μας στο ποίημα «Χθές τον τουφέκισαν». Στο ποίημα περιγράφεται η περίπτωση ενός κρατούμενου, τον οποίο πυροβόλησαν οι βασιανιστές. Ο αφηγητής θα επισημάνει ότι, τη στιγμή της ανθρωποκτονίας, το εξόριστο υποκείμενο θα αντιληφθεί την τεράστια σημασία που αποκτά ο θάνατός του. Η παράθεση, εκ μέρους του αφηγητή των τελευταίων λέξεων του μελλοθάνατου, επιβεβαιώνει τη συνειδητοποίηση του εξόριστου ότι μέσω του θανάτου του θα επιτευχθούν αλλαγές προς όφελος των υπόλοιπων ανθρώπων. Ο αφηγητής αναφέρει: *Νά, όμως, πού θυμάμαι πάλι / κάτι πού φεύγοντας ψιθύρισε, / κάτι σάν «καλημέρα» / κάτι σάν «τό φως είναι καλό»*. Στο ίδιο, σ. 55.

⁷⁴¹ Ανάλογα συμπεράσματα προκύπτουν, αν κανείς διαβάσει το ποίημα «Οι πεθαμένοι μιλάνε» της συλλογής *Συρματόπλεγμα* (1957). Παρόλο που ο αφηγητής προβάλλει το γεγονός της βιολογικής εξόντωσης ορισμένων κρατούμενων, υποστηρίζει ότι οι νεκροί σύντροφοι εξακολουθούν να ζουν και να καθοδηγούν τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας: *Οί πεθαμένοι μιλάνε. / Παρακαλώ πιστέψτε με. / Δέν είναι παραμύθι. / Οί πεθαμένοι μιλάνε*. Η τοποθέτηση των στίχων, στην αρχή και στο τέλος του ποιήματος, αντικατοπτρίζει τη διάθεση του αφηγητή να πείσει τους αναγνώστες σχετικά με τη διαρκή νοερή παρουσία των νεκρών συντρόφων στις συνειδήσεις των επιζώντων. Η ζωντανή μνήμη των συντρόφων τροφοδοτεί το βίωμα των επιζώντων αλλά και την ίδια την ιστορική αίσθηση του παρόντος. Ο αφηγητής του ποιήματος, χρησιμοποιώντας συμβολικές εικόνες, παραθέτει στίχους που επιβεβαιώνουν τους ισχυρισμούς μας: *Ο άνθρωπος πού αγαπάει τή ζωή, / βήμα τό βήμα ανηφορίζοντας τούς λόφους, / ρίχνοντας τίς στιγμές του στόν ορίζοντα / όπως τό δέντρο τόν καρπό του... / (...) Κρατώ στά χέρια μου τό σπόρο, / κρατώ στά χέρια μου τό χνούδι της ανάμνησης. / Δέν πεθαίνουν*. Στο ίδιο, σ. 21.

την ανιδιοτέλεια που εμπεριέχονται στις ενέργειές της. Ο αφηγητής, απευθυνόμενος στον Ζολιό, επισημαίνει: *Ζολιό, η Μαρία είχε μάθει / όπως και μείς πώς ο ουρανός αρχίζει απ' τό ψωμί / γι αυτό λίγο προτού πεθάνει / έδωσε τά χοντρά της χέρια στήν καρδιά της / κύταξε απ' τή μεριά πού βγαίνει ο ήλιος / κ' είπε: / «άν είναι νά χορτάσει ο κόσμος τό ψωμάκι / έτσι πού εγώ δέν τό χόρτασα / άς πάω κ' εγώ / μονάχα νά χορτάσει ο κόσμος το ψωμάκι».*⁷⁴²

Το ρητορικό ερώτημα που θέτει ο αφηγητής στον Ζολιό, στους αμέσως επόμενους και καταληκτικούς στίχους του αποσπάσματος,⁷⁴³ έρχεται να τονίσει την άποψη του αφηγητή σχετικά με το πως πρέπει να εκληφθούν οι τωρινές θυσίες της ηρωίδας από το αναγνωστικό κοινό. Μέσω της εκφρασμένης βεβαιότητα του αφηγητή ότι η εκτελεσθείσα συντρόφισσα θα ζει νοερά μεταξύ των ανθρώπων, τη στιγμή που οι τωρινές δοκιμασίες θα έχουν παρέλθει, επισημαίνεται η πίστη του στην αποτελεσματικότητα των ενεργειών της θανούσας. Επιπλέον, τονίζεται ότι οι θυσίες της ηρωίδας θα παραμείνουν αναλλοίωτες στις συνειδήσεις των ανθρώπων, κατά το πέρασμα του χρόνου. Ο Ρίτσος συνθέτει ένα ποιητικό κείμενο όπου οι ενέργειες της ηρωίδας λαμβάνονται αξιωματικά ως ορθές, χειραγωγώντας, παράλληλα, την συμπάθεια των αναγνωστών προς την εξόριστη συντρόφισσα και τις ιδέες που αυτή υιοθετεί.

Σε κάποιες ποιητικές αφηγήσεις εντοπίζουμε τους εξόριστους να παρουσιάζονται ως «επιτυχημένοι αγωνιστές». Θα αναφέρουμε τις ποιητικές αφηγήσεις που αναδεικνύουν τη συγκεκριμένη όψη της συλλογικότητας.

Στο μεγαλύτερο μέρος της συλλογής *Μάχη στην άκρη της νύχτας* (1952) του Λειβαδίτη, ο ποιητής παρουσιάζει τους εξόριστους να αισθάνονται ανήμποροι και να βρίσκονται σε κατάσταση παθητική δίχως διάθεση να αντιδράσουν. Ωστόσο, ανιχνεύονται, και στο πλαίσιο της παρούσας συλλογής, αφηγηματικά στοιχεία που αποδεικνύουν ότι τα υποκείμενα θα αποτελέσουν «επιτυχημένους αγωνιστές», κατά την εξελικτική πορεία της ιστορικής πραγματικότητας. Το ζητούμενο που προκύπτει είναι πώς απεικονίζονται αφηγηματικά τα εν λόγω στοιχεία, που προϋδεάζουν τον αναγνώστη για τις μελλοντικές νίκες των διωκόμενων υποκειμένων. Αρχικά, ο

⁷⁴² Βλ. Γιάννης Ρίτσος, «Γράμμα στο Ζολιό – Κιουρί», *ό. π.*, σ. 124.

⁷⁴³ *Τί λές, Ζολιό, δέ θά ξαναβρούμε τή Μαρία / νά κρατάει μιά σημαία στά χοντρά της χέρια / μεθαύριο, λέω, πού θά γιορτάζουμε / τή λευτεριά καί τήν ειρήνη; Στο ίδιο, σ. 124.*

ποιητής εκφράζει την απόλυτη βεβαιότητα και πίστη ότι οι έγκλειστοι, «παλεύοντας» με τους φορείς της κυρίαρχης τάξης και τα όργανά τους, θα επικρατήσουν εν καιρώ και θα καταφέρουν νικήσουν: *Γιά σας μιλάμε / δήμιοι του ήλιου / εχθροί του ψωμιού / δέ σας σώζει τίποτα / μιά μέρα οι αρβύλες μας / θά συντρίψουν τα κόκαλά σας.*⁷⁴⁴ Η επερχόμενη νίκη των υποκειμένων αποτελεί πραγματικότητα στη συνείδηση του αφηγητή⁷⁴⁵ και τοποθετείται χρονικά στο εγγύς μέλλον καθώς: *η μέρα είναι κοντά.*⁷⁴⁶ Στον καινούργιο κόσμο, που οι καταπιεζόμενοι οραματίζονται, η ζωή θα έχει μόνο θετικές όψεις. Με βάση τους τελευταίους στίχους της συλλογής (*ο ήλιος για όλους τους ανθρώπους / η μέρα είναι κοντά. / Θα βαδίσουμε.*), οι θετικές όψεις της ζωής εμπεριέχουν τα ακόλουθα γνωρίσματα: ανθρωπιά, αναγέννηση, συμφιλίωση και αδελφосύνη των ανθρώπων καθώς *ο κόσμος φτάνει για όλους.*⁷⁴⁷

Αφηγηματικά στοιχεία οπτιμιστικής μελλοντολογίας, σχετικά με την κατάληξη των τωρινών ανηλεών γεγονότων εμφανίζονται σπερματικά στα *Χρόνια της πέτρας* (1963) του Πατρίκιου. Οι αφηγηματικές παρεμβολές ουτοπίας δε λείπουν και εκφράζονται, δια στόματος του ποιητή, ακόμα και με την παράθεση κάποιων από τους τίτλους των ποιημάτων. Ενδεικτικός της άποψης αυτής κρίνεται ο τίτλος του ποιήματος «Αμετάθετο όραμα». Μέσω του τίτλου υποδηλώνεται ότι οι κρατούμενοι μπορούν να ελπίζουν στην ευόδωση του οράματός τους, ακόμη κι αν η εκπλήρωση πλήττεται από τις δυσάρεστες εμπειρίες που βιώνουν. Παρά την τωρινή παρεμπόδιση των εξιδανικευμένων στόχων ζωής, ο αφηγητής δεν αισθάνεται ότι βρίσκεται «μαγκωμένος» στο αποπνικτικό παρόν και δε λιγοψυχάει. Αντιθέτως, οι στίχοι του ποιήματος μαρτυρούν ότι δεν έχει χαθεί κάθε περιθώριο για συλλογική διεκδίκηση της ουτοπίας ή έστω για ευτοπικές αναπροσαρμογές της δυστοπικής πραγματικότητας. Τι άλλο μπορεί να σημαίνει η απόφαση του αφηγητή ότι: *Καί μ' όλες τις αναστολές πού πήραντά όνειρα μας / πάντα θά σκέφτομαι μιάν υψικάμινο,*

⁷⁴⁴ Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Ποίηση, 1950 – 1966, ό. π.*, σ. 32.

⁷⁴⁵ Ο αφηγητής, απευθυνόμενος σε έναν ξυλοκοπημένο συκρατούμενο, του εγγυάται ότι θα συμβούν τα εξής μελλοντικά γεγονότα: *Αύριο οι σημαίες μας θ' ανεμίζουν / αν δέν κοιμηθείς. / Θάναι κατακόκκινες / αν μείνουμε άγρυπνοι απόψε.* Άλλωστε σε άλλο σημείο της συλλογής, ο αφηγητής διαβιβάζει στους αναγνώστες: *Ο λοχαγός ανάβει ένα τσιγάρο. / Τό φυτίλι πήρε φωτιά / τά χέρια του συντρόφου του είναι γρήγορα / όπου νάναι θα φτάσει στό δυναμίτη / όπου νάναι έρχεται η άνοιξη.* Στο ίδιο, σ. 43, 26 αντίστοιχα.

⁷⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 42, 32 αντίστοιχα.

*πολύξερη / μέ χιλιάδες εργάτες νά τής καθαρίζουν τά δόντια / νά τήν ταΐζουν σίδηρο και κάρβουνο.*⁷⁴⁸

Σκοπός μας είναι να υποστηριχθεί ότι ο ποιητής, μέσω της χρήσης του σχήματος λόγου της συνεκδοχής, εκφράζει τις πεποιθήσεις ή τις επιθυμίες του για την κοινωνική και πολιτική μελλοντική πραγματικότητα. Είναι κοινώς και ευρέως αποδεκτό ότι η υψικάμιнос συνιστά μια ειδική μεταλλουργική κάμινο, μεγάλου ύψους, που αντέχει σε υψηλές θερμοκρασίες. Εντός της κάμινο γίνεται η μεταβολή του σιδήρου από τη στερεή σε υγρή κατάσταση. Βασιζόμενοι στους στίχους του Πατρίκιου ότι: *πάντα θά σκέφτομαι μιάν υψικάμινο, πολύξερη / μέ χιλιάδες εργάτες νά τής καθαρίζουν τά δόντια / νά τήν ταΐζουν σίδηρο και κάρβουνο*, θα μπορούσαμε να κάνουμε την ακόλουθη υπόθεση: στους στίχους εντοπίζουμε ένα συνεκδοχικό σχήμα λόγου. Ο λόγος λειτουργεί επιμεριστικά, καθώς προβάλλει το μέρος (την υψικάμινο) αντί του όλου. Στην περίπτωση μας, το όλο θα μπορούσε να υπονοηθεί συνειρμικά από τον αναγνώστη και να ταυτιστεί με μια κοινωνία γεμάτη από εργοστάσια. Σε αυτές τις νέες κοινωνικές συνθήκες, κυρίαρχος θα είναι ο ρόλος της δυναμικής πλέον εργατικής τάξης. Με την έλευση της νέας τάξης πραγμάτων, οι άνθρωποι θα έχουν περισσότερες ευκαιρίες για απαλλαγή από τη δυστοπία της φτώχειας και της ανεργίας. Ο ποιητής, τέλος, εκφράζει με αλληγορικό τρόπο την πεποίθηση ότι, μέσω αυτής της νέας τάξης πραγμάτων, θα διασφαλιστεί η κοινωνική και πολιτική εξέλιξη της κοινωνίας. Αυτό διότι ο ποιητής φαντάζεται: *Μιάν υψικάμινο πού θά καπνίζει (...)* / *κι όλο θά βγάξει ατσάλι / νά δένονται οί μεγάλες σκαλωσιές / πού πάννά φτάσουνε τόν ουρανό.*⁷⁴⁹

Η ανατροπή της αδυσώπητης, ισχύουσας πραγματικότητας, που υφίστανται οι έγκλειστοι στη Μακρόνησο, εμφανίζεται ως αναμενόμενο και αδιάψευστο γεγονός και στα ποιήματα της συλλογής *Περιμένω: ποιήματα* (1979) του Καρούσου. Στα ποιήματα παρατηρείται η διάθεση του εξόριστου συγγραφέα να παρουσιάσει τη συλλογικότητα των κρατούμενων με χαρακτηριστικά «επιτυχημένων» αγωνιστών. Στο ποίημα «Μεγάλη Παρασκευή», ο αφηγητής, αναφερόμενος ξεκάθαρα στα πολυάριθμα περιστατικά σωματικών και ψυχικών βασανισμών των εξόριστων, θα διαβεβαιώσει αφηγηματικά ότι η ψυχική δύναμη των υποκειμένων δεν μειώνεται στο

⁷⁴⁸ Βλ. Τίτος Πατρίκιος, *Ποιήματα, I...*, ό. π., σ. 184.

⁷⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 184.

ελάχιστο.⁷⁵⁰ Στους καταληκτικούς στίχους του ποιήματος τονίζεται ότι οι εξόριστοι επιδεικνύουν μεγάλη αντοχή στις δύσκολες και αντίξοες συνθήκες, δεν υποχωρούν εύκολα, αλλά συνεχίζουν με πείσμα και αποφασιστικότητα.⁷⁵¹ *Σκληρότεροι όμως γίναμε κ' εμείς.*⁷⁵² Λόγω της συγκεκριμένης στάσης τους,⁷⁵³ ο αφηγητής προβλέπει ότι η ιστορία θα τους δικαιώσει και οι τωρινοί κρατούμενοι θα βιώσουν μελλοντικές στιγμές χαράς κι ευτυχίας.⁷⁵⁴ Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι ο συγγραφέας, προκειμένου να εκφράσει τις επερχόμενες και βελτιωμένες συνθήκες ζωής, χρησιμοποιεί λέξεις – σύμβολα της χριστιανικής παράδοσης: *Καί τήν ανάσταση πού ετάξαμε / θά φέρουμε στ' αδέρφια μας τά κακομοιριασμένα!*⁷⁵⁵ Ως εκ τούτου, η *ανάσταση* των κρατούμενων, θα τους εξασφαλίσει τη δημιουργία ενός εξαιρετικά ωραίου κι ευχάριστου τόπου διαμονής. Τόπος που θα είναι ιδανικός για την ανάπτυξη δραστηριοτήτων:⁷⁵⁶ *θά κάνουμε Παράδεισο τή Γη μας πού πατούμε...*⁷⁵⁷

⁷⁵⁰ Συμπεριφορά άκαμπτης αγωνιστικής διάθεσης, παρά τις κακουχίες που υφίστανται, επιδεικνύουν και οι νεαρότεροι έγκλειστοι του στρατοπέδου. Στο ποίημα «Η φάλαγγα των νέων παιδιών», της συλλογής του Καρούσου, ο αφηγητής, περιγράφοντας τις στιγμές κατά τις οποίες οι νεαροί εξόριστοι μεταφέρονται στις χαράδρες του άγονου νησιού, για να βασανισθούν, αναδεικνύει τη μαχητικότητα και την αποφασιστικότητα που τους διακρίνουν. Οι μικρής ηλικίας «αντιφρονούντες» καταπολεμούν τα συναισθήματα τρόμου και μεμψιμοιρίας και διαπνέονται από αυξημένο αίσθημα αξιοπρέπειας και γενναιότητας έναντι των βάνουσων αντιπάλων. Συνεπώς, οι νεαροί διωκόμενοι παρουσιάζονται να: (...) *εμεγάλωσαν στή στιγμή κ' εγιγαντώσανε οι ψυχές / καί γρέμισαν τούς όγκους της τρομάρας. (...) καί θρύλος μακρινός εγίνηκεν / η φάλαγγα των νέων παιδιών / πού κίνησε περήφανε, ζαμαρωτή / τόν πόνο νά νικήσει καί τήν τρέλα.* Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω...*, ό. π., σ. 29.

⁷⁵¹ Στο ποίημα «Νύχτα στο κάτεργο», ο αφηγητής, μιλώντας εκ μέρους των διωκόμενων, διατείνεται ότι δεν είχαν τη δυνατότητα να μην επιδείξουν θάρρος και αγωνιστικότητα κατά την «παραμονή» τους στο στρατόπεδο. Σε περίπτωση που οι ανάλογες ψυχικές διαθέσεις υποχωρούσαν μέσα τους, οι ίδιοι θα αντιμετώπιζαν ακόμη και τον κίνδυνο να τους «καταπιεί» η θάλασσα. Ο αφηγητής αναφέρει χαρακτηριστικά: *Φρίκη... καί κάτω νά μαλάκωνε / γιά μιά στιγμούλα η θέλησή μας... / Ίσως νά μας ερούφαγεν η θάλασσα τριγύρω μας / όπως ρουφάει αυτήν τήν ώρα τό σκοτάδι... Στο ίδιο, σ. 52.*

⁷⁵² Στο ίδιο, σ. 22.

⁷⁵³ Το ηθικό των εξόριστων δεν κάμπτεται, παρά τα αναρίθμητα περιστατικά θανάτωσης των συντρόφων τους. Κάτι ανάλογο αναδεικνύεται και στο ποίημα «Όταν στο τάγμα μπήκα...» του Καρούσου. Ο αφηγητής ισχυρίζεται ότι, παρά τα σωματικά πλήγματα των εξόριστων, οι τελευταίοι δεν πρόκειται να χάσουν το ψυχικό τους σθένος. Ο αφηγητής παροτρύνει τους διωκόμενους να συνεχίσουν να αγωνίζονται γιατί η διοίκηση του στρατοπέδου δε θα μπορέσει να καταπολεμήσει την ψυχική τους αντοχή: *«Αντρειωμένοι σηκωθείτε! / Τήν ψυχή νά σας τήν πάρουν δέν δύνονται! / των λιπαρών μουνούχων τά κορμά / των αντρειωμένων τήν ψυχή δέν τήν χωράνε». Στο ίδιο, σ. 40.*

⁷⁵⁴ Ανάλογα συμπεράσματα, σχετικά με τις μελλοντικές ευχάριστες στιγμές που θα βιώσουν οι εξόριστοι, προκύπτουν και από το ποίημα «Πορεία» της υπό εξέταση συλλογής. Ο αφηγητής δηλώνει ξεκάθαρα ότι μελλοντικά θα επικρατήσει δικαιοσύνη στον κόσμο. Οι εξόριστοι, παρότι στην παρούσα φάση παρουσιάζονται ως έρμια των άγριων διαθέσεων της στρατοπεδικής εξουσίας, θα επιφέρουν μια ριζική και πετυχημένη ανατροπή καταστάσεων που βασανίζουν τον άνθρωπο. Ας στρέψουμε την προσοχή μας στους στίχους του ποιήματος: *Καί βλέπουμε στό μάκρος / πού τά πηχτά κίτρινα τείχη διαλύονται / καί νά τη! / η κοκκινάδα του ερχομού όπου χαράζει / της εγκόσμιας Δικαιοσύνης. / (...) Κ' η ατελεύτητη σειρά των κυρτωμένων σκιών / όπου φαντάζουν ζυλιασμένες / θά πορευτεί καί θά ξαφνίσει / ορθωμένη φάλαγγα της μεγάλης Νίκης... Στο ίδιο, σ. 26.*

⁷⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 22.

⁷⁵⁶ Κατά την τελική επικράτηση έναντι των αντιπάλων, τα υποκείμενα θα επιδοθούν σε μια σωρεία δραστηριοτήτων με σκοπό να οικοδομήσουν τον ονειρεμένο τόπο διαμονής τους. Στο πλαίσιο της «κατασκευής» νέων τόπων, ακόμη και η Μακρονήσος θα φαντάζει διαφορετική. Το νησί θα αποκτήσει

Η πεποίθηση του τελικού θριάμβου και της επικράτησης έναντι των αντιπάλων απαντάται και στο *Συρματόπλεγμα* (1957) του Σπυρόπουλου. Πώς αποτυπώνεται αφηγηματικά η πεποίθηση της νικηφόρας έκβασης του αγώνα των κρατούμενων; Στο ποίημα «Θυμηθείτε» παρατηρούμε έναν εξόριστο, που αν και δεινοπαθεί εξαιτίας της παραμονής του στο στρατόπεδο,⁷⁵⁸ δεν παραλείπει να εκφράσει μετά βεβαιότητας την πεποίθηση του σχετικά με τη μελλοντική νικηφόρα κατάληξη των αγώνων των διωκόμενων.⁷⁵⁹ Ο αφηγητής, αφού μας διαφωτίσει σχετικά με την άσχημη κατάσταση στη οποία τυγχάνει να βρίσκεται ο εξόριστος, χρησιμοποιεί πλάγιο λόγο και παραθέτει τις ευοίωνες αντιλήψεις του πάσχοντος υποκειμένου σχετικά με το επερχόμενο μελλοντικό διάστημα: *Κρυνώνει. / Τά μάτια του τρέμουν, / ψιθυρίζει: / Αύριο χωρίς εμένα, / αύριο λέω / πού θά γιορτάσουμε τη νίκη.* Η αφηγηματική προβολή των συγκεκριμένων πεποιθήσεων του ήρωα της αφήγησης προσδίδει σε αυτόν τα χαρακτηριστικά στοιχεία ενός «επιτυχημένου αγωνιστή».⁷⁶⁰ Οι θεματικές της τελικής νικηφόρας έκβασης των αγώνων των εξόριστων, και η συνεισφορά των νεκρών πλέον συντρόφων στην έκβαση αυτή απαντώνται και σε άλλο ποίημα της συλλογής Σπυρόπουλου. Στο ποίημα «Δε σε ξεχνάμε» παρατηρείται η πρόθεση του ποιητή να προσδώσει στην ταυτότητα της συλλογικότητας χαρακτηριστικά, που προάγουν τους έγκλειστους ως επιτυχημένους αγωνιστές και τους νεκρούς ως ηρωοποιημένες μορφές. Σε ανάλογα συμπεράσματα οδηγούμαστε, αν επικεντρώσουμε την προσοχή μας στο ίδιο το ποίημα. Ο αφηγητής, περιγράφοντάς την περίπτωση ενός συντρόφου που έχασε τη ζωή του στο

διαφορετικά χαρακτηριστικά. Ανάλογα συμπεράσματα προκύπτουν, αν εστιάσει κανείς την προσοχή του στο αμέσως επόμενο ποίημα της συλλογής. Στο ποίημα «Εγκατάσταση στη Μακρόνησο», ο αφηγητής αναφέρει τις διαφοροποιήσεις που θα επέλθουν στα χαρακτηριστικά του νησιού: *Καί τ' άχρωμα τσαντήρια / αγάλι αγάλια θά τά δούμε νά φωτίζουνε / και νά φαντάζουνε γλυκά και πρόσχαρα σπιτάκια / μιάς πολιτείας τής δουλειάς / πού τ' όνειρο κ' η πίστη θεμελιώσανε / από τήν κόλαση τής βίας και τού όλεθρου / Κι αντίκρυ τους τίς ήμερες / νά χαιρετούνε τρυφερά της Αττικής βουνοκορφές / και νά μηνάνε τήν τρυφερή ελπίδα της καρδιάς τους, / πού ακαρτερούνε νά δεχτούν και ν' αναπαύσουνε / τά Ειρηνικά Σαββατοκύριακα τού μόχθου... Στο ίδιο, σ. 23 – 24.*

⁷⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 22.

⁷⁵⁸ Η δυσφορία του εξόριστου αποτυπώνεται μέσω της χρήσης μιας συμβολικής εικόνας, κατά την οποία το έγκλειστο υποκείμενο φαίνεται να κρυνώνει. Η επανάληψη, μάλιστα, του ρήματος «κρυνώνει» ενισχύει το αίσθημα ταλαιπωρίας που ταλανίζει τον κρατούμενο: *Κρυνώνει. / Κρυνώνει στό σκοτάδι, / κρυνώνει στη σιωπή, / κρυνώνει. / Όπως ένα παιδί μέσα στό χιόνι.* Βλ. Τάσος Σπυρόπουλος, *Συρματόπλεγμα*, ό. π., σ. 14.

⁷⁵⁹ Και σε άλλο ποίημα της συλλογής *Συρματόπλεγμα* (1957), στο «Στους πέντε», παρατηρείται η προβολή της πεποίθησης των ηρώων ότι η ισχύουσα κατάσταση, που ως εξόριστοι βιώνουν, κάποια στιγμή θα ανατραπεί προς όφελός τους. Οι συγκεκριμένοι υπερτονίζουν την ανθεκτικότητά τους, ισχυριζόμενοι ότι προβλέπουν τις διαφοροποιημένες μελλοντικές καταστάσεις ζωής. Τα λόγια τους απεικονίζουν ακριβώς αυτές τους τις αντιλήψεις: *Κι όμως εμείς, / όσο και άν φαίνεται παράξενο, / πίσω από τά κράνη τους / μπορούσαμε νά βλέπουμε τή μέρα (...).* Στο ίδιο, σ. 17.

στρατόπεδο, θα επισημάνει ρητά και απερίφραστα την τελική απεμπλοκή των κρατούμενων από την κυριαρχία των βασανιστών. Οι τωρινοί έγκλειστοι θα κατορθώσουν να εξασφαλίσουν την ελευθερία τους. Τη στιγμή της ανεξαρτησία τους, οι ίδιοι δεν θα πρέπει να λησμονήσουν τους νεκρούς συντρόφους τους. Η αφήγηση προβάλλει ως επιτακτική ανάγκη το καθήκον της μνήμης των ζώντων υποκειμένων προς τους νεκρούς συντρόφους τους,⁷⁶¹ τη χρονική στιγμή της απελευθέρωσης των πρώτων από τα «δεσμά» της στρατοπεδικής εξουσίας: *Δέ σέ ξεχνάμε. / Είσουνα ένας πιστός σύντροφος / κι αύριο / όταν σημάνει Λευτεριά / θ' ανηφορίσουμε τόν τάφο σου / μ' ένα στεφάνι κόκκινα λουλούδια.*⁷⁶²

Συμπερασματικά, αναφέρουμε ότι στις υπό εξέταση ποιητικές αφηγήσεις η συλλογικότητα των εξόριστων δεν παρουσιάζεται με αρνητικά στοιχεία. Όλα τα εναπομείναντα ποιητικά κείμενα παρουσιάζουν τους εξόριστους αλληλέγγυους κι ενωμένους (βλ. *Συρματοπλεγμα "1957," Μάχη στην άκρη της νύχτας. Το χρονικό της Μακρονήσου "1952," «Απλή κουβέντα», «Παραμονή Χριστουγέννων», «Γράμμα στο Ζολιό – Κιουρί»* και τα 26 ποιήματα της συλλογής *Περιμένω: ποιήματα "1979"*). Κάποια παρουσιάζουν τους εξόριστους μαχητικούς αγωνιστές (βλ. *Συρματοπλεγμα "1957"*), ηρωποιημένες μορφές (βλ. *Συρματοπλεγμα "1957"* και «Γράμμα στο Ζολιό Κιουρί») και «επιτυχημένους αγωνιστές» (βλ. *Συρματοπλεγμα "1957," Μάχη στην άκρη της νύχτας "1952," Χρόνια της πέτρας "1963"* και τα ποιήματα της συλλογής *Περιμένω: ποιήματα "1979"*).

Στη συλλογή *Πέτρινος χρόνος (1957)* αναδεικνύονται τέσσερις θεματικές (αλληλέγγυα, αγωνιστική συλλογικότητα, ηρωποιημένες μορφές και «επιτυχημένοι αγωνιστές»), όμοιες με τον τρόπο που ο παράνομος κομματικός μηχανισμός εντός και εκτός στρατοπέδου προβάλλει τους εξόριστους στη δημόσια σφαίρα. Στη συλλογή *Πέτρινος χρόνος (1957)*, ο παράγοντας της κομματικής στράτευσης επιδρά στη γραφή. Διαπιστώσαμε ότι τα εναπομείναντα ποιητικά κείμενα αναδεικνύουν τους εξόριστους με κοινά χαρακτηριστικά ταυτότητας. Οι συγκεκριμένες ποιητικές

⁷⁶¹Και στο ποίημα «Τα χέρια μου είναι δυνατά», της υπό εξέταση συλλογής, παρατηρείται η συνειδητοποίηση του αφηγητή του ηθικού καθήκοντος να θυμάται πάντα τους νεκρούς εξόριστους. Ο αφηγητής διαβεβαιώνει έναν νεκρό σύντροφο ότι ο ίδιος θα φανεί αντάξιος της θυσίας του νεκρού. «Οικοδομώντας» τη ζωή του σε νέα βάση, ο επιβιώσας σύντροφος θα αναγνωρίζει για πάντα τις «οφειλές» του στον νεκρό. Συνεπώς, το υποκείμενο δε θα ξεχάσει ποτέ τον άνθρωπο που έχασε τη ζωή του στη Μακρόνησο. Οι στίχοι είναι ενδεικτικοί: *Η ζωή σου αλήθεια... / Πώς μπορεί νά πεθάνει η ζωή σου / αφού την άφησες στά χέρια μου; / Τά χέρια μου είναι δυνατά - / θά φυτέψω ένα αμπέλι, / θά χτίσω ένα σπίτι, / μέ τά χέρια μου θά φωνάξω τ' όνομά σου. Στο ίδιο, σ. 49.*

⁷⁶²Στο ίδιο, σ. 20.

αφηγήσεις αντικατοπτρίζουν την επίδραση της κομματικής στράτευσης των συγγραφέων τους; Η απάντηση είναι όχι και στηρίζεται στους ακόλουθους λόγους. Τα υπό εξέταση κείμενα αναδεικνύουν μεμονωμένα τις ανάλογες θεματικές: λ. χ. στη *Μάχη στην άκρη της νύχτας* (1952) απαντάται το θεματικό μοτίβο της ισχυρά δεμένης ομάδας, χωρίς οι εξόριστοι να εμφανίζονται ως μαχητικοί αγωνιστές, ηρωοποιημένες μορφές ή «επιτυχημένοι αγωνιστές». Επομένως, τα εναπομείναντα κείμενα δεν αναδεικνύουν όλα τα γνωρίσματα ταυτότητας της συλλογικότητας που η αριστερά προσέδιδε στους εξόριστους. Επίσης, στην αφήγηση της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957) ανιχνεύονται σαφείς αναφορές στο κόμμα,⁷⁶³ κάτι που δεν εντοπίζεται στα υπό εξέταση κείμενα.

Στα εναπομείναντα κείμενα, η αναπαράσταση στοιχείων της συλλογικότητας συντελείται στο πλαίσιο μιας παρηγορητικής λογικής. Η Beatrice Didier, αναφερόμενη στο ημερολογιακό είδος γραφής ενός φυλακισμένου, υποστήριξε ότι η διαδικασία γραφής αποτελεί τη «μοναδική ζωή» του κρατούμενου. Αυτού του είδους γραφής μετατρέπεται σε ένα είδος «προσωπικής φυλακής» μέσα στη φυλακή. Ο κρατούμενος καταφεύγει στην «προσωπική του φυλακή», προκειμένου να απαλλαγεί από το εξωτερικό καταπιεστικό περιβάλλον.⁷⁶⁴ Ανάλογες απόψεις μας παρακινούν να ισχυριστούμε ότι η ποιητική γραφή ενός εξόριστου συνιστά ένα είδος «προσωπικής φυλακής» μέσα στο στρατόπεδο, στην οποία ο εξόριστος καταφεύγει για να απαλλαγεί από τη μνήμη της τραυματικής εμπειρίας. Υπό αυτό το πρίσμα, τα θεματικά μοτίβα της αλληλέγγυας, αγωνιστικής και «νικήτριας» συλλογικότητας αποτελούν τις «παρηγορητικές» θεματικές της «προσωπικής του φυλακής».

6. Ανακεφαλαιωτικές επισημάνσεις

Βασικό ζητούμενο της μελέτης αποτέλεσε πώς οι συγγραφείς, ως ξεχωριστές υποκειμενικότητες, αναπαριστούν λογοτεχνικά τα γνωρίσματα ταυτότητας της συλλογικότητας των εξόριστων. Οι συγκεκριμένοι αφηγηματικοί τρόποι προσδίδουν κάποια χαρακτηριστικά στο εκάστοτε λογοτεχνικό κείμενο. Ο όρος υποκειμενικότητα εκλαμβάνεται ως έννοια που αποκαλύπτει τη διαμόρφωση ενός υποκειμένου

⁷⁶³ Δειγματοληπτικά αναφέρουμε μία τέτοια αναφορά που εντοπίσαμε στο ποίημα «Ο Μπαρμπα – Μήτσος». Ο αφηγητής τονίζει: *Ο μπαρμπα – Μήτσος είχε μιά χαρά: τά παιδιά του είταν μέλη του Κόμματος. / Ο μπαρμπα – Μήτσος είχε μιά λύπη: δέν είταν μέλος του Κόμματος*. Βλ. Γιάννης Ρίτσος, *Τα Επικαιρικά*, ό. π., σ. 283.

⁷⁶⁴ Βλ. Béatrice Didier, *Le journal intime*, PUF, Παρίσι 1976, σ. 12.

(λογοτέχνη – πολιτικού εξόριστου), διαμέσου της ικανότητάς του για αυτογνωσία και αυτοσυνείδηση. Η συγκρότηση της υποκειμενικότητας γίνεται αντιληπτή ως το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης του εκάστοτε υποκειμένου με το κοινωνικό πλαίσιο (εντός και εκτός του νησιού εξορίας) στο οποίο εντάσσεται. Με τη χρήση του όρου ταυτότητα αναφερόμαστε στο σύνολο γνωρισμάτων και χαρακτηριστικών που αποδίδονται στην ομάδα των πολιτικών εξόριστων. Το ερευνητικό ζητούμενο αφορά λογοτεχνικά έργα, που αντικατοπτρίζουν τις συνθήκες διαβίωσης των εξόριστων στη Μακρόνησο. Ξεκινάμε με τα ποιητικά κείμενα. Δεν ασχοληθήκαμε με την *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954) του Λουντέμη, τα ποιήματα «Μακρόνησος [26 του Μάρτη 1949]» του Φουρτούνη και «Μη σημαδέψεις την καρδιά μου» του Λειβαδίτη. Αυτές οι ποιητικές αφηγήσεις αρκούνται στο να παρουσιάσουν τις σωματικές και ψυχικές κακουχίες που οι εξόριστοι υφίστανται στο στρατόπεδο. Τα κείμενα δεν εμπλουτίζονται με επιπρόσθετα στοιχεία ταυτότητας των κρατούμενων.

Κάποιοι συγγραφείς αναπαριστούν τη συλλογικότητα δίνοντάς της κοινά γνωρίσματα με αυτά που η αριστερά, εντός και εκτός φυλακής, προωθούσε για την ίδια «κοινότητα μνήμης» περίπου από το 1947 έως το 1955: αλληλεγγύη της ομάδας των πολιτικών κρατούμενων, ηρωική μνήμη των διωκόμενων αριστερών μετά τη λήξη της εμφύλιας σύγκρουσης, μαχητικότητα ως προς τη συνέχιση του αγώνα, καθώς και η «εικόνα» των «επιτυχημένων αγωνιστών», που δικαιώνονται σε πολιτικό, κοινωνικό και ηθικό επίπεδο. Επομένως, ο παράγοντας της κομματικής στρατεύσης του Ρίτσου επηρεάζει την αφηγηματική διαδικασία (βλ. τη συλλογή *Πέτρινος χρόνος* "1957"). Εντοπίσαμε κείμενα που συγκροτούν τα στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας στον αντίποδα των κομματικών υποδείξεων (βλ. «Ημερολόγιο εξορίας, III» και *Χρόνια της πέτρας* "1963"): οι εξόριστοι επιδεικνύουν παθητικότητα, έμμεσες αναφορές σε δηλωσίες, έρμια των ερωτικών τους παθών, έμμεση αναφορά σε ομοφυλόφιλους κρατούμενους. Το στίγμα του δηλωσία και θέματα ομοφυλοφιλίας αποτέλεσαν «ταμπού», όχι μόνο για την αριστερά της περιόδου εκείνης αλλά και των μεταγενέστερων εποχών. Ο ποιητικός λόγος συνιστά έναν αντιρρητικό λόγο, έναν λόγο αντίστασης και εναντίωσης στις αριστερές διατυπώσεις της περιόδου ως προς τη δημόσια «εικόνα» των εξόριστων. Επομένως, ο Ρίτσος και ο Πατρίκιος δεν εναρμονίζονται με τις «απαιτήσεις» της αριστεράς. Εντοπίστηκαν και συγγραφείς που ασκούν δριμεία κριτική στα γνωρίσματα των ατόμων της συλλογικότητας (βλ. «Αλεξανδροστρόϊ»): εξόριστοι που επιβάλλουν την πίστη δογματικών αντιλήψεων

και εξόριστοι, που δέχονται άκριτα τις απόψεις της παράνομης κομματικής ηγεσίας. Ο Αλεξάνδρου ασκεί δριμεία κριτική σε νοοτροπίες των ατόμων της συλλογικότητας και προβάλλει εμμέσως τους όρους και τις προϋποθέσεις, που πρέπει να πληρούνται κατά την ένταξη των ατόμων σε πολιτικές συλλογικότητες.

Όλα τα εναπομείναντα ποιητικά κείμενα παρουσιάζουν τους εξόριστους αλληλέγγυους κι ενωμένους (βλ. *Συρματόπλεγμα* "1957," *Μάχη στην άκρη της νύχτας. Το χρονικό της Μακρονήσου* "1952," «Απλή κουβέντα», «Παραμονή Χριστουγέννων», «Γράμμα στο Ζολιό – Κιουρί» και τα 26 ποιήματα της συλλογής *Περιμένω: ποιήματα* "1979"). Κάποια παρουσιάζουν τους εξόριστους μαχητικούς αγωνιστές (βλ. *Συρματόπλεγμα* "1957"), ηρωποιημένες μορφές (βλ. *Συρματόπλεγμα* "1957" και «Γράμμα στο Ζολιό Κιουρί») και «επιτυχημένους αγωνιστές» (βλ. *Συρματόπλεγμα* "1957," *Μάχη στην άκρη της νύχτας* "1952," *Χρόνια της πέτρας* "1963" και τα ποιήματα της συλλογής *Περιμένω: ποιήματα* "1979"). Στη συλλογή *Πέτρινος χρόνος* (1957) αναδεικνύονται τέσσερεις θεματικές (αλληλέγγυα, αγωνιστική συλλογικότητα, ηρωποιημένες μορφές και «επιτυχημένοι αγωνιστές»), όμοιες με τον τρόπο, που ο παράνομος κομματικός μηχανισμός εντός και εκτός στρατοπέδου προβάλλει τους εξόριστους στη δημόσια σφαίρα. Στη συλλογή *Πέτρινος χρόνος* (1957), ο παράγοντας της κομματικής στράτευσης επιδρά στη γραφή. Διαπιστώσαμε ότι τα εναπομείναντα ποιητικά κείμενα αναδεικνύουν τους εξόριστους με κοινά χαρακτηριστικά ταυτότητας. Οι συγκεκριμένες ποιητικές αφηγήσεις αντικατοπτρίζουν την επίδραση της κομματικής στράτευσης των συγγραφέων τους; Η απάντηση είναι όχι και στηρίζεται στους ακόλουθους λόγους. Τα υπό εξέταση κείμενα αναδεικνύουν μεμονωμένα τις ανάλογες θεματικές: λ. χ. στη *Μάχη στην άκρη της νύχτας* (1952) απαντάται το θεματικό μοτίβο της ισχυρά δεμένης ομάδας, χωρίς οι εξόριστοι να εμφανίζονται ως μαχητικοί αγωνιστές, ηρωποιημένες μορφές ή «επιτυχημένοι αγωνιστές». Επομένως, τα εναπομείναντα κείμενα δεν αναδεικνύουν όλα τα γνωρίσματα ταυτότητας της συλλογικότητας που η αριστερά προσέδιδε στους εξόριστους. Επίσης, στην αφήγηση της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957) ανιχνεύονται σαφείς αναφορές στο κόμμα, κάτι που δεν εντοπίζεται στα υπό εξέταση κείμενα. Στα εναπομείναντα κείμενα, η αναπαράσταση στοιχείων της συλλογικότητας συντελείται στο πλαίσιο μιας παρηγορητικής λογικής. Η Beatrice Didier, αναφερόμενη στο ημερολογιακό είδος γραφής ενός φυλακισμένου, υποστήριξε ότι η διαδικασία γραφής αποτελεί τη «μοναδική ζωή» του κρατούμενου. Αυτού του είδους

γραφής μετατρέπεται σε ένα είδος «προσωπικής φυλακής» μέσα στη φυλακή. Ο κρατούμενος καταφεύγει στην «προσωπική του φυλακή», προκειμένου να απαλλαγεί από το εξωτερικό καταπιεστικό περιβάλλον. Ανάλογες απόψεις μας παρακινούν να ισχυριστούμε ότι η ποιητική γραφή ενός εξόριστου συνιστά ένα είδος «προσωπικής φυλακής» μέσα στο στρατόπεδο, στην οποία ο εξόριστος καταφεύγει για να απαλλαγεί από τη μνήμη της τραυματικής εμπειρίας. Υπό αυτό το πρίσμα, τα θεματικά μοτίβα της αλληλέγγυας, αγωνιστικής και «νικήτριας» συλλογικότητας αποτελούν τις «παρηγορητικές» θεματικές της «προσωπικής του φυλακής».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Ειρήνη Καβαδιά

**Λογοτεχνία του εγκλεισμού: Η περίπτωση της Μακρονήσου
στη Μεταπολεμική Λογοτεχνία**

Διδακτορική διατριβή

ΤΟΜΟΣ ΙΙ

Ιωάννινα, 2019

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΥ**Κεφάλαιο 4: αναπαράσταση του τραύματος στην πεζογραφία της Μακρονήσου (1957 – 1974).....212**

4. 1 Καθορισμός ερευνητικών ζητημάτων.....212
4. 2 Η ευθεία αναφορά στις τραυματικές εμπειρίες.....212
4. 3 Η σπερματική αναφορά του τραύματος: η ανάπτυξη διαφορετικών θεματικών.....247
4. 4 Η κρυπτική αναπαράσταση του τραύματος.....253
4. 5 Ανακεφαλαιωτικές επισημάνσεις268

Κεφάλαιο 5: «Συνομιλία» της πεζογραφίας της Μακρονήσου (1957 – 1974) με τον αριστερό λογοτεχνικό κανόνα της αντίστοιχης περιόδου. Αφηγηματική αναπαράσταση της «κοινότητας μνήμης» των εξόριστων.....272

5. 1 Καθορισμός ερευνητικών ζητημάτων.....272
5. 2 «Απαιτήσεις» της αριστεράς ως προς το περιεχόμενο των πεζογραφικών έργων.....273
5. 3 «Συνομιλία» της πεζογραφίας της Μακρονήσου (1957 – 1974) με τον αριστερό λογοτεχνικό κανόνα της αντίστοιχης περιόδου.....277
5. 4 Αναπαράστασης της «κοινότητας μνήμης» των κρατούμενων.....286
5. 5 Ανακεφαλαιωτικές επισημάνσεις.....303

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: Η ΠΡΟΒΑΛΛΟΜΕΝΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΟΜΕΝΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΟΥ ΣΚΑΠΑΝΕΑ**Κεφάλαιο 6: Η προβαλλόμενη και παραγόμενη λογοτεχνία του Σκαπανέα.....308**

6. 1 Καθορισμός ερευνητικών ζητημάτων.....308
6. 2 Βασικές αρχές της «θεωρίας της πρόσληψης».....310

6. 3 Πεζογραφία που διάβαζαν και προέβαλλαν στον Σκαπανέα: λόγοι των ανάλογων επιλογών.....	314
6. 4 Ποίηση που διάβαζαν και προέβαλλαν στον Σκαπανέα: λόγοι των ανάλογων επιλογών.....	334
6. 5 Πεζογραφία και ποίηση που δημιουργούνται με στόχο τη συμπερίληψη στον Σκαπανέα.....	356
Συμπεράσματα.....	381
<i>Παράρτημα: Κάτοψη Μακρονήσου, Αποσπάσματα αδημοσίευτης συλλογής Σύγχρονοι Άγγλοι Ποιηταί, Ερωτηματολόγιο προς Δημήτρη Ραυτόπουλο.....</i>	<i>407</i>
<i>Summary.....</i>	<i>427</i>
<i>Βιβλιογραφία.....</i>	<i>429</i>

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
Η ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΤΡΑΥΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΥ (1957 – 1974)

1. Καθορισμός ερευνητικών ζητημάτων

Το παρόν κεφάλαιο αποτελεί το αποτέλεσμα της ερευνητικής μας ενασχόλησης με πεζογραφικά κείμενα που εκδόθηκαν κατά το διάστημα (1957 – 1974) και γράφτηκαν από συγγραφείς, που βίωσαν τον εγκλεισμό στο νησί του μαρτυρίου.⁷⁶⁵ Θα εντοπίσουμε τους αφηγηματικούς τρόπους αναπαράστασης της τραυματικής ιστορικής πραγματικότητας στα πεζογραφικά κείμενα. Το κεφάλαιο αποτελείται από πέντε συνολικά ενότητες. Στην παρούσα, που αποτελεί την πρώτη, επιδιώκουμε να παρουσιάσουμε περιληπτικά τα ερευνητικά ζητούμενα που θα μας απασχολήσουν στις επόμενες. Στη δεύτερη, τρίτη και τέταρτη ενότητα θα ασχοληθούμε με έργα που αντικατοπτρίζουν την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου με σαφείς και ξεκάθαρες αναφορές, με σπερματικές ή κρυπτικές αναφορές αντίστοιχα. Παράλληλα, και στις τρεις ενότητες θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε τους στόχους των συγγραφέων, κατά την υιοθέτηση των ανάλογων τρόπων έκφρασης, και τι σηματοδοτούν για τα ίδια τα κείμενα οι αντίστοιχοι τρόποι αφηγηματικής αναπαράστασης του τραύματος. Στην πέμπτη ενότητα παρατίθενται ανακεφαλαιωτικές επισημάνσεις.

2. Η ευθεία αναφορά στις τραυματικές εμπειρίες

Το επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος θα εστιαστεί σε πεζογραφήματα, που παρουσιάζουν την τραυματική πραγματικότητα της Μακρονήσου με άμεσες και ξεκάθαρες αφηγηματικές αναφορές. Θα ασχοληθούμε με τα μυθιστορήματα *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957), *«Οδός αβύσσου αριθμός 0»* (1962) καθώς και τρία διηγήματα του Νενεδάκη, *«Μαμούθ»*, *«Το βασίλειο του Κοθρά»* και *«Οχτώβρης 1949»*. Συγκεκριμένα, θα μας απασχολήσουν τα ακόλουθα ερευνητικά ζητούμενα. Πώς ή με ποιους τρόπους

⁷⁶⁵Θυμίζουμε ότι θα ασχοληθούμε με τα εξής κείμενα: *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957) του Κορνάρου, *«Οδός αβύσσου αριθμός 0»* (1962) του Λουντέμη καθώς και με τρία διηγήματα του Νενεδάκη, *«Μαμούθ»*, *«Το βασίλειο του Κοθρά»* και *«Οχτώβρης 1949»*, που περιλαμβάνονται στη συλλογή διηγημάτων *Οι μαργαρίτες του αγίου* (1962). Επιπλέον, στο επίκεντρο της προσοχής μας βρέθηκε το διήγημα *«Τι είδε το μάτι του ταύρου»* του Δ. Ραντόπουλου, που δημοσιεύεται το 1957 στην *Επιθεώρηση Τέχνης* αλλά και με το μυθιστόρημα *Λοιμός* (1972) του Φραγκιά.

αποτυπώνεται στα κείμενα η τραυματική ιστορική πραγματικότητα της Μακρόνησου; Οι τρόποι αφηγηματικής αναπαράστασης της πραγματικότητας τι σηματοδοτούν για τις προθέσεις των συγγραφέων και ποια χαρακτηριστικά γνωρίσματα προσδίδουν στα ίδια τα κείμενα;

Ας αρχίσουμε με τη διερεύνηση του πρώτου ερευνητικού ζητήματος, δηλαδή με την εξέταση του πώς αποτυπώνεται αφηγηματικά η ιστορική πραγματικότητα της Μακρόνησου. Τα πεζογραφήματα αποτυπώνουν με ξεκάθαρες αναφορές την τραυματική εμπειρία της ιστορικής πραγματικότητας. Η άμεση εμπλοκή των εξόριστων συγγραφέων στην ιστορική συγκυρία επιδρά καταλυτικά στο επίπεδο της γραφής των πεζογραφημάτων. Δεδομένου ότι οι λογοτέχνες αναδεικνύουν στη λογοτεχνία τη βιωμένη πραγματικότητα της εξορίας, αυτοί λειτουργούν κατά κάποιο τρόπο και ως ιστορικοί.⁷⁶⁶ Η λογοτεχνική τους μαρτυρία εμπερικλείει το τεκμηριωτικό υλικό των γεγονότων (*res gestae*). Επομένως, αυτές οι λογοτεχνικές αφηγήσεις αναδεικνύουν μια ιδιαίτερη σημειωτική γλώσσα, που δε «χαρακτηρίζεται» μόνο από αισθητικό πρόσημο αλλά και από το τεκμηριωτικό της περιεχόμενο.⁷⁶⁷

Το γνωστικό και πραγματολογικό περιεχόμενο των συγκεκριμένων γραφών αποδεικνύεται από τα στοιχεία ιστοριογραφικής τροπικότητας, δηλαδή τους «δείκτες ιστορικότητας»⁷⁶⁸ που ανιχνεύονται στα ίδια τα κείμενα. Ως τέτοιο στοιχείο μπορεί να θεωρηθεί η κειμενική αναφορά του τόπου διαδραμάτισης των αφηγούμενων γεγονότων: ο ίδιος ο τίτλος του μυθιστορήματος *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957) είναι δηλωτικός του τόπου αναφοράς του έργου. Στο *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957), παρά τις δηλώσεις του τίτλου, ο αφηγητής του μυθιστορήματος αρχίζει τις αναφορές για τη Μακρόνησο από την

⁷⁶⁶Η Αποστολίδου σημειώνει σχετικά με τους συγγραφείς των μεταπολεμικών πεζογραφικών έργων, που αναδύουν στη λογοτεχνία θέματα επηρεασμένα από τη σύγχρονή τους ιστορική πραγματικότητα: «(...) οι πεζογράφοι που τελικά παρήγαγαν έργα που αναφέρονται στην εποχή αυτή είναι ταυτόχρονα και ιστορικοί, στο βαθμό που συμμετέχουν στη δημόσια αναπαράσταση της Ιστορίας ή και στην κοινωνική παραγωγή της μνήμης. Στην περίπτωση μας είναι μάλιστα οι μόνοι διαθέσιμοι ιστορικοί, αφού και στις δύο πλευρές, την ιστορική μελέτη είχε για τους περισσότερους ανθρώπους αντικαταστήσει ολοκληρωτικά ο ιδεολογικός λόγος ή η σιωπή». Βλ. Βενετία Αποστολίδου, «Λαϊκή μνήμη και δομή...», *ό. π.*, σ. 113 – 127: 117.

⁷⁶⁷Για τις ποιητικές (worklike) και τις τεκμηριωτικές (documentary) πτυχές ενός μυθοπλαστικού έργου, βλ. Dominick La Capra, «Επανεξέταση της διανοητικής ιστορίας», *ό. π.*, σ. 67 – 131: 76 – 77.

⁷⁶⁸Προκειμένου να διασφαλίσουν την «πιστή» αναπαράσταση της ιστορικής πραγματικότητας στη λογοτεχνία, οι συγγραφείς χρησιμοποιούν αυτό που ο Krzysztof Pomian έχει αποκαλέσει «δείκτες ιστορικότητας». Ενσωματώνουν, δηλαδή, στη λογοτεχνική αφήγηση ιστορικά στοιχεία και ντοκουμέντα, δυνητικά ελέγξιμα από τον αναγνώστη. Βλ. Krzysztof Pomian, *Sur l'histoire*, Gallimard, Παρίσι 1999, σ. 29 - 43.

ογδοηκοστή όγδοη σελίδα.⁷⁶⁹ Αλλά και στο μυθιστόρημα του Λουντέμη, «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» (1962), αναφέρεται σαφώς ο τόπος των περιγραφόμενων συμβάντων του έργου. Στον πρόλογο κιάλας του μυθιστορήματος, ο αφηγητής αναφέρει ότι η πλοκή του μυθιστορήματος αφορά *μία σελίδα μαύρη και φρικιαστική – η πιο μαύρη και φρικιαστική σελίδα που είδε ο τελευταίος κόσμος – άνοιξε κάτω απ’ τον πιο λαμπρό ήλιο της Αττικής: Μακρόνησος*.⁷⁷⁰ Η πρόθεση λογοτεχνικής αποτύπωσης της σκληρής καθημερινότητας της Μακρονήσου διαφαίνεται και στα τρία διηγήματα του Νενεδάκη. Στο τέλος της συλλογής διηγημάτων, με τίτλο *Οι μαργαρίτες του αγίου* (1962), που περιλαμβάνονται τα τρία υπό εξέταση διηγήματα, εντοπίζονται διευκρινιστικές επεξηγήσεις κάποιων συντομογραφιών που παραπέμπουν σε κτίρια της Μακρονήσου, καθώς και κάποιων προσώπων που συμπεριλήφθηκαν στον εξουσιαστικό μηχανισμό του νησιού.⁷⁷¹ Εκτός από τα προαναφερθέντα στοιχεία ιστοριογραφικής τροπικότητας (αφηγηματική αναφορά του τόπου, χαρακτηριστικών κτιρίων και εξουσιαστικών μορφών του νησιού), στα υπό εξέταση κείμενα απαντώνται και κάποια κοινά θεματικά μοτίβα.⁷⁷² Αυτά τα μοτίβα αποτυπώνουν με ρεαλιστικό τρόπο τις σκληρές κι απάνθρωπες όψεις της καθημερινότητας των εξόριστων στη Μακρόνησο. Ας στρέψουμε την προσοχή μας στον εντοπισμό των συγκεκριμένων θεματικών μοτίβων.

A) Στέρηση νερού και τροφής

Από την αφήγηση του μυθιστορήματος του Κορνάρου προκύπτει ότι οι εξόριστοι αντιμετωπίζουν τη στέρηση του νερού και της τροφής. Η στέρηση των συγκεκριμένων απαραίτητων στοιχείων επιβίωσης επιβεβαιώνεται από τον αφηγητή

⁷⁶⁹Ός το σημείο αυτό, η αφήγηση επικεντρώνεται κι αναδεικνύει λεπτομέρειες σχετικά με τα παιδικά χρόνια των ηρώων, τις συνθήκες ζωής τους, τα πρόσωπα των οικογενειών τους κ. ά.

⁷⁷⁰Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*», ό. π., σ. 14. Αλλά και κάποιες κριτικές προσεγγίσεις επιβεβαιώνουν τη ρεαλιστική απεικόνιση της ιστορικής πραγματικότητας που επιχειρείται στο μυθιστόρημα. Σε βιβλιοκρισία του στην *Αυγή* το 1963, ο Δρομάζος αναρωτιέται αν «είναι χρονικό ή μυθιστόρημα το βιβλίο του Λ. [*Οδός αβύσσου, αριθμός 0*]; Αυτό το ερώτημα βάζετε μελετώντας τη σύνθεση του υλικού. Το βιβλίο είναι φορτωμένο με πληθωρικά γεγονότα». Το απόσπασμα της βιβλιοκρισίας αντλείται βλ. *Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914 – 1939)*, τόμος Ε, Ίσοκόλη, Αθήνα 1992, σ. 250.

⁷⁷¹Στο τέλος της συλλογής διηγημάτων, κάτω ακριβώς από τα περιεχόμενα, αναφέρονται τα εξής: - Σ.Φ.Α. = Στρατιωτικές φυλακές Αθηνών, στο δυτικό ακρωτήριο της Μακρονήσου. – Α.Ε.Τ.Ο., Β.Ε.Τ.Ο., Γ.Ε.Τ.Ο. = πρώτο, δεύτερο και τρίτο τάγμα Μακρονήσου. – Κοθράς: Βασανιστής στη Σ.Φ.Α. – Καραφώτης: βασανιστής στο Β.Ε.Τ.Ο. – Τζανατάτος: Ταγματάρχης, βασανιστής, διοικητής του Β.Ε.Τ.Ο.

⁷⁷²Αξίζει να διευκρινιστεί η διαφορά μεταξύ θέματος και θεματικού μοτίβου. Ο όρος μοτίβο αφορά ένα επιμέρους θέμα, το οποίο επαναλαμβάνεται εντός ενός γενικού θέματος. Βλ. O. Ducrot – T. Todorff, *Dictionnaire éncyclopédique des sciences du langage*, Seuil, Παρίσι 1972, σ. 280 - 285. Στο πλαίσιο του παρόντος κεφαλαίου, ως γενικό θέμα ορίζουμε την «πεζογραφία της Μακρονήσου».

του μυθιστορήματος. Ο ίδιος μας ενημερώνει πως όταν αυτός και κάποιοι άλλοι εξόριστοι βρίσκονταν απομονωμένοι σε σκηνή της χαράδρας, οι στρατοπεδικές αρχές τους εμπόδιζαν να πιούν νερό και να φάνε για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η διαδικασία της στέρησης των εν λόγω στοιχείων εντάσσεται στις γενικότερες υιοθετούμενες πρακτικές της εξουσίας, προκειμένου να εξοντώσουν τους κρατούμενους σε ψυχολογικό και σωματικό επίπεδο. Η αφήγηση κρίνεται ενδεικτική: *Οι στάμνες μας βρεθήκανε σπασμένες. Τρεις ημέρες, λένε, έχουνε να μοιράσουνε το κύπελλο του νερού που αναλογεί στον καθένα για δυό μέρες. Φαγητό δεν έχει. Όσοι ξέρουνε λένε πως το βασανιστήριο θα κρατήσει πάνω από βδομάδα. Όλα, λέει, τα σημάδια μιλάνε για καυτόν πρώτου βαθμού. Θεμέλια του η πείνα κ' η δίψα.*⁷⁷³ Και σε άλλο σημείο του μυθιστορήματος, ο αφηγητής επισημαίνει τη δυσφορία που αισθάνεται, εξαιτίας του ότι δεν έχει νερό να πιεί: *αισθάνεσαι το λαιμό σου ξερό, σαν παξιμάδι που είν' έτοιμο να θρουλίσει σε ψίχουλα και με την πίεση μονάχα της ανασεμιάς. Ο συγγραφέας, μάλιστα, χρησιμοποιεί το εκφραστικό σχήμα της προσωποποίησης της δίψας, προκειμένου να τονισθεί αφηγηματικά η δυσφορία του αφηγητή λόγω της έλλειψης νερού: *Κι αυτή η δίψα γίνεται κυρίαρχη, άγρια, σκάβει βουνά και μνήμες, κι οργανώνει κάμπους, βρίσκει ποτάμια και πηγές, για να θεριέψει ο θυμός της, για να πυρώσει ο λαιμός, και να καταντήσει η γλώσσα σαν ένα κομμάτι πυρωμένο κεραμίδι.*⁷⁷⁴*

Η έλλειψη τροφής και νερού φαίνεται να ταλανίζει τους έγκλειστους στη Μακρόνησο και από την αφήγηση του μυθιστορήματος «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» (1962). Στο προλογικό κεφάλαιο του τρίτου μέρους του μυθιστορήματος, ο αφηγητής θα ενημερώσει τους αναγνώστες ότι κάποια μέρα τα караβάκια, που μετέφεραν τροφή και νερό από το Λαύριο στη Μακρόνησο, αγκυροβόλησαν στο Λαύριο.⁷⁷⁵ Η

⁷⁷³Βλ. Θέμος Κορνάρος, *Στάχτες και φοίνικες...*, ό. π., σ. 122 – 123.

⁷⁷⁴Στο ίδιο, σ. 126. Αλλά και στο όγδοο κεφάλαιο του ίδιου μυθιστορήματος περιγράφεται μία σκηνή στο στρατόπεδο, που αντικατοπτρίζει τη δυσφορία που νιώθουν οι εξόριστοι, εξαιτίας της έλλειψης νερού. Η συγκεκριμένη στέρηση τους ωθεί να προβούν σε παράλογες κινήσεις, όπως να κρύψουν άδεια παγούρια με νερό στο χώμα για να είναι δροσερά. Οι εξόριστοι δημιουργούν στον εαυτό τους την ψευδαίσθηση ότι μπορεί τα παγούρια να γεμίσουν νερό και να ξεδιψάσουν: *Στη σκηνή υπήρχανε τρία παγούρια, που τα κρύβανε στη Γης αδειανά, μήπως τύχει κάποτε ευκαιρία να γεμίσουνε κι έτσι να βρεθεί σε ώρα κρίσης η σταγόνα της παρηγοριάς. Μ' όλο που ξέρουνε πως είναι αδειανά, πάνε και τα βγάζουνε από την κρύπτη, τα γυρίζουν στο στόμα μας και στάζουνε ή τ' ακουμπάνε στη γλώσσα να πάρουνε τη δροσιά. Κάτι είναι κι αυτό στην απελπισία. Στο ίδιο, σ. 156.*

⁷⁷⁵Οι περισσότεροι το είχαν μαντέψει από μέρες. Χωρίς λόγο, ένα πρωί, κλείσανε ξαφνικά τα σύνορα. Όλα τα καϊκάκια που πηγαινόρχονταν κουβαλώντας χόρτα, ψωμί, και φασόλια, κόψανε τα ταξίδια τους και δέσανε στο μώλο. Η «φοντάνα», το παληό σκουριασμένο δεξαμενόπλοιο που τους κουβαλούσε το νερό, έδεσε κι αυτό σ' ένα ντόκ, (...). Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*», ό. π., σ. 203.

αφηγηματική διαδικασία, μέσω των λεγομένων του καπετάνιου, αναδεικνύει τον λόγο τερματισμού του ανεφοδιασμού των εξόριστων σε τρόφιμα και νερό. Ο καπετάνιος επισημαίνει ότι οι έγκλειστοι υφίστανται αυτού του είδους τη στέρηση λόγω του ότι πρόδωσαν την πατρίδα τους. Επιπροσθέτως, ο καπετάνιος υποστηρίζει πως οι κρατούμενοι θα κατορθώσουν να καταναλώσουν τα συγκεκριμένα αγαθά σε περίπτωση που υπογράψουν «δήλωση μετανοίας». Σύμφωνα με τις αντιλήψεις του καπετάνιου, η υπογραφή του αντίστοιχου εγγράφου πιστοποιεί τη «συνειδησιακή μεταστροφή» που υπέστησαν οι εξόριστοι, κατά την παραμονή τους στο σπουδαίο «Εκπαιδευτήριο» της Μακρονήσου.⁷⁷⁶ Η ανυπαρξία νερού στο νησί εξορίας επιβεβαιώνεται και από ένα γράμμα που λαμβάνει ο Γιώργης από τη μητέρα του. Εκείνη ομολογεί ότι νιώθει τύψεις, όταν επιχειρεί να πιεί ένα ποτήρι νερό, επειδή συλλογίζεται ότι ο γιός της ταλαιπωρείται από τη στέρηση του συγκεκριμένου στοιχείου.⁷⁷⁷

B) Ακραίες καιρικές συνθήκες

Οι εξόριστοι φαίνεται αφηγηματικά ότι έχουν να αντιμετωπίσουν τις άθλιες καιρικές συνθήκες που επικρατούν στο νησί του μαρτυρίου και δυσχεραίνουν την καθημερινότητα τους. Στο μυθιστόρημα του Κορνάρου τονίζεται αφηγηματικά ότι στο νησί επικρατούν πολλοί κι έντονοι άνεμοι. Το γεγονός ότι οι άνεμοι του νησιού προκαλούν προβλήματα κυρίως στην καθημερινότητα των έγκλειστων υποκειμένων επιβεβαιώνεται μέσω της προβολής μίας εικόνας: οι άνεμοι εμποδίζουν την ανάπτυξη των σκίνων που δεν προλαβαίνουν να ξεπεταχτούνε δυό πόντους από τη γη, κι οι βοριάδες τους πατικώνουνε, οι νοτιάδες τους καίνε, και ξαναμένουνε μονάχα ρίζα, κούτσουρο, (...).⁷⁷⁸

Γ) Καταναγκαστική εργασία

⁷⁷⁶Ο διάλογος των ναυτικών, την ώρα που έπαιζαν χαρτιά, κρίνεται ενδεικτικός: - *Μα τι πίνουν όλοι αυτοί οι άνθρωποι αντίκρυ; ... ρώτησαν κάποτε οι συμπαίκτες του τόν καπετάν – Μπουνάτσα. Καπετάνιο γιατί δεν τους πας νερό πιά; - Τι να το κάνουν; είπε αυτός χλευαστικά. – Πώς τι να το κάνουν; Άνθρωποι είναι... - Άνθρωποι; Αμ' αν ήταν άνθρωποι δε θα πουλούσανε την πατρίδα τους! – Και δεν θα τους ξαναπάς; - Πώς δε θα τους ξαναπάω... Ας μου το παραγγείλουν; - Με τις υπογραφούλες τους. Ας υπογράψουνε ότι στη Μακρόνησο είδανε το φως κι εγώ σαλπάρω με το πρώτο. Τι διάολο δηλαδή ούτε μιά παληοπογραφή δεν αξίζει το νερό μου; Στο ίδιο, σ. 203.*

⁷⁷⁷Παραθέτουμε το απόσπασμα του γράμματος: *Γιόκα μου... Θέλω να πτώ νερό, μα φοβάμαι μην είσαι διψασμένο, κι' αποδιώχνω το ποτήρι. Στο ίδιο, σ. 212.*

⁷⁷⁸Βλ. Θέμος Κορνάρου, *Στάχτες και φοίνικες...*, ό. π., σ. 122.

Η αφήγηση του μυθιστορήματος *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957) καταδεικνύει επιπρόσθετες στρατηγικές των βασανιστών του νησιού, προκειμένου να «εξοντώσουν» τους εξόριστους. Τέτοια στρατηγική μπορεί να θεωρηθεί και η καταναγκαστική εργασία, στην οποία υποβάλλονται οι κρατούμενοι στο νησί του μαρτυρίου. Ο αφηγητής μας ενημερώνει ότι οι έγκλειστοι, κρατώντας δύο τενεκέδες στα χέρια, έπρεπε να ανεβοκατεβαίνουν γρήγορα το βουνό.⁷⁷⁹ Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, οι δήμιοι υπέβαλαν τους κρατούμενους στη διαδικασία, ενώ οι εξόριστοι ανεβοκατέβαιναν να ποτίζουν το θυμάρι με θαλασσινό νερό, προκειμένου να φυτρώσουν φουντούκια.⁷⁸⁰ Κοινός παρανομαστής των ανάλογων εργασιών είναι η πρόκληση της σωματικής και ψυχικής φθοράς των κρατούμενων. Οι λόγοι της σωματικής φθοράς είναι αναμενόμενοι, καθώς η υποβολή των έγκλειστων σε ανάλογες δραστηριότητες τους προκαλούσε αρνητικές σωματικές επιπτώσεις, όπως λ. χ. κούραση, ζαλάδες κ. ά.⁷⁸¹ Επιπροσθέτως, η συμμετοχή των εξόριστων στις αγγαρείες επιβάρυνε την ψυχολογία τους, καθώς επαναλαμβάνοντας παράλογες δραστηριότητες, κόπιαζαν χωρίς να ικανοποιούν κάποιο αίσθημα δημιουργικότητας. Επομένως, όπως προκύπτει από την αφηγηματική διαδικασία, στις συνειδήσεις των εξόριστων οι ανάλογες αγγαρείες ταυτίζονταν με την κόλαση.⁷⁸² Ενδεικτικό παράδειγμα της ψυχικής και σωματικής κόπωσης των εξόριστων στη Μακρόνησο, λόγω των καταναγκαστικών εργασιών, αποτελεί το γεγονός ότι στο τέλος της ημέρας τα υποκείμενα νιώθουν τέτοια εξάντληση, ώστε αδυνατούν να γυρίσουν το κεφάλι τους ακόμη για να δουν τον ουρανό.⁷⁸³

⁷⁷⁹ Δώκανε στον καθένα δυό γκαζοντενεκέδες, κι αμέσως, χωρίς ν' αφήσουνε καιρό για μια βαθιάν ανάσα, μας ανεβάσανε, τρέχοντας, πιο αψηλά, σ' ένα δρομάκι μιάς πλαγιάς που ανεβοκατέβαιναν καμιά ογδονταριά άλλα φαντάσματα, με τα ίδια εργαλεία στα χέρια. Στο ίδιο, ό. π., σ. 110.

⁷⁸⁰ Παράλληλα με το ανεβοκατέβασμα στο βουνό, οι βασανιστές παροτρύνουν τους εξόριστους να ποτίζουν και το θυμάρι. Οι βασανιστές προσπαθούν να πείσουν τους εξόριστους: *πως από τα θυμάρια που ποτίζεις με θαλασσόνερο θα βγούνε φουντούκια αλμυρά!* Στο ίδιο, σ. 114.

⁷⁸¹ Τα κεφάλια βουίζουνε, τα μηνιγγια χτυπούνε σα σφυριά, στα μάτια πέφτει μια κίτρινη σκέπη, κι όλα, θάλασσες και στεριές, γίνονται μιά επιφάνεια από κίτρινη τζελατίνα που τρέμει, και τα πόδια δε γνοιάζονται πια που πατούνε. Ο κατήφορος γίνεται γκρεμός, η κάθε κίνηση παγίδα, (...). Στο ίδιο, σ. 113.

⁷⁸² Ο αφηγητής επιβεβαιώνει: *Η κόλαση είναι ένας κοφτός – γλυστερός γκρεμός που πρέπει να τον ανεβοκατεβαίνεις τρέχοντας, σαράντα με πενήντα φορές την ημέρα. Κι όταν αποκάμεις και πέσεις, να μη φοβάσαι πια τις παίδιες των δαιμόνων παρά να πονά η ψυχή σου που δεν προλαβαίνεις να ποτίσεις με θάλασσα όλα τα θυμάρια της γης και τα... φουντούκια τους θα 'χουνε άνοστη γεύση!* Στο ίδιο, σ. 114.

⁷⁸³ Χρειάζεται να μπορείς να γυρίσεις το κεφάλι κατά πάνω για να τον δεις. Μα είναι αδύνατο. Θέλει μεγάλη, πολύ μεγάλη προσπάθεια κίνηση. Στο ίδιο, σ. 120. Και σε άλλο σημείο της αφήγησης επισημαίνεται ότι η σωματική και ψυχική κούραση των υποκειμένων είναι τέτοια που ο άλλος ντρέπεται να τους απευθύνει και την παραμικρή ερώτηση: *Μα οι άνθρωποι είναι τόσο κουρασμένοι που ντρέπεσαι να ζητήσεις και την ελάχιστη προσπάθεια από μέρους τους.* Στο ίδιο, σ. 123.

Και στο μυθιστόρημα του Λουντέμη, «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» (1962), επιβεβαιώνεται αφηγηματικά ότι οι εξόριστοι πραγματοποιούσαν αναγκαστικές αγγαρείες. Στο πεζογράφημα, ένας ναύτης φαίνεται να ενημερώνει έναν χωροφύλακα, που είχε αναλάβει χρέη βασανιστή, ότι μία βασική «δουλειά» των κρατούμενων είναι το κουβάλημα της πέτρας. Συγκεκριμένα, οι εξόριστοι ξεριζώνουν τα βράχια του νησιού και τα ανεβοκατεβάζουν από την κορυφή του βουνού στη θάλασσα και από τη θάλασσα στην κορυφή. Ο ναύτης τονίζει ότι η εν λόγω διαδικασία είναι ατελείωτη. Και αυτό διότι στην συγκεκριμένη αγγαρεία δεν εμπεριέχεται η έννοια της δημιουργίας. Στόχος της αγγαρείας φαίνεται να είναι η σωματική και ψυχική εξουθένωση των κρατούμενων.⁷⁸⁴ Προκειμένου να ενισχυθεί αφηγηματικά ο παραλογισμός που εμπεριέχεται σε αυτού του είδους την αγγαρεία, ο αφηγητής, στο προλογικό κεφάλαιο του τρίτου μέρους του μυθιστορήματος, θα προβεί σε περαιτέρω λεπτομέρειες. Ο αφηγητής τονίζει ότι, σύμφωνα με τη μυθολογία, σε παλαιότερες εποχές τέτοιου είδους αγγαρείες απευθύνονταν και πραγματοποιούνταν από νεκρούς. Ο αφηγητής καταλήγει ότι ως εκ τούτου: *θα χρειαστεί να στηθεί σ' αυτό το νησί ένα πελώριο άγαλμα του Σίσυφου, που ήταν ο πρώτος μάρτυρας κι ο πρώτος άσκοπος πετροκουβαλητής αυτού του κόσμου. Την ποινή αυτή, για να την βάλουν στη Μυθολογία – σημαίνει ότι δεν τολμούσαν να την κάνουν οι άνθρωποι του απάνω κόσμου και τη μετέθεσαν στον Άδη όπου όλα επιτρέπονται – ποιος γύρισε από κεί για να τους διαψεύσει;*⁷⁸⁵ Αλλά και στο έβδομο κεφάλαιο, του τρίτου μέρους του μυθιστορήματος, διευκρινίζεται ότι: *Η πέτρα εδώ μόνο κουβαλιέται. Και κουβαλιέται μόνο για να μη χτίσει τίποτα, κι' από ανθρώπους που δεν έφταιζαν σε τίποτα. Η πέτρα εδώ έγινε ένα περίεργο χαϊδεμένο μωρό που το πηγαινοφέρνουν αγκαλιά χωρίς ποτέ να το βάλουν να καθήσει κάτω.*⁷⁸⁶ Σε άλλο σημείο της αφηγηματικής διαδικασίας τονίζεται ότι ο μόνος τρόπος να γλιτώσει κανείς από το κουβάλημα της πέτρας στη Μακρόνησο είναι να υπογράψει «δήλωση μετανοίας».⁷⁸⁷

⁷⁸⁴Ο χωροφύλακας ρωτάει: - *Και τότες γιατί την κουβαλάνε την πέτρα;* - *Χμ... Να. Έτσι για να την κουβαλάνε. Δουλειά στο βρόντο δηλαδή. Κουβάλημα, για το κουβαλητό. Την ξεριζώνουνε απ' το βουνό και την πηγαινούνε περίπατο... απ' το βουνό στη θάλασσα, απ' τη θάλασσα στο βουνό... και βουνό και θάλασσα, και θάλασσα και βουνό απ' τη στιγμή που θα ξεμυτίσει ο ήλιος ίσαμε να βουτήξει στο νερό. Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*», ό. π., σ. 32.*

⁷⁸⁵Στο ίδιο, σ. 201.

⁷⁸⁶Στο ίδιο, σ. 249.

⁷⁸⁷*Αγνάντα όσο θέλεις, είλωτα... Το βουνό, αντέχει πιο πολύ από σένα. Αγνάντα... εσύ θα τελειώσεις πιο γρήγορα. Εκτός αν αποφασίσεις να δεις. Τότε θα σου πάρουν την πέτρα απ' τον ώμο, θα σε στηρίξουν τρυφερά στα μπράτσα τους, και θα σε πάνε να ζαπλώσεις σε πουπουλένιο στρώμα να κοιμηθείς. Στο ίδιο, σ. 250.*

Οι μη δημιουργικές, χειρονακτικές και ιδιαιτέρως κοπιαστικές εργασίες, στις οποίες υποβάλλονταν οι κρατούμενοι, αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας τους στη Μακρόνησο. Κάτι ανάλογο επιβεβαιώνεται και από την ανάγνωση διηγημάτων του Νενεδάκη. Στο διήγημα «Οχτώβρης 1949» διαφαίνεται ότι στους έγκλειστους επιβαλλόταν το κουβάλημα της πέτρας, για ατελείωτες ώρες, στις πλαγιές του βουνού. Κατά τη διάρκεια της εξουθενωτικής αγγαρείας, τα θύματα είχαν να αντιμετωπίσουν τα χτυπήματα των στρατοπεδικών αρχών, καθώς και τις ακραίες καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν στο νησί.⁷⁸⁸ *οι αγγαρείες πηγαινορχόνταν στις πλαγιές. Σειρές ατελείωτες με κοτρώνια στις πλαγιές και από πίσω ο βούρδουλας. Κουβαλούσαν μιά πέτρα όλη μέρα και την πηγαινοέφερναν.*⁷⁸⁹ Στο τέλος, μάλιστα, του διηγήματος, προκειμένου να τονισθεί με έμφαση η επαναληπτικότητα του κουβαλήματος της πέτρας από τους εξόριστους στη Μακρόνησο, διαδικασία που αναμφισβήτητα πραγματοποιούνταν ανεξάρτητα από τις επικρατούσες ακραίες καιρικές συνθήκες, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το εκφραστικό σχήμα της υπερβολής. Ο αφηγητής επισημαίνει σχετικά με την πέτρα που κουβαλάει κατά τη διάρκεια της αγγαρείας ότι: *Δε πίστευα πως θα μου γινόνταν τόσο δική μου. Όσο ένα κομμάτι απ' το κορμί μου. Όλες οι γωνιές της, οι αγριάδες και οι κοιλότητές της μου είναι γνωστές. Το χρώμα της, το βάρος της, η σύνθεσή της. όλα της μου είναι γνωστά. Όπως, να πούμε, το χέρι μου, ή το πόδι μου. Όλα...*⁷⁹⁰

Δ) Ο «πανταχού παρών» θάνατος και οι σωματικές κακουχίες

Σύμφωνα με τις πεζογραφικές αφηγήσεις χαρακτηριστικό στοιχείο της καθημερινότητας στη Μακρόνησο αποτελούσε η ολοένα αυξανόμενη θνησιμότητα των εξόριστων. Στο *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957), ο αφηγητής μας ενημερώνει ότι πολλοί κρατούμενοι έχαναν τη ζωή τους από πνιγμό. Ο πνιγμός είχε προκληθεί από τις ανελέητες μεθόδους, που υιοθετούσαν οι διώκτες και κατά τη μεταφορά των κρατούμενων στο νησί. Συγκεκριμένα, οι βασανιστές,

⁷⁸⁸ Ο αφηγητής επιβεβαιώνει χαρακτηριστικά: *Μήνες τώρα κουβαλούμε την ίδια πέτρα. Είναι ορισμένη η απόσταση και ορισμένος ο χρόνος της διαδρομής. Είναι ορισμένο το μέγεθος της πέτρας και ορισμένα τα βήματα. Μέρες τώρα βρέχει, χιονίζει, όμως η πέτρα δεν έχει φύγει από την πλάτη μας. Μήνες τώρα παίρνω την ίδια πέτρα και την κουβαλάω από το πρωί ως το βράδυ. Είναι μιά πέτρα τριγωνική με τσουγκράνες και κακόβολή. Μάλιστα, ο αφηγητής τονίζει τις επιδράσεις της συγκεκριμένης αγγαρείας στις μεταγενέστερες στιγμές της ζωής του: *Όταν την πρωτοπήρα στα χέρια μου δεν πίστευα πως θάπαιζε τέτοιο ρόλο στη ζωή μου. Δε πίστευα πως θα τη θυμόμουν α' όλη μου τη ζωή και πως δε θα περνούσε μέρα που να μην τη θυμηθώ.* Βλ. Ανδρέας Νενεδάκης, *Οι μαργαρίτες...*, ό. π., σ. 42 – 55: 55.*

⁷⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 42 – 55: 48.

⁷⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 42 – 55: 55.

προφασιζόμενοι ότι χάλαγε το καΐκι, σταματούσαν τον πλου κι έριχναν επίτηδες τους εξόριστους στη θάλασσα. Όσοι δεν ήξεραν κολύμπι, αλλά και κάποιοι από τους υπόλοιπους λόγω του ότι αιφνιδιάζονταν από το συμβάν, έχαναν τη ζωή τους προσπαθώντας να κολυμπήσουν.⁷⁹¹ Επιπροσθέτως, στην αφηγηματική διαδικασία αναδεικνύεται ότι τα «παραθυράκια» του συστήματος του νησιού υποβοηθούσαν ανάλογες συμπεριφορές των εξουσιαστών, καθώς οι βασανιστές, που ήταν υπεύθυνοι για τη μεταφορά των κρατούμενων, δεν ήταν υποχρεωμένοι να αναφέρουν πόσους παρέλαβαν και πόσους θα παραδώσουν στο νησί.⁷⁹²

Στο στρατόπεδο της Μακρονήσου υπήρξαν εξόριστοι, που έχασαν τη ζωή τους, εξαιτίας των ακραίων σωματικών βασανιστηρίων που υπέστησαν. Κάτι ανάλογο αναδύει η αφήγηση του μυθιστορήματος «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» (1962).⁷⁹³ Στο τρίτο κεφάλαιο, οι δύο βασικοί ήρωες ενημερώνουν τους αναγνώστες για τον θάνατο ενός εξόριστου, τον οποίο βασάνιζαν για μεγάλο χρονικό διάστημα τρεις εξουσιαστές. Όταν τον ανέλαβε ο Γκούντας, ένας τέταρτος βασανιστής, ο έγκλειστος πέθανε.⁷⁹⁴ Συνεπώς, τα ουρλιαχτά του βασανιζόμενου σίγασαν και στη Μακρόνησο επικράτησε μία «απάνθρωπη ησυχία».⁷⁹⁵ Ο συγγραφέας, προκειμένου να τονίσει την θνησιμότητα που επικρατούσε στο νησί, κάνει χρήση του εκφραστικού σχήματος της υπερβολής κι αναφέρει πως *γι' αυτό δεν έχει ζήσει ποτέ εδώ πουλί. Τα κυνηγούν οι βοριάδες με τις πέτρες και τα σκοτώνουν*.⁷⁹⁶ Και σε άλλο σημείο της αφήγησης του μυθιστορήματος του Λουντέμη αναδεικνύεται η θνησιμότητα που

⁷⁹¹ Στο πέμπτο κεφάλαιο του μυθιστορήματος αναφέρεται ενδεικτικά: *Κάνουνε τάχα πως κάτι έπαθε το μοτόρι. Απέναντι, μισό μίλι απόσταση η Μακρόνησος... Λες: «τι καλά που σταθήκαμε!» (...). Εκεί που πας να χουζουρέψεις, κάποιοι μετακινούνται, τάχα για να βλέπουνε καλύτερα τη θάλασσα, τάχα για να βολετουόνε καλύτερα. Και ξαφνικά βρίσκεσαι στα κύματα με τα παπούτσια, με τα ρούχα και γύρω σου οι άλλοι ουρλιάζουνε από το ξαφνικό. Αν δεν ξέρεις κολύμπι, μέσα σε κείνα τα διαολορέματα ανάμεσα Λαύριο – Μακρονήσι, μπορείς σ' ένα δευτερόλεπτο να τελειώνεις με όλα... και να ξέρεις, κανένας δεν είναι έτοιμος για τέτοιο μπουφικό θάνατο. Βλ. Θέμος Κορνάρος, *Στάχτες και φοίνικες...*, ό. π., σ. 103.*

⁷⁹² Το ρητορικό ερώτημα του αφηγητή είναι ενδεικτικό: *Σάμπως σε παραλάβανε με απόδειξη; Στο ίδιο, σ. 103 – 104.*

⁷⁹³ Ενδεικτική κρίνεται η τοποθέτηση του ενός εκ των δύο βασικών ηρώων σχετικά με την τύχη των εξόριστων στη Μακρόνησο. Ο Παναγής αναφέρει ότι *κάθε μέρα αραιώναν... αραιώναν*. Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*», ό. π., σ. 284 – 285.

⁷⁹⁴ Ο Παναγής ενημερώνει τον Γιώργη σχετικά με την «τύχη» του βασανιζόμενου εξόριστου: *- Είναι ένας θαλασσινός, λέει, που τον πιλατεύουν καιρό. Τρία «τζίνια» έχει αχρηστεύσει ως την ώρα. Τώρα τον παρέλαβε προσωπικώς ο Γκούντας. Γ' ορκίστηκε στην «τιμή» και στα «γαλόνια» του, λέει, να τον σπάσει ώσπου να κλείσει μήνας. Κάθε μέρα σοφίζεται καινούργια σχέδια. Μα όλα του τ' αχρηστεύει αυτός ο ναύτης, ο Γκούντας τον λέει «καπετάνιο». Κανείς δεν τον έχει δει ως τώρα. Είναι μια πιθαμή κοντά μας και παλεύει άγνωστος, μόνος και περήφανος. Στο ίδιο, σ. 39.*

⁷⁹⁵ *Η ησυχία της Μακρόνησος... Είναι μια σιωπή απάνθρωπη, κάτι απίθανο κρύο και σκοτεινό σαν την αιώνια σιγή των βυθών όταν μετά απ' τους σεισμούς, σπατάσανε όλοι οι θόρυβοι, και σύρτηκαν πάνω τους, σα σάβανο, τα βουβά κι ασάλευτα νερά. Στο ίδιο, σ. 40.*

⁷⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 40.

επικρατούσε στο νησί εξορίας. Σύμφωνα με την αφηγηματική διαδικασία δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις των έγκλειστων, που δεν καταφέρνουν να ξεπεράσουν τη σωματική κακοποίηση, που υφίστανται και πεθαίνουν. Ενδεικτική είναι η περίπτωση ενός εξόριστου στον οποίο οι αρχές έδωσαν να πει καθαρτικό. Την ημέρα της 25^{ης} Μαρτίου στη Μακρόνησο, ο συγκεκριμένος εξόριστος, κατά τη διάρκεια της παρέλασης, άρχισε να τρέχει αδυνατώντας να αποκρύψει τις αρνητικές επιδράσεις του καθαρτικού στον οργανισμό του. Οι εξουσιαστές έσπευσαν να τον πιάσουν και τον έβαλαν να υπογράψει «δήλωση μετανοίας». Μέσω της συγκεκριμένης δήλωσης, ο εξόριστος αποκήρυξε τα προγενέστερα πολιτικά και ιδεολογικά του πιστεύω.⁷⁹⁷ Στο τέλος, οι βασανιστές τον πέταξαν στη θάλασσα κι ο ίδιος, αδυνατώντας να επιβιώσει, πνίγηκε. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι αρχές του στρατοπέδου παρέμειναν αδιάφορες, κατά τη θέαση του συγκεκριμένου συμβάντος και χαροποιήθηκαν με το γεγονός ότι ο πνιγμένος πρόλαβε να πιστοποιήσει ότι «ανένηψε» «αυθορμήτως» και «αυτοβούλως».⁷⁹⁸ Το γεγονός της ύπαρξης νεκρών στη Μακρόνησο έρχεται κι επανέρχεται κατά τη διάρκεια της αφήγησης του μυθιστορήματος. Και στο δέκατο κεφάλαιο, του τρίτου μέρους, ο αφηγητής μας ενημερώνει ότι οι στρατοπεδικές αρχές μεταφέρουν ένα νεκρό σώμα, το οποίο φέρει σημάδια έντονης κακοποίησης: *Τέσσερις έσερναν το φορείο φορτωμένο, με τον λοχία ζοπίσω. Το πετσί του πεθαμένου ήταν κατακίτρινο και γεμάτο μπλαβισμένα αίματα. Τα μάτια του έμειναν ορθάνοιχτα.*⁷⁹⁹

Η αφήγηση του μυθιστορήματος *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957) είναι αποκαλυπτική των άγριων κι απάνθρωπων σωματικών βασανιστηρίων, που υπέστησαν οι εξόριστοι από τους βασανιστές. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ενός βασανιστή, ονόματι Χρήστος, ο οποίος χτυπάει βάνουσα ακόμη κι έναν ηλικιωμένο. Η αγριότητα του βασανιστή ενισχύεται αφηγηματικά, αρκεί κανείς να συνυπολογίσει ότι ο βασανιστής γνώριζε τον γέρο – βασανιζόμενο. Ο

⁷⁹⁷ Η παρέλαση πάνω και κάτω συνεχιζότανε. Στο μεταξύ το άντερό του είχε αδειάσει. Το καθαρτικό ήταν τόσο δυνατό που τον θέρισε. Στο τέλος – ένα πτώμα, χωρίς δύναμη, χωρίς θέληση, χωρίς συνείδηση – τον σύρανε στο τραπεζάκι που ήταν οι αξιωματικοί, του πήρανε το χέρι (που ήταν πια ελεύθερο – γιατί δεν είχε τη δύναμη να κρατήσει το παντελόني του) και το βάλανε να υπογράψει. Στο ίδιο, σ. 269.

⁷⁹⁸ Το τέλος του κρατούμενου, που ήπιε το καθαρτικό και οι εξουσιαστές τον έριξαν στη θάλασσα, είναι το εξής: *Δε σημαίνει αν δε βγήκε ποτέ απ' τη θάλασσα κείνος ο άνθρωπος. Η ουσία είναι ότι έμεινε πάνω στο τραπεζάκι η νίκη τους γεμάτη ακαθαρσίες και δάκρυα... Μιά υπογραφή κάτω από ένα κείμενο που η απλότητά του τόκανε φρικτότερο: Δηλώνω κατόπιν ηρέμου σκέψεως, και άνευ ασκήσεως ουδεμίας ψυχικής ή σωματικής βίας, (...).* Στο ίδιο, σ. 269.

⁷⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 280.

γέρος ήταν ο δάσκαλος του, όταν ο βασανιστής πήγαινε στο δημοτικό σχολείο.⁸⁰⁰ Και σε άλλο σημείο του μυθιστορήματος, η αφήγηση αναδεικνύει το χτυπημένο πρόσωπο του ηλικιωμένου. Μάλιστα, λόγω του ότι ο γέρος ανεβοκατεβαίνει στο βουνό στο πλαίσιο της καταναγκαστικής εργασίας, ο ιδρώτας του προκαλεί τσούξιμο στις πληγές.⁸⁰¹ Ο γέρος θα καταλήξει να αναγνωρίζεται μόνο από τα πρησμένα μάτια του, καθώς όλα τα χαρακτηριστικά του προσώπου του θα αλλοιωθούν από τα ξυλοκοπήματα.⁸⁰² Σε άλλο σημείο της αφήγησης, αναδεικνύεται ότι τα σωματικά βασανιστήρια είναι πολύωρα. Υπάρχουν περιπτώσεις θυμάτων, που ξυλοκοπούνται από μία βάρδια βασανιστών, κι έπειτα τα θύματα τα αναλαμβάνει και η επόμενη βάρδια. Τακτική που αποσκοπεί στην πρόκληση ιδιαίτερης κόπωσης και σύγχυσης στα θύματα, ώστε να αναγκαστούν να υποκύψουν στις εκάστοτε πιέσεις των εξουσιαστών.⁸⁰³ Από το μυθιστόρημα δε λείπουν και οι αναφορές, σχετικά με ομαδικές επιθέσεις των βασανιστών στους εξόριστους με γκλόμπς.⁸⁰⁴ Σε κάποιες περιπτώσεις, μάλιστα, οι εξουσιαστές βαράνε ταμπούρλα, προκειμένου οι εξόριστοι να αντιληφθούν ότι *προβλέπονταν βασανιστήρια ολοήμερα, εικοσιτετράωρα, πολυήμερα, πρώτου βαθμού.*⁸⁰⁵ Η αγριότητα των συγκεκριμένων βασανιστηρίων ενισχύεται αφηγηματικά από την παράθεση των ακόλουθων πληροφοριών: στο άκουσμα των ίδιων ήχων, τα ζώα του νησιού χαροποιούνται ιδιαίτερα γιατί συνειδητοποιούν ότι θα ικανοποιήσουν την πείνα τους. Τα ζώα της Μακρονήσου τρέφονταν με χτυπημένες και ματωμένες ανθρώπινες σάρκες.⁸⁰⁶

⁸⁰⁰Ενας άλλος βασανιστής, ο Σταμάτης, ενημερώνει τον αφηγητή για τα προαναφερθέντα συμβάντα: *Πρόκειται για το Χρήστο. – «Για το δικό μας το Χρήστο, μου λέει. Μ' αυτό το βούρδουλα έσπασε στη Μακρόνησο ασάλια – άντρες. Ως και το γέρο του, το δάσκαλο. Ο Σταμάτης, μάλιστα, θα επιδείξει στον αφηγητή το «φωνικό» εργαλείο με το οποίο οι βασανιστές πραγματοποιούν τους ξυλοδαρμούς: Του φέρανε το εργαλείο. Ένα συρματένιο βούρδουλα, στριφτό, πασαλειμμένο μ' αίματα και κολλημένα μαλλιά εδώ κι εκεί! Βλ. Θέμος Κορνάρος, *Στάχτες και φοίνικες...*, ό. π., σ. 96.*

⁸⁰¹Ο αφηγητής, αντικρίζοντας τον δάσκαλο, αναφέρει γι' αυτόν ότι: *είναι το πρόσωπό του όλο αίματα και γρόμπους από χτυπήματα. Μια πληγή, κάτω από το ζερβί μάτι, στάζει στο γκρι ρούχο μ' ένα ρυθμό που σου κάνει την εντύπωση πως και με το σταλαϊτό του το αίμα του δασκάλου διδάσκει «υπομονή!... ηρεμία!» είχε φουσκώσει στην απότομη ανηφοριά. Ο ιδρώτας ανακατενόταν με τα αίματα κ' οι πληγές, φαίνεται, τον έτσουζαν γιατί κάθε τόσο σήκωνε το δεξί χέρι και σκουπιζόταν με το μανίκι. Η κίνηση αυτή ήτανε τόσο αδέξια που σου θύμιζε παιδί. Στο ίδιο, σ. 109 – 110.*

⁸⁰²Ο αφηγητής αντικρίζει τον γέρο: *Ο δάσκαλος! Παραμορφωμένος, όλο πηχτά αίματα το πρόσωπό του. Μόνο από τα μάτια του, κι ας είναι μισόκλειστα από το πρήξιμο, ξεχειλάει φώς, (...). Στο ίδιο, σ. 127.*

⁸⁰³*Υπάρχουν μερόνυχτα που η μιά βάρδια των βασανιστών σε παραδίνει στην άλλη για να μην υπάρξει περιθώριο ενός λεπτού για ύπνο, για ανάπαυση. Πτώματα. Σ' αυτή την πτωματική κατάσταση στηρίζουνε όλες τις ελπίδες τους. Μπαϊλντίζει ο άνθρωπος, (...). Στο ίδιο, σ. 124.*

⁸⁰⁴Ο αφηγητής κάνει λόγο για μια τέτοια επίθεση όπου: *οι χτύποι των γκλόμπς, απάνω στα κόκαλα, μπερδεύονταν με τα ξεφυσήματα των βασανιστών, τ' αγκομαχητά των θυμάτων (...). Στο ίδιο, σ. 113.*

⁸⁰⁵Στο ίδιο, σ. 179.

⁸⁰⁶Η συγκεκριμένη «τακτική» των ζώων αιτιολογείται από τον αφηγητή: *Το σωστό ήτανε πως αυτά τα ζωντανά δεν είχανε δοκιμάσει νερό σ' όλη τη μικρή ζωή τους! Η ανακάλυψη πως, τάχα, το άνδρo κρέας*

Σύμφωνα με την αφήγηση του ίδιου μυθιστορήματος, αξιοσημείωτο είναι ότι οι βασανιστές βιαιοπραγούν και εις βάρος ατόμων της δικής τους ομάδας, γεγονός που ενισχύει αφηγηματικά τον παραλογισμό που τους διαπνέει ως άτομα. Σε έναν βασανιστή σπάσανε τη μέση του με λοστό και τον αφήσανε στην πλαγιά του βουνού, προκειμένου να εξακολουθεί να πονάει. Σύμφωνα με τα λόγια του αφηγητή, ο λόγος της ανάλογης συμπεριφοράς είναι: *Για να τιμωρηθεί, για παραδειγματισμό ασφαλώς, ένα όργανο της εξουσίας που κάποτε χτύπησε η καρδιά του άγρια και τον πρόσταξε να μεταφέρει στερνά μηνύματα αποχαιρετισμού, από κελιά μελλοθανάτων σε μονάδες κι αγαπημένα πρόσωπα.*⁸⁰⁷ Η αφήγηση μας πληροφορεί σχετικά με την τύχη του χτυπημένου βασανιστή ότι: *Το παλικάρι, με τη σπασμένη σπονδυλική, το σηκώνουν οι ίδιοι οι αλφαμίτες και βρίζουνε. Λίγο πιο πάνω τον παρατούνε σ' ένα χωράφι.*⁸⁰⁸ Οι βασανιστές εμμέσως βιαιοπραγούν και εις βάρος των ατόμων, που νοσηλεύονται λόγω ψυχικών διαταραχών στο νοσοκομείο του στρατοπέδου. Συγκεκριμένα, οι στρατοπεδικές αρχές αναθέτουν τη φύλαξη των εν λόγω ατόμων σε εξόριστους, τη στιγμή που κανένας γιατρός δεν υπάρχει μαζί τους. Οι εξόριστοι, μη μπορώντας να αντιμετωπίσουν τους ψυχοπαθείς, αναγκάζονται να τους χτυπήσουν για να τους ηρεμήσουν. Η πληροφορία δίνεται αφηγηματικά από έναν εξόριστο, τον Μπέλλο. Ο ίδιος θεωρεί ότι η συγκεκριμένη τακτική αποσκοπεί στο να εξοικειωθούν οι εξόριστοι: *σιγά – σιγά στην ιδέα πως δεν είναι σπουδαίο πράγμα να χτυπάς τους ανθρώπους που αγάπησες, να γκρεμίζεις τον ίδιο τον κόσμο που κι ο ίδιος βοήθησες να χτιστεί. Υπολογίζουμε πως απ' αυτά τα παιδιά θα βγάλουμε βασανιστές. Το τρελάδικο είναι η πρώτη τάξη, η προκαταρκτική, για τη Σχολή των βασανιστών.*⁸⁰⁹

Άλλωστε, η αφηγηματική παράθεση των οδηγιών του ενός βασανιστή του στρατοπέδου προς τον άλλο αντικατοπτρίζει τις σωματικές βλάβες, που οι βασανιστές προτίθενται να προκαλέσουν.⁸¹⁰ Σε άλλο σημείο της αφήγησης, ο Κορνάρος, προκειμένου να αναδείξει τη βάνουση σωματική κακοποίηση που υφίστανται οι εξόριστοι, χρησιμοποιεί μία χαρακτηριστική ακουστική εικόνα: *Κι*

ερεθίζει τη γέυση, που είναι αμβλυμένη από τον κόρο, έκανε τους ζωόφιλους να ανεχτούνε αυτή την ανατριχιαστικά σαδιστική μεταχείριση, σε δυό χιλιάδες γιδοπρόβατα του Μακρονησιού. Στο ίδιο, σ. 180.

⁸⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 139.

⁸⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 142.

⁸⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 145 – 146.

⁸¹⁰ Η αφήγηση κρίνεται ενδεικτική. Κάποιος εξουσιαστής παραδίδει σε έναν αλφαμίτη τρεις εξόριστους, ένας εκ των οποίων και ο αφηγητής, αναφέροντας: «Πάρ' τους, άβριο το πρωί θέλω μεταποιημένα τα έπιπλα του προσώπου τους για να μοιάζουν με τούτους εδώ. Τι γυρεύουνε με σιδερωμένα μούτρα εδώ πέρα;». Στο ίδιο, σ. 142.

*ακούω το ίδιο παραλήρημα, τώρα, στην παραλία της Μακρόνησος. Κι ακούω άλλο παραλήρημα στις κορφές και στις χαράδρες της Μακρόνησος. Η Ελλάδα βογγά!*⁸¹¹

Και στο μυθιστόρημα του Λουντέμη, «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» (1962), αναδεικνύονται αφηγηματικά τα ακραία σωματικά βασανιστήρια που υπέστησαν οι κρατούμενοι στη Μακρόνησο. Στο πρώτο κεφάλαιο του μυθιστορήματος, οι δύο βασικοί ήρωες, ο Γιώργης κι ο Παναγής, μεταφέρονται με καϊκι στο νησί εξορίας. Οι δύο φίλοι, που κατά τη μεταφορά τους είναι δεμένοι με χειροπέδες, συζητούν για την αγαπημένη του Παναγή. Ο συνοδός εξουσιαστής εκλαμβάνει τη συζήτηση ως μια απόπειρα ύποπτης συνομωσίας. Για τον λόγο αυτό, *ένας χορός βάρβαρος, βρώμικος, απάνθρωπος... άρχισε πάνω στα δεμένα κορμιά. Οι αρβύλες κείνου του χωριατόπαιδου που είχε ντυθεί τη στολή της εξουσίας δε σταμάτησαν παρά αφού γέμισαν αίματα...*⁸¹² Η αφήγηση του μυθιστορήματος αναδεικνύει ότι τα σωματικά βασανιστήρια εις βάρος των κρατούμενων επαναλήφθηκαν και κατά την άφιξη τους στον χώρο κράτησης. Οι εξουσιαστές φαίνεται αφηγηματικά να επιτίθενται φραστικά, αλλά και ασκώντας σωματική βία στους δύο ήρωες του μυθιστορήματος, που μόλις είχαν φτάσει στο νησί με το καϊκι. Μετά την άγρια σωματική επίθεση των βασανιστών στους νεοφερμένους κρατούμενους, οι εξουσιαστές τους τοποθετούν στη σκηνή και τους βρέχουν με θαλασσινό νερό, προκειμένου οι χτυπημένοι να νιώσουν περισσότερο πόνο.⁸¹³ Συνεπώς, *οι δύο τούτοι άνθρωποι ανακάλυψαν ότι στη ζωή υπάρχει κάτι πιο αβάσταχτο απ' το θάνατο... Ο αβάσταχτος πόνος που δεν σε πάει στο θάνατο.*⁸¹⁴ Ο βασανισμός του σώματος των εξοριστών θα συνεχιστεί και κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στο νησί.⁸¹⁵ Κάτι ανάλογο επιβεβαιώνεται και στο πέμπτο κεφάλαιο του μυθιστορήματος. Ένας βασανιστής, έχοντας τοποθετήσει επίτηδες τσιγάρα στο σακάκι του Γιώργη, προκειμένου να τον κατηγορήσει για

⁸¹¹ Στο ίδιο, σ. 135.

⁸¹² Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*», ό. π., σ. 23 – 24.

⁸¹³ Η αφήγηση κρίνεται ενδεικτική: - *Κάτωωωω... ακούστηκε από κάτι σκοτεινά κι' ακατανόητα στόματα. Και ρίχτηκαν σαν τους λύκους που σηκώθηκαν ξαφνικά στα δύο τους πόδια. Το πώς ζήσανε και γιατί ζήσανε κείνοι οι δύο άνθρωποι είναι μια παράλογη ιδιοτροπία της ψυχής... που φορές – φορές φοβάται υστερικά το θάνατο και τρυπώνει μες στα τελευταία κουρέλια της σάρκας σαν το πουλί που ζητά απάγγειο... Χυμένους σε δυο κουβέρτες τους πετάξανε σε μιά μακρόστενη σκηνή και τους ρίζανε κι' από πάνω θαλασσόνερο για να τους ανεβάσουν τον πόνο. Στο ίδιο, σ. 31.*

⁸¹⁴ Στο ίδιο, σ. 36.

⁸¹⁵ Οι συνεχείς κι ανελέητοι ξυλοδαρμοί εις βάρος των κρατούμενων αποτελούν αδιάσπαστο στοιχείο της καθημερινότητας στη Μακρόνησο. Κάτι ανάλογο τονίζεται αφηγηματικά και μέσω της χρήσης του εκφραστικού σχήματος της προσωποποίησης. Σε κάποιο σημείο της αφήγησης, η Μακρόνησος παρουσιάζεται ως άνθρωπος που νιώθει κι αντιμετωπίζει προβλήματα στο στομάχι του λόγω του «κρέατος» και των υγρών στοιχείων που κατανόησε: *Όζω η Μακρόνησος μούγκριζε μόνη της. Την βαρυστομάχιασε το αίμα και τα δάκρυα που ήπιε. Στο ίδιο, σ. 138.*

κλέφτη,⁸¹⁶ μπαίνει στη σκηνή των δύο βασικών ηρώων για να τους ανακρίνει για την «κλοπή». Στη διαδικασία της ανάκρισης εμπεριέχονται χτυπήματα με κλωτσιές.⁸¹⁷ Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, όπως προκύπτει από την αφηγηματική διαδικασία, οι εξουσιαστές δένουν με σκοινιά τους εξόριστους, τους πετάνε στη θάλασσα και τους πυροβολούν. Αντίστοιχες συνθήκες ζωής θα βιώσουν οι δύο βασικοί ήρωες του μυθιστορήματος. Στο έκτο κεφάλαιο, οι «ιθύνοντες» του στρατοπέδου φωνάζουν από τα μεγάφωνα στους ήρωες να πάνε στο λιμάνι.⁸¹⁸ Οι ήρωες ανεβαίνουν στο καΐκι. Εκεί τους περιμένει ο βασανιστής τους. Ο εξουσιαστής τους δίνει δηλώσεις μετανοίας⁸¹⁹ και τους ζητάει να υπογράψουνε.⁸²⁰ Οι ίδιοι αρνούνται. Για τον λόγο αυτό: *με το σύνθημα «μαλακά» όρμησαν όλοι απάνω τους, τους δέσανε με χοντρά σκοινιά και τους φουντάρανε στη θάλασσα... Πριν το μοτόρι προφτάσει να βάλει μπρος – και καθώς οι πρώτες τουφεκιές του καπνού του σκεπάζανε τη φωνή – λέει ο Γιώργης πνιχτά στον Παναγή. – Κάνε όπως στο κρόουλ... (...) Τους ανασύρανε μισολυπόθυμους, αλλά ζωντανούς.⁸²¹ Και στο προλογικό κεφάλαιο του τρίτου μέρους του μυθιστορήματος, ο αφηγητής αναφέρεται σε άγριους ξυλοδαρμούς εις βάρος των εξόριστων από τους εξουσιαστές τους. Η αγριότητα των βασανιστηρίων τονίζεται αφηγηματικά μέσω της χρήσης μίας ακουστικής εικόνας⁸²² κατά την οποία *αυτή τη νύχτα – οι φθόγγοι αυτοί οι άγνωστοι – ακούστηκαν τόσο δυνατά, που οι μεταλλωρύχοι της αντικρυνής πλαγιάς τρώμαζαν και κρύφτηκαν μες στις στοές τους.⁸²³ Η αφηγηματική διαδικασία αναδεικνύει τη μισαλλοδοξία ως το βασικό αίτιο των**

⁸¹⁶ Στο ίδιο, σ. 45.

⁸¹⁷ Κάτι ανάλογο αντικατοπτρίζεται στα λόγια του βασανιστή προς τους εξόριστους: *Θα μου τα ξεράσετε εδώ μπροστά μου ξηράν τροφήν. Ίσα συ ρε χοντρέ! Αρχίνα πρώτος! Αμα δε ξέρεις να ξεράσεις να σε βοηθήσουμε. Σου κάνω μιά προκαταρκτική κλωτσοπατινάδα να μάθεις. Απάνω! Στο ίδιο, σ. 53.*

⁸¹⁸ Στο ίδιο, σ. 79.

⁸¹⁹ Παρενθετικά, αξίζει να αναφερθεί πως οι στρατοπεδικές αρχές αντιλαμβάνονται το περιεχόμενο της δήλωσης μετανοίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο, του πρώτου μέρους του υπό εξέταση μυθιστορήματος, ένας χωροφύλακας επισημαίνει σε ένα πρόσωπο των στρατοπεδικών αρχών ως προς το περιεχόμενο των δηλώσεων ότι οι εξόριστοι: *υπογράφουνε ότι τώρα δα μόλις το καταλάβανε ότι τους περιπλάνησε ο Μαξ, και υπογράφουνε τη «μετάνοια» και πάνε στα σπιτάκια τους. Στο ίδιο, σ. 33.*

⁸²⁰ Στο ίδιο, σ. 80 – 87.

⁸²¹ Στο ίδιο, σ. 89.

⁸²² Η χρήση ακουστικών εικόνων, εκ μέρους του συγγραφέα, προκειμένου να διαφανούν οι σωματικοί βασανισμοί που ασκούσαν οι εξουσιαστές εις βάρος των εξόριστων, εντοπίζεται και σε άλλο σημείο της αφήγησης του μυθιστορήματος. Ο αφηγητής ενημερώνει τους αναγνώστες ότι κάποια νύχτα, οι δύο ήρωες συνειδητοποιούν τον απίστευτο πόνο που βιώνει κάποιος εξόριστος στις χαράδρες του νησιού εξαιτίας του σωματικού του βασανισμού. Οι δύο ήρωες, ενώ βρίσκονταν στη σκηνή τους, συνειδητοποιούν ότι: *Δύο αρβύλες πέρασαν νευρικά πλάϊ απ' το πανί τους... Κι' ύστερα κι' άλλες, κι' άλλες... Που πήγαιναν; Τι γύρευαν όλοι αυτοί οι άνθρωποι μέσα στα μαύρα μεσάνυχτα; Βαστούσαν κι οι δύο τους δυνατά την ανάσα τους. Τα βήματα έσβησαν κάτω βαθειά στη χαράδρα. Εάπλωσαν. Ησυχία βαρειά βασίλευε παντού. Σαν ν' αφουγκράζονταν η νύχτα τον εαυτό της. Και ξάφνον μέσα σε κείνο το σκοτάδι μια φωνή ανέβηκε. Μια φωνή πόνου. Σαν μουκανητό βοδιού που το σφάζουν μες στη νύχτα... Σα βέλασμα ζώου που έπεσε στο γκρεμό. Στο ίδιο, σ. 276.*

⁸²³ Στο ίδιο, σ. 202.

αδυσώπητων σωματικών βασανιστηρίων.⁸²⁴ Αλλά και στο δεύτερο κεφάλαιο του τρίτου μέρους, οι δύο ήρωες εμφανίζονται αγρίως χτυπημένοι από τις αρχές του στρατοπέδου. Λόγω του ανελέητου ξυλοδαρμού τους, ο Παναγής κι ο Γιώργης βρίσκονται στο αναρρωτήριο του νησιού εξορίας σε άθλια κατάσταση: *Στήν αρχή ήταν σαν τους πρωτόπλαστους. Έβλεπαν χωρίς να συλλαμβάνουν τί έτρεχε γύρω τους. Πρώτα άρχισαν να τους τροφοδοτούν με ορούς. Πιο ύστερα με σωλήνες... Τα στόματα ήταν ανοικτές πληγές, δέ σάλευαν. Ωσπου να γίνουν ξανά στόματα χρειάστηκε να περάσουν μήνες. Τις πρώτες μέρες, στις αλλαγές λιποθυμούσε ο νοσοκόμος – ένα παιδί απ' τη Σάμο – που απορούσε κι αυτός πως βρέθηκε μέσα στην άσπρη μπλούζα.*⁸²⁵

Από το υπό εξέταση μυθιστόρημα προκύπτει ότι οι εξουσιαστές της Μακρονήσου κατάφεραν να βασανίσουν τα σώματα των κρατούμενων με ποικίλους τρόπους. Στο δεύτερο κεφάλαιο, του δεύτερου μέρους, αναδεικνύεται ένας επιπρόσθετος τρόπος σωματικού βασανισμού. Η διαδικασία αυτού του βασανιστηρίου είναι η ακόλουθη: *φορτωμένος τα ρούχα σου στέκεσαι στόνα πόδι και κρατάς ισορροπία έχοντας τα χέρια ανοιχτά. Αυτό είναι το πρώτο μέρος, το παιχνίδι. Το μαρτύριο αρχινά αργότερα, όταν αποκάμεις και δοκιμάσεις ν' ακουμπήσεις στη γη. Τότε ο σκοπός που στέκεται αντίκρυ σου με το τουφέκι έτοιμο πυροβολεί.*⁸²⁶ Αναμφισβήτητα, η διαδικασία αυτή εξαντλεί και καταπονεί το κορμί και το μυαλό των εξόριστων.⁸²⁷ Όπως τονίζεται αφηγηματικά: *όταν ο άνθρωπος υποχρεωθεί να γίνει αεροπλάνο είναι πολύ δυστυχημένο αεροπλάνο. Το μόνο δυστυχημένο αεροπλάνο του κόσμου. Γιατί είναι ένα αεροπλάνο που δεν πετά και σκέφτεται.*⁸²⁸

Οι εξόριστοι στη Μακρόνησο ξυλοκοπούνταν αγρίως από τις στρατοπεδικές αρχές. Κάτι ανάλογο διαφαίνεται και στα διηγήματα του Νενεδάκη. Συγκεκριμένα, στο διήγημα «Μαμούθ» αναδύεται η σκληρή καθημερινότητα των εξόριστων στη

⁸²⁴Η αφήγηση είναι κατατοπιστική: *Ήταν οκτώ του Δεκέμβρη, χίλια εννιακόσια σαράντα εννέα χρόνια ύστερα απ' τη γέννηση του γιού μιάς χωρικής που τον σταύρωσαν – μιά φορά – πάνω σ' ένα σταυρωτό ξύλο σ' ένα λόφο της Σιών, επειδή κουβάλησε μαζί του λίγες καινούργιες ιδέες. (...) Έτσι τώρα κι εδώ φκιάζανε κάτι ιδέες και τους καλέσανε όλους – τους γίνονται δεν τους γίνονται – να τις φορέσουν. «Η θα τις βάλετε με το καλό μες στο κεφάλι σας, ή θα σας το ανοίξουμε να τις βάλουμε εμείς μέσα!» Έτσι και κείνη τη νύχτα δεν κάνανε τίποτε άλλο. Σκάβανε τα κρανία και φυτεύανε μέσα τις ιδέες τους. Στο ίδιο, σ. 202.*

⁸²⁵Στο ίδιο, σ. 206.

⁸²⁶Στο ίδιο, σ. 106 – 107.

⁸²⁷Οι δύο βασικοί ήρωες του μυθιστορήματος υποβάλλονται σε αυτού του είδους τον βασανισμό. Οι εξόριστοι νιώθουν ως εξής: *Κι' οι δυό είχαν τα μάτια τους κλειστά. Σίγουρα στο σταυρό θα υποφέρουν πιο λίγο γιατί ζουν λιγότερο. Να τι δεν είχαν υπολογίσει. Το μάκρος. Στην αρχή η σκέψη είναι ολοκάθαρη. Υστερα αρχίζει ένα βασανιστικό, πικρό μεθύσι. Στο ίδιο, σ. 113.*

⁸²⁸Στο ίδιο, σ. 113.

Μακρόνησο. Ολόκληρο το διήγημα αποκαλύπτει τις σωματικές κακουχίες που αντιμετώπισαν οι τρεις, και όχι μόνο, βασικοί ήρωες - κρατούμενοι της Μακρονήσου. Πρόκειται για τον αφηγητή κι άλλους δύο,⁸²⁹ τους οποίους ένας ανθυπολοχαγός προστάζει να γδυθούν κατά την άφιξή τους στο νησί. Στη συνέχεια, οι εξουσιαστές χτυπούν βάνουσα τους κρατούμενους με ξύλα, προκειμένου να τους αναγκάσουν να υπογράψουν «δήλωση μετανοίας».⁸³⁰ Ο βασανισμός του σώματος των εξόριστων δε σταματάει εδώ. Ο αφηγητής μας πληροφορεί ότι οι βασανιστές προέβησαν σε επιπρόσθετες ακρότητες. Συγκεκριμένα, ο αφηγητής παραδέχεται ότι οι βασανιστές *έκαναν σαν λυσσασμένοι*,⁸³¹ λόγω του ότι οι ίδιοι πατούσαν κιόλας τα ξυλοκοπημένα σώματα των θυμάτων τους.⁸³² Μάλιστα, οι μορφές των εξουσιαστών του στρατοπέδου παρουσιάζονται τόσο απάνθρωπες που καταλήγουν να αστεϊάζονται με το γεγονός ότι οι χτυπημένοι εξόριστοι κρατούν από τον πόνο τα γεννητικά τους όργανα. Οι βασανιστές, αποσκοπώντας στη μεγιστοποίηση της αίσθησης του πόνου που προκαλούν στα θύματά τους, δε θα διστάσουν να δέσουν με σπάγκο ακόμη και τα γεννητικά όργανα των κρατούμενων.⁸³³ Το αποτέλεσμα της αλόγιστης χρήσης βίας, εκ μέρους των στρατοπεδικών αρχών, θα είναι οδυνηρά. Ο ένας βασανιζόμενος θα χάσει την όρασή του και θα παραμείνει τυφλός.⁸³⁴ Το διήγημα τελειώνει με τα χτυπημένα σώματα των τριών εξόριστων να βρίσκονται πεταμένα στη θάλασσα. Παρόλα αυτά, οι άνθρωποι είναι ζωντανοί και κατορθώνουν να βγουν στη στεριά.⁸³⁵

⁸²⁹ *Είμαστε τρεις (...). Ο Μανώλης, ο φοιτητής της ιατρικής και ο άλλος που δε ξέραμε τόνομά του. Είταν ένας αδύνατος νέος άνθρωπος. Αμίλητος.* Βλ. Ανδρέας Νενεδάκης, *Οι μαργαρίτες...*, ό. π., σ. 7 – 18: 7.

⁸³⁰ Η αφήγηση κρίνεται ενδεικτική. Οι κρατούμενοι *έμειναν ολόγδυτοι*. Ο ανθυπολοχαγός τους απηύθυνε τον λόγο: - *Γυρίστε τα μούτρα σας, είπε. Κι' όταν γύρισαν, τα μάτια τους έπεσαν στα πισινά τους. ύστερα έκαμε ένα νόημα. Οι δύο λοχίες άρπαξαν τα ξύλα πούταν ακουμπισμένα στη σκηνή κ' έπεσαν πάνω τους.* Ένας βασανιστής προειδοποιεί τον αφηγητή ότι: - *Αν δεν υπογράμεις, θα πάθεις τα ίδια, (...).* Στο ίδιο, σ. 7 – 18: 9.

⁸³¹ Στο ίδιο, σ. 7 – 18: 12.

⁸³² Ο αφηγητής αναφέρει ενδεικτικά: *Ένας ανέβηκε πάνω μου και με τ' άρβυλα του χτυπούσε το πισωκαύκι μου. Ένοιωθα πως τις πιο δυνατές είχαν εκείνων με τα γαλόνια (...).* Στο ίδιο, σ. 7 – 18: 12.

⁸³³ Ο αρχηγός μιλούσε: *Έκανε παρατηρήσεις πάνω στα κορμιά μας. Κ' είχε πάρει ένα ύφος δασκάλου. – Όπως βλέπετε... Θωρείτε, μωρέ; Έκανε πως θύμωνε. Όπως βλέπετε, ανοίξετε τα στραβά σας και θα δείτε πως το πιο ακριβό πράμα πάνω στο κορμί είναι αυτά. Κ' έδειχνε με το ξύλο που κρατούσε, τ' αχαμνά μας. Ξυτάζτε πως τα φυλάουν. Είναι φλομωμένοι κι' όμως τα χέρια τους είναι εκεί τριγύρω. Τα προφυλάουν οι ερίφηδες. Δείτε! Πόσες, μωρέ, έχεις πλακώσει; (...) Έβγαλε από τη τσέπη του ένα σπάγγο κ' έκαμε μιά θηλιά. – Δέστα του πρώτου, είπε σ' έναν. Εκείνος έσκυψε και πέρασε τη θηλιά σε μένα. – Σφίξε το! Διάταξε. «Σιγά!» - Πήγα να φωνάξω. – Τον άλλον τώρα, είπε αυτός. Έδωσε και τους άλλους και μας σήκωσαν όρθιους. Έπεσα κ' οι άλλοι δύο έβαλαν τις φωνές. Ένας φρικτός πόνος μούκοψε τα γόνατα. Στο ίδιο, σ. 7 – 18: 15 – 16.*

⁸³⁴ Ο αφηγητής ομολογεί βλέποντας τον Μανώλη: *Τον έβλεπα και δε πίστευα στα δικά μου. Δε μπορούσα να πιστέψω πως είχε πάψει να βλέπει.* Στο ίδιο, σ. 7 – 18: 17.

⁸³⁵ Ο αφηγητής βρίσκεται ημιλιπόθυμος στη θάλασσα. Όταν συνειδητοποιεί την κατάσταση, αντιδρά ως εξής: *Προσπάθησα να σηκωθώ, σιγά – σιγά σέρνοντας πάνω στις τσουγκράνες την πλάτη μου. Έπρεπε να βγώ απ' το νερό και ύστερα από ώρα είχα τραβηχτεί ως ένα μέτρο. Μόνο τα πόδια μου βρεχόνταν. Ο*

Και στο επόμενο διήγημα της συλλογής του Νενεδάκη, με τίτλο «Το βασίλειο του Κοθρά»,⁸³⁶ αντικατοπτρίζεται το γεγονός της σωματικής κακοποίησης κάποιων ανθρώπων κατά την παραμονή τους στη Μακρόνησο. Στο υπό εξέταση διήγημα αναδεικνύεται ότι οι εξουσιαστές έδιναν διαταγές, προκειμένου να ξυλοκοπηθούν αγρίως και μέλη της δικής τους ομάδας. Ενδεικτική κρίνεται η περίπτωση του αρχηγού Κοθρά, ο οποίος σύμφωνα με την αφηγηματική διαδικασία θα οργανώσει τον ομαδικό ξυλοδαρμό ενός ανθυπολοχαγού του στρατοπέδου. Η αφηγηματική ανάδειξη του λόγου της πραγματοποίησης του ξυλοδαρμού ενισχύει κειμενικά τον παραλογισμό που διαπνέει τους εξουσιαστές στη Μακρόνησο. Ο ανθυπολοχαγός ενημέρωσε τον Κοθρά, που περιπλανιότανε στο στρατόπεδο, ότι τον ζητάει ο διοικητής. Ο Κοθράς ξεκίνησε να πηγαίνει προς τα γραφεία του διοικητή κι ο ανθυπολοχαγός συνέχιζε να καπνίζει το τσιγάρο του. Αυτή ακριβώς η συμπεριφορά του ανθυπολοχαγού στάθηκε η αφορμή εκνευρισμού του Κοθρά.⁸³⁷ Ο Κοθράς επέπληξε τον ανθυπολοχαγό, κι έπειτα παρίστανε τον ήρεμο. Η κατάσταση ψυχικής ηρεμίας του Κοθρά, μετά από επίπληξή του σε κάποιον, αποτελούσε το σύνθημα προς τους αλφαμίτες, ώστε να επιτεθούν με αιφνιδιαστικά χτυπήματα στο υποψήφιο θύμα. Οι αλφαμίτες φαίνεται να μαζεύονται γύρω από τον ανυποψίαστο ανθυπολοχαγό και να τον χτυπάνε.⁸³⁸ Αυτού του είδους οι ομαδικές επιθέσεις προς τα υποψήφια θύματα φαίνεται να αποτελούν συνηθισμένο χαρακτηριστικό της καθημερινότητας στη Μακρόνησο. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, ο Κοθράς αναγκάζει κάποιους δηλωσίεις να επιτεθούν με ρόπαλα, ξύλα και ντουφέκια στους κρατούμενους της απομόνωσης.⁸³⁹ Αφού οι αλφαμίτες παραχώρησαν όπλα στους

Μανώλης είτανε ολόκληρος μέσα στο νερό. Με το αριστερό μου πόδι κούνησα το κεφάλι του. όμως είταν αναίσθητος. Στο τέλος, ο αφηγητής θα καταλήξει: είδα τον Μανώλη να κάθεται δίπλα μου και το σύντροφό μας νάναι πεσμένος και κουλουριασμένος κοντά του. Στο ίδιο, σ. 7 – 18: 16, 17 αντίστοιχα.

⁸³⁶ Στο ίδιο, σ. 19 – 41.

⁸³⁷ Σύμφωνα με την αφήγηση του διηγήματος, ο λόγος εκνευρισμού του αρχηγού – Κοθρά είναι ο ακόλουθος: *Ο ανθυπολοχαγός στεκόνταν αμίλητος μ' ένα τσιγάρο στο χέρι. Όση ώρα κράτησε το μπουρίνι δε τόβαλε στο στόμα του και μόλις ο Κοθράς κίνησε να φύγει πήρε μια ρουφηξιά. Εκείνος όμως σταμάτησε πάλι. Γύρισε, είδε το τσιγάρο και λές και τον έπιασαν απότομα τα νεύρα του. Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 19.*

⁸³⁸ Η αφήγηση κρίνεται ενδεικτική. Οι αλφαμίτες μόλις είδαν τον Κοθρά να καλμάρει και να κάνει ένα βήμα μπρός, μόλις ο ανθυπολοχαγός έστριψε για το υπασπιστήριο, ξεκίνησαν τρέχοντας απ' όλη τη φυλακή και πριν οι άλλοι φυλακισμένοι χαρούν που τους άφιναν με τις αγγαρείες στη μέση, τούδωσε ο καθένας ένα δύο, όπου πρόφτασε κι' όπως μόρρεσε και ξαναγύρισαν στη δουλειά τους. *Ο ανθυπολοχαγός είχε πέσει προύμωτα. Τα χτυπήματα είταν όλα πάνω στα ψαχνά. Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 22.*

⁸³⁹ *Ο Κοθράς μίλησε. Είπε δύο κουβέντεςκι' όλοι κατάλαβαν τι τους ζητούσε. Ένας αλφαμίτης έφερε ένα δεμάτι παλούκια. Αζινόζυλα, μπαμπού, και συρματοόχοινα. Τους έβαλε σε τετράδες και πήρε τους πρώτους οχτώ. – Πάρτε τα όπλα, είπε. Πιάστε τα, μωρέ!... Η πατρίς σας εμπιστεύετε όπλο! – Έσκυψαν και πήραν παλούκια. – Κι' άλλοι οχτώ, εμπρός γρήγορα! Οπλίστηκαν δύο άλλες τετράδες και ο Κοθράς*

δηλωσίες, προκειμένου να «πείσουν» τους κρατούμενους στην απομόνωση να αποκηρύξουν την ιδεολογία τους, αλφαμίτες και δηλωσίες πραγματοποίησαν την επίθεση στην απομόνωση. Κατά τη διάρκεια της επίθεσης, οι αλφαμίτες άρχισαν να πυροβολούν προς κάθε κατεύθυνση. Η αφήγηση κρίνεται ενδεικτική: *Οι αλλαλαγμοί, τα μεγάφωνα και οι ντουφεκίες, σκέπαζαν τα ξεφωνητά των απομονωμένων. (...) Απ' όξω σπρωχόνταν να μπουν κι' οι άλλοι και σ' ένα λεφτό η απομόνωση γέμισε. Και τα κορμιά των όξω άγγιζαν με αυτών που είχαν μπει μέσα, σφίγγονταν κ' έγιναν όλοι μαζί σαν ένα δεμάτι ζύλα. Τα φώτα έσβησαν κ' οι αλφαμίτες άρχισαν να χτυπούν παντού. Χτυπιόνταν μεταξύ των, χτυπούσαν τους υπόδικους, τους απομονωμένους, χτυπούσαν στα σύρματα, γούβριζαν, βλαστημούσαν και ξεσχίζονταν.*⁸⁴⁰

Στο ίδιο διήγημα αποκαλύπτεται επιπλέον ότι, σε κάποιες περιπτώσεις, ο Κοθράς πραγματοποιεί ο ίδιος τον σωματικό βασανισμό των εξόριστων υποκειμένων. Κάποια στιγμή, ο Κοθράς προβαίνει και στην εξής παράλογη συμπεριφορά: βάζει κάποιους έγκλειστους να του φανερώσουν τα επίθετα τους και *όποιου το επίθετο άρχιζε από κάπα τον έβαζε και αποκήρυσε το πρώτο γράμμα.*⁸⁴¹ Η εν λόγω πρακτική προκάλεσε μία εύλογη απορία σε κάποιον από τους παρευρισκόμενους. Ο συγκεκριμένος άνθρωπος αναρωτήθηκε πως θα αποκαλούν στο εξής τον Κοθρά.⁸⁴² Η απορία του κρατούμενου προκάλεσε τον έντονο εκνευρισμό του Κοθρά, ο οποίος χτύπησε τον «απορημένο» στο πρόσωπο με μία καυτή κουτάλα.⁸⁴³ Το διήγημα τελειώνει αποκαλύπτοντας στους αναγνώστες ένα επιπρόσθετο σωματικό βασανιστήριο, που πραγματοποιεί ο Κοθράς εις βάρος κάποιου εξόριστου, με την αιτιολογία ότι το θύμα αρνείται να μετανοήσει για τα προγενέστερα πολιτικά του πιστεύω. Ο Κοθράς θα περιχύσει με πετρέλαιο τον κρατούμενο, θα τον κάψει ζωντανό και θα τον πετάξει στη θάλασσα.⁸⁴⁴

ξεκίνησε πρώτος. Οι αλφαμίτες οδηγούσαν τους υπόλοιπους. Ανέβηκαν στην απομόνωση και τους έβαλαν γύρω. Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 25.

⁸⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 30.

⁸⁴¹ Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 26.

⁸⁴² - Κύριε Κοθρά και σας πως θα σας λέμε; Ορθά; Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 26.

⁸⁴³ Σύμφωνα με την αφήγηση του διηγήματος: *Ο Κοθράς στάθηκε μία στιγμή λες και τον χτύπησε αστροπελέκι. Δεν τάχασε όμως. Σήκωσε την κουτάλα του μάγερα και με το ζεματιστό μαυροζούμι τον χτύπησε κατάμουτρα. Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 26.*

⁸⁴⁴ Παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα: *Ο Κοθράς δε μπορούσε να κρατηθεί. Άνοιξε το μπιτόνι και περίλουσε ένα. – Φέρτε το σκοινί. Δέσε τον εσύ, είπε σ' έναν αλφαμίτη. Ο αλφαμίτης έσκυψε, τον έδεσε απ' τόνα πόδι κ' έπιασε την άλλη άκρη. (...) Ο Κοθράς άναψε τότες τον αναπήτρα του και πλησιάζοντας τον, τον ρώτησε: - Θα υπογράμεις, ναι ή όχι; Εκείνος τον έφτυσε. Τότες ο Κοθράς του πέταξε τον αναπήτρα και λαμπάδιασε στη στιγμή. Ακούστηκε ένα βουητό και κάτι σαν σκήρισμα. Μια φωνή μέσα*

Σύμφωνα με την αφήγηση του ίδιου διηγήματος, οι παραλογοισμοί του Κοθρά δεν έχουν τελειωμό. Λόγω της ανικανότητάς του να κατανοήσει τη γλώσσα των επίσημων εγγράφων, που στέλνονταν στο στρατόπεδο, ο Κοθράς αποστήθιζε «ακαταλαβίστικες» για τον ίδιο λέξεις και τις επαναλάμβανε διαρκώς. Συνεπώς, ενώ ο Κοθράς επαναλάμβανε μία φράση *την έλεγε και την ξανάλεγε για ψύλλου πήδημα ώσπου μια μέρα άκουσε έναν αλφαμίτη να την επαναλαμβάνει κοροϊδευτικά.*⁸⁴⁵ Η αντίδραση του Κοθρά, κατά τη συνειδητοποίηση των χλευασμών στο πρόσωπό του, είναι η ακόλουθη: *Είτανε χειμώνας και το χιόνι είχε κατέβει στις Καβολώνες όμως τον έγδυσε και τον έδειρε κι' ύστερα τον βούτηξε στη θάλασσα χωρίς να πάψει όλη την ώρα να φωνάζει: -Ναι μωρέ, υπερεπείγουσα και απόρρητος, υπερεπείγουσα και απόρρητος.*⁸⁴⁶ Η εικόνα του τραυματισμένου σώματος έρχεται κι επανέρχεται κατά τη διάρκεια της αφήγησης του διηγήματος. Λόγω των ανηλεών ξυλοδαρμών, οι κρατούμενοι εμφανίζονται να αντιμετωπίζουν προβλήματα με τη μέση τους, να μην μπορούν να κρατήσουν κάτι στα χέρια τους ή ακόμη και να αδυνατούν να περπατήσουν: *Μερικοί καμπούριαζαν γιατί η σπονδυλική τους είχε πάθει αγκύλωση απ' το ξύλο κι' άλλοι δεν μπορούσαν να σκύψουν μήτε να κρατήσουν τα παλούκια. Τα χέρια τους ήταν κοπανισμένα και τα νύχια σπασμένα. Άλλοι κούτσαιναν κι' άλλοι δεν μπορούσαν να περπατήσουν καθόλου από τη φάλαγγα.*⁸⁴⁷

Οι σωματικές κακουχίες, που οι εξόριστοι υφίστανται στη Μακρόνησο, «κατακλύζουν» και την αφήγηση του διηγήματος «Οχτώβρης 1949» του Νενεδάκη. Ο συγγραφέας, μέσω της χρήσης μίας αφηγηματικής ακουστικής εικόνας, μας πληροφορεί σχετικά με τις ομαδικές επιθέσεις ξυλοδαρμού, που οι εξουσιαστές πραγματοποιούσαν εις βάρος των κρατούμενων υποκειμένων στις χαράδρες του νησιού. Η περιγραφή του αφηγητή είναι η ακόλουθη: *Ο αέρας χαμήλωνε σιγά – σιγά και τα ληβουτήματα, όταν τριγύρω μας είταν όλα νεκρά ζαφνικά άρχιζαν να ουρλιάζουν χιλιάδες στρατιώτες. Πάνω στους λόφους οι φωνές αντιλαλούν ως κάτω το πέραςμα.*⁸⁴⁸ Η ύπαρξη βάνουσα χτυπημένων εξόριστων θα επιβεβαιωθεί στο ίδιο διήγημα κι από τη χρήση, εκ μέρους του συγγραφέα, μίας οπτικής εικόνας σύμφωνα με την οποία:

στη φωτιά άφηνε βρισιές και κατάρες. Και σε μία στιγμή πετάχτηκε όπως είταν μέσα στη θάλασσα. Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 40 - 41.

⁸⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 23.

⁸⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 23.

⁸⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 27.

⁸⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 42 – 55: 49.

*Κάθε λίγο περνούσαν φορεία με καταματωμένους ανθρώπους.*⁸⁴⁹ Στο ίδιο διήγημα αναδεικνύονται κι επιπρόσθετες ακραίες σωματικές κακουχίες που συντελούνται εις βάρος των έγκλειστων στο στρατόπεδο. Ο αφηγητής μας πληροφορεί ότι οι εξουσιαστές δε δίσταζαν να χτυπούν με κλωτσιές και να σπρώχνουν ακόμη κι έναν συγκρατούμενο του, ο οποίος είχε ξύλινο πόδι. Το περιστατικό έχει ως εξής: οι βασανιστές είχαν επιβάλει στους εξόριστους να μείνουν όρθιοι για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα και μάλιστα σε στάση προσοχής.⁸⁵⁰ Οι στρατοπεδικές αρχές χτυπούν βάνουσα έναν εξόριστο που δε στέκεται σε στάση προσοχής αλλά ανάπαυσης,⁸⁵¹ λόγω του ότι έχει ξύλινο πόδι. Ο αφηγητής μας ενημερώνει σχετικά με την καταληκτική αντίδραση του εξόριστου με το ξύλινο πόδι προς τον αλφαμίτη που τον χτυπάει: *έσκυψε κουτσαίνοντας και βγάζοντας το σπασμένο του πόδι απ' το παντελόني, του τόδωσε.*⁸⁵² Ο εξόριστος αναφέρει τα εξής: *Πάρτο, για να με θυμάσαι, είπε. Έτσι που μου τόκαμες τώρα, δε μου χρειάζεται. Μου τόδωσαν στο νοσοκομείο γιατί τ' άλλο τα' άφησα στην Τρεμπεσίνα.*⁸⁵³ Στο ίδιο διήγημα, ο αφηγητής περιγράφει ένα ακόμη περιστατικό σωματικού βασανισμού που υπέστη ο ίδιος. Κάποια στιγμή, η αστυνομία μονάδος παρακίνησε κάποιους εξόριστους να βγάλουν τα παπούτσια τους. Οι αλφαμίτες διεξήγαγαν έλεγχο αποσκοπώντας να διαπιστώσουν αν τα πόδια των κρατούμενων είναι καθαρά.⁸⁵⁴ Κάποια στιγμή, οι αλφαμίτες πλησιάζουν τον αφηγητή και συνειδητοποιούν ότι τα δύο δάχτυλα των ποδιών του είναι *ίσια με το μεγάλο.*⁸⁵⁵ Γεγονός που στάθηκε αφορμή, αφού τον έσπρωξαν να ξαπλώσει, να του δέσουν τα δύο δάχτυλα με σπάγκο και να του προκαλέσουν ασύλληπτο σωματικό πόνο. Ο αφηγητής αναφέρεται στην εκτύλιξη της συγκεκριμένης σκηνής: *Ο στρατιώτης γύρισε ύστερα από λίγο κρατώντας ένα κουβάρι πετονιά. (...) Μούδεσε τα κοντά δάχτυλα με τη*

⁸⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 42 – 55: 49.

⁸⁵⁰ Κατά τη διάρκεια της ορθοστασίας των κρατούμενων, ο αφηγητής μας ενημερώνει ότι: *Οι αλφαμίτες είχαν χαράξει τις πλευρές γύρω στα πόδια μας. Κ' είχαν σχεδόν κολλητές. Ύστερα, όλη μέρα τραγουδούσαν κοιτάζοντας τις γραμμές. Όποιος στεκόταν ανάπαυση είτανε σημείο πως ήθελε να φύγει.* Στο ίδιο, σ. 42 – 55: 52.

⁸⁵¹ *Αυτός πάλι... κοίταξέ τον! Αυτός είναι πάλι ανάπαυση. Στάσου προσοχή, μωρέ! έλεγαν στο διπλανό μου. όμως εκείνος στην ίδια στάση ό, τι κι αν του έλεγαν. Μιά στιγμή νόμισα πως προσπαθούσε να σταθεί προσοχή και δεν τα κατάφερε. Όμως και δεν άλλαξε στάση. Κ' οι αλφαμίτες ερχόνταν καταπάνω του. Τον έσπρωχναν, τον κλωτσούσαν, τον έριχναν κάτω, τον χτυπούσαν κ' ύστερα τον έστηναν ορθό. Όμως εκείνος το χαβά του. Στεκόταν πάλι ανάπαυση.* Στο ίδιο, σ. 42 – 55: 53.

⁸⁵² Στο ίδιο, σ. 42 – 55: 53.

⁸⁵³ Στο ίδιο, σ. 42 – 55: 53.

⁸⁵⁴ (...) ο επικεφαλής επιθεώρησε τους ξυπόλυτους. Στεκόταν μπρος στον καθένα, κοίταζε καλά τα γδύτα του πόδια και έκανε διάφορες παρατηρήσεις. – Είσαστε άπλυτοι. Στο ίδιο, σ. 42 – 55: 50.

⁸⁵⁵ Ο αφηγητής αναφέρει σχετικά με τη συμπεριφορά ενός αλφαμίτη: *Κοίταξε τα δάχτυλά μου και τον πήραν τα γέλια. Τα δύο δάχτυλα των ποδιών μου είναι ίσια με το μεγάλο. Γελούσε και κοιτούσε τα πόδια μου.* Στο ίδιο, σ. 42 – 55: 50 – 51.

μιάν άκρη και την άλλη την έδεσε στο στύλο του ηλεκτρικού. – Ξάπλωσε, τώρα, διάταξε, και μούδωσε μιά σπρωξιά. Πιάστε τον απ' τους ώμους, ρε! βοηθείστε, μωρέ. Μ' έπιασαν απ' τους ώμους και τραβώντας με όλη του τη δύναμη, γυρνούσε γύρω στο στύλο. Η πετονιά τυλιγόνταν στο στύλο, η απόσταση λιγότευε και όταν τελείωσε γύριζε να ξετυλίξει. Ο σπάγγος λυνόνταν, τον ξανάδενε και ξανάρχιζε απ' την αρχή. Ο πόνος είταν αβάσταχτος και είχα λιποθυμήσει.⁸⁵⁶

Ε) Η ψυχική εικόνα του βασανιζόμενου

Σύμφωνα με τις υπό μελέτη πεζογραφικές αφηγήσεις, οι εξόριστοι, λόγω των σωματικών και ψυχικών κακουχιών που υφίστανται, χάνουν τη λογική τους και καταλήγουν παράφρονες. Η τρέλα, ως θεματικό μοτίβο, έρχεται κι επανέρχεται στα κείμενα, προκειμένου να καταδειχτούν τα αποτελέσματα του «αναμορφωτικού έργου» της Μακρονήσου. Ενδεικτική είναι η αφήγηση του μυθιστορήματος *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957). Ένας εξόριστος, που μαζί με άλλους υποβάλλεται στην αγγαρεία του να ανεβοκατεβαίνει στο βουνό, κρατώντας στα χέρια τενεκέδες, χάνει τα λογικά του κι αρχίζει να κάνει τον σκύλο. Παρά τις παραισθήσεις που ο έγκλειστος βιώνει, οι εξουσιαστές επιδιώκουν να του αποσπάσουν δήλωση μετανοίας. Άλλωστε, σύμφωνα με τους κανονισμούς του στρατοπέδου, οι βασανιστές: *Για δήλωση που θ' αποσπάσουνε είναι δεκαπενθήμερη η άδεια και για τρελό μονάχα εικοσιτετράωρη.*⁸⁵⁷ Ο εξόριστος αντιδρά ως εξής: *αυτός μυρίζει πότε το μπλόκ, πότε το μολύβι, και στο τέλος, ποιος ξέρει γιατί, αρχίζει να γαβγίζει τρομερά ερεθισμένος!... Τα μάτια αστράφτουνε οργισμένα, γρούζει, οσμίζεται τον αέρα, προσπαθεί να δαγκώσει...*⁸⁵⁸ Λόγω της ακραίας σωματικής και ψυχικής κακομεταχείρισης που υφίστανται, οι εξόριστοι καταλήγουν να απολέσουν την αίσθηση της λογικής τους. Η αφήγηση του ίδιου μυθιστορήματος αναδεικνύει και ότι ένας εξόριστος παρέμεινε κρεμασμένος για *εφτά εικοσιτετράωρα.*⁸⁵⁹ Η σωματική εξάντληση του υποκειμένου γίνεται εμφανής από τη δεύτερη μέρα.⁸⁶⁰ Ο κρατούμενος δε θα αντέξει και θα οδηγηθεί στο να ξεστομίζει παράλογα και ασυνάρτητα λόγια

⁸⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 42 – 55: 51.

⁸⁵⁷ Βλ. Θέμος Κορνάρος, *Στάχτες και φοίνικες...*, ό. π., σ. 116.

⁸⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 116.

⁸⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 218.

⁸⁶⁰ Τα πόδια πρηστήκανε από τη δεύτερη μέρα. Πιο γρήγορα απ' ότι περίμενε η... επιστήμη. Χρειάστηκε να ψαλιδοστεί το παντελόνι πάνω από τα γόνατα. Τα παπούτσια τα σκίσανε λουρίδες για να τα βγάλουνε. Γάμπες και πατούσες γινήκανε μια πρασινοκίτρινη μάζα που θύμιζε και ασκί και λειχηνιασμένο κορμό γέρικου δέντρου. Στο ίδιο, σ. 218 – 219.

αλλάζοντας, μάλιστα, τον τόνο και το ύφος της φωνής του. Η αφήγηση κρίνεται ενδεικτική της παράνοιας του υποκειμένου: *Έβγαζε λόγο! Με μιά φωνή που πρώτη φορά ακουγότανε και σ' έπιανε σύγκρυο να την ακούς μοναχά. Δεν ήτανε ο τόνος της δικής του φωνής. Αυτός μιλούσε μαλακά, ήσυχα. Αντίθετα, ο καινούργιος τόνος ήτανε αυστηρός, δίχως σπασίματα και σκαμπανεβάσματα. Προσπαθούσε να πείσει κάποιους δικαστές. Κι όσο προχωρούσε ο λόγος του, έστρωνε, η υπόθεση ξετυλιγότανε, ο ρήτορας δε γύρευε τα λόγια.*⁸⁶¹

Τα αποτελέσματα της «αναμόρφωσης» φαίνονται στις συμπεριφορές πρώην εξόριστων, που απολύθηκαν και κυκλοφορούν στην Αθήνα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ενός πρώην κρατούμενου της Μακρονήσου που, καθώς περιπλανάται στους δρόμους της ελληνικής πρωτεύουσας, έχει παραισθήσεις, νομίζει ότι του πέφτουν τα δόντια και ότι τον κυνηγάει ένα άγιος πάνω σε ένα άσπρο άλογο. Η μητέρα του θα τον καθησυχάσει διαβεβαιώνοντάς τον πως δεν έχασε τα δόντια του. Η ίδια, μάλιστα, προτίθεται να «τοποθετήσει» εκ νέου τα δόντια στη θέση τους. Η μητέρα πληροφορεί τους πολίτες, που μαζεύονται γύρω του, ότι ο γιος της έχει παραισθήσεις και νομίζει ότι τον κυνηγάει κάποιος βασανιστής της Μακρονήσου: - *«Τα δόντια σου, παιδί μου;» τονε ρώτησε η μάνα του πιάνοντάς τον από το μπράτσο. – «Τα 'χασα πάλι!...» - «Όχι, του λέει. Ερχόμουνα ξοπίσω και τα βρήκα. Σώπα κι έλα να τα ξαναβάλουμε στη θέση τους...» (...). – «Γύρισε στη δουλειά σου, χριστιανέ μου. Ο άνθρωπος είναι τρελός. Δε βλέπει αγίους κι έγνοια σου. Το Σούλη, τον αρχιβασανιστή της Μακρονήσου, που συνήθιζε να καβαλά ένα άσπρο άλογο, να τον άγιο που βλέπει.*⁸⁶² Στο ένατο κεφάλαιο του μυθιστορήματος, ο συγγραφέας μας αποκαλύπτει λεπτομέρειες σχετικά με τον βασανιστή που καθιερώθηκε ως «Άγιος». Ο συγγραφέας, μάλιστα, επισημαίνει σε μορφή υποσημείωσης πως το όνομα του συγκεκριμένου βασανιστή είναι το μόνο πραγματικό όνομα, που παραθέτει στις σελίδες του μυθιστορήματος. Πρόκειται για τον Σούλη.⁸⁶³ Ο συγκεκριμένος καθιερώθηκε ως «Άγιος», λόγω του ότι επέτρεψε σε μερίδα εξόριστων να πιούν νερό. Τους συγκεκριμένους εξόριστους τους στριμώζανε όλους σ' ένα στενό χώρο, εκεί στα νότια του νησιού, και τους επιβόλανε διαβίωση εγγλέζικου Στρατοπέδου τύπου 4.⁸⁶⁴

⁸⁶¹ Στο ίδιο, σ. 222.

⁸⁶² Στο ίδιο, σ. 89 – 90.

⁸⁶³ Η υποσημείωση είναι η εξής: *Το μόνο πραγματικό όνομα στις σελίδες τούτες. Διοικητής Σούλης. Το παραδίνω στην κατάρα των γενεών. Στο ίδιο, σ. 186.*

⁸⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 185. Ο αφηγητής μας παρέχει πληροφορίες σχετικά με τον συγκεκριμένο τύπο εγκλεισμού: *Να μη μπορείς να μετακινηθείς χωρίς να πατήσεις, χωρίς να ενοχλήσεις τον παλιό σου.*

Μια μέρα, ο Σούλης, καβαλώντας ένα άσπρο άλογο, κατευθύνει τους εξόριστους να πιούν νερό: *«Ζήτω ο άγιος και σωτήρας μας!» φωνάζει ένας από τα πλήθη. (...) Σηκώσανε, σε μια στιγμή, το άλογο στα χέρια, μαζί με τον αναβάτη. Κι έτσι τον κουβαλούνε. Τραβάνε τρίχες από το άλογο, τις βάζουνε για φυλαχτό στον ψειριασμένο κόρφο, και προχωράνε.*⁸⁶⁵

Το θεματικό μοτίβο της τρέλας των κρατούμενων εμφανίζεται και στα διηγήματα του Ανδρέα Νενεδάκη. Συγκεκριμένα, στο διήγημα «Το βασίλειο του Κοθρά», ένας ηλικιωμένος εξόριστος αδυνατεί, λόγω του ότι διακατέχεται από αισθήματα ανθρωπισμού, να εκτελέσει τις εντολές των εξουσιαστών του στρατοπέδου. Οι εξουσιαστές έχουν διατάξει τους δηλωσίες να επιτεθούν με ξύλα και τουφέκια στους εξόριστους της απομόνωσης. Ο εν λόγω ηλικιωμένος εξόριστος, που υπέγραψε «δήλωση μετανοίας» μη αντιλαμβανόμενος το περιεχόμενο του εγγράφου,⁸⁶⁶ δεν κατορθώνει να χτυπήσει συνανθρώπους του και οδηγείται στην υιοθέτηση ακραίων και παρανοϊκών συμπεριφορών,⁸⁶⁷ όπως η αναζήτηση της νεκρής μητέρας του και το χτύπημα του κεφαλιού του σε μια κολόνα του κτιρίου της απομόνωσης. Η αφήγηση είναι κατατοπιστική: *- Μάνα μου γιατί με γέννησες, έκλαιγε ένας γέρος. Μάνα μου γιατί δε μ' έπνιγες; ... έλεγε και κτυπούσε το κεφάλι του στο στύλο της απομόνωσης. Τον λέγανε μπάρμπα Πελοπίδα. Θάταν πάνω από εξήντα χρονώ και τα μαλλιά του είταν ολόασπρα. Μέσα σ' αυτό το χαλασμό θυμήθηκε τη μάνα*

Πιάτο, πηρούνι, κουτάλι απαγορεύονται. Εκατό δράμια ψωμί την ημέρα, δίχως στάλα νερό. Κνηρηγό, βρισιά, κατατρεγμό κι απλησιά. Μήνες... Στο ίδιο, σ. 185 – 186.

⁸⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 186 – 187.

⁸⁶⁶ Ο ηλικιωμένος κατέληξε να υπογράψει «δήλωση μετανοίας», λόγω άγνοιας του περιεχομένου του εγγράφου, αλλά και εξαιτίας του ότι εξαπατήθηκε από τις στρατοπεδικές αρχές. Οι εξουσιαστές της Μακρονήσου τον ενημέρωσαν ότι με τη συγκεκριμένη υπογραφή θα κατορθώσει να φύγει από το κολαστήριο νησί και να εξασφαλίσει την ελευθερία του. Ο μπάρμπα – Πελοπίδας υπέγραψε δήλωση, καθώς φαντάζονταν πως μπορεί να χρειάζονταν αυτό το πράμα για να του δίνουν ψωμί. Άλλωστε και στην Αγροτρέπεζα να πήγαινε για λίπασμα, θα του ζητούσαν να υπογράψει. Μπορεί και να τούδιναν και το απολυτήριο, όπως έλεγαν. – Υπογράψετε τα απολυτήριά σας, κύριοι, έλεγαν στην αρχή. Ύστερα όμως τον στρίμωνεσαν σ' ένα αντίσκηνο και κάθε μέρα τα μαλλιά του γινόνταν πιο άσπρα. Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 28.

⁸⁶⁷ Η επίθεση οργανώνεται και πραγματοποιείται από τις στρατοπεδικές αρχές εις βάρος των κρατούμενων της απομόνωσης. Στην επίθεση αυτή λαμβάνουν μέρος και δηλωσίες, ώστε οι τελευταίοι να αποδείξουν «εμπράκτως» την ουσιαστική τους μεταμέλεια. Ποια είναι όμως η αντίδραση του ηλικιωμένου εξόριστου κατά την επιτέλεση των ανθρωποκτόνων διαταγών; Η αφήγηση κρίνεται κατατοπιστική: *- Τι είναι τούτο μωρέ; έλεγε ο μπάρμπα Πελοπίδας, στην αρχή φωναχτά κι' ύστερα γράφτηκε στο μυαλό του σαν φωτεινή επιγραφή και όλη την ώρα είταν εκεί ο λογισμός του. Και να βλέπει, καλά, αλλά ύστερα τούπαν και να κάνει. Τούδωσαν την πρώτη φορά ένα αζινόξυλο και τούπαν να το κτυπά και να το σφυρίζει στον αέρα όταν άρχιζαν καμμιάν επίθεση. Και πάλι καλά, σκέφτηκε. Όταν όμως πάνω στη βράση ένας αλφαμίτης του κατέβασε μια στον ώμο και του μάρανε το χέρι γιατί δε βαρούσε λέει, στο φαχνό, τάχασε. Όχι, δε μπορούσε να χτυπήσει άνθρωπο αλλά να που δεν τον άφιναν ήσυχο. Θα βαρώ σιγά, σκεφτόνταν και βαρούσε χωρίς δύναμη. Απόψε όμως είχανε σπάσει τα νεύρα του. Πέταξε το ξύλο και πιάστηκε από το στύλο κλαίγοντας και φωνάζοντας τη μάνα του. Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 28.*

του. είχε χρόνια τώρα πούχε πεθάνει και χρόνια που δεν την έβανε καθόλου στο νου του.⁸⁶⁸

Στα υπό μελέτη πεζογραφικά κείμενα, οι εξόριστοι φαντάζουν θλιμμένοι κι απογοητευμένοι, λόγω κάποιων στερήσεων που υφίστανται στο πλαίσιο της παραμονής τους στη Μακρόνησο. Σε κάποιες αφηγήσεις αναδεικνύεται ότι οι εξόριστοι ταλανίζονται σε ψυχικό επίπεδο λόγω του ότι στερούνται, μεταξύ άλλων, και την ελευθερία της έκφρασης κατά την αλληλογραφία τους. Κάτι ανάλογο διαφαίνεται στο μυθιστόρημα «Οδός αβύσσου αριθμός 0» (1962). Στο τέταρτο κεφάλαιο του τρίτου μέρους του μυθιστορήματος, οι στρατοπεδικές αρχές επιβάλλουν στους εξόριστους να γράψουν ένα επιστολικό δελτάριο «κατευθυνόμενου» περιεχομένου. Οι αρχές προειδοποιούν τους εξόριστους να επιβεβαιώσουν ότι είναι καλά. Σε περίπτωση που το περιεχόμενο του δελταρίου δεν αντικατοπτρίζει τις «επιταγές» των εξουσιαστών, το δελτάριο δε θα αποστέλλεται.⁸⁶⁹

Τα υπό εξέταση κείμενα αναδεικνύουν κι άλλου είδους στερήσεις που φαίνεται να υφίστανται οι εξόριστοι στη Μακρόνησο. Στο ίδιο μυθιστόρημα, οι έγκλειστοι στερούνται τις ερωτικές τους συντρόφους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Παναγή. Ο ήρωας αισθάνεται θλίψη, λόγω της απουσίας της αγαπημένης του, και επιδιώκει να αναγνώσει ένα χαρτάκι, που εκείνη του είχε δώσει. Το αίσθημα στέρησης ενισχύεται αφηγηματικά λόγω του περιεχομένου του συγκεκριμένου σημειώματος. Η σύντροφος του εξόριστου εκδηλώνει την απύθμενη αγάπη κι αφοσίωσή της: *Τώρα το ελεύθερο χέρι του Παναγή μπήκε στη γελεκότσεπη. Ανάσυρε ένα χαρτάκι... «Παναή μου... αγάπη μου. Γλυκέ μου... δυνατέ μου... άντρα μου... (ο αέρας μοσκοβολούσε πιο πολύ...) όπου και να σε πάνε... όπως και να σε πούνε... εγώ θάμαι δική σου... δική σου... δική σου...»*.⁸⁷⁰ Το αίσθημα στέρησης της ερωτικής συντρόφου, που ταλανίζει σε ψυχικό επίπεδο τον Παναγή, διαπιστώνεται και από άλλο σημείο της αφήγησης. Ο Παναγής, όντας χτυπημένος λόγω του ότι υπέστη απάνθρωπα βασανιστήρια, επιδιώκει να εντοπίσει στα πράγματά του το χαρτάκι με το

⁸⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 27.

⁸⁶⁹ Η αφηγηματική διαδικασία του μυθιστορήματος αποκαλύπτει ότι κατά τη διάρκεια της κράτησης των δύο βασικών ηρώων στη Μακρόνησο: ένας στριμμένος με μια μαχαιριά στο μάγουλο μπήκε και τους ρώτησε αν θέλανε ν' αλληλογραφήσουνε. «Αλλά... οικονομία, ε;... Τα πολλά λόγια βλάφτουνε και κείνονε που τα στέλνει και κείνονε που τα λαβαίνει. Έτσι; Υποθέτω ότι έγνα αντιληπτός». –Και τι να γράφουμε; Του λέει ο Παναγής. –Γράφτε: «Είμαι καλά». –Κι άμα δεν είμαι; Γράψε... δεν είμαι καλά. –Και θα πάει; –Γράψε κι άμα πάει να με χέσεις. Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, «Οδός αβύσσου αριθμός 0», ό. π., σ. 226.

⁸⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 22.

σημείωμα της αγαπημένης του. Εν τέλει, ο Παναγής πήρε το πολύπαθο χαρτάκι και το μύρισε. Ύστερα το κράτησε έτοιμη τα χέρια αντίκρυ στα μάτια του και – ξαφνικά – τα μάτια του γέμισαν θαυμασμό.⁸⁷¹

Z) Επιπρόσθετες εφαρμοζόμενες δυσφορικές στρατηγικές των βασανιστών

Αναδεικνύοντας οι πεζογραφικές αφηγήσεις τις παραπάνω δυστοπικές συνθήκες ζωής των εξόριστων, εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς τα αναρίθμητα ψυχικά τραύματα που η «περιρρέουσα ατμόσφαιρα» τους έχει επιφέρει. Οι εξόριστοι νιώθουν ψυχική δυσφορία, άγχος, φόβο,⁸⁷² θλίψη κ. ά. Θα αναφέρουμε παραδείγματα πεζογραφικών αφηγήσεων που αναδεικνύουν επιπρόσθετες στρατηγικές των εξουσιαστών, προκειμένου να ασκήσουν ψυχολογική πίεση κι αισθήματα δυσφορίας στα έγκλειστα υποκείμενα. Κάποιες από τις εν λόγω στρατηγικές δε σχετίζονται με σωματική κακοποίηση των εξόριστων, αλλά αποσκοπούν στην αποδόμηση του ψυχικού τους κόσμου και των αξιών, που έχουν ως άτομα. Μία τέτοια στρατηγική αντικατοπτρίζεται στο *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957). Οι εξουσιαστές προσπαθούν να καλλιεργήσουν τον τρόμο στα θύματά τους, ακόμη κι όταν οι βασανιστές αδυνατούν λόγω πρακτικών ζητημάτων να ασκήσουν σωματική βία επάνω τους. Ο βασανιστής διαμηνύει στον αφηγητή κι άλλους δύο εξόριστους να πάνε στη χαράδρα και να περιμένουν να βασανιστούν σωματικά. Ο πιο έμπειρος εξόριστος αντιλαμβάνεται: *πως τούτο που συμβαίνει σήμερα με μας είναι μάλλον ψυχολογικό παιχνίδι. Δεν τους συμφέρει ν' ακούσουμε φωνές κάτω στην παραλία. Αποφεύγουνε, μέρα που έχουν επισκέπτες, τα βασανιστήρια.*⁸⁷³ Στο ίδιο μυθιστόρημα αναφέρεται και μία ακόμη ανάλογη στρατηγική. Οι στρατοπεδικές αρχές προσπαθούν να καλλιεργήσουν στους εξόριστους ανασφάλεια, μεταφέροντάς τους ψευδείς πληροφορίες για δικά τους πρόσωπα. Ένας κρατούμενος, ο Μπέλλος, ενημερώνει τον αφηγητή και τον δάσκαλο ότι οι αρχές διέδιδαν για τον δάσκαλο *πως κι εσύ υπόγραψες και πήρες, μάλιστα, και μεγάλη θέση στο υπουργείο.* Και συνεχίζει ο Μπέλλος: *Είναι το κόλπο τους. αφού μου είπανε και για τη γυναίκα μου πως μας αποκήρυξε! Θα μου*

⁸⁷¹ Στο ίδιο, σ. 37.

⁸⁷² Σε κάποια μυθιστορήματα, οι εξόριστοι εμφανίζονται να διακατέχονται από ανάλογα αισθήματα. Στο *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957), ο αφηγητής, ενώ αυτός κι άλλοι πενήντα εξόριστοι ταξιδεύουν προς το νησί της εξορίας, αναφέρει ότι κατακλύζεται ενδόμυχα από φόβο: - «Φοβάσαι! Φοβάσαι ζάβαλε!... Και ξέρεις, όχι μονάχα με το μυαλό. Κι ο ίσκιος του αίματος, και το έσχατο κύτταρό σου είναι τρομαρισμένα.» Αυτή η ύπουλη φωνή ακούγεται πάλι μέσα μου... Βλ. Θέμος Κορνάρος, *Στάχτες και φοίνικες...*, ό. π., σ. 105.

⁸⁷³ Στο ίδιο, σ. 142.

φέρνανε, λέει, και την εφημερίδα που έγραφε σχετικά. Μα ποτέ δεν τη βρήκανε ως το τέλος.⁸⁷⁴ Και σε άλλο σημείο της αφήγησης, ένας βασανιστής, ο Σταμάτης, μεταφέρει ψευδείς πληροφορίες για μία γυναίκα, την οποία ο εξόριστος - αφηγητής εκτιμούσε πολύ. Συγκεκριμένα, ο Σταμάτης αναφέρει πως συνάντησε τη Δέσπω,⁸⁷⁵ κατά τη διάρκεια μιας παρέλασης των εξοριστών της Μακρονήσου στην Αθήνα και εκείνη εντυπωσιάστηκε από τα πειράγματα του και γοητεύτηκε από τη δύναμη της εξουσίας του.⁸⁷⁶ Επιπλέον, ο Σταμάτης ενημερώνει τον αφηγητή ότι προέβη ακόμη και σε ερωτικά όργια με τη Δέσπω.⁸⁷⁷ Ο αφηγητής δεν τον πιστεύει κι εκλαμβάνει τις συγκεκριμένες πληροφορίες ως μια στρατηγική, προκειμένου οι κρατούμενοι να «απομυθοποιήσουν» ανθρώπους που θαύμαζαν κι εκτιμούσαν.⁸⁷⁸ Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο συναισθηματικός κόσμος των κρατούμενων κλονίζεται, καθώς οι ίδιοι νιώθουν ανασφάλεια κι απογοήτευση. Σε άλλο σημείο του μυθιστορήματος αναφέρεται ότι ένας βασανιστής επισκέπτεται τις οικογένειες των κρατούμενων, συλλέγει δυσάρεστες και πραγματικές ειδήσεις και τις μεταφέρει στους κρατούμενους, για να τους προκαλέσει θλίψη. Έτσι, οι εξόριστοι θα υπογράψουν συντομότερα δήλωση μετανοίας. Ας δούμε τι είδους πληροφορίες έφερε ένας βασανιστής σε ένα παλικάρι που έπρεπε να τσακίσει με κάθε θυσία.⁸⁷⁹ Η αφήγηση κρίνεται ενδεικτική: *Κάποτε, σ' έναν τέτοιο γυρισμό του, έφερε σ' έναν κρατούμενο μία οικογενειακή φωτογραφία. Ήτανε η γυναίκα του σε... φέρετρο, φορτωμένο λουλούδια! Πάνω απ' το φέρετρο η Μάνα του να σκουπίζει με το ' να χέρι τα μάτια της και με τα' άλλο να πολεμά το μωρό, που ήτανε γελαστό, μ' απλωμένα τα χεράκια (...) για να*

⁸⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 143.

⁸⁷⁵ Σε άλλο σημείο του μυθιστορήματος, ο αφηγητής δια φωτίζει τους αναγνώστες σχετικά με τη Δέσπω. Η συγκεκριμένη γυναίκα ήταν η υιοθετημένη κόρη της οικογένειας των Καψάληδων. Ο αφηγητής εκτιμούσε πολύ και συνδεόταν με τη συγκεκριμένη οικογένεια από μικρό παιδί. Στο ίδιο, σ. 62 – 70.

⁸⁷⁶ Τα λόγια της Δέσπως, σύμφωνα με την αφήγηση του Σταμάτη, είναι τα εξής: *Το πειράγμα μου, λέει, της έκανε καλό. Είπε μέσα της: «Να ένας που μένει γερός μέσα σε τέτοια κόλαση! Κι έχει κουράγιο και να πειράζει. Θα είναι που αντιδρά μ' αυτόν τον τρόπο στην ατμόσφαιρα, θεληματικά του». Γι' αυτό, λέει, με κοίταζε έτσι καλότροπα όταν ξαναγύρισα και την είδα. Ήθελε, λέει, αμέσως να μου φωνάξει: «Μη φεύγεις! Έλα να κάνουμε λίγη συντροφιά. Είναι όμορφη η παρέα μ' έναν δυνατό». Στο ίδιο, σ. 99.*

⁸⁷⁷ Η αφήγηση είναι κατατοπιστική: *Ο Σταμάτης συνεχίζει την περιγραφή. Λέει τις λεπτομέρειες της συνέχειας, κι από το στόμα του βγαίνουνε ανακατωμένα, κουβάρι, τα πιο τρυφερά λόγια και οι πιο κυνικές περιγραφές ερωτικών οργίων... Στο ίδιο, σ. 99.*

⁸⁷⁸ Ο αφηγητής αναφέρει: *Τι γυρεύει από μένα, μ' όλ' αυτά, ο Σταμάτης; Αναρωτήθηκα. Γύρευα να βρω τι ακριβώς ήθελε να μου υποβάλει. Βρήκα πως η προσπάθειά του απόβλεπε στο να πιστέψω στο γκρέμισμα της οικογένειας από την οποία ήταν σίγουρος πως αντλούσα τη δύναμη μου για τη ζωή. Και συνεχίζει ο αφηγητής λέγοντας πως: Από και και πέρα έπρεπε να καταλάβω, πως όλα τα μέταλλα λιώνουνε, γίνονται λάβα, αλλάζουνε μορφή και... αύρα. Ο αφηγητής καταλήγει στην άποψη ότι: Όχι! Ο Σταμάτης δεν έγινε τόσο σοφός και τριπτιζής μέσα σε τόσο λίγον καιρό. Το σχέδιο που υπηρετούσε ήτανε καλοδουλεμένο. Το σχέδιο της σοφής Βίας. Στο ίδιο, σ. 100.*

⁸⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 207.

φτάσει το πρόσωπο της νεκρής (...). Ο αλφαμίτης Χ. διηγήθηκε με το νι και με το σίγμα τις λεπτομέρειες, σα να 'τανε φίλοι.⁸⁸⁰

Κάποιες φορές οι εξουσιαστές, προκειμένου να προκαλέσουν επιπρόσθετη ψυχική δυσφορία στα έγκλειστα υποκείμενα, «εκτοξεύουν» προσβλητικά σχόλια για την τιμή και την αξιοπρέπεια συγγενικών τους προσώπων.⁸⁸¹ Οι βασανιστές, μέσω της υιοθέτησης ανάλογων μεθόδων, προκαλούν τον εκνευρισμό και την αντίδραση των εξόριστων. Στη συνέχεια, οι εξουσιαστές ξυλοκοπούν βάνουσα τους κρατούμενους.⁸⁸²

Στο ίδιο μυθιστόρημα εντοπίζουμε ακόμη μία εφαρμοζόμενη πρακτική των διωκτών του στρατοπέδου, που ενισχύει τα αισθήματα δυσαρέσκειας των κρατούμενων. Οι εξουσιαστές εμφανίζονται κειμενικά να αποκρύπτουν την αλήθεια, σχετικά με τα όσα λαμβάνουν χώρα στη Μακρόνησο. Οι εξουσιαστές, επιχειρώντας να διαστρεβλώσουν τα απάνθρωπα συμβάντα που συντελούν στο νησί, παρουσιάζονται να συμβάλλουν στην πνευματική ανάπτυξη των κρατούμενων και στην καλλιέργεια της αγάπης για τις ομορφιές της πατρίδας. Ως εκ τούτων, κάποιος απαγγέλει ποιήματα του Κρυστάλλη! Κι ένας άλλος εξηγά πως «εδώ στην Αναμορφωτική Σχολή του Έθνους, όσους μήνες φοιτήσουμε, πρέπει να συνηθίσουμε να γνωρίζουμε και ν' αγαπάμε τις ομορφιές της Πατρίδας όπως τις τραγουδήσανε οι ποιητές!» Προαναγγέλει πως «αύριο, την ώρα της ηθικής και πνευματικής αγωγής, θα μιλήσουνε για το Μαβίλη και θ' απαγγελθούνε σονέτα του που σήμερα δεν επιτρέπει ο χρόνος γιατί)είναι να υποδεχτούν μιά δόξα του Ελληνικού Θεάτρου κι έναν μεγάλο συγγραφέα (...).⁸⁸³ Αλλά και κάποιοι από τους επισκέπτες του νησιού ανεβαίνουν στο βήμα κι εκθειάζουν το «αναμορφωτικό» έργο, που συντελείται από τους «ιθύνοντες»

⁸⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 206.

⁸⁸¹ Η αφήγηση μας αποκαλύπτει ανάλογα περιστατικά που πραγματοποιούνται κυρίως, όταν οι υπεύθυνοι του στρατοπέδου παραδίδουν την αλληλογραφία των εξόριστων. Δειγματοληπτικά αναφέρουμε ένα παράδειγμα: -«Σταύρος Γ...» συνέχισε ο αλφαμίτης. -«Παρών...» -«Έχεις στην οικογένεια όνομα Γεωργία;» Ο κρατούμενος είπε το επίθετο. -«Τι την έχεις βρε;» -«Γιαγιά... του πατέρα μου!» -«Φτου, που να πάρει ο διάολος!... Συνταξιούχα τσατσά! Χαλάλι σου ρε. Πάρ' το». Στο ίδιο, σ. 164 – 165.

⁸⁸² Αναφέρουμε ένα παράδειγμα. Ο αφηγητής μας πληροφορεί ότι η αστυνομία μονάδος έδωσε σε έναν εξόριστο το γράμμα, που του έστειλε η μάνα του. Ο αρμόδιος αστυνομικός έριξε μια ματιά στο γράμμα και πληροφόρησε τον κρατούμενο ότι η γυναίκα του αυτοκτόνησε στο κτήριο Μεταγωγών. Ο αστυνομικός πρόεβη σε ένα άκρω προσβλητικό σχόλιο που αφορούσε την ηθική της γυναίκας. Ο εξόριστος αντέδρασε εντόνως. Η συνέχεια, σχετικά με την τύχη του εξόριστου, είναι αναμενόμενη: Του κάνανε φάλαγγα, του γδάρανε το πρόσωπο με τα νύχια, και στο τέλος, φαίνεται πως θα πειράχτηκε η σπονδυλική γιατί τον είδαμε να γίνεται ένα κουβαράκι, η φωνή έπαψε, κι ακουγότανε μόνο ένα μακρόσυρτο νιαούρισμα που δεν έμοιαζε με κανενός ζώου φωνή. Στο ίδιο, σ. 165 – 166.

⁸⁸³ Στο ίδιο, σ. 129.

του νησιού. Σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους, στη Μακρόνησο μπορεί κανείς να διδαχθεί την αγάπη και τον σεβασμό προς τον συνάνθρωπο.⁸⁸⁴ Ενώ μετά την παράθεση των συγκεκριμένων απόψεων, ο αφηγητής μας ενημερώνει σχετικά με την επικρατούσα πραγματικότητα ότι: *Από την κάτω μεριά της σκηνής ακούγεται ένα γουργουρητό σαν επιθανάτιος ρόγχος.*⁸⁸⁵ Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το εκφραστικό σχήμα της αντίθεσης, προκειμένου να ενισχυθεί αφηγηματικά η τραγική θέση των εξόριστων. Γεγονός που αναμφίβολα θα δυσχεραίνει την ψυχική πίεση των έγκλειστων υποκειμένων.

Στο μυθιστόρημα του Κορνάρου εντοπίζεται ακόμη μία στρατηγική των εξουσιαστών, που αποσκοπεί στην πρόκληση ψυχικής δυσφορίας των εξόριστων. Η συγκεκριμένη τακτική εμπεριέχει την πρόκληση σωματικού βασανισμού, αλλά και την αποδόμηση του συναισθηματικού κόσμου των εξόριστων. Οι εξουσιαστές εμφανίζονται να «εξαφανίζουν» άτομα της ομάδας των εξόριστων. Η συγκεκριμένη ενέργεια αποσκοπεί στο να ενοχοποιήσουν τους υπόλοιπους εξόριστους, ότι προσπάθησαν να τους βοηθήσουν να δραπετεύσουν. Οι εξουσιαστές εμφανίζονται να κατασκευάζουν ψευδείς πληροφορίες, έχοντας ως απώτερο ζητούμενο να βασανίσουν σωματικά τους εξόριστους, προκειμένου να αποσπάσουν τις «ορθές» πληροφορίες για το συμβάν.⁸⁸⁶

Και στο μυθιστόρημα του Λουντέμη, «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» (1962), οι εξουσιαστές δεν αρκούνται μόνο στην πρόκληση σωματικού και ψυχικού πόνου στα θύματά τους. Οι «ιθύνοντες» επινοούν κι εφαρμόζουν επιπρόσθετες ψυχοφθόρες στρατηγικές. Στο υπό εξέταση μυθιστόρημα, οι βασανιστές φαίνεται ότι προσκαλούν στο στρατόπεδο τους συγγενείς των εξόριστων, προκειμένου οι οικείοι να διαπιστώσουν ιδίοις όμμασι τις σωματικές «φθορές» των θυμάτων. Γεγονός που αναμφισβήτητα επηρεάζει αρνητικά την ήδη επιβαρυνόμενη ψυχολογία των

⁸⁸⁴ Οι ανάλογες απόψεις των επισκεπτών παρατίθενται αφηγηματικά: «...Στη Μακρόνησο συντελείται κάτι πιο μεγάλο και πιο ωραίο από τον αρχαίο Παρθενώνα!... Σε τούτο το νησί του Αιγαίου, θα διακηρύξουμε σ' όλη την ανθρωπότητα πως γίνεται το θαύμα του εξανθρωπισμού που δεν μπόρεσε μέχρι σήμερα ο πολιτισμός με τις επιστήμες και τις τέχνες του». Στο ίδιο, σ. 132.

⁸⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 132.

⁸⁸⁶ Η υιοθέτηση ανάλογων πρακτικών επιβεβαιώνεται και στο όγδοο κεφάλαιο του μυθιστορήματος του Κορνάρου. Οι εξόριστοι αναζητούν να βρουν έναν από την ομάδα τους, ο οποίος έχει εξαφανιστεί. Ένας κρατούμενος αναρωτιέται: - «Μήπως μας τον πήρανε και τον κρύψανε, για να σταθεί αυτό αφορμή "ατομικής ανάκρισης," ατομικού βασανισμού, για να μαρτυρήσουμε τάχα με ποιο πλεούμενο τον... φυγαδέψαμε! Στο ίδιο, σ. 156.

εξόριστων.⁸⁸⁷ Επιπροσθέτως, στο ίδιο μυθιστόρημα διαφαίνεται ότι οι εξουσιαστές φοβίζονται τους εξόριστους ότι θα υποστούν σωματικά βασανιστήρια, ακόμη κι όταν οι εξουσιαστές δεν σκοπεύουν να τους χτυπήσουν σύντομα. Η καλλιέργεια του φόβου, ακόμη κι όταν δεν ακολουθεί η πράξη, συντελείται προκειμένου να μειωθεί η ψυχική δύναμη των εξόριστων και να «σπάσουν» ευκολότερα.⁸⁸⁸ Και σε άλλο σημείο της αφήγησης αναδεικνύονται δόλιες στρατηγικές των εξουσιαστών, προκειμένου να καταστήσουν τη διαβίωση των εξόριστων δυσκολότερη. Οι διώκτες φαίνεται να «κατασκευάζουν» ψευδείς συκοφαντίες εις βάρος των εξόριστων. Στο τέταρτο κεφάλαιο του μυθιστορήματος, οι εξουσιαστές επιδιώκουν να προσάψουν στον έναν ήρωα της ιστορίας, τον Γιώργη, ότι είναι κλέφτης. Ο Γιώργης ενθουσιάζεται με το απρόσμενο γεγονός της εύρεσης τσιγάρων στις τσέπες του. Αργότερα, ο ήρωας φαίνεται να αντιλαμβάνεται, με τη βοήθεια του Παναγή, το παιχνίδι σκευωρίας που του έστησαν οι διώκτες του.⁸⁸⁹ Μία άλλη στρατηγική των εξουσιαστών, που δυσκολεύει την καθημερινότητα των κρατούμενων, είναι η κρυφή παρακολούθηση των λεγομένων τους και η τελική παραποίηση αυτών. Ενώ οι δύο βασικοί ήρωες αναπολούν στη σκηνή τους στιγμές του παρελθόντος, συνειδητοποιούν ότι κάποιος τους παρακολουθεί.⁸⁹⁰ Ο Μανωλάκης μεταφέρει στη διοίκηση του στρατοπέδου ότι οι δύο κρατούμενοι μιλούσαν για ερωτοδουλειές.⁸⁹¹ Η διοίκηση θα

⁸⁸⁷Ο Γιώργης ενημερώνει τον Παναγή: - *Τους τα γράφουνε. Τους στέλνουνε κάτι χοντρά, πρόστιχα γράμματα. «Κυρά μου... κάποτες είχες θαρρώ ένα γιό... ε; Ε, έλα να τον δεις. Κι αν τον γνωρίσεις, εμένα να με χέσεις. Μεθ' υπολήψεως, Γκούντας».* Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, «Οδός αβύσσου αριθμός 0», ό. π., σ. 39.

⁸⁸⁸Στο τέταρτο κεφάλαιο, ο αφηγητής εξηγεί λεπτομερώς τη διαδικασία και τους στόχους της συγκεκριμένης στρατηγικής: *Ένα απομεσήμερο φωνάζανε με βαρεία φωνή απ' το μικρόφωνο το όνομα του Παναή. Οι δύο φίλοι κυττάχτηκαν. Ήξεραν τι θα πει αυτό. Ότι σε λίγο, ή μπορεί και αργότερα, ο Παναγής έπρεπε να ετοιμαστεί για τη μεγάλη δοκιμασία. Έτσι κάνανε πάντα, ποτέ δε σε παίρνανε αμέσως. Σου κάνανε πρώτα την ένεση του τρόμου και περιμένανε την αντίδρασή της. Εσύ ετοιμάζεσαι, βάζεις όλα τα δυνατά σου. Είσαι έτοιμος να τ' αντέξεις όλα. Αν σε πάρουν τώρα σώθηκες. Μπορείς να βαστάξεις και το σταυρό, και το κάψιμο με τ' αναμμένο σίδερο, και το βγάλσιμο των νυχιών, όλα... Αλλά δεν το κάνουν. Σ' αφήνουν πρώτα ν' ανέβει η δύναμή σου στη διαπασών, να φτάσει η αντοχή σου στο ψηλότερο της σημείο... ν' αρχίσει έπειτα η αδημονία, η κάμψη, και τότε σε παίρνουν. Η διαδρομή έγινε.* Στο ίδιο, σ. 44 – 45.

⁸⁸⁹Ο Γιώργης ενημερώνει τον Παναγή: *Ξέρεις τι βρήκα σήμερα πρωί – πρωί μες στη φόδρα του σακακιού μου; Δε θα το πιστέψεις... Τσιγάρα! Ο Παναγής σάστισε. Άρχισε να κυττά το φίλο του κάπως υποψιασμένος. Κάτι πας να μου σκαρώσεις. Εχτές μούστρωσες το σακάκι σου για μαξιλάρι. Δεν είχε μέσα ούτε σπιρτόζυλο. Πώς βρέθηκε μέσα ολόκληρο πακέτο τσιγάρα; (...) – Αν εδώ μέσα δεν υπάρχει φαρμάκι τότε υπάρχει λάκκος. Αυτοί πιο πολύ θα ευχαριστηθούν να μας βγάλουνε σκάρτους παρά ψόφιους. «Ο κομμουνιστής, άμα πεθάνει δεν χάνεται. Χάνεται όμως – και να μην πεθάνει – άμα, παραδείγματος, - κλέψει ή ατιμάσει, η σκαρτέψει η χαρακτήρα του».* Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, «Οδός αβύσσου αριθμός 0», ό. π., σ. 45.

⁸⁹⁰Ο Γιώργης έχωσε το μάτι του σε μια χαραμάδα του πανιού. Κάποια πλάτη φάνηκε να φεύγει καμπουριαστά κατά τη μεριά της Διοίκησης. Ο Γιώργης γύρισε προς τα μέσα. – *Καρφί ήταν... λέει σιγά και σόπασαι. (...) αυτά τα «καρφιά» ήταν σκορπισμένα παντού, όχι μόνο στη Μακρόνησο. ήταν σπαρμένα παντού απ' άκρη σ' άκρη σ' όλη την Ελλάδα.* Στο ίδιο, σ. 60.

⁸⁹¹Στο ίδιο, σ. 61.

«αποκωδικοποιήσει» τα λόγια των εξόριστων και θα συμπεράνει εσφαλμένως πως μιλούσανε συνθηματικά για την κομματική τους οργάνωση.⁸⁹² Στο προλογικό κεφάλαιο, του δεύτερου μέρους του μυθιστορήματος, αναδεικνύεται ακόμη μία αισχρή, εφαρμοζόμενη στρατηγική. Οι εξουσιαστές εντοπίσανε τις μονάδες των δύο βασικών ηρώων και τις παραπλάνησαν. Οι εξουσιαστές βάλανε τις μονάδες να υπογράψουν, λέγοντάς τους πως υπογράφουν σε ένα χαρτί που αναφέρει ότι θέλουν να γυρίσουν πίσω οι εξόριστοι. Οι γυναίκες μη γνωρίζοντας ανάγνωση υπέγραψαν.⁸⁹³ Τα υπογραφόμενα χαρτιά ανέφεραν ψευδείς πληροφορίες που μεταφέρθηκαν στους ήρωες. Α. χ. η μάνα του Γιώργη φαίνεται ότι έχει έναν μήνα ζωής⁸⁹⁴ και η μάνα του Παναγή τον πληροφορεί ότι η αρραβωνιαστικιά του είναι χαλαρών ηθικών αντιστάσεων.⁸⁹⁵

Έχει γίνει ήδη αντιληπτό ότι τα υπό μελέτη πεζογραφικά κείμενα αποτυπώνουν με ρεαλιστικό τρόπο τις σκληρές κι απάνθρωπες όψεις της καθημερινότητας στη Μακρόνησο. Αξίζει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι τα διηγήματα του Νενεδάκη διαφέρουν από τα υπό εξέταση μυθιστορήματα ως προς τους τρόπους εγγραφής της ιστορίας. Τα διηγήματα αποδίδουν ιστορικά προσδιορισμένα στιγμιότυπα της καθημερινότητας στη Μακρόνησο. Λόγω κυρίως και της έκτασής τους, τα διηγήματα δεν μπορούν να προσδώσουν ιστορικό βάθος στις ιστορικές εξελίξεις και να διερευνήσουν τις συνέπειες των ιστορικών γεγονότων στις ζωές των ανθρώπων με τον ίδιο τρόπο που το κάνουν τα μυθιστορήματα. Εν συνεχεία, θα μας απασχολήσει τι σηματοδοτεί ο ρεαλιστικός τρόπος αναπαράστασης της πραγματικότητας για τις προθέσεις του συγγραφέα, αλλά και ποια χαρακτηριστικά προσδίδουν στα κείμενα ανάλογοι τρόποι αποτύπωσης της ιστορίας.

⁸⁹²Ο Γκούντας αναφέρει στο «καρφί» χαρακτηριστικά: - *Μανώλη... ένα πράμα βλέπω. Ότι είσαι ακόμη νηπιαγωγείον. Ρε συ! Δε πήρες κάβο ότι μιλούσανε συνθηματικά; Δώσε βάση. η κοπέλα είναι η «Οργάνωση». Μπούφο! Το στέκι που δίνανε τα ραντεβουδάκια είναι η «Γιάφκα». Μάπα! Τι άλλο λέγανε; Περί γάμο; Αυτό είναι κομματική σύνδεση. Όρνιο! Στο ίδιο, σ. 62.*

⁸⁹³Συγκεκριμένα, ο Γκούντας συναντάει εκτός στρατοπέδου τις μονάδες των δύο εξόριστων και τις ξεγελάει. Ο Γκούντας πληροφορεί τις γυναίκες ότι: - *Πρέπει εδώ νάχω ένα χαρτί υπογεγραμμένο απ' τα δικά σας χέρια ότι γυρεύετε τα παιδιά σας. Υπογράφει η καθεμιά το χαρτάκι της και παίρνει πίσω το παιδί της. Πάω πίσω και τους μπαρκάρω ώσπου να πεις κίμινο. Ο αφηγητής αναφέρεται στην αντίδραση των γυναικών: *Οι γρηές κυτταχτήκανε... Δε φαινότανε να υπάρχει καμιά πονηράδα. Μιά υπογραφή ότι θέλουν τα παιδιά τους... Ποια μάνα δε θέλει το παιδί της; Στο ίδιο, σ. 97.**

⁸⁹⁴Παραθέτουμε απόσπασμα του υποτιθέμενου, αληθινού γράμματος: *είμαι, παιδί μου, άρρωστη βαρεία. Με βογητά σύρτηκα ως τη γειτονιά για να βρω κάποιον να μου γράψει αυτό το τελευταίο μου γράμμα. Ναι, παιδί μου, είναι το τελευταίο γιατί οι γιατροί με αποφάσισαν. Στο ίδιο, σ. 123.*

⁸⁹⁵*Θα με ρωτήσεις τι έγινε η αρραβωνιαστικιά σου; Θα προτιμούσα να μου κοπεί η γλώσσα παρά να στην ονοματήσω. Που είχες όλον αυτόν τον καιρό τα μάτια σου παιδί μου; Πως δεν κατάλαβες τι βρωμοθήλυκο ήθελες να μπάσεις στο σπίτι μας; Ο θεός σε φύλαξε παιδί μου και δεν την παντεύτηκες όσο ήσουν ακόμη εδώ. Στο ίδιο, σ. 124.*

Ας ξεκινήσουμε τη διερεύνηση των ζητημάτων εστιάζοντας την προσοχή μας στις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που επικρατούν κατά την έκδοση των υπό μελέτη πεζογραφημάτων. Το χρονικό διάστημα (1950 – 1967), περίοδος δημοσίευσης κάποιων πεζογραφημάτων, καθορίζεται από την πολιτική και στρατιωτική ήττα της αριστεράς και από την κυριαρχία της συντηρητικής παράταξης. Είναι κοινώς και ευρέως γνωστό ότι η συγκεκριμένη πολιτική πραγματικότητα ανατρέπεται από τη βίαιη στρατιωτική κυριαρχία της Χούντας των Συνταγματαρχών (1967 – 1974). Επισημαίνουμε ότι την περίοδο 1950 – 1974, το ΚΚΕ παρέμεινε εκτός νόμου και ο κρατικός μηχανισμός τέθηκε στην υπηρεσία της «από – εαμοποίησης» του πληθυσμού.⁸⁹⁶ Οι νικητές του εμφυλίου δεν αρκέστηκαν στη στρατιωτική και πολιτική τους επικράτηση, αλλά επεδίωξαν να νομιμοποιηθούν έναντι της κοινής γνώμης και σε ιδεολογικό επίπεδο. Οι επικρατούντες πολιτικά «έπρεπε» να θέσουν στο περιθώριο τους πολιτικούς τους αντιπάλους και να τους καταστήσουν ανίκανους να ανατρέψουν μελλοντικά την τωρινή κυριαρχία των νικητών. Συνεπώς, η Πασχαλούδη, αναφερόμενη στις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες της περιόδου 1950 – 1967, υποστηρίζει ότι επικράτησε: «Ένα δαιδαλώδες νομοθετικό σύστημα που παρέμεινε σε ισχύ για τρεις περίπου δεκαετίες διασφάλιζε με αυστηρότητα τον διαχωρισμό σε εθνικόφρονες και μη. Για τους μεν, ίσχυε το τυπικό σύνταγμα, μπορούσαν να συμμετάσχουν ελεύθερα στις πολιτικές διαδικασίες, να πάρουν θέσεις στον κρατικό μηχανισμό και να διαλέξουν το επάγγελμα της επιλογής τους. Για τους δε, ίσχυε το παρασύνταγμα και στο μέτρο που δεν ήταν φυλακισμένοι ή εκτοπισμένοι ήταν πολίτες υπό αίρεση. Ένα πλέγμα προληπτικών και κατασταλτικών μέτρων κατέληγε ουσιαστικά στην αναίρεση των πιο ουσιαστικών συνταγματικών δικαιωμάτων και ελευθεριών».⁸⁹⁷

Η Rimmon Kenan θεωρεί τους λογοτεχνικούς ήρωες αφενός λεκτικές κατασκευές του κειμένου, αφετέρου πρόσωπα που μοιάζουν και θυμίζουν

⁸⁹⁶Βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο: J. O. Iatrides (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 561 – 594: 572, 583.

⁸⁹⁷Βλ. Ελένη Πασχαλούδη, «Η δεκαετία του 1940 στη ρητορική των ελληνικών παρατάξεων: η πολιτική χρήση του παρελθόντος κατά την περίοδο 1950 – 1967», πανεπιστήμιο Μακεδονίας, τμήμα Βαλκανικών Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 193. Πρβλ. Νίκος Αλιβιζάτος, «Έθνος κατά λαού μετά το 1940», στο: Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός – Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα 1983, σ. 81 – 90: 87 – 88.

πραγματικούς ανθρώπους στο επίπεδο της ιστορίας.⁸⁹⁸ Η σύνδεση των λογοτεχνικών ηρώων με την πραγματικότητα, δηλαδή η δημιουργία της εντύπωσης ότι το κείμενο αναφέρεται σε πραγματικά ιστορικά πρόσωπα, ενισχύεται κειμενικά μέσω κάποιων ενδείξεων που οδηγούν τον αναγνώστη στην αναγνώριση των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων των κειμενικών μορφών.⁸⁹⁹ Στα υπό μελέτη πεζογραφήματα εμφανίζονται και κάποιοι λογοτεχνικοί ήρωες, που τα χαρακτηριστικά τους γνωρίσματα ωθούν τους αναγνώστες να τους ταυτίσουν με πρόσωπα συγκεκριμένων «κοινοτήτων μνήμης» της μεταπολεμικής περιόδου. Κάποιοι από τους λογοτεχνικούς ήρωες αντιπροσωπεύουν αφηγηματικά τους έγκλειστους αριστερούς στη Μακρόνησο, ενώ άλλες κειμενικές *persones* παραπέμπουν στην ομάδα των εξουσιαστών.

Αν λάβουμε υπόψη μας τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες έκδοσης των πεζογραφημάτων, η μνημείωση του πρόσφατου ιστορικού παρελθόντος στις αφηγήσεις αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Έχουμε αναφέρει και σε άλλο σημείο της μελέτης ότι «μία από τις ύψιστες φροντίδες των τάξεων, των ομάδων και των ατόμων που κυριάρχησαν και κυριαρχούν στις ιστορικές κοινωνίες είναι να γίνουν κύριοι της μνήμης και της λήθης».⁹⁰⁰ Αλλά και σύμφωνα με τις πεποιθήσεις του Γάλλου

⁸⁹⁸Βλ. Rimmon Kenan, *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*, Methuen, Λονδίνο–Νέα Υόρκη 1983, σ. 29 – 42.

⁸⁹⁹Στο ίδιο, σ. 59 – 70.

⁹⁰⁰Βλ. Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη, ό. π.*, σ. 90. Δειγματοληπτικά, θα αναφέρουμε δύο παραδείγματα της μεταπολεμικής περιόδου, προερχόμενα από τη σχολική ζωή, προκειμένου να αναδειχθούν κάποιοι τρόποι με τους οποίους η «επικρατούσα» συντηρητική παράταξη «διοχετεύει» ιδεολογικές κατευθύνσεις, σύμφωνα με απόψεις της κυρίαρχης ιδεολογίας. Μετά τη λήξη του Εμφυλίου, δύο νέες γιορτές συμπεριλήφθηκαν στο πρόγραμμα της σχολικής πραγματικότητας. Επρόκειτο για την 29^η Σεπτεμβρίου, ημέρα εορτασμού της «Πολεμικής Αρετής των Ελλήνων», του «Εφεδρου Πολεμιστού» και της «συντριβής του κομμουνιστοσυμμοριτισμού». Επιπροσθέτως, καθιερώνεται η 5^η Δεκεμβρίου ως ημέρα εορτασμού της επετείου του Δεκεμβριανού κινήματος. Οι πληροφορίες αντλούνται από τη μελέτη, βλ. Παρασκευή Γκόλια, *Υμνώντας το Έθνος. Ο ρόλος των εθνικών γιορτών στην εθνική και πολιτική διαπαιδαγώγηση (1924 – 2010)*, Επίκεντρο 2011, σ. 201 – 202. Η ιδεολογική προπαγάνδα, που επιχειρείται και μέσω της συγκεκριμένης γιορτής, επιβεβαιώνεται από το ακόλουθο γεγονός: τέλος Νοεμβρίου του 1958, οι σχολικοί επιθεωρητές προέβησαν στην αποστολή εγκυκλίων στα σχολεία, προκειμένου να αποσαφηνιστούν οι βασικοί σκοποί της γιορτής. Οι εκδηλώσεις αποσκοπούσαν «να τονισθή δια μίαν εισέτι φοράν ο κίνδυνος ον διέτρεξε το έθνος εκ του κομμουνιστικού κινήματος Δεκεμβρίου 1944 και της όλης κομμουνιστικής δράσεως κατά την περίοδον εθνικής κατοχής». Ανάλογες ιδεολογικές «παρεμβάσεις» πραγματοποιούνται και τη δεκαετία του 1960. Η Μητσοπούλου αναφέρει: «Η επέτειος του απριλιανού πραξικοπήματος έδινε μια ακόμη ευκαιρία αντικομμουνιστικής κατήχησης. Όπως αναφερόταν στις εγκύκλιους, η δικτατορία ανέλαβε να "απαλλάξη την χώρα μας από δύο μεγάλα δεινά: το πρώτο ήτο η θανάσιμος κομμουνιστική απειλή, η οποία ως δαμόκλειος σπάθη επεκρέματο υπεράνω της κεφαλής του ελληνισμού και το δεύτερον ήτο η παλαιά πληγή της φαυλοκρατίας, (...)». Και σε άλλο σημείο της μελέτης της, η Μητσοπούλου επισημαίνει σχετικά με τις πρακτικές της Χούντας των συνταγματάρχων: «Προσπαθώντας να δικαιολογήσει την κατάργηση της δημοκρατίας και να εδραιώσει τη θέση της επανερχόταν συχνά στην ανάδειξη του κομμουνιστικού κινδύνου και των σχεδίων υποταγής της χώρας στον "ερυθρό ολοκληρωτισμό"». Τα αποσπάσματα αντλούνται από τη διδακτορική διατριβή της Μητσοπούλου. Βλ.

ιστορικού Μάρκ Φερρό, «όποιος ελέγχει το παρελθόν μπορεί να ορίζει το παρόν, να νομιμοποιεί την κυριαρχία του όσο και την αμφισβήτηση της κυριαρχίας των άλλων».⁹⁰¹ Υπό αυτό το πρίσμα, σε μία εποχή όπου επικρατεί πολιτικά η συντηρητική παράταξη και επιδιώκει «να γράψει την ιστορία»,⁹⁰² η πεζογραφία επιχειρεί να αποκαλύψει, ανεξάρτητα από την αντικειμενικότητα της ή μη, τα απάνθρωπα δεινά που υπέστησαν άνθρωποι εκτοπισμένοι στη Μακρόνησο. Σε κάθε περίπτωση, τα πεζογραφικά κείμενα καταγγέλλουν τα σωματικά και ψυχικά βασανιστήρια, που συντελέστηκαν εις βάρος των εξόριστων από τις στρατοπεδικές αρχές. Μέσω των πολυφωνικών τους αφηγήσεων περνάμε από μία ενική αφήγηση της ιστορίας στην ανάδειξη των διαφορετικών φωνών. Οι ένθερμοι οπαδοί του «συντελούμενου έργου» της Μακρονήσου, την παρουσίαζαν ως «Εθνικό Σχολείο και Θεραπευτήριο ψυχών». Δεδομένων αυτών των προβαλλόμενων πεποιθήσεων στη δημόσια σφαίρα, η λογοτεχνική ανάδειξη των αποκρουστικών πλευρών ζωής του τόπου εγκλεισμού αντίκειται στη μορφή της Μακρονήσου, έτσι όπως αυτή παρουσιάστηκε κυρίως κατά το διάστημα 1947 – 1950 από πληθώρα διανοούμενων κι ακαδημαϊκών. Συνυπολογίζοντας τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες έκδοσης των πεζογραφημάτων, η μνήμη, ως παρουσίαση των εικόνων ενός τραυματικού παρελθόντος, αποτελεί μια πράξη αντίδρασης κι αντίστασης στις «σιωπές» ή στις επιλεκτικές προβολές του μονολόγου της κυρίαρχης ιδεολογίας και κουλτούρας και κατά τον χρόνο έκδοσης των κειμένων. Επομένως, στο ερώτημα του πώς επέδρασε η ιδεολογία των νικητών στην παραγωγή της πεζογραφίας της Μακρονήσου, θα

Αναστασία Μητσοπούλου, «Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στο "σύντομο" 20^ο αιώνα: "Όψεις του δημόσιου λόγου στην πολιτική, στην εκπαίδευση και στη λογοτεχνία», πανεπιστήμιο Μακεδονίας, τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 201 – 202.

⁹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 189.

⁹⁰² Σε πρόσφατη μελέτη του, ο Βόγλης υποστηρίζει ότι το ενδιαφέρον για τον εμφύλιο ουσιαστικά εντοπίζεται αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου. Οι τότε «νωπές» προβαλλόμενες απόψεις απηχούσαν τις ιδεολογικές τοποθετήσεις των νικητών για τον εμφύλιο. Ο Βόγλης αναφέρει: «Τις πρώτες μετεμφυλιακές δεκαετίες εκδόθηκε πλήθος άρθρων, δοκιμίων και μαρτυριών από την πλευρά των νικητών του εμφυλίου, κυρίως από αξιωματικούς του Ελληνικού Στρατού (ΕΣ), που είχαν πρωταγωνιστήσει σε αυτόν. Η βιβλιογραφική παραγωγή εκείνης της εποχής απηχούσε σε μεγάλο βαθμό την επίσημη άποψη, ότι ο εμφύλιος πόλεμος ήταν ο "τρίτος γύρος," δηλαδή η τρίτη απόπειρα του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΚΚΕ) να καταλάβει βίαια την εξουσία. Είχαν προηγηθεί δύο "γύροι," η προσπάθεια του να κυριαρχήσει βίαια στην κατεχόμενη Ελλάδα, προκαλώντας τις εμφύλιες συγκρούσεις του 1943 – 1944, και η "στάσις του Δεκεμβρίου" του 1944. Επιπλέον, μαζί με την κατηγορία της ευθύνης πρόκλησης ενός "μακρού εμφυλίου πολέμου" από το 1943 έως το 1949, με σκοπό να καταλάβει βίαια την εξουσία και να επιβάλει κομμουνιστική δικτατορία, εμφανιζόταν ως ένα κόμμα εχθρικό προς τα εθνικά συμφέροντα. Το ΚΚΕ προκάλεσε την εμφύλια σύγκρουση καθοδηγούμενο και εξυπηρετώντας τα συμφέροντα των άλλων δυνάμεων, της Σοβιετικής Ένωσης και των γειτονικών κομμουνιστικών χωρών, σε βάρος της εδαφικής ακεραιότητας της Ελλάδας». Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014, σ. 19.

μπορούσαμε να απαντήσουμε ότι οι συγγραφείς δε φαίνεται να λαμβάνουν υπόψη τους πολιτικούς και κοινωνικούς περιορισμούς που επικρατούν κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Με άλλα λόγια, οι προθέσεις των συγγραφέων, κατά τη γραφή και τη δημοσιοποίηση της λογοτεχνίας, είναι η αντίδραση και η ανυπακοή σε μια ενική αλήθεια της ιστορίας, έτσι όπως επιχειρείται από τη νικήτρια παράταξη κατά τη μεταπολεμική περίοδο.

Κατά συνέπεια, τα ίδια τα κείμενα αποκτούν έναν έντονα καταγγελτικό χαρακτήρα. Οι καταγγελίες,⁹⁰³ που αναδύονται μέσω των υπό μελέτη λογοτεχνικών κειμένων, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία. Ο λόγος έγκειται στο ότι τα εν λόγω πεζογραφήματα, σε ένα τόσο πρώιμο χρονικό στάδιο, αναδεικνύουν θεματικές που σχετίζονται με τον Εμφύλιο πόλεμο, δηλαδή θεματικές που αποτελούν «ταμπού» για τις λογοτεχνικές και ιστορικές αφηγήσεις έως και το 1989. Γεγονός αποτελεί ότι, κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960, η ανάδειξη στη λογοτεχνία θεματικών που αφορούσαν στον Εμφύλιο αποτέλεσε θέμα «ταμπού» για τους συγγραφείς.⁹⁰⁴ Η ιστορική έρευνα για τον εμφύλιο παραμένει σχεδόν ανύπαρκτη μέχρι το 1974, σημείο εκκίνησης της μεταπολίτευσης. Η καθυστέρηση τοποθέτησης των ιστορικών για ανάλογα ζητήματα οφείλεται είτε στην επισκίαση των γεγονότων του εμφυλίου από τα αμέσως προηγούμενα της εθνικής αντίστασης, είτε ερμηνεύεται ως σκόπιμη «σιωπή» που ακολουθήθηκε εξίσου και από τα δύο ιδεολογικά μέτωπα για

⁹⁰³ Κάποιες από τις κριτικές των υπό εξέταση έργων επισημαίνουν τον καταγγελτικό περιεχόμενο των πεζογραφήματων. Ασκώντας κριτική ο Δημήτρης Ραυτόπουλος στο μυθιστόρημα *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957) επισημαίνει σχετικά: «Η βιαιότητα της σύγκρουσης, ο κίνδυνος για τον άνθρωπο και για την Ελλάδα, μεταφράστηκε στη συνείδηση του συγγραφέα σε επιταγή άμεσης καταγγελίας, χωρίς υπερβολικό σεβασμό στους αισθητικούς κανόνες της καλλιτεχνικής μετάπλασης του βιώματος. Αυτός είναι ο λόγος άλλωστε που ο Κορνάρος προτίμησε τη μορφή του χρονικού και του λιβέλου. Το μυθιστόρημα (...) θέλησε να είναι μια Μαύρη Βίβλος καταγγελίας της βίας στην πιο φριχτή μεταχιτλερική κόλαση του αιώνα μας, την "εθνική αναμορφωτική σχολή" της Μακρονήσου». Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Θέμου Κορνάρου: "Στάχτες και φοίνικες"», περ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τεύχ. 43, Ιούλιος 1958, σ. 66 – 68: 67.

⁹⁰⁴ Κάτι ανάλογο επισημαίνεται από τον Αλέξανδρο Κοτζιά, το 1988, στο περιοδικό *Γράμματα και Τέχνες*. Ο Κοτζιάς αναφέρει σχετικά με τη θεματολογία της μεταπολεμικής πεζογραφίας ότι: «(...) για πολλά χρόνια, ο "ηλίθιος πόλεμος" – επιμένω να τον αποκαλώ έτσι, βγάξω το άχτι μου – εξαφανίζεται από τη θεματογραφία των μεταπολεμικών πεζογράφων. Αν και πολιτικοποιημένοι – και χρησιμοποιώ τον όρο με την υψηλότερη δυνατή έννοια – καταπιάνονται επαρκώς με διάφορες πλευρές του πρόσφατου δράματος: (...) όχι όμως με το γεγονός καθαυτό του Εμφυλίου πολέμου. Αρνούνται να ασχοληθούν μαζί του, θαρρείς και το απωθούν, θέλουν να το ξεχάσουν. Θα πρέπει να φτάσουμε στα 1963 για να μας δώσει ο Θανάσης Βαλτινός την *Κάθοδο των εννιά* και να ακολουθήσουν ο Δημ. Χατζής με τους "Ανυπεράσπιστους," ο Αντρέας Φραγκιάς με τον *Λοιμό*, ο Άρης Αλεξάνδρου με *Το κιβώτιο*, ο Χριστόφορος Μηλιώνης με τα *Ακροκεράνεια*». Το απόσπασμα του περιοδικού αντλείται από την εξής μελέτη: βλ. *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 έως τη δικτατορία του '67*, τόμος Η, Σοκόλης, Αθήνα ²1992, σ. 387 – 388.

διαφορετικούς λόγους.⁹⁰⁵ Το κράτος επιχειρούσε την ανασυγκρότηση και ο φόβος των κομμουνιστικών δράσεων επέβαλαν ενδοιασμούς στη μελέτη του θέματος που, συνδέθηκαν με την προσπάθεια «μη αναμοχλεύσεως των πολιτικών παθών».⁹⁰⁶ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι και τη δεκαετία μετά το 1974, περίοδο κατά την οποία η αριστερά μπορούσε να αρθρώσει ελεύθερα και χωρίς «σκοπέλους» τον δικό της λόγο, τροφοδότησε την ιστοριογραφία και τον λογοτεχνικό κανόνα με περισσότερα γεγονότα που σχετίζονταν με την Αντίσταση παρά με τον Εμφύλιο πόλεμο. Η Βερβενιώτη επισημαίνει σχετικά με την άντληση θεμάτων του Εμφυλίου από την ιστοριογραφία και τη λογοτεχνία της δεκαετίας μετά το 1974 ότι: «Ο Εμφύλιος ως γεγονός δεν ήταν ακόμη ανακοινώσιμος. Η μνήμη οδηγούνταν στην ανάδειξη της Αντίστασης, του "καλού αγώνα" και όχι στην πολλαπλότητα των τραυμάτων που είχε επισωρεύσει ο Εμφύλιος πόλεμος».⁹⁰⁷ Κατά τη δεκαετία 1981 – 1990 συντελέστηκαν σημαντικές αλλαγές στο πεδίο της πολιτικής. Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση (1981) και η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης (1982) συνετέλεσαν στον εκδημοκρατισμό της χώρας. Ο Χρήστος Σκούπρας, στη διδακτορική του διατριβή, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι μετά το 1989, χρονιά κατάρρευσης των κομμουνιστικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης, οι εμπειρίες από τον Εμφύλιο «έπαυσαν να αποτελούν απαγορευμένη περιοχή» για τις παραγόμενες λογοτεχνικές και ιστορικές αφηγήσεις.⁹⁰⁸ Πράγματι, κατά τη δεκαετία του 1990, η επίδραση της προφορικής ιστορίας,⁹⁰⁹ η στροφή του ερευνητικού

⁹⁰⁵Το θέμα αναπτύσσεται εκτενώς στη μελέτη του Ελεφάντη. Βλ. Άγγελος Ελεφάντης, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994, σ. 645 – 654.

⁹⁰⁶Βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου 1946 – 1949*, τόμος Α, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005, σ. 26.

⁹⁰⁷Βλ. Τασούλα Βερβενιώτη, «Γραφές γυναικών για τον ελληνικό Εμφύλιο», στο: Γιώργος Αντωνίου – Νίκος Μαρατζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης*, Εστία, Αθήνα 2008, σ. 345 – 384: 367.

⁹⁰⁸Βλ. Χρήστος Σκούπρας, «Η δραματική παρουσία του Ελληνικού Εμφυλίου πολέμου στο πεζογραφικό έργο του Θανάση Βαλτινού. Θεματικά μοτίβα του Εμφυλίου στο Θανάση Βαλτινό, ομοιότητες και διαφορές με τη μεταπολεμική πεζογραφική παραγωγή, (Ρ. Αποστολίδης, Α. Κοτζιάς, Α. Φραγκιάς, Σ. Παπατζής, Γ. Πάνου, Σ. Δημητρίου, Ν. Δαββέτας)», πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγικό τμήμα Νηπιαγωγών, Φλώρινα 2010, σ. 30. Ο Γιάννης Ιατρίδης έχει εντοπίσει μία σειρά από ξενόγλωσσες μελέτες, που αναφέρονται στον ελληνικό Εμφύλιο πόλεμο και δημοσιεύονται τη δεκαετία του '80. Για τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των συγκεκριμένων μελετών βλ. Γιάννης Ο. Ιατρίδης, «Οι ελληνικές διαστάσεις του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου. Μια επισκόπηση της αγγλόφωνης ιστοριογραφίας», στο: Γ. Αντωνίου – Ν. Μαρατζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Εστία, Αθήνα 2008, σ. 55 – 103.

⁹⁰⁹Βλ. Τασούλα Βερβενιώτη, «Προφορική ιστορία και έρευνα για τον ελληνικό Εμφύλιο. Η πολιτική συγκυρία, ο ερευνητής και ο αφηγητής», περ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμος 107, τεύχ. Α, 2002, σ. 157 – 181.

ενδιαφέροντος προς όψεις της τοπικής ιστορίας⁹¹⁰ και η ανάδειξη νέων συλλογικοτήτων,⁹¹¹ οι οποίες δέχτηκαν τις συνέπειες του Εμφυλίου, συνετέλεσαν στην ολοένα αυξανόμενη ανάπτυξη του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος για τη συγκεκριμένη περίοδο.⁹¹² Θυμίζουμε ότι ο Ζακ Ντεριντά αντιλαμβάνεται το «άλγος του αρχείου» ως διερεύνηση των τραυματικών στιγμών του παρελθόντος με την ελπίδα απολύτρωσης από τις μνήμες αυτές.⁹¹³ Υπό αυτό το πρίσμα, η λογοτεχνική ανάδειξη των καταγγελιών λειτουργεί κι ως τρόπος λύτρωσης των συγγραφέων από τις τραυματικές μνήμες.

3. Η σπερματική αναφορά του τραύματος: η ανάπτυξη διαφορετικών θεματικών

Στην παρούσα ενότητα, το επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος θα εστιαστεί στο διήγημα «Τι είδε το μάτι του ταύρου» του Δημήτρη Ραυτόπουλου. Το διήγημα γράφτηκε από έναν συγγραφέα, που βίωσε τον εγκλεισμό στη Μακρόνησο⁹¹⁴ και δημοσιεύτηκε το 1957 στο περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης*.⁹¹⁵ Το διήγημα συνιστά περίπτωση κειμένου που ο συγγραφέας αναφέρεται στην αδυσώπητη εμπειρία της Μακρονήσου σπερματικά, ενώ στο διήγημα αναπτύσσονται κι επιπρόσθετες θεματικές. Πιο συγκεκριμένα, θα ασχοληθούμε με τα ακόλουθα ερευνητικά ζητούμενα: θα αναζητήσουμε τους τρόπους ή το πώς αποτυπώνεται αφηγηματικά η ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου; Εν συνεχεία, θα επιχειρήσουμε να «ανιχνεύσουμε» τι σηματοδοτούν οι συγκεκριμένοι τρόποι αναπαράστασης της ιστορικής εμπειρίας για τις προθέσεις του συγγραφέα; Ποια χαρακτηριστικά προσδίδουν, εν τέλει, οι εν λόγω τρόποι αποτύπωσης της τραυματικής εμπειρίας στο ίδιο το διήγημα;

Ας ξεκινήσουμε με το ποια αφηγηματικά στοιχεία παραπέμπουν τους αναγνώστες στην ιστορική εμπειρία της Μακρονήσου. Τα στοιχεία είναι τα εξής: η

⁹¹⁰Βλ. Νίκος Μαραντζίδης, «Η τοπική διάσταση στη μελέτη της Κατοχής και του Ελληνικού Εμφυλίου πολέμου», στο: Γ. Αντωνίου – Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Εστία, Αθήνα 2008, σ. 173 – 197.

⁹¹¹Βλ. Στάθης Καλύβας, «Εμφύλιος πόλεμος (1943 – 1949): το τέλος των μύθων και η στροφή στο μαζικό επίπεδο», περ. *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχ. 11, Φθινόπωρο 2003, σ. 37 – 70.

⁹¹²Για τους σταθμούς που ακολούθησε η ιστορική έρευνα για τον Εμφύλιο βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση...*, ό. π., σ. 19 – 26.

⁹¹³Ζακ Ντεριντά, *Η έννοια του αρχείου*, ό. π., σ. 12.

⁹¹⁴Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος εξορίστηκε σε Μακρόνησο και Άη – Στράτη από το 1947 έως το 1951. Βλ. *L' amerture et la pierre...*, ό. π., σ. 323.

⁹¹⁵Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Τι είδε...», ό. π., σ. 51 – 53.

ανάδειξη χαρακτηριστικών του τόπου, που βρίσκεται ο αφηγητής, η τραγική κατάσταση στην οποία έχει περιπέσει και ο λόγος για τον οποίο το υποκείμενο της αφήγησης βρίσκεται σε αυτή τη δεινή θέση. Τα προαναφερθέντα στοιχεία συνειρμικά παραπέμπουν τη φαντασία των αναγνωστών στο νησί της Μακρονήσου. Σύμφωνα με την αφηγηματική διαδικασία, ο αφηγητής βρίσκεται αβοήθητος σε ένα φαράγγι για τρεις ολόκληρες μέρες, οι οποίες φαντάζουν στο μυαλό του πολύ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα.⁹¹⁶ Το υποκείμενο της αφήγησης έχει ξυλοκοπηθεί ανηλεώς σε σημείο που να φτάσει σε κατάσταση λιποθυμίας.⁹¹⁷ Μάλιστα, ο αφηγητής ομολογεί ότι κάποιες συνεχόμενες βραδιές χτυπήθηκε κατ' εξακολούθηση από άτομα, τα οποία εν συνεχεία τον πέταξαν στη θάλασσα. Ο αφηγητής βρισκόταν με άλλα δεκατρία άτομα των οποίων την τύχη αγνοεί.⁹¹⁸ Εξαιτίας του ότι ο αφηγητής εδάρη αγρίως, παρουσιάζεται ξαπλωμένος στο έδαφος και με ρούχα σκισμένα.⁹¹⁹ Ο αφηγητής αδυνατεί κουνηθεί ολόκληρος ή να κουνήσει οποιοδήποτε μέρος του σώματός του.⁹²⁰ Σύμφωνα με τον Ραυτόπουλο, η μόνη κίνηση, που μπορεί να επιτευχθεί από τον ξυλοκοπημένο άνθρωπο, είναι να «καρφώσει» τα δάχτυλά του στο χώμα, όταν ο ίδιος αισθανθεί σκοτοδίνη και σύγχυση από τις ζαλάδες που τον κυριεύουν.⁹²¹ Λόγω του άγριου ξυλοδαρμού, το υποκείμενο της αφήγησης παρουσιάζεται να υποφέρει από φρικτούς πόνους. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το εκφραστικό σχήμα της υπερβολής, προκειμένου να ενισχυθεί αφηγηματικά η αίσθηση πόνου που «κυριεύει» το υποκείμενο της αφήγησης. Ο Ραυτόπουλος παρουσιάζει και το άψυχο σώμα της γης να υποφέρει από πόνους, λόγω του ότι η γή φαίνεται να συμπάσχει και να επηρεάζεται από τους πόνους που νιώθει ο ακίνητος και χτυπημένος άνθρωπος που βρίσκεται επάνω της.⁹²² Επιπροσθέτως, ο συγγραφέας, αποσκοπώντας στην ανάδειξη

⁹¹⁶ *Τρεις μέρες δεν είναι που βρίσκεται σε τούτο το φαράγγι θεομόναχος; Αλήθεια, τούτες οι μέρες του φάνηκαν τρία χρόνια. Στο ίδιο, σ. 51 – 53: 51.*

⁹¹⁷ *Η αφήγηση κρίνεται κατατοπιστική: Είχε φάει μιά κλωτσιά στο κεφάλι. Μια κόκκινη αυλαία έπεσε μπροστά στα μάτια του κι ένοιωσε μόνο να σαλεύει το μυαλό στο κρανίο του. αμέσως τότε σκοτείνιασε, η ζωή έπεσε σε μιά μαύρη τρύπα. Στο ίδιο, σ. 51 – 53: 51.*

⁹¹⁸ *Έχασα τους άλλους. Δεν είναι τίποτα, μόνο τα πόδια μου δεν ξέρω αν τάχω. Είμαστε δεκατέσσερις. Αυτοί φωνάζανε πολύ. Δεν ξέρω. Με πέταξαν στη θάλασσα, με χτύπησαν. Μετά έρχονταν κάθε νύχτα. Στο ίδιο, σ. 51 – 53: 52.*

⁹¹⁹ *Ο αφηγητής αναφέρει ενδεικτικά: μου σκίσανε το πουκάμισο. Στο ίδιο, σ. 51 – 53: 52.*

⁹²⁰ *Η αδυναμία κίνησης του υποκειμένου της αφήγησης επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι θα αποτελούσε ευχή να μπορούσε να γυρίσει το δαρμένο σώμα του στο πλάι. Η αφήγηση κρίνεται ενδεικτική: Ας μπορούσε τουλάχιστον να μεταγυρίσει στο πλάϊ, του φαίνεται πως θάπαυε αυτό το ανυπόφορο μούδιασμα. Στο ίδιο, σ. 51 – 53: 53.*

⁹²¹ *Όταν αισθάνεται τον κόσμο να του γλιστράει, τα νύχια του γατζώνονται στη γη. Εδώ και κάμποσο καιρό είναι η μόνη κίνηση που μπορεί να κάνει. Στο ίδιο, σ. 51 – 53: 51.*

⁹²² *Ο πόνος είναι πόνος κι αυτός είναι τόσο αναπόδραστα καρφωμένος στη γή, ένα με τη γή, που πρέπει να έχει κι αυτή τους πόνους του κορμιού του. Στο ίδιο, σ. 51 – 53: 51.*

του πόνου και της γενικότερης σωματικής και ψυχικής φθοράς που βιώνει το υποκείμενο, χρησιμοποιεί την αφηγηματική ανάδυση μιας αλληγορικής ιστορίας. Ο συγγραφέας μας ενημερώνει ότι ο αφηγητής βλέπει την ακόλουθη εικόνα: *Είναι και το κοράκι με το πρόβατο. Εκεί, στην κορφή του λόφου είναι ένα ήρεμο πρόβατο που βόσκει. Ξαφνικά, ένα κοράκι κάθεται πάνω στη ράχη του. Το πρόβατο – σκέφτεται αυτός – έχει μιά πληγή πάνω στη ράχη και το κρέας έχει σαπίσει. Το κοράκι αρχίζει να τρώει, να τρώει και τις ζωντανές σάρκες, να τρώει. Διαβάζοντας κανείς τη συγκεκριμένη, αναδύομενη, αλληγορική ιστορία, μπορεί να ταυτίσει το ήρεμο πρόβατο με τον αφηγητή του διηγήματος και το κοράκι με τους βασανιστές του. Υπό αυτό το πρίσμα, η αλληγορική σκηνή χρησιμοποιείται, προκειμένου να τονισθεί η σωματική και ψυχική φθορά που έχει υποστεί ο αφηγητής.*

Αφού αναφέραμε τα σπέρματικά στοιχεία ιστοριογραφικής τροπικότητας του διηγήματος, θα αναδείξουμε τις θεματικές που αποδεικνύουν ότι το έργο του Ραυτόπουλου αντικατοπτρίζει περισσότερο έναν αγώνα για απελευθέρωση του συγγραφέα από την ιστορική μνήμη, παρά την πρόθεσή του για καταγραφή μίας λογοτεχνικής αφήγησης που να εμπεριέχει χαρακτηριστικά χρονογραφήματος. Οι ανάλογοι ισχυρισμοί μας τεκμηριώνονται από το γεγονός ότι στο διήγημα δεν αναφέρεται ο τόπος, στον οποίο διαδραματίζονται τα αφηγούμενα γεγονότα. Με άλλα λόγια, ως αναγνώστες, μόνο από εξωκειμενικές πληροφορίες⁹²³ και κάνοντας τους ανάλογους συνειρμούς, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι το διήγημα αντικατοπτρίζει τον ξυλοδαρμό ενός εξόριστου στη Μακρόνησο από τους βασανιστές του. Το αφηγούμενο περιστατικό ξυλοδαρμού διακόπτεται από θεματικές, που κατά τη γνώμη μας, αντικατοπτρίζουν την ανάγκη του ημιλυπόθυμου αφηγητή για λύτρωση από τη ζοφερή βιωμένη πραγματικότητα και παρεμποδίζουν την ολοκλήρωση μιας λογοτεχνικής «μαρτυρίας».

Ας στρέψουμε την προσοχή μας στις εν λόγω αναδύομενες θεματικές. Ο αφηγητής μας περιγράφει τη συνάντησή του με μία γυναικεία μορφή. Τα δύο άτομα συζητούν σχετικά με κάποιες συνήθειες των ανθρώπων, όταν εκείνοι ζουν μια ευτυχισμένη καθημερινότητα και βιώνουν στιγμές πληρότητας και γαλήνης. Επιπροσθέτως, ο αφηγητής καλεί τη γυναίκα σε δείπνο και ζητά να ενημερωθεί από

⁹²³Πληροφορούμαστε ότι το εν λόγω διήγημα αναφέρεται στην ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου από άρθρο του Αργυρίου. Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Η πεζογραφία περί Μακρονήσου...», ό. π., σ. 245 – 258: 255.

αυτή τι απέγιναν γνώριμα σε εκείνον πρόσωπα. Ο διάλογος των δύο προσώπων είναι αποκαλυπτικός: ο αφηγητής όταν βγει από τή λιποθυμιά τή βλέπει ν' ανηφορίζει με τ' άσπρο της φόρεμα. –*Ηρθα, του λέει. Κάθεται. Τι παράξενο να μην την ρωτήσει ποτέ πώς γίνεται να βρίσκεται δω αυτή, ένα κορίτσι με άσπρο φόρεμα. –Πές μου, της λέει, τ' ανθοπωλεία πουλάνε λουλούδια; –Βέβαια, τ' ανθοπωλεία έχουν λουλούδια και οι γυναίκες στ' αρωματοπωλεία ψωνίζουν ακριβές μυρωδιές. Ακόμα και οι καστανάδες πουλάνε στις γωνιές κάστανα, ζεστά ζεστά: Λέει ήσυχα τό κορίτσι. –Σωστά, λέει αυτός.*⁹²⁴ Ο διάλογος των προσώπων συνεχίζεται με το υποκείμενο της αφήγησης να αναρωτιέται: *Και τι απόγινε ο Λαέρτης; –Δέν το ξέρεις; Ο Λαέρτης τους είπε κάποιο στίχο ενός ποιητή. Του είπανε πως νίκησε αλλά θα πεθάνει. –Μα εγώ δέν σε ρώτησα για τον Λαέρτη. Ήξερα πως ήτανε δυνατός. Για την Ευγενία σε ρώτησα, εκείνη τη μικρή κοπέλα με το μπαμπακερό φόρεμα που έκανε πάντα σα να ζεσταίνεται. Τώρα είναι η σειρά της να στενοχωρηθεί. –Για την Ευγενία που λές, δεν ξέρω τίποτα. Εγώ είδα μιιά μικρή κοπέλλα (sic) να φεύγει τη νύχτα χτυπώντας τό τακούνι της στήν άσφαλο. Σου κάνω τό τραπέζι, αλλάζει κουβέντα αυτός. Κόψε το μισό φεγγάρι να δειπνήσουμε. Ω, πρέπει να τον ευχαριστήσει.*⁹²⁵ Αλλά και σε άλλο σημείο της αφήγησης του διηγήματος συνεχίζεται η συζήτηση του αφηγητή με τη γυναικεία μορφή. Συγκεκριμένα, η γυναίκα επιχειρεί να παρακινήσει τον αφηγητή να πάνε μια βόλτα στη θάλασσα, ώσπου ξαφνικά στη φαντασία του αφηγητή η συγκεκριμένη γυναικεία μορφή μετατρέπεται σε μητέρα του. Η γυναίκα προτρέπει τον αφηγητή: *–Ελα, του λέει, έλα να πάμε σε κείνο το γιαλό που σούλεγα. Εκεί στο καρνάγιο. Αυτή την ώρα μυρίζε κατράμι και φρεσκοκομμένο ζύλο. Και θάλασσα. Όπως το θέλες. (...) Η μορφή άλλαξε. Τώρα είναι η μάνα του. δεν του μιλάει, του περνάει το χέρι της πάνω από τα μάτια. Του ψάχνει το κορμί.*⁹²⁶

Η ανάγκη του αφηγητή για λύτρωση από τη ζοφερή πραγματικότητα, και συνάμα η παρεμπόδιση μίας λογοτεχνικής αφήγησης με χαρακτηριστικά χρονογραφίας, επιβεβαιώνεται και από την ανάδυση επιπρόσθετων θεματικών, όπως οι αναμνήσεις του αφηγητή από προγενέστερες γιορτές Χριστουγέννων. Αυτές οι ευχάριστες θυμίσεις του υποκειμένου της αφήγησης αποτελούν αφορμή, ώστε ο ίδιος να αποκαλύψει αφηγηματικά κάποιες φιλοσοφικές του ανησυχίες και πεποιθήσεις. Ας στρέψουμε την προσοχή μας στην αφήγηση του διηγήματος. Ο αφηγητής, ενώ

⁹²⁴Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Τι είδε...», ό. π., σ. 51 – 53: 51.

⁹²⁵Στο ίδιο, σ. 51 – 53: 51 – 52.

⁹²⁶Στο ίδιο, σ. 51 – 53: 52.

βρίσκεται ξυλοκοπημένος στη χαράδρα κι ανήμπορος να κουνήσει οποιοδήποτε μέρος του σώματός του, μέσω μνημομικών ανακλήσεων θυμάται πως βίωσε με ευχαρίστηση τις γιορτές των Χριστουγέννων κατά την παιδική του ηλικία: *Η καμπάνα επιμένει. Τι θέλει; Α, ναι, Χριστούγεννα. Ένα ζεστό σπίτι, γεμάτο μικρές σπιτικές χαρές. Τα Χριστούγεννα ήταν η γιορτή που του άρεσε πιο πολύ μικρός. Η φούρια της μητέρας, η μυρουδιά των γλυκών, οι προετοιμασίες, τα παιχνίδια.*⁹²⁷ Οι συγκεκριμένες αναμνήσεις φαίνεται να αποτελούν έναυσμα φιλοσοφικών στοχασμών για το υποκείμενο της αφήγησης. Ο συγγραφέας παρουσιάζει τον αφηγητή να συνειδητοποιεί ότι οι άνθρωποι δεν πρέπει να ομογενοποιηθούν και «οφείλουν» να διατηρούν τα δικά τους ιδιαίτερα πολιτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, αλλά και να επιδεικνύουν σεβασμό στη διαφορετικότητα των άλλων. Η αφήγηση συνεχίζεται ως εξής: *Όταν μεγάλωσε και μπήκε σε πολλά σπίτια, έμαθε κάτι που δεν το φανταζόταν. Ότι ο κόσμος γίνεται από μικρά τέτοια σπιτικά που δεν διαφέρουν, μόνο που το καθένα είναι αυτό κι όχι άλλο. Και ότι αν γκρεμίζαμε τη μεσοτοιχία ανάμεσα τους δεν θα κάναμε ένα μεγάλο σπιτικό αλλά κανένα. «Όχι, είχε πει σε μία συγκέντρωση όχι δε θέλουμε να γκρεμίσουμε τους τοίχους. Θέλουμε μόνο ολάνοιχτα παράθυρα και πόρτες που ν' ανοίγουν χωρίς χτυποκάρδι.*⁹²⁸

Ανακεφαλαιώνοντας, αξίζει να επισημάνουμε τα εξής: στην παρούσα ενότητα, το επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος εστιάστηκε στο διήγημα «Τι είδε το μάτι του ταύρου» του Δημήτρη Ραυτόπουλου. Το διήγημα συνιστά δείγμα πεζογραφικής γραφής, που αντικατοπτρίζει στιγμές της αδυσώπητης καθημερινότητας στη Μακρόνησο και δημοσιεύεται το 1957. Το διήγημα γράφεται από έναν συγγραφέα φορέα βιοματικής μνήμης. Το πρώτο ερευνητικό ζητούμενο που μας απασχόλησε είναι με ποιους τρόπους αποτυπώνεται κειμενικά η τραυματική εμπειρία της Μακρονήσου. Με βάση την αφήγηση του κειμένου, τείνουμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι το διήγημα συνιστά περίπτωση κειμένου που ο συγγραφέας αναφέρεται στην αδυσώπητη εμπειρία της Μακρονήσου σπερματικά, ενώ στο διήγημα αναπτύσσονται κι επιπρόσθετες θεματικές. Πιο συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν αφηγηματικά στοιχεία που παραπέμπουν τους αναγνώστες στην ιστορική εμπειρία της Μακρονήσου. Τα στοιχεία είναι τα εξής: η ανάδειξη χαρακτηριστικών του τόπου, που βρίσκεται ο αφηγητής, η τραγική κατάσταση στην

⁹²⁷ Στο ίδιο, σ. 51 – 53: 52 – 53.

⁹²⁸ Στο ίδιο, σ. 51 – 53: 53.

οποία έχει περιπέσει και ο λόγος για τον οποίο το υποκείμενο της αφήγησης βρίσκεται σε αυτή τη δεινή θέση. Ωστόσο, στο διήγημα δε διαφαίνεται η αναφορά του τόπου διαδραμάτισης των αφηγούμενων γεγονότων. Με άλλα λόγια, ως αναγνώστες, μόνο από εξωκειμενικές πληροφορίες και κάνοντας τους ανάλογους συνειρμούς, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι το διήγημα αντικατοπτρίζει τον ξυλοδαρμό ενός εξόριστου στη Μακρόνησο από τους βασανιστές του. Το αφηγούμενο περιστατικό ξυλοδαρμού διακόπτεται από θεματικές (λ. χ. συνάντηση και συζήτηση του αφηγητή με μία γυναικεία μορφή, παιδικές αναμνήσεις εορτασμού Χριστουγέννων και έκφραση φιλοσοφικών απόψεων), που κατά τη γνώμη μας αντικατοπτρίζουν την ανάγκη του ημιλυπόθουμου αφηγητή για λύτρωση από τη ζοφερή βιωμένη πραγματικότητα και παρεμποδίζουν την ολοκλήρωση μιας λογοτεχνικής «μαρτυρίας».

Τι σηματοδοτούν, ως προς τις προθέσεις του συγγραφέα, οι τρόποι αφηγηματικής αποτύπωσης της πραγματικότητας στο διήγημα; Οι τρόποι αναπαράστασης της ιστορίας στη λογοτεχνία αντικατοπτρίζουν περισσότερο την ανάγκη του Ραυτόπουλου για λύτρωση από τη βιωμένη πραγματικότητα, παρά τη διάθεση του να καταγγείλει απερίφραστα και ευκρινώς την πραγματικότητα αυτή. Για τον λόγο αυτό, η όποια απόπειρα καταγγελίας της ιστορίας ανακόπτεται και παρεμποδίζεται από την αφηγηματική «παρείσφρηση» άσχετων θεματικών. Άλλωστε, και βιβλιογραφικά υποστηρίζεται ότι η προσφυγή ενός συγγραφέα στο «άλλος του αρχείου» δεν αντικατοπτρίζει μόνο της ανάγκη του συγγραφέα για μνήμη «του αρχείου» αλλά και τη διάθεσή του για απολύτρωση από το ψυχικό «βάρος» του «αρχείου» αυτού.⁹²⁹ Επομένως, ο ρόλος της γραφής για τον συγγραφέα, που βίωσε συγκλονιστικά ιστορικά γεγονότα όπως η φριχτή παραμονή του στη Μακρόνησο, κρίνεται αξιοσημείωτος. Και αυτό διότι η συγγραφή λογοτεχνίας φαίνεται να αποτελεί για τον γράφοντα μια απόπειρα λύτρωσης και απαλλαγής του από την αδυσώπητη, βιωμένη ιστορική πραγματικότητα και μνήμη. Υπό αυτή την οπτική, η διαδικασία συγγραφής λογοτεχνίας συνιστά και μια πράξη αντίστασης του γράφοντος στις εφιαλτικές ιστορικές μνήμες.

Το τελευταίο ερώτημα που μας απασχολεί σχετίζεται με το ποια χαρακτηριστικά προσδίδουν, εν τέλει, οι εν λόγω τρόποι αποτύπωσης της τραυματικής εμπειρίας στο

⁹²⁹Βλ. Ζακ Ντεριντά, *Η έννοια του αρχείου*, ό. π., σ. 12.

ίδιο το διήγημα. Το εν λόγω πεζογράφημα δεν αποκτά ιδιαίτερα έντονο καταγγελτικό χαρακτήρα, λόγω του ότι δεν κατονομάζεται ο τόπος διαδραμάτισης των αφηγούμενων γεγονότων και ως αναγνώστες δε βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια λεπτομερή αφήγηση. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι το διήγημα δε διαπνέεται από ένα υποβόσκον καταγγελτικό ύφος, μόνο που «απαιτείται» ένας «υπονιασμένος» αναγνώστης, προκειμένου να «αποκωδικοποιήσει» τα σπερματικά στοιχεία, που συνειρμικά τον παραπέμπουν στην ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου. Υπό αυτό το πρίσμα, το εν λόγω διήγημα συνιστά ένα «υπό – είδος» της πεζογραφίας, που δημοσιοποιείται κατά το διάστημα 1950 έως 1967 και θεματοποιεί τον απάνθρωπο τρόπο διαβίωσης των κρατούμενων στο νησί του εγκλεισμού. Και αυτό διότι το διήγημα του Ραυτόπουλου αποδεικνύει ότι η πεζογραφία της Μακρονήσου δεν έχει αμιγώς καταγγελτικά χαρακτηριστικά, αλλά αναδεικνύει κι επιπρόσθετες θεματικές.

4. Η κρυπτική αναπαράσταση του τραύματος

Στην παρούσα ενότητα, το επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος θα εστιαστεί στο μυθιστόρημα *Λοιμός* (1972)⁹³⁰ του Ανδρέα Φραγκιά.⁹³¹ Αρχικά, θα εντοπίσουμε τους αφηγηματικούς τρόπους αναπαράστασης της ιστορικής πραγματικότητας της Μακρονήσου στο κείμενο. Εν συνεχεία, θα επιδιώξουμε να ανιχνεύσουμε ποιους στόχους θέτει ο συγγραφέας κατά την υιοθέτηση ανάλογων τρόπων έκφρασης. Τέλος, θα ασχοληθούμε με το ποια χαρακτηριστικά αποκτά η αφηγηματική διαδικασία εξαιτίας της χρήσης, εκ μέρους του συγγραφέα, ανάλογων αφηγηματικών στρατηγικών.

Θα υποστηρίξουμε ότι η τραυματική ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου αποτυπώνεται στο μυθιστόρημα με κρυπτικό τρόπο. Ανάλογες πεποιθήσεις προκύπτουν από το γεγονός ότι ως αναγνώστες γνωρίζουμε τον τόπο διαδραμάτισης των αφηγούμενων γεγονότων από εξωκειμενικές πηγές.⁹³² Με άλλα

⁹³⁰Βλ. Ανδρέας Φραγκιάς, *Λοιμός*, ό. π.

⁹³¹Ο Φραγκιάς εξορίστηκε στην Ικαρία το 1947 κι έπειτα στη Μακρόνησο από το 1950 έως το 1952. Βλ. *L' amerture et la pierre...*, ό. π., σ. 321.

⁹³²Η σύνδεση του πεζογραφήματος με την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου επισημαίνεται στο άρθρο του Αργυρίου. Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Η πεζογραφία περί Μακρονήσου..», ό. π., σ. 245 – 258: 255. Και ο Τάκης Καραβέλης επισημαίνει σχετικά: «Με το *Λοιμό* (1972) η συγγραφική εργασία του Αντρέα Φραγκιά εισέρχεται σε μια καινούρια φάση. Αν και δεν υπάρχει κανένα προσδιοριστικό στοιχείο του χώρου ή του χρόνου, είναι σίγουρο ότι βρισκόμαστε σε χώρο ελληνικό και συγκεκριμένα στη Μακρόνησο. Στοιχεία εξωτερικά και εσωτερικά επιβεβαιώνουν την παραπάνω άποψη». Βλ. Τάκης Καραβέλης, «Αντρέας Φραγκιάς», στο *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τόμος Η, Σοκόλης, Αθήνα 1988, σ. 8 – 35: 17. Αλλά και από

λόγια, η αφηγηματική διαδικασία δεν αναδεικνύει το όνομα του τόπου στον οποίο λαμβάνουν χώρα τα γεγονότα. Η Έρη Σταυροπούλου επισημαίνει χαρακτηριστικά: «Είναι χαρακτηριστικό, ακόμη, ότι όταν το έργο μεταφράστηκε στα γαλλικά το 1978, στις κριτικές γίνεται λόγος περισσότερο για τη Γυάρο, που λειτούργησε ως τόπος εξορίας στη διάρκεια της πολύ πρόσφατης τότε ελληνικής δικτατορίας».⁹³³ Σε άλλο σημείο του άρθρου, η Σταυροπούλου υποστηρίζει ότι στο μυθιστόρημα παρατηρούμε «(...) την αποστασιοποίηση [του συγγραφέα] από την προσωπική μαρτυρία, καθώς ο τόπος του μαρτυρίου μεταμορφώνεται σε χώρο "φανταστικό"». Αξιοσημείωτο είναι ότι ούτε ο χρόνος των αφηγούμενων γεγονότων μπορεί να καθοριστεί με τους καθιερωμένους τρόπους μέτρησης. Το πεζογράφημα αποπνέει τη στατικότητα μιας εφιαλτικής περιγραφόμενης κατάστασης και δε φαίνεται να υπάρχει κάποια χρονική ροή των αφηγούμενων γεγονότων. Ως εκ τούτου, η ανάγνωση του κειμένου δημιουργεί την αίσθηση της «επιφανειακής αοριστίας». Τα προαναφερθέντα αφηγηματικά στοιχεία συντελούν στην αοριστία της αφήγησης και στην απόκλιση του έργου από τον ρεαλισμό.

Ένα επιπρόσθετο αφηγηματικό στοιχείο, που ενισχύει την άποψη ότι η αφήγηση αναδεικνύει με κρυπτικό τρόπο την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου, είναι το γεγονός ότι οι αφηγηματικοί ήρωες δε φαίνεται να έχουν ονόματα. Άλλωστε, όπως παρατηρεί η Σταυροπούλου «(...) η δημιουργία επώνυμων ηρώων μείωνε την ευρύτητα του θέματος, προβάλλοντας ατομικές περιπτώσεις, εμπνευσμένες μάλιστα από υπαρκτά πρόσωπα, κι όχι καθολικές μορφές».⁹³⁴ Ο συγγραφέας, μάλιστα, δεν μπαίνει ούτε στη διαδικασία να δώσει στους ήρωες του μυθιστορήματος ψεύτικα ονοματεπώνυμα. Πιθανότατα, με τον τρόπο αυτό, ο συγγραφέας να παροτρύνει άτυπα τους αναγνώστες να αντιληφθούν ότι χρησιμοποιεί κρυπτικούς τρόπους έκφρασης. Στο κείμενο, οι άνθρωποι διακρίνονται από τα εξωτερικά τους χαρακτηριστικά (λ. χ.

τη Σταυροπούλου τονίζεται σχετικά: «Όσοι αναγνώστες έχουν γνώση της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας, αντιλαμβάνονται αμέσως ότι το μυθιστόρημα αναφέρεται σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο: στη Μακρονήσο των χρόνων 1947 - 1956 περίπου, όταν χρησιμοποιήθηκε ως τόπος εξορίας και μαρτυρίου για χιλιάδες αγωνιστές». Βλ. Έρη Σταυροπούλου, «Η συμβολική λειτουργία του χώρου στην πεζογραφία του Ανδρέα Φραγκιά», στο *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμος ΛΑ, Αθήνα 1996 - 1997, σ. 181 - 202: 190.

⁹³³Βλ. Έρη Σταυροπούλου, «Το πραγματικό, το φανταστικό και το παράλογο στο *Λοιμό* του Ανδρέα Φραγκιά», στο *Ιστορική Πραγματικότητα και Νεοελληνική Πεζογραφία (1945 - 1995)*, *Επιστημονικό Συμπόσιο 7 και 8 Απριλίου 1995*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1997, σ. 147 - 172: 148.

⁹³⁴Στο ίδιο, σ. 147 - 172: 149.

ο μαύρος σκούφος,⁹³⁵ ο κίτρινος σκούφος,⁹³⁶ τα άτομα με τις άσπρες μπλούζες⁹³⁷ κ. ά.) ή από χαρακτηρισμούς που αντικατοπτρίζουν μια βιολογική ή ψυχική τους κατάσταση (λ. χ. ο διγασμένος,⁹³⁸ το τυχερό ανθρωπάκι,⁹³⁹ ο εκκρεμής⁹⁴⁰ κ. ά.).

Ένα ακόμα αφηγηματικό στοιχείο, που ενισχύει την άποψη ότι ο συγγραφέας αποτυπώνει τις τραυματικές ιστορικές εμπειρίες της Μακρονήσου με κρυπτικό τρόπο, είναι η συχνή χρήση του εκφραστικού σχήματος της αλληγορίας. Η αλληγορία συνιστά έναν μεταφορικό τρόπο έκφρασης, στον οποίο εμπεριέχονται νοήματα διαφορετικά από αυτά που φανερώνουν οι χρησιμοποιούμενες λέξεις.⁹⁴¹ Επομένως, ο αναγνώστης, προκειμένου να κατανοήσει τα «κρυμμένα» νοήματα, χρειάζεται να αποκωδικοποιήσει τις λέξεις - σύμβολα.⁹⁴² Ποιες είναι όμως οι λέξεις – σύμβολα του υπό εξέταση πεζογραφήματος, τις οποίες ο αναγνώστης «πρέπει» να αποκωδικοποιήσει; Εν συνεχεία, θα αναφέρουμε τρία βασικά αλληγορικά σύμβολα που απαντώνται στο μυθιστόρημα. Πρόκειται για τον τίτλο του μυθιστορήματος καθώς και για την ύπαρξη ποντικιών και μυγών στον τόπο διαδραμάτισης των γεγονότων της αφήγησης. Θα υποστηρίξουμε ότι και τα τρία αλληγορικά σύμβολα της αφήγησης συμβολοποιούν τα εξής: απόψεις της αντικομμουνιστικής ρητορικής που προέβαλε τον κομμουνισμό ως «μολυσματική ασθένεια» που μόλυνε την ψυχή και το σώμα του ανθρώπου, τις νοσηρές ενέργειες και νοοτροπίες των εξουσιαστών του στρατοπέδου αλλά και τον παραλογισμό, που διέπει την καθημερινότητα των κρατούμενων, οι οποίοι επιδίδονται σε κοπιαστικές και άσκοπες ενέργειες χωρίς να βλέπουν εν τέλει κανένα αποτέλεσμα.

Ο ίδιος ο τίτλος του μυθιστορήματος συνιστά το πρώτο αλληγορικό εκφραστικό σχήμα λόγου. Η λέξη «λοιμός» σημαίνει μια μεταδιδόμενη, μολυσματική ασθένεια. Ένας «επαρκής» αναγνώστης, προκειμένου να αντιληφθεί τα νοήματα που εμπεριέχονται στον τίτλο του μυθιστορήματος, πρέπει να ανατρέξει στις ακαδημαϊκές του γνώσεις και να προβεί σε μια σειρά συνειρμών. Κατά τη μεταπολεμική περίοδο στην Ελλάδα, η αντικομμουνιστική ρητορική παρουσίαζε τον κομμουνισμό, μεταξύ

⁹³⁵Βλ. Ανδρέας Φραγκιάς, *Λοιμός, ό. π.*, σ. 7.

⁹³⁶Στο ίδιο, σ. 11.

⁹³⁷Στο ίδιο, σ. 26.

⁹³⁸Στο ίδιο, σ. 7.

⁹³⁹Στο ίδιο, σ. 30.

⁹⁴⁰Στο ίδιο, σ. 121.

⁹⁴¹Βλ. Μ. Η. Abrams, *Λεξικό λογοτεχνικών όρων*, μτφρ. Γιάννα Δεληβοριά – Σοφία Χατζηιωαννίδου, Πατάκης, Αθήνα 2010, σ. 21.

⁹⁴²Στο ίδιο, σ. 22.

άλλων, ως «κόκκινο δηλητήριο, «ως διηθητικό υιό» και ως «ψυχικό μικρόβιο». Στο πλαίσιο των ίδιων αντιλήψεων, η Μακρόνησος αποτελούσε το «θεραπευτήριο», το «αναρρωτήριο», το «χειρουργείο», το «εθνικό σανατόριο» ενώ η συντελούμενη «αναμόρφωση» το αντίδοτο στο «κόκκινο δηλητήριο».⁹⁴³ Επομένως, στον τίτλο του μυθιστορήματος εμπεριέχεται ένα σύμπλεγμα ιδεών, που αξιοποιείται από τον αντικομμουνιστικό αγώνα της μεταπολεμικής περιόδου, κυρίως κατά το διάστημα 1947 – 1950. Ο τίτλος του μυθιστορήματος συμβολοποιεί ένα επιχείρημα του ήδη υπάρχοντος μηχανισμού, που υπηρετεί τις ευρύτερες ανάγκες του αντικομμουνιστικού αγώνα. Από την άλλη μεριά, ο τίτλος του μυθιστορήματος, που παραπέμπει σε μια μεταδοτική ασθένεια, θα μπορούσε να αντικατοπτρίζει τις απάνθρωπες και παράλογες συμπεριφορές των εξουσιαστών του στρατοπέδου, καθώς και όσων συνεισφέρουν και υποστηρίζουν τη δημιουργία και την ύπαρξη ανάλογων στρατοπέδων συγκέντρωσης. Επομένως, ο τίτλος θα μπορούσε και να συνδεθεί με τη διάθεση που υποβάλλει το κείμενο ότι ύπουλες κι επικίνδυνες ιδεολογίες, νοοτροπίες και συμπεριφορές «σέρνονται» παντού και απειλούν τον άνθρωπο και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και ζωή. Τέλος, ο τίτλος του μυθιστορήματος μπορεί να αντικατοπτρίζει τον παραλογισμό, που διέπει την καθημερινότητα των κρατούμενων. Οι τελευταίοι βιώνουν μια σκληρή, απάνθρωπη κι εξευτελιστική καθημερινότητα και δίνουν έναν αγώνα που δεν φαίνεται να οδηγεί πουθενά.

Ο Φραγκιάς στον *Λοιμό* (1972) επινόησε αφηγηματικούς τρόπους, ώστε τα ιστορικά γεγονότα και τα άμεσα βιώματά του να παρουσιάζονται έμμεσα και υπαινικτικά. Στο μυθιστόρημα εντοπίζονται ένα επιπρόσθετο αλληγορικά στοιχείο – σύμβολο, που διαδίδει τη «μολυσματική ασθένεια» σε ολόκληρο τον χώρο. Το στοιχείο αυτό είναι η ύπαρξη μεγάλου αριθμού ποντικών στο έδαφος και στο

⁹⁴³ Παραθέτουμε απόσπασμα άρθρου του Σκαπανέα, στο οποίο επιβεβαιώνεται η κρατούσα αντικομμουνιστική ερμηνεία του κομμουνισμού ως ψυχικής και σωματικής ασθένειας. Επίσης, στο άρθρο προβάλλεται η ψυχοθεραπευτική διαδικασία που συντελείται στην Μακρόνησο. Το άρθρο δημοσιεύεται στο περιοδικό το 1948: «Ο ανθρώπινος οργανισμός αμέσως μετά την μόλυνση ενός τμήματος του αρχίζει τας επεξεργασίας της θεραπείας του, ούτω και η Πατρίς, σαν στοργική Μητέρα πουνούσα δια την προσβολήν των τέκνων της, εδημιούργησε ένα Ασκληπιείον, Εθνικόν Σανατόριον, το Γ΄ Τάγμα Σκαπανέων, όπου γίνεται η αποτοξίνωσις, η αποβολή δηλ. των κομμουνιστικών ιδεών, ο εμβολιασμός Εθνικών Ιδεωδών και η αποκατάστασις ούτω της Εθνικής μας Υγείας (...). Εξερχόμενοι λοιπόν από το Γ΄ Τάγμα, αναγεννημένα λευκά αιμοσφαίρια, εμψυχωμένοι στρατιώται δια της συνεχούς θεραπείας των Πατριωτών ιατρών Διοικητού και αξιωματικών εις τους οποίους Αυτή [η Πατρίς] ενεπιστεύθη την ιασίν των, θα δοθούν υγιείς το σώμα και την ψυχήν, πιστοί εις τα ιδανικά της Πατρίδος, θα δοθούν ολοκληρωτικά εις τον αγώνα τούτον τον όποιον διεξάγει η Πατρίς μας εναντίον των τοξινών και υπονομευτικών της ακεραιότητος της βακτηριδίων και των συνοδών των μικροβίων Σλαυοβουλγάρων». Το απόσπασμα αντλείται από μελέτη του Μπουρνάζου. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Στρατόπεδο Μακρονήσου, 1947 – 1950...», *ό. π.*, σ. 117 – 137: 131.

υπέδαφος.⁹⁴⁴ Και αυτό το στοιχείο πιθανότατα να συμβολοποιεί αντικομμουνιστικές αντιλήψεις της μεταπολεμικής εποχής, που αντιλαμβάνονται και προβάλλουν την κομμουνιστική ιδεολογία ως σωματική και ψυχική «ασθένεια». Υπό αυτή την έννοια, η Μακρόνησος αποτελεί το «θεραπευτήριο» και συνεισφέρει, μέσω της ύπαρξής της στην καταπολέμηση του «κόκκινου δηλητηρίου». Σύμφωνα με την αφηγηματική διαδικασία, τα ποντίκια είναι από τα βασικά μολυσματικά στοιχεία, που πρώτα τσιμπάνε τους φυλακισμένους και χύνουν το δηλητήριο τους, κι έπειτα εκείνοι αισθάνονται νεκρωμένο το αντίστοιχο σημείο του σώματός τους.⁹⁴⁵ Τα ποντίκια φαίνεται να κυκλοφορούν παντού ανενόχλητα και να μολύνουν, εκτός από τους ανθρώπους και τα προσωπικά τους αντικείμενα, ακόμη και τα τρόφιμα.⁹⁴⁶ Ως εκ τούτων, η εξαφάνιση των ποντικιών από τον χώρο φαίνεται να αποτελεί βασικό μέλημα των κρατούντων αλλά και των κρατούμενων. Οι εξουσιαστές δίνουν αυστηρές εντολές, οι οποίες πρέπει να ακολουθηθούν από όλους τους φυλακισμένους, προκειμένου να αντιμετωπιστεί ο κίνδυνος μόλυνσης των πάντων. Οι κρατούντες προτρέπουν τους ανθρώπους να ασβεστώσουν τα πάντα και να γίνουν όλα σαν αίθουσα χειρουργείου. Έτσι μόνο θα σωθεί ο πληθυσμός από την επιδημία και θα αποκατασταθεί η υγεία στον άγνωστο, κατά τα άλλα, τόπο της αφήγησης.⁹⁴⁷ Ο συγγραφέας, προκειμένου να ενισχυθεί αφηγηματικά ο παραλογισμός, που διέπει τις συνειδήσεις των εξουσιαστών του τόπου ως προς την αντιμετώπιση των «μολυσματικών» ζώων και να καυτηριάσει τις υιοθετούμενες μεθόδους αντιμετώπισης της «μολυσματικής εξάπλωσης», χρησιμοποιεί το εκφραστικό σχήμα της υπερβολής.⁹⁴⁸ Η ύπαρξη των ποντικιών στον τόπο αντικατοπτρίζει και τον

⁹⁴⁴ Πριν εξοντωθούν οι μύγες, αυξήθηκαν επικίνδυνα τα ποντίκια. Αμέτρητα, μεγάλα και χοντρά ποντίκια, ένας βόλος λάσπη με μακρύ, λιγδερό τρίχωμα. Υπήρχαν βέβαια πάντοτε, μα τελευταία θρέφτηκαν, πλήθυναν και θέριεψαν. Ανοίγουν λαγούμια και ζετρωπώνουν ζαφνικά, ροκανίζουν ό, τι βρουν, λερώνουν παντού. Τρέχουν στα βράχια, παίζουν, κρύβονται, σκούζουν κι ύστερα χάνονται, λες και υπάρχουν παντού τρύπες που μόνο αυτά τις βλέπουν. Βλ. Ανδρέας Φραγκιάς, *Λοιμός, ό. π.*, σ. 60.

⁹⁴⁵ Η αφήγηση κρίνεται κατατοπιστική: *Το δόντι του ποντικού είναι γλυκό, δε νιώθεις το δάγκωμα. Λένε ότι, καθώς μπήγει το δόντι του, χύνεται κι' ένα ναρκωτικό που σου μουδιάζει το κρέας. Είναι σαν ένεση. Κι' έτσι, αυτός συνεχίζει ανενόχλητος να δαγκώνει. Είναι αλήθεια ότι πολλοί ξύπνησαν με μισό αυτί και σε άλλους έλειπε κάποιο δάχτυλο του ποδιού τους. Στο ίδιο, σ. 62.*

⁹⁴⁶ Σύμφωνα με την αφηγηματική διαδικασία, τα ποντίκια αλωνίζουν στις κουβέρτες και το πρωί τις τινάζεις πρόχειρα να φύγουν τα περιττώματα. (...) Και το γλυκό τους δόντι μασουλάει ψωμιά, άπλυτα ρούχα, αυτιά, πετσιά, δάχτυλα, φασόλια και παλιές εφημερίδες. Στο ίδιο, σ. 63.

⁹⁴⁷ Η αφήγηση κρίνεται ενδεικτική: *Τα ποντίκια πρέπει να εξοντωθούν και θα εξοντωθούν οπωσδήποτε. Αποφασίστηκε να γίνει μια καλά οργανωμένη εξόρυξη για να γλυτώσει ορίστικά ο τόπος από την μάλιστα. (...) Οι εντολές ήταν αυστηρές: Γενική, σκληρή, απόλυτη και αδυσώπητη καθαριότητα. Δε θα μείνει γωνιά χωρίς να ασβεστωθεί, δε θα υπάρξει χάρμη ούτε στάχτη από τσιγάρο, ούτε ψίχουλο. Θα γίνουν όλα σαν αίθουσα χειρουργείου. Καθρέφτης! Στο ίδιο, σ. 154.*

⁹⁴⁸ *Όλα έγιναν ολόλευκα από τον ασβέστη, έλαμψε ο τόπος. Το ένα άσπρισμα πάνω στο άλλο. Μεγάλη μάχη δόθηκε και στους απόπατους. Κόντηψε να στερέψει η θάλασσα από το νερό που ρίχτηκε. Οι γωνιές,*

παραλογισμό που διέπει την καθημερινότητα των κρατούμενων. Ενδεικτική κρίνεται η σκηνή κατά την οποία οι κρατούμενοι παρουσιάζονται να συζητούν το ενδεχόμενο να φτιάξουν ένα άγαλμα για τον θεό των ποντικών, προκειμένου ο ίδιος να τους απαλλάξει από τα επικίνδυνα ζώα στον τόπο.⁹⁴⁹ Εν τέλει, οι κοπιώδεις προσπάθειες εξουσιαστών και κρατούμενων παραμένουν ατελέσφορες, καθώς τα ποντίκια φαίνεται να μην εξαφανίζονται με καμία μέθοδο.⁹⁵⁰

Ως ένα ακόμα αλληγορικό αφηγηματικό σύμβολο μπορεί να θεωρηθεί και η ύπαρξη μυγών στον χώρο διαδραμάτισης των γεγονότων. Οι μύγες αντιπροσωπεύουν «μολυσμένα ζώα», που μπορούν να συντελέσουν στην εξάπλωση της μόλυνσης σε ολόκληρο τον τόπο της αφήγησης. Ως εκ τούτου, οι εξουσιαστές του τόπου αναλαμβάνουν να φέρουν εις πέρας την εξαφάνιση των μολυσματικών εντόμων.⁹⁵¹ Αξίζει να σημειωθεί ότι η αποκωδικοποίηση των συμβόλων (ποντίκια και μύγες) έχει επιχειρηθεί από τη Σταυροπούλου σε μελέτη της. Η ερευνήτρια επισημαίνει επιπρόσθετα «κρυμμένα» νοήματα, που εμπεριέχονται στο αφηγηματικό σύμβολο – μύγα. Σύμφωνα με τις απόψεις της Σταυροπούλου: «Οι μύγες και τα ποντίκια (που σε συνδυασμό μάλιστα με τον τίτλο του έργου, θυμίζουν βέβαια την αλληγορική *Πανούκλα* [1947] του Καμύ και τις *Μύγες* [1943] του Σάτρ, δύο επίσης πολιτικά έργα), αποκτούν συμβολική αξία για τα πρόσωπα του έργου. (...) Οι μύγες αντιπροσωπεύουν τον μάταιο, άσκοπο και παράλογο καθημερινό αγώνα της ζωής· είναι ένα σύμβολο που δίνει μία πολύ ευρύτερη διάσταση στο έργο».⁹⁵² Πράγματι, το «κυνήγι της μύγας» συμβολοποιεί και συμπυκνώνει το κλίμα παραλογισμού που

οι στέγες, οι τοίχοι, γίναν σαν φρεσκοπλυμένο πιάτο. Πολλοί τιμωρήθηκαν γιατί είχαν λασπωμένα παπούτσια από τα γιαπιά κι' άλλοι άφησαν να τους πέσουν μερικά ψίχουλα απ' το στόμα. Στο ίδιο, σ. 155.

⁹⁴⁹Προκειμένου, μάλιστα, να τονισθεί αφηγηματικά ο παραλογισμός, που διέπει την καθημερινότητα των φυλακισμένων, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το εκφραστικό σχήμα της ειρωνείας. Ο διάλογος των υποκειμένων είναι κατατοπιστικός: *Κάποιος που ξέρει από μυθολογία είπε ότι ο αρχηγός τους είναι ο Σμινθεύς, ο θεός των ποντικών που φέρνουν τη χολέρα. Αξίζει να του στήσουμε ένα μνημείο! Εδώ στήσαμε σε τόσους και τόσους. Αν τον εξευμενίσουμε, υπάρχει η ελπίδα να λιγοστέψει η ορμή του, ίσως ακόμα και να μας απαλλάξει. Όλοι οι θεοί ζητάνε καλοπιάσματα. Ένας άλλος, όμως, προσέθεσε ότι τώρα αυτός –πώς τον είπες; - ο Σμινθεύς επιτίθεται αλλιώς, με το γλυκό και υπνωτικό του δηλητήριο. Η χολέρα έρχεται μετά, ίσως να είναι η εκδίκηση του θυμωμένου θεού. Του αξίζει, λοιπόν, ένα λαμπρό μνημείο! Στο ίδιο, σ. 64.*

⁹⁵⁰Τα λόγια του αφηγητή είναι ενδεικτικά: *Τίποτα. Δεν υπάρχουν φάκες για τέτοια θηρία και οι γάτες, μόλις τα αντίκρισαν, χάθηκαν στο βουνό. Στο ίδιο, σ. 63.*

⁹⁵¹Παραθέτουμε τα λεγόμενα των ιθυνόντων: *«Μπροστά στο φοβερό κίνδυνο που διατρέχουμε – για την υγεία, την καλή διαβίωση και τον πολιτισμό – πρέπει ν' αντιμετωπίσουμε τη φοβερή επίθεση, να εξοντώσουμε το μίasma και ν' απαλλάξουμε τον τόπο από την απειλή! Στον αγώνα αυτόν θα μετρηθεί η συμβολή έκαστου και θα αποκαλυφθούν οι αδιάφοροι. Πρέπει να εξοντώσουμε τις μύγες! Προς τούτο, έκαστος υποχρεούται, ως ελάχιστον αντιτίμιο, για ν' απολαμβάνει τα αγαθά του τόπου, να παραδίδει τουλάχιστον είκοσι μύγες την ημέρα. Οι απρόθυμοι θα υποστούν βαρύτερες κυρώσεις».* Στο ίδιο, σ. 19 – 20.

⁹⁵²Βλ. Έρη Σταυροπούλου, «Το πραγματικό...», ό. π., σ. 147 – 172: 156.

επικρατεί στον τόπο που διαδραματίζονται τα γεγονότα. Ο παραλογισμός εμπεριέχεται στις συμπεριφορές των εξουσιαστών του τόπου.⁹⁵³ Ο παραλογισμός των εξουσιαστών αντικατοπτρίζεται και στις οδηγίες – προτροπές προς τους κρατούμενους. Από την ανάγνωση του έργου προκύπτει ότι οι κρατούμενοι είναι υποχρεωμένοι καθημερινά να συγκεντρώνουν ποσότητα μυγών, προκειμένου να εξασφαλίσουν την τροφή⁹⁵⁴ και το νερό⁹⁵⁵ που τους χορηγείται. Οι κρατούμενοι επιδίδονται σε ένα ατέρμονο «κυνήγι μύγας», το οποίο έρχεται κι επανέρχεται στην αφηγηματική διαδικασία. Επομένως, ο παραλογισμός διαφαίνεται και στις ενέργειες των κρατούμενων, προκειμένου να αποκτήσουν το «πολυπόθητο» έντομο.⁹⁵⁶

⁹⁵³ Ο Φραγκιάς επιδιώκει να αποτυπωθούν αφηγηματικά οι ανόητες συμπεριφορές κι ενέργειες των διωκτών. Ως εκ τούτου, σύμφωνα με την αφηγηματική διαδικασία, οι εξουσιαστές φτάνουν σε σημείο ακόμη και να κατηγοριοποιήσουν τους κρατούμενους ανάλογα με τις μύγες που συγκέντρωσαν: *Ο ελεγκτής ανακοίνωσε την απόφαση του: Αυτούς που δεν είχαν ούτε μία, τους έστειλε μακρύτερα, κοντά στα βράχια. Σε άλλες σειρές κατέταξε τους υπόλοιπους, ανάλογα με τις μύγες που έφεραν.* Βλ. Ανδρέας Φραγκιάς, *Λοιμός, ό. π.*, σ. 28. Οι αντίθετες με την κοινή λογική ενέργειες των εξουσιαστών επιβεβαιώνονται και σε ένα ακόμη σημείο της αφήγησης του μυθιστορήματος. Ένας κρατούμενος καταφέρνει τελευταία στιγμή να χτυπήσει μια ακόμη μύγα, που βρισκόταν στον ωμό κάποιου εξουσιαστή. Με τη μύγα αυτή, ο κρατούμενος είχε συγκεντρώσει συνολικά 11 μύγες και θεωρούσε ότι μπορούσε να αλλάξει κατηγορία κατάταξης. Οι εξουσιαστές τον κατηγορούν ότι χτύπησε τον ανώτερό του κι έδειξε απειθαρχία, καθώς κουνήθηκε από τη θέση που τον είχαν τοποθετήσει. Η αφήγηση κρίνεται ενδεικτική: *Ο επόπτης τρόμαξε. «Τι κάνεις εσύ;» «Μιά μύγα στον ώμο σας. Να την.» Άνοιξε την παλάμη του κι έδειξε το ξεκοιλιασμένο ζώο. «Τώρα έχω έντεκα, μπορώ να πάω σ' εκείνη, την καλύτερη σειρά;» «Είναι πια πολύ αργά, άρχισε η καταγραφή. Εξ άλλου, η μύγα αυτή βρισκόταν στον ώμο μου. ανήκει σε μένα. Ήταν ασεβεία ν' απλώσεις πάνω μου.» « Τώρα όμως έχω έντεκα...» «Ανώφελο. Ο ελεγκτής δε χρειάζεται μύγες... Αν ήθελε, θα έριχνε φάρμακο και δε θα έμεινε καμμιά. Ήθελε να μετρήσει την προθυμία σας; ...» «Σας χτύπησε κιόλας», προσέθεσε ένας άλλος. «Ναι, εδώ στο μάγουλο...» «Φοβερό. Βγήκε απ' τη γραμμή του, έκανε μια ασεβή χειρονομία που κατέληξε σε επίθεση». Στο ίδιο, σ. 28 – 29.*

⁹⁵⁴ Ο αφηγητής αναφέρει σχετικά: *Οι μύγες και οι πέτρες είναι λοιπόν δύο βασικά στοιχεία της φύσης. Μ' αυτά τα δύο μετριέται η ζωή σου την ημέρα.* Και σε άλλο σημείο της αφήγησης, κάποιος διοικητής ενημερώνει τους κρατούμενους τα εξής: *«Θα λάβουν φαγητό μόνο όσοι εξεπλήρωσαν στο ακέραιο το καθήκον τους. όσοι δεν έπιασαν καμμιά μύγα, είναι δόλιοι και θα έχουν τη μεταχείριση που αρμόζει στους απειθαρχούς, τους πείσμονες και τους υπονομευτάς. Χαθήτε, να μη σας βλέπω».* Στο ίδιο, σ. 29.

⁹⁵⁵ Θα παραθέσουμε ένα απόσπασμα στο οποίο αντικατοπτρίζεται ότι ο κάθε κρατούμενος πρέπει να δώσει ως αντίτιμο δέκα μύγες, προκειμένου να πιει ένα κύπελλο νερό. Ο συγγραφέας, προκειμένου να αναδείξει τον παραλογισμό ανάλογων αποφάσεων, χρησιμοποιεί ειρωνεία. Σύμφωνα με την αφήγηση του μυθιστορήματος, τρεις κρατούμενοι αποφασίζουν να δώσουν από κοινού δέκα μύγες και άρα να μοιραστούν από κοινού ένα κύπελλο νερού: *Ένας ανέβαινε το πλακόστρωτο κρατώντας στο χέρι μία στάμνα κι' ένα τσίγκινο κύπελο (sic). «Νερό!... Δέκα το κύπελο!... (sic)» «Πολύ ακριβά.» «Τόσο. Όποιος θέλει, πίνει...» Τρεις φίλοι κοιτάχτηκαν. «Να τις δώσουμε και να το πιούμε μαζί» Μέτρησαν στο νερούλα δέκα ολόκληρες μύγες κι' έτσι ήπιαν από μιάμιση γουλιά ο καθένας. Στο ίδιο, σ. 85.*

⁹⁵⁶ Ο παραλογισμός, που διέπει την καθημερινότητα των κρατούμενων, επιβεβαιώνεται και από το ακόλουθο αφηγηματικό περιστατικό. Δύο κρατούμενοι, ενώ δεινοπαθούν κατά τη διάρκεια του κουβαλήματος της πέτρας, μαλώνουν άγρια για το ποιος είναι ο κάτοχος μιας νεκρής μύγας. Η αφήγηση κρίνεται ενδεικτική: *Και, καθώς ο πληθυσμός είναι πυκνός σε τούτο τον τόπο, χιλιάδες άνθρωποι χειρονομούν στον αέρα για να συλλάβουν το διαβόλεμένο έντομο, να το πλησιάσουν μεθοδικά σε μία ήσυχη γωνιά και να το κερδίσουν. Κάποιο άλλο όμως χέρι απλώθηκε ν' αρπάξει την ίδια μύγα. «Αυτή ήταν δική μου. μου την έδωξες.» «Αφού την τσάκωσα εγώ, νάτη!» «Ήταν δική μου. Θα την έπιανα.» «Αν ήσουν άξιος... Δικές σου είναι όλες οι άλλες, τράβα να τις βουτήξεις.» «Ναι, αλλά εγώ άπλωσα πρώτος το χέρι μου γι' αυτήν. Αλλιώς, δε θα την έβλεπες...» «Τώρα πάει», ζέκωσε ο άρπαγας.» Όλο τον μάγκα κάνεις... δεν περνάει το νταηλίκι σου, είσαι ένας χαμένος, ένας... Μούφαγες και χτές τη σειρά στο νερό...» είπε με παράπονο ο αδικημένος. Στο ίδιο, σ. 44 – 45.*

Αξιοσημείωτο κρίνεται το γεγονός ότι, ακόμη κι όταν οι κρατούμενοι συγκεντρώσουν «ικανοποιητικό» αριθμό μυγών, οι ίδιοι δεν κατορθώνουν να εξασφαλίσουν βελτιωμένες συνθήκες διαβίωσης στον τόπο. Δειγματοληπτικά, θα αναφέρουμε δύο παραδείγματα: κάποιος κρατούμενος, που έχει υπό την κατοχή του αρκετές μύγες, θα αποπειραθεί να αυτοκτονήσει επιθυμώντας να λυτρωθεί από την αδυσώπητη καθημερινότητα.⁹⁵⁷ Αλλά κι ένας επιπρόσθετος «συλλέκτης», παρότι κατακλύζεται από συναισθήματα ευτυχίας λόγω του ότι κατόπιν πολλών κι επίπονων προσπαθειών έπιασε μία μύγα,⁹⁵⁸ καταλήγει να υποπέσει σε «σφάλμα» και να μην αναγνωριστούν τα αποτελέσματα των χρονοβόρων προσπαθειών του.⁹⁵⁹

Θα επισημάνουμε επιπρόσθετα αφηγηματικά τεκμήρια, τα οποία μπορούν να εκληφθούν ως αλληγορικά σχήματα λόγου. Η χρήση των αντίστοιχων εκφραστικών μέσων, εκ μέρους του συγγραφέα, ενισχύει την άποψη μας ότι ο Φραγκιάς επιλέγει κρυπτικούς τρόπους έκφρασης της τραυματικής ιστορικής πραγματικότητας. Ο συγγραφέας, προκειμένου να περιγράψει την απανθρωπιά και τη σκληρότητα των εξουσιαστών του τόπου, τους παρουσιάζει ως εξωγήινα και τερατόμορφα πλάσματα. Τα πλάσματα αυτά διακρίνονται από τα αποκρουστικά τους εξωτερικά

⁹⁵⁷Η αφήγηση διαδραματίζεται σε έναν τόπο όπου: *φαίνεται ότι ο θεληματικός θάνατος είναι μιά γλυκειά ιδέα που ελκύει πολλούς. Συνεπώς, κάποιος από τους κρατούμενους: πήδησε με το κεφάλι στα βράχια. Τα κύματα τον χτύπησαν πολλές φορές στις μυτερές πέτρες. Ήταν ένα παλληκάρι που κούτσαине λίγο. Όσοι τον ήξεραν είπαν ότι δεν είχε κανένα φανερό λόγο ούτε έδειχνε απελπισμένος. Τον κουβάλησαν με σκισμένες σάρκες στο νοσοκομείο. Οι φρουροί τον λήστεψαν, του πήραν όλες τις μύγες και, καθώς λένε, ήταν από τους καλύτερους. Πώς του ήρθε να πέσει στα βράχια αφού ήταν τόσο πλούσιος; Στο ίδιο, σ. 79 – 80.*

⁹⁵⁸Ο συγγραφέας, αποσκοπώντας να αποδώσει αφηγηματικά τις απονενομημένες ενέργειες των υποκειμένων που επιδίδονται σε ένα ατέρμονο κυνήγι μύγας, κατά την αφηγηματική περιγραφή του αντίστοιχου συμβάντος (που κάποιος χαιρέται ιδιαιτέρως λόγω του ότι καταφέρνει να πιάσει μία μύγα) χρησιμοποιεί το εκφραστικό σχήμα της υπερβολής. Ο αφηγητής αναφέρει χαρακτηριστικά: *Πέρασε σκυφτός ανάμεσα από τους άλλους. Φοβήθηκε μήπως κι' αυτοί διεκδικήσουν τη δική του μύγα. Το ξεχωριστό αυτό έντομο έγινε ο στόχος της ζωής του, δεν έπρεπε να το χάσει από τα μάτια του. Όλα τα προηγούμενα χρόνια είχαν περάσει με μοναδικό σκοπό να συλλάβει αυτή τη μύγα κείνο το μεσημέρι. Ίσως και γι' αυτό το λόγο να γεννήθηκε.(...) Έπιασε την πρώτη του μύγα! Μιά κανονική, αρτιμελέστατη, κατάμαυρη μύγα. Την κοίταζε σαν κάτι πολύτιμο μέσα στην ιδρωμένη χούφτα, τη γύρισε με το δάχτυλο, τη χαϊδενε, ήθελε να ισιώσει το φτερό της. είναι η δική σου μύγα, μ' αυτά τα διάφανα φτερά, με μιά τόσο τέλεια αρμονική διακλάδωση νεύρων! Στο ίδιο, σ. 81 – 82.*

⁹⁵⁹Η αφήγηση κρίνεται ενδεικτική: *Το αδίκημα ήταν αυτόφωρο. Πάτησε και μάλιστα κατέστρεψε βάνανσα τα άσπρα πετραδάκια που έχουν τοποθετηθεί με τάξη και θαυμαστή επιμέλεια σε στεφάνι γύρω από ένα πρώην δενδρύλλιο, που φυτεύτηκε πριν από καιρό με τη μάταιη αισιοδοξία ότι κάποτε θα ρίζωνε. Ο παραβάτης, από τον θρίαμβο που τον πλημμύρισε για την πρώτη του μύγα, δεν κατάλαβε ότι πατούσε ακόμα στο ασβεστωμένο δαχτυλίδι. Ο άνθρωπος, που τον συλλαμβάνει, δε φαίνεται αφηγηματικά να ενθουσιάζεται με το γεγονός ότι ο καταστροφέας κατάφερε να πιάσει μόνο μία μύγα. Ο επόπτης διατείνεται: «Μία ίσον καμμία. (sic) Τρέχα, ο κόσμος είναι γεμάτος μύγες...». Στο ίδιο, σ. 83 και 84 αντίστοιχα. Αλλά και το τυχερό ανθρωπάκι, παρόλο που κατάφερε να συγκεντρώσει αρκετή ποσότητα σε μύγες, φαίνεται να ξυλοκοπείται αγρίως από τους εξουσιαστές του τόπου: *Ο τυχερός άνθρωπος με την αξιοθαύμαστη ικανότητα να πιάνει τόσες μύγες, ο μόνος που έδειξε σεβασμό στους νόμους, (...) τα ραβδιά πέσανε βροχή πάνω του. Στο ίδιο, σ. 36.**

χαρακτηριστικά και έχουν την ικανότητα να μεταμορφώνονται και να προκαλούν τεράστιες ζημιές στους ανθρώπους.⁹⁶⁰ Αλλά και στο πέμπτο μέρος του μυθιστορήματος, ο συγγραφέας, προκειμένου να περιγράψει τις ανθρωποκτόνες διαθέσεις ενός υψηλόβαθμου εξουσιαστή, που παρακολουθεί τις κινήσεις όλων στον τόπο διαδραμάτισης των γεγονότων, χρησιμοποιεί το αλληγορικό σύμβολο μίας αποκρουστικής κι αηδιαστικής μάσκας.⁹⁶¹ Η χρήση αλληγορίας, προκειμένου ο Φραγκιάς να αποτυπώσει εμμέσως την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου, εντοπίζεται και σε άλλα σημεία της αφηγηματικής διαδικασίας. Το αφηγούμενο παραμύθι, που ακούγεται από τα μεγάφωνα, μπορεί να εκληφθεί ως αλληγορία, προκειμένου να παρουσιαστούν έμμεσα τα επιχειρήματα της αντικομμουνιστικής ρητορικής της περιόδου ως προς το «αναμορφωτικό έργο» που συντελείται στη Μακρόνησο.⁹⁶²

Ως το σημείο αυτό, προσπαθήσαμε να προσεγγίσουμε τον *Λοιμό* (1972) ως αναγνώστες που ενδιαφερόμαστε περισσότερο για τα κρυπτικά αφηγηματικά στοιχεία του έργου, παρά για την παρουσία ξεκάθαρων στοιχείων που παραπέμπουν στην

⁹⁶⁰Στον *Λοιμό* (1972), οι βασανιστές δεν είναι μόνο κτηνώδεις και απάνθρωποι, αλλά έχουν μεταμορφωθεί σε τέρατα. Στο τρίτο μέρος του μυθιστορήματος αναφέρεται χαρακτηριστικά: *Τα παράξενα αυτά πλάσματα που κατεβαίνουν από το βουνό έχουν μακριές αρπάγες με κοφτερά δόντια και θώρακα από σκληρό αγκαθωτό όστρακο. Βαδίζουν μονόπαντα με τα τέσσερα, σούρνονται με την κοιλιά, που είναι όμοια με τη ράχη τους, περνάνε πάνω από τις πέτρες και τα πεζούλια. (...) Μπορούν ακόμη και να μικρύνουν, να γίνουν ζουζούνια και να τρυνώσουν στις πέτρες του οικογενειακού σου τάφου. Κι εκεί, κάποια νύχτα, να μεγαλώσουν ξαφνικά, να πάρουν τη φυσική τους διάσταση, κι' ακόμα μεγαλύτερη, να γεμίσουν όλο το χώρο και συ να βρεθείς μπερδεμένος, όλο απορία και τρόμο, ένα βωλαράκι σάρκες μέσα στα μαλλιαρά πλοκάμια τους. Είναι ακόμα δυνατό να σου ρουφήξουν το αίμα χωρίς να το καταλάβεις και να ξυπνήσεις χωρίς σφυγμό, με σουφρωμένες τις άδειες φλέβες σου. Στο ίδιο, σ. 35.*

⁹⁶¹Η μάσκα έχει πρόσωπο αλύγιστο και παγερό. Ίσως να μην είναι και κανείς, φτάνει η μάσκα. Κρατάει μεγάλα κιάλια και παρακολουθεί την κίνηση που απλώνεται κάτω από τα πόδια του. (...) Η μάσκα, ένα ομοίωμα προσώπου από σκασμένη πορσελάνη, χωρίς αίμα και χωρίς σύσπαση, παρακολουθεί, ελέγχει και παρατηρεί. (...) Και η ακίνητη μάσκα – από ζυμάρι, από ανθόνερο και ζάχαρη σαν κουφέτο, από πύον, άλλοτε κάτασπρό σάβανο και άλλοτε χαλκοπράσινη σκουριά δηλητηριασμένου βέλους ή από πατικωμένα εντόσθια σαύρας ή ξεραμένος εμετός γάτας – εποπτεύει αδιάκοπα. Στο ίδιο, σ. 65, 67 και 69 αντίστοιχα.

⁹⁶²Η αφήγηση κρίνεται ενδεικτική: *Το άλλο πρωί, πριν ξεκινήσει ο πληθυσμός για τις εργασίες τους, το μεγάφωνο είπε με γλυκιά φωνή ένα παραμύθι, σαν αυτά που λένε στα παιδιά πριν κοιμηθούν. Εδώ συνηθίζονται τα πρωινά παραμύθια για να κρατάνε όλες τις ώρες. Αφηγήθηκε με λίγα λόγια την ιστορία κείνου του καλού βασιλιά που όταν έφτασε ναυαγός σ' ένα έρημο νησί, βρήκε να το κατοικούν μόνο μερικά δαιμονισμένα τέρατα. Ύστερα, όμως, από πολλούς και σκληρούς αγώνες, ο καλός βασιλιάς νίκησε και υπόταξε τα κακά πνεύματα. Τα εξόντωσε, τα ημέρεψε. Στο ίδιο, σ. 21. Στο εν λόγω παραμύθι, ο καλός βασιλιάς θα μπορούσε να «ενσαρκώνει» τους ιθύνοντες του στρατοπέδου και τα δαιμονισμένα τέρατα θα μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν τους έγκλειστους στο νησί εξορίας. Οδηγούμαστε σε ανάλογα συμπεράσματα, λόγω του ότι κατά τη διάρκεια λειτουργίας του στρατοπέδου της Μακρονήσου τη μεταπολεμική εποχή, η αντικομμουνιστική προπαγάνδα παρουσίαζε τη Μακρόνησο ως «αναμορφωτήριο» και «θεραπευτήριο» ψυχών. Σύμφωνα με τις ίδιες προπαγανδιστικές αντιλήψεις, οι εξόριστοι έχουν μολυνθεί από το «κόκκινο δηλητήριο» και κατά την παραμονή τους στη Μακρόνησο θα επιχειρηθεί και εν τέλει θα επιτευχθεί η ψυχική και πνευματική τους «κίαση». Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Στρατόπεδο Μακρονήσου...», *ό. π.*, σ. 117 – 137. Πρβλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το "Μέγα Εθνικόν Σχολείον...», *ό. π.*, σ. 115 – 145.*

ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου. Παρόλο που εντοπίστηκε κριτική του Τσίρκα, που μέμφεται τους κρυπτικούς τρόπους αναπαράστασης της ιστορίας στο κείμενο,⁹⁶³ θα υποστηρίξουμε ότι στο μυθιστόρημα εντοπίζονται και κάποια ξεκάθαρα αφηγηματικά στοιχεία, που αποτυπώνουν την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου. Με άλλα λόγια, θα υποστηρίξουμε ότι αν διαβάσουμε το μυθιστόρημα, γνωρίζοντας τα όσα διαδραματίστηκαν στη Μακρόνησο, τότε αποκαλύπτεται καθαρά πως το άμεσο βίωμα και η ιστορική πραγματικότητα αποτελεί το σταθερό υπόστρωμα του έργου.⁹⁶⁴ Ποια αφηγηματικά στοιχεία μας παρακινούν σε ανάλογες διατυπώσεις;

Έχει ήδη υποστηριχτεί, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, ότι στο υπό εξέταση μυθιστόρημα δεν προσδιορίζεται ο τόπος και ο χρόνος διαδραμάτισης των αφηγούμενων γεγονότων. Ωστόσο, εντοπίζουμε κάποια στοιχεία που παραπέμπουν τη φαντασία των αναγνωστών στον γεωγραφικό τόπο της Μακρονήσου. Στο πρώτο κίόλας μέρος του μυθιστορήματος, ο αφηγητής σπεύδει να ενημερώσει: *Ολόγυρά τους, ήταν πέτρες, γυμνά βουνά και λίγο πιο κάτω μιά μανιασμένη θάλασσα.*⁹⁶⁵ Το υπό εξέταση μυθιστόρημα αναδεικνύει τα γνώριμα θεματικά μοτίβα της σκληρής καθημερινότητας στο πρώτο μεταπολεμικό στρατόπεδο συγκέντρωσης του δυτικού κόσμου. Σύμφωνα με την αφηγηματική διαδικασία, στον τόπο υπάρχουν εξουσιαστές⁹⁶⁶ και εξουσιαζόμενοι. Οι τελευταίοι στερούνται το νερό και την τροφή,⁹⁶⁷ αντιμετωπίζουν ακραίες καιρικές συνθήκες (υπερβολικά φαινόμενα

⁹⁶³Το 1973, ένα χρόνο μετά τη δημοσίευση του μυθιστορήματος σε συζήτηση του περιοδικού *Συνέχεια* με θέμα «Η νεοελληνική πραγματικότητα και η πεζογραφία μας», ο Τσίρκας σχολιάζει για τον *Λοιμό* (1972): «Λέγω όμως ότι είναι από τα βιβλία που δεν βοηθούν στη συνειδητοποίηση της ελληνικής πραγματικότητας, γιατί με μεταφέρει σ' έναν χώρο εφιαλτικό, ονειρικό – δεν κατονομάζεται ποτέ η Μακρόνησος. Μπορούν ένα βιβλίο σαν του Φραγκιά να το πάρουν τελικά μαζί τους οι δυνάμεις που αντιμάχονται την πρόοδο στην Ελλάδα». Το απόσπασμα αντλείται από βλ. *Η μεταπολεμική πεζογραφία...*, ό. π., σ. 320 – 341: 333.

⁹⁶⁴Η Σταυροπούλου δηλώνει κατηγορηματικά και απερίφραστα: «Όλα τα γεγονότα που περιγράφει ο Φραγκιάς στηρίζονται σε αληθινά περιστατικά και οι ήρωες του σχεδιάστηκαν με βάση υπαρκτά πρόσωπα». Βλ. Έρη Σταυροπούλου, «Το πραγματικό...», ό. π., σ. 147 – 172: 161.

⁹⁶⁵Βλ. Ανδρέας Φραγκιάς, *Λοιμός*, ό. π., σ. 13.

⁹⁶⁶Δειγματοληπτικά αναφέρουμε κάποια παραδείγματα. Σύμφωνα με την αφηγηματική διαδικασία στον τόπο υπάρχουν *διοικητές, διοικητικά γραφεία, επόπτης, όργανα κ. ά.* Στο ίδιο, σ. 7, 68, 74 και 102 αντίστοιχα.

⁹⁶⁷Στον τόπο διαδραμάτισης των γεγονότων, οι εξουσιαστές φαίνεται να προβάλουν ως μέτρο τιμωρίας των κρατούμενων τη στέρηση των δύο απαραίτητων στοιχείων (νερού και τροφής) για την επιβίωση των ανθρώπων. Στο δεύτερο μέρος του μυθιστορήματος, λόγω του ότι οι κρατούμενοι δεν ανταποκρίθηκαν επιτυχώς σε κάποιες παράλογες εντολές των εξουσιαστών, οι τελευταίοι διαμηνύουν ότι: *Για σήμερα, λίαν επιεικώς, θα υποστείτε μόνο στέρηση νερού και τροφής.* Στο ίδιο, σ. 30. Η στέρηση του νερού αποτελεί μια πραγματικότητα της ζωής των κρατούμενων. Κάτι ανάλογο επιβεβαιώνεται και στο πρώτο μέρος του μυθιστορήματος. Ένας κρατούμενος πραγματοποιεί καταναγκαστικές εργασίες και αποφασίζει να ζητήσει άδεια, για να πει νερό. Εν τέλει, οι εξουσιαστές παρερμηνεύουν τις

ηλιοφάνειας,⁹⁶⁸ ισχυροί άνεμοι⁹⁶⁹) και υποβάλλονται σε καταναγκαστικές εργασίες (λ. χ. κουβάλημα πέτρας⁹⁷⁰) αλλά και σε ταχύρυθμο χτίσιμο κτιρίων.⁹⁷¹ Οι κρατούμενοι βασανίζονται αγρίως σωματικά (λ. χ. υφίστανται ανελέητους ξυλοδαρμούς,⁹⁷² πέταγμα κρατούμενων στη θάλασσα προκειμένου να πνιγούν,⁹⁷³ εξαντλητική ορθοστασία κρατούμενων,⁹⁷⁴ κ. ά.). Σύμφωνα με την αφηγηματική

αληθινές του προθέσεις (ικανοποίηση της δίψας) και θεωρούν ότι συνωμοτεί εναντίον τους. Κατά συνέπεια, η επιθυμία κατάποσης νερού δεν είναι μια εύκολη και φυσική διαδικασία. Ο συγγραφέας, χρησιμοποιώντας το εκφραστικό σχήμα της ειρωνείας, αναφέρει χαρακτηριστικά: *Και το νερό μπορεί να είναι μιά συνωμοσία. Δεν έχεις ακούσει να λένε πως ήπια νερό κι' έμαθε τα μυστικά του; Στο ίδιο, σ. 17.* Για το αφηγούμενο περιστατικό της «συνωμοσίας», στο ίδιο, σ. 8 – 15.

⁹⁶⁸Κατά την ανάγνωση του μυθιστορήματος, ο αφηγητής μας πληροφορεί εμμέσως ότι οι κρατούμενοι ταλαιπωρούνται από τη ζέστη που επικρατεί στον τόπο. Ως εκ τούτου, οι κρατούμενοι οδηγούνται σε ακραίες συμπεριφορές, προκειμένου να δροσιστούν: *Ένας έκλεψε μια χούφτα λάσπη από το πηλοφόρι του χτίστη και την έχωσε στο πουκάμισο του. ύστερα πήγε πιο πέρα και την ακούμπησε στα χείλια του να δροσιστεί. Στο ίδιο, σ. 101.*

⁹⁶⁹Η επικράτηση ισχυρών ανέμων αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό του τόπου και δυσχεραίνει την καθημερινότητα των ανθρώπων του τόπου: *Σε τούτο τον τόπο φυσάει πάντα. Οι ριπές του ανέμου γδέρνουν μανιασμένα τους βράχους – τους γύμνωσαν, δεν έχουν τι άλλο να ζύσουν – σηκώνουν άμμο, χαλίκι και πέτρες ακόμα. (...) Ζαρώνεις, όταν μπορείς, σε μιά γωνιά για να μη στραβωθείς ολότελα (...). Στο ίδιο, σ. 16.*

⁹⁷⁰Σύμφωνα με την αφηγηματική διαδικασία, οι κρατούμενοι υποβάλλονται στο να κουβαλάνε πέτρες. Ο συγγραφέας, προκειμένου να αποτυπώσει αφηγηματικά τη μεγάλη ποσότητα ατόμων, που συμμετέχουν στην αγγαρεία και την ανείπωτη κούραση που η αγγαρεία τους δημιουργεί, χρησιμοποιεί το εκφραστικό σχήμα της παρομοίωσης. Στο έβδομο μέρος, ο αφηγητής περιγράφει: *Οι σειρές με την πέτρα προχωρούν σταθερά, σαν ένα μακρύ ιδρωμένο σκουλήκι που ναρκώθηκε από τη ζέστη. Ο αφηγητής, μάλιστα, αναφέρει ότι κατά την εκπόνηση της συγκεκριμένης αγγαρείας, οι κρατούμενοι ξυλοκοπούνται κιόλας από τους εξουσιαστές. Κατά τη διάρκεια της αγγαρείας ακούγονται τα εξής: «Πώς τους ανέχεσαι να σουλατσάρουν σαν πόρνες στο πεζοδρόμιο;» παρατήρησε ένας επόπτης στο όργανο που καθόριζε το ρυθμό σε κείνο το μονοπάτι. Κι' αμέσως ο ρυθμιστής αυτός έσπασε ένα ραβδί από μπαμπού στην κυρτωμένη ράχη ενός που έτυχε να διαβαίνει μπροστά του φορτωμένος μια πέτρα. Στο ίδιο, σ. 49 και 102 αντίστοιχα. Αλλά και στο πέμπτο μέρος του μυθιστορήματος, ο Φραγκιάς κάνει χρήση του εκφραστικού σχήματος της ειρωνείας, προκειμένου να καταδειχτεί αφηγηματικά ο παραλογισμός των εξουσιαστών που επιβάλλουν στους ανθρώπους ανάλογες αγγαρείες. Ο αφηγητής τονίζει ότι ακόμη και τα ποντίκια του τόπου κοροϊδεύουν τους ανθρώπους που κουβαλάνε πέτρες. Τα ποντίκια κάθονται, ας πούμε, σ' ένα ασβεστωμένο πεζούλι και δίπλα τους περνάει μιά ατελείωτη σειρά που μεταφέρει πέτρα. Η πονηρή και σιχαμένη μουσούδα τους γελάει μ' αυτά που βλέπει. Στο ίδιο, σ. 60 – 61.*

⁹⁷¹Ο συγγραφέας, αποσκοπώντας στην ανάδειξη των ταχύρυθμων εργασιών που πραγματοποιούνται εκ μέρους των κρατούμενων, χρησιμοποιεί το εκφραστικό σχήμα της αντίθεσης: *Εκεί που χτες βάδιζες σε μιά ξερή πλαγιά, σήμερα αντικρύζεις διοικητικά κτίρια, αποθήκες, εκκλησίες. Το πρωί αρχίζει ένα έργο και το άλλο πρωί είναι στημένο, σχεδόν έτοιμο.* Επιπροσθέτως, μέσω της αντίθεσης υπονοείται η σκληρή κι αδιάκοπη εργασία των κρατούμενων, προκειμένου να ολοκληρώσουν το εκάστοτε έργο σε σύντομο χρονικό διάστημα. Σε άλλα σημεία της αφήγησης, το γεγονός της αδιάκοπης εργασίας των κρατούμενων δηλώνεται απερίφραστα: *Οι άνθρωποι δουλεύουν όλη μέρα και το βράδυ κατεβαίνουν με τα τέσσερα στους ατομικούς τους τάφους. Στο ίδιο, σ. 32 – 33, 16.*

⁹⁷²Δειγματοληπτικά, αναφέρουμε μία τέτοια περίπτωση. Ο αφηγητής μας ενημερώνει ότι *μιά νύχτα, ίδια σαν πολλές άλλες, μιά από κείνες που τα πνεύματα του καλού προσπαθούσαν να υποτάξουν τους δαίμονες, κάποιος κρατούμενος άρπαξε καμιά γερή στό ραχοκόκκαλο ή σε κανένα άλλο κρίσιμο σημείο. Κι' από τότε έπαθε: το σπέρμα του τρέχει συνέχεια. Στο ίδιο, σ. 22 – 23.*

⁹⁷³Η αφήγηση καταδεικνύει ότι κάποιον κρατούμενο τόν χτυπήσανε στα βράχια, του πατήσανε το κεφάλι στις πέτρες, τόν βρόντησαν και τόν τάραξαν σά χαπόδι, (...). *Εν συνεχεία, ο άνθρωπος αυτός, που δεν λογάριάζε το μαρτύριο, βρέθηκε σε λίγο στη θάλασσα. Τόν πέταξαν με τις κλωτσιές σά σακκί. Στο ίδιο, σ. 36 – 37.*

⁹⁷⁴Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του πρωτομάστορα. Οι εξουσιαστές θεώρησαν ότι δεν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες τους, λόγω του ότι καθυστερεί να τελειώσει το χτίσιμο ενός γεφυριού.

διαδικασία, κάποιες φορές οι εξουσιαστές αρπάζουν τους κρατούμενους κατά τη διάρκεια της νύχτας, προκειμένου να τους ξυλοκοπήσουν αγρίως. Επομένως, οι κρατούμενοι κατακλύζονται ψυχικά από συναισθήματα φόβου μήπως και έρθει η σειρά τους να ξυλοκοπηθούν.⁹⁷⁵ Σε κάποια άλλα σημεία της αφήγησης τονίζεται ακόμη ότι οι φυλακισμένοι, λόγω της ψυχικής δυσφορίας που αισθάνονται, οδηγούνται στην αυτοκτονία⁹⁷⁶ ή τρελαίνονται.⁹⁷⁷ Η άποψη μας ότι η ιστορική πραγματικότητα αποτελεί το βασικό υπόστρωμα του έργου επιβεβαιώνεται κι από επιπρόσθετα αφηγηματικά τεκμήρια. Η αφήγηση αναδεικνύει ανθρώπους, που «μετανιώνουν» σχετικά με τα προγενέστερα «σφάλματά» τους,⁹⁷⁸ ενώ στον τόπο πραγματοποιούνται μαθήματα «ηθικού και ψυχικού φρονηματισμού».⁹⁷⁹ Γεγονός αποτελεί ότι τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά διαβίωσης στη Μακρόνησο έχουν επισημανθεί από τη σύγχρονη ιστορική έρευνα.⁹⁸⁰

Αυτή του η «βραδυπορία» θα επιφέρει τον εγκλεισμό του σε ένα κλουβί. Στο κλουβί θα τοποθετηθεί όρθιος χωρίς να μπορεί να πραγματοποιήσει την παραμικρή κίνηση: *Ο μέγας υπεύθυνος, ο ελεεινός πρωτομάστορας κλείστηκε σε ένα κλουβί, στον απέναντι λόφο για να τον βλέπουν όλοι και να φρονηματίζονται. Από την κατάλληλη αυτή θέση θα παρακολουθεί την πρόοδο του έργου και θα συναισθάνεται τις ευθύνες του. πλέξανε γύρω του εφτά βόλτες αγκαθωτό συρματοπλέγμα, σχημάτισαν κι' άλλα στεφάνια πιο κάτω, για να μην τον πλησιάζει κανένας και του κόβει τη θέα προς το έργο που δεν ήταν άξιος να τελειώσει. Και πάλι η μεταχείριση ήταν επιεικής. Δέ χτίστηκε κανένας, όπως ιστορεί η παράδοση. Ο ένοχος στήθηκε όρθιος στο λόφο να τον ξεραίνει ο ήλιος κι' ο άνεμος. Στο ίδιο, σ. 74.*

⁹⁷⁵ Στο τρίτο μέρος του μυθιστορήματος αναφέρεται ότι: *Κείνο το βράδυ, βαριά γνώριμα βήματα ακούστηκαν στο πλακόστρωτο, δέσμες από δηλητηριασμένο φώς από κλεφτοφάναρα διασταυρώθηκαν σαν κοφτερά σπαθιά στο σκοτάδι. Κι' αμέσως όλοι κατάλαβαν. Ακούς μόνο κομμένες μιλιές, επικίνδυνες παύσεις σαν στόματα πηγαδιών, ανιχνευτικά πατήματα, βρισιές. Τα γνώριμα αυτά βήματα προχωρούν με μεγάλες δρασκειλιές, άλλοτε πάνε σουρτά, μονόπαντα. Γαμψωτά χέρια γυρίζουν σαν κεραίες ώσπου να βρουν τον κοιμισμένο που θέλουν. Πλησίασαν. Ξέσπασαν στριγγλιές, ξεφωνητά, παρακάλια και θρήνοι. (...) Όλοι αφουγκράζονται, μετράνε την απόσταση που τους χωρίζει από τα δόλια βήματα και τις κραυγές. Στο ίδιο, σ. 33 – 34.*

⁹⁷⁶ *Φαίνεται ότι ο θεληματικός θάνατος είναι μιά γλυκειά ιδέα που έλκει πολλούς. Στο ίδιο, σ. 79.*

⁹⁷⁷ Ενδεικτική κρίνεται η περίπτωση ενός κρατούμενου, που χάνει τα λογικά του, πλησιάζει έναν διοικητή κι αρχίζει τα ερωτόλογα. Ο παράφρων αναφέρει στον διοικητή: *«Δέν ήρθες χτες το βράδυ, αγάπη μου! Περίμενα να μου δώσει ζωή το βλέμμα σου, ω εσύ, φώς του ουρανού...»*. Η αντίδραση των υπολοίπων εξουσιαστών, που βλέπουν το περιστατικό, είναι αναμενόμενη, ενώ αφηγηματικά τονίζεται ότι στον τόπο ολοένα και αυξάνονται τα περιστατικά παραφροσύνης: *Η εξομολόγηση κόπηκε γρήγορα. Καθώς τον σήκωσαν, αυτός επέμενε να δώσει το μπουκέτο στην αγαπημένη του, αλλά κάποιος του έτριψε τα αγκάθια στα μούτρα. Τα περιστατικά αυτά άρχισαν να πληθαίνουν. Στο ίδιο, σ. 245.*

⁹⁷⁸ *Τότε, οι κράχτες, οι ζητωκραυγαστές, τα κάθε λογής όργανα φώναζαν δυνατά, σα να μην μπορούσαν να κρατήσουν άλλο στο στήθος τους την ευχή και την παράκλησή τους: «Καληνύχτα, Πατέρα, συγχώρεσέ μας!»*. Στο ίδιο, σ. 87.

⁹⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 89.

⁹⁸⁰ Οι εξόριστοι στη Μακρόνησο αντιμετώπιζαν τη στέρηση του νερού και της τροφής, έρχονταν αντιμέτωποι με ακραίες καιρικές συνθήκες, υποβάλλονταν σε καταναγκαστικές εργασίες, είχαν υποστεί ακραία σωματικά βασανιστήρια και κυριεύονταν από συναισθήματα τρόμου. Επιπροσθέτως, κάποιοι εγκλειστοί επέλεξαν να αυτοκτονήσουν ή κατέληξαν τρελοί. Λόγω των απάνθρωπων συνθηκών διαβίωσης, κάποιοι εξόριστοι υπέγραψαν «δήλωση μετανοίας». Γεγονός, επίσης, αποτελεί ότι η αντικομμουνιστική ρητορική της περιόδου παρουσίασε το «συντελούμενο έργο» της Μακρονήσου ως έργο «ψυχικού και ηθικού φρονηματισμού». Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής...*, ό. π., 219 – 245.

Ανακεφαλαιώνοντας, αξίζει να επισημανθούν τα εξής: στην παρούσα ενότητα επιχειρήσαμε να ανιχνεύσουμε τους τρόπους αναπαράστασης του τραύματος στον *Λοιμό* (1972) του Ανδρέα Φραγκιά. Καταλήξαμε στην άποψη ότι ο συγγραφέας αποτυπώνει στο μυθιστόρημα την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου με κρυπτικό τρόπο. Ο κρυπτικός τρόπος έκφρασης επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι εντοπίζονται πολλά αφηγηματικά στοιχεία, που συντελούν στην αοριστία της αφήγησης και στην απόκλιση του έργου από τον ρεαλισμό. Ως τέτοιου είδους στοιχείο μπορούμε να θεωρήσουμε το γεγονός ότι δεν πληροφορούμαστε κειμενικά για τον τόπο διαδραμάτισης των γεγονότων, αλλά μόνο από εξωκειμενικές πηγές μπορούμε να τον εικάσουμε. Επιπρόσθετα στοιχεία, που εντοπίστηκαν κι επιβεβαιώνουν την κρυπτικότητα που η αφήγηση αποπνέει, μπορούν να θεωρηθούν η μη ονοματοδοσία των αφηγηματικών ηρώων, καθώς και η συχνή χρήση του εκφραστικού σχήματος της αλληγορίας. Με άλλα λόγια, ένας «επαρκής» αναγνώστης χρειάζεται, αφού αποκωδικοποιήσει τα κρυπτιά σύμβολα, να προβεί σε κατάλληλους συνειρμούς, προκειμένου να ταυτίσει τα αφηγηματικά στοιχεία με την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου. Παράλληλα, η μυθιστορηματική αφήγηση αναδεικνύει και γνώριμα θεματικά μοτίβα της διαβίωσης στη Μακρόνησο.

Το δεύτερο ερευνητικό ζητούμενο, που θα μας απασχολήσει, σχετίζεται με την ανίχνευση των λόγων, που ωθούν τον συγγραφέα στην υιοθέτηση ανάλογων τρόπων αποτύπωσης του τραύματος. Στο έργο *Έπος και μυθιστόρημα* (1941), ο Μπαχτίν διατείνεται ότι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του μυθιστορηματικού είδους είναι ότι από τη γέννησή του είναι προσδεμένο στο παρόν και βρίσκεται σε έντονη επαφή με αυτό. Κάτι ανάλογο συμβαίνει διότι οι κοινωνικές, πολιτικές και ιστορικές συνθήκες του παρόντος, μέσα στις οποίες δημιουργείται το εκάστοτε μυθιστόρημα, υπαγορεύουν τις οπτικές γωνίες του συγγραφέα και τον αξιολογικό του προσανατολισμό.⁹⁸¹ Σύμφωνα πάντα με τις πεποιθήσεις του Μπαχτίν, οι προηγούμενες διατυπώσεις δε σημαίνουν ότι το μυθιστόρημα δε στράφηκε κατά κόρον προς τις απόπειρες θεματικής αναπαράστασης παρελθοντικών γεγονότων. Τάση που ερμηνεύεται στο πλαίσιο του ότι «ο άνθρωπος δεν μπορεί να ενσαρκωθεί εξ ολοκλήρου μέσα στην ιστορικό – κοινωνική πραγματικότητα του καιρού του, (...) κάθε σημαντική, σοβαρή αναφορά στη σύγχρονη εποχή χρειάζεται μια γνήσια εικόνα

⁹⁸¹Οι ανάλογες πεποιθήσεις εκφράζονται από τον Μπαχτίν. Βλ. Μιχαήλ Μπαχτίν, *Έπος και μυθιστόρημα*, μτφρ. Γιάννης Κιουρτσάκης, Πόλις, Αθήνα 1995, σ. 62 – 63.

του παρελθόντος, τη γνήσια άλλη γλώσσα ενός άλλου χρόνου».⁹⁸² Ο *Λοιμός* (1972) δημοσιοποιείται κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας των συνταγματαρχών, δηλαδή σε μια χρονική περίοδο όπου έχει καταπατηθεί κάθε έννοια ελευθερίας του ατόμου από «πρωτοβουλίες» μίας ομάδας στρατιωτικών. Ο Φραγκιάς, μέσω του μυθιστορήματος, αναδεικνύει έστω και με κρυπτικό τρόπο τον παραλογισμό και τις απάνθρωπες συμπεριφορές μίας ομάδας ατόμων (των εξουσιαστών) έναντι μίας άλλης ομάδας (των εξουσιαζόμενων). Ο τόπος διαδραμάτισης των γεγονότων παραμένει κειμενικά αδιευκρίνιστος. Αν λάβουμε υπόψη μας εξωκειμενικές πληροφορίες ως προς τον τόπο αναφοράς του μυθιστορήματος⁹⁸³ και το γεγονός ότι ο Φραγκιάς παρέμεινε ως έγκλειστος στη Μακρόνησο,⁹⁸⁴ ο συγγραφέας επιχειρεί να καταγγείλει με κρυπτικό τρόπο στο έργο τα αναρίθμητα κι απάνθρωπα περιστατικά που σημειώθηκαν εις βάρος των κρατούμενων από τους εξουσιαστές στη Μακρόνησο. Σε περίπτωση που οι απόψεις του Μπαχτίν, ότι το μυθιστόρημα ως είδος είναι προσδεδεμένο στο παρόν, ευσταθούν, ο Φραγκιάς χρησιμοποιεί ένα παράδειγμα της πρόσφατης βιωμένης ιστορικής πραγματικότητας, προκειμένου να καταδείξει τις ομοιότητες του παραλογισμού της εξουσίας ανάμεσα στο τότε και το σήμερα.⁹⁸⁵ Άλλωστε, ο Hayden

⁹⁸² Στο ίδιο, σ. 67 και 82 αντίστοιχα.

⁹⁸³ Ο Φραγκιάς, σε συνέντευξη που παραχωρεί στον Τάσο Γουδέλη το 1988, παραδέχεται ότι ο *Λοιμός* (1972) αποτελεί την λογοτεχνική του κατάθεση για τη Μακρόνησο. Μάλιστα, ο Φραγκιάς επισημαίνει ότι άργησε είκοσι χρόνια να αποτυπώσει λογοτεχνικά τις εμπειρίες της Μακρονήσου, επειδή κυριευόταν από τον «φόβο για το μέγεθος, την πολυμορφία και το βάθος του θέματος». Βλ. «Σχολείο "Αναμορφώσεως." Ο Αντρέας Φραγκιάς μιλάει στον Τάσο Γουδέλη», περ. *Διαβάζω*, τεύχ. 37 – 38, Μάρτιος – Απρίλιος 1988, σ. 36 – 40: 38.

⁹⁸⁴ Σε συνέντευξη του ο Φραγκιάς αναφέρει σχετικά: «Τον Σεπτέμβρη του '49 με πήραν στρατιώτη. Παρουσιάστηκα στο Κέντρο Νεοσύλλεκτων της Κορίνθου και τον Γενάρη του '50, μ' έστειλαν στο Β' Τάγμα Μακρονήσου. Το τονίζω αυτό γιατί το νησί είχε χωρισθεί σε "επικράτειες" με διαφορετικό χαρακτήρα κάθε μία. Εκεί τελείωσα τη θητεία μου. (...) Απολύθηκα το 1952. Από κει και πέρα αρχίζει ένα είδος εσωτερικής εξορίας μακριά από στρατόπεδα και εξωτερικούς περιορισμούς». Στο ίδιο, σ. 36 – 40: 37 και 40 αντίστοιχα. Στο πλαίσιο της ίδια συνέντευξης, μάλιστα, ο Φραγκιάς θα υποστηρίξει ότι κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού του στη Μακρόνησο «η Μακρόνησος είχε αρχίσει να φθίνει. Σ' αυτό συνετέλεσε η στάση όλων των κρατούμενων στις εκλογές του '50. Παρ' όλη την τρομοκρατία, τον έλεγχο, την πλύση εγκεφάλου, τους βασανισμούς και την σχεδόν φανερό εκλογική διαδικασία, τα αποτελέσματα της ψηφοφορίας αυτής, που έγινε για πρώτη και τελευταία φορά εκεί, ήταν οδυνηρά αντίθετα με τις προσδοκίες της Διοίκησης για έμπρακτη απόδειξη της ανανήψεως μας». Στο ίδιο, σ. 36 – 40: 40.

⁹⁸⁵ Το βιβλίο κατηριάζει τις απάνθρωπες και φασιστικές συμπεριφορές και νοοτροπίες, που μπορεί να υιοθετεί και να εφαρμόζει εν γένει η εκάστοτε μορφή εξουσίας. Ο συγγραφέας υποστηρίζει σε συνέντευξή του ότι βασικός του στόχος, κατά τη συγγραφή του μυθιστορήματος, ήταν να αναδείξει «μιά ευρεία σύνοψη του θέματος Μακρόνησος». Και συνεχίζει ο Φραγκιάς υποστηρίζοντας ότι: «Τονίζοντας την ασυναρτησία και βαρβαρότητα του συστήματος από τη μία και ομαδοποιώντας τα πρόσωπα, από την άλλη, χωρίς να καταφεύγω στον ψυχολογισμό, προσπάθησα να συλλάβω στην γενικότητά του το φαινόμενο». Στο ίδιο, σ. 36 – 40: 39. Σε αυτό το πλαίσιο, πιθανότατα να μην είναι τυχαία η καταστροφή του βιβλίου από την αστυνομία κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Ο Φραγκιάς, σε συνέντευξή του στο περιοδικό *Αντί*, αναφέρει σχετικά με τον *Λοιμό* (1972): «Το βιβλίο ήταν έτοιμο, τις μέρες της χούντας ήταν στο τυπογραφείο, θα 'βγαине στο "Θεμέλιο," αλλά την ημέρα εκείνη διαλύθηκε το τυπογραφείο και οι έτοιμες, οι στοιχειοθετημένες

White έχει μιλήσει για τέσσερις τρόπους αναπαράστασης της ιστορίας σε μεταϊστορικό επίπεδο. Ένας από τους τρόπους αυτούς είναι και η «μεταφορά», όπου δηλαδή «τα αντικείμενα συγκρίνονται με κριτήριο σχέσεις αναλογίας, ομοιότητας ή διαφοράς».⁹⁸⁶ Επομένως, ο Φραγκιάς αναδεικνύει και καταγγέλλει με κρυπτικό τρόπο τον παραλογισμό, που επέδειξε η εξουσία στο παρελθόν αλλά και κατά τον χρόνο συγγραφής του μυθιστορήματος.

Υπό αυτό το πρίσμα, ο *Λοιμός* (1972) συνιστά δείγμα πεζογραφικής γραφής, που, αν και αναδύει με κρυπτικό τρόπο την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου, έχει έντονα καταγγελτικό χαρακτήρα ενάντια σε οποιαδήποτε μορφή καταπιεστικού εξουσιαστικού μηχανισμού. Η χρήση του κρυπτικού τρόπου έκφρασης, εκ μέρους του συγγραφέα, συνιστά τρόπο διαμαρτυρίας μία πράξη πολιτική, μιας και –ούσα απομακρυσμένη από την αισθητική του ρεαλισμού – δίνει τη δυνατότητα στον Φραγκιά να περιγράψει την πρόσφατη ιστορική πραγματικότητα «προσπερνώντας» και αντιμετωπίζοντας τους περιορισμούς της λογοκρισίας. Άλλωστε, μετά την έλευση της Χούντας των Συνταγματαρχών, η «υποχρέωση» του εκάστοτε πεζογράφου να προβάλλει στη λογοτεχνία μια πιστή καταγραφή της πραγματικότητας,⁹⁸⁷ αλλάζει εξ ολοκλήρου. Στα χρόνια της δικτατορίας υιοθετείται από πληθώρα συγγραφέων ο κρυπτικός τρόπος έκφρασης, ως ένας τρόπος αντίστασης στην ανελευθερία της έκφρασης που επιβάλλει το καθεστώς. Ανάλογα συμπεράσματα

σελίδες πετάχτηκαν. (...) Θαρρώ πήγε η αστυνομία εκεί και κυρίως το βιβλίο αυτό βρέθηκε διαλυμένο. Εγώ δεν είχα κρατήσει τίποτε και προσπάθησα ύστερα τα σκισμένα χαρτιά να τα κολήσω (sic) και να τα ταιριάσω. Κι είχα πετάξει τα δοκίμια στα σκουπίδια κι ευτυχώς που λόγω της δικτατορίας δεν είχε περάσει σκουπιδιάρης». Βλ. «Οι εφημερίδες συνθέτουν το μεγάλο μυθιστόρημα της κάθε εποχής." Ο Αντρέας Φραγκιάς μιλάει στον Βαγγέλη Ραπτόπουλο», περ. *Αντί*, τεύχ. 307, Δεκέμβριος 1985 – Ιανουάριος 1986, σ. 46 – 49: 48.

⁹⁸⁶Οι προαναφερθείσες απόψεις του White παρουσιάζονται από τον Κόκκινο. Βλ Γιώργος Κόκκινος, *Από την ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα ²1998, σ. 279. Βλ. «Σχολείο "Αναμορφώσεως." Ο Αντρέας Φραγκιάς μιλάει στον Τάσο Γουδέλη», *ό. π.*, σ. 36 – 40: 39.

⁹⁸⁷Η τάση της πιστής αναπαράστασης της ιστορικής πραγματικότητας στην πεζογραφία επικράτησε από την απελευθέρωση έως την επιβολή της χούντας των συνταγματαρχών. Επακόλουθο αυτής της προσήλωσης της πεζογραφίας στην ιστορική πραγματικότητα ήταν η διαμόρφωση ενός κριτηρίου για την αποδοχή ή την απόρριψη του λογοτεχνικού έργου. Το κριτήριο αυτό επέβαλε, ως επί πλείστον στην πεζογραφία, την υιοθέτηση του εκφραστικού τρόπου του κριτικού ρεαλισμού. Ανάλογες πεποιθήσεις εκφράζουν οι συγγραφείς, κατά τη διάρκεια συζήτησης που διοργανώθηκε το 1973 από το περιοδικό *Συνέχεια*. Δειγματοληπτικά, παραθέτουμε την άποψη του Τσίρκα για το θέμα. Ο Τσίρκας αναφέρει σχετικά: «Στην Ελλάδα, λοιπόν, που ακόμη δεν έχει ολοκληρώσει τον αστικοδημοκρατικό της μετασχηματισμό, (...). Ο ρόλος του μυθιστορήματος είναι να λεί τα πράγματα με τ' όνομά τους, και να πολεμάει δίχως ηθικολογίες, να κατηριάζει τις καταστάσεις που εμποδίζουν την ελληνική κοινωνία να περάσει σε μια φάση πιο προοδευτική. Αυτός είναι ο κριτικός ρεαλισμός. Οι άλλες τάσεις που δεν θέλουν να πειράζουν τα κακώς κείμενα, μπορεί να προέρχονται από καλή πρόθεση, αλλά χρειάζονται πάρα πολλή (sic) καλή πίστη όταν μιλάνε με σύμβολα, με αναφορές δίχως συγκεκριμενοποίηση του χώρου και του χρόνου». Βλ. «Η νεοελληνική πραγματικότητα και η πεζογραφία μας», περ. *Συνέχεια*, τεύχ. 4, 1973, σ. 172 – 179: 176.

προκύπτουν από σχετικές επισημάνσεις της Νόρας Αναγνωστάκη. Στα δύσκολα χρόνια, η κριτικός σκιαγραφεί τα χαρακτηριστικά μιας καινούργιας λογοτεχνικής γλώσσας, εκείνης της παντομίμας. Η γλώσσα αυτή υιοθετεί νέους αφηγηματικούς τρόπους έκφρασης, όπως λ. χ. η εσωστρέφεια και η υπαινικτικότητα.⁹⁸⁸

5. Ανακεφαλαιωτικές επισημάνσεις

Το παρόν κεφάλαιο αποτελεί το αποτέλεσμα της ερευνητικής μας ενασχόλησης με πεζογραφικά κείμενα που εκδόθηκαν κατά το διάστημα (1957 – 1972) και γράφτηκαν από συγγραφείς που βίωσαν τον εγκλεισμό στο νησί του μαρτυρίου.⁹⁸⁹ Στα περισσότερα κείμενα⁹⁹⁰ υιοθετείται το αφηγηματικό μοντέλο της άμεσης και ξεκάθαρης αναφοράς στην ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου. Αντίστοιχες λογοτεχνικές αφηγήσεις αναδύουν μια ιδιαίτερη σημειωτική γλώσσα, που δε χαρακτηρίζεται μόνο από το αισθητικό αποτέλεσμα αλλά και από το τεκμηριωτικό της περιεχόμενο, που αποδεικνύεται από τα στοιχεία ιστοριογραφικής τροπικότητας των κειμένων: κειμενική αναφορά τόπου και χρόνου διαδραμάτισης των γεγονότων, διευκρινιστικές επεξηγήσεις συντομογραφιών που παραπέμπουν σε κτίρια και πρόσωπα του εξουσιαστικού μηχανισμού της Μακρονήσου. Στα κείμενα απαντώνται κι επιπρόσθετοι «δείκτες ιστορικότητας»: κοινά θεματικά μοτίβα που αποτυπώνουν με ρεαλιστικό τρόπο τις σκληρές κι απάνθρωπες όψεις της καθημερινότητας στη Μακρόνησο (λ. χ. στέρση τροφής και νερού, ύπαρξη ακραίων καιρικών συνθηκών, καταναγκαστική εργασία, ο «πανταχού παρών» θάνατος, σωματικές και ψυχικές κακουχίες). Κατά τη μεταφορά της ιστορίας στη λογοτεχνία, οι συγγραφείς χρησιμοποιούν δημοσιογραφική γλώσσα. Επισημάναμε ότι τα διηγήματα του Νενεδάκη διαφέρουν από τα εξεταζόμενα μυθιστορήματα ως προς

⁹⁸⁸Οι σχετικές απόψεις εντοπίζονται στο δοκίμιο «Μιά μαρτυρία». Βλ. Νόρα Αναγνωστάκη, *Η κριτική της παντομίμας (1970 – 1975)*, Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 9 – 16.

⁹⁸⁹Θυμίζουμε ότι θα ασχοληθούμε με τα εξής κείμενα: *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957) του Κορνάρου, «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» (1962) του Λουντέμη καθώς και με τρία διηγήματα του Νενεδάκη, «Μαμούθ», «Το βασίλειο του Κοθρά» και «Οχτώβρης 1949», που περιλαμβάνονται στη συλλογή διηγημάτων *Οι μαργαρίτες του αγίου* (1962). Επιπλέον, στο επίκεντρο της προσοχής μας βρέθηκε το διήγημα «Τι είδε το μάτι του ταύρου» του Δ. Ραυτόπουλου, που δημοσιεύεται το 1957 στην *Επιθεώρηση Τέχνης* αλλά και με το μυθιστόρημα *Λοιμός* (1972) του Φραγκιά.

⁹⁹⁰Ασχοληθήκαμε με τα μυθιστορήματα: *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957) του Κορνάρου και «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» (1962) του Λουντέμη. Και με τα εξής διηγήματα: «Μαμούθ», «Το βασίλειο του Κοθρά» και «Οχτώβρης 1949» του Νενεδάκη, που περιλαμβάνονται στη συλλογή διηγημάτων *Οι μαργαρίτες του αγίου* (1962).

τους τρόπους εγγραφής της ιστορίας. Τα διηγήματα περιγράφουν ιστορικές προσδιορισμένες στιγμές της καθημερινότητας στη Μακρόνησο. Λόγω της έκτασης τους, τα διηγήματα δε δύνανται να προσδώσουν ιστορικό βάθος στις ιστορικές εξελίξεις και να ερευνήσουν τις συνέπειες των ιστορικών γεγονότων στις ζωές των ανθρώπων με τον ίδιο τρόπο, που το κάνουν τα μυθιστορήματα. Πρόθεση των συγγραφέων είναι να καταγγείλουν τα απάνθρωπα δεινά που υπέστησαν οι εξόριστοι στη Μακρόνησο. Τα λογοτεχνικά έργα έχουν έντονα καταγγελτικό χαρακτήρα ως προς την εικόνα της Μακρονήσου, ως «εκπαιδευτηρίου» και «θεραπευτηρίου» ψυχών, που διαμορφώθηκε από εφημερίδες, περιοδικά, τοποθετήσεις πολιτικών και ακαδημαϊκών προσώπων κατά το διάστημα (1947 – 1950). Επιπροσθέτως, τα κείμενα εκδίδονται σε περίοδο που το ΚΚΕ είναι εκτός νόμου, ο κρατικός μηχανισμός τέθηκε στην υπηρεσία της «από – εαμοποίησης» και οι νικητές διαμορφώνουν τη μνήμη και τη λήθη των ιστορικών συμβάντων. Οι συγγραφείς, μέσω των αποκαλύψεων της λογοτεχνίας, αντιστέκονται σε μία ενική συγκροτούμενη ιστορική αφήγηση των νικητών. Ο έντονα καταγγελτικός χαρακτήρας των κειμένων αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν συνυπολογίσουμε ότι τα κείμενα αναδεικνύουν θεματικές του εμφυλίου, που αποτελούν «ταμπού» για την ιστορική αφήγηση έως και το 1989. Ο Ζακ Ντεριντά αντιλαμβάνεται το «άλγος του αρχείου» ως διερεύνηση των τραυματικών στιγμών του παρελθόντος με την ελπίδα απολύτρωσης από τις μνήμες αυτές.

Η διεξοδικότερη μελέτη των αντίστοιχων λογοτεχνικών κειμένων αναδεικνύει διαφοροποιήσεις στις τάσεις της λογοτεχνικής γραφής, ως προς τους τρόπους επεξεργασίας ενός τραυματικού γεγονότος. Διακρίναμε πεζογραφικά κείμενα, που αποσιωπούν εν μέρει την τραυματική εμπειρία της εξορίας και αναπτύσσουν διαφορετικές θεματικές. Σπερματική αποτύπωση της τραυματικής εμπειρίας και ανάπτυξη διαφορετικών θεματικών παρατηρούμε στο διήγημα «Τι είδε το μάτι του ταύρου» του Δ. Ραυτόπουλου. Μόνο από εξωκειμενικές πληροφορίες και κάνοντας τους ανάλογους συνειρμούς, αντιλαμβανόμαστε ότι το διήγημα αντικατοπτρίζει τον ξυλοδαρμό ενός εξόριστου στη Μακρόνησο. Το αφηγούμενο περιστατικό διακόπτεται από άσχετες θεματικές (λ. χ. συνάντηση και συζήτηση του αφηγητή με μία γυναικεία μορφή, παιδικές αναμνήσεις εορτασμού Χριστουγέννων και έκφραση φιλοσοφικών απόψεων). Δεδομένου ότι η πλειοψηφία των λογοτεχνικών έργων της Μακρονήσου έχει έντονα πολιτικό και κοινωνικό χαρακτήρα, το διήγημα αποτελεί μία ξεχωριστή υποενότητα στο corpus της πεζογραφίας της Μακρονήσου. Στο

διήγημα δε διαφαίνεται τόσο η πρόθεση του Ραυτόπουλου να καταγγείλει αφηγηματικά τη φρίκη της Μακρονήσου, όσο η διάθεση απαλλαγής του από το άλγος της βιωμένης ιστορικής εμπειρίας. Συνεπώς, τη στιγμή που το ιστορικό βίωμα τείνει να μετατραπεί σε λογοτεχνικό μύθο, ενεργοποιούνται θεματικά «αντανακλαστικά», τα οποία παρεμποδίζουν την ολοκλήρωση μιας «χρονικογραφικής» λογοτεχνικής μαρτυρίας. Δεδομένου ότι η πλειοψηφία των λογοτεχνικών κειμένων της Μακρονήσου έχει έντονα πολιτικό χαρακτήρα, το διήγημα συγκροτεί ένα «υπό – είδος» της πεζογραφίας της Μακρονήσου, λόγω των διαφορετικών θεματικών που αναπτύσσει. Η συγγραφή λογοτεχνίας φαίνεται να αποτελεί για τον Ραυτόπουλο μια απόπειρα λύτρωσης από την αδυσώπητη, βιωμένη ιστορική πραγματικότητα και μνήμη. Υπό αυτή την οπτική, η διαδικασία συγγραφής λογοτεχνίας συνιστά και μια πράξη αντίστασης του συγγραφέα στις εφιαλτικές ιστορικές μνήμες.

Η μελέτη της ανάλογης λογοτεχνίας ανέδειξε και κείμενα στα οποία διακρίναμε μια κεκαλυμμένη έκφραση του τραύματος. Στον *Λοιμό* (1972) του Φραγκιά, η ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου αποτυπώνεται με κρυπτικό τρόπο. Παρατηρούμε αοριστία και απόκλιση της αφήγησης από τον ρεαλισμό: μη κειμενική γνωστοποίηση του τόπου διαδραμάτισης των γεγονότων, μη ονοματοδοσία των αφηγηματικών ηρώων και συχνή χρήση αλληγορίας: ο τίτλος του μυθιστορήματος, η ύπαρξη ποντικών και μυγών στον χώρο συμβολοποιούν ή τον παραλογισμό, που διέπει την καθημερινότητα των κρατούμενων, ή αντικομμουνιστικές αντιλήψεις της εποχής, που προβάλλουν τον κομμουνισμό ως μολυσματική ασθένεια. Τα σιχαμερά τέρατα συμβολοποιούν τους βασανιστές, ενώ το παραμύθι με τον καλό βασιλιά που φτάνει ως ναυαγός σε ένα νησί γεμάτο δαίμονες, που προσπαθεί να εξημερώσει, συμβολοποιεί τις απόψεις της αντικομμουνιστικής ρητορικής, ως προς τον «αναμορφωτικό» χαρακτήρα της Μακρονήσου. Η «αποκωδικοποίηση» των μηνυμάτων «απαιτεί» έναν «επαρκή» αναγνώστη. Παράλληλα, η μυθιστορηματική αφήγηση αναδεικνύει και γνώριμα θεματικά μοτίβα της διαβίωσης στη Μακρόνησο.

Ο Φραγκιάς αναδεικνύει με κρυπτικό τρόπο τις απάνθρωπες συμπεριφορές των εξουσιαστών έναντι των εξουσιαζόμενων στη Μακρόνησο. Ο τόπος διαδραμάτισης των γεγονότων είναι γνωστός από εξώ – κειμενικές πηγές. Ο *Λοιμός* (1972) εκδίδεται κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών, περίοδο που έχει καταλυθεί κάθε ελευθερία του ατόμου από «πρωτοβουλίες» μίας ομάδας

στρατιωτικών. Ο Φραγκιάς χρησιμοποιεί ένα παράδειγμα της πρόσφατης βιωμένης ιστορικής πραγματικότητας, προκειμένου να υπερτονίσει τις ομοιότητες του παραλογισμού της εξουσίας ανάμεσα στο τότε και το τώρα (χρόνο έκδοσης του μυθιστορήματος). Επομένως, ο Φραγκιάς καταγγέλλει με κρυπτικό τρόπο τον παραλογισμό, που επέδειξε η εξουσία στο παρελθόν, αλλά και κατά τον χρόνο έκδοσης του μυθιστορήματος. Υπό αυτό το πρίσμα, ο *Λοιμός* (1972) συνιστά δείγμα πεζογραφικής γραφής, που αν και αναδύει με κρυπτικό τρόπο την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου, έχει έντονο καταγγελτικό χαρακτήρα ενάντια σε οποιαδήποτε μορφή καταπιεστικού εξουσιαστικού μηχανισμού. Η υιοθέτηση κρυπτικών τρόπων έκφρασης συνιστά μια επαναστατική πράξη του γράφοντος έναντι των επιβεβλημένων «σιωπών» της εξουσίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

«ΣΥΝΟΜΙΛΙΑ» ΤΗΣ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΗΣ ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΥ (1957 – 1974) ΜΕ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΕΡΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΚΑΝΟΝΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ. ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ «ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΜΝΗΜΗΣ» ΤΩΝ ΕΞΟΡΙΣΤΩΝ

1. Καθορισμός ερευνητικών ζητημάτων

Το παρόν κεφάλαιο αποτελεί το αποτέλεσμα της ερευνητικής μας ενασχόλησης με τη «συνομιλία» της πεζογραφίας της Μακρονήσου με τον αριστερό λογοτεχνικό κανόνα της αντίστοιχης περιόδου. Επιπροσθέτως, θα ασχοληθούμε με τους τρόπους αφηγηματικής αναπαράστασης της «κοινότητας μνήμης» των εξόριστων στα πεζογραφικά κείμενα. Διευκρινίζουμε ότι θα εξετάσουμε ερευνητικά κείμενα που γράφτηκαν από το 1957 έως το 1974 από συγγραφείς – φορείς ατομικής μνήμης.⁹⁹¹ Το παρόν κεφάλαιο αποτελείται από πέντε ενότητες. Στην πρώτη επιχειρούμε να παρουσιάσουμε περιληπτικά τα ερευνητικά ζητούμενα των υπόλοιπων ενότητων. Στη δεύτερη ενότητα, επιχειρούμε να αποσαφηνιστεί το πώς συγκροτείται ο αριστερός λογοτεχνικός κανόνας κατά τα έτη 1955 – 1967. Αξίζει να επισημανθεί ότι δεν ασχοληθήκαμε με τις «απαιτήσεις» της αριστεράς ως προς το περιεχόμενο της λογοτεχνίας κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών, καθώς, όπως θα διαπιστώσουμε, η δικτατορία επέδρασε, ώστε να αλλάξουν οι όροι της λογοτεχνικής παραγωγής. Στην τρίτη ενότητα, το επίκεντρο της προσοχής μας θα εστιαστεί στο αν οι συγγραφείς των πεζογραφικών κειμένων, που αναφέρονται στις εμπειρίες της Μακρονήσου, επηρεάζονται από τις αριστερές κομματικές «απαιτήσεις» ως προς το περιεχόμενο του λογοτεχνικού κειμένου. Τι σηματοδοτεί για τα ίδια τα πεζογραφικά κείμενα η υιοθέτηση ή μη, εκ μέρους των συγγραφέων τους, ανάλογων επιδράσεων; Με άλλα λόγια, θα θέσουμε το ερώτημα αν και με ποιον τρόπο οι πολιτικές αποφάσεις κι επιδιώξεις του κόμματος επηρέασαν τα αφηγηματικά «μονοπάτια» των συγγραφέων. Η μνήμη και η λήθη των τραυματικών εμπειριών καθορίζονται από τις συνθήκες που ζούμε στο παρόν, από τις κοινωνικές πιέσεις που δεχόμαστε, καθώς και από τα όρια που μας βάζει η κοινωνία αλλά και η κοινότητα στην οποία ζούμε.⁹⁹²

⁹⁹¹Θα ασχοληθούμε με τα ίδια κείμενα που ασχοληθήκαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο.

⁹⁹² Η Αποστολίδου υποστηρίζει ότι σε κάποιες περιπτώσεις: «Μέσω της λογοτεχνίας, η μνήμη προσαρμόζεται στις συμβάσεις (χρήσεις, στερεότυπα, αξίες) της κοινότητας, αλλά και του

Ακολουθεί η τέταρτη ενότητα, στην οποία επιδιώκουμε να εντοπίσουμε τους τρόπους αφηγηματικής αναπαράστασης της «κοινότητας μνήμης» των εξόριστων. Επιπλέον, θα ασχοληθούμε με το τι προσδίδουν στα κείμενα οι αντίστοιχοι τρόποι αφηγηματικής αναπαράστασης. Τέλος, ακολουθεί η πέμπτη ενότητα που παραθέτουμε τις ανακεφαλαιωτικές επισημάνσεις.

2. «Απαιτήσεις» της αριστεράς ως προς το περιεχόμενο των πεζογραφικών έργων

Προτού ξεκινήσουμε με τη διερεύνηση των ερευνητικών ζητημάτων του κεφαλαίου, θα αποσαφηνίσουμε το πώς συγκροτείται ο αριστερός λογοτεχνικός κανόνας από το 1955 έως το 1967. Σε γενικές γραμμές, τη δεκαετία του '60 παρατηρείται «σταδιακή εξοικείωση της ελληνικής αριστεράς αφενός μεν με σχήματα του αισθητικού μοντερνισμού, που αμφισβητούσαν το δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, αφετέρου δε με σχήματα του δυτικού μαρξισμού που αμφισβητούσαν τη σοβιετική ορθοδοξία».⁹⁹³

Η 6^η Ολομέλεια σηματοδοτεί αλλαγές στη λογοτεχνική παραγωγή, όπως εξάλλου και σε κάθε άλλη δραστηριότητα που επόπτευε το κόμμα. Στη μελέτη *Τραύμα και μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων* (2010), η Αποστολίδου σκιαγραφεί περιληπτικά τις «απαιτήσεις» της αριστεράς, ως προς το περιεχόμενο των παραγόμενων λογοτεχνικών έργων, έτσι όπως αυτές διαμορφώθηκαν στο πνεύμα της 6^{ης} Ολομέλειας. Τονίζοντας ότι οι σχετικές κομματικές «επιταγές» διακατέχονταν από «αντιφάσεις» και «ασάφειες»,⁹⁹⁴ η ερευνήτρια συμπεραίνει: «Αν και η Ολομέλεια φαινόταν να υποστηρίζει την αυτοκριτική και το σκεπτικισμό γύρω από τα λάθη της προηγούμενης ηγεσίας τα σχετικά με τον Εμφύλιο, δεν επέτρεπε στην ουσία να έρθουν στην επιφάνεια οι τραυματικές εμπειρίες των ανταρτών ή τα επίμονα ερωτηματικά γύρω από τις αιτίες της ήττας, με το αιτιολογικό ότι θα γίνονταν όπλο στα χέρια της κρατικής προπαγάνδας. Οι σκηνές βίας, επίσης, θα έπρεπε να αποφεύγονται, όπως και γενικά ο Εμφύλιος, για να μη θίξουν το αναγνωστικό κοινό στην Ελλάδα και υπονομεύσουν τη δημιουργία του πατριωτικού μετώπου. Για τους

αφηγηματικού είδους με το οποίο εκφράζεται». Βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη...*, ό. π., σ. 53.

⁹⁹³Οι απόψεις αντλούνται από άρθρο του Παπαθεοδώρου. Βλ. Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Διάνοηση και κομματική στράτευση. Ο Μάνος Σιμωνίδης στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα», περ. *Νέα Εστία*, τόμος Α, τεύχ. 1743, Μάρτιος 2002, σ. 367 – 386: 368.

⁹⁹⁴Βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη...*, ό. π., σ. 62.

ιδίους λόγους προκρινόταν η θεματολογία της Αντίστασης».⁹⁹⁵ Ευκόλως γίνεται αντιληπτό ότι η 6^η Ολομέλεια, μεταξύ άλλων, προτείνει στους συγγραφείς την ανάδειξη λογοτεχνικών θεμάτων, που καλλιεργούν ένα πνεύμα συμφιλίωσης των αντίθετων πολιτικών πλευρών του ελληνικού λαού ή την ανάδειξη θεμάτων που σχετίζονται με την Αντίσταση.

Το λογοτεχνικό περιεχόμενο, που προάγει το πνεύμα συμφιλίωσης των δύο αντιμαχόμενων πλευρών ή αντανακλά θεματικές επηρεασμένες από το κλίμα της αντίστασης, αποτελεί ζητούμενο της αριστεράς και κατά τη σύντομη, λόγω της βίαιης επιβολής του στρατιωτικού πραξικοπήματος, δεκαετίας του '60. Η Μαρία Νικολοπούλου, στη μελέτη «Ο "Τριακονταετής Πόλεμος:" Η πεζογραφία με θέμα τον Εμφύλιο και η διαχείριση της μνήμης στο πεδίο της αφήγησης (1946 – 1974)»,⁹⁹⁶ επισημαίνει ότι η έκδοση του διηγήματος «Ανυπεράσπιστοι» του Χατζή στην *Επιθεώρηση Τέχνης*, τη δεκαετία του '60, αποτελεί αδιαμφισβήτητη ένδειξη του συμφιλιωτικού πνεύματος που «έπρεπε» να διαπνέει την παραγόμενη λογοτεχνία. Σύμφωνα με την ερευνήτρια, το εν λόγω διήγημα αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αφήγησης, που καλλιεργεί το αίσθημα της συμφιλίωσης ανάμεσα στις δύο αντιμαχόμενες πλευρές. Ο λόγος έγκειται στο γεγονός ότι η αφήγηση δεν προβάλλει μόνο τα προσωπικά και παρελθόντα τραύματα της μίας πλευράς, αλλά αποτελεί ορόσημο για την αναγνώριση του τραύματος του Άλλου. Η υπόθεση του διηγήματος εκτυλίσσεται τον Απρίλιο του 1947 σε ένα βουνό της Ρούμελης. Η αφήγηση επικεντρώνεται στις στρατιωτικές δράσεις του κυβερνητικού στρατού και του ΔΣΕ. Οι καιρικές συνθήκες είναι ανυπόφορες λόγω της χιονόπτωσης και του τσουχτερού κρύου. Μία ομάδα του Δημοκρατικού στρατού, τα άτομα της οποίας κινδυνεύουν να θανατωθούν, βρίσκει καταφύγιο σε μία σκηνή κάποιας βουνοκορφής. Στην ίδια σκηνή καταφεύγουν και κάποια άτομα της ομάδας του κυβερνητικού στρατού. Ο λόγος έγκειται στο ότι οι συγκεκριμένοι πολεμιστές αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην επικοινωνία με τα υπόλοιπα άτομα της ομάδας τους, λόγω του ότι ο ασύρματος που χρησιμοποιούν παρουσιάζει προβλήματα. Τα άτομα των δύο εμπόλεμων ομάδων δεν αντιλαμβάνονται ότι ανήκουν σε διαφορετικές πολεμικές

⁹⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 64 – 65. Σε άλλο σημείο της μελέτης, η Αποστολίδου μας ενημερώνει σχετικά με το πώς οι αριστεροί συγγραφείς στην Ελλάδα, κατά το διάστημα της δεκαετίας του '50, είχαν πολύ μικρά περιθώρια να επεξεργαστούν αφηγηματικά το τραύμα του Εμφυλίου «διότι τα πρώτα χρόνια η λογοκρισία δεν επέτρεπε να κάνει κανείς λόγο για Εμφύλιο και μάλιστα από αριστερή οπτική γωνία. Άρα το τραύμα του Εμφυλίου το προσεγγίζουν είτε μέσα από την Κατοχή είτε μέσα από τις συνέπειές του στη ζωή των επιζήσαντων». Στο ίδιο, σ. 140.

⁹⁹⁶ Βλ. Μαρία Νικολοπούλου, «Ο "Τριακονταετής Πόλεμος:" η πεζογραφία...», ό. π., σ. 419 – 493.

παρατάξεις και περνούν όλο το βράδυ αγκαλιασμένοι, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τα αισθήματα φόβου που νιώθουν αλλά και το κρύο. Το πνεύμα συμφιλίωσης αναδύεται αφηγηματικά, διότι και οι δύο πλευρές παρουσιάζονται να διαπνέονται από αισθήματα τρόμου, να χάνουν τις ψυχικές και σωματικές τους δυνάμεις και να εμφανίζονται ανήμποροι.⁹⁹⁷

Οι επιδιώξεις της αριστεράς, ως προς το πνεύμα συμφιλίωσης που θα «έπρεπε» να διαπνέει τα παραγόμενα πεζογραφικά κείμενα, διαφαίνονται και από μία επιστολή του Νάσου Βαγενά «προς την κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ μέσον Κ. Ο. Τσεχοσλαβακίας». Στις 2 Αυγούστου του 1960, ο Βαγενάς αναφέρεται και σχολιάζει την έκδοση του μυθιστορήματος *Τα κρίνα δεν μυρίζουν* (1960) του Στρατή Παπαευστρατίου. Ο Βαγενάς υποστηρίζει πως το εν λόγω πεζογράφημα παρουσιάζει τους αγωνιστές του ΔΣΕ ως ηρωποιημένες μορφές, λόγω των πολεμικών κατορθωμάτων τους που αποδεικνύουν την ανδρεία, τη γενναιότητα και τον ηρωισμό τους. Εξαιτίας αυτού, ο Βαγενάς διατείνεται ότι το βιβλίο ενδείκνυται μόνο για τους αναγνώστες που είναι πολιτικοί πρόσφυγες κι όχι για το αναγνωστικό κοινό που βρίσκεται στην Ελλάδα. Ο Βαγενάς υποστηρίζει πως το συγκεκριμένο πεζογράφημα δεν αναδύει το πνεύμα συμφιλίωσης των δύο αντιμαχόμενων πλευρών, που «απαιτείται» στην Ελλάδα από τους αριστερούς συγγραφείς. Παραθέτουμε το αντίστοιχο απόσπασμα της επιστολής: «Αγ. Σύντροφοι, Σκοπός του παρόντος σημειώματός μου είναι να σας πω τη γνώμη μου σχετικά με το βιβλίο του εκδοτικού "Τα κρίνα δεν μυρίζουν" που έγραψε ο γνωστός μου Στρατής Παπαευστρατίου (Νικηφόρος) και που κυκλοφόρησε τελευταία σε μας. Και πρώτα – πρώτα θέλω να ρωτήσω αν αυτό το βιβλίο προωρίζεται και για την Ελλάδα ή μόνον για μας τους πολιτικούς πρόσφυγες του εξωτερικού; Αν προωρίζεται μόνον για μας στο εξωτερικό το βιβλίο κατά τη γνώμη μου είναι υπέροχο από άποψη αγωνιστικής αγωγής. Το διάβασαν οι νεολαίοι μας με πολύ ευχαρίστηση και ικανοποίηση για τη δράση του Δ.

⁹⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 419 – 493: 476 – 482. Η Αποστολίδου θεωρεί ότι το 1967 η έκδοση στην *Επιθεώρηση Τέχνης* του διηγήματος «Μη μόναν όψη» του Χάκκα επιβεβαιώνει ότι η αριστερά της περιόδου προωθούσε το πνεύμα συμφιλίωσης, που «έπρεπε» να διαπνέει τα πεζογραφικά έργα. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, το διήγημα εκδίδεται στο περιοδικό, επειδή αναφέρεται σε έναν «(μάλλον) αριστερό ήρωα», ο οποίος: «παρατηρεί τον διπλανό του σε ένα λεωφορείο – του φαίνεται γνωστός και μετά από ανακάλυψη στη μνήμη του κατορθώνει να θυμηθεί ότι ήταν ένας "εχθρός" στον Εμφύλιο, τον οποίο είχε διαταγή να πυροβολήσει πισώπλατα διότι είχε σκοτώσει "έναν δικό μας," φόνος που τελικά δεν έγινε διότι το όπλο έπαθε αφλογιστία. Τελικά οι δύο άντρες αναγνωρίζουν ο ένας τον άλλον, παραδέχονται αμοιβαία τις ενοχές και τους εφιάλτες που κουβαλούν και καταλήγουν: "Όσοι μπλεχτήκαμε τότε βράζουμε στο ίδιο καζάνι"». Βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Τραύμα και μνήμη...*, ό. π., σ. 145 – 146.

Σ. Ε. Ιδιαίτερη ευχαρίστηση και υπερηφάνεια προκαλεί στους μαχητές του Δ. Σ. Ε. Και προπαντός σ' αυτούς που έτυχε να ζήσουν όλες ή μερικές απ' τις σκηνές έστω, που δίνει ο συγγραφέας στο έργο του. Το διάβασα κι εγώ μονοκοπανιάς και συγχαίρω τον φίλο μου Νικηφόρο γι' αυτό. Αν όμως σύντροφοι το βιβλίο αυτό προωρίζεται και για την Ελλάδα δεν έχω την ίδια γνώμη σήμερα. Και ρωτώ κι εσάς: Δεν νομίζετε ότι είναι λίγο πρόωρα να κυκλοφορήσουμε τέτοια βιβλία στην Ελλάδα σήμερα; Την στιγμή που γίνεται τεράστια προσπάθεια να πετύχουμε γενικότερα πράγματα εκεί; Να πετύχουμε πατριωτικό μέτωπο, με τη συμφιλίωση και πάλι ενάντια στις βάσεις θανάτου;».⁹⁹⁸

Επιπροσθέτως, η αριστερά, στο σύντομο διάστημα της δεκαετίας του 1960, θεωρεί πρωταρχικό ζητούμενο την ανάδειξη στη δημόσια σφαίρα και τη λογοτεχνία του ρόλου του ΕΑΜ στην Εθνική Αντίσταση. Το εκτός νόμου ΚΚΕ αποφάσισε να δώσει έμφαση και να προβάλλει στη δημόσια σφαίρα θέματα της Αντίστασης, αποσκοπώντας να νομιμοποιήσει τη δράση του στην Κατοχή. Ως εκ τούτου, το 1962 εκδίδεται από το ΚΚΕ το περιοδικό *Εθνική Αντίσταση*. Ένα χρόνο αργότερα, το 1963, η εφημερίδα *Αυγή* θα προβεί στη δημοσιοποίηση σε συνέχειες του χρονικού της *Εθνικής Αντίστασης*, ενώ το 1964 θα κυκλοφορήσει το τετράτομο έργο *Στ' άρματα! Στ' άρματα! Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης*.⁹⁹⁹ Εκτός από τη δημόσια σφαίρα, η ανάδειξη της θεματολογίας της Αντίστασης «έπρεπε» να διαπνέει και τα λογοτεχνικά κείμενα. Κάτι ανάλογο πιθανότατα επιβεβαιώνεται από το ακόλουθο γεγονός: το 1962, η *Επιθεώρηση Τέχνης* προκηρύσσει διαγωνισμό αντιστασιακού διηγήματος με

⁹⁹⁸ Το απόσπασμα της επιστολής αντλείται από τη μελέτη των Ματθαίου και Πολέμη. Βλ. Άννα Ματθαίου – Πόπη Πολέμη, *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών 1947 – 1968. Από το βουνό στην υπερορία*, ΑΣΚΙ - Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 587 – 588.

⁹⁹⁹ Οι πληροφορίες αντλούνται από μελέτη των Αντωνίου και Μαραντζίδη. Βλ. Γ. Αντωνίου – Ν. Μαραντζίδη, «Το επίμονο παρελθόν», στο: Γ. Αντωνίου – Ν. Μαραντζίδη (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Εστία, Αθήνα 2008, σ. 11 – 52: 33.

την ονομασία Κορυσχάδες.¹⁰⁰⁰ Κίνηση, που αναμφισβήτητα συμβάλλει στην καλλιέργεια της ανάπτυξης της πεζογραφίας που να αναδύει ανάλογες θεματικές.¹⁰⁰¹

Τελειώνοντας την παρούσα ενότητα τείνουμε να καταλήξουμε στα εξής συμπεράσματα: το λογοτεχνικό περιεχόμενο, που προάγει το πνεύμα συμφιλίωσης των δύο αντιμαχόμενων πλευρών αποτελεί ζητούμενο της αριστεράς κατά τη σύντομη, λόγω της βίαιης επιβολής του στρατιωτικού πραξικοπήματος, δεκαετία του '60. Επιπροσθέτως, η αριστερά, στο ίδιο διάστημα, θεωρεί πρωταρχικό ζητούμενο την ανάδειξη στη δημόσια σφαίρα και τη λογοτεχνία του ρόλου του ΕΑΜ στην Εθνική Αντίσταση. Το εκτός νόμου ΚΚΕ αποφάσισε να δώσει έμφαση και να παρουσιάσει στη δημόσια σφαίρα θέματα της Αντίστασης, αποσκοπώντας να νομιμοποιήσει τη δράση του στην Κατοχή. Δεν ασχοληθήκαμε με τις «απαιτήσεις» της αριστεράς, ως προς το περιεχόμενο της λογοτεχνίας, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών, καθώς η δικτατορία επέδρασε, ώστε να αλλάξουν οι όροι της λογοτεχνικής παραγωγής. Η κοινή αντιδικτατορική δράση κάποιων πνευματικών ανθρώπων, συμπεριλαμβανομένων και αρκετών λογοτεχνών, συνετέλεσε στη μερική υπέρβαση των ιδεολογικών τους αντιπαραθέσεων. Η συμμετοχή συγγραφέων (λ. χ. Ρούφος – Ραυτόπουλος), που εντάσσονταν σε διαφορετικές ιδεολογικές παρατάξεις κατά την μεταπολεμική περίοδο, στην έκδοση του περιοδικού *18 Κείμενα* επιβεβαιώνει τον προηγούμενο ισχυρισμό μας.

3. «Συνομιλία» της πεζογραφίας της Μακρονήσου (1957– 1974) με τον αριστερό λογοτεχνικό κανόνα της αντίστοιχης περιόδου

Η υπό εξέταση πεζογραφία της Μακρονήσου εναρμονίζεται με το πνεύμα της 6^{ης} Ολομέλειας; Τι σηματοδοτεί για τα κείμενα η υιοθέτηση ή μη, εκ μέρους των συγγραφέων τους, ανάλογων θεματικών; Αναμφισβήτητα, οι προτροπές της 6^{ης} Ολομέλειας κατά το 20^ο συνέδριο, σχετικά με το περιεχόμενο των λογοτεχνικών

¹⁰⁰⁰Το αντίστοιχο άρθρο του περιοδικού αρχίζει ως εξής: «Η "Επιθεώρηση Τέχνης" τηρώντας την υπόσχεση που είχε δώσει στο τεύχος του περασμένου Δεκεμβρη, προκηρύσσει έπαθλο "Κορυσχάδες" για διήγημα εμπνευσμένο από την αντίσταση. Ο τίτλος του επάθλου αποτελεί εκδήλωση τιμής της Ε. Γ. και των πνευματικών ανθρώπων στην προσβλημένη μνήμη της αντίστασης με τη μετονομασία των Κορυσχάδων Ευρυτανίας σε Κυψέλη. Υπενθυμίζουμε ότι η μετονομασία αυτή έγινε πριν από λίγους μήνες με έμπνευση εκείνων που σκοπό τους έχουν να σβήσουν από τη μνήμη του ελληνικού λαού τα σύμβολα της μεγάλης Αντίστασης, έστω κι αν αυτά είναι πανάρχαια τοπωνύμια». Βλ. «Το βραβείο "Κορυσχάδες" προκήρυξη διαγωνισμού αντιστασιακού διηγήματος», περ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τόμος ΙΕ, τεύχ. 87 – 88, Μάρτιος – Απρίλιος 1962, σ. 506: 506.

¹⁰⁰¹ Η συγκεκριμένη πρωτοβουλία του περιοδικού αναπτύσσεται διεξοδικά στη μελέτη της Καραλή. Βλ. Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη. Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954 – 1967)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 215 – 219.

κειμένων, υιοθετήθηκαν από πληθώρα αριστερών συγγραφέων ανά την Ευρώπη. Η για Paloma Aguilar Fernandez έχει μελετήσει εκτενώς τη μνήμη και τη λήθη του ισπανικού εμφυλίου πολέμου στην ισπανική λογοτεχνία και τον κινηματογράφο. Σύμφωνα με τις πεποιθήσεις της ερευνήτριας, τα ισπανικά πεζογραφικά έργα, που εκδόθηκαν τη χρονιά που πραγματοποιήθηκε η 6^η Ολομέλεια, το 1956, αντικατοπτρίζουν σχεδόν στο σύνολό τους την ανάδυση του κλίματος συμφιλίωσης που πρότεινε η Ολομέλεια.¹⁰⁰² Θα υποστηρίξουμε ότι η υπό μελέτη πεζογραφία δεν εναρμονίζεται με τις κομματικές ντιρεκτίβες της εν λόγω Ολομέλειας. Οι λόγοι ενός ανάλογου ισχυρισμού είναι προφανείς και ευκόλως αντιληπτοί. Η θεματολογία των κειμένων του Κορνάρου, Λουντέμη, Νενεδάκη, Ραυτόπουλου και Φραγκιά δεν παραπέμπει στην Αντίσταση του ελληνικού έθνους κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.¹⁰⁰³ Αντιθέτως, το περιεχόμενο των πεζογραφημάτων αναδύει πτυχές του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου, είτε με ξεκάθαρο,¹⁰⁰⁴ είτε με σπερματικό,¹⁰⁰⁵ είτε με κρυπτικό τρόπο,¹⁰⁰⁶ και μάλιστα, αναφέρεται σε ξεκάθαρους θύτες και θύματα. Η δέσμευση όλων ανεξαιρέτως των υπό μελέτη λογοτεχνικών αφηγήσεων στην ανάδυση των εξουσιών, που συνετέλεσαν στη σωματική και ψυχική εξόντωση των κρατούμενων, προσδίδει στα κείμενα ένα έντονα συγκρουσιακό χαρακτήρα. Οι πεζογραφικές αφηγήσεις διαπνέονται από την «πολιτική της οδύνης». Σύμφωνα με τη Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, η «πολιτική της οδύνης» περιγράφει το τραυματικό παρελθόν αναγνωρίζοντας μόνο το «δικό μας» τραύμα κι όχι το τραύμα του Άλλου. Συνεπώς, η εν λόγω πολιτική της μνήμης καλλιεργεί την αντιπαράθεση και την πόλωση ανάμεσα σε δύο αντιμαχόμενες πλευρές και σε καμία περίπτωση δεν προάγει το πνεύμα της

¹⁰⁰² Η Paloma Aguilar Fernandez μας ενημερώνει ότι το PCE, δηλαδή το αντίστοιχο αριστερό κόμμα της Ισπανίας, «το 1956, στο συνέδριο του κόμματος, προτείνει την υιοθέτηση μιας "εθνικής συμφιλίωσης," κάτι που, σύμφωνα με τα ίδια του τα στελέχη, σήμαινε να εγκαταλείψουν κάθε σκέψη για εκδίκηση και κάθε αίσθημα μίσους». Η ερευνήτρια συνεχίζει επισημαίνοντας ότι: «Από τότε, πολλοί διανοούμενοι της αριστεράς, εντός και εκτός Ισπανίας, αρχίζουν να γυρίζουν ταινίες, να γράφουν ιστορικές μελέτες και μυθιστορήματα, εμπνεόμενοι από αυτήν τη γραμμή περί συμφιλίωσης, (...)». Βλ. Paloma Aguilar Fernandez, *Μνήμη και λήθη του ισπανικού εμφυλίου. Δημοκρατία, δικτατορία και διαχείριση του παρελθόντος*, μτφρ. Σ. Κκουριώτης – Κ. Παπαγεωργίου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, σ. 162.

¹⁰⁰³ Το περιεχόμενο των αντίστοιχων έργων έχει παρουσιαστεί εκτενώς στο αμέσως προηγούμενο κεφάλαιο της διατριβής.

¹⁰⁰⁴ Θυμίζουμε ότι τα έργα που αναφέρονται με σαφείς αναφορές στις συνθήκες ζωής της Μακρονήσου είναι τα ακόλουθα: *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957), «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» (1962) καθώς και τα τρία διηγήματα του Νενεδάκη, «Μαμούθ», «Το βασίλειο του Κοθρά» και «Οχτώβρης 1949».

¹⁰⁰⁵ Σπερματική αναπαράσταση της τραυματικής εμπειρίας της Μακρονήσου επιχειρείται στο διήγημα «Τι είδε το μάτι του ταύρου» του Ραυτόπουλου.

¹⁰⁰⁶ Κρυπτική αναπαράσταση της τραυματικής εμπειρίας της Μακρονήσου επιχειρείται στο μυθιστόρημα *Λοιμός* (1972) του Φραγκιά.

συμφιλίωσης.¹⁰⁰⁷ Υπό αυτή την οπτική, τα κείμενα δεν αναδύουν συμφιλιωτικές τάσεις των δύο αντιμαχόμενων πλευρών. Και αυτό διότι βασικό χαρακτηριστικό του περιεχομένου τους είναι η κατάδειξη της ενοχοποίησης του αντιπάλου. Οι αφηγήσεις αναδεικνύουν τα κακουργήματα της πλευράς των εξουσιαστών και τους αποδίδουν ευθύνες για τις απάνθρωπες συμπεριφορές, που υπέστησαν οι εξόριστοι στο νησί του μαρτυρίου.

Εν συνεχεία, θα εντοπίσουμε επιπρόσθετα αφηγηματικά στοιχεία τα οποία συνηγορούν υπέρ του ότι τα κείμενα δεν προάγουν πνεύμα συμφιλίωσης των δύο αντιμαχόμενων πλευρών. Ως τέτοιου είδους στοιχεία μπορούν να θεωρηθούν τα επιπλέον προβαλλόμενα αρνητικά χαρακτηριστικά ταυτότητας των εξουσιαστών του στρατοπέδου. Η ανίχνευση των τρόπων αναπαράστασης του τραύματος στα πεζογραφικά κείμενα της Μακρονήσου, που επιχειρήθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ανέδειξε την κειμενική «εικόνα» των εξουσιαστών ως απάνθρωπων βασανιστών και ανελήτων φονιάδων. Ανατρέχοντας κανείς στα υπό μελέτη πεζογραφήματα θα εντοπίσει επιπρόσθετα αρνητικά στοιχεία ταυτότητας των εξουσιαστών. Ας στρέψουμε την προσοχή μας στα εν λόγω αρνητικά χαρακτηριστικά.

Σε κάποιες, από τις υπό εξέταση λογοτεχνικές αφηγήσεις, οι κειμενικές *persones* των στρατοπεδικών αρχών παρουσιάζονται ως άνθρωποι που διαπνέονται από σοβαρά σύνδρομα κατωτερότητας. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του βασανιστή Χ. στο μυθιστόρημα *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957). Η αφήγηση μας αποκαλύπτει ότι ο συγκεκριμένος βασανιστής προσκόμισε σε έναν κρατούμενο μία φωτογραφία. Η φωτογραφία απεικόνιζε τη γυναίκα του εξόριστου σε *φέρετρο, φορτωμένο λουλούδια! Πάνω απ' το φέρετρο η Μάνα του να σκουπίζει με το 'να χέρι τα μάτια της και με τ' άλλο να πολεμάει το μωρό, (...)*.¹⁰⁰⁸ Ο αφηγητής επιδιώκει να αιτιολογήσει τη σαδιστική συμπεριφορά του εξουσιαστή του στρατοπέδου. Κατά τη γνώμη του υποκειμένου της αφήγησης, ο λόγος για τον οποίο το άτομο της στρατοπεδικής εξουσίας δεν αρκέστηκε μόνο στο να ενημερώσει τον κρατούμενο για την απώλεια της συζύγου του, αλλά του *διηγήθηκε με το νι και με σίγμα τις λεπτομέρειες, σα να τάνε φίλοι*,¹⁰⁰⁹ έγκειται στο αίσθημα κατωτερότητας που

¹⁰⁰⁷ Βλ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Μνήμες, τραύματα και μετά – μνήμη», στο: Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Κ. Μπάδα, Ρ. Μπούσχοτεν (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 131 – 147: 146 – 147.

¹⁰⁰⁸ Βλ. Θέμος Κορνάρης, *Στάχτες και φοίνικες...*, ό. π., σ. 206.

¹⁰⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 206.

τον κατακλύζει. Ο αφηγητής, μάλιστα, επισημαίνει πως ο βασανιστής X. διαπνέεται από ανάλογα συναισθήματα, ειδικά όταν έχει απέναντι του έναν μορφωμένο άνθρωπο. Συνεπώς, η αφήγηση μας πληροφορεί ότι ο εξόριστος ήτανε ένας νέος εικοσι πέντε χρονών, αδύναμος, ντελικάτος, καλομαθημένος, με σπουδές στο εξωτερικό, ένα σωρό όμορφα όνειρα στο κεφάλι του, κι έναν πλούτο από γνώσεις για τις πιο θαυμαστές στιγμές της ανθρώπινης δραστηριότητας.¹⁰¹⁰ Τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του έγκλειστου στη Μακρόνησο, και ιδίως το επίπεδο μόρφωσης του, φαίνεται να διαταράσσουν την ψυχική ισορροπία τους εξουσιαστή, να επιδρούν αρνητικά στον συναισθηματικό του κόσμο και να τον ωθούν προς την υιοθέτηση παράλογων και μικρόψυχων συμπεριφορών. Η αφηγηματική διαδικασία μας κατατοπίζει σχετικά: *τέτοιους τύπους, ο αλφαμίτης X., τους έβλεπε σαν προσωπικούς του εχθρούς. Ζήλευε τη μόρφωση θανάσιμα, όπου κι αν τη συναντούσε. Ήθελε όλη τη γνώση αποκλειστικά για δικό του λογαριασμό. Κι αν δεν ήταν αυτός που θα την καταχτούσε, διωγμός και θάνατος, σε κείνον που θα το κατόρθωνε.*¹⁰¹¹

Σε κάποιες από τις υπό εξέταση λογοτεχνικές αφηγήσεις, οι στρατοπεδικές αρχές της Μακρονήσου παρουσιάζονται ως άνθρωποι ιδιαίτερος χαμηλού μορφωτικού επιπέδου. Κάτι ανάλογο εκπηγάει από την ανάγνωση του μυθιστορήματος «Οδός αβύσσου αριθμός 0» (1962) του Λουντέμη. Στο δεύτερο κεφάλαιο, του πρώτου μέρους του μυθιστορήματος, ένας εξουσιαστής επιδιώκει να ενημερώσει έναν «συνάδελφο» του ως προς το περιεχόμενο των δηλώσεων μετανοίας. Η παράθεση, εκ μέρους του συγγραφέα, του διαλόγου των δύο ατόμων αποδεικνύει την έλλειψη μόρφωσης, με την έννοια των ακαδημαϊκών γνώσεων, που χαρακτηρίζει τους εξουσιαστές. Ο πρώτος εξουσιαστής, που τυγχάνει να είναι χωροφύλακας, ενημερώνει τον δεύτερο σχετικά με το περιεχόμενο των δηλώσεων μετανοίας, που «επιβάλλεται» να υπογράψουν οι κρατούμενοι. Σύμφωνα με τις απόψεις του χωροφύλακα, μέσω των συγκεκριμένων δηλώσεων, οι κρατούμενοι επιβεβαιώνουν ότι: *χωρίζουνε τα τσανάκια τους, κι ότι τους παριπλάνησε ο Μάξ.*¹⁰¹² Η συγκεκριμένη φράση αποδεικνύει την έλλειψη μόρφωσης, που χαρακτηρίζει το ομιλών υποκείμενο, εφόσον το ίδιο αδυνατεί να πει σωστά το όνομα του γερμανού φιλοσόφου Μάρξ. Καθώς ο διάλογος των δύο προσώπων συνεχίζεται, ενισχύεται αφηγηματικά το γεγονός της αμορφωσιάς τους. Οι δύο εξουσιαστές θεωρούν ότι ο «Μάξ» είναι ένας

¹⁰¹⁰ Στο ίδιο, σ. 207.

¹⁰¹¹ Στο ίδιο, σ. 207.

¹⁰¹² Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, «Οδός αβύσσου αριθμός 0», ό. π., σ. 33.

εν ζωή, εκπαιδευτής των κρατουμένων. Τα πρόσωπα, που διαλέγονται, μπερδεύουν και τον τόπο καταγωγής του «Μάξ». Ο διάλογος είναι αποκαλυπτικός. Ο χωροφύλακας ξεκινάει αναφέροντας ότι: *υπογράφουνε ότι χωρίζουνε τα τσανάκια τους, κι ότι τους περιπλάνησε ο Μάξ... - Τι είν' αυτός; - Δάσκαλός τους. – Εγγλέζος; - Όχι, ρούσσος. Όλα αυτά για να ξέρεις, είναι ρούσσικα.*¹⁰¹³

Το ιδιαίτερος χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των εξουσιαστών επιβεβαιώνεται και σε άλλο σημείο της αφήγησης του μυθιστορήματος του Λουντέμη. Στο έβδομο κεφάλαιο, του δεύτερου μέρους, ο αφηγητής αναφέρει στιγμές της Μακρονήσου κατά τις οποίες οι στρατοπεδικές αρχές επιδίδονταν σε «επιμορφωτικές» ομιλίες. Συγκεκριμένα, ο αφηγητής επισημαίνει ότι ο ένας βασικός ήρωας του μυθιστορήματος, ο Γιώργης, τυγχάνει να γνωρίζει από παλιά τον ομιλητή, που θα παρουσιάσει το θέμα «Η Εθνική Κολυμβήθρα». Ο Γιώργης φαίνεται αφηγηματικά να υποστηρίζει ότι γνωρίζει τον ομιλητή, διότι και οι δύο έμεναν στην ίδια γειτονιά. Ο Γιώργης διατείνεται ότι ο άνθρωπος, που θα μιλήσει στους κρατούμενους για την «πατριωτική αναμόρφωση» των εξόριστων στη Μακρόνησο, δεν έχει κανενός είδους μόρφωση και συνιστά έναν *άνεργο και σουλατσαδόρο που ζούσε απ' την σύνταξη της μητέρας του.*¹⁰¹⁴

Η «εικόνα» του αμόρφωτου εξουσιαστή της Μακρονήσου αναδύεται και στα διηγήματα του Ανδρέα Νενεδάκη. Συγκεκριμένα, στο διήγημα «Το βασίλειο του Κοθρά»,¹⁰¹⁵ ο αρχηγός Κοθράς παρουσιάζεται αφηγηματικά ως ένας άνθρωπος ιδιαίτερος χαμηλού μορφωτικού επιπέδου. Η πνευματική του ανεπάρκεια αναδύεται στην αφήγηση μέσω της χρήσης, εκ μέρους του συγγραφέα, ενός οξύμωρου σχήματος. Μολονότι ο Κοθράς εμφανίζεται ως άτομο που έχει τη μεγαλύτερη εξουσία στο στρατόπεδο της Μακρονήσου, ο ίδιος αδυνατεί να αντιληφθεί τη γλώσσα των εγγράφων, που φτάνουν στο νησί εξορίας. Συνεπώς, στην προτροπή του διοικητή να διαβάσει ένα έγγραφο (*- Πήρα ένα έγγραφο, είπε, διάβαστο.*),¹⁰¹⁶ η αντίδραση του Κοθρά φαίνεται να είναι η ακόλουθη: *Ο Κοθράς δεν κινήθηκε. Δεν καταλάβαινε ποτές τη γλώσσα των εγγράφων που τούδιναν και πολλές φορές ρωτούσε για καμιά λέξη που τούμενε στο μυαλό και την αναμασούσε όλη τη μέρα.*¹⁰¹⁷ Λόγω της μορφωτικής

¹⁰¹³ Στο ίδιο, σ. 33.

¹⁰¹⁴ Στο ίδιο, σ. 168.

¹⁰¹⁵ Βλ. Ανδρέας Νενεδάκης, *Οι μαργαρίτες...*, ό. π., σ. 19 – 41.

¹⁰¹⁶ Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 23.

¹⁰¹⁷ Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 23.

ανεπάρκειας του, ο Κοθράς όχι μόνο δεν μπορεί να κατανοήσει το περιεχόμενο των επίσημων εγγράφων, αλλά φαίνεται να περιφέρεται στο στρατόπεδο και να επαναλαμβάνει «ακαταλαβίστικες» για τον ίδιο λέξεις, που είχε αποστηθίσει κατά την ανάγνωση ενός εγγράφου. Λόγω της υιοθέτησης της εν λόγω συμπεριφοράς, ο Κοθράς καταλήγει να γίνει περίεργος ακόμη και στα άτομα των στρατοπεδικών αρχών.¹⁰¹⁸ Η έλλειψη μόρφωσης του Κοθρά ενισχύεται αφηγηματικά, αρκεί να συνυπολογίσουμε ότι ο ίδιος, ακόμη κι αν κάποιος κρατούμενος του εξηγήσει σε απλή γλώσσα το νόημα κάποιας λέξης, νομίζει ότι ο γνώστης της λέξης τον κοροϊδεύει κι αστεϊάζεται μαζί του. Επιπροσθέτως, ο Κοθράς φαίνεται να τονίζει λάθος τη λέξη, το περιεχόμενο της οποίας επιθυμεί να μάθει από τους έγκλειστους. Η αφήγηση του αποσπάσματος που ακολουθεί κρίνεται ενδεικτική: - *Τι είσαι, ρε, συ; Είσαι ο διανοούμενος; Είσαι, ρε, διανοούμενος; Τι θα πεί, ρε, ακριτομούθια; Ρώτησε μιά μέρα. – Δεν κρατείς ένα μυστικό. Κουτσομπολιό. – Της μάνας σου να τα πεις, ρε, αυτά. Στο διάολο, χαιβάνι. Δεν μπορούσε να χωνέψει πως μερικές λέξεις που φάνταζαν έτσι που ακούγονταν στην καθαρεύουσα μπορούσαν να εξηγηθούν με λέξεις φτηνές και νόμιζε πως τον κοροΐδευαν.*¹⁰¹⁹

Σε κάποιες από τις υπό εξέταση λογοτεχνικές αφηγήσεις, οι εξουσιαστές αναδεικνύονται ως άτομα ανίκανα να ερωτευτούν. Στο μυθιστόρημα του Λουντέμη, κάποιος διοικητής της Μακρονήσου, ονόματι Γκουντάς, απευθυνόμενος προς τον Γιώργη, έναν κρατούμενο, αναπτύσσει τις απόψεις του σχετικά με τις δύστροπες και κακότεροπες στο σύνολό τους γυναίκες. Ο Γκουντάς, μεμφόμενος το γυναικείο φύλο εν γένει, έχει αποφασίσει να πορεύεται με γυναίκες επί χρήμασι. Συμπεριφορά στην οποία εμπεριέχεται η συναισθηματική ανικανότητα του υποκειμένου να δημιουργεί ουσιαστικές σχέσεις με το αντίθετο φύλο. Το απόσπασμα αντλείται από το έκτο κεφάλαιο, του πρώτου μέρους, του μυθιστορήματος «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» (1962). Ο διοικητής Γκουντάς διατείνεται σχετικώς ότι: *η γυναίκα, γενικά, είν' ένα φρούτο πολύ στυφό και τζαναμπέτικο. Δε ξέρω. Εγώ συνήθισα να τη βγάζω με*

¹⁰¹⁸ Η αφήγηση είναι ενδεικτική: *Ο διοικητής του εξήγησε πως η διαταγή είχε ρθει με το ταχυδρομείο «υπερεπίγουσα και απόρρητος». Αυτή η κουβέντα ήταν και το κομπολόι του Κοθρά. Την έλεγε και την ξανάλεγε για ψύλλου πήδημα ώσπου μια μέρα άκουσε έναν αλφαμίτη να την επαναλαμβάνει κοροΐδευτικά. Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 23.*

¹⁰¹⁹ Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 23.

*αγοραστές. Και τη βγάζω πολύ καλά. Τη γυναίκα για να την έχεις του χεριού σου, και να σου κάνει όλα σου τα γούστα, πρέπει να την πλερώσεις. Αλλοιώς... μούτζωτα.*¹⁰²⁰

Οι εξουσιαστές του μαρτυρικού τόπου παρουσιάζονται, εκτός από τις ανθρωποκτόνες διαθέσεις τους, και με επιπρόσθετα αρνητικά στοιχεία ταυτότητας. Κάτι ανάλογο παρατηρείται και σε μυθιστορήματα που αποτυπώνουν με κρυπτικούς τρόπους έκφρασης την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου. Στον *Λοιμό* (1972) του Φραγκιά, ο συγγραφέας αφηγείται περιστατικά, που καθιστούν τους εξουσιαστές ιδιαιτέρως κυνικά άτομα. Ένα ανάλογο περιστατικό αναδύεται στο δέκατο μέρος του κειμένου. Ένας κουρέας κουρεύει έναν κρατούμενο που τυγχάνει να είναι μηχανικός. Κατά τη διάρκεια της προαναφερθείσας διαδικασίας, ο κουρέας κόβει τις φλέβες του με το ξυράφι, έχοντας πρώτα χάσει τα λογικά του.¹⁰²¹ Η στάση του εξουσιαστή, που έχει συνοδεύσει τον μηχανικό για κούρεμα, αντικατοπτρίζει την παντελή έλλειψη συναισθηματικής ευαισθησίας και την πλήρη περιφρόνηση και αδιαφορία προς τους κοινά αποδεκτούς κανόνες ηθικής. Στη θέαση του γεγονότος, ο εξουσιαστής επιμένει πως ο μηχανικός πρέπει να κουρευτεί πάση θυσία. Το απόσπασμα κρίνεται ενδεικτικό: *Από την καρέκλα του κουρέα σηκώθηκε άσπρος σαν χαρτί ο μηχανικός που εργάζεται στα συνεργεία. Παρά λίγο να είχε σφαχτεί από το τρελό ξυράφι του κουρέα που έφερνε κύκλους θανάτου. (...) Ένα όργανο, που καθώς φάνηκε τον συνώδευε (sic) χωρίς να το δείχνει, του είπε κοφτά: «Εσύ πρέπει να ξυριστείς οπωσδήποτε...» «Τι τρέχει;» «Είναι διαταγή...».*¹⁰²²

Σε άλλο σημείο του προαναφερθέντος μυθιστορήματος παρουσιάζονται οι ιδιαιτέρως ανήθικες πτυχές της προσωπικότητας των βασανιστών. Στο δέκατο πέμπτο μέρος, ένας βασανιστής επισκέπτεται έναν βαριά ξυλοκοπημένο κρατούμενο, που είχε επιδείξει υπερβολική αντοχή στις σωματικές κακουχίες των εξουσιαστών. Ο βασανιστής έχει στήσει ολόκληρη σκευωρία εναντίον του κρατούμενου και ισχυρίζεται ότι ο χτυπημένος αντέχει τα βασανιστήρια, λόγω του ότι είναι συνεργάτης των εξουσιαστικών αρχών. Το απόσπασμα κρίνεται ενδεικτικό: *Ύστερα από μερικές μέρες, ο φαρμακερός άνθρωπος με το μουστάκι πήγε να δει τι απόγινε ο σακατεμένος. (...) Γλύστρησε (sic) αθόρυβα στον οικογενειακό τάφο. (...) «Θα φύγω. Ήρθα μόνο να*

¹⁰²⁰Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, «Οδός αβύσσου αριθμός 0», ό. π., σ. 68.

¹⁰²¹Ο κουρέας φαίνεται αφηγηματικά να συμπεριφέρεται αναλόγως: «Τι ωραία, τι καλά, όλα είναι ανθηρά!...», φώναζε καθώς χάραζε με το ξυράφι τα χέρια του. Βλ. Αντρέας Φραγκιάς, *Λοιμός*, ό. π., σ. 163.

¹⁰²²Στο ίδιο, σ. 164.

σου πώ ότι πολλοί λένε ότι καμώνεσαι τον χτυπημένο, ότι είσαι ένα κρυφό όργανο, ένας σπάνιος οργανισμός, που, ίσως από κάποια αναπηρία, δεν αισθάνεσαι. Είσαι αλήθεια ένα όργανο;» Ο χτυπημένος πετάχτηκε και φώναξε: «Μη λες βλακείες, δεν πιάνουν αυτά σε μένα. Μου σπάσατε τρία πλευρά.» «Αυτό λέω κι' εγώ. Ξέρεις όμως τι μου απάντησαν; Το πραγματικό όργανο δε φανερώνεται ποτέ».¹⁰²³ Οι εξουσιαστές παρουσιάζονται και σε άλλο σημείο του μυθιστορήματος με αρνητικά στοιχεία ταυτότητας. Τα άτομα των στρατοπεδικών αρχών χαρακτηρίζονται από πνευματική δυσκαμψία. Κάτι ανάλογο επιβεβαιώνεται στο πέμπτο μέρος του μυθιστορήματος. Κάποιος κρατούμενος επιχειρεί να διακοσμήσει το μέρος όπου διαμένει κατά τη διάρκεια της κράτησής του. Συνεπώς, ο κρατούμενος *μάζεψε λευκά στρογγυλά βότσαλα, γυαλιστερά κοχύλια, πολύχρωμες πέτρες και στόλισε με περισσή επιμέλεια την κατοικία του*.¹⁰²⁴ Ένας, εκ των εξουσιαστών, τον διατάζει να χαλάσει τη διακόσμηση που έφτιαξε μόνος του. Σύμφωνα με τις απόψεις του συγκεκριμένου εξουσιαστή, όλα τα σημεία του τόπου, στα οποία οι κρατούμενοι διαμένουν, θα πρέπει να έχουν όμοια χαρακτηριστικά. Αντίληψη που αντικατοπτρίζει πλήρως τη διάθεση των αρχών να εξαλείψουν οποιοδήποτε ίχνος δημιουργικότητας των «αντιπάλων». Η αφήγηση κρίνεται ενδεικτική: *Ο ένοικος καθόταν μέσα και άκουγε τα σχόλια. Ένας επόπτης τον διέταξε να το χαλάσει. «Δείχνει έπαρση, σπάει την ομοιομορφία.» Ο κατασκευαστής απάντησε ότι θέλησε να ομορφύνει (sic) το χώρο του. «Είναι ένα ατομικό έργο λεπτού γούστου, καλλιέργειας και πολιτισμού. Δεν ενοχλεί κανέναν.» Ο επόπτης είπε σκεπτικός ότι είναι πολύ ωραίο, αλλά μοιάζει περισσότερο με μνήμα κι' αυτό ενοχλεί*.¹⁰²⁵

Παρενθετικά, αξίζει να αναφερθεί ότι σε κάποια πεζογραφήματα ως θύτες των απάνθρωπων συνθηκών, που οι έγκλειστοι της Μακρονήσου βίωσαν, δεν εμφανίζονται μόνο τα άτομα των στρατοπεδικών αρχών. Πιο συγκεκριμένα, ο αφηγητής του μυθιστορήματος του Κορνάρου αποδίδει ευθύνες κι ενοχοποιεί μία σειρά κοινωνικών και πολιτικών θεσμών. Υπό αυτή την έννοια, τα κείμενα όχι μόνο δεν προάγουν τη συμφιλίωση των αντιμαχόμενων παρατάξεων, αλλά μεγιστοποιούν τον έντονο συγκρουσιακό τους χαρακτήρα. Ο λόγος έγκειται στο ότι για το εγχείρημα της Μακρονήσου ενοχοποιούνται και θεσμοί, που θα έπρεπε να συνεισφέρουν στην εξέλιξη της ανθρωπότητας μόνο με θετικό τρόπο. Ο αφηγητής του μυθιστορήματος αναφέρει ενδεικτικά: *Η Επιστήμη βοήθησε, η Τέχνη βοήθησε, η Εκκλησία βοήθησε,*

¹⁰²³ Στο ίδιο, σ. 232, 234.

¹⁰²⁴ Στο ίδιο, σ. 76.

¹⁰²⁵ Στο ίδιο, σ. 76 – 77.

(...).¹⁰²⁶ Το υποκείμενο της αφήγησης θα καταλήξει στο εξής συμπέρασμα: *Ψευδοσυνθηθειούλες ασήμαντες είναι μονάχα εκείνο που λέμε πολιτισμός. Συμβάσεις είναι που σε μία πολύ πιο βίαιη σύγκρουση, όλα καταλύονται, όλα τινάζονται στον αέρα, και μέσ' από την τόσο εξιδανικευμένη ανθρώπινη ύπαρξη ξεμυτίζει πάλι το θηριό, το χτήνος, για να χλευάσει κάθε επίτευγμα, κάθε αυταπάτη, κάθε έννοια ημερότητας.*¹⁰²⁷

Ανακεφαλαιώνοντας, τείνουμε να καταλήξουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα: τα υπό μελέτη πεζογραφήματα δεν προάγουν κανενός είδους πνεύμα συμφιλίωσης μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων παρατάξεων, όπως συνέβη σε αρκετά έργα που γράφτηκαν στην Ισπανία την ίδια χρονική περίοδο και αφορούσαν πτυχές του ισπανικού Εμφυλίου πολέμου. Η θεματολογία των κειμένων του Κορνάρου, Λουντέμη, Νενεδάκη, Ραυτόπουλου και Φραγκιά δεν παραπέμπει στην Αντίσταση του ελληνικού έθνους, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, αλλά σε πτυχές του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου. Η ζωή στο πρώτο μεταπολεμικό στρατόπεδο συγκέντρωσης του δυτικού κόσμου αποτυπώνεται αφηγηματικά είτε με ξεκάθαρο,¹⁰²⁸ είτε με σπερματικό,¹⁰²⁹ είτε με κρυπτικό τρόπο.¹⁰³⁰ Και μάλιστα, όλα ανεξαιρέτως τα κείμενα καταδεικνύουν θύτες και θύματα. Η δέσμευση των αφηγήσεων στην ανάδυση των εξουσιών, που συνετέλεσαν στη σωματική και ψυχική εξόντωση των κρατούμενων, προσδίδει στα κείμενα ένα έντονα συγκρουσιακό χαρακτήρα. Οι πεζογραφικές αφηγήσεις διαπνέονται από την «πολιτική της οδύνης». Συνεπώς, περιγράφεται το τραυματικό παρελθόν αναγνωρίζοντας μόνο το «δικό μας» τραύμα κι όχι το τραύμα του Άλλου. Η εν λόγω πολιτική της μνήμης καλλιεργεί την αντιπαράθεση και την πόλωση ανάμεσα σε δύο αντιμαχόμενες πλευρές και σε καμία περίπτωση δεν προάγει το πνεύμα της συμφιλίωσης. Εν συνεχεία, εντοπίσαμε επιπρόσθετα αφηγηματικά στοιχεία, τα οποία συνηγορούν υπέρ του ότι τα κείμενα δεν προάγουν πνεύμα συμφιλίωσης των δύο αντιμαχόμενων πλευρών. Ως τέτοιου είδους στοιχεία μπορούν να θεωρηθούν τα επιπλέον προβαλλόμενα αρνητικά χαρακτηριστικά ταυτότητας των εξουσιαστών του στρατοπέδου. Εν κατακλείδι, οι

¹⁰²⁶ Βλ. Θέμος Κορνάρου, *Στάχτες και φοίνικες...*, ό. π., σ. 124.

¹⁰²⁷ Στο ίδιο, σ. 124 – 125.

¹⁰²⁸ Θυμίζουμε ότι τα έργα που αναφέρονται με σαφείς αναφορές στις συνθήκες ζωής της Μακρονήσου είναι τα ακόλουθα: *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957), «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» (1962) καθώς και τα τρία διηγήματα του Νενεδάκη, «Μαμούθ», «Το βασίλειο του Κοθρά» και «Οχτώβρης 1949».

¹⁰²⁹ Σπερματική αναπαράσταση της τραυματικής εμπειρίας της Μακρονήσου επιχειρείται στο διήγημα «Τι είδε το μάτι του ταύρου» του Ραυτόπουλου.

¹⁰³⁰ Κρυπτική αναπαράσταση της τραυματικής εμπειρίας της Μακρονήσου επιχειρείται στο μυθιστόρημα *Λοιμός* (1972) του Φραγκιά.

συγγραφείς αδιαφορούν να αντικατοπτρίσουν αφηγηματικά τις αριστερές «απαιτήσεις» της περιόδου ως προς το περιεχόμενο των παραγόμενων λογοτεχνικών έργων. Υπό αυτό το πρίσμα, η υπό μελέτη πεζογραφία της Μακρονήσου αρθρώνει έναν υποβόσκων λόγο αδιαφορίας και αντίρρησης στις κομματικές υποδείξεις της περιόδου.

4. Αναπαράσταση της «κοινότητας μνήμης» των κρατούμενων

Λόγω του ότι τα υπό εξέταση κείμενα αναδεικνύουν τις σωματικές και ψυχικές κακουχίες που η ομάδα των εξουσιαστών της Μακρονήσου επιφέρει στους εξόριστους, οι πεζογραφικές αφηγήσεις προκρίνουν την κατασκευή μίας θυματικής ταυτότητας των έγκλειστων στο στρατόπεδο. Στη συγκεκριμένη ενότητα, θα μας απασχολήσουν τα εξής ερευνητικά ζητούμενα: με ποια επιπρόσθετα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ταυτότητας παρουσιάζουν τη συλλογικότητα των εξόριστων οι συγγραφείς; Τι σηματοδοτούν για τα υπό εξέταση πεζογραφικά κείμενα της Μακρονήσου οι τρόποι προβολής των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της ομάδας των εξόριστων;

Ας ξεκινήσουμε εστιάζοντας την προσοχή μας στο πρώτο ερευνητικό ζητούμενο. Με ποια επιπρόσθετα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ταυτότητας παρουσιάζουν τη συλλογικότητα των εξόριστων οι συγγραφείς; Αξιοσημείωτο κρίνεται το γεγονός ότι στα υπό εξέταση πεζογραφικά κείμενα, που γράφουν συγγραφείς – φορείς ατομικής μνήμης, δεν παρατηρείται η πρόθεση των συγγραφικών υποκειμένων να παρουσιάσουν τη συλλογικότητα των κρατούμενων να διαπνέεται από ιδιαιτέρως θετικά χαρακτηριστικά. Με άλλα λόγια, οι συγγραφείς δεν προβάλλουν ότι οι σχέσεις των εξόριστων χαρακτηρίζονται από συναισθήματα συντροφικότητας, αλληλεγγύης κι ενδιαφέροντος του ενός κρατούμενου προς τον άλλο.¹⁰³¹ Επιπροσθέτως, οι συγγραφείς δεν παρουσιάζουν την ομάδα των

¹⁰³¹ Σε κάποια σημεία των λογοτεχνικών αφηγήσεων εμφανίζονται, έστω και σπερματικά, αντίστοιχες θεματικές. Ωστόσο, δε θεωρούμε ότι αποτελεί πρωταρχικό ζητούμενο των συγγραφέων να «πέισουν» τους αναγνώστες ότι η συλλογικότητα των κρατούμενων χαρακτηρίζεται από ουσιαστική αγάπη κι ενδιαφέρον του ενός προς τον άλλο. Στο μυθιστόρημα του Κορνάρου, ο εξόριστος – δάσκαλός θα προσπαθήσει να ταΐσει έναν άλλο εξόριστο, που έχει χάσει τα λογικά του. Ο παράφρων εξόριστος οδηγήθηκε στο να μην μπορεί να φάει, λόγω του ότι οι εξουσιαστές της Μακρονήσου του βάζανε ναρκωτικά στο φαγητό. Ως αποτέλεσμα αυτού ήταν πολύ δύσκολη δουλειά να τον πείσεις να βάλει κάτι στο στόμα του. Ο παράφρων ήταν από το Αφγανιστάν. Ο εξόριστος – δάσκαλος, προκειμένου να του δώσει να φάει, προσποιήθηκε ότι ήταν κι ο ίδιος από το Αφγανιστάν και τον έλεγε Αμπντουλά. Ο «Αμπντουλά» είπε πως δούλευε στα κτήματα του παράφωνα και η μάνα του του έστειλε ψωμί από σιτάρι και χουρμάδες. Τα αποτελέσματα της στρατηγικής του δασκάλου ήταν τα ακόλουθα: Ο

κρατούμενων να διαπνέεται από διάθεση επίδειξης αγωνιστικού πνεύματος ή αισιοδοξίας ως προς την τελική έκβαση του αγώνα.

Θα υποστηρίξουμε ότι οι συγγραφείς παρουσιάζουν «απομυθοποιημένες» όψεις της «κοινότητας μνήμης» των κρατούμενων στη Μακρόνησο. Στο μυθιστόρημα *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957), ο Κορνάρος παρουσιάζει τους εξόριστους να κυριαρχούνται από ιδιοτέλεια και να ενδιαφέρονται για το ατομικό τους «συμφέρον». Ενδεικτική κρίνεται η σκηνή που περιγράφεται στο πέμπτο κεφάλαιο του μυθιστορήματος. Ο αφηγητής πληροφορεί τους αναγνώστες ότι οι κρατούμενοι ανεβοκατέβαιναν για ολόκληρα εικοσιτετράωρα στο βουνό κουβαλώντας τενεκέδες γεμάτους με θαλασσινό νερό. Κατά την πραγματοποίηση της συγκεκριμένης καταναγκαστικής εργασίας, ένας εξόριστος χάνει τα λογικά του κι οδηγείται σε ακραίες συμπεριφορές, όπως να αρχίζει το γαύγισμα θεωρώντας ότι είναι σκύλος. Στη θέαση αυτού του γεγονότος οι υπόλοιποι εξόριστοι, που υποβάλλονταν στην ίδια δοκιμασία, νιώθουν μια ευχαρίστηση κι ανακούφιση λόγω του ότι οι βασανιστές αρχίζουν να ασχολούνται αποκλειστικά με τον κρατούμενο που γαυγίζει. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι υπόλοιποι βασανιζόμενοι να σταματήσουν την αγγαρεία και να εξασφαλίσουν μερικές στιγμές χαλάρωσης και ξεκούρασης.¹⁰³² Σε κάποιες περιπτώσεις, σύμφωνα με την αφηγηματική διαδικασία, οι σχέσεις των εξόριστων χαρακτηρίζονται από αισθήματα καχυποψίας του ενός προς τον άλλο. Ο κάθε κρατούμενος ζει με τον φόβο ότι ένας άλλος κρατούμενος μπορεί να δώσει πληροφορίες στις στρατοπεδικές αρχές, προκειμένου ο τελευταίος να εξασφαλίσει

άρρωστος γελούσε χαρούμενος, έτρωγε ξέγνοιαστα τις ελιές για χουρμάδες, και με λιμασμένη διάθεση το ψωμί του Αφγανιστάν. Με την ίδια λαίμαργη χαρά άκουγε την κάθε λέξη από το στόμα του Αμπντουλά. Κάθε τόσο τον χτυπούσε στην πλάτη ενθουσιασμένος, ή του φιλούσε το χέρι για... χατήρι της Μάνας του. Βλ. Θέμος Κορνάρος, *Στάχτες και φοίνικες...*, ό. π., σ. 170. Και στο πολυσέλιδο μυθιστόρημα του Λουντέμη, *«Οδός αβύσσου αριθμός 0»* (1962), εντοπίζεται μία αφηγούμενη σκηνή, που αντικατοπτρίζει την συντροφικότητα και την αγάπη που επιδεικνύει ο ένας εξόριστος προς τον άλλο κατά τη διάρκεια της κράτησής τους στη Μακρόνησο. Στο πέμπτο κεφάλαιο, του πρώτου μέρους του πεζογραφήματος, κι ενώ οι δύο εξόριστοι δεινοπαθούν από τις ανελέητες, υιοθετούμενες πρακτικές των βασανιστών, ο Παναγής διαμηνύει στον Γιώργη ότι δεν θέλει να τον χάσει ποτέ από τη ζωή του. Τα λόγια του Παναγί είναι χαρακτηριστικά: - *Σκέφτομαι Γιώργη να μη χωρίσουμε πια ποτές. Να κάνουμε το ίδιο τσαρδί κι' οι δυό με τις γυναίκες μας και τις γρηούλες, και να ζήσουμε σα μια αχώριστη φαμίλια. Στο σπίτι μας θα βράζει ένα τσουκάλι, ένα τραπέζι θα στρώνεται, (...).* Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, *«Οδός αβύσσου αριθμός 0»*, ό. π., σ. 64. Αλλά κι ένας άλλος εξόριστος, ενώ οι βασανιστές τον βασανίζανε, βρήκε την ευκαιρία να πάει να γεμίσει με νερό τρία παγούρια και να τα μεταφέρει στους συγκρατούμενους του. Ο χτυπημένος εξόριστος φτάνει, κλέβει το νερό τους, και καφέ (!), αποφασίζει να μη λιγοθυμήσει μέσα εκεί. *Το μπόρεσε. Δε βάσταξε όμως και λιποθύμησε λίγο πιο πέρα. Εκεί που τον βρήκαμε. Και τίποτ' άλλο!...* Βλ. Θέμος Κορνάρος, *Στάχτες και φοίνικες...*, ό. π., σ. 160.

¹⁰³² Ο αφηγητής αναφέρει χαρακτηριστικά: *Μιά – δυό βαθιές ανάσες αν μπορέσεις να πάρεις, απάνω στον κάθε παιδεμό, έχεις σωθεί. Το καινούργιο παιχνίδι απορόφησε τόσο τους αλφαμίτες, που πέρασε τέταρτο σχεδόν της ώρας χωρίς να θυμηθούνε τους υπόλοιπους που στεκόμασταν ολόγυρα. Οι αλφαμίτες γυμνάζουνε το «σκυλί», κάνουνε όνειρα (...).* Στο ίδιο, σ. 116.

τροφή και νερό. Τα λόγια του ενός κρατούμενου προς τον άλλο είναι ενδεικτικά: *-«Τι γυρεύεις μαζί μας ρε; Δε χόρτασες με τα όσα μας έχεις κάνει;» -«Έτσι φεύγεις, ρεμάλι, μόλις μας πάρουνε το πρωί, και πας εκεί, σε ταΐζουνε, πίνεις, κοιμάσαι, και δίνεις το ραπόρτο σου, κερατά! Για να ξαναγυρίσεις εδώ, να κάνεις τον ψόφιο κοριό, τον ετοιμοθάνατο, να παίρνεις πλάκες από μας τους μπούφους που σε πιστέψαμε!...».*¹⁰³³

Κάποιες φορές, μάλιστα, ο ένας κρατούμενος εκνευρίζεται με τις συνήθειες και τις συμπεριφορές που επιδεικνύει ο άλλος.¹⁰³⁴ Στο ίδιο μυθιστόρημα, μάλιστα, αναφέρονται περιπτώσεις εξόριστων, που «λυγίζουν» σε ψυχικό επίπεδο και γίνονται βασανιστές. Μία τέτοια περίπτωση είναι αυτή του Σταμάτη. Ο Σταμάτης θα προσπαθήσει να πείσει τον αφηγητή να πράξει αναλόγως και να γίνει βασανιστής.¹⁰³⁵ Επιπροσθέτως, ο Σταμάτης φαίνεται αφηγηματικά να χτυπάει έναν ηλικιωμένο άνθρωπο, που ο ίδιος ήξερε από μικρό παιδί. Οι υπόλοιποι βασανιστές του στρατοπέδου παρακολουθούν το διαδραματιζόμενο περιστατικό. Στόχος τους είναι να πεισθούν για την ουσιαστική συνειδησιακή μεταστροφή του Σταμάτη.¹⁰³⁶

Και στα διηγήματα του Νενεδάκη, ο συγγραφέας παρουσιάζει τη συλλογικότητα των κρατούμενων με «απομυθοποιημένα» χαρακτηριστικά. Και στα τρία υπό εξέταση διηγήματα αναδεικνύεται το γεγονός της ύπαρξης δηλωσιών στη Μακρόνησο. Πολλά από τα έγκλειστα υποκείμενα δεν μπόρεσαν να υπομείνουν τα ακραία σωματικά και ψυχικά βασανιστήρια του τόπου εγκλεισμού και οδηγήθηκαν στην υπογραφή δήλωσης μετανοίας. Κάτι ανάλογο επιβεβαιώνεται απερίφραστα στην

¹⁰³³ Στο ίδιο, σ. 158 – 159.

¹⁰³⁴ Ο Μανώλης αναφέρει τις απόψεις του Πεπονά στον αφηγητή: *-«Μ' εκνευρίζει ο μασκαράς σαν ψιλή βροχή. Όλο βοηθάει. Ό, τι κι αν κάνει, για να βοηθήσει το κάνει. Έρχεται, χώνει τη μούρη του στις υποθέσεις σου, στις σκέψεις σου, στα τζιέρια σου, και μουτσουνίζει σα γουρούνι... (...) Ε, ας στο διάολο, κι αν υπάρχει ακόμη τόπος, να καθαρίσει το κίνημα από τέτοιους, πλιατσικολόγους που κάθονται μόνο γιατί δεν έχουνε που αλλού να πάνε... Γάγγραινα γαμώ το σταυρό του!...».* Στο ίδιο, σ. 157 – 158.

¹⁰³⁵ Στο τέταρτο κεφάλαιο του μυθιστορήματος, ο Σταμάτης αναφέρει στον αφηγητή τα ακόλουθα: *- «Για το καλό σου προσπαθώ, Πέτρο! Κατάλαβέ το. Θέλω να με πιστέψεις. Κι εγώ τα ίδια πέρασα και ξέρω πως, στο τέλος, και συ θα τη βρεις την αλήθεια. Τελείωσε, καϋμένε, να καθίσουμε πάλι να τα λέμε σαν άνθρωποι!... Δεν είν' αυτή ζωή για μας. Είναι για τους μπούφους και για τους φονιάδες!...».* Στο ίδιο, σ. 95.

¹⁰³⁶ Ο Σταμάτης απειλεί τον ηλικιωμένο εξόριστο ότι θα τον κλείσει μέσα σε ένα τσουβάλι με μία γάτα, με σκοπό η γάτα να του προκαλέσει σωματικές βλάβες. Οι υπόλοιποι βασανιστές προσπαθούν να διαπιστώσουν την ουσιαστική συνειδησιακή μεταστροφή του Σταμάτη. Ο Σταμάτης, απευθυνόμενος στον ηλικιωμένο, αναφέρει: *-«Μιά παρδαλή γατούλα σου 'φερα! Εσύ τις αγαπάς τις γάτες. Θα περάσετε καλά μέσα δω!...»* Και δείχνει το τσουβάλι στο γέροντα. Ο αφηγητής εστιάζει στον τρόπο αντίδρασης του Σταμάτη και των υπόλοιπων βασανιστών, βλέποντας τον Σταμάτη να εκτελεί να νέα του καθήκοντα. Ο Σταμάτης κοιτάζει σαν τρελός, σαν πανικόβλητος, τότε τον ένα, τότε τον άλλο μας, κι επαναλαμβάνει τα ίδια. Κάθε τόσο η ματιά του πέφτει και πίσω από τα κεφάλια μας και μοιάζει παιδιού που δίδει τις πρώτες του εξετάσεις, και από την αγωνία του κοιτάζει το δάσκαλό του όλην ώρα, σα να ρωτά για να πάρει κουράγιο: *«Καλά τα λέω;»* Γυρνά κατά πίσω. Ένας άλλος αλφαμίτης στέκεται βλοσυρός, πρόσωπο πετραμένο, και κοιτάζει κι αυτός με μίσος το Σταμάτη! *Κατάλαβα. «Δεν τα λέει καλά. Δεν πάε ικαλά. Δεν έχει ύφος βασανιστή τρομερού ο μαθητής...».* Στο ίδιο, σ. 149 – 150.

αφήγηση του διηγήματος «Οχτώβρης 1949». Ο αφηγητής μας ενημερώνει ότι οι στρατοπεδικές αρχές είχαν συγκεντρώσει πολλούς εξόριστους στην πλατεία του Β.Ε.Τ.Ο. και προσπαθούσαν να τους πείσουν να υπογράψουν δήλωση μετανοίας.¹⁰³⁷ Ο αφηγητής επισημαίνει ότι κάποιοι υπέγραφαν δηλώσεις και τονίζει ότι μετά την υπογραφή τους οι δηλώσεις έδιναν ομιλίες, προκειμένου να «υποστηρίξουν» την «οικειοθελή» ιδεολογική τους μεταστροφή: *Τα μεγάφωνα είταν κουρντισμένα. Οι ομιλίες των «μετανοούντων» ακλουθούσαν (sic) η μία την άλλη (...).*¹⁰³⁸ Και σε άλλο σημείο της αφήγησης του διηγήματος υπονοείται η ύπαρξη δηλωσιών στη Μακρόνησο. Ο συγγραφέας παραθέτει τις επιδοκμασίες και τις επευφημίες των στρατοπεδικών αρχών προς έναν εξόριστο, που «μετανόησε» κι ενστερνίστηκε πλήρως τα «εθνικά ιδεώδη» που διδάχτηκε. Παραθέτουμε το αντίστοιχο απόσπασμα: *-Ζήτω του Αριστείδη, που απετίναξε τον ζυγό. -Ζήτωωω! -Ζήτω του Αριστείδη που ανένηψε. -Ζήτωωωω! -Ζήτω του Αριστείδη που ήρθε στην Ελληνική, στην αμόλυνη, στην καθαρή αγκαλιά μας.*¹⁰³⁹

Με τα ίδια «απομυθοποιημένα» στοιχεία ταυτότητας παρουσιάζεται η συλλογικότητα των εξόριστων και στο διήγημα του Νενεδάκη, «Το βασίλειο του Κοθρά». Και στο εν λόγω διήγημα διαφαίνεται η ύπαρξη κρατούμενων στη Μακρόνησο, οι οποίοι δεν άντεξαν τις σωματικές και ψυχικές δοκιμασίες που υπέστησαν στον τόπο εγκλεισμού κι υπέγραψαν δήλωση μετανοίας.¹⁰⁴⁰ Σύμφωνα με την αφήγηση, οι αλφαμίτες κατευθύνουν τους δηλωσίες προς την απομόνωση, προκειμένου οι «ανανήψαντες» πλέον εξόριστοι να πείσουν τους κρατούμενους της απομόνωσης, δηλαδή τα άτομα που δεν «σπάνε» εύκολα, να αναγνωρίσουν τα προγενέστερα «σφάλματά» τους και να επιδείξουν εμπράκτως τη μεταμέλεια τους. Το

¹⁰³⁷ *Οι εξακόσιοι αραίωναν. Τους είχαν διπλωρώσει στρατιώτες, τους πήγαιναν στην καντίνα, στα γραφεία τους διάβαζαν κατεβατά κ' ύστερα τους ζητούσαν μίαν υπογραφή. Άλλοι αρνιόνταν, άλλοι υπόγραφαν κι' άλλοι δεν πήγαιναν καθόλου.* Βλ. Ανδρέας Νενεδάκης, *Οι μαργαρίτες...*, ό. π., σ. 42 – 55: 48.

¹⁰³⁸ Στο ίδιο, σ. 42 – 55: 48.

¹⁰³⁹ Στο ίδιο, σ. 42 – 55: 49.

¹⁰⁴⁰ Παρενθετικά, τα «απομυθοποιημένα» στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας επιβεβαιώνονται και σε άλλο σημείο του υπό εξέταση διηγήματος. Αξίζει να αναφερθεί ότι στο διήγημα υποστηρίζεται ότι υπήρξαν εξόριστοι, που βρέθηκαν στη Μακρόνησο «κατά λάθος», δηλαδή λόγω των υπερβολικά πολλών και παράλογων συλλήψεων των διωκτών και όχι εξαιτίας των φρονημάτων και της πολιτικής δράσης των συλληφθέντων. Αυτές οι περιπτώσεις κρατούμενων προβαίνουν στην υπογραφή «δήλωσης μετανοίας» λόγω της άγνοιας τους, σχετικά με τους σκοπούς και το περιεχόμενο των αντίστοιχων εγγράφων που υπογράφουν. Ενδεικτική είναι η περίπτωση ενός ηλικιωμένου εξόριστου, ο οποίος συνελήφθη, επειδή *απ' το σπίτι του πέρασαν ένα βράδυ αντάρτες και τους έδωσε ψωμί όπως έδινε και στους στρατιώτες ή στους χωροφύλακες. Όμως μιά και ο ένας του γιός είταν στο βουνό αυτό το πράμα θεωρήθηκε παράβαση του Γ' Ψηφίσματος και τον έστειλαν στο Μακρονήσι στη Σ.Φ.Α. νά γένει η δίκη του. υπόγραψε χωρίς καλά – καλά νά ξέρει τι είταν αυτό που υπόγραφε.* Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 27.

απόσπασμα που ακολουθεί είναι ενδεικτικό. Ο αρχηγός των στρατοπεδικών αρχών, ονόματι Κοθράς, απευθυνόμενος στους δηλωσίες, τους παρακινεί να πείσουν τα άτομα της απομόνωσης να πράξουν αναλόγως και να «μετανοήσουν», μέσω της υπογραφής «δήλωσης μετανοίας», για τα προγενέστερα ιδεολογικά και πολιτικά πιστεύω τους, καθώς και να επιδείξουν αποστροφή και αηδία για τις προγενέστερες πολιτικές επιλογές τους: *-Μιλήστε τους. Θα τους τακτοποιήσετε σεις απόψε. Μέσα στην απομόνωση ήταν τέσσερις. Ένας καθηγητής της φιλολογίας, ένας τσαγκάρης, ένας αστυνομικός κι' ένας χτίστης. –Κύριε Κοθρά είπε ο φιλόλογος. Τι τους φέρατε όλους αυτούς εδώ; –Σκάσε χοντρόκωλε και θα δείς. Μιλήστε τους μωρέ! Οι υπόδοικοι έμειναν σιωπηλοί. Όλοι είχαν υπογράψει δήλωση γιατί τους είχαν τρομάξει. Πές το ξύλο, πές το Μακρονήσι το ίδιο, την πρώτη βραδυά υπόγραψαν το χαρτί.¹⁰⁴¹ Ο αφηγητής μας πληροφορεί λεπτομερώς σχετικά με το περιεχόμενο των δηλώσεων και αναφέρει: *«Αποκηρύσσω μετά βδελυγμίας...». Αποκήρυσσαν όλα τα κόμματα, το κομμουνιστικό, τις παραφυάδες του, τα παρακλάδια του, τις ρίζες του, κι' άρχισαν άλλες αποκηρύξεις. Την επανάσταση, όποια κι' αν ήταν (sic). Σ' όποιο μέρος της γης γίνηκε και την ίδια και την ίδια τη λέξη. Ο Κοθράς έκαψε την άλφα βήτα ένα βράδυ. Έγραψε τη λέξη επανάσταση κι' ύστερα έκαψε ένα – ένα τα γράμματα.¹⁰⁴²**

Ο Νενεδάκης παρουσιάζει τη συλλογικότητα των κρατούμενων στη Μακρόνησο με «απομυθοποιημένα» χαρακτηριστικά γνωρίσματα και στο διήγημα του, με τίτλο «Μαμούθ». Η ύπαρξη δηλωσιών στο στρατόπεδο εγκλεισμού της Μακρονήσου επιβεβαιώνεται απερίφραστα και στο εν λόγω λογοτεχνικό εγχείρημα, ενώ ο συγγραφέας παραθέτει και απόσπασμα ομιλίας ενός «μετανοημένου» εξόριστου. Πιο συγκεκριμένα, ο αφηγητής, μετά τον αρχικό του ξυλοδαρμό στο νησί εξορίας, αντιλαμβάνεται ότι οι πολλές μαρτυρίες δηλωσιών της Μακρονήσου, που ο ίδιος είχε ακούσει σε άλλες φυλακές μέχρι να οδηγηθεί και εκείνος στη Μακρόνησο, ήταν αληθινές. Με άλλα λόγια, το υποκείμενο της αφήγησης συνειδητοποιεί ότι οι μαρτυρίες των δηλωσιών, ως προς τις ακραίες σωματικές και ψυχικές κακουχίες που υπέστησαν, δεν αποτελούσαν δικαιολογίες λόγω του ότι οι «αυτόπτες μάρτυρες» αρνήθηκαν φαινομενικά τις προγενέστερες ιδεολογικές και πολιτικές τους πεποιθήσεις. Ο αφηγητής επιβεβαιώνει την ύπαρξη δηλωσιών στο στρατόπεδο της Μακρονήσου, αναφέροντας χαρακτηριστικά: *Αυτά που ακουγόταν στο Μεταγωγών*

¹⁰⁴¹ Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 26.

¹⁰⁴² Στο ίδιο, σ. 19 – 41: 26.

και στου Αβέρωφ είχαν σαν ψεύτικα. Βραδυές (sic) ολόκληρες είχα περάσει ακούγοντας τις διηγήσεις αυτών που γύριζαν. Είτανε (sic) όλοι ρημαγμένοι και ξεπεσμένοι. Όμως αυτό το αποδίναμε στη στεναχώρια τους. Είχαν αναγκαστεί να υπογράψουν δήλωση και μπορεί και να τα λέγανε ψέματα όσα λέγανε. Μπορεί νάθελαν να δικαιολογηθούν (...).¹⁰⁴³ Ο αφηγητής δεν αναφέρεται μόνο σε δηλωσίες κρατούμενους, αλλά φροντίζει να παραθέσει και απόσπασμα ομιλίας ενός κρατούμενου που υπέγραψε δήλωση. Στις καταληκτικές προτάσεις του διηγήματος, ο «ανανήψας» φαίνεται να διαμηνύει από τα μεγάφωνα του νησιού ότι στη Μακρόνησο κατόρθωσε να νιώσει την πραγματική φροντίδα και αγάπη και να ενστερνιστεί τα ουσιαστικά ιδεώδη από τα οποία οφείλει να διέπεται ως «ανώτερο» όν. Ο «μετανοημένος» αναφέρεται στις «ευεργετικές» επιδράσεις της παραμονής του στη Μακρόνησο: *Το μεγάφωνο είτανε (sic) στη διαπασών. «Εδώ βρήκα τήν αλήθεια, τήν αγάπη, εδώ είδα το φώς μου...»*.¹⁰⁴⁴

«Απομυθοποιημένες» όψεις της συλλογικότητας των κρατούμενων εμφανίζονται και σε ένα μυθιστόρημα που αντικατοπτρίζει με κρυπτικό τρόπο την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου. Και στο μυθιστόρημα *Λοιμός* (1972), η συλλογικότητα των κρατούμενων δε χαρακτηρίζεται από αισθήματα αλληλοϋποστήριξης και πραγματικού ενδιαφέροντος του ενός μέλους προς το άλλο. Αντιθέτως, οι κρατούμενοι παρουσιάζονται ιδιαίτερος ατομιστές, καθώς σκέπτονται και ενεργούν με κριτήριο το ατομικό τους και μόνο συμφέρον. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του *περιδεή*. Ο συγκεκριμένος κρατούμενος, κατά τη διάρκεια μίας νυχτερινής επίθεσης των εξουσιαστών στα σημεία του τόπου που κοιμούνται κρατούμενοι, προκειμένου οι εξουσιαστές να πάρουν κρατούμενους για να τους ξυλοκοπήσουν, νιώθει ιδιαίτερη ανακούφιση. Ο λόγος έγκειται στο γεγονός ότι ο *περιδεής* χαίρεται που οι εξουσιαστές δεν επέλεξαν τον ίδιο για να τον ταλαιπωρήσουν σωματικά. Ο *περιδεής*, όμως, χαίρεται και για έναν επιπρόσθετο λόγο. Ο ίδιος θα μπορούσε να κοιμηθεί πιο άνετα λόγω του ότι οι υπόλοιποι κρατούμενοι έχουν επιλεγεί από τις αρχές για να ξυλοκοπηθούν.¹⁰⁴⁵ Σε άλλο σημείο

¹⁰⁴³ Στο ίδιο, σ. 7 – 18: 10 – 11.

¹⁰⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 7 – 18: 18.

¹⁰⁴⁵ Στο όγδοο μέρος του μυθιστορήματος αναδεικνύονται το περιστατικό της επίθεσης των βασανιστών και οι σκέψεις του *περιδεή*: *Χτές το βράδυ έγιναν πάλι επιθέσεις. Ήταν μόνοι στον τάφο του, ευτυχία μεγάλη. Η νάρκη και η ελπίδα να κοιμηθεί τον είχαν φυτέψει στη γη. Άκουσε τις φωνές και είπε: «Δεν είναι για μένα...» Οι φωνές πλήθυναν κι' αυτός είχε χωθεί στον πάτο, μακάριος που μπορούσε να τεντωθεί και να γυρίζει ελεύθερα από το άλλο πλευρό. Βλ. Αντρέας Φραγκιάς, *Λοιμός, ό. π.*, σ. 129. Και σε άλλο σημείο της αφήγησης τονίζεται ότι η συλλογικότητα των κρατούμενων μόνο κατ' επίφαση είναι μία ενωμένη ομάδα ατόμων. Η πραγματικότητα είναι πολύ διαφορετική: *Ο καθένας είναι βέβαια μόνος, όπως οι πεθαμένοι, αλλά λογίζονται οικογένεια, (...)*. Στο ίδιο, σ. 16.*

του μυθιστορήματος, αναδεικνύεται ότι τα μέλη της συλλογικότητας κυριεύονται από αισθήματα καχυποψίας του ενός προς το άλλο. Κάτι ανάλογο επιβεβαιώνεται στο τρίτο μέρος του μυθιστορήματος. Οι κρατούμενοι προβαίνουν σε σκέψεις ενοχοποιητικές ως προς το ότι το *τυχερό ανθρωπάκι*, λόγω του ότι συγκέντρωσε τις περισσότερες μύγες, κατάφερε να φάει. Οι κρατούμενοι παρατηρούν το *τυχερό ανθρωπάκι* με ιδιαίτερη δυσπιστία.¹⁰⁴⁶ Επιπροσθέτως, η ενότητα της συλλογικότητας φαίνεται να διαταράσσεται από τον εκνευρισμό του ενός κρατούμενου με τον άλλο. Στο τέταρτο μέρος του μυθιστορήματος αναδύεται ένα περιστατικό που επιβεβαιώνει τους προαναφερθέντες ισχυρισμούς μας. Κάποιοι κρατούμενοι θα φτάσουν στο σημείο να λογομαχήσουν αγρίως και να ξυλοκοπηθούν μεταξύ τους. Ο λόγος σχετίζεται με το ποιος είδε πρώτος μία μύγα και άρα σε ποιον ανήκει, εν τέλει, η εν λόγω μύγα.¹⁰⁴⁷ Τέλος, στον *Λοιμό* (1972) η συλλογικότητα των κρατούμενων δε φαίνεται να διαπνέεται από αισθήματα αγωνιστικότητας και αισιοδοξίας ως προς την τελική έκβαση του αγώνα. Οι κρατούμενοι παρουσιάζονται να μετανοούν για πράγματα σχετικά με τη ζωή τους, ενώ παραμένει κειμενικά αδιευκρίνιστο γιατί ακριβώς μετανιώνουν.¹⁰⁴⁸

Η επιμονή των λογοτεχνικών αφηγήσεων στην ιστορική μνήμη του αγώνα για επιβίωση των έγκλειστων στη Μακρόνησο, καθώς και η ανάδειξη των εξουσιών που συνέβαλαν στη σωματική και ψυχική εξόντωση των κρατούμενων συγκροτούν αφηγήσεις, που προσδίδουν στους έγκλειστους τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ταυτότητας των θυμάτων. Στην παρούσα ενότητα θα αναζητήσουμε επιπρόσθετους

¹⁰⁴⁶ Η αφήγηση είναι ενδεικτική: *Το τυχερό ανθρωπάκι με τις πολλές μύγες ένιωθε ερημικό και μονάχο του, καθώς όλοι τον κοιτούσαν με περιέργεια και υποψία. Τον τριγύριζαν και τον ερευνούσαν σα να ήταν φαινόμενο, ένας ξεχωριστός άνθρωπος. «Αυτός έφαγε, μόνο αυτός έφαγε απόψε!» Πρέπει να ήταν ο μόνος ήσυχος κι' ευτυχισμένος κείνο το σούρουπο. Κι' έτσι μικρός και ζαρωμένος, δε γέμιζε το μάτι κανενός. Στο ίδιο, σ. 31. Και στο έκτο μέρος του μυθιστορήματος επισημαίνεται ότι οι κρατούμενοι είναι καχύποπτοι προς άλλους κρατούμενους. Συνεπώς, ο περιδεής κατηφόριζε απελπισμένος, χωρίς μύγα και χωρίς απάντηση στα προβλήματά του. κοιτάζει κάθε τόσο πίσω του, προχωρεί λίγο και ξαναγυρίζει. «Είναι βέβαιο, με έχουν επισημάνει και θα βρεθώ μπλεγμένος.» Κι' αποφεύγει να μιλάει, να κοιμάται, να χαιρετάει τους γνωστούς του, γιατί ο κίνδυνος τον πολιορκεί από παντού. Το καλύτερο είναι, όταν έχεις πέντε λεπτά καιρό, να μένεις ολομόναχος. Στο ίδιο, σ. 92 – 93.*

¹⁰⁴⁷ Αυτοί που διεκδικούσαν την ίδια μύγα βρίζονταν άγρια και πετούσαν σπίθες τα μάτια τους, γιατί δεν μπορούσαν να πιαστούν στα χέρια, αφού κρατούσαν τις πέτρες τους. Δαγκώθηκαν και σε μία στιγμή πετροβολήθηκαν με τα αγκωνάρια που κουβαλούσαν. Ο ένας την έφαγε στο καλάμι κι ο άλλος χτυπήθηκε ξυστά στον ώμο. Τους χώρισαν τα όργανα και τους τράβηξαν για τη χαράδρα. Στο ίδιο, σ. 45.

¹⁰⁴⁸ Ενδεικτική είναι η φράση ενός κρατούμενου προς τους εξουσιαστές: «Τι άλλο θέλετε από μένα; Έκανα ό,τι μου ζητήσατε. Τ' αρνήθηκα όλα· και τη μάνα που με γέννησε...». Στο ίδιο, σ. 135. Και σε άλλο σημείο της αφηγηματικής διαδικασίας υπονοείται αφηγηματικά ότι αρκετοί κρατούμενοι υπήρξαν δηλωσίες. Στο έκτο μέρος του μυθιστορήματος, οι εξόριστοι παρουσιάζονται να μετανοούν ομαδικώς. Τα λόγια τους είναι χαρακτηριστικά: «Καληνύχτα, Πατέρα! Συχώρεσε (sic) τα παιδιά σου! Έχουν μετανιώσει (sic) για τα σφάλματά τους!». Στο ίδιο, σ. 87.

αφηγηματικούς τρόπους, με τους οποίους ενισχύεται αφηγηματικά η θυματοποίηση των κρατούμενων. Τα ρητορικά εκφραστικά σχήματα των λογοτεχνικών αφηγήσεων δεν είναι ουδέτερα μορφολογικά σημεία του κειμένου, αλλά αποτελούν συγγραφικές στρατηγικές με ιδεολογικό περιεχόμενο.¹⁰⁴⁹ Θα ισχυριστούμε ότι στα υπό εξέταση έργα η νοηματοδότηση της ιστορικής τύχης των έγκλειστων υποκειμένων εγγράφεται σε μια ειρωνική οπτική, γεγονός που χαρακτηρίζει αφηγηματικά τους κρατούμενους με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ταυτότητας των θυμάτων. Ο Hayden White κάνει λόγο για τέσσερεις τρόπους αναπαράστασης της ιστορίας σε μεταϊστορικό επίπεδο.¹⁰⁵⁰ Ως ένας τέτοιος τρόπος μπορεί να θεωρηθεί και η ειρωνεία. Η ειρωνεία, ως ερμηνευτικό μοντέλο της ιστορικής δράσης, αναδεικνύει την αντίθεση μεταξύ φαινομένου και πραγματικότητας, αλλά και την αδυναμία των υποκειμένων να φτάσουν στη γνώση και τον έλεγχο της ιστορίας τους.¹⁰⁵¹ Ας στρέψουμε την προσοχή μας στα πεζογραφικά κείμενα της Μακρόνησου, προκειμένου να υποστηρίξουμε ότι η ιστορική και κοινωνική τύχη των έγκλειστων εγγράφονται σε μια ειρωνική οπτική.

Στο μυθιστόρημα του Κορνάρου, *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957), η αίσθηση της ειρωνικής εξέλιξης της τύχης των έγκλειστων επιτυγχάνεται αφηγηματικά με την αντίθεση που δημιουργείται ανάμεσα σε αυτά που οι αναγνώστες πιστεύουν ότι θα συμβούν στις τύχες των ηρώων και στην τελική έκβαση των γεγονότων. Ας στρέψουμε την προσοχή μας στον Φώτη. Ο ήρωας, πριν από τον εγκλεισμό του στη Μακρόνησο, αποτελούσε προστατευόμενο μέλος της οικογένειας Καψάλη. Η εν λόγω οικογένεια συνετέλεσε στο να ανατραφεί ο Φώτης μέσα στις καλύτερες συνθήκες.¹⁰⁵² Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο Φώτης να γίνει ένας σπουδαίος αρχιτέκτονας με πολλές γνώσεις κι ενδιαφέροντα.¹⁰⁵³ Τα συγκεκριμένα

¹⁰⁴⁹Βλ. Fredric Jameson, *Marxism and Form: Twentieth – Century Dialectical Theories of Literature*, Princeton University Press, Πρίνστον 1971, σ. 402 – 403.

¹⁰⁵⁰Βλ. Hayden White, *Metahistory. Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1973, σ. 29. Ο Γιώργος Κόκκινος επεξηγεί τις απόψεις του Hayden White, σχετικά με τις τέσσερεις τροπικότητες αναπαράστασης της ιστορίας σε μεταϊστορικό επίπεδο. Ο Κόκκινος αναφέρει ότι ο White κάνει λόγο για «μεταφορά», όπου δηλαδή «τα αντικείμενα συγκρίνονται με κριτήριο σχέσεις αναλογίας, ομοιότητας ή διαφοράς», για «μετωνυμία» όπου συντελείται «σύγκριση μέρους προς όλο», για «συνεκδοχή» όπου υπάρχει «αφομοίωση του μέρους εντός του όλου και δημιουργία μιας νέας ποιότητας. Συμβολική υποκατάσταση του όλου από το μέρος» και για «ειρωνεία». Η ειρωνεία, ως ρητορικός τρόπος της αφηγηματικής διαδικασίας σε μεταϊστορικό επίπεδο, συνιστά μια «"αυτοκριτική εννοιολόγηση" του κόσμου που θεωρεί ως δεδομένη τόσο της πραγματικότητας όσο και την αδυναμία του υποκειμένου να φτάσει στην απόλυτη γνώση». Βλ. Γιώργος Κόκκινος, *Από την ιστορία...*, ό. π., σ. 279.

¹⁰⁵¹Στο ίδιο, σ. 279.

¹⁰⁵²Βλ. Θέμος Κορνάρου, *Στάχτες και φοίνικες...*, ό. π., σ. 76.

¹⁰⁵³ Ο αφηγητής αναφέρει χαρακτηριστικά: *Ο Φώτης έμαθε γρήγορα να ξεχωρίζει τι ήθελε. Θα γινότανε, λοιπόν, αρχιτέκτονας. Πάει! Του χρειάζονταν γλώσσες. Και ιστορία της Τέχνης. Όταν τονε*

στοιχεία της προσωπικότητας του Φώτη ωθούν τους αναγνώστες να πιστέψουν ότι ο ίδιος θα αποτελέσει ένα άτομο, που θα συνεισφέρει σημαντικά μέσα στην κοινωνία που ζει. Οι αντίστοιχες σκέψεις ανατρέπονται, καθώς συνεχίζουμε την ανάγνωση του μυθιστορήματος. Όπως θα πληροφορηθούμε, στο πέμπτο κιάλας κεφάλαιο, ο Φώτης θα οδηγηθεί στη Μακρόνησο. Κατά την επιτέλεση μίας αγγαρείας, όπου ο ίδιος κι άλλοι εξόριστοι πρέπει να ανεβοκατεβαίνουν στο βουνό, κρατώντας τενεκέδες γεμάτους με θαλασσινό νερό, ο Φώτης θα χάσει τα λογικά του. Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα ο ίδιος να αρχίζει να παριστάνει τον σκύλο κι αργότερα το τραίνο.¹⁰⁵⁴ Συνεπώς, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι οι κινήσεις του ήρωα χαρακτηρίζονται από άγνοια. Κι αυτό διότι, παρόλο που ο Φώτης σπουδάζοντας και μορφώνοντας πολύπλευρα τον εαυτό του διεκδικεί την παρέμβασή του στο σχεδιασμό της ιστορικής του τύχης, οι προσπάθειες του ήρωα υπονομεύονται αφηγηματικά από τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς της Μακρονήσου. Παρόμοια με του Φώτη θα είναι η τύχη του άλλο βασικού ήρωα του μυθιστορήματος. Ως αναγνώστες θα εικάσουμε ότι ένας ηλικιωμένος εξόριστος, λόγω του ότι επιδεικνύει αντοχή στα ψυχικά και σωματικά βασανιστήρια που υφίσταται, θα κατορθώσει να ελευθερωθεί και να συνεχίσει τη ζωή του. Ο γερό – Βασίλης, που ήτανε δάσκαλος και τώρα βρίσκεται στη Μακρόνησο, φαίνεται αφηγηματικά ότι κατορθώνει παρά την προχωρημένη ηλικία του να ξεπερνάει τις αντιξοότητες και να υπομένει με στωικότητα τα σωματικά και ψυχικά βασανιστήρια, στα οποία τον υποβάλλουν οι βασανιστές του στρατοπέδου.¹⁰⁵⁵ Ο Δημήτρης Ραυτόπουλος, σε κριτική που ασκεί για το μυθιστόρημα, περιγράφει την persona του συγκεκριμένου εξόριστου με τα εξής χαρακτηριστικά: «Ο πατέρας Καψάλης γίνεται ο τύπος του αληθινού ήρωα, με την ήρεμη παλληκαριά, του αρχηγού που ξέρει να οδηγεί και να θυσιάζεται».¹⁰⁵⁶ Ως αναγνώστες θεωρούμε ότι ο γέρος – δάσκαλος, λόγω της αντοχής που επιδεικνύει

συνάντησα, ύστερ' από πέντε χρόνια, μιλούσε κι έγραφε δύο ξένες γλώσσες, και δημοσίευε, σε περιοδικά, μελέτες που κάνανε εντύπωση. Στο ίδιο, σ. 76.

¹⁰⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 116 – 118.

¹⁰⁵⁵ Δειγματοληπτικά, θα αναφέρουμε ένα παράδειγμα, που αντικατοπτρίζει την αντοχή που επιδεικνύει ο δάσκαλος. Ο Σταμάτης, ένας βασανιστής που παλαιότερα ήταν εξόριστος, προσπαθεί να φοβίσει τον δάσκαλο ανακοινώνοντας του πως, αν δεν υπογράψει δήλωση μετανοίας, θα υποστεί ακραία σωματικά βασανιστήρια. Προκειμένου, μάλιστα, ο Σταμάτης να γίνει πιστευτός, κλοτσάει τον δάσκαλο στα πλευρά. Ο Σταμάτης δίνει διορία στον δάσκαλο να σκεφτεί τι θα επιλέξει. Από την πλευρά του ο δάσκαλος, παρά την προχωρημένη ηλικία, δεν κυριαρχείται από φόβο και παραμένει νηφάλιος κι αποφασισμένος ότι προτιμάει να υποστεί τα ακραία σωματικά βασανιστήρια παρά να υπογράψει δήλωση μετανοίας. Τα λόγια του δασκάλου είναι ενδεικτικά: «Μιά ζωή είχα καιρό να σκεφτώ, παιδί μου (!), τι θα κάνω. Ξέρω. Δέ μου χρειάζεται η προθεσμία. Στο ίδιο, σ. 150.

¹⁰⁵⁶ Βλ. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Θέμου Κορνάρου...», ό. π., σ. 66 – 68: 67.

καθώς εκτυλίσσεται η αφηγηματική διαδικασία, θα κατορθώσει να γλιτώσει και να εξακολουθήσει να ζει έχοντας κερδίσει την ελευθερία του. Ωστόσο, στο τέλος του μυθιστορήματος πληροφορούμαστε ότι και ο εν λόγω ήρωας τρελαίνεται.¹⁰⁵⁷

Η χρήση του εκφραστικού σχήματος της ειρωνείας, προκειμένου η ιστορική δράση των εξόριστων να καταστεί μετέωρη, παρατηρείται και στο μυθιστόρημα «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» (1962) του Λουντέμη. Συνεπώς, στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα παρατηρούμε ότι, ακόμη κι όταν οι ήρωες της αφηγηματικής διαδικασίας διεκδικούν την παρέμβασή τους στον σχεδιασμό της ιστορικής τους εξέλιξης, η προσπάθειά τους υπονομεύεται από το «καταστρεπτικό αντίθετό της».¹⁰⁵⁸ Το ζητούμενο που προκύπτει σχετίζεται με το πώς αποτυπώνεται αφηγηματικά η αντίθεση μεταξύ φαινομένου και πραγματικότητας, που χαρακτηρίζει την καθημερινότητα των εξόριστων, καθώς και η ανικανότητα των υποκειμένων να φτάσουν στη γνώση και τον έλεγχο της ιστορίας τους. Η αφηγηματική διαδικασία επικεντρώνεται κυρίως στις σωματικές και ψυχικές διαδικασίες που υφίστανται δύο εξόριστοι, ο Γιώργης κι ο Παναγής, κατά τη διάρκεια της κράτησής τους στη Μακρόνησο. Τα υποκείμενα επιδεικνύουν αντοχή κι επιθυμία να ξεπεράσουν τα πάμπολλα κι ανελέητα σωματικά και ψυχικά βασανιστήρια, που υφίστανται από τους αδυσώπητους διώκτες τους. Ως εκ τούτου, κατά τη διάρκεια του πρώτου ξυλοδαρμού τους στο καΐκι προς το νησί του μαρτυρίου, οι δύο βασανιζόμενοι *σφίζανε τα δόντια τους και σώπαιναν. Ούτε κι ' απ' τα αίματά τους δεν θέλησαν να σκουπιστούν για να μη νομίσει ο δήμιος τους ότι πάσκισαν να λιγοστέψουν τον πόνο τους*.¹⁰⁵⁹ Η διάθεση των δύο ηρώων να επιβιώσουν, παρά τις ανθρωποκτόνες διαθέσεις των στρατοπεδικών αρχών, επιβεβαιώνεται και στο τέταρτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους του μυθιστορήματος. Ο Γιώργης ενημερώνει τον Παναγή ότι τα σωματικά βασανιστήρια, στα οποία ως κρατούμενοι υποβάλλονται, οφείλονται στο ότι οι εξουσιαστές

¹⁰⁵⁷ Στο τελευταίο κεφάλαιο του μυθιστορήματος, ο αφηγητής προσπαθεί να αντιληφθεί τι απέγιναν οι ήρωες του μυθιστορήματος. Για τον λόγο αυτό, ο αφηγητής πηγαίνει στο σπίτι του δασκάλου. Μία γειτόνισσα τον πληροφορεί ότι *ο γέρος λένε πως είναι στο τρελάδικο*. Βλ. Θέμος Κορνάρος, *Στάχτες και φοίνικες...*, ό. π., σ. 252.

¹⁰⁵⁸ Η φράση αντλείται από άρθρο του Παπαθεοδώρου. Βλ. Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Ο σκληρός Απρίλης του '44. Μυθοπλασία, ιστορία και μνήμη στις *Ακυβέρνητες πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα», περ. *Μνήμων*, τόμος 24,⁹⁵ Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2002, σ. 269 – 295: 289. Στο βιβλίο του Muecke αναφέρεται σχετικά με το πώς επιτυγχάνεται η ειρωνεία στα λογοτεχνικά κείμενα, όταν οι ήρωες «μας φαίνονται ή μας παρουσιάζονται σίγουροι ότι τα πάντα είναι όπως τα νομίζουν αυτοί κι εμείς βλέπουμε πως έχουν άδικο πέρα για πέρα». Βλ. D. C. Muecke, *Ειρωνεία*, ό. π., σ. 21.

¹⁰⁵⁹ Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*», ό. π., σ. 24.

προσπαθούν να τους *πάρουνε τη δήλωση*.¹⁰⁶⁰ Η διάθεση των έγκλειστων να μην υποκύψουν στις «απαιτήσεις» των εξουσιαστών αντικατοπτρίζεται στην αμέσως επόμενη φράση του Γιώργη προς τον Παναγή: *Κούνια που τους κούναγε*.¹⁰⁶¹ Ποια είναι σύμφωνα με την αφηγηματική διαδικασία η «τύχη» και η κατάληξη των δύο βασικών ηρώων του μυθιστορήματος; Ο Παναγής θα αρχίσει να χάνει τα λογικά του και να οδηγείται στην τρέλα.¹⁰⁶² Εκείνη τη στιγμή, οι δύο βασικοί εξόριστοι, αφηγηματικοί ήρωες θα επιχειρήσουν να αποδράσουν. Ο Παναγής θα χάσει τη ζωή του από πνιγμό.¹⁰⁶³ Ο Γιώργης θα επιστρέψει στη Μακρόνησο. Το μυθιστόρημα τελειώνει με τον Γιώργη να βρίσκεται ως έγκλειστος στις φυλακές της Κέρκυρας.¹⁰⁶⁴ Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, η αντίθεση μεταξύ φαινομένου και πραγματικότητας, που εν τέλει το κείμενο αποπνέει, οφείλεται στο ότι ως αναγνώστες πιστεύουμε ότι τα υποκείμενα θα κατορθώσουν να επιβιώσουν και να κερδίσουν την ελευθερία τους. Ωστόσο, τα υποκείμενα έχουν τέλος τραγικό. Η άγνοια, ως προς τον έλεγχο της ιστορίας τους που χαρακτηρίζει τους ήρωες, επιβεβαιώνεται από το ότι, παρόλο που αντέχουν τα βασανιστήρια κι επιδιώκουν να αποδράσουν, ο ένας πνίγεται κι ο άλλος εξακολουθεί να βρίσκεται φυλακισμένος.

Η νοηματοδότηση της ιστορικής τύχης των πρωταγωνιστών της αφήγησης, δηλαδή των κρατούμενων, εγγράφεται σε μια ειρωνική οπτική και σε ένα μυθιστόρημα, που αναπαριστά με κρυπτικό τρόπο την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου. Πρόκειται για το πεζογράφημα *Λοιμός* (1972) του Αντρέα Φραγκιά. Πώς αποδεικνύεται κάτι ανάλογο αφηγηματικά; Η ειρωνεία, που χαρακτηρίζει την τύχη των κρατούμενων, επιβεβαιώνεται από την αντίθεση που δημιουργείται ανάμεσα σε αυτά που οι αναγνώστες πιστεύουν ότι θα συμβούν στις τύχες των

¹⁰⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 51.

¹⁰⁶¹ Στο ίδιο, σ. 51.

¹⁰⁶² Στο ένατο κεφάλαιο, του τρίτου μέρους του μυθιστορήματος, ο Παναγής, βρισκόμενος στη σκηνή του, συνειδητοποιεί ότι οι εξουσιαστές μεταφέρουν ένα νεκρό σώμα, που προηγουμένως είχε ξυλοκοπηθεί με βάνανσο τρόπο. Μάλιστα, οι εξουσιαστές έχουν καλύψει το νεκρό σώμα με πέτρες. Στη θέαση του γεγονός αυτού ο Παναγής συνειδητοποιεί ότι: *στη Μακρόνησο κι' οι πεθαμένοι κουβαλάνε πέτρες!!!* Ο Παναγής θα ταραχθεί ψυχικά και θα αρχίσει να χάνει τα λογικά του. Ο αφηγητής μας παρουσιάζει την αντίδραση του Γιώργη, όταν εκείνος αντιλαμβάνεται ότι ο Παναγής αρχίζει να τρελαίνεται: *Ο Γιώργης άρπαξε να ξεριζώσει τα μαλλιά του. Κείνο που φοβόταν όλον αυτόν τον καιρό... ήρθε. Η τρέλα. Στο ίδιο, σ. 281.*

¹⁰⁶³ Για το συγκεκριμένο περιστατικό, στο ίδιο, σ. 292 – 297. Ο Χρήστος Σαμουηλίδης, σε άρθρο του δημοσιευμένο το 1979, περιγράφει περιληπτικά τα συγκεκριμένα συμβάντα του μυθιστορήματος: «Όταν φτάνει ο ένας από τους δύο αχώριστους φίλους, ο Παναγής, στα πρόθυρα της τρέλας, αποφασίζουν να δραπετεύσουν. Μια νύχτα, πέφτουν στη θάλασσα. (...) Ο Παναγής, που είναι δεμένος με το Γιώργη με χειροπέδες, δεν αντέχει στο κούμπι και πνίγεται». Βλ. Χρήστος Σαμουηλίδης, «Ο Μενέλαος Λουντέμης μέσα από το έργο του», περ. *Τομές*, τεύχ. 54, Νοέμβριος 1979, σ. 26 – 39: 39.

¹⁰⁶⁴ Βλ. Μενέλαος Λουντέμης, «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*», ό. π., σ. 398 – 399.

κρατούμενων και στην τελική έκβαση των γεγονότων. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του *κίτρινου σκούφου*. Οι βασανιστές εφαρμόζουν επάνω του ασύλληπτους τρόπους σωματικού βασανισμού, προκειμένου να τον «λυγίσουν». Ο εν λόγω ήρωας επιδεικνύει αστείρευτη σωματική δύναμη, αντοχή και θάρρος και διαπνέεται από αγωνιστικότητα, όταν εκείνος χρησιμοποιείται από τους βασανιστές ως πειραματόζωο.¹⁰⁶⁵ Ως αναγνώστες δημιουργούμε την εντύπωση ότι ο ήρωας θα αντέξει όλες τις κακουχίες και θα καταφέρει να επιβιώσει παρά τις αγριότητες που υφίσταται στον τόπο. Η πλοκή του μυθιστορήματος μας διαψεύδει. Οι βασανιστές μεταχειρίζονται όλα τα ανήθικα μέσα και τον παρουσιάζουν ως όργανο των εξουσιαστικών αρχών.¹⁰⁶⁶ Τα άτομα της δικής του ομάδας πείθονται από τις σκευωρίες των εξουσιαστών και τον απομονώνουν.¹⁰⁶⁷ Ο ίδιος τρελαίνεται.¹⁰⁶⁸ Ανάλογες παρατηρήσεις μπορούμε να κάνουμε και για το *τυχερό*

¹⁰⁶⁵ Στο δέκατο τρίτο μέρος του μυθιστορήματος, οι περισσότεροι βασανιστές επιχειρούν να «λυγίσουν» τον ήρωα. Ο καθένας χρησιμοποιεί κι έναν διαφορετικό αλλά επώδυνο τρόπο, προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος. Ο *κίτρινος σκούφος* καταφέρνει να επιδείξει αντοχή κι ανθεκτικότητα και, παρά τις προσπάθειες των βασανιστών, δε «λυγίζει». Η στάση του ήρωα προκάλεσε τον εκνευρισμό των βασανιστών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να ορμήσουν όλοι μαζί πάνω του: «*Απάνω του, όλοι!*» Φαίνεται ότι χτυπήθηκαν και μεταξύ τους στο σκοτάδι γιατί βλαστημούσαν και ούρλιαζαν. Και σ' αυτό το ανακάτεμα, ένα σουβλερό καρφί τον πλησίασε και του μίλησε με βεβαιότητα: «*Θα σπάσεις... ολόγουρα είναι μαυρίλα... μάταιο... σκέψου το πιο καλά... άδικα επιμένεις.*». Βλ. Αντρέας Φραγκιάς, *Λοιμός, ό. π.*, σ. 214. Το περιστατικό, που ο *κίτρινος σκούφος* χρησιμοποιείται ως πειραματόζωο από τους βασανιστές, εκτυλίσσεται στις ακόλουθες σελίδες του μυθιστορήματος. Στο ίδιο, σ. 205 – 214.

¹⁰⁶⁶ Στο δέκατο πέμπτο μέρος του μυθιστορήματος, ένας βασανιστής επισκέπτεται τον *κίτρινο σκούφο* και τον ενημερώνει ότι έχει καλλιεργηθεί η εντύπωση ότι ο *κίτρινος σκούφος* συνεργάζεται με τις εξουσιαστικές αρχές του τόπου. Το απόσπασμα, που ακολουθεί, είναι ενδεικτικό: *Υστερα από μερικές μέρες, ο φαρμακερός άνθρωπος με το μουστάκι πήγε να δει τι απόγινε ο σακατεμένος. (...) Γλύστρησε (sic) αθόρυβα στον οικογενειακό τάφο. (...) «Θα φύγω. Ήρθα μόνο να σου πώ ότι πολλοί λένε ότι καμώνεσαι τον χτυπημένο, ότι είσαι ένα κρυφό όργανο, ένας σπάνιος οργανισμός, που, ίσως από κάποια αναπηρία, δεν αισθάνεσαι. Είσαι αλήθεια ένα όργανο;» Ο χτυπημένος πετάχτηκε και φώναξε: «Μη λες βλακείες, δεν πιάνουν αυτά σε μένα. Μου σπάσατε τρία πλευρά.» «Αυτό λέω κι' εγώ. Ξέρεις όμως τι μου απάντησαν; Το πραγματικό όργανο δε φανερώνεται ποτέ». Στο ίδιο, σ. 232 και 234 αντίστοιχα.*

¹⁰⁶⁷ Στο δέκατο πέμπτο μέρος του μυθιστορήματος εκτυλίσσεται η ακόλουθη σκηνή. Ένας, εκ των βασανιστών, που είχαν μετατρέψει τον *κίτρινο σκούφο* σε πειραματόζωο σωματικής και ψυχικής αντοχής, διαδίδει στους συγκατούμενους του ότι ο *κίτρινος σκούφος* συνεργάζεται με τις εξουσιαστικές αρχές του τόπου. Οι υπόλοιποι κρατούμενοι, μην έχοντας διάθεση να αναλύσουν τα λεγόμενα του βασανιστή, απομονώνουν τον *κίτρινο σκούφο*. Η αφήγηση μας ενημερώνει ότι ο *κίτρινος σκούφος*: *Αργότερα, σηκώθηκε πάλι με κόπο για φαγητό. Καθώς περίμενε, ένας με άσπρη μπλούζα – ήταν εκείνος ο βάνουσος και ρυθμικός ξυλοκόπος – είπε σε μερικούς ότι αυτός με τον σκούφο είναι σίγουρα ένα μυστικό όργανο, κέρατο αληθινό. Οι άλλοι, που δεν είχαν καιρό ούτε διάθεση ν' αναλύσουν τα λόγια και τη συμπεριφορά των οργάνων, απομακρύνθηκαν από αυτόν τον επικίνδυνο. Κράτησαν μία απόσταση κι' ούτε γύρισαν να δουν τα μούτρα του. Κι' ο άνθρωπος με τον σκούφο ένοιωσε γύρω του ένα στεφάνι μαύρα απομονωτικά πετραδάκια που τον κλείνανε από τον άλλο κόσμο. Τους κοίταζε μ' ένα βλέμμα ικεσίας. Στο ίδιο, σ. 239.*

¹⁰⁶⁸ Κι ενώ όλοι οι κρατούμενοι έχουν απομακρυνθεί από τον «ύποπτο» *κίτρινο σκούφο*, ο ίδιος: *άρχισε ξαφνικά να τρέχει, να ξεφωνίζει, να χοροπηδάει και να γελάει. Ανέβηκε σ' ένα πεζούλι, ύστερα πήδησε σ' ένα τοίχο και φώναξε: «Όλος ο κόσμος είναι από σκατά! Ο ήλιος είναι το μάτι της χήνας! Είμαι αρχηγός των γλάρων και βοηθός ενός αχινού!» Και συνέχισε να χορεύει σκαρφαλώνοντας στις μάντρες.*

ανθρωπάκι. Ως αναγνώστες πιστεύουμε ότι, λόγω του ότι συγκέντρωσε τις περισσότερες μύγες,¹⁰⁶⁹ θα τύχει καλύτερης μεταχείρισης από τους βασανιστές. Παρόλα αυτά, στη συνέχεια, οι βασανιστές θα τον χτυπήσου άγρια και θα τον πετάξουν στη θάλασσα,¹⁰⁷⁰ θα τον κρεμάσουν σε ένα μακρύ και χοντρό ξύλο με αιχμηρή τη μία άκρη που «καρφώνεται» στο έδαφος¹⁰⁷¹ και στο τέλος θα τον τοποθετήσουν σε ένα τσουβάλι με μία αγριόγατα.¹⁰⁷² Αναλόγως συμβαίνει και με την περίπτωση του *αισιόδοξου*. Ως αναγνώστες θεωρούμε ότι η επιλογή του συγγραφέα να δώσει ανάλογο όνομα στον ήρωα – κρατούμενο σχετίζεται με τη θετική πορεία της ζωής του, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στον χώρο βασανισμού. Εν τέλει, ο *αισιόδοξος* θα αυτοκτονήσει καίγοντας τον ίδιο του τον εαυτό.¹⁰⁷³

Ανακεφαλαιώνοντας, τείνουμε να καταλήξουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα: στη συγκεκριμένη ενότητα αναζητήσαμε με ποια επιπρόσθετα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ταυτότητας παρουσιάζουν τη συλλογικότητα των εξόριστων οι συγγραφείς. Μας απασχόλησε, επίσης, τι σηματοδοτούν για τα υπό εξέταση πεζογραφικά κείμενα της Μακρονήσου οι τρόποι προβολής των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της ομάδας των κρατούμενων. Οι συγγραφείς παρουσιάζουν «απομυθοποιημένες» όψεις της «κοινότητας μνήμης» των

«Βαράτε... βαράτε! Χα, χα, χα. Η νύχτα κελαϊδάει (sic) στα ψάρια... Ελάτε να σας δείξω τα άντερα του ποντικού (...).» Το παραλήρημα κράτησε αρκετά. Στο ίδιο, σ. 241.

¹⁰⁶⁹ Στο τρίτο μέρος του μυθιστορήματος, ο αφηγητής μας ενημερώνει σχετικά: *Ο τυχερός άνθρωπος με την αξιοθαύμαστη ικανότητα να πιάνει τόσες μύγες, ο μόνος που έδειξε σεβασμό στους νόμους (...).* Στο ίδιο, σ. 36.

¹⁰⁷⁰ Στον τυχερό άνθρωπο συνέβησαν τα ακόλουθα: *βρέθηκε σε λίγο στη θάλασσα. Τον πέταξαν με τις κλωτσιές σά σακκι. (sic) (...) Ο χτυπημένος πάλεψε πολλή ώρα με τα κύματα, απλώθηκε ξερός στο νερό και προσπάθησε να πιαστεί πάλι στα βράχια. Του τσάκισαν όμως τα δάχτυλα με τα ραβδιά, τον κλώτσησαν και τον διώζανε από την ακτή.* Στο ίδιο, σ. 37 – 38.

¹⁰⁷¹ Στο ενδέκατο κεφάλαιο του μυθιστορήματος αναδεικνύεται μία επιπρόσθετη σωματική δοκιμασία, που εφαρμόζουν οι βασανιστές στον τυχερό άνθρωπο. Η αφήγηση κρίνεται ενδεικτική: *Τα όργανα μπήζανε τελικά το παλούκι. Μουσκεύτηκαν ολόκληροι, μα ήταν ευχαριστημένοι που τα κατάφεραν. Όταν είδαν ότι ο πάσσαλος στερεώθηκε γερά, πήραν τον άνθρωπο αυτόν και τον δέσανε όρθιο. Το κύμα τον χτυπούσε κι' άφριζε σα να έσπαγε σε βράχο. Και, πριν τραβηχτεί το ένα, ερχόταν άλλο που τον έλουζε με τους μανιασμένους αφρούς του. Το παλούκι χανόταν στο νερό. Μα, όταν υποχωρούσε για λίγο, αυτός ήταν πάλι όρθιος και σούρωνε από πάνω του η ταραγμένη θάλασσα. Τα όργανα παρακολουθούσαν ξέγνοιαστα από τα γύρω βράχια. Είχαν βρει μιά μέθοδο να μην κουράζονται, η θάλασσα έκανε τώρα τη δουλειά τους.* Στο ίδιο, σ. 180.

¹⁰⁷² Το μυθιστόρημα τελειώνει με τη σκηνή κατά την οποία οι βασανιστές του τόπου κλείνουν σε ένα τσουβάλι, με μία αγριόγατα μέσα, το τυχερό ανθρωπάκι. Στην ίδια δοκιμασία υποβάλλονται και άλλοι κρατούμενοι. Η αφήγηση είναι χαρακτηριστική: *Εκεί φέρανε και τα κασόνια με τις αγριόγατες που μάζεψαν στο βουνό. Έβαλαν τον καθένα σ' ένα σακί και ρίζανε μέσα του και μιά γάτα. Δέσανε σφιχτά το σακί με χοντρό σκοινί κι' άρχισαν να χτυπούν τη γάτα. Ύστερα βούτηξαν το σακί στη θάλασσα. Το τράβηξαν. Το βουτούσαν και το ξαναβουτούσαν πολλές φορές.* Στο ίδιο, σ. 252.

¹⁰⁷³ Στο δωδέκατο μέρος του μυθιστορήματος αποκαλύπτεται χαρακτηριστικά: *Δεν τον σταματάει πιά τίποτα, κανείς δεν μπορεί να τον σώσει. Ο πρώην αισιόδοξος όρμησε, έδωσε ένα πήδημα και ξαπλώθηκε, γεμάτος λαχτάρα, μ' ανοιχτή αγκαλιά, πάνω στο φουρνέλλο. (sic) Κι' αμέσως, σα να ήταν αυτός η σπίθα, η φοβερή έκρηξη ξεθεμελίωσε το βουνό.* Στο ίδιο, σ. 200.

κρατούμενων στη Μακρόνησο. Οι εξόριστοι παρουσιάζονται αφηγηματικά να κυριαρχούνται από ιδιοτέλεια και να ενδιαφέρονται για το ατομικό τους «συμφέρον».¹⁰⁷⁴ Επιπροσθέτως, οι αφηγήσεις αναδεικνύουν περιπτώσεις εξόριστων που «λυγίζουν» σε ψυχικό επίπεδο και γίνονται βασανιστές¹⁰⁷⁵ αλλά και την ύπαρξη δηλωσιών στη Μακρόνησο.¹⁰⁷⁶ Σε κάποιες άλλες αφηγήσεις επισημαίνεται ότι οι εξόριστοι λογομαχούν αγρίως και ξυλοκοπούνται και μεταξύ τους.¹⁰⁷⁷ Γεγονός αποτελεί ότι η επιμονή των λογοτεχνικών αφηγήσεων στην ιστορική μνήμη του αγώνα για επιβίωση των έγκλειστων στη Μακρόνησο, καθώς και η ανάδειξη των εξουσιών, που συνέβαλαν στη σωματική και ψυχική εξόντωση των κρατούμενων,¹⁰⁷⁸ συγκροτούν αφηγήσεις, που προσδίδουν στους έγκλειστους τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ταυτότητας των θυμάτων. Στην παρούσα ενότητα αναζητήσαμε επιπρόσθετους αφηγηματικούς τρόπους, με τους οποίους ενισχύεται αφηγηματικά η θυματοποίηση των κρατούμενων. Τα ρητορικά εκφραστικά σχήματα των λογοτεχνικών αφηγήσεων δεν είναι ουδέτερα μορφολογικά σημεία του κειμένου, αλλά αποτελούν συγγραφικές στρατηγικές με ιδεολογικό περιεχόμενο. Συμπεράναμε ότι σε κάποια από τα υπό εξέταση έργα,¹⁰⁷⁹ η νοηματοδότηση της ιστορικής τύχης των έγκλειστων υποκειμένων εγγράφεται σε μια ειρωνική οπτική, γεγονός που χαρακτηρίζει αφηγηματικά τους κρατούμενους με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ταυτότητας των θυμάτων. Η ειρωνεία, ως ερμηνευτικό μοντέλο της ιστορικής δράσης, αναδεικνύει την αντίθεση μεταξύ φαινομένου και πραγματικότητας, αλλά και την αδυναμία των υποκειμένων να φτάσουν στη γνώση και τον έλεγχο της ιστορίας τους. Υπό αυτή την έννοια, οι βασικοί ήρωες – εξόριστοι των κειμένων είτε τρελαίνονται,¹⁰⁸⁰ είτε αυτοκτονούν.¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁴ Βλ. *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957). Σημειωτέον ότι «απομυθοποιημένες» όψεις της συλλογικότητας των κρατούμενων εμφανίζονται και σε ένα μυθιστόρημα, που αντικατοπτρίζει με κρυπτικό τρόπο την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου. Η συλλογικότητα των κρατούμενων δε χαρακτηρίζεται από αισθήματα αλληλοϋποστήριξης και πραγματικού ενδιαφέροντος του ενός μέλους προς τον άλλο. Αντιθέτως, οι κρατούμενοι παρουσιάζονται ιδιαίτερος ατομιστές, καθώς σκέπτονται και ενεργούν με κριτήριο το ατομικό τους και μόνο συμφέρον. Βλ. *Λοιμός* (1972).

¹⁰⁷⁵ Βλ. *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957).

¹⁰⁷⁶ Βλ. τα διηγήματα «Μαμούθ», «Το βασίλειο του Κοθρά» και «Οχτώβρης 1949», που περιλαμβάνονται στη συλλογή διηγημάτων *Οι μαργαρίτες του αγίου* (1962) αλλά και το μυθιστόρημα *Λοιμός* (1972).

¹⁰⁷⁷ Βλ. *Λοιμός* (1972).

¹⁰⁷⁸ Τα θέματα αυτά έχουν συζητηθεί εκτενώς στο ακριβώς προηγούμενο κεφάλαιο.

¹⁰⁷⁹ Βλ. *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957).

¹⁰⁸⁰ Βλ. *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957), «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» (1962) και *Λοιμός* (1972).

¹⁰⁸¹ Βλ. *Λοιμός* (1972).

Τι σηματοδοτούν για τα υπό εξέταση πεζογραφικά κείμενα της Μακρονήσου οι προαναφερθέντες τρόποι προβολής των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της ομάδας των εξόριστων; Τη στιγμή που η αριστερά προκρίνει για τη λογοτεχνία θέματα που αντικατοπτρίζουν τη συμφιλίωση των δύο αντιμαχόμενων πλευρών, καθώς και τη συμβολή των αριστερών στην εκδίωξη του ξένου κατακτητή, η πεζογραφία της Μακρονήσου παρουσιάζει την «κοινότητα μνήμης» των εξόριστων ως ατόμων, που υπέστησαν απάνθρωπες σωματικές κακουχίες από την «άλλη πλευρά». Σε κάποιες αφηγήσεις, μάλιστα, επισημαίνεται ότι οι κρατούμενοι, μη αντέχοντας τις κακουχίες, έγιναν οι ίδιοι βασανιστές ή υπέγραψαν «δηλώσεις μετανοίας». Επιπροσθέτως, σε κάποιες αφηγήσεις τονίζεται, κυρίως μέσω της χρήσης του εκφραστικού σχήματος της ειρωνείας, ότι οι κρατούμενοι δε δικαιώθηκαν σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Υπό αυτό το πρίσμα, ο τρόπος αφηγηματικής αναπαράστασης της «κοινότητας μνήμης» των εξόριστων, από συγγραφείς – φορείς βιωματικής μνήμης, ενισχύει το ήδη διατυπωθέν επιχείρημα ότι οι συγγραφείς, και, εν τέλει, τα ίδια τα κείμενα, «αδιαφορούν» να συμβιβαστούν στις αριστερές «επιταγές» ως προς το περιεχόμενο της λογοτεχνίας.

Επιπροσθέτως, τα υπό μελέτη κείμενα αναδεικνύουν, και μάλιστα σε ένα ιδιαίτερος πρώιμο χρονικό διάστημα, χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ταυτότητας των εξόριστων της Μακρονήσου, τα οποία αποτελούν «ταμπού» και αποσιωπούνται για πολλά χρόνια από τη συλλογική μνήμη της αριστεράς. Η υπογραφή «δήλωσης μετανοίας», που τις περισσότερες περιπτώσεις συνεπάγεται τη μεταστροφή του δηλωσία σε βασανιστή,¹⁰⁸² συνιστούσε για τους αριστερούς προδοσία προς το κόμμα και τους συντρόφους τους.¹⁰⁸³ Ως εκ τούτου, οι εξόριστοι που δεν άντεξαν τα

¹⁰⁸²«Πολλοί "ανανήψαντες" ενσωματώθηκαν στον αναμορφωτικό μηχανισμό και ξεπέρασαν σε βανασότητα ακόμη και το κανονικό προσωπικό. Στις συνθήκες εξαχρείωσης της Μακρονήσου το θύμα μετατρέπεται σε θύτη, εγκατέλειπε τις αρχές που πίστευε προηγουμένως και ενστερνιζόταν ιδέες και θέσεις που έρχονταν σε σύγκρουση με τον προηγούμενο εαυτό του ως βασανιζόμενου. Για τη διοίκηση των στρατοπέδων της Μακρονήσου, ήταν ένας τρόπος να διασφαλίσει ότι οι στρατιώτες είχαν πραγματικά "αναμορφωθεί," ή, για να το θέσουμε με άλλους όρους, να καταδείξει ότι οι "ανανήψαντες" δεν αποτελούσαν μία ενδιάμεση θέση ανάμεσα στη διοίκηση και τους κρατούμενους που δεν είχαν υπογράψει δήλωση». Βλ Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 119 – 120.

¹⁰⁸³ Δειγματοληπτικά, παραθέτουμε απόσπασμα από μία από τις ελάχιστες μαρτυρίες «δηλωσιών». Η μαρτυρία δημοσιεύεται το 1974 και γράφεται από γυναίκα. Η Ρεγγίνα Παγουλάτου – Λοβέρδου αναφέρεται χαρακτηριστικά στο τραύμα του εξευτελισμού του «δηλωσία» και στο βαρύ «φορτίο» της προδοτικής συμπεριφοράς, το οποίο φέρει το άτομο έναντι του εαυτού του και των συντρόφων του: *Έχεις προδώσει ποτέ σου; Έστω και με την πιο αθώα πρόθεση προδοσίας; Έχεις προδώσει ποτέ τον ίδιο τον εαυτό σου; Αν ναι, τότε μονάχα μπορείς να νοιώσεις πως αισθανόμαστε τη νύχτα εκείνη. (...) Μετά την υπογραφή της δήλωσης ούτε με τον εαυτό μας είμαστε, ούτε με τις άλλες γυναίκες. Κι' όσο κι' αν η προδοσία και η τύχη είναι δύσκολο να συνυπάρξουν, τα είχαμε μέσα μας και τα δύο, για να*

βασανιστήρια και υπέγραψαν «δήλωση», μολονότι αποτελούν την πλειοψηφία,¹⁰⁸⁴ παραμένουν «σιωπηλοί» και σηκώνουν «το τραύμα του ηθικού εξευτελισμού», το οποίο ακόμη και μετά το πέρασμα τόσων χρόνων από τα γεγονότα, φαίνεται πως δε δύναται να είναι ανακοινώσιμο.¹⁰⁸⁵ Υπό αυτό το πρίσμα, η πεζογραφία της Μακρονήσου έχει πρωτοποριακό χαρακτήρα, καθώς αποκαλύπτει, και μάλιστα σε ένα πρώιμο χρονικό διάστημα,¹⁰⁸⁶ όψεις της «κοινότητας μνήμης» των εξόριστων, που θα αποσιωπηθούν για αρκετά χρόνια αργότερα από μια «ηγεμονική», πολιτισμική αφήγηση της αριστεράς. Επομένως, η πεζογραφία της Μακρονήσου αρθρώνει έναν λόγο έμμεσης αντίστασης και στα ηγεμονικά σχήματα της κυρίαρχης αριστερής κουλτούρας της περιόδου. Ο λόγος έγκειται στο γεγονός ότι τα υπό μελέτη κείμενα ανέδειξαν διαστάσεις της συλλογικότητας των πολιτικών κρατούμενων, οι οποίες θα αποσιωπηθούν για αρκετά χρόνια αργότερα από τη δημόσια σφαίρα.

Οι τρόποι αφηγηματικής αναπαράστασης των στοιχείων ταυτότητας των εξόριστων στα πεζογραφήματα μας βοηθάνε να αντιληφθούμε ότι η υπό εξέταση πεζογραφία διαφοροποιείται θεματικά από μεταγενέστερες χρονικά «κυρίαρχες» θεματικές τάσεις της βιβλιοπαραγωγής της αριστεράς. Πιο συγκεκριμένα, η Παπαθανασίου διατείνεται ότι η βιβλιοπαραγωγή¹⁰⁸⁷ της αριστεράς ξεκινά ουσιαστικά από το 1974 και εξής. Η ιστορικός διακρίνει τρεις φάσεις της εν λόγω βιβλιοπαραγωγής. Η πρώτη (1974 – 1981) χαρακτηρίζεται από την επιθυμία των συγγραφέων να δικαιώσουν τις πολιτικές τους επιλογές μέσα στο πλαίσιο της ίδιας της

αλληλοσυγκρούονται και να μας βασανίζουν. Βλ. Ρεγγίνα Παγουλάτου – Λοβέρδου, *Εξορία: χρονικό 1948 – 1950*, Athens Printing, Νέα Υόρκη 1974, σ. 162.

¹⁰⁸⁴ Ο Βόγλης καταλήγει να συμπεράνει ότι: «Κάτω από συνθήκες βίας, τρομοκρατίας ή προπαγάνδας, η συντριπτική πλειοψηφία των εγκλειστών στη Μακρόνησο στρατιωτών και πολιτών υπέγραψαν δηλώσεις μετανοίας». Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 120.

¹⁰⁸⁵ Το θέμα αναπτύσσεται διεξοδικώς σε άρθρο της Βερβενιώτη. Βλ. Τασούλα Βερβενιώτη, «Γραφές γυναικών...», ό. π., σ. 345 – 384: 379 – 380.

¹⁰⁸⁶ Το διάστημα 1957 – 1972, περίοδος έκδοσης των υπό μελέτη πεζογραφικών κειμένων, θεωρείται ιδιαιτέρως πρώιμο χρονικά, για να παρουσιάσει ένας συγγραφέας, φορέας ατομικής - βιοματικής μνήμης, αρνητικά στοιχεία ταυτότητας της «κοινότητας μνήμης» των πολιτικών κρατούμενων στη Μακρόνησο. Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγει κανείς, αρκεί να συνυπολογίσει ότι το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα στην Ελλάδα, οι μαρτυρίες και τα κείμενα των Ελλήνων αριστερών, που εκδίδονται, είναι σπάνια. Πιο συγκεκριμένα, η Ιωάννα Παπαθανασίου υποστηρίζει πως η βιβλιοπαραγωγή της αριστεράς στην Ελλάδα, που αποπνέει τις μνήμες του εμφυλίου, ξεκινάει ουσιαστικά από το 1974 και μετά. Γεγονός που οφείλεται, σύμφωνα με την ιστορικό, στο ότι το 1974 λήγει θεσμικά ο εμφύλιος πόλεμος, οι αριστεροί πολίτες σταματούν να διώκονται και το ΚΚΕ, που έχει διασπαστεί από το 1968, νομιμοποιείται πλέον από το επίσημο ελληνικό κράτος. Η Παπαθανασίου τονίζει, σχετικά με το είδος των παραγόμενων κειμένων, ότι αποτελούν αυτοβιογραφίες, ετεροβιογραφίες, χρονικά, πολιτική ιστορία, πολιτικά δοκίμια, συνεντεύξεις και λογοτεχνία. Βλ. Ιωάννα Παπαθανασίου, «Βίωμα, ιστορία και πολιτική: η υπόσταση της προσωπικής μαρτυρίας. Σκέψεις με αφορμή δύο βιβλία του Τάκη Μπενά», περ. *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 24 – 25, 1996, σ. 253 – 266: 255 – 259.

¹⁰⁸⁷ Έχουν παρατεθεί παραπάνω λεπτομέρειες σχετικά με το είδος των συγκεκριμένων κειμένων.

αριστεράς και της κοινωνίας. Η δεύτερη φάση (1982 – 1989) συνιστά μία περίοδο «ενδοσκόπησης και εσωτερικής διερεύνησης», προκειμένου να εντοπισθούν και να τονισθούν οι λανθασμένες συμπεριφορές και νοοτροπίες των ίδιων των αριστερών. Αναμφισβήτητα, ανάλογες θεματικές τάσεις οφείλονται, σύμφωνα πάντα με την ιστορικό, στην «περιρρέουσα ατμόσφαιρα» της κοινωνίας κατά το χρονικό διάστημα 1982 – 1989. Το διάστημα αυτό χαρακτηρίζεται από την ανάληψη της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ, από τον περιορισμό της δύναμης του κομμουνιστικού κόμματος, από τον επαναπατρισμό των προσφύγων και από τις «αποκαλύψεις» των συνθηκών ζωής στις λαϊκές δημοκρατίες. Τέλος, τα κείμενα της τρίτης φάσης (1990 έως σήμερα) χαρακτηρίζονται και «αποπνέουν» την παγκόσμια κρίση της αριστεράς, μετά την κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων (1989), και τις διαφοροποιήσεις που αυτή επέφερε στο διεθνές πολιτικό και κοινωνικό σκηνικό.¹⁰⁸⁸

Σαφέστατα τέτοιου είδους γενικεύσεις, όσο αφορά τις κοινές θεματικές, που αναδεικνύουν τα κείμενα αριστερών στα ανάλογα χρονικά διαστήματα, ενέχουν κινδύνους απλούστευσης και παρερμηνείας των νοημάτων όλων ανεξαιρέτως των κειμένων. Ωστόσο, σε περίπτωση που τα χαρακτηριστικά, που η Παπαθανασίου διακρίνει στη βιβλιοπαραγωγή της αριστεράς, ευσταθούν ως έναν βαθμό, η πεζογραφία που αναφέρεται στις συνθήκες ζωής της Μακρονήσου φαίνεται να διαφοροποιείται θεματικά από μεταγενέστερες χρονικά θεματικές τάσεις της βιβλιοπαραγωγής της αριστεράς. Στα πεζογραφήματα οι συγγραφείς παρουσιάζουν μία «κοινότητα μνήμης», που έχει υποστεί ανεπανόρθωτες σωματικές και ψυχικές φθορές από τους εξουσιαστές του «κολαστηρίου». Σε κάποιες περιπτώσεις, μάλιστα, η τύχη των εξόριστων εγγράφεται αφηγηματικά σε μία ειρωνική οπτική, καθώς οι ίδιοι καταλήγουν να αυτοκτονούν ή να τρελαίνονται. Υπό αυτό το πρίσμα, εντοπίζεται και η πρώτη θεματική διαφορά της πεζογραφίας με την αριστερή βιβλιοπαραγωγή. Οι συγγραφείς δεν επιδιώκουν να παρουσιάσουν τους εξόριστους να δικαιώνονται σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Θυμίζουμε ότι κατά το χρονικό διάστημα (1974 – 1981), οι αριστεροί, μέσω των κειμένων τους, επιχειρούν να δικαιώσουν τις επιλογές τους σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει το γεγονός ότι οι συγγραφείς, παρόλο που προσδίδουν στους εξόριστους χαρακτηριστικά που θεωρούνται ταμπού για έναν αριστερό, δεν περιλαμβάνουν στα

¹⁰⁸⁸Βλ. Ιωάννα Παπαθανασίου, «Βίωμα, ιστορία και πολιτική...», ό. π., σ. 253 – 266: 255 – 260.

λογοτεχνικά έργα σχόλια που να αφορούν την πίεση που ασκήθηκε στους κρατούμενους από την καθοδήγηση εντός του χώρου εγκλεισμού. Με άλλα λόγια, στην πεζογραφία δεν εντοπίζονται σχόλια σχετικά με τη δράση της κομματικής ηγεσίας εντός στρατοπέδου. Οι συγγραφείς δεν προβαίνουν σε «αποκαλύψεις» ως προς τη λειτουργία του κομματικού μηχανισμού εντός και εκτός του τόπου εξορίας. Κρίσεις και σχόλια για την πορεία του κινήματος, απόδοση ευθυνών, πολιτικές αναλύσεις και αμφισβήτηση των μεθόδων και των πρακτικών του κόμματος αποτελούν την «κυρίαρχη» θεματολογία της αριστερής βιβλιοπαραγωγής από το 1982 και έπειτα.

5. Ανακεφαλαιωτικές επισημάνσεις

Στο παρόν κεφάλαιο, ως επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος θέσαμε την ανίχνευση της «συνομιλίας» της πεζογραφίας της Μακρονήσου (1957 – 1974) με τον αριστερό λογοτεχνικό κανόνα της αντίστοιχης περιόδου. Η πεζογραφία της Μακρονήσου δεν αντικατοπτρίζει τις αριστερές «απαιτήσεις» της περιόδου ως προς το περιεχόμενο των λογοτεχνικών έργων. Η 6^η Ολομέλεια (1956) προτρέπει τους συγγραφείς στην ανάδειξη λογοτεχνικών θεμάτων, που καλλιεργούν πνεύμα συμφιλίωσης των αντίθετων πολιτικών πλευρών του ελληνικού λαού ή στην ανάδειξη θεμάτων που σχετίζονται με την Αντίσταση. Η θεματολογία των κειμένων του Κορνάρου, Λουντέμη, Νενεδάκη, Ραυτόπουλου και Φραγκιά δεν παραπέμπει στην Αντίσταση του ελληνικού έθνους κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής αλλά σε πτυχές του ελληνικού εμφυλίου πολέμου. Η ζωή στη Μακρόνησο αποτυπώνεται ή ξεκάθαρα,¹⁰⁸⁹ ή σπερματικά,¹⁰⁹⁰ ή κρυπτικά.¹⁰⁹¹ Όλα τα κείμενα καταδεικνύουν θύτες και θύματα. Η δέσμευση των αφηγήσεων στην ανάδυση των εξουσιών, που συνετέλεσαν στη σωματική και ψυχική εξόντωση των κρατούμενων, προσδίδει στα κείμενα ένα έντονα συγκρουσιακό χαρακτήρα. Οι αφηγήσεις διαπνέονται από την «πολιτική της οδύνης»: το τραυματικό παρελθόν περιγράφεται αναγνωρίζοντας μόνο το «δικό μας» τραύμα κι όχι το τραύμα του Άλλου. Συνεπώς, η εν λόγω πολιτική της μνήμης καλλιεργεί την αντιπαράθεση και την πόλωση ανάμεσα σε δύο αντιμαχόμενες

¹⁰⁸⁹ Βλ. *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957), *«Οδός αβύσσου αριθμός 0»* (1962), καθώς και τα τρία διηγήματα του Νενεδάκη, «Μαμούθ», «Το βασίλειο του Κοθρά» και «Οχτώβρης 1949».

¹⁰⁹⁰ Σπερματική αναπαράσταση της τραυματικής εμπειρίας της Μακρονήσου επιχειρείται στο διήγημα «Τι είδε το μάτι του ταύρου» του Ραυτόπουλου.

¹⁰⁹¹ Κρυπτική αναπαράσταση της τραυματικής εμπειρίας της Μακρονήσου επιχειρείται στο μυθιστόρημα *Λοιμός* (1972) του Φραγκιά.

πλευρές και δεν προάγει πνεύμα συμφιλίωσης. Επιπρόσθετα αφηγηματικά στοιχεία, που δεν προάγουν συμφιλιωτικό περιεχόμενο, είναι τα προβαλλόμενα αρνητικά χαρακτηριστικά ταυτότητας των εξουσιαστών του στρατοπέδου. Σε κάποιες από τις αφηγήσεις, οι κειμενικές *persones* των στρατοπεδικών αρχών παρουσιάζονται ως άνθρωποι, που διαπνέονται από σοβαρά σύνδρομα κατωτερότητας,¹⁰⁹² ιδιαιτέρως χαμηλού μορφωτικού επιπέδου,¹⁰⁹³ ανίκανοι να ερωτευτούν,¹⁰⁹⁴ ιδιαιτέρως κυνικά άτομα¹⁰⁹⁵ και με πνευματική δυσκαμψία.¹⁰⁹⁶ Υπό αυτό το πρίσμα, η πεζογραφία της Μακρόνησου αρθρώνει έναν υποβόσκοντα λόγο αδιαφορίας και αντίρρησης στις κομματικές υποδείξεις της περιόδου.

Επιπροσθέτως, ασχοληθήκαμε με τον εντοπισμό των αφηγηματικών τρόπων αναπαράστασης της «κοινότητας μνήμης» των εξόριστων στα υπό εξέταση πεζογραφήματα. Στα πεζογραφήματα δεν παρατηρείται η πρόθεση των συγγραφέων να παρουσιάσουν τη συλλογικότητα των κρατούμενων να διαπνέεται από ιδιαιτέρως θετικά χαρακτηριστικά, όπως λ. χ. συναισθήματα συντροφικότητας, αλληλεγγύης κι ενδιαφέροντος του ενός κρατούμενου προς τον άλλο, αγωνιστικότητα ή αισιοδοξία ως προς την τελική έκβαση του αγώνα τους. Οι συγγραφείς παρουσιάζουν «απομυθοποιημένες» όψεις της «κοινότητας μνήμης» των κρατούμενων στη Μακρόνησο, λ. χ. οι κρατούμενοι κυριεύονται από ιδιοτέλεια και εστιάζουν στο ατομικό τους και μόνο συμφέρον,¹⁰⁹⁷ καυγαδίζουν αγρίως ο ένας με τον άλλο,¹⁰⁹⁸ κάποιοι εξόριστοι «λυγίζουν» σωματικά και ψυχικά και γίνονται βασανιστές,¹⁰⁹⁹ έχοντας προηγουμένως υπογράψει «δήλωση μετανοίας»¹¹⁰⁰ και οι σχέσεις των εξόριστων διαπνέονται από αισθήματα καχυποψίας του ενός προς τον άλλον.¹¹⁰¹ Αναζητήσαμε επιπρόσθετους αφηγηματικούς τρόπους με τους οποίους ενισχύεται αφηγηματικά η θυματοποίηση των κρατούμενων. Τα ρητορικά εκφραστικά σχήματα των λογοτεχνικών αφηγήσεων δεν είναι ουδέτερα μορφολογικά σημεία του κειμένου, αλλά αποτελούν συγγραφικές στρατηγικές με ιδεολογικό περιεχόμενο. Υπό αυτό το

¹⁰⁹² Βλ. *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957).

¹⁰⁹³ Βλ. «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» (1962), στο διήγημα «Το βασίλειο του Κοθρά» του Νενεδάκη.

¹⁰⁹⁴ Βλ. «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» (1962).

¹⁰⁹⁵ Βλ. *Λοιμός* (1972).

¹⁰⁹⁶ Βλ. *Λοιμός* (1972).

¹⁰⁹⁷ Βλ. *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957), *Λοιμός* (1972).

¹⁰⁹⁸ Βλ. *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957), *Λοιμός* (1972).

¹⁰⁹⁹ Βλ. *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957).

¹¹⁰⁰ Βλ. τα τρία διηγήματα του Νενεδάκη, «Οχτώβρης 1949», «Το βασίλειο του Κοθρά» και «Μαμούθ». Και στο μυθιστόρημα *Λοιμός* (1972) επισημαίνεται αφηγηματικά ότι πολλοί κρατούμενοι μετανούν, χωρίς, ωστόσο, να διευκρινίζονται οι λόγοι της μετανοίας τους.

¹¹⁰¹ Βλ. *Λοιμός* (1972).

πρίσμα, η νοηματοδότηση της ιστορικής τύχης των έγκλειστων υποκειμένων εγγράφεται σε μια ειρωνική οπτική, γεγονός που χαρακτηρίζει αφηγηματικά τους κρατούμενους με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ταυτότητας των θυμάτων. Η ειρωνεία, ως ερμηνευτικό μοντέλο της ιστορικής δράσης, αναδεικνύει την αντίθεση μεταξύ φαινομένου και πραγματικότητας, αλλά και την αδυναμία των υποκειμένων να φτάσουν στη γνώση και τον έλεγχο της ιστορίας τους. Στο μυθιστόρημα του Κορνάρου, *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957) και στον *Λοιμό* (1972), η αίσθηση της ειρωνικής εξέλιξης της τύχης των έγκλειστων επιτυγχάνεται αφηγηματικά με την αντίθεση που δημιουργείται ανάμεσα σε αυτά που οι αναγνώστες πιστεύουν ότι θα συμβούν στις τύχες των ηρώων και στην τελική έκβαση των γεγονότων. Η χρήση του εκφραστικού σχήματος της ειρωνείας, προκειμένου η ιστορική δράση των εξόριστων να καταστεί μετέωρη, παρατηρείται και στο μυθιστόρημα «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» (1962) του Λουντέμη. Οι εξόριστοι - ήρωες, ακόμη κι όταν διεκδικούν την παρέμβασή τους στον σχεδιασμό της ιστορικής τους εξέλιξης, η προσπάθειά τους υπονομεύεται από το «καταστρεπτικό αντίθετό της». Ως προς το ερώτημα του τι σηματοδοτούν, για τα υπό εξέταση πεζογραφικά κείμενα της Μακρονήσου, οι τρόποι προβολής των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της ομάδας των κρατούμενων, τείνουμε να καταλήξουμε στα εξής συμπεράσματα: τη στιγμή που η αριστερά προκρίνει για τη λογοτεχνία θέματα που αντικατοπτρίζουν τη συμφιλίωση των δύο αντιμαχόμενων πλευρών, καθώς και τη συμβολή των αριστερών στην εκδίωξη του ξένου κατακτητή, η πεζογραφία της Μακρονήσου παρουσιάζει την «κοινότητα μνήμης» των εξόριστων ως ατόμων που υπέστησαν απάνθρωπες σωματικές κακουχίες από την «άλλη πλευρά». Σε κάποιες αφηγήσεις, μάλιστα, επισημαίνεται ότι οι κρατούμενοι, μη αντέχοντας τις κακουχίες, έγιναν οι ίδιοι βασανιστές ή υπέγραψαν «δηλώσεις μετανοίας». Επιπροσθέτως, σε κάποιες αφηγήσεις τονίζεται, κυρίως μέσω της χρήσης του εκφραστικού σχήματος της ειρωνείας, ότι οι κρατούμενοι δε δικαιώθηκαν σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Υπό αυτό το πρίσμα, ο τρόπος αφηγηματικής αναπαράστασης της «κοινότητας μνήμης» των εξόριστων, από συγγραφείς – φορείς βιωματικής μνήμης, ενισχύει το ήδη διατυπωθέν επιχείρημά μας ότι οι συγγραφείς, και εν τέλει τα ίδια τα κείμενα, «αδιαφορούν» να συμβιβαστούν στις αριστερές «επιταγές» ως προς το περιεχόμενο της λογοτεχνίας. Συμπληρωματικά, αξίζει να επισημανθεί ότι η πεζογραφία της Μακρονήσου έχει πρωτοποριακό χαρακτήρα, καθώς αποκαλύπτει, και μάλιστα σε ένα πρώιμο χρονικό διάστημα, όψεις της «κοινότητας μνήμης» των εξόριστων, που

θα αποσιωπηθούν για αρκετά χρόνια αργότερα από μια «ηγεμονική», πολιτισμική αφήγηση της αριστεράς. Επομένως, η πεζογραφία της Μακρονήσου αρθρώνει έναν λόγο έμμεσης αντίστασης και στα ηγεμονικά σχήματα της κυρίαρχης αριστερής κουλτούρας της περιόδου.

Οι τρόποι αφηγηματικής αναπαράστασης των στοιχείων ταυτότητας των εξόριστων στα πεζογραφήματα συντελεί στο να συμπεράνουμε ότι η υπό εξέταση πεζογραφία διαφοροποιείται θεματικά από μεταγενέστερες χρονικά «κυρίαρχες» θεματικές τάσεις της βιβλιοπαραγωγής της αριστεράς. Οι συγγραφείς δεν επιδιώκουν να παρουσιάσουν τους εξόριστους να δικαιώνονται σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Θυμίζουμε ότι κατά το χρονικό διάστημα (1974 – 1981), οι αριστεροί, μέσω των κειμένων τους, επιχειρούν να δικαιώσουν τις επιλογές τους σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει το γεγονός ότι οι συγγραφείς, παρόλο που προσδίδουν στους εξόριστους χαρακτηριστικά που θεωρούνται ταμπού για έναν αριστερό, δεν περιλαμβάνουν στα λογοτεχνικά έργα σχόλια που να αφορούν την πίεση που ασκήθηκε στους κρατούμενους από την καθοδήγηση εντός του χώρου εγκλεισμού. Με άλλα λόγια, οι γράφοντες δεν προχωρούν ποτέ στη δημοσιοποίηση της δράσης της κομματικής ηγεσίας εντός του στρατοπέδου και δεν προβαίνουν σε «αποκαλύψεις», ως προς τη λειτουργία του κομματικού μηχανισμού εντός και εκτός του τόπου εξορίας. Κρίσεις και σχόλια για την πορεία του κινήματος, απόδοση ευθυνών, πολιτικές αναλύσεις και αμφισβήτηση των μεθόδων και των πρακτικών του κόμματος αποτελούν την «κυρίαρχη» θεματολογία της αριστερής βιβλιοπαραγωγής από το 1982 και έπειτα.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

**Η ΠΡΟΒΑΛΛΟΜΕΝΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΟΜΕΝΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΟΥ
*ΣΚΑΠΑΝΕΑ***

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η ΠΡΟΒΑΛΛΟΜΕΝΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΟΜΕΝΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΟΥ ΣΚΑΠΑΝΕΑ

1. Καθορισμός ερευνητικών ζητημάτων

Το συγκεκριμένο κεφάλαιο αποτελεί το αποτέλεσμα της ερευνητικής μας ενασχόλησης με το περιοδικό *Σκαπανεύς*.¹¹⁰² Ως επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος θέτουμε τον εντοπισμό των λογοτεχνικών κειμένων, πεζογραφημάτων και ποιημάτων, που οι υπεύθυνοι έκδοσης διάβαζαν και προέβαλλαν στο περιοδικό.¹¹⁰³ Επιπλέον, θα ασχοληθούμε και με τα λογοτεχνικά έργα (πεζογραφία και ποίηση) που δημιουργήθηκαν,¹¹⁰⁴ είτε από άτομα της στρατοπεδικής εξουσίας, είτε από εξόριστους, είτε από άτομα εκτός στρατοπέδου,¹¹⁰⁵ προκειμένου να συμπεριληφθούν στις σελίδες του περιοδικού. Στο εισαγωγικό κεφάλαιο της μελέτης υποστηρίχτηκε ότι το περιοδικό κυκλοφορεί κατά το διάστημα (1947 – 1950). Η ιστορική έρευνα παρουσιάζει έλλειμμα σε πληροφορίες, που αφορούν το δίκτυο διανομής και διακίνησης αλλά και τις περιοχές, όπου φτάνει ο *Σκαπανεύς* και τα άλλα έντυπα των «ανανηψάντων». Ο Μπουρνάζος δίνει κάποιες αποσπασματικές πληροφορίες, που, παρόλο που δεν επαρκούν για την ανασύσταση της συνολικής εικόνας, αποκαλύπτουν κάποιες ουσιώδεις λεπτομέρειες: «(...) όσον αφορά τον *Σκαπανέα*, ότι πρόκειται για έντυπο που υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια του στρατοπέδου της Μακρονήσου, και πιθανότατα έχει πανελλαδική εμβέλεια: διαφημίσεις που συναντάμε στις αθηναϊκές εφημερίδες, ενώ στη στήλη αλληλογραφίας του περιοδικού διαβάζουμε απαντήσεις σε επιστολές από πολλές περιοχές της χώρας. Μέσα από την ίδια στήλη επίσης, όπως και από τις συνεργασίες – κυρίως λογοτεχνικές – που αποστέλλονται, μπορούν να συναχθούν ενδείξεις για το

¹¹⁰²Ζητήσαμε από τον Ραυτόπουλο να μας δώσει πληροφορίες σχετικά με τα στοιχεία κυκλοφορίας και των συντακτών του περιοδικού. Ο συγγραφέας απάντησε: «Δεν γνωρίζω τίποτα για το έντυπο αυτό, που κηδεμονεύονταν ασφαλώς από τις στρατοπεδικές αρχές (την ΑΣΔΑΝ μάλλον)». Βλ. απάντηση 18.

¹¹⁰³Ο Ραυτόπουλος αναφέρει ότι οι εκδότες του περιοδικού «οικειοποιήθηκαν» λογοτεχνικά κείμενα διότι: «(...) Προσπαθούσαν να βρουν εθνικιστικά, συντηρητικά, θρησκευτικά νοήματα, ιδέες, λέξεις». Βλ. απάντηση 19.

¹¹⁰⁴Ρωτήσαμε τον Ραυτόπουλο για τα θεματικά γνωρίσματα της αντίστοιχης λογοτεχνίας και εκείνος απάντησε: «Δεν τα γνωρίζω, ώστε να τα κρίνω, ούτε νομίζω ότι θα άξιζε τον κόπο». Βλ. απάντηση 20.

¹¹⁰⁵Στο ερωτηματολόγιο προς τον Ραυτόπουλο παραθέσαμε πολλά ονόματα συγγραφέων της «στρατοπεδικής λογοτεχνίας», προκειμένου να αντλήσουμε στοιχεία της ταυτότητάς τους. Ο Ραυτόπουλος ισχυρίστηκε ότι τα ονόματα αυτά του είναι «παντελώς άγνωστα».

εκτός Μακρονήσου αναγνωτικό κοινό: είναι εμφανής η ενισχυμένη παρουσία οπλιτών από τις υπόλοιπες μονάδες του Εθνικού Στρατού και μαθητών». ¹¹⁰⁶

Το παρόν κεφάλαιο αποτελείται από πέντε ενότητες. Η πρώτη, που έχει ήδη τιτλοφορηθεί ως «Καθορισμός ερευνητικών ζητημάτων», αναδεικνύει περιληπτικά τα ερευνητικά ζητούμενα των επόμενων. Στη δεύτερη ενότητα, με τίτλο «Βασικές αρχές της "θεωρίας της πρόσληψης"», επιχειρείται η συνοπτική παρουσίαση των θέσεων της συγκεκριμένης θεωρίας της λογοτεχνίας. Ο λόγος μίας τέτοιας παρουσίασης έγκειται στο να καταδειχθεί ότι οι τρόποι, που οι αναγνώστες νοηματοδοτούν το εκάστοτε λογοτεχνικό κείμενο, σχετίζονται κι εξαρτώνται από τις αισθητικές αντιλήψεις και από τις προσωπικές εμπειρίες ζωής τους. Τέτοιου είδους πεποιθήσεις μας δίνουν το έναυσμα των ερευνητικών αναζητήσεων των επόμενων ενοτήτων. Συνεπώς, στις επόμενες δύο ενότητες, «Πεζογραφία που διάβαζαν και προέβαλλαν στον Σκαπανέα: οι λόγοι των ανάλογων επιλογών» και «Ποίηση που διάβαζαν και προέβαλλαν στον Σκαπανέα: οι λόγοι των ανάλογων επιλογών», αρχικά θα καταγράψουμε τα λογοτεχνικά κείμενα, που εντοπίστηκαν σε 36 τεύχη του Σκαπανέα. Στη συνέχεια, θα πραγματοποιηθεί έλεγχος, προκειμένου να διαπιστωθεί η πιστή απόδοση των αντίστοιχων λογοτεχνικών κειμένων στο περιοδικό. Έπειτα, θα ασχοληθούμε με τους λόγους, για τους οποίους οι υπεύθυνοι έκδοσης αποφασίζουν να δημοσιεύσουν τα αντίστοιχα κείμενα στο κυρίαρχο έντυπο, που εκδίδει η στρατοπεδική εξουσία της Μακρονήσου. Θα μας απασχολήσει το πώς οι εκδότες νοηματοδοτούν, με βάση τις αισθητικές τους αντιλήψεις και τις προσωπικές εμπειρίες ζωής τους, τα προβαλλόμενα λογοτεχνικά κείμενα. Συνεπώς, θα εξετάσουμε τη λογοτεχνία ως μέσο αναμόρφωσης κρατούμενων. Παράλληλα, σε κάποιους συγγραφείς παραθέτουμε σε υποσημείωση τις θέσεις άρθρων του περιοδικού, που ασκούν κριτική στο έργο και την προσωπικότητα των αντίστοιχων λογοτεχνών. Στην πέμπτη ενότητα του κεφαλαίου, με τίτλο «Πεζογραφία και ποίηση που δημιουργούνται με στόχο τη συμπερίληψη στον Σκαπανέα», θα καταγράψουμε τις κυρίαρχες θεματικές τάσεις των πεζών και ποιητικών κειμένων, που δημιουργούνται από άτομα που συνδέονται με το στρατόπεδο της Μακρονήσου. Προηγουμένως, θα εκθέσουμε τους λόγους μίας τέτοιας ερευνητικής ενασχόλησης. Ο εντοπισμός των θεματικών της λογοτεχνίας των στρατοπεδικών αρχών μπορεί να αποβεί χρήσιμος, αν συγκριθεί, έστω και σπέρματικά, με τις θεματικές που αναδεικνύει δείγμα σχολικών

¹¹⁰⁶Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το "Μέγα Εθνικόν..."», ό. π., σ. 115 – 145: 138 – 139.

εγχειριδίων της ελληνικής πραγματικότητας κατά το διάστημα 1950 – 1974. Πιο συγκεκριμένα, στο επίκεντρο της προσοχής μας θα βρεθούν τα μεταπολεμικά αναγνωστικά. Θα ακολουθήσει, στην ίδια ενότητα, αναφορά σε λογοτεχνικά έργα, που κυκλοφόρησαν σε μορφή βιβλίου κι όχι ως κείμενα του περιοδικού, και παρουσιάζουν τις «ευχάριστες» όψεις της ζωής στη Μακρόνησο. Στο τέλος κάθε ενότητας παρατίθενται τα αντίστοιχα συμπεράσματα.

2. Βασικές αρχές της «θεωρίας της πρόσληψης»

Θα αναφερθούμε, έστω και σπέρματικά, στη θεωρητική και μεθοδολογική πρόκληση, που εισάγει η «θεωρία της πρόσληψης» στη θεωρία της λογοτεχνίας. Ο λόγος μιας τέτοιας αναφοράς έγκειται στο να διαφανεί ο προσανατολισμός της έρευνας στον ρόλο, που διαδραματίζει ο αναγνώστης ενός λογοτεχνικού έργου στην κατανόηση και την ερμηνεία του. Τη δεκαετία του 1960 εμφανίζονται στη Γερμανία νέοι θεωρητικοί τρόποι προσέγγισης της λογοτεχνίας. Τέτοιος τρόπος μπορεί να θεωρηθεί η «θεωρία της πρόσληψης».¹¹⁰⁷ Κύριοι εκφραστές της είναι ο Hans Robert Jauss και ο Wolfgang Iser. Οι δύο θεωρητικοί της λογοτεχνίας εργάζονται συστηματικά για αυτή τη θεωρία και δουλεύουν ως καθηγητές στη «Σχολή της Κωσταντίας» της Γερμανίας.¹¹⁰⁸ Συγκεκριμένα, ο Jauss συνδέεται με τη θεωρία της «αισθητικής της πρόσληψης»¹¹⁰⁹ και ο Iser θεωρείται ο εκφραστής της θεωρίας της «αναγνωστικής ανταπόκρισης».¹¹¹⁰ Παρά τις μεταξύ τους αντιθέσεις,¹¹¹¹ ο Jauss

¹¹⁰⁷Ο Holub προσδιορίζει τον όρο «θεωρία της πρόσληψης», επισημαίνοντας ότι: «αναφέρεται σε μια γενικότερη στροφή του ενδιαφέροντος από το συγγραφέα και το έργο στο κείμενο και στον αναγνώστη. Χρησιμοποιείται επομένως ως γενικός όρος και καλύπτει τόσο τα επιστημονικά εγχειρήματα του Jauss και του Iser, όσο και τις εμπειρικές έρευνες και την παραδοσιακή ενασχόληση με τις επιδράσεις». Βλ. Robert Holub, *Θεωρία της πρόσληψης. Μία κριτική εισαγωγή*, μτφρ. Κωνσταντίνα Τσακοπούλου, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. xiii.

¹¹⁰⁸Οι πληροφορίες αντλούνται από μελέτη του Βελουδή. Βλ. Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία...*, ό. π., σ. 244. Οι ίδιες πληροφορίες επιβεβαιώνονται και από τον Holub. Ο ερευνητής, μάλιστα, θα υποστηρίξει εκτενώς ότι η αλλαγή στη θεωρία της λογοτεχνίας, που επήλθε με την εμφάνιση της «θεωρίας της πρόσληψης», οφείλεται σε κοινωνικούς, θεσμικούς και πολιτισμικούς παράγοντες. Βλ. Robert Holub, «Θεωρία της πρόσληψης: η Σχολή της Κωσταντίας» στο: Raman Selden (επιμ.), *Από τον φορμαλισμό στον μεταδομισμό*, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 445 – 446.

¹¹⁰⁹«η "αισθητική της πρόσληψης" χρησιμοποιείται μόνο σε σχέση με το πρώιμο θεωρητικό έργο του Jauss». Βλ. Robert Holub, *Θεωρία της πρόσληψης...*, ό. π., σ. xiii.

¹¹¹⁰«ο Wolfgang Iser (...) θεωρείται συνήθως ως ένας κριτικός της σχολής της αναγνωστικής ανταπόκρισης». Βλ. Robert Holub, *Θεωρία της πρόσληψης. Μία κριτική εισαγωγή*, ό. π., σ. xiii – xiv.

¹¹¹¹Οι διαφοροποιήσεις των δύο ερευνητών, ως προς τη μεθοδολογία της έρευνας και τις επιδράσεις που δέχτηκαν, παρουσιάζονται λεπτομερώς στο βιβλίο του Holub. Στο ίδιο, σ. 143 – 145. Μία σημαντική διαφορά των δύο θεωρητικών της λογοτεχνίας είναι ότι ο Iser εστιάζει την προσοχή του στην εξατομικευμένη πράξη της ανάγνωσης, ενώ ο Jauss ενδιαφέρεται για την ερμηνευτική της δημόσιας απάντησης στο κείμενο. Ο Holub αναφέρει σχετικά: «(...) ο Jauss ενδιαφέρεται συχνά για ευρύτερα κοινωνικά και ιστορικά ζητήματα. Για παράδειγμα, εξετάζει την ιστορία της αισθητικής εμπειρίας σε έναν ευρύ ιστορικό ορίζοντα, στον οποίο τα μεμονωμένα έργα έχουν κυρίως

οδηγείται στη θεώρηση της λογοτεχνίας από τη σκοπιά του αναγνώστη. Η ιστορική φύση ενός έργου δεν μπορεί να διαλευκανθεί μόνο με την εξέταση της παραγωγής του. Σύμφωνα με τον Jauss, η λογοτεχνία πρέπει να εξετάζεται ως μία διαλεκτική διαδικασία παραγωγής και πρόσληψης. Ο Jauss αναφέρει: «Η λογοτεχνία και η τέχνη τότε μόνο θα αποκτήσουν μια ιστορία που θα έχει το χαρακτήρα του δυναμικού γίνεσθαι, όταν η διαδοχή των έργων δεν θα καθορίζεται μόνο βάσει του υποκειμένου που παράγει αλλά και βάσει του υποκειμένου που καταναλώνει – βάσει της αλληλεπίδρασης συγγραφέα και κοινού».¹¹¹² Και ο Holub επισημαίνει ότι με τον όρο «πρόσληψη» η «Σχολή της Κωσταντίας» επιχείρησε να παρουσιάσει τον ρόλο του αναγνώστη κατά την αναγνωστική διαδικασία, υποστηρίζοντας ότι η πρόσληψη των λογοτεχνικών έργων προέχει της παραγωγής και της εξέτασής τους.¹¹¹³ Ο Holub αναφέρει σχετικά: «Θα ήταν ορθότερο η λογοτεχνία να εξετάζεται ως διαλεκτική διαδικασία παραγωγής και πρόσληψης».¹¹¹⁴

Πιο συγκεκριμένα, ο Jauss ανέπτυξε τη θεωρία της «αισθητικής της πρόσληψης». Θεωρία που υποστηρίζει ότι ο ιστορικός χαρακτήρας ενός έργου τέχνης δε δύναται να προσδιοριστεί απλώς και μόνο μέσω της κειμενικής του ανάλυσης. Η ίδια θεωρία πρεσβεύει ότι ο ιστορικός χαρακτήρας ενός έργου δεν μπορεί να εντοπισθεί, αν κανείς εστιάσει την προσοχή του μόνο στην έρευνα των προθέσεων του συγγραφέα ή μόνο στην εξέταση των κοινωνικών και πολιτισμικών συνθηκών της δημιουργίας του.¹¹¹⁵ Ο Jauss, προκειμένου να οριοθετήσει τον διάλογο μεταξύ δημιουργού /

παραδειγματική λειτουργία. Ο Iser, αντιθέτως, ενδιαφέρεται πρωταρχικά για το μεμονωμένο κείμενο και για τον τρόπο με τον οποίο οι αναγνώστες συνδέονται με αυτό. Αν και δεν αποκλείει τους κοινωνικούς και ιστορικούς παράγοντες, είναι φανερό ότι οι παράγοντες αυτοί υποτάσσονται ή ενσωματώνονται σε πιο λεπτομερείς κοινωνικές αναλύσεις. Αν θεωρήσουμε ότι ο Jauss πραγματεύεται τον μακρόκοσμο της πρόσληψης, τότε ο Iser ασχολείται με τον μικρόκοσμο της ανταπόκρισης (Wirkung)». Στο ίδιο, σ. 144 – 145. Οι διαφοροποιήσεις των θεωριών των δύο ερευνητών επισημαίνονται και σε άλλο κείμενο του Holub. Βλ. Robert Holub, «Θεωρία της πρόσληψης: η Σχολή της Κωσταντίας», ό. π., σ. 456 – 457.

¹¹¹²Βλ. Robert Jauss, *Η θεωρία της πρόσληψης. Τρία μελετήματα*, μτφρ. Μίλτος Πεχλιβάνος, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1995, σ. 46.

¹¹¹⁴Βλ. Robert Holub, *Θεωρία της πρόσληψης...*, ό. π., σ. 101.

¹¹¹⁵Συνοπτικά επισημαίνουμε ότι, πριν την εμφάνιση της «θεωρίας της πρόσληψης», κάποιες λογοτεχνικές θεωρίες υποστήριζαν ότι το λογοτεχνικό κείμενο αποτελεί μια αυτοτελή δημιουργία. Η ερμηνεία του δεν επιδέχεται εξωτερικές παρεμβάσεις όπως συνεξέταση της βιογραφίας του συγγραφέα ή των κοινωνικών και πολιτισμικών συνθηκών εντός των οποίων το κείμενο δημιουργείται. Τέτοιου είδους λογοτεχνικές θεωρίες είναι ο Ρωσικός Φορμαλισμός και η Νέα Κριτική. Θεωρίες που προάγουν την άποψη ότι η ερμηνεία ενός κειμένου βασίζεται στην ανίχνευση των τεχνικών έκφρασης. Η θεωρία του Δομοισμού υποστηρίζει ότι η ερμηνεία της λογοτεχνίας στηρίζεται στην εσωτερική δομή του κειμένου συνεξετάζοντας και τις συγγραφικές προθέσεις. Βλ. Antoine Comragnon, *Ο δαίμων της θεωρίας: λογοτεχνία και κοινή λογική*, μτφρ. Απόστολος Λαμπρόπουλος, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σ. 61 – 136. Πρβλ. Douwe Fokkema & Elrout Ibsch, *Θεωρίες λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα*, μτφρ.

καλλιτέχνη και αναγνώστη / θεατή, χρησιμοποίησε την έννοια του «ορίζοντα προσδοκιών». Σύμφωνα με τον Βελουδή, ο ερευνητής επινόησε αυτή την έννοια για να προσδιορίσει το σύνολο της «αισθητικής εμπειρίας»¹¹¹⁶ του κάθε αναγνώστη σε οποιαδήποτε εποχή. Ο «ορίζοντας προσδοκιών» αναφέρεται σε όλα τα κριτήρια αισθητικής, που ο εκάστοτε αναγνώστης έχει διαμορφωμένα και προκαθορισμένα στη συνείδησή του και χρησιμοποιεί κατά τη διαδικασία ανάγνωσης ενός λογοτεχνικού έργου. Εκτός από τα προκαθορισμένα αισθητικά κριτήρια, ο κάθε αναγνώστης νοηματοδοτεί το κάθε λογοτεχνικό κείμενο με βάση τις προσωπικές εμπειρίες ζωής του.¹¹¹⁷ Ο Jauss προσπαθεί να διευκρινίσει τους παράγοντες, που επηρεάζουν τη διαδικασία της ανάγνωσης, και εμπεριέχονται στον όρο «ορίζοντας προσδοκιών». Ο ερευνητής παραθέτει, μεταξύ άλλων, ότι και εξωλογοτεχνικοί παράγοντες καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο ένας αναγνώστης προσλαμβάνει ένα λογοτεχνικό κείμενο: «Ο τρίτος συντελεστής περιλαμβάνει τη δυνατότητα που έχει ο αναγνώστης ενός καινούργιου έργου να το προσλάβει όχι μόνο μέσα στον στενό ορίζοντα των λογοτεχνικών προσδοκιών του αλλά και μέσα στον ευρύτερο ορίζοντα της εμπειρίας ζωής του».¹¹¹⁸ Με βάση την «αισθητική της πρόσληψης», ο αναγνώστης θεωρείται ο κατεξοχήν αποδέκτης, νοηματοδότης και ερμηνευτής του εκάστοτε λογοτεχνικού εγχειρήματος.

Από τις απόψεις αυτές συμπεραίνουμε ότι το κάθε λογοτεχνικό κείμενο μπορεί να συνιστά μια δυναμική δομή, την οποία συγκεκριμενοποιεί ο αναγνώστης. Σύμφωνα με τις απόψεις του Iser, η ερμηνεία ενός κειμένου μπορεί να γίνει αντιληπτή: «πολύ

Γιάννης Παρίσης, Πατάκης, Αθήνα 1993, σ. 38 – 139, Τέρι Ήγκλετον, *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, μτφρ. Μ. Μαυρωνάς, Οδυσσέας, Αθήνα 1996, σ. 94 – 143, Robert Holub, *Θεωρία της πρόσληψης...*, ό. π., σ. 23 – 79. Αξίζει να αναφερθεί ότι, παράλληλα με την εμφάνιση της «θεωρίας της πρόσληψης», υπήρξαν ερευνητές που καλλιέργησαν και υιοθέτησαν μαρξιστικές προσεγγίσεις του λογοτεχνικού φαινομένου. Αυτού του είδους οι θεωρίες διατείνονταν ότι, για την ερμηνεία ενός κειμένου, κρίνεται απαραίτητη η εξέταση του κοινωνικού και πολιτισμικού πλαισίου εντός του οποίου το λογοτεχνικό κείμενο παράχθηκε. Οι διαφοροποιήσεις της «θεωρίας της πρόσληψης» από φορμαλιστικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της λογοτεχνίας αναφέρονται στην εισαγωγή της Lorna Hardwich. Βλ. Lorna Hardwich, *Πρόσληψη. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, μτφρ. Ιωάννα Καραμάνου, Παπαζήση, Αθήνα 2012, σ. 24. Ενστάσεις στη «θεωρία της πρόσληψης» προήλθαν από μαρξιστές κριτικούς στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας, κυρίως από τους Weimann, Trager και Naumann. Οι λόγοι των ενστάσεων αναλύονται σε κείμενο του Holub. Βλ. Robert Holub, «Θεωρία της πρόσληψης: η Σχολή της Κωσταντίας», ό. π., σ. 466 – 470.

¹¹¹⁶Βλ. Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία...*, ό. π., σ. 244.

¹¹¹⁷Ο Holub τονίζει ότι: «Ο "ορίζοντας των προσδοκιών" μοιάζει να αναφέρεται (...) σε ένα νοητικό σύνολο που ένα υποθετικό άτομο φέρνει σε ένα οποιοδήποτε κείμενο». Βλ. Robert Holub, *Θεωρία της πρόσληψης...*, ό. π., σ. 104.

¹¹¹⁸Οι απόψεις του Jauss αντλούνται από τη μελέτη του Hawthron. Βλ. Jeremy Hawthron, *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο: μία εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, μτφρ. Μαρία Αθανασοπούλου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1993, σ. 18.

περισσότερο ως προϊόν βιωμένης και συνακόλουθα επεξεργασμένης επίδρασης και όχι ως ιδέα, που είναι εξαρχής ενσωματωμένη στο έργο και που εμφανίζεται μέσω του έργου». ¹¹¹⁹ Με άλλα λόγια, και ο Iser θεωρεί ότι η διαδικασία της ανάγνωσης εκλαμβάνεται και ως συσχέτιση του κειμένου με εξωλογοτεχνικές αξίες και γενικά νοητικές εμπειρίες ή νοητικά σχήματα μέσα από τα οποία ο αναγνώστης δίνει νόημα στο λογοτεχνικό κείμενο. ¹¹²⁰ Τα «κενά» του κειμένου λειτουργούν έτσι ώστε ο αναγνώστης να συμπληρώσει με τη φαντασία του νοήματα που δεν έχουν διατυπωθεί. ¹¹²¹ Ερμηνεύοντας ο Holub τις αντίστοιχες απόψεις του Iser, έτσι όπως αυτές αποτυπώθηκαν στη μελέτη του Iser για την «Appellstruktur», υποστηρίζει ότι για τον Iser: «το νόημα δεν περιέχεται στο ίδιο το κείμενο, αλλά μάλλον παράγεται κατά τη διάρκεια της αναγνωστικής διαδικασίας. Δεν είναι ούτε αμιγώς κειμενικό ούτε εντελώς υποκειμενικό (με την έννοια ότι κατασκευάζεται αποκλειστικά από τον αναγνώστη), αλλά το αποτέλεσμα μιας διάδρασης μεταξύ των δύο πόλων. Δεύτερον, υποστηρίζει ότι τα λογοτεχνικά κείμενα κατασκευάζονται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να επιτρέπουν μια κάποια ευρυχωρία όσον αφορά την πραγμάτωσή τους. ο αναγνώστης, γεμίζοντας κενά ή σημεία απροσδιοριστίας σε μια εκ των προτέρων δεδομένη δομή, συμπληρώνει το λογοτεχνικό έργο και, επομένως, συμμετέχει στην παραγωγή νοήματος». ¹¹²²

¹¹¹⁹Οι απόψεις του Iser παρατίθενται στη μελέτη του Βελουδή. Βλ. Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία...*, ό. π., σ. 244.

¹¹²⁰Σύμφωνα με τον Holub, ο Ingarden, «πρόδρομος» της «θεωρίας της πρόσληψης» και των απόψεων του Iser, επισημαίνει ότι: «κάθε λογοτεχνικό έργο, ακόμα και κάθε αναπαριστώμενο αντικείμενο ή όψη, περιλαμβάνει έναν απεριόριστο αριθμό απροσδιόριστων σημείων. Τώρα, κατά τη διάρκεια της αναγνωστικής διαδικασίας αλληλεπιδρούμε ποικιλοτρόπως με το λογοτεχνικό έργο. (...) η πιο σημαντική δραστηριότητα που αναλαμβάνουν οι αναγνώστες αφορά την εξομάλυνση και συμπλήρωση των ακαθοριστιών, των χασμάτων και των σχηματικών όψεων του κειμένου. Ο Ingarden αναφέρεται συνήθως σε αυτή τη δραστηριότητα με τον όρο "συγκεκριμενοποίηση" (...)». Βλ. Robert Holub, *Θεωρία της πρόσληψης...*, ό. π., σ. 45 - 46.

¹¹²¹Ο Σιαφλέκης επισημαίνει σχετικά: «η μορφή και το περιεχόμενο του λογοτεχνικού μύθου δεν αποκτούν τη σημασία τους παρά χάρη στη δυναμική διάδραση που συντελείται ανάμεσα στο κείμενο και τον αναγνώστη και που κατά τον Iser, είναι αυτή – ταύτη η λειτουργία της ανάγνωσης». Βλ. Ζαχαρίας Σιαφλέκης, *Η εύθραυστη αλήθεια. Εισαγωγή στη θεωρία του λογοτεχνικού μύθου*, Gutenberg, Αθήνα 1994, σ. 24.

¹¹²²Βλ. Robert Holub, «Θεωρία της πρόσληψης: η Σχολή της Κωσταντίας», ό. π., σ. 457. Στο ίδιο άρθρο ο Holub διευκρινίζει τους δύο βασικούς τρόπους, σύμφωνα με τη θεωρία του Iser, με τους οποίους τα λογοτεχνικά κείμενα έρχονται σε διάδραση με τους αναγνώστες τους. Ο Holub αναφέρει χαρακτηριστικά ότι τα κείμενα παρέχουν: «σχηματοποιημένες όψεις και περιορίζοντας έτσι τον άπειρο αριθμό δυνατοτήτων για ένα αντικείμενο, καθοδηγούν τον αναγνώστη προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση. Ο Iser αναφέρεται σε αυτή τη δραστηριότητα ως "Leserlenkung" (καθοδήγηση του αναγνώστη). Όμως, αφήνοντας ανοιχτά κενά, προκειμένου να τα συμπληρώσει ή να τα εξαλείψει ο αναγνώστης, προσκαλούν ή ακόμη και απαιτούν τη συμμετοχή του. Η διάδραση με αυτές τις παθητικές και ενεργητικές πλευρές των κειμένων προσδιορίζει τη φύση της αναγνωστικής διαδικασίας». Στο ίδιο, σ. 459.

Επιπροσθέτως, ο Iser διατυπώνει τον τύπο του «υπονοούμενου αναγνώστη» (implied reader). Σύμφωνα με τον ερευνητή, ο «υπονοούμενος αναγνώστης» αποτελεί μια κειμενική κατασκευή, που γίνεται αντιληπτή από τον πραγματικό αναγνώστη. Ως πραγματικός αναγνώστης ορίζεται ο κάθε άνθρωπος, που διαβάσει το λογοτεχνικό έργο σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή της ιστορίας. Ο συγγραφέας ενός κειμένου δεν «αποσύρεται» ποτέ, αλλά αφήνει ένα υποκατάστατο τον «υπονοούμενο αναγνώστη». Ο «υπονοούμενος αναγνώστης» ρυθμίζει και νοηματοδοτεί το έργο του συγγραφέα σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή κατά την απουσία του συγγραφέα. Ο «υπονοούμενος αναγνώστης» ορίζει νέες οπτικές, που επιτρέπουν στον πραγματικό αναγνώστη να νοηματοδοτήσει το κείμενο. Συνεπώς, ο «υπονοούμενος αναγνώστης» αποτελεί μια κειμενική οντότητα και ταυτόχρονα συμμετέχει και καθορίζει τη διαδικασία παραγωγής νοήματος.¹¹²³

Οι βασικές απόψεις των δύο σημαντικότερων και «κυρίαρχων» εκπροσώπων της «θεωρίας της πρόσληψης» αναφέρθηκαν, έστω και σπέρματικά στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, προκειμένου να τονισθεί ότι βασικός προσλήπτης κι ερμηνευτής ενός λογοτεχνικού κειμένου καθίσταται ο ίδιος ο αναγνώστης, που διαβάσει το κείμενο σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα το λογοτεχνικό κείμενο να μην αναδύει, μέσω των λέξεων, το νόημα του. Η ερμηνεία του λογοτεχνικού έργου «επαφίεται» στις αισθητικές και εξωλογοτεχνικές εμπειρίες του αναγνώστη του. Ο αναγνώστης ερμηνεύει και νοηματοδοτεί το κείμενο ανάλογα με τις αντιλήψεις και τη συνείδησή του.¹¹²⁴ Με άλλα λόγια, η «θεωρία της πρόσληψης» επικεντρώνεται στην εξέταση του πώς προσλαμβάνεται και αναδημιουργείται το λογοτεχνικό κείμενο, σύμφωνα με τις αντιλήψεις, τις προκαταλήψεις και τις πεποιθήσεις του υποκειμένου της ανάγνωσης. Η ερμηνευτική προσέγγιση του κειμένου δεν επιτυγχάνεται μέσω της ανάλυσης των λέξεων, που το απαρτίζουν. Το νόημα του κειμένου εξαρτάται από τους τρόπους, που το προσλαμβάνει ένα ιστορικά προσδιορισμένο υποκείμενο – αναγνώστης.

3. Πεζογραφία που διάβάζαν και προέβαλλαν στον Σκαπανέα: λόγοι των ανάλογων επιλογών

¹¹²³Οι απόψεις του Iser, σχετικά με την persona του «υπονοούμενου αναγνώστη» αντλούνται από το βιβλίο του που δημοσιεύεται το 1974. Βλ. Wolfgang Iser, *The Implied Reader: Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1974, σ. 101 – 121.

¹¹²⁴Βλ. Jonathan Culler, *Λογοτεχνική θεωρία...*, ό. π., σ. 172.

Οι προαναφερόμενες απόψεις - θέσεις αποτέλεσαν το έναυσμα, προκειμένου να εντοπίσουμε τα λογοτεχνικά κείμενα, που οι εκδότες του *Σκαπανέα* επιλέγουν να προβάλλουν στις σελίδες του περιοδικού. Με βάση την «θεωρία της πρόσληψης», το νόημα και η ερμηνεία του λογοτεχνικού κειμένου δεν είναι ενσωματωμένα εξ αρχής στο κείμενο, αλλά πηγάζουν από την εκάστοτε αναγνωστική αλληλεπίδραση κειμένου – αναγνώστη. Απόψεις σαν κι αυτές μας παρακινούν να αναζητήσουμε στα λογοτεχνικά κείμενα, που παρουσιάζονται στο προπαγανδιστικό περιοδικό, τις δομές (νοήματα) που εμπεριέχονται στα κείμενα και πιθανότατα αποτελούν έκκληση στους εκδότες (αναγνώστες) του περιοδικού να συμπληρώσουν και να προάγουν τα νοήματα αυτά.

Με άλλα λόγια, οι υπεύθυνοι έκδοσης προβαίνουν στη δημοσίευση λογοτεχνικών κειμένων στις σελίδες του περιοδικού. Η επιλογή των κειμένων δεν είναι τυχαία. Ο *Σκαπανέας* αποτελεί έντυπο συστηματικής κι οργανωμένης προσπάθειας διάδοσης πολιτικών ιδεών κι απόψεων, με σκοπό τον επηρεασμό της συνείδησης των κρατούμενων προς συγκεκριμένη κατεύθυνση και στόχους. Σύμφωνα με τη «θεωρία της πρόσληψης», το νόημα ενός λογοτεχνικού κειμένου δεν είναι απτό. Ο αναγνώστης μετέχει στη διαδικασία παραγωγής νοήματος. Χάρη στην επικοινωνιακή δομή του κειμένου, ο αναγνώστης αντιμετωπίζει την ακαθοριστία και απροσδιοριστία του νοήματος και συμπληρώνει τα νοηματικά «κενά» ή της ασάφειας του αρχικού νοήματος.¹¹²⁵ Με βάση τις απόψεις αυτές, η ενασχόληση των εκδοτών του περιοδικού με την ανάγνωση των λογοτεχνικών κειμένων, που επιλέγουν να δημοσιεύσουν στις σελίδες του περιοδικού, φέρνει αναπόφευκτα στην επιφάνεια τον προβληματισμό σχετικά με τις σημασίες και τα νοήματα, που το συγκεκριμένο κοινωνικό και ιστορικό υποκείμενο αποδίδει στα κείμενα. Η προσοχή μας θα επικεντρωθεί στους

¹¹²⁵ Ο Iser υποστηρίζει ότι η ανάγνωση, ως πράξη, δίνει νόημα στην ακαθοριστία του λογοτεχνικού κειμένου. Ο Iser επισημαίνει σχετικά: «Τα μυθολογικά κείμενα δεν είναι όμοια με τις καταστάσεις της ζωής· δεν αντιγράφουν την πραγματικότητα. Από την άποψη αυτή, θα μπορούσαν να ονομαστούν "μη τοποθετημένα" παρά το ότι τα συνοδεύει το ιστορικό υπόστρωμα και όμως αυτός ακριβώς ο ανοιχτός χαρακτήρας τους τα καθιστά ικανά να δίνουν μορφή σε ποικίλες καταστάσεις, τις οποίες ο δέκτης / αναγνώστης συμπληρώνει με την προσωπική του ανάγνωση. Μ' άλλα λόγια, ο ανοιχτός χαρακτήρας των μυθολογικών κειμένων μπορεί να χαθεί μόνο με την πράξη της ανάγνωσης». Βλ. Fokkema & Elgoud Ibsch, *Θεωρίες λογοτεχνίας...*, ό. π., σ. 237. Σχολιάζοντας αυτές τις απόψεις της «θεωρίας της πρόσληψης», ο Τζιόβας παρομοιάζει τη σχέση του αναγνώστη προς το κείμενο με τη σχέση του παρατηρητή προς τον «έναστρο ουρανό». Ο Τζιόβας επισημαίνει χαρακτηριστικά: «Δύο άνθρωποι, που κοιτούν τα άστρα του, μπορούν να κάνουν άπειρους συνδυασμούς, διαγράφοντας φυσικά υποθετικές γραμμές ανάμεσά τους και σχηματίζοντας ποικίλα ανόμοια σχήματα. Αν ένα λογοτεχνικό κείμενο θεωρηθεί ως έναστρος ουρανό με τα άστρα του σταθερά αλλά τις γραμμές που τα συνδέουν άπειρες, τότε το δυνητικό κείμενο είναι απεριόριστα πλουσιότερο από κάθε ατομική πραγμάτωσή του». Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Μετά την αισθητική*, Γνώση, Αθήνα 1987, σ. 243.

πιθανούς λόγους, για τους οποίους οι υπεύθυνοι έκδοσης του *Σκαπανέα* επιλέγουν να προβάλλουν τα εν λόγω κείμενα. Άλλωστε, έχει επισημανθεί γενικά ότι τα άτομα αποκωδικοποιούν τα κείμενα σύμφωνα με τα κοινωνικά και πολιτισμικά «συμφραζόμενα» της ζωής τους.¹¹²⁶ Τα άτομα παράγουν, μέσω των λογοτεχνικών κειμένων, τις δικές τους εκδοχές για την κοινωνική πραγματικότητα. Πώς σημασιοδοτούν οι υπεύθυνοι έκδοσης του μηνιαίου στρατιωτικού περιοδικού τα λογοτεχνικά κείμενα που προβάλλουν, ούτως ώστε το περιεχόμενό τους να εναρμονίζεται με τη γενικότερη «φιλοσοφία» του περιοδικού; Παράλληλα, σε κάποιους συγγραφείς παραθέτουμε σε υποσημείωση τις θέσεις άρθρων του περιοδικού, που ασκούν κριτική στο έργο και την προσωπικότητα των αντίστοιχων συγγραφέων. Πρόκειται για άρθρα που αποπνέουν τις αισθητικές αντιλήψεις των συντακτών του περιοδικού.

Το επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος θα εστιαστεί στον εντοπισμό των πεζογραφημάτων της ιστορίας της λογοτεχνίας, που δημοσιοποιούνται στο περιοδικό. Εξετάσαμε 36 τεύχη του *Σκαπανέα* και εντοπίσαμε μόνο τέσσερα ελληνικά διηγήματα. Ας στρέψουμε την προσοχή μας σε αυτά: στο πρώτο τεύχος του περιοδικού, τον Μάιο του 1950, οι υπεύθυνοι έκδοσης παραθέτουν το διήγημα «Η γοργόνα» του Ανδρέα Καρκαβίτσα (1866 – 1922).¹¹²⁷ Το εν λόγω διήγημα συμπεριλήφθηκε από τον Καρκαβίτσα στα *Λόγια της πλώρης* (1899).¹¹²⁸ Επιπλέον, πρέπει να επισημανθεί ότι το διήγημα στον *Σκαπανέα* παρουσιάζεται ως πιστό αντίγραφο του διηγήματος του Καρκαβίτσα, που περιλαμβάνεται στη συλλογή *Λόγια της πλώρης* (1899).¹¹²⁹ Με άλλα λόγια, οι υπεύθυνοι έκδοσης δημοσιεύουν το

¹¹²⁶Οι εισηγητές της «θεωρίας της πρόσληψης» τονίζουν ότι οι άνθρωποι κρίνουν τα λογοτεχνικά έργα σύμφωνα με τον «ορίζοντα προσδοκιών» (κατά τον Jauss) ή σύμφωνα με το «ρεπερτόριο» τους (κατά τον Iser). Σύμφωνα με το Αγγλικό Λεξικό της Οξφόρδης, οι δύο όροι προσδιορίζονται ως «το σύνολο των πολιτισμικών κανόνων, υποθέσεων και κριτηρίων που διαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο οι αναγνώστες αντιλαμβάνονται και κρίνουν ένα λογοτεχνικό έργο σε δεδομένο χρόνο». Το απόσπασμα του παραθέματος αντλείται από κείμενο του Κυριάκου Κουνούπη. Βλ. Κυριάκος Κουνούπη, «Η διδασκαλία του λογοτεχνικού κειμένου σύμφωνα με τη θεωρία της πρόσληψης και ανταπόκρισης», στο: Πέτρος Σαμσάρης (επιμ.), *ΣΙΡΙΣ (Περιοδική έκδοση του συνδέσμου φιλολόγων νομού Σερρών)*, Σύνδεσμος φιλολόγων νομού Σερρών, Σέρρες 2007, σ. 203 – 210: 207.

¹¹²⁷Βλ. Ανδρέας Καρκαβίτσα, «Η γοργόνα», περ. *Σκαπανεύς Μακρονήσου*, τεύχ. 1, Μάιος 1950, σ. 21. Η χρονολογία, σχετικά με τη γέννηση και τον θάνατο του Καρκαβίτσα, αντλείται από μελέτη του Λίνου Πολίτη. Βλ. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής τραπεζής, Αθήνα ¹⁴2004, σ. 206.

¹¹²⁸Η πληροφορία, σχετικά με την πρώτη έκδοση της συλλογής, αντλείται από μελέτη του Λίνου Πολίτη. Στο ίδιο, σ. 207.

¹¹²⁹Ο έλεγχος πραγματοποιήθηκε σε μεταγενέστερη έκδοση της συλλογής διηγημάτων. Βλ. Ανδρέας Καρκαβίτσα, *Λόγια της πλώρης*, Εστία, Αθήνα 1981, σ. 181 – 186. Αξίζει να διευκρινιστεί ότι το διήγημα στον *Σκαπανέα* «εκτείνεται» σε μία σελίδα. Στην υπό εξέταση συλλογή, το διήγημα φαίνεται να «καταλαμβάνει» έξι σελίδες. Διαφορά που οφείλεται στη χρήση διαφορετικού μεγέθους χαρτιού

διήγημα αυτούσιο, χωρίς διαφοροποιήσεις, προσθέσεις και αποκοπές προτάσεων ή λέξεων.

Θα παραθέσουμε κάποια στοιχεία πλοκής του λογοτεχνικού κειμένου. Στο διήγημα, η αφήγηση είναι πρωτοπρόσωπη. Ο αφηγητής αναφέρεται σε ένα ταξίδι, που πραγματοποίησε ως επιβάτης ενός φορτηγού – πλοίου. Το ταξίδι διαδραματίστηκε σε νυχτερινή ώρα. Το πλοίο μετέφερε σιτάρι. Ο προορισμός του θαλασσινού ταξιδιού φαίνεται να είναι ο Πειραιάς.¹¹³⁰ Ο ήρωας της αφήγησης δεν παραλείπει να αναφερθεί στα συναισθήματα, που διέπουν τον ψυχικό του κόσμο κατά τη διάρκεια του συγκεκριμένου ταξιδιού. Το υποκείμενο της αφήγησης ταλανίζεται από θλίψη και κακή διάθεση. Οι λόγοι, όμως, της ψυχικής του δυσφορίας δεν διευκρινίζονται αφηγηματικά.¹¹³¹ Ο αφηγητής, δίνοντάς μας πληροφορίες σχετικά με το τοπίο, που αντικρίζει κατά τη διάρκεια του ταξιδιού,¹¹³² και λεπτομέρειες σχετικά με τις δραστηριότητες των άλλων ατόμων¹¹³³ που παραβρίσκονται στο καράβι, αναφέρεται σε ένα αξιοσημείωτο περιστατικό, που συνετέλεσε στην εκδίωξη της βαριεστιμάρας του αφηγητή.¹¹³⁴ Αρχικά, ο ίδιος κατακλύστηκε από περιέργεια και προέβη σε μια σειρά εικασιών,¹¹³⁵ προκειμένου να συνειδητοποιήσει και να αντιληφθεί τι ακριβώς συνέβαινε στη θάλασσα. Ο αφηγητής, κάνοντας χρήση

των δύο εντύπων και όχι σε παραλείψεις ή σκόπιμες αποκοπές αποσπασμάτων, εκ μέρους των υπεύθυνων έκδοσης, κατά τη δημοσιοποίηση του διηγήματος στο περιοδικό.

¹¹³⁰ *Μέ τό μπρίκι του καπετάν Φαράση αρμένιζα μισοκάναλα εκείνη τή νύχτα. (...) Τί είχαμε φορτωμένο; Τί άλλο από σιτάρι. Πού πηγαίναμε; Πού αλλού από τον Πειραιά.* Βλ. Ανδρέας Καρκαβίτσας, «Η γοργόνα», περ. *Σκαπανεύς Μακρονήσου*, τεύχ. 1, Μάιος 1950, σ. 21. Από εδώ και εξής, τα αποσπάσματα του διηγήματος θα αντλούνται από την έκδοση στον *Σκαπανέα*.

¹¹³¹ *Μά εκείνη τή βραδιά ένιωθα τέτοιο πλάκωμα στήν ψυχή, κιντόνενα νά λιγοθυμήσω. Δεν ξέρω τι μου έφταιγε· θές η γαληνεμένη θάλασσα, θές ο ζάστερος ουρανός, θές το τσουχερό λιοπύρι· δεν μπορώ να ειπώ. Μά είχα τόσο βαρειά τήν ψυχή, ήβρασκα τόσο σαχλοπλημμυρισμένη τή ζωή, πού αν με άρπαζε κανείς να με ρίξει στό νερό «όχι» δέ θα' λεγα. Στο ίδιο, σ. 21.*

¹¹³² Το υποκείμενο της αφήγησης αναφέρει χαρακτηριστικά: *Ο ήλιος ήταν ώρα βασιλεμένος. Τά χρυσοπόρφυρα συγνεφάκια, πού συντρόφευαν το βασιλέμά του, σκάλωσαν κάπου μαύρα σαν μεγάλες καπνιές. Ο Αποπερίτης έλαμψε κρυστάλλοχινο μέσα στα σκούρα. Φάνηκαν ψηλά οι αστερισμοί ένας κ' ένας. Τα νερά κάτω πήραν εκείνο το λευκοσκότεινο χρώμα, το κρύο και λαχταριστό του ατσαλιού. Στο ίδιο, σ. 21.*

¹¹³³ *Το ναυτόπουλο άναψε τά φανάρια· ο καπετάνιος κατέβηκε να κοιμηθή· ο Μπούλμπερης έκατσε στο τιμόνι. Ο Μπραχάμης, ο σκύλος μας, κουλουριάστηκε στη ρίζα του αργάτη να ησυχάση και κείνος. Στο ίδιο, σ. 21.*

¹¹³⁴ *Άξαφνα όμως άρχισα ν' ανατριχιάζω· σαν κάποιος μαγνήτης να ερέθιζε τά νεύρα μου, όπως η υγρασία αναγκάζει τά πουλιά στο φλυάρισμα. Στο ίδιο, σ. 21.*

¹¹³⁵ *Πρώτη μου σκέψη ήταν πώς ζύπνησα στο στομάχι κάποιου ψαριού. Ήταν ο ουρανός ψηλά και κάτω η θάλασσα. Μά όλα, ψηλά και χαμηλά, στρωμένα ήταν με ρούχο κατακόκκινο, κυματιστό που έβαφε με αβρό φεγγοβόλημα ως και τό σωτρόπι της σκάφης μας. Κάπου στά πέρατα της γής πυρκαγιά τίναζε τη λαμπάδα της ψηλά κ' έρριχνε φοβερούς αποκλαμούς περαδώθε. Μά πού το κάμα και πού η αθάλη της; Και τα δύο έλειπαν. Ο αφηγητής, μάλιστα, εικάζει ότι μπορεί να συνάντησε έναν πελώριο άγγελο: *Να τός είπα, ο θεόρατος άγγελος, ο χαλαστής καί σωτήρας! Τον έβλεπα κ' είχα σύγκρυο στήν ψυχή. Από στιγμή σε στιγμή πρόσμενα σφυρί να πέση τό φριχτό χτύπημα. Στο ίδιο, σ. 21.**

υπερρεαλιστικών εικόνων και νομίζοντας ότι έχει συναντήσει έναν πελώριο άγγελο, διαπιστώνει την ξαφνική και απρόσμενη εμφάνιση μιας γυναικείας παρουσίας: *Ο ίσκιος πρόβαινε στά νερά μέ άλματα πύρινα. Κι όσο γρηγορότερα πρόβαινε, τόσο μίκραινε η κορμοστασιά του. Και άξαφνα ο θεότρεμος όγκος χιλιόμορφη κόρη στάθηκε αντίκρυ μου. Διαμαντοστόλιστη κορώνα φορούσε στό κεφάλι και τα πλούσια μαλλιά γαλάζια χήτη άπλωναν στις πλάτες ως κάτω στά κύματα. Το πλατύ μέτωπο, τ' αμυγδαλωτά μάτια, τα χείλη της τα κοραλλένια έχυναν γύρα κάποια λάμψη αθανασίας και κάποια πηρηφά εία βασιλική. Από τα κρυσταλλένια λαιμοτράχηλα κατέβαινε κ' έσφιγγε το κορμί ολόχρυσος θώρακας λεπιδωτός και πρόβαλλε στό αριστερό τήν ασπίδα κ' έπαιζε στό δεξί τη Μακεδονική σάρισα.*¹¹³⁶

Σύμφωνα με την παραπάνω περιγραφή, η γυναίκα παρουσιάζεται με αξιοθαύμαστα εξωτερικά χαρακτηριστικά (*χιλιόμορφη κόρη, πλούσια μαλλιά, πλατύ μέτωπο, αμυγδαλωτά μάτια, τα χείλη της τα κοραλλένια*), ενώ κάποια από τα γνωρίσματά της είναι μεταφυσικά (*τα χείλη της τα κοραλλένια έχυναν γύρα κάποια λάμψη αθανασίας και κάποια πηρηφά εία βασιλική*). Άλλα στοιχεία της παρουσιαζόμενης γυναίκας υποδεικνύουν ότι πρόκειται για πλούσια γυναίκα ένδοξης καταγωγής (*ολόχρυσος θώρακας λεπιδωτός και πρόβαλλε στό αριστερό τήν ασπίδα κ' έπαιζε στό δεξί τη Μακεδονική σάρισα*). Η εν λόγω μορφή απευθύνεται με ηρεμία στον αφηγητή και τον ρωτάει επίμονα αν βρίσκεται εν ζωή ο βασιλιάς Αλέξανδρος.¹¹³⁷ Η αρνητική απάντηση του αφηγητή¹¹³⁸ θα επιφέρει αρνητικές επιπτώσεις και άσχημες μεταλλάξεις στην εξωτερική μορφή της γυναικείας μορφής.¹¹³⁹ Στη συνέχεια, ο αφηγητής θα συνειδητοποιήσει ότι η συγκεκριμένη γυναίκα είναι γοργόνα και αδερφή του μεγάλου Αλεξάνδρου.¹¹⁴⁰ Επιπροσθέτως, το υποκείμενο της αφήγησης θα αντιληφθεί ότι η γυναίκα ρωτούσε αν υπάρχει το

¹¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 21.

¹¹³⁷ Ο αφηγητής εξιστορεί σχετικά: *Δέν είχα συνέλθει από τήν απορία καί φωνή γλυκειά, ήρεμη καί μαλακή άκουσα νά μου λέει: - Ναύτη - καλεναύτη· ζη ο βασιλιάς Αλέξανδρος;* Στο ίδιο, σ. 21. Η επανάληψη της ερώτησης από τη γυναίκα, τέσσερις σειρές παρακάτω, αντικατοπτρίζει την επιμονή της να λάβει απάντηση στο ερώτημα που η ίδια έθεσε στον αφηγητή.

¹¹³⁸ *Τώρα, Κυρά μου! Απάντησα χωρίς να σκεφτώ. Τώρα βασιλιάς Αλέξανδρος! Ούτε το χόμα του δέ βρίσκεται στή γή.* Στο ίδιο, σ. 21.

¹¹³⁹ *Η χιλιόμορφη κόρη έγινε μεμιάς φοβερό σίχαμα. Κύκλωπας βγήκε από το κύμα κ' έδειξε λεπιοντυμένο το μισό κορμί. Ζωντανά φίδια τά μετοξόμαλλα σηκώθηκαν περαδώθε, έβγαλαν γλώσσες καί κεντριά φαρμακερά κ' έχυσαν φοβεριστικό ανεμοφύσημα.* Στο ίδιο, σ. 21.

¹¹⁴⁰ *Τώρα καλογνώρισα με ποιόν είχα νά κάμω! (...) Ήταν η Γοργόνα, τ' Αλέξανδρου η αδερφή, πού έκλεψε τό θάνατο νερό καί γύριζε ζωντανή καί παντοδύναμη.* Στο ίδιο, σ. 21.

πνεύμα του μεγάλου Αλεξάνδρου και όχι το φθαρτό του σώμα.¹¹⁴¹ Ο αφηγητής θα σπύσει να διαφοροποιήσει την αρχική αρνητική απάντησή του, ισχυριζόμενος ότι το πνεύμα του μεγάλου Αλεξάνδρου όχι μόνο ζει, αλλά ασκεί και τεράστια επιρροή σε ολόκληρη την ανθρωπότητα.¹¹⁴² Αυτές οι διαβεβαιώσεις θα συντελέσουν ώστε η εξωτερική μορφή της γυναίκας να επανέλθει στην αρχική της κατάσταση. Έπειτα από αυτά τα ακούσματα η γυναίκα θα μεταμορφωθεί από τέρας σε μία όμορφη ύπαρξη, ενώ θα αρχίσουν να ακούγονται και πολεμικά εμβλήματα. Τα λόγια του αποσπάσματος είναι ενδεικτικά: *Άκουσε τά λόγια μου καλά. Σά νά χύθηκε αθάνατο νερό η φωνή μου στις φλέβες της, άλλαξε αμέσως τό τέρας κ' έλαμψε παρθένα πάλι χιλιόμορφη. Σήκωσε τό κρινάτο χέρι της από την κουπαστή, χαμογέλασε ροδόφυλλα σκορπώντας από τά χείλη της. Και άξαφνα στόν ολοπόρφυρον αέρα χύθηκε τραγούδι πολεμικό, λές καί γύριζε τώρα ο Μακεδονικός στρατός από τίς χώρες του Γάγγη καί του Ευράτη.*¹¹⁴³

Θα επανέλθουμε στο αρχικό μας ζητούμενο. Πώς σημασιοδοτούν οι υπεύθυνοι έκδοσης του περιοδικού το εν λόγω διήγημα; Αντιλαμβανόμαστε ότι στο διήγημα κυριαρχεί η μορφή της αδελφής του μεγάλου Αλεξάνδρου. Η χρήση του ονόματος του μεγάλου Αλεξάνδρου αποσκοπεί στην προβολή του εθνικού ιδεώδους και του ελληνικού πολιτισμού. Είναι κοινώς και ευρέως γνωστό ότι το όνομα του μεγάλου Αλεξάνδρου συνδέεται με τη διάχυση του ελληνισμού σε πολλές περιοχές της τότε οικουμένης. Η επιλογή δημοσίευσης ενός τέτοιου λογοτεχνικού κειμένου αναδεικνύει τη διάθεση των συντακτών του περιοδικού να υπογραμμιστούν οι παραδοσιακές ιδέες, μύθοι και θρύλοι που γαλούχησαν τους Έλληνες. Ιδέες που αποτελούν τον συνεκτικό ιστό του έθνους, το οποίο, κατά τη γνώμη τους, απειλείται από καινοφανείς πολιτικές «δοξασίες» και πρακτικές.¹¹⁴⁴

¹¹⁴¹Ο αφηγητής επισημαίνει: *Δέ ρωτούσε βέβαια για το φθαρτό σώμα, αλλά για τη μνήμη του αφέντη της. Στο ίδιο, σ. 21.*

¹¹⁴²*Ζή καί βασιλεύει· απάντησα ευθύς. Ζή καί βασιλεύει καί τόν κόσμο κυριεύει. Στο ίδιο, σ. 21.*

¹¹⁴³Στο ίδιο, σ. 21.

¹¹⁴⁴Η αντικομμουνιστική ρητορική της περιόδου αντιμετώπιζε την ιδεολογία και τις πράξεις των αριστερών ως βλαπτικές για το ίδιο το έθνος. Κάτι ανάλογο αποδεικνύεται και από το περιεχόμενο των δηλώσεων μετανοίας. Οι δηλώσεις αποκήρυσσαν την αριστερή ιδεολογία κι υποστήριζαν ότι οι άνθρωποι συμμετείχαν σε αριστερές οργανώσεις, λόγω του ότι εξαπατήθηκαν και μη γνωρίζοντας την αυθεντική δράση των οργανώσεων αυτών. Το απόσπασμα μίας δήλωσης μετανοίας είναι χαρακτηριστικό: «Η κάτωθι υπογεγραμμένη Ευτυχία Κ. του Λαζάρου και της Ουρανίας, γεννηθείσα εις Πειραιά και κατοικούσα εν Αθήναις οδός..., δηλώ υπευθύνως ότι, κατά το Δεκεμβριανόν κίνημα παρασυρθείσα εις την οργάνωσιν του ΕΑΜ με απατηλούς λόγους χωρίς να γνωρίζω την αυθεντικήν δράσιν του και τας προδοτικές και καταστρεπτικά πράξεις του διά την Πατρίδα μου, (...)». Το απόσπασμα αντλείται από τη μελέτη του Βόγλη. Βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 112.

Το συγκεκριμένο διήγημα προβάλλει και κάποια επιπρόσθετα μηνύματα. Όταν η αδελφή του μεγάλου Αλεξάνδρου αντιλαμβάνεται ότι το πνεύμα του υπάρχει και ασκεί τεράστια επίδραση στην ανθρωπότητα, η ίδια μεταμορφώνεται σε μία όμορφη υπαρξή. Όπως διαπιστώνουμε από το διήγημα, όταν ο αφηγητής, αρχικά, ενημερώνει τη γυναικεία παρουσία ότι ο μέγας Αλέξανδρος είναι νεκρός, η ίδια μεταμορφώνεται σε ένα άσχημο τέρας. Αν συνυπολογίσουμε ότι ο μέγας Αλέξανδρος αντιπροσωπεύει την ιδέα του ελληνισμού, τα μηνύματα του διηγήματος γίνονται ακόμη πιο ξεκάθαρα. Σε περίπτωση που χαθεί ή αλλοιωθεί το πνεύμα της ελληνικής φυλής, η ανθρωπότητα κινδυνεύει να καταστραφεί. Η διατήρηση του πνεύματος του ελληνικού έθνους θα επιφέρει ιδιαιτέρως θετικές επιδράσεις στην ανθρωπότητα. Άλλωστε, η προβολή της σπουδαιότητας και υπεροχής του ελληνικού πολιτισμού αποτελεί βασικό ζητούμενο των υπεύθυνων έκδοσης του *Σκαπανέα*. Κάτι ανάλογο επιβεβαιώνεται από την αρθρογραφία του εντύπου. Θα αναφέρουμε δειγματοληπτικά τέτοιου είδους παραδείγματα: στο δεύτερο τεύχος του περιοδικού, τον Ιούνιο του 1949, ο Ν. Μαρκοβίτης επισημαίνει ότι οι Έλληνες κατέχουν ξεχωριστή θέση ανάμεσα σε όλα τα έθνη.¹¹⁴⁵ Ο αρθρογράφος αιτιολογεί του λόγους ενός τέτοιου ισχυρισμού και

Οι νικητές της Μακρονήσου αντιλαμβάνονταν την εξάπλωση της κομμουνιστικής ιδεολογίας ως απειλή του ελληνικού έθνους. Οι εθνικόφρονες παρομοίαζαν τη διάχυση του κομμουνισμού με την εξάπλωση μίας μολυσματικής ασθένειας. Ο παραλληλισμός των δύο όρων έχει ως κοινό παρανομαστή τον κίνδυνο και τις αρνητικές επιπτώσεις, που οι όροι της παρομοίωσης επιφέρουν στο κοινωνικό σύνολο. Οι συμβολισμοί του αντικομμουνιστικού λόγου της περιόδου αναδεικνύονται λεπτομερώς σε άρθρο του Μπουρνάζου. Ο τίτλος του άρθρου είναι δηλωτικός της δημοφιλούς παρομοίωσης της εξάπλωσης του κομμουνισμού με μολυσματική ασθένεια. Ο κομμουνισμός εκλαμβάνεται μεταδοτικό μικρόβιο που προσβάλλει τον υγιή (εθνικό) οργανισμό. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στη Μακρόνησο: η ένταξη του Εμφυλίου στην προαιώνια ιστορία της φυλής, ο "δηθητός ιός" του κομμουνισμού και ο ρόλος της αναμόρφωσης», περ. *Δοκιμές*, τεύχ. 6, 1997, σ. 101 – 134. Και στην αρθρογραφία του *Σκαπανέα* αντικατοπτρίζεται η άποψη ότι ο κομμουνισμός αποτελεί απειλή του έθνους. Αναφέρουμε ένα παράδειγμα άρθρου, που ο κομμουνισμός παρομοιάζεται με «κόκκινο σατανά» και το ελληνικό έθνος με «φως». Ο αρθρογράφος εκφράζει τη βεβαιότητά ότι οι Έλληνες θα νικήσουν τον «σατανά»: «Ο κόκκινος σατανάς ξεκίνησε από τη χώρα του σκοταδιού κι' ήρθε να σβύσει το φώς γιατί τον ενοχλούσε. Δεν κατάφερε όμως τίποτα άλλο παρά να κάψει τα φτερά της παγκόσμιας επιβουλής του. Σε λίγο το τέρας αυτό, χτυπημένο κατάστηθα από ελληνικό χέρι, θα πάη να συναντήσει τους άλλους που σχεδίασαν να καταπατήσουν τα χώματά μας. Οι σημερινοί Έλληνες, σαν γνήσιοι απόγονοι των τριακοσίων στέκονται φρουροί, έτοιμοι για το φτάσιμο του προορισμού τους». Βλ. Δ. Ανορακάκος, «Ω Τριακόσιοι σηκωθείτε και ξανάλθετε σε μας. Τα παιδιά σας θελ' ειδήτε πόσο μοιάζουνε με σας», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, 1 Απριλίου 1949, σ. 7: 7. Και ο αρχιστράτηγος Παπάγος θα επισημάνει σχετικά: «Ο σημερινός εχθρός δεν αποβλέπει μόνον εις κατάκτησιν εδαφών ή εις την υποδούλωσιν των σωμάτων. Σκοπός του είναι η οριστική εκρίζωσις της φυλής και αυτός ο φόνος των ψυχών. Δι' αυτό καίει τα σπίτια και τα σπαρτά, ξεθεμελιώνει τα ρωμαλέα χωριά μας. Απάγει εις την δουλείαν τας γυναίκας και τα παιδιά, κτυπά την φυλήν εις τα ρίζας της». Βλ. Αλ. Παπάγος, «Ο χαιρετισμός του αρχιστράτηγου», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, 1 Απριλίου 1949, σ. 5: 5.

¹¹⁴⁵ «Γιατί η σκέψη και τα μάτια όλων των εθνών, όλων των άλλων χωρών, στρέφονται προς ένα έθνος που με το πέρασμα του χρόνου κατέλαβε την πιο λαμπρή, την πιο ζηλευτή θέση. Μπορούμε εμείς οι Έλληνες να καυχόμαστε, να είμαστε περήφανοι γιατί γεννηθήκαμε και είμαστε Έλληνες και να λέμε ότι την ξεχωριστή αυτή θέση στην οικογένεια των εθνών την κατέχει η Ελλάδα μας». Βλ. Ν.

διατείνεται ότι το αρχαίο ελληνικό πνεύμα αποτελεί πρότυπο για όποιο έθνος επιχειρεί να προοδεύσει προς το καλύτερο. Ο ελληνικός πολιτισμός παρουσιάζεται ανώτερος έναντι οποιουδήποτε άλλου: «Γιατί οι Έλληνες πρώτοι συνέλαβαν το νόημα και τη μορφή μίας ανώτερης κοινωνίας, αξιοποίησαν την κοινωνική ζωή και την μετέβαλαν αυτόματα σε παγκόσμιο δίδαγμα. Στην Ελλάδα η αξίνα έσκαφε τα θεμέλια του Παρθενώνα και η σμίλη έγλειφε τη θεική μορφή της Αθηνάς και ο λόγος του Περικλή ελάμπρυνε την αρετή μέχρι τον ήλιο που φώτιζε τον καθαρό ουρανό μας, όταν οι άλλοι λαοί ζούσαν σε τρώγλες κ' ήταν αγνοούμενοι απ' την Ιστορία».¹¹⁴⁶

Ένα επιπρόσθετο διήγημα, που εντοπίσαμε στα 36 τεύχη του *Σκαπανέα*, είναι «Η τελευταία βαπτιστική» του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη¹¹⁴⁷ (1851 – 1911).¹¹⁴⁸ Οι υπεύθυνοι έκδοσης του περιοδικού δημοσιοποιούν το συγκεκριμένο διήγημα στο δωδέκατο τεύχος, τον Απρίλη του 1950.¹¹⁴⁹ Το διήγημα παρουσιάζεται στο περιοδικό αυτούσιο, χωρίς να έχει υποστεί κανενός είδους νοηματικές ή άλλες παρεμβάσεις.¹¹⁵⁰ Από την έκδοση του διηγήματος, στα *Άπαντα* του Παπαδιαμάντη το 1997, πληροφορούμαστε τον χρόνο γραφής του. Το διήγημα γράφεται το 1888.¹¹⁵¹ Θα αναφερθούμε περιληπτικά στην ιστορία του διηγήματος και στη συνέχεια θα αναδείξουμε τους λόγους, για τους οποίους ισχυριζόμαστε ότι το εν λόγω διήγημα δεν προβάλλεται τυχαία στο περιοδικό. Με άλλα λόγια, θα εστιάσουμε την προσοχή μας στο πώς οι υπεύθυνοι έκδοσης του περιοδικού νοηματοδοτούν το διήγημα, έτσι ώστε να το παρουσιάσουν στο προπαγανδιστικό έντυπο. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις

Μαρκοβίτης, «Η Ελλάς αγωνιζόμενη στήνει νέες Θερμοπύλες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 2, Ιούνιος 1949, σ. 7: 7.

¹¹⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 7: 7.

¹¹⁴⁷ Παρενθετικά, αξίζει να σημειωθεί ότι η πεζογραφική «φυσιογνωμία» του Παπαδιαμάντη φαίνεται να ανταποκρίνεται στις αισθητικές αντιλήψεις περί συγγραφής λογοτεχνίας των υπευθύνων έκδοσης του περιοδικού. Κάτι ανάλογο διαπιστώνεται από άρθρο του *Σκαπανέα* που «εξυμνεί» τον Παπαδιαμάντη καθώς είναι: «ο σεμνός και μορφωμένος σκαπανέας της ελληνικής διηγηματογραφίας». Ο αρθρογράφος, μάλιστα, αναδεικνύει δύο αξιόλογα χαρακτηριστικά της συγγραφικής ταυτότητας του πεζογράφου: «Αν ο Βλαχογιάννης ή ο Καρκαβίτσας ανάσπυραν από τη λησμονιά και την κακοποίηση, αντάμα με τη ζωντανή δημοτική γλώσσα, τη λεβέντικη παράδοση της κλεφτουριάς και του '21, ο Παπαδιαμάντης πορεύεται τη στράτα τη δική τους (...).» Επιπροσθέτως, ο Παπαδιαμάντης: «πρότιο σιμά μας φέρνει στην κατανόηση του μεγαλείου των λαϊκών τύπων, που στην ειρήνη ζουν τη ζωή τους την ταπεινή μα και στον πόλεμο αλόγιαστα σπαταλούνε το αίμα της ίδιας τους καρδιάς, με την όμοια απλότητα που περικλείνει η χαρά του χαμηλοκάλυβου τους». Βλ. Γιώργος Σπανός, «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης: ο Σκιαθίτικος άγιος», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 35: 35.

¹¹⁴⁸ Βλ. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ό. π., σ. 203.

¹¹⁴⁹ Βλ. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «Η τελευταία βαπτιστική», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 12, Απρίλης 1950, σ. 12 – 13.

¹¹⁵⁰ Πραγματοποιήθηκε έλεγχος ανάμεσα στο δημοσιευμένο διήγημα του περιοδικού και στο διήγημα που παρουσιάζεται στα *Άπαντα* του Παπαδιαμάντη. Βλ. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Άπαντα*, τ. 2, Δόμος, Αθήνα 2019, σ. 89 – 94. Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, τα αποσπάσματα θα αντλούνται από το διήγημα στο περιοδικό.

¹¹⁵¹ Βλ. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Άπαντα*, ό. π., σ. 94.

των εξουσιαστών της Μακρονήσου, ποια μηνύματα θα μπορούσε να εκπέμπει το υπό εξέταση διήγημα;

Η πλοκή του διηγήματος λαμβάνει χώρα σε ένα νησί του Αιγαίου. Η «κυρίαρχη» ηρωίδα λέγεται θεία – Σοφούλα Κωσταντινιά και είναι 70 χρόνων. Η βασική της ιδιότητα είναι να βαφτίζει παιδιά. Η ίδια φαίνεται να έχει βαφτίσει συνολικά 40 παιδιά.¹¹⁵² Η ανάδοχος επιδεικνύει ιδιαίτερη αγάπη, φροντίδα κι ενδιαφέρον για τους αναδεκτούς της.¹¹⁵³ Κάποια Μεγάλη Πέμπτη, όλοι οι βαφτισιμοί και οι βαφτισιμές της είχαν συγκεντρωθεί στην αυλή του σπιτιού της, για να λάβουν τα προβλεπόμενα δώρα, λόγω της εορτής του Πάσχα.¹¹⁵⁴ Η μικρότερη, από όλα τα βαφτιστήρια, ήταν 2 ετών.¹¹⁵⁵ Κάποια στιγμή, η μικρούλα δυσανεστήθηκε, διότι η νονά της δεν της επέτρεψε να συμμετάσχει στα παιχνίδια των υπόλοιπων και μεγαλύτερων παιδιών. Η θεία – Σοφούλα Κωσταντινιά, αντιλαμβανόμενη τη δυσφορία της μικρής κοπέλας, παρέπεμψε μία άλλη από τις βαφτισιμές της να προσέχει τη μικρή. Η κοπέλα, που ανέλαβε την προστασία της, ονομάζεται Αθηνιώ και είναι 20 ετών.¹¹⁵⁶ Η Αθηνιώ δεν θα επιδείξει τη δέουσα προσοχή, κατά την επίβλεψη του μικρού παιδιού.¹¹⁵⁷ Η παραμέληση της μικρής, από την Αθηνιώ, θα έχει ως αποτέλεσμα τον θάνατο του μικρού κοριτσιού. Συγκεκριμένα, η Αθηνιώ θα τραβήξει νερό από το πηγάδι της αυλής, αλλά θα ξεχάσει να κλείσει το πηγάδι από πάνω.¹¹⁵⁸ Αυτή η απροσεξία θα

¹¹⁵² Η Θεία – Σοφούλα Κωσταντινιά, σεβάσμια οικοδέσποινα εβδομηκονταετής, κάτοικος παραθαλάσσιου κόμης εις μίαν τών νήσων του Αιγαίου. (...) ήτοι νονά μέ σαράντα βαπτιστικούς. Βλ. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «Η τελευταία βαπτιστική», ό. π., σ. 12 – 13: 12.

¹¹⁵³ Η θεία – Σοφούλα ωμοίαζε με τήν επιμελή ανθοκόμον, ήτις δεν αρκείται νά φυτεύη μόνον τά άνθη της, αλλά τά περιθάλλει και τά καταρδεύει. Ηγάπα τά πνευματιά της τέκνα ως τέκνα εγκαρδιακά, τά εθώπευε, τά εφίλευε, και τά επαιδαγώγει. Στο ίδιο, σ. 12 – 13: 12.

¹¹⁵⁴ Κατ' έτος τήν Μ. Πέμπτην, μέγιστη κίνησις εγίνετο εν τή ευρύχωρω αυλή τής οικίας. Η θεία – Σοφούλα αννεσφουγγάνετω μέχρις ακώνων, και εξύμωνε μόνη της τάς τριάκοντα εννέα αυγοκουλούρας διά τούς τοσοούτους βαπτιστικούς της (...) όλοι οι αναδεκτοί ήσαν συνιγμένοι εν τή αυλή της γραίας Σοφούλας. Στο ίδιο, σ. 12 – 13: 12.

¹¹⁵⁵ τό δέ νεώτερον ήτο κοράσιον διετές. Στο ίδιο, σ. 12 – 13: 12.

¹¹⁵⁶ - Νά πάω κι εγώ νά παίξω νονά μου; - Τί νά παίξης εσύ; - Τό κλυφτάκι, νονά μου! ετραύλισεν η μικρά. - Δέν παίζουν τά κορίτσια τό κρυφτάκι, τή είπεν αυστηρώς ή νονά. Η μικρά δέν εμεμνημοίρισε μέν, αλλά εσκυθρώσανεν. Ιδούσα τούτο η νονά, έκραξε τήν Αθηνιώ, εικοσαετή τήν ηλικίαν, δουλεύτρα της, ήτις ήτο και αυτή μία τών βαπτιστικών της και τή ενεπιστεύθη τήν μικράν, συστήσασα αυτή αυστηράν επαγρύπνησιν. Στο ίδιο, σ. 12 – 13: 12.

¹¹⁵⁷ Άλλ' η Αθηνιώ ελησμόνησεν άμα ακούσασα τη σύστασιν τής κυρίας της (...). Στο ίδιο, σ. 12 – 13: 12.

¹¹⁵⁸ παραγγελθείσα υπό τής κυρίας της να αντλήση ύδωρ εκ του φρέατος, εγέμισε μέν τήν στάμνον, αλλά δεν εφρόντισε νά κλείση τό στόμιον του φρέατος. Στο ίδιο, σ. 12 – 13: 12.

αποβεί μοιραία για το μικρό κορίτσι. Το τελευταίο θα πέσει μέσα στο πηγάδι¹¹⁵⁹ και θα ανασυρθεί νεκρό.¹¹⁶⁰

Το ερευνητικό ζητούμενο που μας απασχολεί σχετίζεται με το πώς οι στρατοπεδικές αρχές, που εκδίδουν το περιοδικό, νοηματοδοτούν το διήγημα που προβάλλουν. Θα υποστηρίξουμε ότι, σε ένα πρώτο επίπεδο, η δημοσίευση του διηγήματος εντάσσεται στη γενικότερη «προσπάθεια» των στρατοπεδικών αρχών να πείσουν ότι προσηλυτίζουν τους εξόριστους στην υιοθέτηση χριστιανικών θρησκευτικών αντιλήψεων. Οι ένθερμοι υποστηρικτές, του «επιτελούμενου έργου» στη Μακρόνησο, διατείνονται ότι οι πολιτικοί τους αντίπαλοι έχουν παραστρατήσει από τον δρόμο του χριστιανικού ιδεώδους. Κάτι ανάλογο αποδεικνύεται αν στρέψουμε την προσοχή μας στην ομιλία ενός πρώην εξόριστου, ο οποίος παραθέτει τις απόψεις του για το πώς «παραπλανήθηκε» από τους κομμουνιστές.¹¹⁶¹ Η ομιλία παρατίθεται στον *Σκαπανέα*.¹¹⁶² Ο «παραπλανημένος», μεταξύ άλλων, κατηγορεί τους αριστερούς, πρώην «πνευματικούς» του καθοδηγητές ότι συνετέλεσαν, ώστε ο ίδιος να καταρρίψει την πίστη του στον Θεό: «(...) εγώ έθετα ήδη στον εαυτό μου το ηθικό πρόβλημα και μαζί το πρόβλημα για το Θεό. Και απαντούσα αρνητικά, γιατί την απάντησι την έβγαζα από την κακή διδασκαλία και τη δική μου πείρα. Δεν βρίσκονταν κανένας πλάι μου να φωτίσει τη συνείδησή μου, να την ησυχάσει που πάλευε με το κακό και να με απομακρύνει από το περιβάλλον που μου έδιδε τα μαθήματα της ανηθικότητας της κακίας και της αθεΐας».¹¹⁶³ Στο πλαίσιο του

¹¹⁵⁹Οι γυναίκες, που ήταν στην αυλή: ήκουσαν αίφνης αι είς τήν πεζούλαν καθήμεναι γυναίκες κρότον τινά, ως πλατάγησιν σώματος πίπτοντος είς ύδωρ, και συγχρόνως πεπνιγμένην κραυγήν, και μέτ' αυτήν δευτέραν κραυγήν δυνατωτέραν. Στο ίδιο, σ. 12 – 13: 12.

¹¹⁶⁰Η μικρά ανέβη είς τήν επιφάνειαν, αλλ' ήτο ήδη πτώμα. Στο ίδιο, σ. 12 – 13: 12.

¹¹⁶¹Σημειώτεον ότι είμαστε ιδιαιτέρως επιφυλακτικοί, σχετικά με το ότι οι απόψεις αυτές όντως αποτελούν αληθινά πιστεύω ενός πρώην αριστερού. Οι υπεύθυνοι του στρατοπέδου της Μακρόνησου έγραφαν οι ίδιοι ανάλογες ομιλίες και ανάγκαζαν τους δηλωσίες να τις παρουσιάσουν ως δικές τους. Το θέμα αναπτύσσεται διεξοδικώς στο βιβλίο του Ραφτόπουλου. Βλ. Λεφτέρης Ραφτόπουλος, *Το μήκος της νύχτας...*, ό. π., σ. 66 – 70.

¹¹⁶²Βλ. Πίττας, «Πως έγινα κομμουνιστής (Αφήγησις)», περ. *Σκαπανέας*, τεύχ. 1, Μάιος 1949, σ. 13 – 14. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ομιλία δε φέρει το ονοματεπώνυμο του ανθρώπου, που παραθέτει τις συγκεκριμένες απόψεις. Το επίθετο του «δημιουργού» της ομιλίας εντοπίστηκε στα περιεχόμενα του εν λόγω τεύχους. Το όνομα του συντάκτη της επιστολής παραμένει άγνωστο.

¹¹⁶³Στο ίδιο, σ. 13 – 14: 13. Η αντικομμουνιστική ρητορική της περιόδου παρουσίαζε την ιδεολογία και τις πράξεις των κομμουνιστών ως καταστροφικές για τη θρησκεία του χριστιανισμού. Δειγματοληπτικά, θα αναφέρουμε τις απόψεις του Μυριβήλη, ο οποίος σε βιβλίο του δημοσιευμένο το 1948 τονίζει τις βλαπτικές επιδράσεις του κομμουνισμού στον χριστιανισμό. Ο Μυριβήλης αναφέρει χαρακτηριστικά για τους οπαδούς της κομμουνιστικής ιδεολογίας: «(...) οι επιθέσεις τους εκδηλώνονται με λύσσα και μανία ενάντια σε όλους εκείνους τους παράγοντες που αποτελούν τους συνδετικούς κρίκους για την Έθνική μας ενότητα. Τη σημαία, τη θρησκεία, το σχολείο (...). Γνήσιος κομμουνιστής είναι κείνος που θα μπορέσει, κάτω από μια σοφή, βαθειά ψυχολογημένη και επίμονη καθοδηγητική καθοδήγηση, να σκοτώσει μέσα του όλα αυτά τα λογικά και συναισθηματικά στοιχεία,

επίσημοι λόγοι, η Μακρόνησος παρουσιάζεται ως ένα εκπαιδευτήριο ψυχών και συνειδήσεων, που αγκαλιάζει και διαπαιδαγωγεί τους «παραστρατημένους» Έλληνες, μεταξύ άλλων, να ενστερνιστούν τις χριστιανικές ιδέες. Ο πατέρας Στυλιανός Κορνάρος, ο οποίος διετέλεσε στρατιωτικός ιερέας στη Μακρόνησο, παρομοίασε τα στρατόπεδα της Μακρονήσου με κολυμβήθρα του Σιλωάμ, όπου «χιλιάδες Ελληνόπουλα ανεβαπτίσθησαν εις τα ρείθρα των (...) χριστιανικών αξιών».¹¹⁶⁴ Και ο Ευάγγελος Κρασιώτης, περιγράφοντας μία επίσκεψη στη Μακρόνησο, επιβεβαιώνει το γεγονός της χριστιανικής διαπαιδαγώγησης, που λάμβανε χώρα στο νησί: «Είδαμε φανταράκια Μακρονησιώτες ροδοκόκκινα με Ελληνοπρέπεια και Χριστιανική αναμόρφωσι να τρέχουν (...)».¹¹⁶⁵ Σύμφωνα με τις διατυπώσεις των φανατικών υπερασπιστών του μακρονησιώτικου εγχειρήματος, οι υπεύθυνοι του στρατοπέδου μεριμνούν κι επιδιώκουν να διαφωτίσουν τους εξόριστους σχετικά με ζητήματα της χριστιανικής θρησκείας και ζωής. Στη μέση της σελίδας του περιοδικού, που το διήγημα του Παπαδιαμάντη αναδύεται, οι εκδότες αναφέρουν με κεφαλαία κι έντονα γράμματα ότι «Η τελευταία βαπτιστική» συνιστά ένα «πασχαλινό διήγημα».¹¹⁶⁶ Λόγω αυτής της αναφοράς, εικάζουμε ότι οι εκδότες θα μπορούσαν να νοσηματοδοτήσουν το κείμενο ως διήγημα θρησκευτικού περιεχομένου. Επιπλέον, η συγκεκριμένη κατηγοριοποίηση μπορεί να ώθησε τους εκδότες, προκειμένου οι ίδιοι να πείσουν ότι το διήγημα συνδέεται με τη μεγάλη, εκκλησιαστική γιορτή σε ανάμνηση της ανάστασης του Χριστού. Επομένως, η προβολή του διηγήματος στο περιοδικό θα μπορούσε να ενταχθεί στο πλαίσιο της γενικότερης προσπάθειας των στρατοπεδικών αρχών να πείσουν για τις ηθικοχριστιανικές τους διαθέσεις και να «εμφυσήσουν» τα μηνύματα αυτά στις συνειδήσεις των αναγνωστών.

Θα ισχυριστούμε, επιπλέον, ότι οι εκδότες, μέσω της δημοσίευσης του διηγήματος, επιδιώκουν και τη διάχυση επιπρόσθετων μηνυμάτων. Οι εκδότες, ως αναγνώστες, σημασιοδοτούν το περιεχόμενο του λογοτεχνικού κειμένου με

που αποτελούν, την ιδιομορφία του εθνικού πολιτισμού μας». Βλ. Στρατής Μυριβήλης, *Ο κομμουνισμός και το παιδομάζωμα*, ΣΗΜΑΙΑΣ, Καλαμάτα 1948, σ. 6.

¹¹⁶⁴Το απόσπασμα αντλείται από τη μελέτη του Βόγλη. Βλ Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία...*, ό. π., σ. 118.

¹¹⁶⁵Βλ. Ευάγγελος Κρασιώτης, «Πώς βλέπουν την Μακρόνησο από μια επίσκεψη», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 12, Απρίλης 1950, σ. 27: 27.

¹¹⁶⁶Βλ. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «Η τελευταία βαπτιστική», ό. π., σ. 12 – 13: 12. Η συγκεκριμένη ένδειξη παρατηρείται και στην έκδοση του διηγήματος το 1997. Κάτω ακριβώς από τον τίτλο του, ο συγγραφέας διευκρινίζει ότι πρόκειται για: «Πρωτότυπον πασχαλινόν διήγημα». Βλ. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Άπαντα*, ό. π., σ. 89. Ουσιαστικά, οι εκδότες του *Σκαπανέα*, κατά τη δημοσίευση του διηγήματος, αφαιρούν τη λέξη «πρωτότυπον».

συγκεκριμένους τρόπους. Σύμφωνα με τις νοηματοδοτήσεις τους, το διήγημα μπορεί να «εργαλειοποιηθεί», προκειμένου να «μεταλαμπαδευτούν» συγκεκριμένα νοήματα. Ποια είναι τα νοήματα αυτά; Αποσκοπώντας στην αποκρυπτογράφηση των νοημάτων του κειμένου, θα προβούμε στην αποκωδικοποίηση των συμβολισμών του. Οι εκδότες επιλέγουν τη δημοσίευση του διηγήματος, γιατί πιθανότατα θεωρούν ότι η πλοκή του θα μπορούσε να αναπαριστά με συμβολικό τρόπο τη ζωή στο στρατόπεδο της Μακρονήσου. Κάτι ανάλογο προκύπτει αν αναλογιστούμε ότι ο τόπος, που διαδραματίζεται η ιστορία του διηγήματος, είναι ένα νησί του Αιγαίου. Επιπροσθέτως, η ιδιότητα της βασικής ηρωίδας είναι να βαφτίζει παιδιά. Η ηρώιδα αναλαμβάνει τον ρόλο της ηθικής και πνευματικής διαπαιδαγώγησης των σαράντα πνευματικών της παιδιών. Υπό αυτό το πρίσμα, στη συνείδηση των υπευθύνων έκδοσης του περιοδικού, η δράση της ηρωίδας του διηγήματος ταυτιζόταν με τη δράση των στρατοπεδικών αρχών της Μακρονήσου. Στον δημόσιο λόγο των ένθερμων «οπαδών» του έργου της Μακρονήσου, η «εικόνα» του νησιού παρομοιάζεται με «Μέγα Εθνικόν Σχολείον»,¹¹⁶⁷ στο οποίο οι εξόριστοι θα βελτιώσουν και θα «αναμορφώσουν» τον ηθικό και πνευματικό τους κόσμο: «Όταν στο σχολείο ο καθηγητής αναγκάζει τον μαθητή να μάθει την άλγεβρά του ή την γραμματικήν του, κανείς δεν ονομάζει τον εξαναγκασμό αυτό βία. Το ίδιο συμβαίνει και στη Μακρόνησο. Διδάσκεται η αλήθεια, και οι τρόφιμοι της πρέπει να την μάθουν. (...) Η Μακρόνησος είναι πρό παντός ένα μεγάλο εκπαιδευτήριο και γυρεύει να στηριχθή εις τον ορθόν λόγον».¹¹⁶⁸

Οι εκδότες του περιοδικού, επιπλέον, θα μπορούσαν να θεωρήσουν ότι κάποια χαρακτηριστικά γνωρίσματα ταυτότητας της ηρωίδας του διηγήματος είναι όμοια με αυτά, που οι στρατοπεδικές αρχές της Μακρονήσου επιδεικνύουν ή παρουσιάζουν ότι επιδεικνύουν. Ο Παπαδιαμάντης παρουσιάζει την ηρώιδα του διηγήματος να διέπεται από εξυπνάδα¹¹⁶⁹ και στοργή για τα πνευματικά της παιδιά.¹¹⁷⁰ Οι εξουσιαστές του στρατοπέδου θεωρούν ή προσπαθούν να πείσουν ότι διακατέχονται από ανάλογες διαθέσεις. Οι ίδιοι αντιλαμβάνονται ότι υπερέχουν πνευματικά έναντι των πολιτικών

¹¹⁶⁷Το θέμα αναπτύσσεται λεπτομερώς σε άρθρο του Μπουρνάζου. Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το "Μέγα Εθνικόν..."», *ό. π.*, σ. 115 – 145.

¹¹⁶⁸Οι δηλώσεις ανήκουν στον τότε υπουργό παιδείας Κ. Τσάτσο. Βλ. «Ο υπουργός της παιδείας κ. Κ. Τσάτσος ομιλεί δια την Μακρόνησο», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 6, Οκτώβριος 1949, σ. 9 – 10: 9.

¹¹⁶⁹*Την εκάλουν κοινώς Σαραντανού, και πολλοί υπέθετον ότι τό επίθετον τούτο τή απεδόθη, διότι δήθεν είχαν ίσον μέ σαράντα γυναικών νού, όπερ δέν ενομιζετο υπερβολή.* Βλ. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «Η τελευταία βαπτιστική», *ό. π.*, σ. 12 – 13: 12.

¹¹⁷⁰*Ηγάπα τά πνευματιά της τέκνα ως τέκνα εγκαρδιακά, (...).* Στο ίδιο, σ. 12 – 13: 12.

τους αντιπάλων. Αυτή τους η αίσθηση αποδεικνύεται αν κανείς σκεφτεί ότι οι εξουσιαστές παρουσιάζονται ως πνευματικοί καθοδηγητές των εξόριστων. Αναλαμβάνοντας οι υπεύθυνοι του στρατοπέδου ανάλογους ρόλους, οι ίδιοι αναγνωρίζουν στους εαυτούς τους υψηλότερο δείκτη νοημοσύνης, εφόσον, κατ' αυτούς, έχουν την πνευματική ικανότητα να αντιλαμβάνονται με ορθότερο τρόπο τα πράγματα και τις καταστάσεις και μπορούν να τα διδάξουν και στους υπόλοιπους. Η πεποίθηση της υψηλής νοημοσύνης, που οι διοικητές διαθέτουν, τεκμηριώνεται και από την «εικόνα» τους, έτσι όπως αυτή διαμορφώνεται στις σελίδες του περιοδικού. Δειγματοληπτικά, αναφέρουμε ένα τέτοιο παράδειγμα: σε άρθρο, δημοσιευμένο το 1948,¹¹⁷¹ ένας επιλοχίας παρουσιάζεται ως άτομο με πείρα, γνώσεις και ικανότητες αποκτημένες στην πράξη. Ο επιλοχίας, λόγω της εμπειρίας και της πνευματικής του υπεροχής, δύναται να επιβλέπει τα πάντα και τίποτα δε διαφεύγει της αυξημένης του προσοχής. Συνεπώς, σε μια συγκέντρωση των εξόριστων, ο επιλοχίας παρουσιάζεται ως: «Στητός, βλοσυρός κεραυνοβολεί με το βλέμμα του τους πάντες και τα πάντα, απ' τον παλιό και έμπειρο κοπανατζή ως το πιο φρέσκο Γιαννάκι».¹¹⁷² Επιπλέον, κοινός παρανομαστής της συμπεριφοράς της ηρωίδας του διηγήματος και των εξουσιαστών του στρατοπέδου φαίνεται να είναι τα συναισθήματα αγνής και τρυφερής αγάπης και πραγματικού ενδιαφέροντος, τα οποία οι ίδιοι επικαλούνται ότι επιδεικνύουν προς τα πνευματικά τους παιδιά. Σε άρθρο του Σκαπανέα, τον Μάιο του 1949,¹¹⁷³ οι αρμόδιοι του στρατοπέδου διατείνονται ότι η διαδικασία της «διαφώτισης» στο νησί βασίζεται κυρίως στη: «Δημιουργία στοργικού περιβάλλοντος και ατμόσφαιρα εμπιστοσύνης με επίδειξι ειλικρινούς και ίσου ενδιαφέροντος προς όλους τους οπλίτας».¹¹⁷⁴

Ισχυριστήκαμε ότι οι εκδότες του περιοδικού πιθανότατα νοηματοδοτούν το διήγημα του Παπαδιαμάντη ως συμβολική αναπαράσταση της ζωής στο στρατόπεδο. Υπό αυτό το πρίσμα, η δράση των εξουσιαστών ταυτίζεται με τη δράση της ηρωίδας του διηγήματος. Θα συνεχίσουμε και θα υποστηρίξουμε ότι οι εκδότες του περιοδικού θα μπορούσαν να παρομοιάσουν τις συμπεριφορές των πνευματικών παιδιών του διηγήματος με αυτές των εξόριστων. Ο Παπαδιαμάντης παρουσιάζει τα

¹¹⁷¹Βλ. Ζαφείρης Βογιατζής, «Τύποι του στρατώνα: τα "γκαβά"», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 10, Οκτώβριος 1948, σ. 11: 11.

¹¹⁷²Στο ίδιο, σ. 11: 11.

¹¹⁷³«Φωτογραφική έκθεσις έργου της "Μακρονήσου"», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 1, Μάιος 1949, σ. 17: 17.

¹¹⁷⁴Στο ίδιο, σ. 17: 17.

πνευματικά παιδιά του διηγήματος να διακατέχονται από ανωριμότητα και ανικανότητα επίδειξης της δέουσας προσοχής σε κάποιες περιστάσεις. Θυμίζουμε ότι η κοπέλα, που ανέλαβε την προστασία της μικρής, υπέπεσε σε αρκετά σφάλματα. Κατ' αρχάς, η ίδια άφησε ανοιχτό το πηγάδι της αυλής. Η κοπέλα, επιπλέον, αφαιρέθηκε και αμέλησε την ουσιαστική επίβλεψη του μικρού παιδιού, με αποτέλεσμα αυτό να πέσει στο πηγάδι και να ανασυρθεί νεκρό. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις των εξουσιαστών του στρατοπέδου, και οι εξόριστοι παρουσιάζονται ως «παραπλανημένοι»¹¹⁷⁵ άνθρωποι, που εξαπατήθηκαν λόγω της εμπιστοσύνης που επέδειξαν σε ανθρώπους που ασπάζονται την ιδεολογία του κομμουνισμού. Στον χαρακτηρισμό «παραπλανημένοι» εμπεριέχονται οι έννοιες της ανωριμότητας και της ανικανότητας να επιδείξει κανείς την πρέπουσα προσοχή στις καταστάσεις. Σε περίπτωση που οι παραπάνω υποθέσεις ευσταθούν, το μήνυμα του διηγήματος καθίσταται σαφές. Η όποια εμπιστοσύνη σε ομοϊδεάτες (εξόριστους) μπορεί να αποβεί μοιραία και ολέθρια για το κάθε άτομο. Συνεπώς, φαίνεται να είναι προτιμότερο, αν όχι επιβεβλημένο, τα άτομα να εμπιστεύονται τις τύχες των ζώων τους στους πνευματικούς τους καθοδηγητές.

Στα τεύχη του περιοδικού εντοπίσαμε ακόμη ένα διήγημα του Παπαδιαμάντη. Θα δώσουμε πληροφορίες σχετικές με το διήγημα αυτό και θα παραθέσουμε περιληπτικά την πλοκή του. Στη συνέχεια, ενστερνιζόμενοι τις απόψεις της «θεωρίας της πρόσληψης» ότι ο εκάστοτε αναγνώστης συμπληρώνει το νόημα του κάθε λογοτεχνικού έργου που διαβάσει,¹¹⁷⁶ θα ανιχνεύσουμε τους πιθανούς τρόπους με τους οποίους οι υπεύθυνοι έκδοσης του περιοδικού νοηματοδοτούν και το εν λόγω πεζογράφημα. Το διήγημα φέρει τον τίτλο «Το χριστόψωμο» και περιλαμβάνεται σε τεύχος του *Σκαπανέα*, που κυκλοφορεί τον Ιανουάριο του 1949.¹¹⁷⁷ Στο τέλος του διηγήματος, οι εκδότες παραθέτουν και την πηγή άντλησής του: «*Εφημερίς*» 26 – 12 – 1887.¹¹⁷⁸ Το διήγημα γράφεται το 1887 και δεν παρουσιάζει κανενός είδους

¹¹⁷⁵Βλ. την «ομιλία ενός παραπλανημένου» πρώην αριστερού. Βλ. Πίττας, «Πως έγινα κομμουνιστής...», *ό. π.*, σ. 13 – 14: 13.

¹¹⁷⁶Οι σχετικές απόψεις έχουν αναφερθεί στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου.

¹¹⁷⁷Βλ. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «Το χριστόψωμο», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 13, Ιανουάριος 1949, σ. 8 – 9.

¹¹⁷⁸Στο ίδιο, σ. 8 – 9: 9.

διαφοροποίηση από το διήγημα, έτσι όπως αυτό συμπεριλαμβάνεται στη συγκεντρωτική έκδοση διηγημάτων του Παπαδιαμάντη το 1997.¹¹⁷⁹

Η πλοκή του διηγήματος εκτυλίσσεται σε ένα νησί του Αιγαίου,¹¹⁸⁰ παραμονή Χριστουγέννων.¹¹⁸¹ Μία πεθερά, ονόματι Καντάκενα, δεν μπορεί να αποδεχτεί το γεγονός ότι ο μοναχογιός της παντρεύτηκε μια γυναίκα, που αντιμετώπιζε προβλήματα γονιμότητας και δεν μπορούσε να τεκνοποιήσει.¹¹⁸² Παρά τις συνεχείς προσπάθειες να ξεπεράσει το πρόβλημα της,¹¹⁸³ η νύφη που λεγότανε Διαλεχτή δεν κατάφερνε να συλλάβει παιδί. Μη αποδεχόμενη το γεγονός αυτό η πεθερά της, θα επιχειρήσει να τη δηλητηριάσει. Παραμονή Χριστουγέννων, η πεθερά θα της προσφέρει ένα χριστόψωμο και θα την προτρέψει να το καταναλώσει αμέσως.¹¹⁸⁴ Ο γιός της έλειπε από το σπίτι λόγω επαγγελματικών υποχρεώσεων. Μία θαλασσοταραχή, όμως, θα επιβραδύνει την επιστροφή του στην οικία.¹¹⁸⁵ Η νύφη αμέλησε να καταναλώσει το χριστόψωμο. Όταν ο σύζυγός της επιστρέφει πεινασμένος στο σπίτι, ο ίδιος τρώει το δηλητηριασμένο χριστόψωμο και πεθαίνει.¹¹⁸⁶

¹¹⁷⁹Βλ. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Άπαντα, ό. π.*, σ. 77 – 81. Ο συγγραφέας παραθέτει την ημερομηνία γραφής στο τέλος του διηγήματος. Και στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι η διαφορά στον αριθμό σελίδων του διηγήματος, έτσι όπως αυτό περιλαμβάνεται στο περιοδικό και στη συγκεντρωτική έκδοση διηγημάτων του Παπαδιαμάντη, οφείλεται στο διαφορετικό μέγεθος χαρτιού των δύο εντύπων. Τα αποσπάσματα, που θα χρησιμοποιηθούν στο παρόν κεφάλαιο, θα αντληθούν από τη δημοσίευση του διηγήματος στο περιοδικό.

¹¹⁸⁰Ο συγγραφέας, παρουσιάζοντας τα στοιχεία ζωής της μίας ηρωίδας του διηγήματος, αναφέρει ότι ο πατέρας της: *μεταναστεύσαντος κατά τη Ελληνικήν Επανάστασιν εις μίαν τών νήσων του Αιγαίου*. Βλ. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «Το χριστόψωμο», *ό. π.*, σ. 8 – 9: 8.

¹¹⁸¹*Περί τήν εσπέραν της παραμονής των Χριστουγέννων, (...) του έτους 186... Στο ίδιο, σ. 8 – 9: 8.*

¹¹⁸²*Περί μίας κακής πενθεράς σήμερον ο λόγος. Είς τί έπταιεν η ατυχής νέα Διαλεχτή, (...) αν ήτο στείρα και άτεκνος; (...) Τό αυτό όμως δέν εφρόνει και η γραία Καντάκαινα, η πενθερά της, ήτις επέρριπτεν εις τήν νύμφην αυτής τό σφάλμα τής μή αποκτήσεως εγγονού διά τό γήρας της. είναι αληθές ότι ο σύζυγος της Διαλεχτής ήτο τό μόνον τέκνον τής γραίας ταύτης, (...). Στο ίδιο, σ. 8 – 9: 8.*

¹¹⁸³*(...) πεντάκις τής έδωκαν να πιη διάφορα τελεσιουργά βότανα, εις μάτην, η γή έμενεν άγονος. Δύο ή τρεις γύφτισσαι τής έδωκαν να φορέση περίαπτα θαυματουργά περί τας μασχάλας, ειπούσαι αυτή ότι τούτο ήτο τό μόνον μέσον, όπως γεννήση, και μάλιστα υιόν. (...) Τά πάντα μάταια. Στο ίδιο, σ. 8 – 9: 8.*

¹¹⁸⁴*Αυτή εδέχθη μόνον περί τήν εσπέραν τήν επίσκεψιν τής πενθεράς της, (...). Και ού μόνον τούτο, αλλά τή προσέφερε και έν χριστόψωμο. (...) – Θά τό φυλάξω ως τά φώτα, διά ν' αγιασθή, παρατήρησεν η νύφη. – Όχι, όχι είπε μετ' αλλοκότου σπουδής η γραία, τό δικό της φυλάει η κάθεμιά νοικοκυρά διά τά Φώτα, τό πεσκέσι τρώγεται. Στο ίδιο, σ. 8 – 9: 8.*

¹¹⁸⁵*Ο Καπετάν Καντάκης πρό πέντε ημερών είχε πλεύσει μέ την βρατσέραν του εις τήν απέναντι νήσον μέ φορτίο αμνών και ερίφων, και ήλπίζεν ότι θά εώρταζε τά Χριστούγεννα εις τήν οικίαν του. Αλλά τόν λογαριασμόν τόν έκαμνεν άνευ του ξενοδόχου, δηλ. άνευ του Βορρά, (...). Στο ίδιο, σ. 8 – 9: 8.*

¹¹⁸⁶*Ο Καντάκης, όπως επείνα τρομερά, ήρχισε να καταβροχθίζει τήν πριζόλαν. Καθήμενος οκλαδόν παρά την εστία, εβαρύνετο να σηκωθεί και ανοίξη τό ερμάρι διά να λάβη άρτον, αλλ' αριστερόθεν αυτού υπεράνω τής εστίας επί μικρού σανιδώματος ευρίσκετο τό χριστόψωμον εκείνο, τό δώρο της μητρός του προς τήν νύμφην αυτής. Το έφθασε και τό έφαγεν ολόκληρον σχεδόν μετά του οπτού κρέατος. Περί την αυγήν, η Διαλεχτή επέστρεψεν εκ του ναού, αλλ' εύρε τήν πενθεράν περιβάλλουσαν διά τής ωλένης τό μέτωπον τού υιού αυτής και γοερώς θρηνούσαν. Στο ίδιο, σ. 8 – 9: 8 – 9.*

Ποιοι είναι οι πιθανοί λόγοι, που ωθούν τους εκδότες του περιοδικού να προβάλλουν το αντίστοιχο διήγημα; Πώς οι ίδιοι το σημασιοδοτούν; Πιθανότατα, οι εκδότες νοηματοδοτούν το διήγημα ως έργο που σχετίζεται με τη θρησκευτική ζωή. Άλλωστε, το έργο δημοσιοποιείται σε τεύχος που εκδίδεται μέσα στις γιορτές των Χριστουγέννων (1 Ιανουαρίου). Οι υπεύθυνοι έκδοσης θα μπορούσαν να το προβάλλουν ως ένα «εορταστικό» πεζογράφημα, κρίνουν, δηλαδή, ότι το περιεχόμενό του αναφέρεται στη μεγάλη θρησκευτική γιορτή των Χριστουγέννων.¹¹⁸⁷ Η πεποίθηση τους εκπηγάζει από το ότι η ιστορία του διηγήματος διαδραματίζεται παραμονή μιας νύχτας Χριστουγέννων. Επιπλέον, το περιεχόμενο του κειμένου αντικατοπτρίζει σε κάποια σημεία «ορθές» συμπεριφορές, που σύμφωνα με τους «κώδικες» της χριστιανισμής πρέπει να διέπουν τη ζωή του κάθε πιστού. Η νύφη, όταν ενημερώνεται ότι ο άντρας της επέστρεψε στο σπίτι από το ταξίδι του, βρίσκεται στην εκκλησία. Η ίδια γυρίζει στο σπίτι και του δίνει να φάει. Ο άντρας την προτρέπει επιτακτικά να γυρίσει στην εκκλησία για να πάρει τη Θεία Κοινωνία.¹¹⁸⁸ Με άλλα λόγια, το περιεχόμενο του διηγήματος προβάλλει ως καθήκον πρωταρχικής σημασίας την επιστροφή της γυναίκας στον ναό, και όχι την περιποίηση του άνδρα της. Υπό αυτή την έννοια, το διήγημα παρουσιάζει «ορθούς» τρόπους συμπεριφοράς ενός πιστού. Επομένως, η επιλογή προβολής του αντίστοιχου διηγήματος εξυπηρετεί, μέσω των ανάλογων παραγόμενων μηνυμάτων, την «ηθικοχριστιανική διαπαιδαγώγηση», που οι εξουσιαστές διατείνονται ότι παρέχουν.¹¹⁸⁹ Η δημοσιοποίηση αντίστοιχων λογοτεχνικών κειμένων μπορεί να είναι κι ένας τρόπος, ώστε οι διοικητές του στρατοπέδου να πείσουν την κοινή γνώμη για το «επιτελούμενο έργο» τους.

Δεν αποκλείεται οι εκδότες του περιοδικού, μέσω της παράθεσης του διηγήματος, να επιδιώκουν τη «διάχυση» κι επιπρόσθετων μηνυμάτων. Αν και οι παρακάτω υποθέσεις είναι αρκετά παρακινδυνευμένες, ωστόσο αξίζει να σημειωθούν. Ο αντικομμουνιστικός λόγος της περιόδου συχνά παρουσιάζει την εξάπλωση του

¹¹⁸⁷Άλλωστε, στο περιοδικό, δίπλα από το διήγημα, οι εκδότες παραθέτουν και δύο «εορταστικά» ποιήματα. Τα ποιήματα «Γιορτές» και «Χριστούγεννα», που ανήκουν στους Παλαμά και Άγρα αντίστοιχα.

¹¹⁸⁸Η νύφη αναφέρει στον άντρα της: - Δέν σ' επερίμενα απόψε, απάντησε μετά ταπεινότητος η Διαλεχτή. Κρέας επήρα. Θέλεις νά σου ψήσω πριζόλα; - Βάλε στά κάρβουνα, καί πήγαινε σύ στήν εκκλησία σου, είπεν ο καπετάν Καντάκης. Θά έλθω κ' εγώ σέ λίγο. Η Διαλεχτή έθεσε τό κρέας επί τής ανθρακιάς, ήτις εσηματίσθη ήδη, καί ητοιμάζετο νά υπακούση είς τήν διαταγήν του συζύγου της, ήτις ήτο καί ιδική τής επιθυμία, διότι ήθελε νά κοινωνήση. Σημειοτέον ότι τήν φράσιν «πήγαινε σύ στήν εκκλησίαν σου» έβαψεν ο Καντάκης διά στρυφνής χροιάς. Στο ίδιο, σ. 8 – 9: 8.

¹¹⁸⁹Το θέμα αναπτύσσεται διεξοδικώς σε προηγούμενο σημείο του κεφαλαίου.

κομμουνισμού με «ψέμα που δηλητηριάζει»¹¹⁹⁰ τις συνειδήσεις των ανθρώπων και, κατ' επέκταση, την ίδια την ελληνική φυλή. Στο διήγημα του Παπαδιαμάντη, «Το χριστόψωμο», ο τρόπος θανάτωσης του καπετάν Καντάκη οφείλεται σε δηλητηρίαση. Συγκεκριμένα, η μητέρα του προσφέρει στη γυναίκα του ένα δηλητηριασμένο χριστόψωμο, προκειμένου η γυναίκα να το καταναλώσει και να δηλητηριαστεί. Σαν ειρωνεία της τύχης, το χριστόψωμο το τρώει ο γιος της κακής πεθεράς και πεθαίνει. Το μήνυμα που εκπέμπεται είναι σαφές: αυτός που σκέπτεται με δόλο και προσπαθεί να δηλητηριάσει έναν αγνό και καλό άνθρωπο,¹¹⁹¹ παθαίνει ο ίδιος κακό. Άρα, σε ένα συνειρμικό επίπεδο, και η ιδεολογία του κομμουνισμού, που επιχειρεί να «μολύνει» τον «υγιή οργανισμό» της πατρίδας, όχι μόνο δε θα καταφέρει να εκπληρώσει τους στόχους της, αλλά και θα υποστεί τις βλαπτικές συνέπειες των κακόβουλων προθέσεων της.

Στα 36 τεύχη του *Σκαπανέα* εντοπίστηκε κι ένα διήγημα του Εμμανουήλ Λυκούδη (1849 – 1925),¹¹⁹² με τίτλο «Μαρασμός». Θα παραθέσουμε πληροφορίες σχετικές με τον εντοπισμό του έργου και θα αποδώσουμε περιληπτικά τα βασικά σημεία του περιεχομένου του. Στη συνέχεια, θα ανιχνεύσουμε τους λόγους που παρακινούν τους εκδότες του περιοδικού να προβούν στη συγκεκριμένη δημοσιοποίηση. Το εν λόγω λογοτεχνικό κείμενο παρατίθεται σε τεύχος του *Σκαπανέα*, που κυκλοφορεί τον Ιούνιο του 1950.¹¹⁹³ Το διήγημα παρουσιάζεται αυτοτελές, χωρίς να έχει υποστεί κανενός είδους νοηματική ή μορφολογική επεξεργασία.¹¹⁹⁴

Ο αφηγητής παρατηρεί ένα καράβι, που βρίσκονταν αραγμένο κοντά στον Κορινθιακό κόλπο.¹¹⁹⁵ Ένας ναύτης του καραβιού επιδεικνύει ιδιαίτερη αγριότητα σε

¹¹⁹⁰Η φράση αντλείται από άρθρο δημοσιευμένο στον *Σκαπανέα*. Βλ. «Ο υπουργός της παιδείας κ. Κ. Τσάτσος ομιλεί δια την Μακρόνησο», *ό. π.*, σ. 9 – 10: 9. Ο Μπουρνάζος έχει συγκεντρώσει άρθρα του περιοδικού, που οι υμνητές της Μακρονήσου παρομοιάζουν τον κομμουνισμό με δηλητήριο. Βλ. την αντίστοιχη ενότητα, σε άρθρο του Μπουρνάζου, που τιτλοφορείται ως «Το "Κόκκινο Δηλητήριο" και η "Αποτοξίνωσις"». Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το "Μέγα Εθνικόν Σχολείον..."», *ό. π.*, σ. 115 – 145: 123 – 125.

¹¹⁹¹Η *Διαλεχτή ή το αγαθωτάτης ψυχής νέα*, (...). Βλ. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «Το χριστόψωμο», *ό. π.*, σ. 8 – 9: 8.

¹¹⁹²Βλ. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, *ό. π.*, σ. 203.

¹¹⁹³Βλ. Εμμανουήλ Λυκούδης, «Μαρασμός», περ. *Σκαπανέας*, τεύχ. 2, Ιούνιος 1950, σ. 8: 8.

¹¹⁹⁴Βλ. Εμμανουήλ Λυκούδης, *Διηγήματα*, Ι. Ν. Σιδέρης, Αθήνα [χ. χ.], σ. 143 – 147. Το διήγημα στο περιοδικό εκτείνεται σε μία σελίδα, ενώ το ίδιο διήγημα, στη συγκεντρωτική έκδοση διηγημάτων του Λυκούδη, καταλαμβάνει πέντε σελίδες. Το γεγονός αυτό οφείλεται στο διαφορετικό μέγεθος χαρτιού των δύο εντύπων. Στο παρόν κεφάλαιο αντλούμε αποσπάσματα του διηγήματος από τη δημοσίευσή του στον *Σκαπανέα*.

¹¹⁹⁵Ο συγγραφέας αναφέρει ότι κοντά σ' ένα λιμάνι του Κορινθιακού κόλπου: *καμιά εκατοστή οργιές ανοιχτά ήταν αραγμένη μιά μπρατσέρα όμορφη, καινούργιο καραβάκι, πού ότι λές κ' είχε ξεγλιστήσει από τά σκαλιά τού Γαλαξειδιού*. Βλ. Εμμανουήλ Λυκούδης, «Μαρασμός», *ό. π.*, σ. 8: 8.

έναν σκύλο. Ο ναύτης πετάει το σκυλί από το πλοίο στην ακτή.¹¹⁹⁶ Παρά τις απελπισμένες προσπάθειες του ζώου να ανέβει ξανά στο πλοίο, ο ναύτης φαίνεται αμετανόητος και δε συγκινείται.¹¹⁹⁷ Το καράβι βάζει πλώρη προς το Αιγαίο,¹¹⁹⁸ ενώ ο σκύλος, αντιλαμβανόμενος ότι δε θα βρεθεί ξανά στο πλοίο, επιστρέφει εξουθενωμένος στη στεριά.¹¹⁹⁹ Ο αφηγητής επιχειρεί να του δώσει τροφή, αλλά το ζώο, παρά την αδυναμία του σώματός του, αρνείται να την καταναλώσει.¹²⁰⁰ Λόγω του ότι ο σκύλος δεν είχε κάποιον να τον προστατεύει, γινότανε θύμα άγριων παιδικών πειραγμάτων.¹²⁰¹ Ο αφηγητής θα επιχειρήσει να τον πάρει σπίτι του και να του προσφέρει τις απαραίτητες για τη διαβίωσή του φροντίδες.¹²⁰² Το ζώο αισθάνεται ευγνωμοσύνη, αλλά επιδιώκει να γυρίσει στην αμμουδιά, γιατί εκεί νιώθει ότι βρίσκεται σε μέρος που του θυμίζει το καράβι του.¹²⁰³ Το σκυλί, εν τέλει, πεθαίνει στην αμμουδιά.¹²⁰⁴ Ο αφηγητής προσπαθεί να μάθει από έναν ναύτη τους λόγους της απομάκρυνσής του από το πλοίο. Ο ναύτης τον πληροφορεί ότι εκδίωξαν το ζώο από ένα πατριωτικό πλοίο, λόγω του ότι το σκυλί αδυνατούσε να ξεχωρίσει τους κακούς και δόλιους ανθρώπους που επισκέπτονταν το πλοίο.¹²⁰⁵

¹¹⁹⁶Κ' εκεί πού ακοστάρισε, βλέπω τό ναύτη ν' αρπάξει νά αρπάξη τό σκυλί έτσι σάν τραγί από τό σβέρκο και από τή ράχη και νά τό πετάξη μέ δύναμι στήν ξηρά. Στο ίδιο, σ. 8: 8.

¹¹⁹⁷Μά τό σκυλί ερρίχθηκε στή θάλασσα, κυνηγώντας τή βάρκα, και κολύμπαε ουρλιάζοντας λυπητερά· έλαμνε ο ναύτης μέ τό μονάχο κουπί, καργάροντας όσο μπορούσε τό δρόμο τής βάρκας μά και τό σκυλί απελπισμένο εχτύπαε όσο μπορούσε μέ τά ποδάρια τό νερό και τόφτασε το φελούκι. Τότε ο ναύτης μέ άγριο θυμό σηκώνει τό κουπί και τό χτυπά τό άμοιρο στό κεφάλι, λέγοντας: - Τό Θεό σου... πού νόμισες πως θά γυρίσης πάλι στό καράβι. Στο ίδιο, σ. 8: 8.

¹¹⁹⁸Το καράβι άρχισε να κινείται: τραβώντας γοργά μέ ρότα κατά τό Αιγαίο. Στο ίδιο, σ. 8: 8.

¹¹⁹⁹Εγύρισε τό κεφάλι κατά τή στεριά και μέ κόπο πολύ και αγωνία έφτασε νά βγή και νά πέση σάν ψόφιο απάνω στίς τούφες από τά φύκια. Στο ίδιο, σ. 8: 8.

¹²⁰⁰Του πήγαινα από κάτω από εκείνη τήν εξέδρα του γιαλού ψωμί, κόκκαλα, μά του κακού. Δεν εννοούσε ούτε να μυρίση τροφή. Κι' όλο κι εσούρωνε κ' επερδικλώνουνταν από τήν αδυναμία τά πόδια του, όταν ζητούσε νά κινηθή, σάν νά είχε ποδόλυσσα· και τά παγίδια του εμετριόντουσαν από κάτω από το πετσί του. Στο ίδιο, σ. 8: 8.

¹²⁰¹Τά παιδιά του έκαναν μαρτύρια, γιατί δεν είχε αφέντη· ήταν έλεγαν σκυλί του δρόμου· βροχή έπεφταν απάνω του οι πέτρες· τό κούτσαναν κι όλα για καλά. Στο ίδιο, σ. 8: 8.

¹²⁰²Μιά μέρα, αφού τό χάϊδεμα πολύ, του έδεσα τό λαιμό με ένα μαντήλι και εζήτησα νά τό πάρω μαζί μου στό σπίτι που είχα στο γιαλό κοντά. Στο ίδιο, σ. 8: 8.

¹²⁰³Μή μέ πάρης γιά αχάριστο· αλλά θέλω εκεί από κάτω που μοιάζει τόσο τό καράβι μου νά ξεψυχήσω, (...). Στο ίδιο, σ. 8: 8.

¹²⁰⁴Εκεί στήν αμμουδιά, άκρη άκρη, ήταν ξαπλωμένο τό σκυλί, σάν καθιστό, όπως ζωγραφίζουν τις Σφίγγες μέ τά πόδια εμπρός, μέ το λαιμό τεντωμένο, αγναντεύοντας τό πέλαγο. Αλλά ήταν νεκρό. Στο ίδιο, σ. 8: 8.

¹²⁰⁵- Τό γνωρίζεις, παιδί μου, του είπα, αυτό τό σκυλί; - Αμ' δεν τό γνωρίζω; Είναι ο Κουτσαφτης από πατριωτικό καράβι, από τή μπραστέρα του Νικόλαου του Στάμπα. Είχαν πει πως θα το διώξουν και τόδιωξαν. - Και γιατί τόδιωξαν, παιδί μου; - Νά δεν ήταν διόλου κακό. Όσα κι αν τούκαναν, και ζύλο και δέσιμο σφιχτό, γιά νά αγριέψη, αυτό τίποτα. Ένα карабόσκυλο, ζέρεις, κύριε, πρέπει να είναι άγριο, κακό, νά γανυζή δυνατά και νά δείχνει πάντα τά δόντια. Αυτό (...) όσοι κι αν εζύγωναν στό καράβι τούς κουνούσε τήν ουρά του. Δεν ελόγιαζε κανένα γιά κλέφτη, δεν έβανε μέ τό νού του κακό άνθρωπο. Στο ίδιο, σ. 8: 8.

Πώς οι εκδότες του *Σκαπανέα* θα μπορούσαν να σημασιοδοτήσουν το παραπάνω διήγημα; Οι εκδότες το δημοσιοποιούν, γιατί εκλαμβάνουν το κείμενο ως φορέα μηνυμάτων. Θα αποκωδικοποιήσουμε τους συμβολισμούς του κειμένου, προκειμένου να αναδυθούν τα μηνύματα αυτά. Κατ' αρχάς, στις συνειδήσεις των υπευθύνων έκδοσης το πατριωτικό καράβι, από το οποίο εκδιώκεται ο σκύλος, θα μπορούσε να ταυτιστεί με το ελληνικό έθνος. Αν στρέψουμε την προσοχή μας στον «Μαρασμό» του Λυκούδη, ο λόγος απομάκρυνσης του ζώου από το καράβι έγκειται στο ότι αυτό αδυνατούσε να διακρίνει τους απατηλούς ανθρώπους. Άρα και ο σκύλος καθίσταται επικίνδυνος, διότι δεν μπορεί να προστατέψει το πλοίο. Ο αντικομμουνιστικός λόγος της περιόδου παρουσιάζει τους εξόριστους ως ανθρώπους, οι οποίοι εξαπατήθηκαν από την ύπουλη ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος.¹²⁰⁶ Με βάση αυτές τις αντιλήψεις, οι κρατούμενοι της Μακρονήσου φάνηκαν κατώτεροι των περιστάσεων και δεν μπόρεσαν να διακρίνουν ότι η ηγεσία του Κόμματος παραποιεί την αλήθεια, δημιουργώντας ψευδείς και παραπλανητικές εντυπώσεις. Υπό αυτό το πρίσμα, το μήνυμα του διηγήματος καθίσταται ξεκάθαρο: ο τρόπος συμπεριφοράς των εξόριστων συγκλίνει με τον τρόπο που συμπεριφερότανε ο σκύλος του διηγήματος. Αυτό σημαίνει ότι, αν οι εξόριστοι δεν αλλάξουν τον τρόπο προσέγγισης των καταστάσεων, οι ίδιοι θα τύχουν της ίδιας μοίρας με τον σκύλο. Οι κρατούμενοι θα υποστούν τεράστιες ζημιές σε ψυχικό αλλά και σωματικό επίπεδο. Συνεπώς, οι εκδότες του περιοδικού «εργαλειοποιούν» και το εν λόγω διήγημα, ούτως ώστε να προειδοποιήσουν και να «διαπαιδαγωγήσουν» τους πολιτικούς κρατούμενους προς «σωστές» κατευθύνσεις και δράσεις.

Ανακεφαλαιώνοντας, τείνουμε να καταλήξουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα: σε 36 τεύχη εντοπίστηκαν μόνο τέσσερα διηγήματα: «Η γοργόνα» του Καρκαβίτσα, «Η τελευταία βαπτιστική» και «Το χριστόψωμο» του Παπαδιαμάντη και το διήγημα «Μαρασμός» του Λυκούδη. Οι εκδότες, λειτουργώντας ως αναγνώστες, νοηματοδοτούν τα πεζογραφήματα ως έργα που αναδύουν την αξία της ελληνικής φυλής (π. χ. «Η γοργόνα») και της χριστιανικής θρησκείας (π. χ. «Η τελευταία βαπτιστική» και «Το χριστόψωμο»). Η αποκωδικοποίηση των συμβολισμών των κειμένων ανέδειξε κι επιπρόσθετα νοήματα, που οι εκδότες προσπαθούν να

¹²⁰⁶Σε άρθρο του *Σκαπανέα* αναφέρεται χαρακτηριστικά: «(...) εξεπήδησε διά τόν τόπον μας η ανάγκη τής μεθοδικής αποτοξινώσεως τών παγιδευθέντων είς τούς απατηλούς πλοκάμους του Κ.Κ.Ε. ελληνόπαιδων καί τής επανασυνδέσεως των είς τόν Εθνικόν Κορμόν». Βλ. Ελ. Ράντου, «Νέοι ορίζοντες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 1, Μάιος 1949, σ. 3: 3.

«εκπέμψουν», μέσω της προβολής των διηγημάτων: η «τυφλή» πνευματική προσκόλληση κι εμπιστοσύνη, που οι κρατούμενοι πρέπει να επιδεικνύουν στους «πνευματικούς καθοδηγητές» του νησιού εξορίας (βλ. «Η τελευταία βαπτιστική»), το ότι οι κομμουνιστές, που επιδιώκουν να βλάψουν το έθνος, θα υποστούν τις αρνητικές συνέπειες της λανθασμένης τους επιλογής (βλ. «Το χριστόψωμο»), αλλά και ότι οι άνθρωποι, που δεν αντιλαμβάνονται τον «κομμουνιστικό κίνδυνο», θα υποστούν ανεπανόρθωτες ψυχικές και σωματικές φθορές (βλ. «Μαρασμός»).

Δύο είναι οι λόγοι προβολής των αντίστοιχων πεζογραφικών κειμένων. Οι ένθερμοι υποστηρικτές του «συντελούμενου έργου» της Μακρονήσου αντιλαμβάνονται, ή παρουσιάζουν στο πλαίσιο ενός «μπανάλ εθνικισμού»,¹²⁰⁷ τη Μακρόνησο ως «σχολείο» που διδάσκονται οι εθνικές και χριστιανικές αξίες. Οι εκδότες δημοσιοποιούν λογοτεχνία, που αντιλαμβάνονται ως φορέα παραγωγής μηνυμάτων. Το περιεχόμενο της λογοτεχνίας συνεισφέρει στη «διαπαιδαγώγηση», που οι στρατοπεδικές αρχές επικαλούνται ότι πραγματοποιούν. Αντιλαμβάνονται τη λογοτεχνία ως «δομικό συστατικό» «διαφώτισης». Επιπροσθέτως, η προβολή της λογοτεχνίας λειτουργεί ως αποδεικτικό στοιχείο πειθούς της κοινής γνώμης για τις διαθέσεις και τις ενέργειες των εξουσιαστών του στρατοπέδου.

Οι εκδότες παραθέτουν άρθρα αξιολόγησης γνωστών λογοτεχνών, έργα των οποίων δημοσιοποιούν στο περιοδικό. Πρόκειται για άρθρα, που αναδεικνύουν τις βασικές αισθητικές αντιλήψεις περί συγγραφής λογοτεχνίας των συντακτών. Δεν ασχοληθήκαμε με στοιχεία ταυτότητας των αρθρογράφων. Εικάζουμε ότι γράφονται από «ανανήψαντες» ή από άτομα που συνδέονται με τις στρατοπεδικές αρχές (εξάιρεση αποτελεί η αρθρογραφία του Άλκη Θρύλου). Η πεζογραφία του Παπαδιαμάντη επαινείται από τον Γιώργο Σπανό, καθώς αναδύει θεματικά «τη λεβέντικη παράδοση της κλεφτουριάς και του '21» και «πιότερο σιμά μας φέρνει

¹²⁰⁷Ο όρος «μπανάλ εθνικισμός» αντλείται από το ομώνυμο βιβλίο *Banal Nationalism* (1995) του Billig. Ο συγγραφέας, συγκρίνοντας τον ένθερμο εθνικισμό (hot nationalism) με τον «μπανάλ» (banal nationalism), διευκρινίζει τα γνωρίσματα του «μπανάλ» εθνικισμού. Πρόκειται για έναν υφέρποντα εθνικισμό, που διέπει κυρίως τις κοινωνίες των δυτικών κρατών και «περνάει» συνήθως απαρατήρητος ακόμη και από τους κοινωνικούς επιστήμονες. Αυτού του είδους εθνικισμού είναι συνδεδεμένος με την καθημερινότητα μιας χώρας και δημιουργεί «υπογείως» ήθη, έθιμα και νοοτροπίες, που εμμέσως απειλούν τον κοινωνικό ιστό της χώρας. Ο «μπανάλ εθνικισμός», «οικειοποιούμενος» σύμβολα της κουλτούρας, επιδιώκει να διαμορφώσει άτυπα μια εθνική ταυτότητα. Βλ. Michael Billig, *Banal Nationalism*, Sage Publications, Λονδίνο 1995, σ. 7, 44 – 45. Στην ίδια μελέτη επισημαίνεται ότι αυτού του είδους εθνικισμού δε δημιουργεί εύκολα μια δυναμική ανατροπής του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος μέσα στο οποίο εμφανίζεται (σ. 45). Ο Billig, ωστόσο, παραθέτει τις απόψεις της Arendt σχετικά με το ότι ο «μπανάλ εθνικισμός» εμπεριέχει κινδύνους, καθώς μπορεί και να δημιουργήσει θεσμούς και μορφώματα τα οποία καταλήγουν να κατέχουν τεράστιο υλικό εξοπλισμό (σ. 5).

στην κατανόηση του μεγαλείου των λαϊκών τύπων, που στην ειρήνη ζουν τη ζωή τους την ταπεινή μα και στον πόλεμο αλόγιαστα σπαταλούνε το αίμα της ίδιας τους καρδιάς, με την όμοια απλότητα που περικλείνει η χαρά του χαμηλοκάλυβου τους».

4. Ποίηση που διάβαζαν και προέβαλλαν στον Σκαπανέα: λόγοι των ανάλογων επιλογών

Στα 36 τεύχη του Σκαπανέα, οι εκδότες προβάλλουν και ποιήματα Ελλήνων λογοτεχνών, εκτός από τα πεζογραφικά έργα που προαναφέρθηκαν. Τα δημοσιευμένα ποιήματα που εντοπίστηκαν είναι πολύ περισσότερα από τα πεζογραφήματα. Αυτό πιθανώς να οφείλεται στο γεγονός ότι τα ποιήματα καταλαμβάνουν λιγότερο χώρο στο χαρτί κι έτσι εξοικονομείται χώρος, προκειμένου οι εκδότες να παρουσιάσουν επιπρόσθετα προπαγανδιστικά άρθρα.

Θα παραθέσουμε συνοπτικά τους τίτλους των ποιημάτων και τα ονόματα των συγγραφέων τους, που εντοπίστηκαν στο περιοδικό. Σε μορφή υποσημείωσης θα αναφέρουμε το τεύχος δημοσίευσης του εκάστοτε ποιήματος και την πηγή στην οποία πραγματοποιήθηκε έλεγχος, προκειμένου να διαπιστωθεί αν το κάθε ποίημα παρουσιάζεται αυτοτελές στο περιοδικό. Σε περίπτωση εντοπισμού διαφοροποιήσεων μεταξύ του δημοσιευμένου ποιήματος στον Σκαπανέα και του ποιήματος της πηγής, οι διαφοροποιήσεις θα επισημαίνονται. Επιπροσθέτως, δίπλα από τα ονόματα των συγγραφέων, σε μορφή υποσημείωσης, θα παρατίθενται οι βασικές απόψεις άρθρων του περιοδικού, που αναδύουν αισθητικές αντιλήψεις για το έργο των αντίστοιχων λογοτεχνικών μορφών. Μία τέτοιου είδους παράθεση συντελεί στην ανίχνευση του πώς οι συντάκτες του περιοδικού, μέσω της ανάλογης αρθρογραφίας, προέβαλλαν κι αξιολογούσαν το έργο κάποιων συγγραφέων.

Τα περισσότερα ποιήματα, που προβάλλονται στο περιοδικό, ανήκουν στον Κωστή Παλαμά.¹²⁰⁸ Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν τα ακόλουθα ποιήματά του: «Εκατό

¹²⁰⁸Ο Παλαμάς μπορούσε να ανταποκριθεί στις αισθητικές αντιλήψεις των συντακτών του περιοδικού. Κάτι ανάλογο διαφαίνεται από την παράθεση στο περιοδικό άρθρου που εγκωμιάζει τον Παλαμά. Ο λόγος έγκειται στο ότι η ποίηση του φαίνεται να διαπνέεται από υψηλές ιδέες, που «έπρεπε» να προβληθούν την εποχή που η αντίστοιχη ποίηση γράφτηκε: «Μέσα στην πολιτικοπνευματική σύγχυση της εποχής του. Μέσα στον σχολαστικισμό και στον βερμπαλισμό, ο Παλαμάς έχει ξεκάθαρους σκοπούς κι' ιδέες. Συναισθάνθηκε ολοκληρωμένα το χρέος του σαν πνευματικός άνθρωπος και σαν Έλληνας». Ο αθρογράφος εκλαμβάνει την ποίηση του Παλαμά ως φορέα μηνυμάτων εθνικού περιεχομένου. Σε άλλο σημείο του εν λόγω άρθρου αναφέρεται ότι ο Παλαμάς: «Ένοιωσε ότι είναι ο ποιητής του καιρού του και μετουσίωσε την ποίησή του σε ευαγγέλιο Εθνικό (...). Και τούτο γιατί ο ποιητής πίστεψε στο μεγαλείο της πατρίδας του και γνώριζε πως όσες διακυμάνσεις και περιπέτειες κι' αν παρουσιάζει η ιστορία του μαρτυρικού τούτου τόπου, πάντα στο τέλος έχει την τύχη και τη δύναμη

χρόνια»,¹²⁰⁹ «Μολώχ»,¹²¹⁰ «Γιορτές»,¹²¹¹ «Λαμπρή»,¹²¹² ένα απόσπασμα του ποιήματος «Πατρίδες»,¹²¹³ ένα απόσπασμα του ποιήματος «Οι πατέρες»,¹²¹⁴ το ποίημα «Ο όρκος»,¹²¹⁵ καθώς κι ένα απόσπασμα του ποιήματος «Λόγος κι' αντίλογος».¹²¹⁶ Επιπροσθέτως, οι εκδότες παρουσιάζουν στις σελίδες του περιοδικού κι ένα ποίημα που μετέφρασε ο Παλαμάς: «Μιστράλ: ο Ελληνικός ύμνος».¹²¹⁷ Στο περιοδικό δημοσιεύονται και ποιήματα του Γεώργιου Δροσίνη:¹²¹⁸ «Ύμνος των

ν' αλλάζει το ακάνθινο, αιματηρό στεφάνι του μαρτυρίου με το δοξασμένο, δαφνένιο στεφάνι της Νίκης». Βλ. Νίκος Ευθυμίου, «Φιλολογικά μνημόσυνα: η προσφορά του Παλαμά», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 15, Μάρτιος 1949, σ. 6: 6. Αλλά και σε άρθρο, που δημοσιεύεται στο περιοδικό το 1950, επαινείται το ότι η ποσοτικά μεγάλη ποιητική παραγωγή του Παλαμά πραγματεύεται θέματα εθνικού περιεχομένου, τα οποία, μάλιστα, εκφέρονται με υψηλό ποιητικό ύφος κι ανάλογο λεξιλόγιο. Τα γεγονότα αυτά καθιστούν τον Παλαμά εθνικό ποιητή: «Εξ άλλου η προτίμηση του Παλαμά στα μεγάλα έργα, τα μεγάλα ποιήματα τα σύνθετα και τα επικά εξυπακούουν τη μεγαλοστομία. Κατά τούτο συγγενεύει με τον αγαπητό του Γάλλο ποιητή Βίκτωρα Ουγκώ. Αυτή ήταν και η βασική αιτία να ονομαστή ο Παλαμάς εθνικός ποιητής». Βλ. Ν. Θεοδώρου, «Η μορφή του Παλαμά», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, Μάρτιος 1950, σ. 27: 27.

¹²⁰⁹Βλ. Κωστής Παλαμάς, «Εκατό φωνές», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 7. Βλ. Κωστής Παλαμάς, *Περάσματα και χαιρετισμοί*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1931, σ. 195.

¹²¹⁰Βλ. Κωστής Παλαμάς, «Μολώχ», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 7. Το ποίημα περιλαμβάνεται στη συλλογή *Η ασάλευτη ζωή* (1904). Βλ. Κωστής Παλαμάς, *Η ασάλευτη ζωή*, Μπίρης - Γκοβόστης, Αθήνα, [χ. χ], σ. 99.

¹²¹¹Βλ. Κωστής Παλαμάς, «Γιορτές», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 13, 1 Ιανουαρίου 1949, σ. 9. Το ποίημα περιλαμβάνεται στη συλλογή *Δειλοί και σκληροί στίχοι* (1928). Βλ. Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα*, τόμος έννατος, Μπίρης, Αθήνα 41972, σ. 233 – 234. Σημειωτέον ότι στον *Σκαπανέα* δημοσιεύεται μόνο η πρώτη στροφή του ποιήματος. Από την έκδοση του ποιήματος, στα *Άπαντα*, συμπεραίνουμε ότι το ποίημα έχει δύο στροφές.

¹²¹²Βλ. Κωστής Παλαμάς, «Λαμπρή», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 12, Απρίλης 1950, σ. 2. Το ποίημα περιλαμβάνεται στη συλλογή *Δειλοί και σκληροί* (1928). Βλ. Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα*, τόμος έννατος, ό. π., σ. 241.

¹²¹³Βλ. Κωστής Παλαμάς, «Πατρίδες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, Μάρτιος 1950, σ. 2. Οι συντάκτες του περιοδικού δηλώνουν ότι πρόκειται για «απόσπασμα» του ποιήματος «Πατρίδες». Το ποίημα εντάσσεται στη συλλογή *Η ασάλευτη ζωή* (1904). Βλ. Κωστής Παλαμάς, *Η ασάλευτη ζωή*, ό. π., σ. 13 – 24: 15, 19. (15, 19 είναι οι σελίδες που παραθέτουν το απόσπασμα που περιλαμβάνεται στο περιοδικό).

¹²¹⁴Βλ. Κωστής Παλαμάς, «Οι πατέρες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 10, Φεβρουάριος 1950, σ. 2. Το ποίημα περιλαμβάνεται στη συλλογή *Βωμοί* (1915). Επι της ουσίας, στο περιοδικό δημοσιεύεται ένα απόσπασμα του ποιήματος, αν κι αυτό δε δηλώνεται από τους εκδότες του περιοδικού. Βλ. Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα*, τόμος έβδομος, Μπίρης, Αθήνα 1972, σ. 22 – 29: 28 – 29. (28 – 29 είναι οι σελίδες που παραθέτουν το απόσπασμα που δημοσιεύεται στον *Σκαπανέα*).

¹²¹⁵Βλ. Κωστής Παλαμάς, «Ο όρκος», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 6 (22), 15 Ιανουαρίου 1949, σ. 1 και περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 3, Ιούλιος 1950, σ. 35. Βλ. *Συλλογή πατριωτικών ποιημάτων*, [χ. έ.], Αθήνα 1928, σ. 10.

¹²¹⁶Βλ. Κωστής Παλαμάς, «Λόγος κι' αντίλογος», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 1, Μάιος 1950, σ. 2. Οι συντάκτες του περιοδικού μας ενημερώνουν ότι πρόκειται για απόσπασμα του ποιήματος «Λόγος κι' αντίλογος». Το ποίημα περιλαμβάνεται στη συλλογή *Τα παράκαιρα* (1919). Βλ. Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα*, τόμος έβδομος, ό. π., σ. 261 – 268: 261 – 263. (261 – 263 οι σελίδες αποτυπώνουν το απόσπασμα που προβάλλεται στο περιοδικό).

¹²¹⁷Βλ. Κωστής Παλαμάς (μτφρ.), «Μιστράλ: ο Ελληνικός ύμνος», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 2. Για το μεταφρασμένο από τον Παλαμά ποίημα, βλ. Θεόδωρος Α. Γιαννόπουλος, *Νεότερη σχολική ανθολογία: ποιήματα*, τόμος Β, Ν. Δ. Νίκας, Αθήνα 1983, σ. 388.

¹²¹⁸Στο περιοδικό εντοπίστηκε άρθρο, που εντάσσει τον Δροσίνη στην ομάδα των ποιητών της «Νέας Σχολής». Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, στην ίδια σχολή εντάσσονται και ο Παλαμάς, ο Πολέμης, ο Καμπάς κ. ά. Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα περιεχομένου της ποίησης της «Νέας Σχολής» είναι ότι αντλεί το περιεχόμενό της από τη λαϊκή και βυζαντινή παράδοση αλλά και από την κλασική αρχαιότητα, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι δεν ασχολείται με θέματα της εποχής της. Επιπροσθέτως, ο

προγόνων»,¹²¹⁹ «Εσπερινός»,¹²²⁰ «Ο Δικέφαλος»,¹²²¹ «Νύχτα χριστουγεννιάτικη»¹²²² και «Το ψωμί».¹²²³ Οι συντάκτες του περιοδικού παραθέτουν στις σελίδες του και τα εξής ποιήματα του Σωτήρη Σκίπη:¹²²⁴ «Επιγραφή σε τάφο»,¹²²⁵ «Η προσευχή μου»,¹²²⁶ «Αρματωλίτικος σκοπός»,¹²²⁷ «28 Οκτωβρίου»,¹²²⁸ «Ελλάδα»¹²²⁹ και «Νικητήριο».¹²³⁰ Η προσπάθεια εντοπισμού των λογοτεχνικών ποιημάτων του Σκαπανέα ανέδειξε ότι οι εκδότες δημοσιεύουν και το ποίημα «Εις τον ιερών λόχον»¹²³¹ του Κάλβου, «Στην Ελλάδα του 1945»¹²³² και «Ελλάδα»¹²³³ του Στέφανου

αρθρογράφος εγκωμιάζει τη στιχουργία των ποιημάτων του Δροσίνη, διότι η συγκεκριμένη μορφολογική επιλογή εξασφάλισε στον συγγραφέα την «παρουσία» των ποιημάτων του σε σημαντικούς εθνικούς θεσμούς. Σχετικά με το περιεχόμενο των ποιημάτων της «Νέας Σχολής» αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Η ποιητική αυτή πλειάδα τράβηξε πίσω προς το δημοτικό τραγούδι, τις λαϊκές παραδόσεις, τους θρύλους, τους ένδοξους αγώνες του Έθνους. Εμπνεύστηκε χωρίς υστερισμούς από το κλασικό πνεύμα και με υπερηφάνεια κι' ευλάβεια στάθηκε μπροστά στις μεγάλες στιγμές του Βυζαντίου. Δεν ήταν ανεδαφική προς την εποχή της κι' ενστερνίστηκε τις σύγχρονες προσδοκίες του Έθνους». Και σε άλλο σημείο του άρθρου επισημαίνεται σχετικά με τη μορφολογία των ποιημάτων του Δροσίνη: «Η στιχουργική του Δροσίνη μας χάρισε μεριά ποιήματα, που αναμφισβήτητα αποτελούν εκλεκτά αποχτήματα της νεοελληνικής Μούσας. Από ποιο αναγνωστικό ή από ποια σχολική γιορτή έλειψαν τραγούδια σαν τον "Ύμνο των προγόνων," το "Δικέφαλο αετό" ή το "Χώμα ελληνικό"». Βλ. Νίκος Ευθυμίου, «Γεώργιος Δροσίνης. Στα 90 του χρόνια», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 6, Οκτώβριος 1949, σ. 13: 13.

¹²¹⁹Βλ. Γεώργιος Δροσίνης, «Ύμνος των προγόνων», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 28. Βλ. Γεώργιος Δροσίνης, *Πύρινη ρομφαία. Αλκωνίδες (1912 – 1921)*, Ι. Ν. Σιδέρης, Αθήναι [χ. χ.], σ. 57 – 58.

¹²²⁰Βλ. Γεώργιος Δροσίνης, «Εσπερινός», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 15, Μάρτιος 1949, σ. 7. Βλ. Γεώργιος Δροσίνης, *Γαλήνη 1891 – 1902*, Εστία, Αθήναι 1902, σ. 501.

¹²²¹Βλ. Γεώργιος Δροσίνης, «Ο Δικέφαλος», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 15, Μάρτιος 1949, σ. 9. Βλ. Γεώργιος Δροσίνης, *Πύρινη ρομφαία... ό. π.*, σ. 14 – 16.

¹²²²Βλ. Γεώργιος Δροσίνης, «Νύχτα χριστουγεννιάτικη», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 9, Ιανουάριος 1950, σ. 2. Βλ. Γεώργιος Δροσίνης, «Νύχτα Χριστουγεννιάτικη», περ. *Ελληνική Δημιουργία*, τόμος τέταρτος, τεύχ. 44, 1 Δεκεμβρίου, σ. 1920.

¹²²³Βλ. Γεώργιος Δροσίνης, «Το ψωμί», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 2, Ιούνιος 1950, σ. 17. Βλ. Γεώργιος Δροσίνης, *Κλειστά βλέφαρα 1914 – 1917*, Ι. Ν. Σιδέρης, Αθήναι²[χ. χ.], σ. 69.

¹²²⁴Παραθέτουμε πληροφορίες, που εντοπίσαμε σχετικά με τον συγγραφέα: «1879 ή 1881 1952. Ζωγράφος μεταφραστής και ποιητής έγραψε πολλά ποιήματα κι εξέδωσε αρκετά βιβλία. Γεννήθηκε στην Αθήνα ή τη Λάρισα από γενιά Βορειοηπειρωτική». Βλ. Θεόδωρος Α. Γιαννόπουλος, *Νεότερη σχολική ανθολογία, ό. π.*, σ. 687.

¹²²⁵Βλ. Σωτήρης Σκίπης, «Επιγραφή σε τάφο», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, 28 Οκτωβρίου 1948, σ. 7. Βλ. Σωτήρης Σκίπης, *Παιάνες*, [χ. έ.], Αθήνα 1941, σ. 23 – 24.

¹²²⁶Βλ. Σωτήρης Σκίπης, «Η προσευχή μου», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, 28 Οκτωβρίου 1948, σ. 7. Βλ. Σωτήρης Σκίπης, *Παιάνες, ό. π.*, σ. 43 – 44.

¹²²⁷Βλ. Σωτήρης Σκίπης, «Αρματωλίτικος σκοπός», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, 28 Οκτωβρίου 1949, σ. 7. Βλ. Σωτήρης Σκίπης, *Παιάνες, ό. π.*, σ. 35 – 36.

¹²²⁸Βλ. Σωτήρης Σκίπης, «28 Οκτωβρίου», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 7, Νοέμβριος 1949, σ. 23. Το ποίημα παρατίθεται στο βιβλίο, βλ. Σπύρος Κοκκίνης, *Σχολική ποιητική ανθολογία*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα²1974, σ. 28.

¹²²⁹Βλ. Σωτήρης Σκίπης, «Ελλάδα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 6, Οκτώβριος 1949, σ. 2. Βλ. Σωτήρης Σκίπης, *Παιάνες, ό. π.*, σ. 11 – 12. Επισημαίνουμε ότι στο βιβλίο του Σκίπη, το ποίημα εμφανίζεται με τίτλο «Στην Ελλάδα».

¹²³⁰Βλ. Σωτήρης Σκίπης, «Νικητήριο», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 6, Οκτώβριος 1949, σ. 2. Βλ. Σωτήρης Σκίπης, *Παιάνες, ό. π.*, Αθήνα 1941, σ. 15 – 16.

¹²³¹Βλ. Ανδρέας Κάλβος, «Εις τον ιερών λόχον», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 35. Βλ. Ανδρέας Κάλβος, *Η λύρα και ανέκδοτος ύμνος Αντωνίου Μαρτελάου*, Ο Παρνασσός, Εν Ζακύνθω 1881, σ. 34 - 36.

Σγούρου, «Και καπνόν αναθρόσκωντα...»¹²³⁴ του Σ. Μαράντου, «Χριστούγεννα»¹²³⁵ του Αθ. Κυριαζή, «Χριστούγεννα»¹²³⁶ του Τέλλου Άγρα, «Η δίκη του Χριστού»¹²³⁷ του Στέφανου Μαρτζώκη, «Ο πειρασμός»¹²³⁸ του Σολωμού κι ένα δημοτικό τραγούδι με τίτλο «Άη – Γιώργης».¹²³⁹ Η ενασχόληση μας με το περιοδικό έφερε στο φως κι άλλα λογοτεχνιά ποιήματα, που οι εκδότες του προβάλλουν στις σελίδες. Αυτά τα ποιήματα είναι τα ακόλουθα: «Μιά μάνα»,¹²⁴⁰ «Θάνατος αλβανομάχου»¹²⁴¹ και

¹²³²Βλ. Στέφανος Δ. Σγούρος, «Στην Ελλάδα του 1945», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 15, Μάρτιος 1949, σ. 25. Έργα του Στέφανου Σγούρου εξετάζονται στην επόμενη ενότητα του κεφαλαίου. Θεωρούμε ότι ο Σγούρος έγραψε ποίηση, με σκοπό να συμπεριληφθεί στον *Σκαπανέα*. Άλλωστε, εντοπίσαμε μία ευχαρηστήρια αναφορά των συντακτών του περιοδικού στον Σγούρο για τα ποιήματα, που τους έστειλε στο περιοδικό. Παραθέτουμε τη συγκεκριμένη αναφορά: «ΣΤΕΦ. ΣΓΟΥΡΟΝ, Διαβιβάσεων Β. Σ. Γ. Και τα δύο σου ποιήματα μας έκαναν αίσθηση και τα δημοσιεύουμε με μεγάλη ευχαρίστηση. Κάθε νέα συνεργασία θα τη δεχτούμε με μεγάλη χαρά». Βλ. περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 33. Ωστόσο, πάνω από τον τίτλο του ποιήματος «Στην Ελλάδα του 1945», οι εκδότες αναφέρουν ότι το ποίημα ανήκει στην ποιητική συλλογή *Τα ψίχουλα*. Εκκρεμεί ο εντοπισμός της συλλογής.

¹²³³Βλ. Στέφανος Σγούρος, «Ελλάδα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 9. Το ποίημα φέρει την έδειξη: *Κέρκυρα 1948*. Και το συγκεκριμένο ποίημα πιθανότατα να συμπεριλαμβάνεται σε κάποια ποιητική συλλογή. Εκκρεμεί ο εντοπισμός της συλλογής.

¹²³⁴Βλ. Σ. Μαράντος, «Και καπνόν αναθρόσκωντα...», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 9. Εντοπίσαμε μία αναφορά των εκδοτών του περιοδικού στον συγγραφέα. Καταγράφουμε την εν λόγω αναφορά: «Σ. ΜΑΡΑΝΤΟΝ Α΄ Τάγμα. – Το "καπνόν αναθρόσκωντα" είν' αληθινά έξοχο. Το δημοσιεύουμε με χαρά κι ακόμη σε συγχαίρουμε για τη συλλογή σου *Χαμένος καιρός*». Εκκρεμεί η εύρεση της συλλογής.

¹²³⁵Βλ. Αθ. Κυριαζή, «Χριστούγεννα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 13, 1 Ιανουαρίου 1949, σ. 2. Βλ. Σπύρος Κόκκινος, *Σχολική ποιητική ανθολογία, ό. π.*, σ. 65.

¹²³⁶Βλ. Τέλλος Άγρας, «Χριστούγεννα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 13, 1 Ιανουαρίου 1949, σ. 9. Το ποίημα παρατίθεται στο βιβλίο, βλ. Σπύρος Κόκκινος, *Σχολική ποιητική ανθολογία, ό. π.*, σ. 68.

¹²³⁷Βλ. Στέφανος Μαρτζώκης, «Η δίκη του Χριστού», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 12, Απρίλιος 1949, σ. 9. Το ποίημα δεν εντοπίστηκε στα *Άπαντα* του Μαρτζώκη. Βλ. Στέφανος Μαρτζώκης, *Άπαντα*, Μακρής, Αθήνα 1925. Η υπόθεση, που κάνουμε σχετικά με το συγκεκριμένο ποίημα, είναι η εξής: ή το ποίημα έχει δημοσιευτεί μόνο σε κάποιο περιοδικό, από το οποίο το άντλησαν οι εκδότες του *Σκαπανέα*, ή έχει τοποθετηθεί λάθος συγγραφέας στο ποίημα.

¹²³⁸Βλ. Διονύσιος Σολωμός, «Ο πειρασμός», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 12, Απρίλης 1950, σ. 13. Βλ. Διονύσιος Σολωμός, *Τα ευρισκόμενα*, Ερμής, Εν Κέρκυρα 1859, σ. 269. Στο ποίημα του *Σκαπανέα* έχουν παραλειφθεί οι επτά τελευταίοι στίχοι του ποιήματος, έτσι όπως αυτό παρατίθεται στο βιβλίο.

¹²³⁹Βλ. «Άη – Γιώργης», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 12, Απρίλης 1950, σ. 25. Εκκρεμεί ο εντοπισμός του ποιήματος.

¹²⁴⁰Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, «Μιά μάνα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, 28 Οκτωβρίου 1948, σ. 7. Ουσιαστικά, το προβαλλόμενο κομματί στον *Σκαπανέα* συνιστά απόσπασμα από το ποίημα του Ελύτη, βλ. Οδυσσέας Ελύτης, «Ηρωϊκό και πένθιμο άσμα για τον χαμένο ανθυπολοχαγό της Αλβανίας», περ. *Τατράδιο*, τεύχ. 2, Αθήνα 1945, σ. 1 – 13: 7 (στη σελίδα 7 εντοπίζεται το απόσπασμα του *Σκαπανέα*). Το ποίημα στο *Τετράδιο* χωρίζεται σε 14 μέρη, τα οποία συμβολίζονται με αριθμούς. Σε μεταγενέστερη έκδοση του ποιήματος, το ποίημα χωρίζεται σε 14 μέρη, όπου το κάθε μέρος συμβολίζεται με ένα γράμμα. Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, *Άσμα ηρωϊκό και πένθιμο για τον χαμένο ανθυπολοχαγό της Αλβανίας*, Ίκαρος, 1979. Αυτά τα αναφέρουμε, προκειμένου να τονισθεί ότι ο τίτλος του ποιήματος δεν εντοπίστηκε. Δε γνωρίζουμε αν το ποίημα τιτλοφορείται από τον Ελύτη ή από τους εκδότες του *Σκαπανέα*.

¹²⁴¹Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, «Θάνατος Αλβανομάχου», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, 28 Οκτωβρίου 1948, σ. 7. Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, «Ηρωϊκό και πένθιμο...», *ό. π.*, σ. 1 – 13: 13. Και στο υπο εξέταση απόσπασμα του ποιήματος δε γνωρίζουμε αν ο τίτλος δίνεται από τον Ελύτη ή από τους εκδότες του *Σκαπανέα*.

«Νεκρός πολεμιστής»¹²⁴² του Ελύτη,¹²⁴³ «Θερμοπόλες»¹²⁴⁴ και «Αλεξανρινοί βασιλείς»¹²⁴⁵ του Καβάφη,¹²⁴⁶ «Ο Κανάρης»¹²⁴⁷ του Α. Πάλλη, «Ελεύθεροι νεκροί»¹²⁴⁸ του Νικόλαου Θ. Γούζαρη, «Χριστούγεννα του χωριού»¹²⁴⁹ του Κ. Χατζόπουλου, «Αγροτικό»¹²⁵⁰ του Ζαχαρία Παπαντωνίου, «Πατρίδα»¹²⁵¹ του

¹²⁴²Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, «Νεκρός πολεμιστής», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 7, Νοέμβριος 1949, σ. 21. Το απόσπασμα εντοπίστηκε βλ. Οδυσσέας Ελύτης, «Ηρωϊκό και πένθιμο...», *ό. π.*, σ. 1 – 13: 4. Ούτε για τον συγκεκριμένο τίτλο δε γνωρίζουμε αν είναι του Ελύτη ή των υπεύθυνων έκδοσης του *Σκαπανέα*.

¹²⁴³Σε άρθρο του περιοδικού επισημαίνεται ως ξεχωριστό χαρακτηριστικό της ποίησης του Ελύτη, το γεγονός ότι αναδεικνύει θεματικά τη μαχητικότητα των αγωνιστών ενάντια σε κάθε είδους «μαρτύριο», που ταλαιπωρεί την ελληνική πραγματικότητα. Συγκεκριμένα, ο αρθρογράφος θεωρεί ότι, παρά την εντύπωση κάποιων ότι οι άνθρωποι του πνεύματος δεν αναδεικνύουν μέσω της εκάστοτε τέχνης ανάλογες θεματικές, το «Άσμα ηρωϊκό και πένθιμο για το χαμένο ανθυπολοχαγό της Αλβανίας» του Ελύτη αποτελεί εξαίρεση. Ο Άλκης Θρύλος αναφέρει χαρακτηριστικά: «Συχνά έχει εκφραστεί το παράπονο ότι ή και η μομφή ότι οι άνθρωποι του πνεύματος και της τέχνης δεν στάθηκαν πλάι στους ανθρώπους της δράσης, στους λαμπρούς αγωνιστές, δεν κατόρθωσαν να δώσουν αισθητική μορφή στον τιτάειο αγώνα και στο μαρτύριο που σκοτεινές δυνάμεις έχουν επιβάλλει στη γενιά μας. Είναι το παράπονο αυτό διακιολογημένο; Εν μέρει ναι, αλλά νομίζω μόνο εν μέρει. (...) Όσο όμως κι' αν είναι σήμερα οι όροι δυσμενείς, η φωνή της τέχνης δεν έχει ολότελα σωπάσει κι' αυτό πρέπει να μας δίνει πολλή αισιοδοξία. Μόνο στην περιοχή του έμμετρου λόγου μπορούμε να ξεχωρίσουμε δύο ποιήματα εντελώς εξαιρετικά: Το "Άσμα ηρωϊκό και πένθιμο για το χαμένο ανθυπολοχαγό της Αλβανίας" του κ. Οδ. Ελύτη (...). Βλ. Άλκης Θρύλος, «Εκλεκτές συνεργασίες: μία εισφορά», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 14 – 15: 14.

¹²⁴⁴Βλ. Κ. Καβάφης, «Θερμοπόλες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, Μάρτιος 1950, σ. 15. Βλ. Κ. Π. Καβάφης, *Ποήματα*, Οικονόμου, [χ. τ.] [χ. χ.], σ. 55.

¹²⁴⁵Βλ. Κ. Καβάφης, «Αλεξανδρινοί βασιλείς», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 2, Ιούνιος 1950, σ. 13. Βλ. Κ. Π. Καβάφης, *Ποήματα*, *ό. π.*, σ. 89 - 90. Από το ποίημα, έτσι όπως αυτό συμπεριλαμβάνεται στο περιοδικό, λείπουν οι τελευταίοι 15 στίχοι. Θα λέγαμε ότι το εν λόγω ποίημα παρουσιάζεται, μάλλον λόγω απροσεξίας των υπεύθυνων έκδοσης, σχεδόν το μισό.

¹²⁴⁶Παρενθετικά, επισημαίνουμε ότι σε άρθρο που προβάλλεται στο περιοδικό παρουσιάζονται οι λόγοι, για τους οποίους ο Καβάφης «αγαπήθηκε» σε μία περίοδο τόσο μακριά από την εποχή του. Ο αρθρογράφος τονίζει ότι ο Καβάφης εκτιμήθηκε, γιατί αποτύπωσε ποιητικά τα «τραύματα» της εποχής του. Το «λάθος» του, κατά τον αρθρογράφο, έγκειται στο ότι δεν πρότεινε λύσεις, προκειμένου τα «τραύματα» της εποχής του να ξεπεραστούν: «Ποιος όμως είναι ο λόγος που ο ποιητής αυτός, ο τόσο μακριά απ' την εποχή του, αγαπήθηκε τόσο πολύ τις ημέρες μας; (...) Ζούσε κι' αυτός μια παράλληλη παρακμή, με την παρακμή του σύγχρονου Εγγλέζου ποιητή Τ. Σ. Ελιοτ. (...) Τον Καβάφη έσωξε ο "ηδονικός βίος" τον Ελιοτ έσωσε ο Καθολικισμός. Μα μόλα ταύτα κι' οι δυο ποιητές δε σώθηκαν οριστικά, γιατί οι λύσεις τους είναι λύσεις διαφυγών. Δεν έλυσαν το άγχος της ζωής τους». Βλ. Ν. Θεοδώρου, «Φιλολογικές μελέτες: Κ. Π. Καβάφης», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 2, Ιούνιος 1950, σ. 13: 13.

¹²⁴⁷Βλ. Α. Πάλλη, «Ο Κανάρης», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, Μάρτιος 1950, σ. 15. Βλ. Αλέξ. Πάλλη, *Ταμπουράς και κόπανος*, Τυβίγγη, Αθήνα 1910, σ. 60. Η μοναδική διαφορά ανάμεσα στα δύο ποιήματα είναι ότι στο βιβλίο το ποίημα έχει τίτλο «Κανάρης», ενώ στον *Σκαπανέα* ο τίτλος του ποιήματος είναι «Ο Κανάρης».

¹²⁴⁸Βλ. Νικόλαος Θ. Γούζαρη, «Ελεύθεροι νεκροί», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 10, Οκτώβριος 1948, σ. 24. Εκκρεμεί ο εντοπισμός της συλλογής, στην οποία περιλαμβάνεται το ποίημα.

¹²⁴⁹Βλ. Κώστας Χατζόπουλος, «Χριστούγεννα του χωριού», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 9, Ιανουάριος 1950, σ. 15. Το ποίημα εντοπίστηκε στο βιβλίο του Κοκκίνη. Βλ. Σπύρος Κοκκίνη, *Σχολική ποιητική ανθολογία*, *ό. π.*, σ. 79.

¹²⁵⁰Βλ. Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Αγροτικό», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 8, Δεκέμβριος 1949, σ. 25. Βλ. Ζαχαρίας Παπαντωνίου, *Τα χελοδόνια. Ποήματα για παιδιά*, Βιβλιοθήκη Εκπαιδευτικού Ομίλου, Αθήνα 1920, σ. 5.

¹²⁵¹Βλ. Λορέντζος Μαβίλης, «Πατρίδα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 7 (23), 16 Φεβρουαρίου 1949, σ. 11 και περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 1, Μάιος 1950, σ. 23. Βλ. Λορέντζος Μαβίλης, *Τα έργα*, Γράμματα, Αλεξάνδρεια 1915, σ. 143.

Μαβίλη,¹²⁵² «Γλυκειά μου Ελλάδα»¹²⁵³ του Γιώργου Αθάνα, «Πίνδος»¹²⁵⁴ του Στέλιου Σπεράντζα, «Άρνηση»¹²⁵⁵ του Γιώργου Σεφέρη και «Τα ερημοκκλήσια»¹²⁵⁶ του Λάμπρου Πορφύρα.¹²⁵⁷

Έχει υποστηριχθεί ότι, σύμφωνα με τις πεποιθήσεις των «εμπνευστών» της «θεωρίας της πρόσληψης», οι αναγνώστες αξιολογούν το εκάστοτε λογοτεχνικό έργο με βάση τις αισθητικές τους αντιλήψεις και το νοηματοδοτούν με βάση τις προσωπικές τους εμπειρίες ζωής.¹²⁵⁸ Αναφέρθηκαμε ήδη στο πώς οι εκδότες εκλαμβάνουν αισθητικά μέρος της λογοτεχνίας, που αποφασίζουν να δημοσιοποιήσουν στο περιοδικό. Εν συνεχεία, ως επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος θέτουμε το πώς οι εκδότες νοηματοδοτούν τα εν λόγω λογοτεχνικά έργα, που δημοσιεύουν στο περιοδικό με βάση τις προσωπικές εμπειρίες ζωής τους.

¹²⁵²Η ποιητική «φυσιογνωμία» του Μαβίλη φαίνεται να ανταποκρίνεται στις αισθητικές αντιλήψεις των συντακτών του περιοδικού. Ο Μαβίλης αναδεικνύεται σε άρθρο του περιοδικού ως άνθρωπος, που ο ίδιος πολέμησε για τη σωτηρία της πατρίδας κι εκθείασε ποιητικά, μεταξύ άλλων, και τις ομορφιές της: «Εν τω μεταξύ η Αθήνα βρίσκεται στον πολεμικό συναγερμό του 97. Ο Μαβίλης, έφεδρος αξιωματικός πιά, είναι στην πρώτη γραμμή του ηπειρωτικού μετώπου. (...) Ύστερ' από το εθνικό ατύχημα του 97 ο Μαβίλης θα γυρίσει ξανά στην αγκαλιά του γαλήνιου νησιού του (...). Θα τραγουδήσει τώρα με περισσότερη δύναμη και λατρεία το φυσικό θαύμα που απλώνεται μπροστά του». Βλ. Νίκος Ευθυμίου, «Λορέντζος Μαβίλης», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 4, Αύγουστος 1949, σ. 9: 9.

¹²⁵³Βλ. Γεώργιος Αθάνας, «Γλυκειά μου Ελλάδα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 7, Νοέμβριος 1949, σ. 2. Βλ. Σπύρος Κοκκίνης, *Σχολική ποιητική ανθολογία*, ό. π., σ. 35.

¹²⁵⁴Βλ. Στέλιος Σπεράντζας, «Πίνδος», τεύχ. 7, Νοέμβριος 1949, σ. 2. Βλ. Σπύρος Κοκκίνης, *Σχολική ποιητική ανθολογία*, ό. π., σ. 31.

¹²⁵⁵Βλ. Γιώργος Σεφέρης, «Άρνηση», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 1, Μάιος 1950, σ. 8. Το ποίημα εντάσσεται στη *Στροφή* (1931). Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Ποιήματα*, Ίκαρος, Αθήνα¹⁸1994, σ. 13.

¹²⁵⁶Βλ. Λάμπρος Πορφύρας, «Τα ερημοκκλήσια», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 1, Μάιος 1950, σ. 26. Βλ. Λάμπρος Πορφύρας, *Απαντα*, Ι. Γ. Βσιλείου, Αθήνα³[χ.χ.], σ. 152.

¹²⁵⁷Στον *Σκαπανέα* εντοπίστηκε άρθρο, που αξιολογεί το συγγραφικό έργο του Πορφύρα. Ο αρθρογράφος αρκείται στο να «εκθειάσει» τις τρεις βασικές θεματικές περιεχομένου, που η ποίηση του Πορφύρα αναδύει. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, τα ποιήματα του συγγραφέα αντικατοπτρίζουν είτε εικόνες ελληνικών θαλασσιών τοπίων, είτε εικόνες της ελληνικής υπαίθρου, είτε εικόνες που εκτυλίσσονται σε κάποια ελληνική πόλη. Ο αρθρογράφος τονίζει για τον Πορφύρα ότι: «Η φαντασία του θα συναρπάζεται πάντα, είτε από τις εικόνες του γαλαού και από τους αντίλαλους της θάλασσας, που σιωπηλός καθημερινά αντίκρυζε τα δειλινά στα πειραϊκά ακρογιάλια, είτε από την ερημιά και τη γαλήνη της υπαίθρου, που εκστατικός – σαν σε προσευχή – διάβαινε για ν' αφουγκραστεί το μουσικό παιχνιδίσμα του ανέμου μεσ' στα κλωνάρια, είτε από τη συγκίνηση που δοκίμαζε στη θέα των δρόμων και των απλών εικόνων και τύπων της πολιτείας». Βλ. Νίκος Ευθυμίου, «Πορφύρας Λάμπρος», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 8, Δεκέμβριος 1949, σ. 13: 13. Πιθανότατα, ο Ευθυμίου να αξιολογεί θετικά τις θεματικές της ποίησης του Πορφύρα, λόγω του ότι τις εκλαμβάνει ως στοιχεία ελληνικότητας. Το ότι ανάλογες θεματικές εμπεριέχουν στοιχεία ελληνικότητας, σύμφωνα με τις αντιλήψεις των συντακτών του περιοδικού, διαφαίνεται από άλλο δημοσιευμένο άρθρο του *Σκαπανέα*. Στο εν λόγω άρθρο αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Η λογοτεχνία που είναι πάντα ο δέκτης των πνευματικών καταστάσεων, μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ξαναγύρισε κι' αυτή προς την έξαρση της ελληνικότητας. Πιγμένοι στο αίμα, στο πένθος και στα δάκρυα αρχίσαμε να ψαύουμε τα βράχια μας, να σκαλίζουμε τα χρώματά μας, ν' ανασαίνουμε μ' όλα τα πνευμόνια μας τον αγέρα της ελιάς και του Αιγαίου». Βλ. Τάκης Πανταζής, «Φιλολογικά περιθώρια: για την ελληνικότητα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 12, 1 Δεκεμβρίου 1948, σ. 6: 6.

¹²⁵⁸Βλ. την ενότητα «Βασικές αρχές της "Θεωρίας της πρόσληψης"» του παρόντος κεφαλαίου.

Έχει ήδη διατυπωθεί, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, ότι οι ένθερμοι υποστηρικτές του «αναμορφωτικού έργου» της Μακρονήσου, την παρουσίαζαν με «ψυχο – πνευματικό ίδρυμα, που συνδυάζει τις ιδιότητες του σχολείου και του θεραπευτηρίου (...) καθώς συνδυάζει και συναιρεί μία σειρά επιμέρους στοιχεία προνομιακά για την οργάνωση της προπαγάνδας: τον εξ ορισμού αποκλεισμό της βαναυσότητας, την παιδαγωγική και ιατρική μέριμνα, την επιβεβλημένη εξουσία του δασκάλου έναντι του μαθητή, την πειθώ και τη στοργή, την απόδειξη εν τέλει της υπεροχής της "εθνικής διδασκαλίας" έναντι της κομμουνιστικής "ψευδολογίας"». ¹²⁵⁹

Με άλλα λόγια, η εθνικόφρονη ρητορική της περιόδου μετασχηματίζει τη Μακρόνησο σε ένα εκπαιδευτήριο ψυχών και συνειδήσεων, που «αγκαλιάζει» και διαπαιδαγωγεί τους «παραπλανημένους» Έλληνες. Βασικός στόχος της συντελούμενης διαφώτισης φαίνεται να είναι η μεταλαμπάδευση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας, η γαλούχηση των «παραστρατημένων» στις αξίες της ελληνικής φυλής, ¹²⁶⁰ η καλλιέργεια αισθήματος μιας ειλικρινούς αγάπης για την πατρίδα. Ο Βάσος Χατζηβασιλείου, στην εφημερίδα «Αναμόρφωσις» που εκδίδει το Α΄ τάγμα Σκαπανέων», σε άρθρο δημοσιευμένο το 1949 αναφέρει σχετικά: «Ο Διευθυντής της Β/ΧΙ Γ. Ε. Σ. είναι ο πρωτεργάτης του τεράστιου Εθνικού έργου που επιτελέσθη εις το Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου. Συνέλαβε το μεγαλόπνοο σχέδιο της επαναφοράς εις τον δρόμον της Πατρίδος χιλιάδων παιδιών της που παρεπλανήθησαν από τους

¹²⁵⁹Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Το "Μέγα Εθνικόν..."», *ό. π.*, σ. 115 – 145: 125.

¹²⁶⁰Σε άρθρο του περιοδικού επισημαίνεται ότι οι εξόριστοι της Μακρονήσου, ακόμη κι αν κάποιοι από αυτούς είναι αγράμματοι, έχουν τη δυνατότητα να διδαχθούν αρχαίους Έλληνες συγγραφείς. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι έγκλειστοι θα κατορθώσουν να μιηθούν στα εθνικά ιδεώδη, που «αποπνέουν» τα αρχαία ελληνικά κείμενα: «Όσοι δεν πέρασαν από τη Μακρόνησο δύσκολα μπορούν να πιστέψουν ότι ένας απλοϊκός αγρότης απασχολεί κατεβατά στο γράμμα του, που θα διαβάσει η γυναίκα, για την Ελένη, που άραξε τον παλιό καιρό στη Μακρόνησο. Είναι πραγματικά ν' αμφιβάλλεις όταν ακούς στ' αντίσκηνα ανθρώπους, που δεν έβγαλαν το Δημοτικό, να συζητούν για τα χορικά της Αντιγόνης. Πρωτάκουστο να βρίσκεσαι ανάμεσα σ' ανθρώπους αγράμματους που βγάζουν συμπεράσματα για το παρόν από τα διδάγματα του Θουκυδίδη, (...).» Και συνεχίζει ο αρθρογράφος του περιοδικού: «Κι' όμως, μπορείς να ρωτήσεις οποιονδήποτε στρατιώτη, που πέρασε από το Γ΄ Τάγμα, και θα σου το βεβαιώσει. Ομολογώ ότι μερικές τέτοιες στιγμές στάθηκαν από τις πιο ευτυχισμένες της ζωής μου. Διδασκόταν η Απολογία του Σωκράτη κι' ήρθε η ώρα του φαγητού. Οι στρατιώτες ζήτησαν να μείνουν λίγο νηστικοί για να μη διακοπή η απόκοσμη φωνή του μεγάλου φιλοσόφου. Βρισκόμασταν στην ανάλυση του Προμηθέα Δεσμώτη και είδα τα μάτια όλων να κοιτάζουν περίφανα, συνεπαρμένα από το εθνικό μεγαλείο του ήρωα, που η μορφή του στάθηκε σύμβολο της μοίρας της φυλής μας». Ο αρθρογράφος καταλήγει στην άποψη ότι: «οι διδασκαλίες έγιναν βιώματα και χωρίς να οδηγούν στον κίνδυνο δημιουργίας σωβινιστικών αντιλήψεων, προέβαλαν τον ελληνικό τρόπο ζωής κι' άφησαν τις ψυχές αξεδίψαστα ν' αντλήσουν από εκεί τον ελληνικό κανόνα σκέψης μς δημιουργικό αντίκρουσμα». Βλ. Τάκης Πανατζής, «Φιλολογικά περιθώρια: ο κλασικός κόσμος κι' εμείς. Μια προσπάθεια στο Γ΄ Τάγμα Σκαπανέων», *περ. Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 6: 6.

δαίμονες της προδοσίας. Επωμίσθη τας ευθύνas της ιστορικής αυτής προσπάθειας (...)).¹²⁶¹

Ποια είναι όμως τα χαρακτηριστικά μηνύματα των δημοσιευμένων ποιημάτων; Με άλλα λόγια, ποια γνωρίσματα περιεχομένου ωθούν τους εκδότες να συμπεριλάβουν τα συγκεκριμένα λογοτεχνήματα στις σελίδες του εξουσιαστικού κατασκευάσματος; Ας αρχίσουμε από τα ποιήματα εθνικοπατριωτικού περιεχομένου. Από το υπό εξέταση corpus, κάποια ποιήματα υποδεικνύουν συμπεριφορές, νοοτροπίες και ηθικές αντιλήψεις, που πρέπει να διέπουν τη συνείδηση ενός φιλοπάτριδος. Χαρακτηριστικό κρίνεται το ποίημα «Όρκος»¹²⁶² του Κωστή Παλαμά, που προβάλλει θεματικά ότι ο άνθρωπος πρέπει να επιδεικνύει μαχητικότητα, όταν πολεμάει για να προστατέψει την πατρίδα του από τους εχθρούς. Ο αφηγητής του ποιήματος, επικαλούμενος ηθικές αξίες κι «ιερούς» προγόνους για να ενισχύσει την εγκυρότητα της υπόσχεσής του,¹²⁶³ διαβεβαιώνει τους αναγνώστες με όρκο ότι: *Θά νικήσω ή θα πεθάνω*.¹²⁶⁴ Ενδεικτικό είναι και το απόσπασμα ποιήματος «Λόγος κι' αντίλογος»¹²⁶⁵ του Παλαμά. Στο ποίημα αναφέρονται τα στοιχεία ταυτότητας του «σωστού» πατριώτη. Ο ίδιος πρέπει να είναι ένας ετοιμοπόλεμος αγωνιστής. Ο αφηγητής του ποιήματος ορίζει ως ανάξιο το άτομο που, ενώ αφουγκράζεται τις πολεμικές εξελίξεις της εποχής του, δεν κατορθώνει να συμμετέχει σε αυτές.¹²⁶⁶ Επιπροσθέτως, ο καλός κι έντιμος πατριώτης, ακόμη κι αν πέσει θύμα ξυλοδαρμού σε μια μάχη, πρέπει να επιδεικνύει αποφασιστικότητα ως προς τη συνέχιση του αγώνα.¹²⁶⁷ Αυτού του είδους η αποφασιστικότητα, από την οποία ο κάθε πολεμιστής πρέπει να διαπνέεται παρά τις αντιξοότητες που θα συναντήσει κατά τη διάρκεια της

¹²⁶¹Οι απόψεις αυτές αντλούνται από το βιβλίο του Μάργαρη. Βλ. Νίκος Μάργαρης, *Ιστορία της Μακρονήσου*, τόμος Β, ' «Δωρικός», Αθήνα ²1982, σ. 45. Αλλά και σε άρθρο του προπαγανδιστικού *Σκαπανέα* το 1947, οι εξόριστοι φαίνεται να αναφέρουν: «Είναι ανώτερο κάθε περιγραφής αυτό που διαπιστώνεται κάθε πρωί και απόγευμα στο Τάγμα μας. Από δω ομιλίες πατριωτικές, από κει τραγούδια εθνικά. Παρά πέρα επευφημίες για την Ελλάδα. Δονείται η ατμόσφαιρα. Τραντάζεται ο τόπος. Είναι μια όμορφη εικόνα γνήσιου ελληνικού ενθουσιασμού». Το απόσπασμα παρατίθεται στη μελέτη του Μάργαρη. Βλ. Νίκος Μάργαρης, *Ιστορία της Μακρονήσου*, τόμος Α, ' «Δωρικός», Αθήνα ²1982, σ. 324.

¹²⁶²Βλ. Κωστή Παλαμάς, «Όρκος», *ό. π.*, σ. 35: 35.

¹²⁶³*Ορκίζομαι στή γλύκα της Ειρήνης (...)* / *ορκίζομαι γη θεία της ρωμοσύνης / στ' αρχαία σου καί στα νέα σου παλληκάρια / - Φωκάδες, Καραϊσκάκηδες, Λεωνίδες - / στον Όλυμπο, τόν κλέφτη, στα βλαστάρια / πού τα τρών τουρκομάνικες ακρίδες (...)*. Στο ίδιο, σ. 35: 35.

¹²⁶⁴Στο ίδιο, σ. 35: 35.

¹²⁶⁵Στο ίδιο, σ. 2: 2.

¹²⁶⁶*Ανάξιος όποιος ξάφνου κρούει / τό προσκλητήρι τών καιρών / νά τό φυσάη ή νά τό κρούη / σάλπιγγα ή τύμπανο, τό ακούει, / δέ λέει: Παρών!* Στο ίδιο, σ. 2: 2.

¹²⁶⁷Ο αφηγητής επισημαίνει χαρακτηριστικά: *Ανάξιος όποιος μέ τό σκύλο / τό συρτό μοιάζει σά δαρθή / όταν αργά ή γοργά θαρθή / τής κρίσης η ώρα (...)*. Βλ. Κωστή Παλαμάς, «Λόγος κι' αντίλογος», *ό. π.*, σ. 2: 2.

πάλης, επισημαίνεται και στο ποίημα «Νεκρός πολεμιστής»¹²⁶⁸ του Ελύτη. Ο αφηγητής του ποιήματος, αναφερόμενος με νατουραλιστικό τρόπο στον θάνατο ενός πολεμιστή κατά τη διάρκεια μιας μάχης,¹²⁶⁹ επισημαίνει ότι ο θάνατος του ενός δεν πρέπει να παρεμποδίζει τη συνέχιση του ονείρου για κατάκτηση της ελευθερίας.¹²⁷⁰ Αλλά και στο ποίημα «Οι πατέρες»,¹²⁷¹ του ίδιου συγγραφέα, παρουσιάζονται αντιλήψεις που πρέπει να διέπουν τη συνείδηση ενός ανθρώπου που αγαπάει την πατρίδα του. Το ποίημα προάγει ότι η υπεράσπιση και η προστασία της πατρίδας, εν καιρώ πολέμου, πρέπει να τίθεται πάνω από το εκάστοτε προσωπικό συμφέρον και όφελος. Ο αφηγητής του ποιήματος συμβουλεύει τον γιό του να ασχοληθεί με ιδιαίτερη προσοχή και φροντίδα με το κτήμα που θα του κληροδοτήσει ο ίδιος δηλαδή ο πατέρας του.¹²⁷² Παρά τις συγκεκριμένες υποδείξεις, ο αφηγητής προτρέπει τον γιό του, σε περίπτωση κινδύνου της πατρίδας, να καταστρέψει τις καλλιέργειες του κτήματος και να το αξιοποιήσει προς όφελος της πατρίδας και των μεταγενέστερων γενεών.¹²⁷³

Ανάλογες θεματικές, κατά τις οποίες η υπεράσπιση της πατρίδας αποτελεί το πρωταρχικό και κυρίαρχο ζητούμενο ζωής του κάθε πολίτη, απαντώνται και σε άλλα λογοτεχνικά έργα του περιοδικού. Στο ποίημα «Ελεύθεροι νεκροί»,¹²⁷⁴ ο Νικόλας Γούζαρης προβάλλει ότι η αγάπη και η υπεράσπιση της πατρίδας τίθενται πιο πάνω από την αγάπη για τα οικεία μας πρόσωπα. Μία μάνα υποδέχεται τον γιό της, ο οποίος επιστρέφει από πόλεμο που διεξάγεται σε βουνά. Η μάνα παρακαλεί τον γιό της να μείνει μαζί της.¹²⁷⁵ Ο πολεμιστής της δίνει χρονικό περιθώριο μίας νύχτας να

¹²⁶⁸Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, «Νεκρός πολεμιστής», *ό. π.*, σ. 21: 21.

¹²⁶⁹Οι στίχοι του ποιήματος είναι ενδεικτικοί: *Κάτω απ' τα πέντε κέδρα / Χωρίς άλλα κεριά / Κοίτεται στην τσουρουφλισμένη χλαίνη / Αδειο το κράνος, λασπωμένο το αίμα / Στο πλάι το μισοτελειωμένο μπράτσο / Κι' ανάμεσ' απ' τα φρύδια / Μικρό πικρό πηγάδι δάχτυλα της μοίρας / Μικρό πικρό πηγάδι κοκκινόμαυρο / Πηγάδι όπου κρυνώνει η θύμηση. Στο ίδιο, σ. 21: 21. Η παράλειψη τελείας, ενώ η αμέσως επόμενη λέξη αρχίζει με κεφαλαίο, αποτελεί επιλογή του συγγραφέα.*

¹²⁷⁰*Ω μην κοιτάτε ω μην κοιτάται από πού του· / Από πού τούφυγε η ζωή. Μην πείτε πώς / Μην πείτε πώς ανέβηκε ψηλά ο καπνός του ονείρου. Στο ίδιο, σ. 21: 21.*

¹²⁷¹Βλ. Κωστής Παλαμάς, «Οι πατέρες», *ό. π.*, σ. 2: 2.

¹²⁷²Ο αφηγητής αναφέρει χαρακτηριστικά: *Παιδί, τό περιβόλι μου που θά κληρονομήσεις, / όπως τό βρείς κι όπως τό δείς να μην τό παρατήσεις. / Σκάψε το ακόμα πιο βαθιά και φράξε το πιο στέρια, / και πλούτισε τη χλώρη του και πλάτηνε τη γή του, / κι ακλάδευτο όπου μπλέκεται να το βεργολογήσεις (...). Στο ίδιο, σ. 2: 2.*

¹²⁷³*Τσεκούρι! Τράβα, / ξεσπέρμεψέ το, χέρσωσε το περιβόλι, κόφ' τό, / και χτίσε κάστρο απάνου του και ταμπουρώσου μέσα, / για πόλεμο, για μάτωμα, για την καινούργια γέννα, / (...) Φτάνει μιά ιδέα νά στο πει, μιά ιδέα να στο προστάξει, / κορώνα ιδέα, ιδέα σπαθί, πού θα είν' απάνου απ' όλα. Στο ίδιο, σ. 2: 2.*

¹²⁷⁴Βλ. Νικόλας Γούζαρης, «Ελεύθεροι νεκροί», *ό. π.*, σ. 24: 24.

¹²⁷⁵*Γλυκό μοναχοπαιδί μου, μονάκριβό μου αγόρι / της πονεμένης μου καρδιάς, απαντοχή, / πού απ' τά βουνά μου γύρισες κι από τό ξεροβόρι / κάτσε κοντά μου να σε δώ, νά γιάνη μου η ψυχή. Στο ίδιο, σ. 24: 24.*

τον καμαρώσει κι εκφράζει απερίφραστα την επιθυμία του να φύγει, προκειμένου να πολεμήσει υπέρ της πατρίδας του.¹²⁷⁶ Ο νέος, εν τέλει, θα χάσει τη ζωή του μαχόμενος για την Ελλάδα.¹²⁷⁷ Παρόμοιες θεματικές αναδεικνύονται και στο ποίημα «Μιά μάνα»¹²⁷⁸ του Ελύτη, που οι υπεύθυνοι έκδοσης του περιοδικού παραθέτουν σε επετειακό τεύχος για τη γιορτή της 28^{ης} Οκτωβρίου. Και στο εν λόγω ποίημα, ο ψυχικός πόνος μιας μάνας, που μπορεί να χάσει το παιδί της λόγω του ότι αυτό πολεμάει υπερασπιζόμενο την πατρίδα, παρουσιάζεται ως ζήτημα δευτερευούσης σημασίας. Εκείνο που προέχει είναι η ενεργή συμμετοχή του κάθε παιδιού στον πόλεμο για την προάσπιση των συμφερόντων της πατρίδας.¹²⁷⁹

Οι εκδότες που περιοδικού δημοσιοποιούν και το ποίημα «Και καπνόν αναθρώσκοντα...»¹²⁸⁰ του Στέφανου Μαράντου, προκειμένου να τονισθεί ότι πρωταρχική αξία ζωής κάθε ανθρώπου πρέπει να είναι η αφοσίωση στην οικογένεια και την πατρίδα κι όχι η απόλαυση ηδονικών στιγμών. Ο συγγραφέας του ποιήματος, κάνοντας χρήση του μυθικού στοιχείου, παρουσιάζει τον Οδυσσέα να «διατυμπανίζει» αντίστοιχες απόψεις στην πανέμορφη θεά Καλυψώ.¹²⁸¹ Η ίδια επιδιώκει να κρατήσει για πάντα κοντά της τον Οδυσσέα στην Ωγυγία.¹²⁸²

Εκτός της δημοσιοποίησης ποιημάτων «εμπνευσμένων» από στιγμιότυπα της ομηρικής ζωής, οι συντάκτες του *Σκαπανέα*, στο πλαίσιο προβολής πατριωτικών κι ηθικών συμπεριφορών, συμπεριλαμβάνουν στο περιοδικό ποιήματα που αναφέρονται θεματικά σε διαφορετικές χρονικές περιόδους της ελληνικής εθνικής ιστορίας.

¹²⁷⁶ Έλα μου δώ στο πλάγι μου νά καμαρώσω λίγο / τή λεβεντιά πού γέννησα! Μανούλα μου καλή, / στήν αγκαλιά σου σφίξε με, γιατί πρωί θα φύγω· η Ελλάδα, Μάννα πιο γλυκειά, κοντά της με καλεί. Στο ίδιο, σ. 24: 24.

¹²⁷⁷ στην Μάννα Ελλάδα χάρισε τήν τελευταία πνοή. Στο ίδιο, σ. 24: 24.

¹²⁷⁸ Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, «Μιά μάνα», ό. π., σ. 7: 7.

¹²⁷⁹ Μέ τά κουρέλια των μαλλιών στους ώμους – αχ αφήστε την - / Μισή κερύ, μισή φωτιά μιά μάνα κλαίει – αφήστε την - / Στις παγωμένες άδειες κάμαρες όπου γυρνάει αφήστε την / Γιατί δεν είναι μοίρα χήρα κανενός / Κι' οι μάνες είναι γιά / νά κλαίν, οι άντρες για νά παλεύουν / (...) Το αίμα γιά νά ζοδεύεται (...). Στο ίδιο, σ. 7: 7. Η ανυπαρξία τελείας σε κάποια σημεία, ενώ η επόμενη λέξη αρχίζει με κεφαλαίο, αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο γραφής του κειμένου και όχι δική μας παράλειψη.

¹²⁸⁰ Βλ. Στέφανος Μαράντος, «Και καπνόν αναθρώσκοντα», ό. π., σ. 9: 9.

¹²⁸¹ Δέ μέ κρατείς μέ τά φιλιά σου, Καλυψώ, / θά φύγω πιά, μέ περιμένει η Πηνελόπη. / Ως να γεμίσει τό φεγγάρι τό λειψό / θά σου έχω φύγει... Τί γλυκοί Δία είναι οι τόποι / πού μας κρατούν δετούς μ' ωραία ιδανικά: / Μία Πηνελόπη, ένας Λαέρτης, μιά πατρίδα.. / Και πιά ας πεθάνω στήν Ιθάκη ειρηνικά / του σπιτιού μου έστω τόν καπνό νά λέγω ότι είδα. Στο ίδιο, σ. 9: 9.

¹²⁸² Το θέμα του ποιήματος παραπέμπει στην ραψωδία ε της *Οδύσσειας*. Ο Οδυσσέας έχει βρεθεί στο νησί μίας πανέμορφης θεάς, της Καλυψούς. Η θεά ερωτεύεται παράφορα τον θνητό Οδυσσέα και προσπαθεί να του παρέχει αμέτρητα υλικά και ψυχικά αγαθά, προκειμένου εκείνος να μείνει μαζί της. Ο Οδυσσέας δεν υποκύπτει στα θέλγητρα της θεάς, αλλά διατηρεί άσβεστη την επιθυμία του να επιστρέψει στην οικογένεια και την πατρίδα του. Βλ. Ζήσιμος Σιδέρης, *Ομήρου Οδύσσεια*, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1965, σ. 70 – 83.

Πρόκειται για ποιήματα που θεματοποιούν συμβάντα της κλασικής αρχαιότητας, των τεσσάρων αιώνων της Τουρκοκρατίας – περίοδος γνωστή κι ως «τουρκικός ζυγός», - και στιγμιότυπα της ελληνικής Κατοχής κατά το 1940. Θα υποστηρίξουμε ότι οι εκδότες του περιοδικού επιλέγουν την προβολή ανάλογων ποιημάτων λόγω του ότι τους παρέχουν ηρωποιημένες μορφές, που μάχονταν εναντίον του ξένου κατακτητή. Σε ηρωικές μορφές της αρχαιότητας παραπέμπει θεματικά το ποίημα «Θερμοπύλες»¹²⁸³ του Καβάφη. Ο τίτλος του ποιήματος θα μπορούσε να ταυτιστεί με τη μάχη του 480 π. Χ. μεταξύ Ελλήνων και Περσών και την ηρωική θυσία 300 Σπαρτιατών και 700 Θεσπιαίων. Η θυσία των χιλίων στρατιωτών καθυστέρησε την προέλαση των εχθρών. Οι Πέρσες μπόρεσαν να κυριαρχήσουν ενάντια των Ελλήνων χάρη στην προδοσία του Εφιάλτη. Το ποίημα πραγματεύεται, με εγκωμιαστικό τρόπο και εξιδανικευτική διάθεση, τη στάση ζωής των ανθρώπων που προσηλώνονται στις επιταγές της ηθικής τους συνείδησης, μη υπολογίζοντας το κόστος για τον εαυτό τους.¹²⁸⁴ Οι άνθρωποι αυτοί χαρακτηρίζονται για την ασυμβίβαστη επιμονή στις προσωπικές τους αρχές, για το πνεύμα αλληλεγγύης και διάθεση προσφοράς,¹²⁸⁵ για την επιμονή τους στην υπεράσπιση της αλήθειας¹²⁸⁶ και για τη συναίσθηση που επιδεικνύουν στις ανθρώπινες αδυναμίες.¹²⁸⁷ Μάλιστα, η εκπλήρωση του χρέους τους αποκτά ιδιαίτερη αξία, καθώς οι ίδιοι εξακολουθούν να αγωνίζονται, παρόλο που έχουν επίγνωση της τραγικής έκβασης του αγώνα.¹²⁸⁸

Οι εκδότες του περιοδικού, στο πλαίσιο προβολής πατριωτικών κι ηθικών συμπεριφορών των προγόνων, δημοσιοποιούν και το ποίημα «Ύμνος των προγόνων»¹²⁸⁹ του Δροσίνη. Το εν λόγω ποίημα δημοσιεύεται σε επετειακό τεύχος του *Σκαπανέα* για τη γιορτή της 25^{ης} Μαρτίου. Το ποίημα αναφέρεται στο ψυχικό σθένος που επέδειξαν οι Έλληνες, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους. Στο ποίημα επισημαίνεται ότι οι ηρωικές ενέργειες των προγόνων συνετέλεσαν στην ελευθερία του ελληνικού έθνους.¹²⁹⁰ Για τον λόγο αυτό, οι Έλληνες των

¹²⁸³Βλ. Κωνσταντίνος Καβάφης, «Θερμοπύλες», *ό. π.*, σ. 15: 15.

¹²⁸⁴Τιμή σ' εκείνους όπου στή ζωή τών / ώρισαν και φυλάγουν Θερμοπύλες. Στο ίδιο, σ. 15: 15.

¹²⁸⁵Ποτέ από τό χρέος μή κινούντες / δίκαιοι κι' ίσιοι σ' όλες των τές πράξεις (...). Στο ίδιο, σ. 15: 15.

¹²⁸⁶Πάντοτε τήν αλήθειαν ομιλούντες (...). Στο ίδιο, σ. 15: 15.

¹²⁸⁷αλλά μέ λύπη κι' όλας κ' ευσπλαχνία (...). Στο ίδιο, σ. 15: 15.

¹²⁸⁸Καί περισσότερη τιμή τούς πρέπει / όταν προβλέπουν (καί πολλοί προβλέπουν) / πώς ο Εφιάλτης θα φανεί στο τέλος / κ' οι Μήδοι επιτέλους θα διαβούνε. Στο ίδιο, σ. 15: 15.

¹²⁸⁹Βλ. Γεώργιος Δροσίνης, «Ύμνος των προγόνων», *ό. π.*, σ. 28: 28.

¹²⁹⁰Ο αφηγητής του ποιήματος, απευθυνόμενος στους προγόνους, αναφέρει χαρακτηριστικά: *Εσείς, πού πρωτοσπείρατε / τής λευτεριάς τό σπόρο, / λαχταρισμένο δώρο / στή σκλαβωμένη γή (...).* Στο ίδιο, σ. 28: 28.

μεταγενέστερων εποχών τιμούν τη μνήμη των μαχητών προγόνων εις ένδειξη αναγνώρισης της προσφοράς τους.¹²⁹¹ Οι συντάκτες του περιοδικού δεν παραλείπουν να δημοσιεύσουν και ποιήματα, που αναδεικνύουν τις πατριωτικές συμπεριφορές των Ελλήνων στον πόλεμο του '40. Στο αντίστοιχο επετειακό τεύχος, για τη γιορτή της 28^{ης} Οκτωβρίου, προβάλλονται ο «Αρματωλίτικος σκοπός»¹²⁹² του Σκίπη και το ποίημα «Στούς 29 παρασημοφορημένους»¹²⁹³ του Αθάνα. Το ποίημα του Σκίπη αντικατοπτρίζει τις μαχητικές δράσεις των Ελληνίδων γυναικών στα βουνά της Πίνδου,¹²⁹⁴ προκειμένου να νικήσουν τους Ιταλούς¹²⁹⁵ και να εξασφαλίσουν την ελευθερία στο ελληνικό έθνος.¹²⁹⁶ Και το ποίημα του Αθάνα αναδεικνύει τη μαχητική κι αποτελεσματική συνεισφορά των Ελλήνων αγωνιστών στον πόλεμο του '40.¹²⁹⁷

Η δημοσίευση των προηγούμενων ποιημάτων δε συνιστά μια άδολη, διανοητική επιλογή των συντακτών του περιοδικού αλλά μια συστηματική αξιοποίηση κειμένων, που «εργαλειοποιούν» όχι κάποιο «ιστορικό παρελθόν», αλλά το «δικό μας», «πρακτικό παρελθόν».¹²⁹⁸ Τα στιγμιότυπα του «πρακτικού παρελθόντος» μπορούν να «χρησιμοποιηθούν» από μια κοινότητα του παρόντος, προκειμένου η κοινότητα να πετύχει κάποιους στόχους στο παρόν.¹²⁹⁹ Συνεπώς, η πολιτική κοινότητα, των

¹²⁹¹ *Στή μνήμη σας ανάβουμε / χρυσά λιβανιστήρια / για σας τά νικητήρια / τά χείλη μας υμνούν, / και πλέκοντας τά χέρια μας / τής δόξας τά στεφάνια / δική σας περηφάνεια / στούς τάφους σας κρεμούν. Στο ίδιο, σ. 28: 28.*

¹²⁹² Βλ. Σωτήρης Σκίπης, «Αρματωλίτικος σκοπός», *ό. π.*, σ. 7: 7.

¹²⁹³ Βλ. Γεώργιος Αθάνας, «Στούς 29 παρασημοφορημένους», *ό. π.*, σ. 7: 7.

¹²⁹⁴ *Στής Πίνδου τά ψηλά χωριά, / γυναίκες, - γειά σας λεβεντιά! - / ζώνουνται ξάφνου τά κανόνια / και τ' ανεβάζουν μέσ στά χιόνια.* Βλ. Σωτήρης Σκίπης, «Αρματωλίτικος σκοπός», *ό. π.*, σ. 7: 7. Το ποίημα συμπεριλαμβάνεται στη συλλογή *Παιάνες* (1941) του Σκίπη. Στο περιοδικό εντοπίστηκε άρθρο, που αναφέρεται στο περιεχόμενο των ποιημάτων της συλλογής *Παιάνες* (1941). Ο αρθρογράφος αναφέρει χαρακτηριστικά: «Είναι τα πιο αντιπροσωπευτικά και ρωμαλέα έργα του Βορειοηπειρωτικού έπους κι' εκφράζουν τα ιδεώδη του ελληνισμού και τη συμπαγή γρανιτώδη απόφαση του έθνους για τη νίκη. Δεν είναι προϊόν καθαρής ατομικής προσπάθειας αλλά ακολουθεί το ομαδικό πολεμικό παραλήρημα του λαού». Βλ. Α. Μυτιληναίος, «Το 1940 – 41 στη λογοτεχνία», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 7, Νοέμβριος 1949, σ. 23: 23.

¹²⁹⁵ *Τά πάν επάνω στίς κορφές / κί αρχίζουν, σπάν οι κανονιές!... / Στολίζονται οι Έλληνες με βάγια / και μ' Ιταλούς νεκρούς στά πλάγια.* Βλ. Σωτήρης Σκίπης, «Αρματωλίτικος σκοπός», *ό. π.*, σ. 7: 7.

¹²⁹⁶ *Εδώ είναι η Πίνδος, Ιταλέ, / πού εχτρός δέν πάτησε ποτέ! / Μιλάει τό κάθε της κοτρώνι / μέ τή φωνή του Κατσαντώνη.* Στο ίδιο, σ. 7: 7.

¹²⁹⁷ *Χίλια διακόσια είκοσι, Κλεισούρα, Τρεμπεσίνα, / σ' όλα τους τα κατσάβραχα, σ' όλα τά μονοπάτια / Σπάρθηκαν με των κόπων σας τά ρόδα και τά κρίνα / Τιμή σ' εκείνον πού μπορεί να σας κοιτάει στά μάτια.* Βλ. Γεώργιος Αθάνας, «Στούς 29 παρασημοφορημένους», *ό. π.*, σ. 7: 7. Αξίζει να επισημανθεί ότι η αποφυγή τελείας, ενώ η επόμενη λέξη αρχίζει με κεφαλαίο, δεν αποτελεί δικιά μας παράβλεψη αλλά επιλογή του συγγραφέα του ποιήματος.

¹²⁹⁸ Η ιδέα της διάκρισης αυτών των δύο αντιλήψεων για το παρελθόν ανήκει στον βρετανό φιλόσοφο της ιστορίας Michael Oakeshott. Οι αντιλήψεις του φιλοσόφου αναπτύσσονται διεξοδικά σε άρθρο του Λιάκου. Βλ. Αντώνης Λιάκος, «Οι πόλεμοι της ιστορίας: σημειώσεις επί του πεδίου», στο Σ. Ι. Σεφερειάδης, *Αθέατες όψεις της ιστορίας: κείμενα αφιερωμένα στον Γιάνη Γιανουλόπουλο*, Αθήνα, 2012, σ. 137 – 160: 145.

¹²⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 137 – 160: 145.

εξουσιαστών, εμπνευστών κι υμνητών της Μακρονήσου, προβάλλει τα εν λόγω ποιήματα στο πλαίσιο καλλιέργειας ενός «εθνοτικού ιστορικισμού». Σύμφωνα με τον Σμίθ, βασικός στόχος και σκοπός του «εθνοτικού ιστορικισμού» είναι «η εκ νέου ανακάλυψη του "εσωτερικού εαυτού"». Η ανακάλυψη αυτή, παρουσιάζοντας παρελθοντικά εθνικά παραδείγματα δημόσιας ανδρείας κι αρετής, καλλιεργεί «τον πόθο της μίμησης» στους σύγχρονους ανθρώπους.¹³⁰⁰ Επομένως, σύμφωνα με τον Σμίθ, ο εκάστοτε πολίτης επιθυμεί να γίνει μέλος της πολιτικής κοινότητας η οποία είναι «ταυτόχρονα και πολιτισμική "κοινότητα ιστορίας και πεπρωμένου"». ¹³⁰¹ Άρα καθίσταται σαφές ότι οι υπεύθυνοι έκδοσης του *Σκαπανέα* προβάλλουν ποιήματα, που αντικατοπτρίζουν ηρωποιημένους Έλληνες, προκειμένου να προτρέψουν τους αναγνώστες να υιοθετήσουν ανάλογες πρακτικές.

Σε άλλα ποιήματα του «πρακτικού παρελθόντος», που προβάλλονται στο περιοδικό, αναφέρεται ξεκάθαρα η υπόδειξη στους αναγνώστες μίμησης των πατριωτικών συμπεριφορών των προγόνων. Επίσης, στα εν λόγω ποιήματα αναδεικνύονται και τα αποτελέσματα, που θα επιφέρει η μίμηση ανάλογων συμπεριφορών. Σε επετειακό τεύχος του περιοδικού, για τη γιορτή της 25^{ης} Μαρτίου, προβάλλονται δύο ανάλογα ποιήματα. Στο ποίημα «Είς τον ιερόν λόχον»¹³⁰² του Κάλβου, ο αφηγητής, αναφερόμενος στον θάνατος ενός ολόκληρου λόχου που πολεμούσε για την πατρίδα,¹³⁰³ προτρέπει τους αναγνώστες να υιοθετούν παρόμοιες μαχητικές συμπεριφορές.¹³⁰⁴ Παράλληλα, στο ποίημα διαφαίνονται και τα αποτελέσματα της υιοθέτησης ανάλογων συμπεριφορών. Ο άνθρωπος που χάνει τη ζωή του πολεμώντας για την πατρίδα, αν και νεκρός εξασφαλίζει παντοτινή ευτυχία.¹³⁰⁵ Αλλά και σε ποίημα που μεταφράζει ο Παλαμάς και συμπεριλαμβάνεται στο ίδιο τεύχος, στο ποίημα «Μιστράλ»,¹³⁰⁶ ο αφηγητής παρακινεί τους αναγνώστες να είναι σε ετοιμότητα, προκειμένου να θυσιάσουν τη ζωή τους για χάρη της

¹³⁰⁰Βλ. Anthony Smith, *Εθνική ταυτότητα*, μτφρ. Εύα Πέππα, Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σ. 136 – 137.

¹³⁰¹Στο ίδιο, σ. 143.

¹³⁰²Βλ. Ανδρέας Κάλβος, «Είς τόν ιερόν λόχον», *ό. π.*, σ. 35: 35.

¹³⁰³*Ω γνήσια της Ελλάδος / τέκνα: ψυχαί που επέσατε / είς τόν αγώνα ανδρείως, / τάγμα εκλεκτών Ηρώων, / καύχημα νέον· Στο ίδιο, σ. 35: 35.*

¹³⁰⁴*Τόν ένδοξον / λόχον, τέκνα, μιμήσατε / λόχον Ηρώων. Στο ίδιο, σ. 35: 35.*

¹³⁰⁵*Ας μή βρέξει ποτέ / τό σύννεφον, καί ο άνεμος / σκληρός ας μη σκορπίση / τό χόμα τό μακάριον / πού σας σκεπάζει. Στο ίδιο, σ. 35: 35.*

¹³⁰⁶Βλ. Κωστής Παλαμάς (μτφρ.), «Μιστράλ», *ό. π.*, σ. 2: 2.

πατρίδας.¹³⁰⁷ Με αυτόν τον τρόπο, οι ίδιοι θα εμφανιστούν ως άξιοι συνεχιστές του έργου των αρχαίων προγόνων.¹³⁰⁸ Οι υπεύθυνοι έκδοσης δημοσιοποιούν στον *Σκαπανέα* και ποιήματα που αντικατοπτρίζουν θεματικά εξ ολοκλήρου τις θετικές, για τον νεκρό, συνέπειες ενός ηρωικού θανάτου. Στο ποίημα «Επιγραφή σε τάφο»¹³⁰⁹ του Σκίπη, που παρατίθεται το 1948 σε επετειακό τεύχος για την 28^η Οκτωβρίου, προβάλλεται το γεγονός ότι ο άνθρωπος, που θα σκοτωθεί πολεμώντας για την υπεράσπιση της πατρίδας, θα αποκτήσει υστεροφημία. Σε ολόκληρο το ποίημα μιλάει ένας νεκρός – πολεμιστής, ο οποίος, αφού αποκαλύψει τον λόγο του θανάτου του,¹³¹⁰ μας πληροφορεί ότι χαίρει ιδιαίτερης εκτίμησης σε όλο τον κόσμο.¹³¹¹ Ο νεκρός – αφηγητής δεν παραλείπει, μάλιστα, να προτρέψει τους περαστικούς να τιμούν τη μνήμη του.¹³¹²

Στο πλαίσιο της εθνικής «διαπαιδαγώγησης», που η αντικομμουνιστική ρητορική της περιόδου διατείνεται ότι συντελείται στη Μακρόνησο, οι εκδότες προβάλλουν στις σελίδες του *Σκαπανέα* και ποιήματα, που αναδεικνύουν την ανωτερότητα και την υπεροχή του ελληνικού έθνους. Στο ποίημα «Η προσευχή μου»¹³¹³ του Σκίπη, που δημοσιεύεται σε εορταστικό τεύχος για την 28^η Οκτωβρίου, προβάλλεται η Ελλάδα ως μία χώρα δοξασμένη, εξαιτίας των πολεμικών και ηρωικών πράξεων των Ελλήνων αγωνιστών.¹³¹⁴ Και στο ποίημα «Πίνδος»¹³¹⁵ του Στέλιου Σπεράντζα τονίζεται ότι λόγω της αγωνιστικότητας και της μαχητικότητας των Ελλήνων προγόνων,¹³¹⁶ η Ελλάδα υμνείται και προκαλεί θαυμασμό σε όλα τα

¹³⁰⁷Το υπό εξέταση ποίημα αποτελείται από επτά στροφές. Στο τέλος κάθε στροφής επαναλαμβάνονται οι ακόλουθοι στίχοι: *Αν πρέπει νά πεθάνουμε γιά τήν Ελλάδα / θεία είν' η δάφνη! Μιά φορά κανείς πεθαίνει. Στο ίδιο, σ. 2: 2.*

¹³⁰⁸*Τό Μαραθώνιο πεζόδρομο ακολουθώντας / κι' αν πέσουμε, τό χρέος μας έχουμε κάμει! / Καί μέ τό αίμα του προγόνου μας Λεωνίδα / τό αίμα μας, θριάμβων αίμα, ταιριασμένο (...). Στο ίδιο, σ. 2: 2.*

¹³⁰⁹Βλ. Σωτήρης Σκίπη, «Επιγραφή σε τάφο», *ό. π.*, σ. 7: 7.

¹³¹⁰*Εδώ θαμμένος βρίσκουμαι!... Στη μάχη / βόλι εχθρικό μου επήρε τη ζωή. Στο ίδιο, σ. 7: 7.*

¹³¹¹*Τη λεβεντιά μου αντιλαλούν οι βράχοι / κι' οι πέρδικες τη λέν κάθε πρωϊ. Στο ίδιο, σ. 7: 7.*

¹³¹²*Πλέξε στεφάνι από μυρτιές, διαβάτη, / και κρέμασ' τον στον μαύρο μου σταυρό. / Κι' ύστερα στάσου και τραγούδησέ μου / ένα τραγούδι που να διαλαλή, / πως ενικήσαμε οι Έλληνες καλέ μου, / και πως ενικήθησαν οι Ιταλοί. Στο ίδιο, σ. 7: 7.*

¹³¹³Βλ. Σωτήρης Σκίπη, «Η προσευχή μου», *ό. π.*, σ. 7: 7.

¹³¹⁴Ο αφηγητής του ποιήματος αναφέρει χαρακτηριστικά: *Κύριε, σ' ευχαριστώ που μ' έκαμες / νά γεννηθώ σ' αυτή τή γη / που κάθε της γωνιά κι' ακρούλα της / από μία δόξα αντιλαλεί. (...) Απ' όπου εκείνοι ήπιαν που πόλεμο / στήσαν στήν Τροία για την Ελένη / κι' αυτοί που πολεμάνε σήμερα / μπροστά στό Τεπελένι. Στο ίδιο, σ. 7: 7.*

¹³¹⁵Βλ. Στέλιος Σπεράντζας, «Πίνδος», *ό. π.*, σ. 2: 2.

¹³¹⁶*Τών προγόνων βλαστοί, μ' ατσαλένια κορμιά / του πολέμου περνώντας τή φρίκη, / τής καρδιάς μας τή φλόγα τή φέραμε μιά / ως εκεί, που μας πρόσμενε η Νίκη. Στο ίδιο, σ. 2: 2.*

υπόλοιπα έθνη.¹³¹⁷ Η ανωτερότητα και η υπεροχή του ελληνικού έθνους οφείλεται και στην ανθεκτικότητα που αυτό επιδεικνύει έναντι κάποιων γενικότερων αντίξωων συνθηκών αλλά και των ξένων κατακτητών, που επιβουλεύονται την ελευθερία του κατά το πέρασμα των αιώνων. Κάτι αντίστοιχο αναδεικνύεται στο ποίημα «Εκατό χρόνια»¹³¹⁸ του Παλαμά. Ο αφηγητής επισημαίνει ότι το ελληνικό έθνος καταφέρνει κι εξακολουθεί να διατηρείται στη ζωή έχοντας αντιμετωπίσει αντίξωες κοινωνικές και φυσικές συνθήκες.¹³¹⁹ Και στο ποίημα «Ο Δικέφαλος»¹³²⁰ του Δροσίνη αντικατοπτρίζεται η αντοχή της ελληνικής φυλής, που παρά τις φρικαλεότητες που υφίσταται από τους κατακτητές της,¹³²¹ η ίδια εμφανίζεται να τους αντιμετωπίζει επιτυχώς.¹³²² Αλλά και στο ποίημα «Γλυκειά μου Ελλάδα» του Γεώργιου Αθάνα,¹³²³ ο αφηγητής επισημαίνει ότι η Ελλάδα, παρά τα πενιχρά πολεμικά εφόδια που διαθέτει, μπορεί κι ανταπεξέρχεται στις δύσκολες πολεμικές αναμετρήσεις με τους εκάστοτε αντιπάλους.¹³²⁴ Ανάλογες πεποιθήσεις αναδύονται και στο ποίημα «Ελλάδα» του Στέφανου Σγούρου.¹³²⁵ Ο αφηγητής αναφέρει χαρακτηριστικά: *Έθνη, λαοί, χλωμιάζουνε και χάνονται / στήν κάθε ταραχή, στόν κάθε σάλο. / Γύρω λεβέντρα Ελλάδα – λάμψη αστείρευτη / και τίποτ' άλλο!...*¹³²⁶ Σε κάποια άλλα ποιήματα, που δημοσιοποιούνται στον *Σκαπανέα*, το ελληνικό έθνος παρουσιάζεται ανώτερο, λόγω του ότι αποτελεί σπουδαίο πνευματικό και πολιτισμικό κέντρο. Στο ποίημα «Στην Ελλάδα του 1945»¹³²⁷ του Στέφανου Σγούρου, ο αφηγητής διατυπώνει την άποψη ότι

¹³¹⁷ *μέ τή λόγχη χαράξαμε αδρό στά βουνά / τ' όνομά μας – γαλάζιο λουλούδι - / νά τό πάρη ως τά πέρατα ο θρύλος ξανά, / στούς λαούς νά τό κάνει τραγούδι. (...) Μάννα Ελλάδα, δική σου μιά σάλπιγγα ηχεί / λές ακόμα στής Πίνδου μιά κόχη / στούς λαούς νά θυμίζη γιομάτο ψυχή / τό τρανό που ξεστόμισες «ΟΧΙ». Στο ίδιο, σ. 2: 2.*

¹³¹⁸ Βλ. Κωστής Παλαμάς, «Εκατό χρόνια», ό. π., σ. 7: 7.

¹³¹⁹ *Και μέ τή δάφνη και μέ τή διχόνοια, / και κάτου απ' τή σκέπη τής ελιάς, / όποιος κι' αν είναι βασιλιάς, / η Ελλάδα αιώνια· Εκατό χρόνια! (...) σεισμοί και μπόρες και νεροσυρμές / ημέρες που φεγγοβολούνε σά φερτές από τόν ήλιο, / σάν τή θαλασσοτιναχτή θεά τό νέο βασίλειο. / Στο 'να τό χέρι τό σπάθι και σ' / άλλο χέρι η λύρα / η Ελλάδα σά γραμμένη από τή Μοίρα, / η Ελλάδα αιώνια! Στο ίδιο, σ. 7: 7.*

¹³²⁰ Βλ. Γεώργιος Δροσίνης, «Ο Δικέφαλος», ό. π., σ. 9: 9.

¹³²¹ Ο ποιητής ταυτίζει την Ελλάδα με δικέφαλο αετό. Ο αφηγητής του ποιήματος αναφέρει χαρακτηριστικά: *Στήν πόρτα της Αγιάς Σοφιάς, που σφάλησεν / ενός αγγέλου χέρι, / διπλοσφαγμένος έπεσ' ο Δικέφαλος / απ' τ' άπιστο μαχαίρι. Στο ίδιο, σ. 9: 9.*

¹³²² Οι στίχοι του ποιήματος είναι ενδεικτικοί: *Στήν πόρτα της Αγιάς Σοφιάς, σπαράζοντας, / μέ ματωμένα στήθη, / τις δύο φτερούγες άπλωσε ο Δικέφαλος / και πάλι ορθός εστήθη. (...) Εξάφνω μιά μέρα βρόντησ' ο Δικέφαλος: / «Ως τότε παληκάρια» / Και μύριοι Αητοί Δικέφαλοι φτερούγησαν / από σπαθίων θηκάρια. Στο ίδιο, σ. 9: 9.*

¹³²³ Βλ. Γεώργιος Αθάνας, «Γλυκειά μου Ελλάδα», ό. π., σ. 2: 2.

¹³²⁴ *Άρματ' αν σου λείπουν και κανόνια / σου περισέυει η πίστη κι' η καρδιά. / (...) Μά γλυκειά μου Ελλάδα, δέν πεθαίνεις, / όπως δεν επέθανες ποτέ! / Ζής αιώνια κι' όλους ανασταίνεις / όταν ξαναλές: «Μολών λαβέ!». Στο ίδιο, σ. 2: 2.*

¹³²⁵ Βλ. Στέφανος Σγούρος, «Ελλάδα», ό. π., σ. 9: 9.

¹³²⁶ Στο ίδιο, σ. 9: 9.

¹³²⁷ Βλ. Στέφανος Σγούρος, «Στην Ελλάδα του 1945», ό. π., σ. 25: 25.

η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από ένα σύνολο προγενέστερων πνευματικών και τεχνικών επιτευγμάτων κι επιδόσεων, που είναι αποτέλεσμα των δημιουργικών δυνάμεων και των δυνατοτήτων των ανθρώπων της.¹³²⁸ Στο ίδιο ποίημα τονίζεται ότι ο ελληνικός πολιτισμός αποτέλεσε τη βάση της ορθολογικής επιστημονικής έρευνας.¹³²⁹ Αλλά και στα ποιήματα «Η προσευχή μου»¹³³⁰ του Σκίπη και «Πατρίδες»¹³³¹ του Παλαμά, οι αφηγητές επισημαίνουν την τεράστια επίδραση που ασκεί η σοφία και η πείρα των αρχαίων στους σύγχρονους Έλληνες.¹³³²

Έχει κατασταθεί σαφές ότι οι εκδότες του *Σκαπανέα* συμπεριλαμβάνουν στο περιοδικό ποιήματα, που παρουσιάζουν συμπεριφορές και νοοτροπίες που πρέπει να διέπουν τη συνείδηση του κάθε πατριώτη, καθώς και ποιήματα υμνητικά του ελληνικού έθνους και της ελληνικής φυλής. Έχει, ακόμη, επισημανθεί ότι η προβολή στο περιοδικό ποιημάτων αντίστοιχου περιεχομένου γίνεται τόσο στο πλαίσιο της «εθνικής διαπαιδαγώγησης», που οι υμνητές του «φαινομένου της Μακρονήσου» διατείνονται ότι πραγματοποιούν στο νησί εξορίας, όσο και στο πλαίσιο πειθούς της κοινής γνώμης για τη συντελούμενη εκεί «διαφώτιση». Η αναζήτηση στο περιοδικό των λογοτεχνικών ποιημάτων έφερε στο προσκήνιο και ποιήματα διαφορετικών θεματικών. Αφού παραθέσουμε τα ποιήματα αυτά, θα υποστηρίξουμε ότι οι υπεύθυνοι έκδοσης επέλεγον να τα προβάλλουν στο πλαίσιο «επίδειξης» καλλιέργειας αγάπης για την πατρίδα και ανάδειξης της Ελλάδας ως τόπου με ξεχωριστά φυσικά και τοπικά χαρακτηριστικά. Συνεπώς, οι εκδότες δημοσιοποιούν στο περιοδικό ποιήματα, που αντικατοπτρίζουν όμορφες εικόνες της ανθισμένης ελληνικής φύσης. Στο απόσπασμα ποιήματος «Ο πειρασμός»¹³³³ του Σολωμού αλλά και στο ποίημα «Πατρίδα»¹³³⁴ του Μαβίλη παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά

¹³²⁸ *Ελλάδα, πού στή γαλανή θωριά σου καθρεφτίζεις / Τό μεγαλείο τ' ατέλειωτο τ' απείρου, μου θυμίζεις / Τήν άπειρη αχτινοβολία παληού πολιτισμού Σου.* Αλλά και στην τέταρτη στροφή του ποιήματος αναφέρεται: *Θαύματα τέχνης και βωμούς, παλγκαριάς μνημεία / Μάρμαρα τέχνης πού μιλούν – πολιτισμού σημεία- / Μέ τό μικρό χρωστήρα μου πώς κι' από πού ν' αρχίσω.* Στο ίδιο, σ. 25: 25. Σημειωτέον ότι η αποφυγή σημείου στίξης, ενώ η επόμενη ακριβώς λέξη αρχίζει με κεφαλαίο, αποτελεί συγγραφική επιλογή του ποιητή.

¹³²⁹ Ο αφηγητής τονίζει ότι ο ελληνικός πολιτισμός: *φώτισε σκοαδερούς ορίζοντες καί πλάτεια / Τής επιστήμης στέριωσε πάνω σ' αυτούς παλάτια (...).* Στο ίδιο, σ. 25: 25.

¹³³⁰ Βλ. Σωτήρης Σκίπης, «Η προσευχή μου», ό. π., σ. 7: 7.

¹³³¹ Στο ίδιο, σ. 2: 2.

¹³³² Στο ποίημα «Η προσευχή μου» η Ελλάδα παρουσιάζεται ως χώρα: *όπου τό πνεύμα τό πανάρχαιο / σά βρύση κρυσταλλένα ρέει.* Και στο ποίημα του Παλαμά αναφέρεται χαρακτηριστικά: *τό πνεύμα καί στό χώμα λάμπει / τό νιώθω μέ σκοτάδια μέσα μον παλεύει.* Στο ίδιο, σ. 7: 7 και Κωστής Παλαμάς, «Πατρίδες», ό. π., σ. 2: 2.

¹³³³ Βλ. Διονύσιος Σολωμός, «Ο πειρασμός», ό. π., σ. 13: 13.

¹³³⁴ Βλ. Λορέντζος Μαβίλης, «Πατρίδα», ό. π., σ. 23: 23.

γνωρίσματα της ελληνικής φύσης την περίοδο της άνοιξης.¹³³⁵ Επιπροσθέτως, οι εκδότες προβάλλουν και ποιήματα που αναδύουν στιγμιότυπα της ζωής της ελληνικής υπαίθρου. Κάτι ανάλογο παρατηρείται στο ποίημα «Αγροτικό»¹³³⁶ του Ζαχαρία Παπαντωνίου. Ολόκληρο το ποίημα περιγράφει τα χαρακτηριστικά μιας αυλής ενός σπιτιού της ελληνικής υπαίθρου.¹³³⁷ Οι συντάκτες του περιοδικού, μάλιστα, δεν παραλείπουν να δημοσιοποιήσουν και ποιήματα, που αναπαριστούν τις τοπικές παραδόσεις, τα ήθη κι έθιμα αλλά και τον χαρακτήρα και τις νοοτροπίες μιας τυπικής ελληνικής οικογένειας στην ύπαιθρο. Ενδεικτικό είναι το ποίημα «Το ψωμί»¹³³⁸ του Γεώργιου Δροσίνη. Το ποίημα περιγράφει μια σκηνή κατά την οποία κάποια νύφη ζυμώνει ψωμί, ενώ η μεγαλύτερης ηλικίας γυναίκα του σπιτιού συνεισφέρει με τον τρόπο της στην παρασκευή του ψωμιού. Ο παππούς του σπιτιού θα μοιράσει το ψωμί στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας.¹³³⁹

Έχει ήδη διατυπωθεί πως οι υμνητές της Μακρονήσου διατείνονται ότι, μέσω της συντελούμενης «διαφώτισης» στο νησί, επιδιώκεται να προαχθεί όχι μόνο η εθνική συνείδηση των εξόριστων, αλλά και το χριστιανικό τους φρόνημα. Υπό αυτό το πρίσμα, οι εκδότες δημοσιοποιούν στον *Σκαπανέα* ποιήματα που αντικατοπτρίζουν όψεις της χριστιανικής πίστης. Οι υπεύθυνοι έκδοσης προβάλλουν τα εν λόγω

¹³³⁵Στο ποίημα του Σολωμού αναφέρεται χαρακτηριστικά: *Έστησ' ο έρωτας χορό μέ τόν ξανθόν Απρίλη, / κ' η φύσις ήρθε τήν καλή και τήν γλυκειά της ώρα, / και μέσ στή σκιά, πού φούντωσε και κλει δροσιές και μόσχους, / ανάκουστος κηλαδισμός και λυποθυμισμένος. / Νερά καθάρια και γλυκά, νερά χαριτωμένα, / χύνονται μέσ στήν άβυσσο τή μοσχοβολισμένη, / και πέρνουνε τό μόσχο της κι' αφήνουν τή δροσιά τούς, / κι' ούλα στόν ήλιο δείχνοντας τά πλούτια τής πηγής τους (...)*. Και στο ποίημα του Μαβίλη επισημαίνεται ότι: *Πάλε ξυπνάει τής άνοιξης τ' αγέρι / στήν Πλάση μυστικής αγάπης γλύκα, / σά νύφ' η γή, πόχει αμέτρητα άνθη προίκα, / λάμπει ενώ σβίεται τής αυγής τ' αστέρι. / Πεταλούδες πετούν ταίρι μέ ταίρι, / ενώ βουίξει μέλισσα, εκεί σφήκα: / τή φύση στήν καλή της ώρα εβρήκα, / λαχταρίζει η ζωή σ' όλα τά μέρη. / Κάθε μοσχοβολιά και κάθε χρώμα, / κάθε πουλιού κελιάϊδημα ξυπνάει / πόθο στά φυλλοκάρδια μου κ' ελπίδα / νά σου ξαναφιλήσω τ' άγιο χόμα, / νά ξαναϊώ και τό δικό σου Μάη, / όμορφή μου, καλή, γλυκειά πατρίδα*. Βλ. Διονύσιος Σολωμός, «Ο πειρασμός», *ό. π.*, σ. 13: 13, Λορέντζος Μαβίλης, «Πατρίδα», *ό. π.*, σ. 23: 23 αντίστοιχα.

¹³³⁶Βλ. Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Αγροτικό», *ό. π.*, σ. 25: 25.

¹³³⁷Σε ολόκληρο το ποίημα, το φεγγάρι προσωποποιείται και περιηγείται στην αυλή ενός σπιτιού σε χωριό. Η αφήγηση του ποιήματος είναι ενδεικτική: *Στό στάβλο απόψε ήρθε τό φεγγάρι... / Εκοίταζεν απ' τό παράθυρό του, / είδε τήν αγελάδα, τό μοσκάρι, / τό βόδι πού μασούσε τό σανό του. / Στόν κήπο μας ανήσυχα γλυστρούσε / ανέβηκεν απάνω στή σκιά μας / εμέτρησε τά λίγα πρόβατά μας, / είδε τό γάϊδαρό μας και γελούσε. / Πήγε στ' αμπέλι, πήγε στό λιοστάσι, / άκουσε τά κουδούνια απ' τό κοπάδι. / Χωρίς κουβά κάτεβη στό πηγάδι / κι' ήπιε νερό πολύ νά ξεδιψάσει*. Στο ίδιο, σ. 25: 25.

¹³³⁸Βλ. Γεώργιος Δροσίνη, «Το ψωμί», *ό. π.*, σ. 17: 17.

¹³³⁹Οι στίχοι του ποιήματος είναι ενδεικτικοί: *Καλόδεχο τό φόρτωμα πού ξάρθη από τό μύλο / πρωτόσταλο, πρωτόσταλο, πρώτη χαρά τής σκάφης. / Ζυμώνουν τ' ανασκουμπωτά τής πρωτονύφης χέρια / και πλάθουν τά πρωτόπλαστα ψωμιά μέ τίς παλάμες / μέ τήν καλοπελεκητή πινακωτή προικιά της. / Τό φούρνο καίει, τεχνίτισσα στό φούρνο, η γριά κυρούλα / ζανανιωμένη, αφήνοντας τή συντροφιά τής ρόκας· / Ω βραδυνό συμμάζεμα στό σπιτικό κατώφλι, / καρτέρημα ανυπόμονο του πυρωμένου φούρνου! / Κι' ω μέθυσμα από τή μυρουδιά πρώτου ψωμιού πού αχνίζει / κομμένο από τό γέροντα παππού χωρίς μαχαίρι / και μοιρασμένο στά παιδιά, στίς νύφες και σταγγόνια*. Στο ίδιο, σ. 17: 17.

ποιήματα για να καλλιεργήσουν, τουλάχιστον φαινομενικά, το αίσθημα του χριστιανικού ιδεώδους στους κρατούμενους και, προκειμένου να πείσουν τους αναγνώστες¹³⁴⁰ του περιοδικού για τις ηθικοχριστιανικές διαθέσεις των εξουσιαστών του στρατοπέδου. Με άλλα λόγια, οι εκδότες νοηματοδοτούν τα συγκεκριμένα λογοτεχνικά έργα ως «φορείς» μηνυμάτων. Σε αυτό το πλαίσιο, οι εκδότες επιλέγουν την προβολή ποιημάτων, που αναδύουν τους συμβολισμούς των βασικότερων εορτών της χριστιανοσύνης, καθώς και τις συνήθειες των πιστών κατά τις εορτές αυτές. Ενδεικτικά είναι τα ποιήματα «Χριστούγεννα»¹³⁴¹ του Αθανάσιου Κυριαζή και «Γιορτές»¹³⁴² του Παλαμά. Στο ποίημα του Κυριαζή επισημαίνεται ότι τα Χριστούγεννα οι χριστιανοί γιορτάζουν τη γέννηση του Χριστού.¹³⁴³ Τονίζεται, ακόμη, ότι η συγκεκριμένη εορτή αποτελεί ευκαιρία για να «συσπειρωθούν» τα μέλη της κάθε οικογένειας.¹³⁴⁴ Και στο ποίημα «Γιορτές» αναφέρονται κι άλλες γιορτές της ορθοδοξίας, που λαμβάνουν χώρα κατά το διάστημα των δύο εβδομάδων των Χριστουγέννων.¹³⁴⁵ Επιπλέον, τονίζεται ότι ο «σωστός» νοικοκύρης ενδιαφέρεται να εκπληρώσει τις «απαιτούμενες» κοινωνικές και θρησκευτικές υποχρεώσεις των ημερών, ενώ ένας τεμπέλης άνθρωπος βρίσκει την ευκαιρία να απαλλαγεί από κάθε είδους «εργασία» των εορτών.¹³⁴⁶ Παρομοίως, οι εκδότες προβάλλουν στις σελίδες

¹³⁴⁰ Στο περιοδικό προβάλλεται το γεγονός ότι οι αναγνώστες του το θεωρούσαν έντυπο διάδοσης εθνικών και χριστιανικών ιδεών. Κάτι ανάλογο προκύπτει από τη δημοσιοποίηση γράμματος ενός αναγνώστη, που υπογράφει με το όνομα Τάκης Πατέρας. Φυσικά και δε γνωρίζουμε, αν το γράμμα ανήκει όντως σε αναγνώστη ή αν αποτελεί αποκύημα της φαντασίας των συντακτών του εντύπου. Ο «αναγνώστης» αναφέρει: «Αγαπητέ μου Σκαπανέα, Σαν Έλληνα και εγώ φανατισμένος εις τα ιερά δόγματα της Πατρίδος και της Θρησκείας μας, διαβάζοντας το περιοδικό σας δεν μπόρεσα να μην αισθανθώ ρίγη συγκινήσεως και υπερηφάνειας. Διαβάζοντας το αγαπητό εις όλους τους Έλληνας περιοδικό σας ησθάνθηνα – όπως σας είπα και ανωτέρω – υπερφάνειαν διότι είδα και βλέπω ότι οι Έλληνες είνε πάντα Έλληνες, και αν καμιά φορά οι... άσπονδοι φίλοι οι Σλαύοι προσεπάθησαν να διαστρευλώσουν την Ορθόδοξον πίστιν μας, τα μεγάλα ιδανικά μας, και την ένδοξον ιστορίαν μας έπαθαν παταγώδη αποτυχίαν». Βλ. «Πως μας βλέπουν οι αναγνώστες μας», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 15: 15.

¹³⁴¹ Βλ. Αθανάσιος Κυριαζής, «Χριστούγεννα», *ό. π.*, σ. 2: 2.

¹³⁴² Βλ. Κωστής Παλαμάς, «Γιορτές», *ό. π.*, σ. 9: 9.

¹³⁴³ Χριστούγεννα, πρωτόγεννα / τώρα Χριστός γεννάται (...). Βλ. Αθανάσιος Κυριαζής, «Χριστούγεννα», *ό. π.*, σ. 2: 2.

¹³⁴⁴ Στο παραγώνι του τζακιού / μιά θέση που ήταν άδεια / ευχές και γέλια γιόμισε / και στρώθηκε με χάρδια (...). Στο ίδιο, σ. 2: 2.

¹³⁴⁵ Χριστούγεννα ω! Πρωτοχρονιά, / Θεοφάνεια / των χριστιανών λατρείες (...). Στο ίδιο, σ. 9: 9.

¹³⁴⁶ Οι γιορτές αυτές αποτελούν: του νοικοκύρη γνοιάσιμο, γλεντοκόπι του Χαρούδια του ακαμάτη. Στο ίδιο, σ. 9: 9. Και στο ποίημα «Χριστούγεννα» του Άγρα αναδεικνύονται οι συμβολισμοί της συγκεκριμένης γιορτής της χριστιανοσύνης, καθώς και οι ενέργειες των πιστών κατά την περίοδο της γιορτής αυτής. Η αφήγηση του ποιήματος αναδεικνύει μία ζωγραφική παράσταση της γέννησης του θείου βρέφους κι εστιάζει εμμέσως στο ότι οι χριστιανοί σπεύδουν στην εκκλησία, προκειμένου να εκπληρώσουν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα: Τρέμει στά εικονίσματα τό καντήλι πλάγι / και φωτάει στη σκυθρωπή στή θαμπή εμορφιά. / Νά η φάτη, οι Άγγελοι και ο Χριστός κι' οι μάγοι / και τό αστέρι ολόλαμπρο μέσ' στή συννεφιά! / Κι' οι ποιμένες που έρχονται γύρω από τη σάνη / κι' η μητέρα του Χριστού στό Χριστό μπροστά, / τό μικρό το εικόνισμα όλ' αυτά τά φτάνει / μαζεμένα όλα μαζί και σφιχτά

του περιοδικού και ποιήματα, που αναφέρονται σε μία άλλη σημαντική γιορτή της χριστιανοσύνης, τη γιορτή του Πάσχα. Ενδεικτικό είναι το ποίημα «Λαμπρή»¹³⁴⁷ του Παλαμά. Το ποίημα καταδεικνύει τους συμβολισμούς της γιορτής και τις συνήθειες, κατά τον εορτασμό του Πάσχα, των ανθρώπων που ασπάζονται τον χριστιανισμό.¹³⁴⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι οι συντάκτες του *Σκαπανέα* δημοσιεύουν και ποιήματα τα οποία, αν και δε συνδέονται με κάποια γιορτή της ορθοδοξίας, αντικατοπτρίζουν, ωστόσο, συμπεριφορές που υιοθετούν οι πιστοί στο πλαίσιο της χριστιανικής λατρείας¹³⁴⁹ αλλά και ποιήματα που παρουσιάζουν τις θρησκευτικές μορφές των αγίων ως παντοδύναμες και με υπερφυσικά χαρακτηριστικά.¹³⁵⁰ Η έρευνα, τέλος, που πραγματοποιήθηκε στο περιοδικό, προκειμένου να εντοπισθούν τα λογοτεχνικά κείμενα, ανέδειξε και ποιήματα στα οποία καυτηριάζονται οι άσχημες συμπεριφορές των ανθρώπων έναντι του Χριστού, όταν εκείνος, σύμφωνα πάντα με τις αντιλήψεις της χριστιανικής παράδοσης, ήρθε στη γη. Στο ποίημα «Η δίκη του Χριστού»¹³⁵¹ του Στέφανου Μαρτζώκη, οι άνθρωποι που δίκασαν τον Χριστό χαρακτηρίζονται από

*σφιχτά. / Πέφτει ακόμη αδιάκοπο τό χιόνι / όλα ξημερώνονται μ' άσπρη φορεσιά / στόν αγέρα
αντιλαλούν των σημάτων οι τόνοι / κάτασπρη, γιορτάσιμη, λάμπει η εκκλησιά... Βλ. Τέλλος Άγρας,
«Χριστούγεννα», ό. π., σ. 9: 9. Και στα ποιήματα «Νύχτα χριστουγεννιάτικη» του Δροσίνη και
«Χριστούγεννα του χωριού» του Χατζόπουλου απεικονίζονται άμεσα ή έμμεσα οι τρόποι λατρείας των
χριστιανών. Στο ποίημα του Δροσίνη αναφέρεται: *Τήν άγια νύχτα τή Χριστουγεννιάτικη / λυγούν τά
πόδια / καί προσκυνούν γονατιστά τή φάτνη (...)*. Αλλά και ο Χατζόπουλος επισημαίνει ενδεικτικά: *Μά
ξάφνου περ' απ' τό βουνό / γλυκός σημάτων ήχος γρικιέται, / ωσάν βαθιά απ' τόν ουρανό / μέσα στή
νύχτα νά σκοπιέται. / Κι' αντιλαλεί τερπνά – τερπνά, / γύρω στήν άφωνη τήν πλάση / καί τό χωριό
γλυκοζυπνά / τήν άγια μέρα νά γιορτάσει*. Βλ. Γεώργιος Δροσίνης, «Νύχτα χριστουγεννιάτικη», ό. π., σ.
2: 2 και Κώστας Χατζόπουλος, «Χριστούγεννα του χωριού», ό. π., σ. 15: 15.*

¹³⁴⁷Βλ. Κωστής Παλαμάς, «Λαμπρή», ό. π., σ. 2: 2.

¹³⁴⁸Στο ποίημα αναδύεται ότι, μετά τα βασανιστήρια που υπέστη ο Χριστός, ακολούθησε η Ανάστασή του στους ουρανούς. Ο εορτασμός του γεγονότος χαροποιεί κι αγαλλιάζει τις ψυχές των πιστών ανά τους αιώνες: *Δράμα καί θάμα τ' Απριλιού γιορτή και του Κυρίου / Λαμπρή / μυστικό ρόδο πού οι σκληροί
γεννούν του μαρτυρίου / Σταυρού (...)*. *Στό στόμα ώς έχουν τό φιλί του Πάσχα όλοι, μεγάλοι, / μικροί
(...) Στο ίδιο, σ. 2: 2.*

¹³⁴⁹Ενδεικτικά είναι τα ποιήματα «Εσπερινός» του Δροσίνη κι «Ερημοκκλήσια» του Λάμπρου Πορφύρα. Στο ποίημα του Δροσίνη, ο ήλιος και τα χελιδόνια προσωποποιούνται. Ο ήλιος εμφανίζεται να εισέρχεται σε ένα μικρό εκκλησάκι για να προσκυνήσει και να ασπαστεί τις ιερές εικόνες, ενώ τα χελιδόνια παρουσιάζονται να τραγουδούν εκκλησιαστικούς και θρησκευτικούς ύμνους: *Στό ρημαγμένο
παρακλήσι / της Άνοιξης τό θείο κοντύλι / (...) ο ήλιος, γέροντας στή Δύση, μπροστά του ιερού τήν
πύλη / μπαινεί δειλά να προσκυνήσει / κι ανάφτει υπέρλαμπρο καντήλι (...)*. *Και μιά χελιδονοφωλιά /
μπροστά στό νάρθηκα χτισμένη / ψάλλει τό Δόξα εν Υψίστοις*. Βλ. Γεώργιος Δροσίνης, «Εσπερινός», ό. π., σ. 7: 7. Και στο ποίημα «Τα ερημοκκλήσια» αναδύονται τα ψυχικά αποτελέσματα που επιφέρει η επίσκεψη ενός πιστού σε ένα ερημοκκλήσι: *Ανοίγει η πόρτα έτσι σπού συνήθισε / νά τήν ανοίγει μόνον
ο αγέρας, / σάμπως νά τήν ανοίγει η Παναγιά / μέ τήν ανησυχία γλυκειάς μητέρας*. Στο ίδιο, σ. 26: 26.

¹³⁵⁰Ενδεικτικό είναι το δημοτικό «Άη – Γιώργης». Το ποίημα παρουσιάζει την περίπτωση ενός στοιχειού, που εγκαθίσταται σε ένα πηγάδι κι εμποδίζει τους ανθρώπους να πάρουν νερό. Προκειμένου το στοιχείο να επιτρέψει στους ανθρώπους την άντληση νερού, ζήτησε να φάει έναν από αυτούς. Η τύχη τα έφερε έτσι κι επιλέχθηκε η μονάκριβη και πολυαγαπημένη κόρη του βασιλιά. Την τελευταία στιγμή ο παντοδύναμος Άη – Γιώργης θα βοηθήσει την κοπέλα να σωθεί. Στο ποίημα αναφέρεται ότι ο Άη – Γιώργης: *τ' άλογο καβαλλίκεμε καί τό κοντάρι βγαίνει, / του δίνει μιά μέσ' τή καρδιά καί μι' άλλη
μέσ' στό στόμα / καί τό θεριό σωριάστηκε του μάκρου καί του πλάτου!* Στο ίδιο, σ. 25: 25.

¹³⁵¹Βλ. Στέφανος Μαρτζώκης, «Η Δίκη του Χριστού», ό. π., σ. 9: 9.

μικροψυχία κι έλλειψη νόησης, καθώς δεν αντιλήφθηκαν τη σπουδαιότητα και τη δύναμη του «κατηγορούμενου».¹³⁵²

Ο εντοπισμός των λογοτεχνικών ποιημάτων, που παρατίθενται στον *Σκαπανέα*, έφερε στο προσκήνιο και ποιήματα που οι συντάκτες του περιοδικού θα μπορούσαν να νοηματοδοτήσουν το περιεχόμενό τους ως συμβολικό αντικατοπτρισμό των συμπεριφορών και νοοτροπιών των πολιτικών τους αντιπάλων. Με άλλα λόγια, οι εκδότες «εργαλειοποιούν» τη λογοτεχνία, προκειμένου να καταδείξουν εμμέσως τις αρνητικές πλευρές της «προσκόλλησης» στην αριστερή ιδεολογία, αλλά και τα αποτελέσματα, που αυτή η «προσκόλληση» θα επιφέρει στην ίδια τη χώρα. Έχει ήδη διατυπωθεί, στο πλαίσιο του παρόντος κεφαλαίου, ότι η αντικομμουνιστική ρητορική της περιόδου παρουσίαζε τους κομμουνιστές ως εχθρούς του ελληνικού κράτους κι ως ανθρώπους που αποσκοπούν να βλάψουν το ελληνικό έθνος, επηρεαζόμενοι από τους Σλάβους.¹³⁵³ Υπό αυτό το πρίσμα, η συμπερίληψη στον *Σκαπανέα* του ποιήματος «Μολώχ»¹³⁵⁴ του Παλαμά δεν αποτελεί μια τυχαία επιλογή. Το ποίημα αναφέρεται σε ανθρώπους οι οποίοι, συμπεριφερόμενοι ως εχθροί της Ελλάδας, επιδιώκουν να βλάψουν το έθνος.¹³⁵⁵ Δεδομένου, μάλιστα, ότι ο Μολώχ συνιστά έναν θεό, που συνδέεται με αρνητικές και βλαπτικές δυνάμεις για τον άνθρωπο,¹³⁵⁶ οι εκδότες του περιοδικού υπαινίσσονται εμμέσως την ταύτιση του κομμουνισμού με τον Μολώχ. Αλλά και στο ποίημα «Ο Κανάρης»¹³⁵⁷ του Αλέξανδρου Πάλλη διαφαίνεται ότι, εξαιτίας της μη εμπιστοσύνης που μερίδα κάποιων «ανώριμων» Ελλήνων επιδεικνύει σε ικανούς Έλληνες πολεμιστές, οι Τούρκοι νικούν συντριπτικά

¹³⁵² Παραθέτουμε ολόκληρο το οχτάστιχο ποίημα: *Δικάσετε καί δείχτε τής καρδιάς σας / τήν ασχήμια καί του φριχτού σας νού, / εκείνος στέκει ατάραχος μπροστά σας / Μέσα στή θεία γαλήνη τ' Ουρανού. / Η ψυχή σας η μαύρη αναγαλλιάζει / Μά κυττάχτε νά δήτε μιά στιγμή / Αν είστ' εσείς ή Εκείνος που δικάζει. / Εσάς στόν ουρανό κι' εδώ στή γή. Στο ίδιο, σ. 9: 9. Επισημαίνουμε ότι η έλλειψη τελείας, ενώ η επόμενη λέξη αρχίζει με κεφαλαίο, δεν αποτελεί σφάλμα δικό μας αλλά χαρακτηριστικό γραφής του ποιήματος, έτσι όπως αυτό παρατίθεται στο περιοδικό.*

¹³⁵³ Οι απόψεις του Μυριβίλη, σε βιβλίο του δημοσιευμένο το 1948, είναι χαρακτηριστικές: «όταν ο επονίτης πεισθεί ότι το ελληνικό σχολείο, το ελληνικό σπίτι, το υδραγωγείο και το ελληνικό εργοστάσιο φωτισμού πρέπει να γκρεμιστούν γιατί αυτά – μόνο αυτά – αποτελούν εμπόδιο για τη γη της επαγγελίας που κατασκεύασαν οι Σλαυοί πίσω από τις στέπες και βιάζονται να τη διοχετεύσουν και στους άλλους λαούς, τότε ο κατηχούμενος είναι ώριμος πια για να χτυπήσει το μαχαίρι που του εγχειρίζει ο σλαυός, στην καρδιά της πατρίδας του». Βλ. Στρατής Μυριβίλης, *Ο κομμουνισμός και το παιδομάζωμα, ό. π., σ. 6.*

¹³⁵⁴ Βλ. Κωστής Παλαμάς, «Μολώχ», *ό. π., σ. 7: 7.*

¹³⁵⁵ *Των Ελλήνων τήν πατρίδα / βάρβαροι τήν ατιμάζουν! / Όπου ανθοπετούσαν οι έρωτες / παραδέρνει η νυχτερίδα. / (...) Καί πατρίδα καί ψυχή ρουφάν / βάρβαροι από βάθη κι' από ύψη (...).* Στο ίδιο, σ. 7: 7.

¹³⁵⁶ «Μεταφορικά ο Μολώχ είναι ο θεός του θανάτου, της απώλειας, της καταστροφής, προσωποποίηση της δύναμης που συντριβεί τον άνθρωπο (...). Βλ. *Πάπυρος Larousse. Εγκυκλοπαιδικό λεξικό*, τόμος 3, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2014, σ. 343.

¹³⁵⁷ Βλ. Αλέξανδρος Πάλλης, «Ο Κανάρης», *ό. π., σ. 15: 15.*

τους Έλληνες στην μάχη των Ψαρρών.¹³⁵⁸ Στη συνείδηση των εκδοτών, οι ενέργειες των «ανώριμων» Ελλήνων του ποιήματος θα μπορούσαν να ταυτιστούν συνειρμικά με τις ενέργειες των αριστερών της περιόδου. Υπό αυτό το πρίσμα, και η προβολή του ποιήματος «Άρνηση»¹³⁵⁹ του Σεφέρη δεν γίνεται τυχαία. Ο αφηγητής του ποιήματος, έχοντας συνειδητοποιήσει τις λάθος επιλογές ζωής του, αποφασίζει να τις διορθώσει αλλάζοντας ριζικά πορεία ζωής.¹³⁶⁰ Με άλλα λόγια, οι συντάκτες του περιοδικού, μέσω της «χρήσης» του ποιήματος «Άρνηση», προτρέπουν τους ανθρώπους, που έκαναν «λάθος» επιλογές ζωής να αλλάξουν στάση.

Ανακεφαλαιώνοντας, κρίνουμε απαραίτητο να επισημανθούν τα εξής: Στη συγκεκριμένη ενότητα, το επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος εστιάστηκε κυρίως σε τρία ζητούμενα. Κατ' αρχάς, εντοπίσαμε και παραθέσαμε τα λογοτεχνικά ποιήματα που προβάλλονται στο περιοδικό. Προηγουμένως, πραγματοποιήθηκε έλεγχος, προκειμένου να διαπιστωθεί αν τα προβαλλόμενα ποιήματα ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα ως προς τον τίτλο, το περιεχόμενο και το όνομα του συγγραφέα τους. Εν συνεχεία, εξετάσαμε το πώς οι εκδότες νοηματοδοτούν κι εκλαμβάνουν αισθητικά μέρος της προβαλλόμενης λογοτεχνίας.

Οι εκδότες νοηματοδοτούν την ποίηση ως φορέα εθνικοπατριωτικών μηνυμάτων: τα ποιήματα υποδεικνύουν νοοτροπίες που πρέπει να διέπουν τη συνείδηση ενός φιλοπάτριδος (λ. χ. μαχητικότητα, να είναι ένας ετοιμοπόλεμος αγωνιστής, αποφασιστικότητα ως προς τη συνέχιση του αγώνα). Αντανακλούν ηθικές αντιλήψεις ενός ανθρώπου που αγαπάει την πατρίδα: η προστασία της πατρίδας, εν καιρώ πολέμου, πρέπει να τίθεται πάνω από το εκάστοτε προσωπικό συμφέρον και όφελος, η αγάπη και η υπεράσπιση της πατρίδας προέχει της αγάπης για τα οικεία πρόσωπα και ότι προτεραιότητα έχει η αφοσίωση σε οικογένεια και πατρίδα κι όχι η απόλαυση ηδονικών στιγμών. Εντοπίσαμε ποιήματα αναφοράς σε διαφορετικές χρονικές περιόδους της ελληνικής, εθνικής ιστορίας, που «παρέχουν» ηρωποιημένες μορφές, που μάχονταν εναντίον του ξένου κατακτητή. Σε άλλα ποιήματα του

¹³⁵⁸ Παραθέτουμε ολόκληρο το ποίημα: *Όλη η Βουλή των προεστών στο μώλο συναγμένη / είπε πώς όζω στη στεριά τούς Τούρκους θά προσμένει. / Τότε έβγαλα τό φέσι / και νά μιλήσω θάρρεψα προβάλλοντας στη μέση: / Τίποτα, άρχονται, δέ φελά: μονάχα τό καράβι!» / Σά μ' άκουσε ένα απ' τά τρανά καλπάκια μας, ανάβει / και τό φαρμάκι χύνει: / «Ποιος είναι αυτός, και πώς τόν λέν, πού συμβουλές μας δίνει;» / Νά τά Ψαρρά πώς χάθηκαν. Κ' εγώ φωτιά στό χέρι / πήρα, και πέρα τράβηξα κατά της Χιός τα μέρη, / κ' είπα από κεί – δέ βάσταξα – μέ χείλη πικραμένα: / «Νά πώς με λέν εμένα!». Στο ίδιο, σ. 15: 15.*

¹³⁵⁹ Βλ. Γιώργος Σεφέρης, «Άρνηση», ό. π., σ. 8: 8.

¹³⁶⁰ Η τελευταία στροφή του ποιήματος είναι χαρακτηριστική: *Μέ τί καρδιά, μέ τί πνοή / τί πόθους και τί πάθος / πήραμε τή ζωή μας λάθος!... / κι' αλλάξαμε ζωή. Στο ίδιο, σ. 8: 8.*

«πρακτικού παρελθόντος» αντανακλάται η υπόδειξη μίμησης συμπεριφορών των προγόνων, ώστε οι μελλοντικοί νεκροί πολεμιστές να εξασφαλίσουν παντοτινή ευτυχία και υστεροφημία. Εντοπίστηκαν, ακόμη, ποιήματα που αντικατοπτρίζουν την ανωτερότητα και την υπεροχή του ελληνικού έθνους, που παρουσιάζεται δοξασμένο, «ανθεκτικό» στους εχθρούς και σημαντικό πνευματικό και πολιτισμικό κέντρο. Τέλος, εντοπίστηκαν ποιήματα που παρουσιάζουν την Ελλάδα με ξεχωριστά φυσικά και τοπικά χαρακτηριστικά: αντικατοπτρίζουν όμορφες εικόνες της ανθισμένης ελληνικής φύσης, αναδύουν ευχάριστα στιγμιότυπα της ζωής στην ύπαιθρο, τοπικές παραδόσεις, ήθη κι έθιμα, τον χαρακτήρα και τις νοοτροπίες μιας τυπικής ελληνικής οικογένειας στην ύπαιθρο. Επιπροσθέτως, ανιχνεύτηκαν ποιήματα που αντικατοπτρίζουν τους συμβολισμούς εορτών της χριστιανοσύνης, τις συνήθειες των πιστών κατά τις εορτές αυτές, τις συμπεριφορές που υιοθετούν οι πιστοί στο πλαίσιο της χριστιανικής λατρείας, τις θρησκευτικές μορφές αγίων ως παντοδύναμες και με υπερφυσικά χαρακτηριστικά. Απαντώνται και ποιήματα που καυτηριάζουν τις άσχημες συμπεριφορές των ανθρώπων στον Χριστό, όταν εκείνος ήρθε στη γη. Τέλος, οι εκδότες δημοσιοποιούν ποιήματα που εκλαμβάνουν το περιεχόμενό τους ως συμβολικό αντικατοπτρισμό των αρνητικών συμπεριφορών και νοοτροπιών των πολιτικών τους αντιπάλων.

Δύο είναι οι λόγοι προβολής των αντίστοιχων ποιητικών κειμένων. Οι ένθερμοι υποστηρικτές του «συντελούμενου έργου» της Μακρονήσου αντιλαμβάνονται, ή παρουσιάζουν στο πλαίσιο ενός «μπαγάλ εθνικισμού», τη Μακρόνησο ως «σχολείο», που διδάσκονται οι εθνικές και χριστιανικές αξίες. Οι εκδότες δημοσιοποιούν λογοτεχνία που αντιλαμβάνονται ως φορέα παραγωγής μηνυμάτων. Το περιεχόμενο της λογοτεχνίας συνεισφέρει στη «διαπαιδαγώγηση», που οι στρατοπεδικές αρχές επικαλούνται ότι πραγματοποιούν. Επομένως, αντιλαμβάνονται τη λογοτεχνία ως «δομικό συστατικό» «διαφώτισης». Επιπροσθέτως, η προβολή της λογοτεχνίας λειτουργεί ως αποδεικτικό στοιχείο πειθούς της κοινής γνώμης για τις διαθέσεις και τις ενέργειες των εξουσιαστών του στρατοπέδου.

Οι εκδότες παραθέτουν και άρθρα αξιολόγησης γνωστών λογοτεχνών, έργα των οποίων δημοσιοποιούν στο περιοδικό. Πρόκειται για άρθρα που αναδεικνύουν τις βασικές αισθητικές αντιλήψεις περί συγγραφής λογοτεχνίας των συντακτών. Δεν ασχοληθήκαμε με στοιχεία ταυτότητας των αρθρογράφων. Εικάζουμε ότι γράφονται από «ανανήψαντες» ή από άτομα που συνδέονται με τις στρατοπεδικές αρχές

(εξαιρέση αποτελεί η αρθρογραφία του Άλκη Θρύλου). Η ποίηση του Παλαμά επαινείται από άρθρα των Ν. Θεοδώρου και Νίκου Ευθυμίου για υψηλές εθνικές ιδέες και την ποσότητά της αντίστοιχα. Η ποίηση του Δροσίνη εγκωμιάζεται από τον Νίκο Ευθυμίου, καθώς αντλεί το περιεχόμενό της από τη λαϊκή, βυζαντινή παράδοση και την κλασική αρχαιότητα, αναδεικνύει θέματα της εποχής και η μορφολογία της εξασφάλισε στον συγγραφέα την «παρουσία» των ποιημάτων του σε σημαντικούς εθνικούς θεσμούς. Η ποίηση του Ελύτη «εξυμνείται» από τον Άλκη Θρύλο, γιατί αναδεικνύει θεματικά τη μαχητικότητα των αγωνιστών ενάντια σε κάθε είδους «μαρτύριο», που ταλαιπωρεί την ελληνική πραγματικότητα. Ο Ν. Θεοδώρου τονίζει ότι η ποίηση του Καβάφη εκτιμήθηκε, γιατί αποτύπωσε τα «τραύματα» της εποχής χωρίς, όμως, να προτείνει λύσεις αντιμετώπισης τους. Ο Νίκος Ευθυμίου εκθειάζει την ποίηση του Μαβίλη, καθώς αναδύει τις ομορφιές της Ελλάδας, και την προσωπικότητα του ποιητή που πολέμησε ενάντια σε κατακτητές. Ο Ευθυμίου αξιολογεί θετικά την ποίηση του Πορφύρα, καθώς αναδύει θαλασσινά τοπία, ελληνική ύπαιθρο και ελληνικές πόλεις.

5. Πεζογραφία και ποίηση που δημιουργούνται με στόχο τη συμπερίληψη στον Σκαπανέα

Το επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος θα εστιαστεί στα πεζογραφικά και ποιητικά κείμενα που δημιουργούνται, προκειμένου να συμπεριληφθούν στον Σκαπανέα. Συγκεκριμένα, θα καταγράψουμε τις βασικές θεματικές τάσεις των εν λόγω κειμένων. Τα κείμενα αυτά γράφονται είτε από άτομα του στρατοπεδικού μηχανισμού,¹³⁶¹ είτε από τους ίδιους τους εξόριστους, είτε από άτομα που βρίσκονται εκτός στρατοπέδου, και στέλνουν κείμενά τους για να δημοσιευτούν στο περιοδικό.¹³⁶² Διευκρινίζουμε ότι η ενασχόληση μας με τα ανάλογα κείμενα οφείλεται καθαρά σε λόγους επιστημονικού ενδιαφέροντος, δεδομένου ότι δεν εντοπίστηκε καμία προγενέστερη μελέτη, που να ασχολείται με αυτού του είδους λογοτεχνίας. Ένας επιπρόσθετος λόγος της ενασχόλησης με αντίστοιχα κείμενα έγκειται στην αντικειμενικότητα που πρέπει να μας διακατέχει ως ερευνητές. Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, ασχοληθήκαμε εκτενώς με κείμενα εξόριστων συγγραφέων, που παρουσιάζουν τις αρνητικές όψεις ζωής στη Μακρόνησο. Οι αρχές

¹³⁶¹Στις περιπτώσεις αυτές, δίπλα στο όνομα του συγγραφέα θα παραθέτουμε και την ιδιότητα του στο στρατόπεδο, έτσι όπως αυτή αποτυπώνεται σε κάποια κείμενα.

¹³⁶²Στη συνέχεια της ενότητας θα παρατεθούν οι συγκεκριμένες πληροφορίες.

της αντικειμενικότητας επιβάλλουν την εξέταση της λογοτεχνίας «της άλλης πλευράς». Ας μην ξεχνάμε ότι ο Σκαπανέας αποτελεί το κυρίαρχο προπαγανδιστικό έντυπο του «συντελούμενου έργου» της Μακρονήσου, κατά το διάστημα 1947 - 1950.¹³⁶³ Επιπλέον, ο εντοπισμός των κυρίαρχων θεματικών της πεζογραφίας και της ποίησης του Σκαπανέα θα αναδείξει κοινές θεματικές με τα έργα, γνωστών λογοτεχνών, που οι εκδότες συμπεριλαμβάνουν στις σελίδες του περιοδικού. Γεγονός που αποτελεί ένα επιπρόσθετο τεκμήριου του ισχυρισμού μας ότι οι συντάκτες του περιοδικού νοηματοδοτούν με συγκεκριμένους τρόπους την προβαλλόμενη «εξω – στρατοπεδική» λογοτεχνία. Επιπροσθέτως, ο εντοπισμός των θεματικών της λογοτεχνίας των στρατοπεδικών αρχών μπορεί να αποβεί χρήσιμος, αν συγκριθεί, έστω και σπερματικά, με τις θεματικές που αναδεικνύει δείγμα σχολικών εγχειριδίων της ελληνικής πραγματικότητας κατά το διάστημα 1950 – 1974. Πιο συγκεκριμένα, στο επίκεντρο της προσοχής μας θα βρεθούν τα μεταπολεμικά αναγνωστικά του δημοτικού. Άλλωστε, τα μαθήματα της ιστορίας και των νέων ελληνικών ενδείκνυνται για κάθε είδους ιδεολογική προπαγάνδα. Τελειώνοντας την ενότητα, θα αναφερθούμε σε λογοτεχνικά έργα, εκτός από αυτά που συμπεριλαμβάνονται στο περιοδικό, που παρουσιάζουν το «μεγαλεπήβολο» έργο της Μακρονήσου καθώς και τις «ευχάριστες» όψεις της ζωής στο νησί.

Τα πεζογραφικά κείμενα του Σκαπανέα αναπαριστούν νοοτροπίες και συμπεριφορές, που πρέπει να διέπουν τη ζωή ενός ανθρώπου που αγαπάει κι ενδιαφέρεται για την πατρίδα του. Στο διήγημα της Όλγας Π. Παπαστάμου, «Ο πατέρας»,¹³⁶⁴ προβάλλεται ότι η αγάπη για την πατρίδα προέχει της αγάπης για τα οικεία μας πρόσωπα. Το διήγημα αντικατοπτρίζει έναν γερασμένο άνθρωπο, που περπατούσε κατά το δρόμο του λιμανιού και σκεπτότανε τις περασμένες στιγμές της ζωής του. Ο γέρος μας πληροφορεί πως έχασε τα δύο του παιδιά, (...) με τον μεγάλο πόλεμο του '40, πάνω στην Αλβανία.¹³⁶⁵ Ωστόσο, στο τέλος του προβαλλόμενου

¹³⁶³Ο Μάργαρης τονίζει ότι το 1947, στο διοικητήριο του Γ' τάγματος Σκαπανέων, δημιουργήθηκε το μηνιαίο περιοδικό Μακρονήσου: «Σε κάποιο από τα γραφεία του γεννήθηκε το πρώτο μακρονησιώτικο περιοδικό, "ο Σκαπανεύς." Σύνθημα του: "Η φυλή κινδυνεύει... Το κομμουνιστικό ανοσιούργημα δε σταματά με σκέψεις και ενέργειες πλατωνικές. Όλοι, ο καθένας με τον τρόπο του, πρέπει να βοηθήσουμε... Κάθε μέσο να τεθεί στην εξυπηρέτηση του σκοπού». Βλ. Νίκος Μάργαρης, *Ιστορία της Μακρονήσου, ό. π.*, σ. 15. Η κυκλοφορία του περιοδικού πρέπει να σταματάει το 1950. Η έρευνα δεν ανέδειξε τεύχη κατά τις επόμενες χρονιές.

¹³⁶⁴Βλ. Όλγα Π. Παπαστάμου, «Ο πατέρας», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 8, Δεκέμβριος 1949, σ. 27. Σημειωτέον ότι δίπλα από τον τίτλο του έργου διευκρινίζεται το είδος του πεζογραφήματος, δηλαδή αναφέρεται ότι πρόκειται για «διήγημα».

¹³⁶⁵Στο ίδιο, σ. 27: 27.

διηγήματος αναφέρεται ότι ο ηλικιωμένος άνθρωπος νιώθει ευτυχής, γιατί, παρόλο που έχασε τα παιδιά του στον πόλεμο, έχει την πατρίδα του. Η συγκεκριμένη συνειδητοποίηση μπορεί να «εξομαλύνει» τον πόνο της απώλειας των παιδιών του.¹³⁶⁶ Και στο διήγημα, «Το σπίτι με τον περιστερώνα»¹³⁶⁷ του Νίκου Μπούτβα,¹³⁶⁸ ο αφηγητής αφήνει γυναίκα και παιδί, προκειμένου να πολεμήσει τους Ιταλούς και να γλυτώσει την πατρίδα του από τους κατακτητές.¹³⁶⁹ Το μήνυμα ότι η αγάπη προς τα δικά μας άτομα τοποθετείται σε «δεύτερη μοίρα», όταν η πατρίδα έχει ανάγκη υποστήριξης, διαφαίνεται και στο πεζογράφημα «Υψωμα 2520»¹³⁷⁰ του Μάκη Δόγκα. Το κείμενο αναφέρεται στον μεγάλο έρωτα δύο ανθρώπων νεαρής ηλικίας.¹³⁷¹ Αξιοσημείωτο είναι ότι η *Αννούλα*, που είναι *19 χρόνων*,¹³⁷² επιδεικνύοντας την απαιτούμενη ωριμότητα, θα προτρέψει τον σύντροφό της να φύγει για τον πόλεμο. Αλλά και ο *Πέτρος* υποδεικνύει στην ερωτευμένη γυναίκα να νιώθει υπερήφανη και να μην αισθανθεί θλίψη για την απομάκρυνσή του από κοντά της.¹³⁷³

¹³⁶⁶ Μέσα του, βαθειά, μιά μυστική φωνή του ψιθυρίζει: *Ναι, δεν έχει παιδιά, μα έχει κάτι άλλο: Πατρίδα. Χαμογελάει αργά, χαϊδεύει με τα χέρια του τα βράχια, τα βότσαλα, τις γλυμμένες πέτρες, τα κογχύλια, τα φύκια, θαρρείς με συγκίνηση, με στοργή. Στο ίδιο, σ. 27: 27.*

¹³⁶⁷ Βλ. Νίκος Μπούτβας, «Το σπίτι με τον περιστερώνα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 14 – 15. Δίπλα στον τίτλο του κειμένου διευκρινίζεται ότι πρόκειται για «διήγημα».

¹³⁶⁸ Αξίζει να διευκρινιστεί ότι ο Νίκος Μπούτβας σχετιζόταν με τη Μακρόνησο, καθώς στο δεύτερο τεύχος του *Σκαπανέα*, τον Ιούνιο του 1949, παρατίθεται ένα ποίημα του με τίτλο «Γαλήνη». Το ποίημα αφιερώνεται από τον συγγραφέα: *στους συναδέλφους όλους που μαζί τους έζησα μια ζωή. Απολυόμενος παίρνω σιμά μου τις πιο καλές θύμησες.* Το περιεχόμενο του ποιήματος παραπέμπει σε ευχάριστες και δημιουργικές στιγμές που ο ίδιος έζησε, ως κρατούμενος, στο νησί εξορίας: *Περνούμε τον καιρό γοργά / στ' αντίσκινα, στις ασκήσεις, / με θύμησες γλαυκές στα μάτια / χτίζοντας έμορφα παλάτια / - νοσταλγικούς καϋμούς παιχνίδια - / πλήθος στολίδια. / Τριγύρω στράφτει φως – λαμπάδα. / Κι' όλα μας λέν: ΕΛΛΑΔΑ.* Βλ. Νίκος Μπούτβας, «Γαλήνη», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 2, Ιούνιος 1949, σ. 11: 11. Εκκρεμεί έλεγχος, προκειμένου να διαπιστωθεί αν τα πεζογραφικά κείμενα του, που παρουσιάζονται στον *Σκαπανέα*, συμπεριλαμβάνονται σε συλλογές διηγημάτων του Νίκου Μπούτβα.

¹³⁶⁹ Φεύγοντας για τον πόλεμο, ο αφηγητής προτρέπει τη γυναίκα του να προσέχει τα περιστέρια που είχαν στο σπίτι τους: *Προτού φύγει για τον πόλεμο, ο άντρας, ήρθε στον Περιστερώνα κι' έδειξε τα πουλιά στη γυναίκα. – Να τα προσέχετε, της είπε. Τούτα τα πετούμενα θα μου θυμίζουν το σπίτι μας – τη ζωή μας.* Η αφήγηση μας γνωστοποιεί το όνομα του κατακτητή: *Στο μέτωπο, οι φαντάροι νικούσαν τον εχθρό και τον καιρό, και οι Ιταλοί ρίχναν τα βάρη στην κακοκαιρία.* Βλ. Νίκος Μπούτβας, «Το σπίτι με τον περιστερώνα», *ό. π.*, σ. 14 – 15: 14.

¹³⁷⁰ Βλ. Μάκης Δόγκα, «Υψωμα 2520», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 9, 1 Σεπτεμβρίου 1948, σ. 8 – 9, 15. (Το διήγημα συνεχίζεται στη σελίδα 15).

¹³⁷¹ Η αφηγηματική διαδικασία κατακλύζεται από σκηνές ερωτικού πάθους μεταξύ των δύο συντρόφων. Δειγματοληπτικά, αναφέρουμε ένα παράδειγμα: *Στους μακρινούς περίπατους που έκαναν, ο Πέτρος χάραινε τ' όμορφο κεφαλάκι με τα κατάμαυρα μαλλιά και τα χείλη που ψιθύριζαν λόγια αγάπης τρανής, ανυστερόβουλης· κ' η μικρή Αννούλα χαμήλωνε τα όμορφα αμυγδαλωτά ματάκια της, τ' άκλεινε κτυτάζοντας με τα μάτια της ψυχής το μακρυνό μέλλον που το φώτιζαν τα γλυκά ψιθυρίσματα του Πέτρου της.* Στο ίδιο, σ. 8 – 9, 15: 8.

¹³⁷² Στο ίδιο, σ. 8 – 9, 15: 8.

¹³⁷³ (...) *μα μη ξεχνάς ότι είσαι στρατιώτης κι' ακόμη ότι η Πατρίδα μας αγωνίζεται σήμερα για την ύπαρξή της. – Ω, χρυσή μου συντρόφισσα, τότε θα πάω. Δε θα κλάψης, δε θα στεναχωρηθής. Θα είσαι υπερήφανη για τον Πέτρο σου.* Στο ίδιο, σ. 8 – 9, 15: 8.

Εντοπίστηκαν και διηγήματα που προβάλλουν την αγωνιστική διάθεση που πρέπει να επιδεικνύουν οι Έλληνες έναντι των ξένων κατακτητών. Στο διήγημα, «Ωρα στην ειρήνη και στον πόλεμο»¹³⁷⁴ του Νίκου Μπούτβα, αναδεικνύεται ότι οι Έλληνες, παρόλο που σε ειρηνικές στιγμές σέβονται τους εχθρούς, μάχονται σθεναρά, όταν οι εχθροί επιτίθενται εναντίον τους. Αρχικά, η αφηγηματική διαδικασία παρουσιάζει έναν Έλληνα κι έναν Ιταλό να γνωρίζονται και να γίνονται φίλοι,¹³⁷⁵ σε ένα φαράγγι στη νεκρή ζώνη της ελληνοαλβανικής μεθορίου. Όταν οι Ιταλοί θα επιτεθούν στους Έλληνες, ο Έλληνας της αφήγησης δε θα επιδείξει καμία συναισθηματική εμπλοκή με τον εχθρό και θα τον θανατώσει με τα ίδια του τα χέρια.¹³⁷⁶ Αγωνιστική συμπεριφορά θα επιδείξει και ο ήρωας του διηγήματος «Το δώρο του μαστρο – Κώστα»¹³⁷⁷ του Φώτη Κλάδη. Ο ήρωας θα θυσιάσει τη ζωή του, προκειμένου οι Έλληνες να κατορθώσουν να ανατινάξουν ένα καράβι των Ιταλών, που θα έφτανε σε κάποιο ελληνικό λιμάνι.¹³⁷⁸ Ο μαστο – Κώστας ήταν ένας άνθρωπος γύρω στα εξήντα, καλός οικογενειάρχης και τίμιος στην κοινωνία.¹³⁷⁹ Ο ίδιος είχε τρία παιδιά: ένα δωδεκάχρονο αγόρι και δύο δεκαεξάχρονα παλληκάρια δίδυμα.¹³⁸⁰ Κάποιο βράδυ, ο μαστρο – Κώστας θα βοηθήσει τους Έλληνες να ανατινάξουν ένα πλοίο των Ιταλών. Οι Ιταλοί, αντιλαμβανόμενοι ότι τους παρακολουθεί, τον συλλαμβάνουν.¹³⁸¹ Τα βασανιστήρια, στα οποία τον υποβάλλουν, για να ομολογήσει, δε θα συντελέσουν στο να δώσει πληροφορίες σχετικά με τη δράση των Ελλήνων.¹³⁸² Οι υπόλοιποι Έλληνες θα κατορθώσουν να επιφέρουν ζημιά

¹³⁷⁴Βλ. Νίκος Μπούτβα, «Ωρα στην ειρήνη και στον πόλεμο», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 11, 28 Οκτωβρίου 1948, σ. 24 – 25, 27. Δίπλα από τον τίτλο υπάρχει η ένδειξη «διήγημα».

¹³⁷⁵Στο τέλος της συζήτησής τους, ο Έλληνας αναφέρει στον Ιταλό: *Είμαι τυχρός. Τον άλλο μήνα τελειώνει η θητεία μου, θα σμιζω με τη Φωτεινή και θα σε θυμάμαι. Και ο Ιταλός του απαντάει: Αντίο Έλληνα. Κι' εγώ το ίδιο. Θα λυπηθώ στον χωρισμό μας. Στο ίδιο, σ. 24 – 25, 27: 25.*

¹³⁷⁶Ο Έλληνας άρχισε να του σφίγγει το λαιμό. Μανιακά, με δύναμη.- Μην, μην! Ψυχομάχησε ο Ιταλός! – Πέθανε, νόφα γινέ της βίας! Τούχε το κεφάλι στο νερό του ρυακιού. Το κορμί του Φρατέλλου σπαρτάρησε σαν σφαγμένη κόττα. (...) Ο Ιταλός δεν ξανακλώτησε. Αυτός, σήκωσε το κορμί, είδε τον αγώνα κι έβανε τις φωνές.- Πολεμάτε βρέ! Να τους φάμε! Στο ίδιο, σ. 24 – 25, 27: 27.

¹³⁷⁷Βλ. Φώτης Κλάδης, «Το δώρο του μαστρο – Κώστα», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 9, Ιανουάριος 1950, σ. 21 – 22. Το κείμενο, πάνω από τον τίτλο του, φέρει την ένδειξη «διήγημα».

¹³⁷⁸Η αφηγηματική διαδικασία δεν αποκαλύπτει το όνομα του λιμανιού.

¹³⁷⁹Στο ίδιο, σ. 21 – 22: 21.

¹³⁸⁰Στο ίδιο, σ. 21 – 22: 21.

¹³⁸¹- Ποιος σ' έστειλε να κάνεις αυτή τη δουλειά γερό; - Η πατρίδα μου, απάντησε και σήκωσε το κεφάλι με περηφάνια. – Πώς σε λένε; - Δεν ξέρω. Εξήγησε ο διερμηνέας στο διοικητή το διάλογο. Μάζεψε τα φρούδια του εκείνος και φώναζε. Στο ίδιο, σ. 21 – 22: 22.

¹³⁸²Αρχίσανε τα βασανιστήρια της Ιερής Εξέτασης του ξερίζωναν τα νύχια με τανάλιες, τον χτύπησαν με βούρδουλα, τίποτα, μιλιά αυτός, ατσάλινος. Μίλησε πάλι ο διερμηνέας. – Μαρτύρα γέρο να γλυτώσης θα σε σκοτώσουν, πες τους ποιος σ' έστειλε το καλό που σου θέλω. Καμμία απάντηση. Στο ίδιο, σ. 21 – 22: 22.

στους Ιταλούς, ενώ ο ήρωας της ιστορίας θα πεθάνει.¹³⁸³ Από αισθήματα μαχητικότητας φαίνεται να διαπνέεται και ο ήρωας του διηγήματος «Ένας τραυματίας γυρίζει»¹³⁸⁴ του Τάκη Μεταξά. Ο στρατιώτης επιστρέφει από τις εχθροπραξίες με ένα τραίνο, που παίρνει από τη Μακεδονία και κατευθύνεται στη Θεσσαλονίκη.¹³⁸⁵ Ο στρατιώτης θα ενημερώσει έναν άλλο στρατιώτη, που βρίσκεται στο τραίνο, για την αγωνιστικότητα που επέδειξε στους εχθρούς της πατρίδας του. Ο ήρωας της αφήγησης υπερτονίζει τη συμπαράσταση της αγαπημένης του στον αγώνα του ενάντια στον ξένο κατακτητή.¹³⁸⁶

Επιπροσθέτως, ο άνθρωπος, που αγαπάει την πατρίδα του, πρέπει να επιδεικνύει αποφασιστικότητα κι επιθυμία για δράση, ακόμη κι όταν η πατρίδα του καταστραφεί από τον εχθρό. Ανάλογο μήνυμα αποπνέει το διήγημα «Πάνω απ' τα ερείπια».¹³⁸⁷ Η αφήγηση εκτυλίσσεται σε ένα χωριό της ελληνικής υπαίθρου. Κάποια νύχτα οι εχθροί το καταστρέφουν ολοσχερώς.¹³⁸⁸ Το όνομα του χωριού και των κατακτητών παραμένουν άγνωστα στους αναγνώστες. Μετά την ολοκληρωτική καταστροφή, η Δέσπω, μία κοπέλα του χωριού, συνειδητοποιεί ότι το πατρικό της σπίτι είναι ερείπιο.¹³⁸⁹ Η ίδια βουρκωμένη σκέπτεται τον αγαπημένο της, τον Σπύρο.¹³⁹⁰ Εκείνος

¹³⁸³ Μια λάμψη, ένας κρότος φοβερός, συγκλονιστικός ακούστηκε. Τρόμαξαν όλοι τους, έτρεξαν στο παράθυρο. Ένα πυροτέχνημα φάνηκε, θέαμα μεγαλόπρεπο εκεί μακριά, βαθειά στο πέλαο. Σκίρτησε ο μαστρο – Κώστας, τα χείλια του αναδέυτηκαν. Το... δώρο σας παιδιά μου. Το δώρο σας... Πατρίδα μου. Το πονεμένο του πρόσωπο άλλαξε έκφραση, χαμογέλασε. Άφρισε απ' το κακό του ο διοικητής, αισθάνθηκε τη ζημιά τους, ήταν αργά όμως. Ωρμισε σαν κανίβαλος, τον πάτησε στο κεφάλι, στο στομάχι, σαν λυσσασμένος έκανε, τράβηξε και το μπιστόλι αλλά δε πυροβόλησε. (...) Ένα κουφάρι ήταν ξαπλωμένο στα πόδια του. Στο ίδιο, σ. 21 – 22: 22.

¹³⁸⁴ Βλ. Τάκης Μεταξάς, «Ένας τραυματίας γυρίζει», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 8, Δεκέμβριος 1949, σ. 12. Το κείμενο φέρει την ένδειξη «διήγημα».

¹³⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 12: 12.

¹³⁸⁶ Τα λόγια του είναι ενδεικτικά: Πέρασαν τρία χρόνια. Μια ολάκαιρη ζωή. Όλα αυτά τα βουνά τα γνωρίζω σπιθαμή προς σπιθαμή. Πολέμησα σαν θηριού τους εχθρούς της πατρίδας μου, τίποτα δεν με φόβιζε. Είχα για φυλαχτό μια μικρή Παναγίτσα που μου χάρισε εκείνο το βράδυ του χωρισμού μας. Στο ίδιο, σ. 12: 12.

¹³⁸⁷ Βλ. Μ. Κοσμίδης (Στρ.), «Πάνω απ' τα ερείπια», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 15, Μάρτιος 1949, σ. 8 – 9. Κάτω από τον τίτλο του κειμένου σημειώνεται ότι πρόκειται για «διήγημα».

¹³⁸⁸ Σ' αυτή τη νύχτα είχε γίνει, ότι έγινε. (...) Τα πολυβόλα ούρλιαζαν και οι οβίδες απ' τους όλμους έπεφταν καταμεσής του χωριού σκορπώντας την καταστροφή και τον θάνατο. Φωτιές ξεπετιώνταν απ' όλες τις μεριές και ακούγονταν οι δυνατοί κρότοι που κάνουν, όταν πέφτουν τοιχώματα και στέγες από σπίτια... Στο ίδιο, σ. 8 – 9: 8.

¹³⁸⁹ Ο Μπαρμπα Θεοκλής μ' όλα του τα ογδόντα χρόνια περνούσε σήμερα ετούτον το δρόμο μαζί με τη γυναίκα του και την κόρη του Δέσπω (...) όταν φτάσαν κι' αντίκρυσαν το αρχοντόσπιτό τους. Ακόμα οι καπνοί της φωτιάς κρατούσαν μαύρους τους γκρεμισμένους τοίχους. Στο ίδιο, σ. 8 – 9: 9.

¹³⁹⁰ Τι νάγινε ο Σπύρος μου!... Στο ίδιο, σ. 8 – 9: 9.

ξεπροβάλλει και της υπόσχεται ότι θα αγωνιστεί, προκειμένου το χωριό του να επανέλθει ξανά στην αρχική του κατάσταση.¹³⁹¹

Αυτού του είδους μαχητικής δράσης πρέπει να χαρακτηρίζει και τις γυναίκες. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της γυναίκας στο διήγημα «Σαν την προγιαγιά της»¹³⁹² του Νίκου Μπούτβα. Το διήγημα αναφέρεται στην ιστορία μιας γυναίκας, που είχε το όνομα Κατέρω. Τη συγκεκριμένη γυναίκα ποθούσαν και προσπαθούσαν πολλοί άντρες του χωριού να την πλησιάσουν.¹³⁹³ Το χωριό κυριεύεται από Ιταλούς. Κάποια μέρα, που η Κατέρω κολυμπάει μόνη της στο ποτάμι,¹³⁹⁴ ένας Ιταλός θα της επιτεθεί, επειδή εκείνη τον σαγήνευσε άθελά της με τη γοητεία της.¹³⁹⁵ Η κοπέλα θα σφάξει τον Ιταλό και θα σωθεί.¹³⁹⁶ Ενδεικτικό είναι και το παράδειγμα της ηλικιωμένης γυναίκας του διηγήματος «Γιουρούσι: αίμα και δάκρυα των Ελλήνων»¹³⁹⁷ του Νίκου Σαράφογλου. Την εν λόγω γυναίκα μόνο ο θάνατος την σταματάει από το να αγωνίζεται για τη σωτηρία της πατρίδας. Η πλοκή του πεζογραφήματος διαδραματίζεται σε ένα ελληνικό χωριό. Κάποια Μεγάλη Παρασκευή, ο παπάς θα προτρέψει τους συγχωριανούς του να συνεχίσουν να αγωνίζονται ενάντια στους εχθρούς της πατρίδας.¹³⁹⁸ Σημειωτέον ότι δεν παρατίθενται κειμενικά στοιχεία ταυτότητας των εχθρών. Η ηλικιωμένη γυναίκα παρουσιάζεται πρόθυμη κι ετοιμοπόλεμη να επιτεθεί στους εχθρούς. Κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας πεθαίνει.¹³⁹⁹ Αγωνιστικότητα ενάντια στον ξένο κατακτητή θα επιδείξουν και οι δύο Ελληνίδες του διηγήματος «Στ' αχνάρια της

¹³⁹¹ Δεν πρόλαβε να τελειώσει το μονόλογο της και μια σκιά ξεπρόβαλε απ' τα ξυγκρεμισμένα σπίτια και τη χορταριασμένη γης. Μιά παράξενη λάμψη ζωγραφίζονταν στα μάτια τους και πρώτος ο Σπύρος έδωσε τον όρκο του: - Σου υπόσχομαι Δέσπω πώς θα σου χαρίσω την ευτυχία. Σου υπόσχομαι πως πάνω απ' τα ερείπια αυτά θα κτίσω μιά καινούργια ζωή για το χωριό μας και δεν θα μπορέσει κανείς να με εμποδίσει. Στο ίδιο, σ. 8 – 9: 9.

¹³⁹² Βλ. Νίκος Μπούτβας, «Σαν την προγιαγιά της», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 8 – 9, 20. Σημειωτέον ότι δίπλα από τον τίτλο του κειμένου υπάρχει η ένδειξη διήγημα.

¹³⁹³ Δεν υπάρχει δεύτερο τσουπί σαν και δαύτη. Τήνε καμαράνουν οι εδικοί της και τα παλληκάρια του χωριού της βγάσαν τραγούδι και λένε τον σεβντά που καίει τους τα φυλλοκάρδια. Στο ίδιο, σ. 8 – 9, 20: 8.

¹³⁹⁴ Μάνι – μάνι πέταξε τα ρούχα της και βρέθηκε ολοτσίτσιδη, ίδια ζωτικά στη θωριά και στη χάρη. Στο ίδιο, σ. 8 – 9, 20: 9.

¹³⁹⁵ Σάτuros θεριός και αναψοαίματος, χύμηξε πάνω στο πεντάμορφο κορμί της ο Αντόνιο, ο καπουράλε των Ιταλών. Στο ίδιο, σ. 8 – 9, 20: 20.

¹³⁹⁶ Κείνης το βλέμμα έπεσε πάνω στο σιλέτο που είχε στη ζώνη του. (...) Μονομιάς τάρπαξε και πριχού ο καπουλάρε χαμπαρέφει του το μπίγει κατάκαρδα. Στο ίδιο, σ. 8 – 9, 20: 20.

¹³⁹⁷ Βλ. Νίκος Σαράφογλου, «Γιουρούσι: αίμα και δάκρυα των Ελλήνων», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 12, Απρίλης 1950, σ. 17.

¹³⁹⁸ Χριστιανοί... είπε ο γέρο παπάς. Μεγάλη Παρασκευή απόψε. (...) Κι ακόμα πολεμούμε... Χριστιανοί, ετοιμαστείτε για την εξόρμηση... Το χωριό δέχτηκε το μεγάλο μήνυμα. Στο ίδιο, σ. 17: 17.

¹³⁹⁹ Μάνα νάμαι έφτασα... Τοιμάσου για το γιουρούσι. (...) Κι η μάνα ανήμπορη έκαμε να σηκωθεί. Μα δεν μπόρεσε. Για τη λευτεριά της πατρίδας... είπε μονάχα κι' έπεσε.. Στο ίδιο, σ. 17: 17.

οργής»¹⁴⁰⁰ του Νίκου Μπούτβα. Η αφήγηση εκτυλίσσεται σ' ένα ορεινό του Μακρυνόρους. Είναι αληθινή. Γένηκε το Σεπτέμβρη του 1943.¹⁴⁰¹ Ένας Ιταλός επισκέπτεται έναν ηλικιωμένο άνθρωπο, που ζει σε σπηλιά. Στη σπηλιά βρίσκονταν ακόμη η γυναίκα, η κόρη κι ο γαμπρός του ηλικιωμένου.¹⁴⁰² Ο Ιταλός, παρά τη διάθεση φιλοξενίας που του δείχνει ο Έλληνας, θα σκοτώσει αυτόν¹⁴⁰³ και τα υπόλοιπα τρία άτομα.¹⁴⁰⁴ Αξιοσημείωτο, όμως, είναι το γεγονός ότι οι γυναίκες, μετά τον πρώτο πυροβολισμό του Ιταλού στον γέρο, θα επιτεθούν σωματικά και λεκτικά στον Ιταλό.¹⁴⁰⁵

Κάποια από τα προβαλλόμενα πεζογραφικά κείμενα αντικατοπτρίζουν κατηγορίες προς τις ενέργειες και τις πρακτικές των κομμουνιστών. Στα δύο διηγήματα, «Ο πατέρας»¹⁴⁰⁶ και «Η γυναίκα του πολεμιστή»,¹⁴⁰⁷ της Όλγας Παπαστάμου¹⁴⁰⁸ αναδύονται οι «αισχρές» πρακτικές των κομμουνιστών, οι οποίοι, όταν οι Έλληνες γλύτωσαν από τους ξένους κατακτητές, άρχισαν να σκοτώνουν Έλληνες.¹⁴⁰⁹ Και στο

¹⁴⁰⁰Βλ. Νίκος Μπούτβας, «Στ' αχνάρια της οργής», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 10, Οκτώβριος 1948, σ. 8 – 9. Δίπλα από τον τίτλο αναφέρεται ότι το κείμενο συνιστά διήγημα.

¹⁴⁰¹Στο ίδιο, σ. 8 – 9: 9.

¹⁴⁰²Ο ηλικιωμένος άντρας, ονόματι Ρούλιας, συστήνει την οικογένειά του στον Ιταλό: *Η κορά μου, η κόρη μου κι ο γαμπρός μου! Κούνησε τα χέρια ο Ρούλιας. Ο καπουλάρε τον λοζοκόταξε. Στο ίδιο, σ. 8 – 9: 9.*

¹⁴⁰³*Τι θα μας φιλέψεις; Σίμωσε ένα τουλούμι ο Ρούλιας. Τούτο δω, είπε. (...) Ο Ιταλός έβγανε το πιστόλι του.- Και τούτο για σένα! Μια πιστολιά κι ο γέρος τυλίχτηκε καταής. Στο ίδιο, σ. 8 – 9: 9.*

¹⁴⁰⁴Προς το τέλος της αφήγησης αναφέρεται: *μια τέταρτη μπιστολιά κι' όλα τέλειωσαν. Στο ίδιο, σ. 8 – 9: 9.*

¹⁴⁰⁵*(...) χούμηξαν σαν ύαινες οι δύο γυναίκες. – Δειλοί! Χούγιαζαν. Τούτα που κάνετε, τούτα θα τα πλερώσετε ούλα! Στο ίδιο, σ. 8 – 9: 9.*

¹⁴⁰⁶Βλ. Όλγα Π. Παπαστάμου, «Ο πατέρας», *ό. π.*, σ. 27: 27.

¹⁴⁰⁷Βλ. Όλγα Παπαστάμου, «Η γυναίκα του πολεμιστή», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 8 – 9. Το πεζογραφικό έργο χαρακτηρίζεται ως διήγημα. Βλ. Όλγα Παπαστάμου, «Η γυναίκα του πολεμιστή», *ό. π.*, σ. 8 – 9: 8.

¹⁴⁰⁸Η Όλγα Παπαστάμου πιθανότατα έστειλε διηγήματα «κατάλληλου» περιεχομένου, προκειμένου να δημοσιευτούν στο περιοδικό. Στο τεύχος, που παρατίθεται το διήγημα «Η γυναίκα του πολεμιστή», εντοπίστηκε η ακόλουθη ευχαριστία: «Λίδα ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΥ Αθήνας. – Το διήγημα που είχατε την καλωσύνη να μας στείλετε, πήρε τη θέση που του άξιζε. Σας συγχαίρουμε για τ' αγνά σας φρονήματα και την καλή πέννα σας». Οι εκδότες πιθανότατα να κάνουν λάθος στο όνομα της συγγραφέως, καθώς την αποκαλούν Λίδα. Βλ. περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 33.

¹⁴⁰⁹Στο διήγημα «Ο πατέρας», ο αφηγητής θα μας πληροφορήσει για τον θάνατο των δύο του παιδιών στον πόλεμο του '40 και δεν θα παραλείψει να αναφερθεί στον θάνατο του τρίτου παιδιού του. Όπως προκύπτει από την αφηγηματική διαδικασία, το τρίτο παιδί σκοτώθηκε από Έλληνες που αποφάσισαν να ταχθούν ενάντια σε άλλους Έλληνες: *Ήρθε το καινούργιο κακό. Ο αδελφοσκοτωμός. Πάνω στα βουνά οι άνθρωποι έφευγαν τρομαγμένοι απ' την καταστροφή, απ' το χαλασμό και τη φωτιά. Πήγαιναν κάτω, στον κάμπο, στις μεγάλες πολιτείες να βρουν λίγη στοργή, λίγη συμπόνια κι' αγάπη... Κι έφγνε κι ο τρίτος γιός ντυμένος στο τιμημένο χακί μαζί με τ' άλλα Ελληνόπουλα, που πήγαιναν να πολεμήσουν για την πατρίδα. Και στο διήγημα «Η γυναίκα του πολεμιστή», μια γυναίκα μας αφηγείται ότι ο άντρας της πήγε να πολεμήσει τους Ιταλούς. Μόλις τελείωσε ο πόλεμος: *Ήρθε το μίσος του αδελφού. Ο Κάιν φώλιασε στις ψυχές και δεν ακούει την ομιωγή της μάνας.* Βλ. Όλγα Παπαστάμου, «Η γυναίκα του πολεμιστή», *ό. π.*, σ. 8 – 9: 8 – 9.*

κείμενο «Ας τους κρίνουν οι νόμοι και ο θεός»,¹⁴¹⁰ που από τα περιεχόμενα του τεύχους ενημερωνόμαστε ότι πρόκειται για διήγημα, οι κομμουνιστές παρουσιάζονται να αρπάζουν τα παιδιά των μανάδων της ελληνικής υπαίθρου, με τη βία, και να οικειοποιούνται τα περιουσιακά τους στοιχεία.¹⁴¹¹ Και στο διήγημα «Η δασκάλα»¹⁴¹² του Μιχαήλ Προβατά αντικατοπτρίζονται οι «δραματικές καταστάσεις», που οι άνθρωποι των ελληνικών χωριών βιώνουν εξαιτίας πρακτικών των κομμουνιστών. Η αφήγηση μας παρουσιάζει την περίπτωση μιας νεοδιόριστης δασκάλας, που πηγαίνει με κέφι να εργαστεί στο *Ληοχώρι*. Μάλιστα, δεδομένου ότι πηγαίνει να αναλάβει υπηρεσία παραμονές της 25^{ης} Μαρτίου, η ίδια διακατέχεται από την επιθυμία να ετοιμάσει μαζί με τα παιδιά τη γιορτή τη σχολική γιορτή.¹⁴¹³ Με την άφιξη της στο χωριό, η δασκάλα θα συνειδητοποιήσει ότι δεν υπάρχουν παιδιά. Ένας γέρος θα την ενημερώσει ότι όλα τα παιδιά έχουν αρπαχθεί από τους κομμουνιστές.¹⁴¹⁴ Η αφηγηματική διαδικασία θα αναδείξει ότι οι κομμουνιστές γκρέμισαν την εκκλησία του χωριού και σκότωσαν τον παπά.¹⁴¹⁵ Ανάλογες κατηγορίες φαίνεται να αποδίδονται στους κομμουνιστές και στο διήγημα «Χριστούγεννα της οργής»¹⁴¹⁶ του Κυριάκου Κατινάκη. Συγκεκριμένα, ο αφηγητής κάθεται με φίλους από τον στρατό κι ανακαλεί στη μνήμη του¹⁴¹⁷ στιγμές από την εισβολή των κομμουνιστών στο χωριό του.¹⁴¹⁸ Ο αφηγητής τονίζει ότι οι κομμουνιστές δεν σεβάστηκαν τον χώρο της εκκλησίας του χωριού,¹⁴¹⁹ λεηλάτησαν την περιουσία των κατοίκων¹⁴²⁰ κι ήθελαν να

¹⁴¹⁰Βλ. Μιχαήλ Προβατάς, «Ας τους κρίνουν οι νόμοι και ο θεός», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 23 – 24.

¹⁴¹¹*Οι απελευθερωτές του «Δημοκρατικού στρατού» ήξεραν τη δουλειά τους.(...) – Στάσου συναγωνίστρια. – Αυπηθείτε με την ορφανή. Μη μου κάνετε κακό. – Μη φοβάσαι το δημοκρατικό στρατό. Δεν ερχόμαστε για σένα. Διαταγή έχουμε να πάρουμε το παιδί και τη γίδα. Που έχεις τη σπαρά;(...) Χτυπάτε την συναγωνιστές. Τι την φυλάτε. Χτυπάτε την και πάρτε το παιδί να τελειώνουμε.. Στο ίδιο, σ. 23 – 24: 23.*

¹⁴¹²Βλ. Μιχαήλ Προβατάς, «Η δασκάλα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, Μάρτιος 1950, σ. 17. Σημειωτέον ότι δίπλα από τον τίτλο του κειμένου υπάρχει η ένδειξη διήγημα.

¹⁴¹³Η δασκάλα αναφέρει χαρακτηριστικά: *Πρέπει να βιαστούμε. Αύριο ξημερώνει η 25^η Μαρτίου. Πρέπει να ετοιμαστούμε. Πού είναι τα παιδιά; Οι μαθητές του χωριού. Στο ίδιο, σ. 17: 17.*

¹⁴¹⁴Ο γέρος ενημερώνει τη δασκάλα: *Μπά; Τα παιδιά; Δεν το ξέρεις; Τώρα τα παιδιά... Από πέρυσι τα πήρανε οι Βούλγαροι. Τώρα τα παιδιά μας... Τώρα τα τρία γγόνια μου... Στο ίδιο, σ. 17: 17.*

¹⁴¹⁵Η δασκάλα θα προτρέψει τους χωριανούς να γιορτάσουν την ημέρα της 25^{ης} Μαρτίου: *Να χαρούμε την τρανή μέρα. Στη γκρεμισμένη εκκλησία να κάνουμε τη δοξολογία μας. Ας σκότωσαν τον παπά. Στο ίδιο, σ. 17: 17.*

¹⁴¹⁶Βλ. Κυριάκος Κατινάκης, «Χριστούγεννα της οργής», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 9, Ιανουάριος 1950, σ. 12. Πάνω από τον τίτλο του κειμένου εντοπίζεται η ένδειξη «διήγημα».

¹⁴¹⁷*Εξω ο βοριάς έσπρωχνε τα τζάμια. Το βουιτό του έφερνε πίσω στη μνήμη θυμίσεις νοπές, γιατί όλοι ήσαν πριν στρατιώτες... Στο ίδιο, σ. 12: 12.*

¹⁴¹⁸*Ήταν σαν απόψε, λίγο πριν τα Χριστούγεννα!! Είχε χιόνια κι' έκανε κρύο.. Μπήκαν στο χωριό συμμορίτες.. Στο ίδιο, σ. 12: 12.*

¹⁴¹⁹*Στην εκκλησία ακούγονταν γέλια, τραγούδια. (...) Από τα σπασμένα τζάμια του ιερού έβγαине καπνός και τσίκνα κρέατος... Βέβηλοι, μούγκρισε ο πατέρας, μαγαρίσατε την εκκλησία μας (...). Στο ίδιο, σ. 12: 12.*

αρπάξουν τη σοδειά τους.¹⁴²¹ Επιπροσθέτως, ο αφηγητής αναφέρει ότι οι κομμουνιστές σκότωσαν κατοίκους του χωριού. Ο αρχηγός τους, μάλιστα, σκότωσε την αγαπημένη του αφηγητή, αφού προηγουμένως την κακοποίησε σεξουαλικά.¹⁴²²

Αξίζει να επισημανθεί ότι η ανίχνευση των πεζογραφικών κειμένων, που γράφονται για να δημοσιευτούν στο περιοδικό, ανέδειξε και κάποια κείμενα που «υπογείως» και εμμέσως παρουσιάζουν τους εξόριστους με αρνητικά στοιχεία ταυτότητας και τους υπεύθυνους του στρατοπέδου με θετικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Τα κείμενα αυτά χαρακτηρίζονται ως «ευθυμογραφήματα». Ουσιαστικά, φαίνονται ως κείμενα «αθώα» και με χιουμοριστικό περιεχόμενο. Επί της ουσίας, όμως, χαρακτηρίζουν τους έγκλειστους ως ανθρώπους που διέπονται από αρνητικά στοιχεία ταυτότητας. Παράλληλα, οι στρατοπεδικές αρχές παρουσιάζονται με ιδιαίτερος θετικά γνωρίσματα. Ενδεικτικό είναι το πεζογράφημα «Ο πρώτος πελάτης»,¹⁴²³ στο οποίο ο εξόριστος της αφήγησης παρουσιάζεται ως επιπόλαιος κι ασυνεπής άνθρωπος. Συγκεκριμένα, ο λοχαγός του στρατοπέδου καλεί έναν εξόριστο, ο οποίος είναι δικηγόρος, προκειμένου ο λοχαγός να του αναθέσει την υπόθεση μιας εξαδέλφης του.¹⁴²⁴ Ο εξόριστος αρνείται να την αναλάβει κι εξηγεί πως η πρώτη του πελάτης ήταν γυναίκα, που την κατηγορούσε μια άλλη αντίδικος γυναίκα. Λόγω του ότι ο κρατούμενος εντυπωσιάστηκε με την αντίδικο, στο δικαστήριο, ως δικηγόρος, έπαιρνε το μέρος της. Στο τέλος, ο δικηγόρος παντρεύτηκε με την αντίδικο.¹⁴²⁵ Σημειωτέον, όπως προκύπτει από την αφήγηση, ότι ο λοχαγός παρουσιάζεται ως ένας ιδιαίτερος «δοτικός» άνθρωπος, ο οποίος φροντίζει την μελλοντική επαγγελματική αποκατάσταση κι εξέλιξη των κρατούμενων.

¹⁴²⁰ *Τρώτε το βιός μας, καταραμένοι. Στο ίδιο, σ. 12: 12.*

¹⁴²¹ *Μια διαταγή του καπετάνιου ώριζε πως τα 80% του σταριού να του παραδοθεί, γιατί έλεγε πως πρέπει να φάη ο στρατός τους για να μπορή να συνεχίση τον αγώνα της λευτεριάς. Τα πήραν όλα, η πείνα πετούσε πάνω απ' το χωριό και τα νύχια της μπήγοταν στις σάρκες μας... Στο ίδιο, σ. 12: 12.*

¹⁴²² *Μια μέρα ήρθε η Ρούλα σπίτι. (...) Παπά σώσε με βόγκησε. (...) Κείνη τη στιγμή μπήκε ο καπετάνιος. Α! εδώ είσαι Ρούλα, έλα σπίτι. (...) Πήρε τη Ρούλα κι' έφυγαν. Έτρεξα στον πατέρα. Σώστην, την αγαπώ, θα γίνη γυναίκα μου, είπα: (...) Πλάϊ από το ποτάμι κάτω από το χιόνι. Την τραβήξαμε, ήταν γυμνή, παγωμένη, το κορμί της έδειχνε τα φριχτά σημάδια, η ρόγα του βυζιού της κρεμόταν κομμένη βαθειά από τα δόντια του σαδιστή. Στο ίδιο, σ. 12: 12.*

¹⁴²³ Βλ. Σπύρος Δεμέναγας, «Ο πρώτος πελάτης», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 12, Απρίλης 1950, σ. 10.

¹⁴²⁴ *Ο λοχαγός αναφέρει στον κρατούμενο: θα σου αναθέσω μια υπόθεση Ποινικής φύσεως της εξαδέλφης μου. Στο ίδιο, σ. 10: 10.*

¹⁴²⁵ *Ο έγκλειστος αφηγητής αναφέρει χαρακτηριστικά: Εκείνο μόνον που ξέρω είναι ότι εγώ υπέστην την βαρύτερη ποινή. Ισόβια δεσμά. Και τούτο γιατί εγώ παντρεύτηκα την κατηγορουμένη. Στο ίδιο, σ. 10: 10.*

Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγουμε, αν στρέψουμε την προσοχή μας σε ακόμη ένα ευθυμογράφημα. Πρόκειται για το κείμενο «Γκάφες»¹⁴²⁶ του Σπύρου Δεμέναγα. Και στο εν λόγω ευθυμογράφημα, ένας εξόριστος παρουσιάζεται ως άνθρωπος χαμηλής εμπιστοσύνης και με νοητική υστέρηση. Αυτού του είδους ο άνθρωπος, μη μπορώντας να ανταποκριθεί σωστά στις εκάστοτε υποχρεώσεις, δημιουργεί συνεχώς προβλήματα. Ο εξόριστος του ευθυμογραφήματος, σε μια επίσκεψη ενός στρατηγού στο στρατόπεδο, αδυνατεί να ανταποκριθεί στις στρατιωτικές «επιταγές». Συγκεκριμένα, ο εξόριστος δεν αντιλαμβάνεται τις ερωτήσεις, που του υποβάλλει ο στρατηγός με αποτέλεσμα να γίνει ρεζίλι.¹⁴²⁷ Παρά τα «σφάλματα» του κρατούμενου, ο λοχαγός του δίνει μία επιπρόσθετη ευκαιρία και τον τοποθετεί σερβιτόρο στη λέσχη των Αξιωματικών.¹⁴²⁸ Ο εξόριστος, μη μπορώντας να ανταποκριθεί ούτε στις νέες του υποχρεώσεις, θα ρίξει ένα πιάτο με φαγητό στην πεθερά του διοικητή.¹⁴²⁹ Και στο υπό εξέταση ευθυμογράφημα, ο λοχαγός του στρατοπέδου, παρά το ότι αντιλαμβάνεται τη νοητική ανεπάρκεια του εξόριστου, προθυμοποιείται να τον βοηθήσει και του βρίσκει δουλειά. Και στο ευθυμογράφημα «Στην κόψη του... ξυραφιού»,¹⁴³⁰ του Γεωργίου Καραμάνου, διαφαίνεται ο τύπος του «κουτοπόνηρου και τεμπέλη» εξόριστου, που προσπαθεί να ξεγελάσει τις «πανέξυπνες» στρατοπεδικές αρχές. Ο εν λόγω εξόριστος, προκειμένου να αποφύγει τα γυμνάσια του εκπαιδευτή του λόχου,¹⁴³¹ θα επιχειρήσει να προσποιηθεί πως είναι ένας διανοούμενος λογοτέχνης.¹⁴³² Ο υπεύθυνος του τάγματος θα

¹⁴²⁶Βλ. Σπύρος Δεμέναγας, «Γκάφες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 9, Ιανουάριος 1950, σ. 10.

¹⁴²⁷Η αφήγηση του ευθυμογραφήματος είναι ενδεικτική: *Σε λίγο είδα το Στρατηγό να φτάνη στο ύψος το δικό μου και να σταματά μπροστά μου. (...) – Στρατιώτης Κλεόβουλος Μερεμέτης!... άρχισα εγώ. – Εσύ τι κάνεις; Με διέκοψε ο Στρατηγός. – Καλά ευχαριστώ! Στρατηγέ μου! απάντησα ενθουσιασμένος που ένας Στρατηγός έδειχνε τόσο ενδιαφέρον για μένα. Ο Λοχαγός μου κοκκίνησε. Ο Ταγματάρχης αγρίεψε. – Δεν σε ρωτώ για την υγεία σου! Ξανάπε ο Στρατηγός. Τι δουλειά κάνεις στο λόχο σε ρωτώ! – Αποθηκάριος! Εμπέλισα, καταλαβαίνοντας την γκάφα μου. Και σε άλλο σημείο της αφήγησης, ο στρατηγός φαίνεται να ρωτάει τον κρατούμενο: - Ξέρεις τι είναι ο Σολωμός; - Μάλιστα, αποκρίθηκα με θάρρος, Ο Σολωμός είναι... πράσινος απ' το κακό του... - Βλάκα! Μουρμούρισε (...). Στο ίδιο, σ. 10: 10.*

¹⁴²⁸- Απεφάσισα, μου είπε, να ξεχάσω τη βλακώδη στάση σου στην επιθεώρηση του στρατηγού κι' επειδή είσαι εμφανίσιμος θα σε βάλω σερβιτόρο στη Λέσχη Αξιωματικών. Στο ίδιο, σ. 10: 10.

¹⁴²⁹(...) ένοιωσα τον δίσκο να βαραίνει προς τα δεξιά και πριν προλάβω να ισοροπήσω ξέφυγαν τα τρία πιάτα κι' έπεσαν στο κεφάλι της πεθεράς του Διοικητού, που καθότανε πλάι. Στο ίδιο, σ. 10: 10.

¹⁴³⁰Βλ. Γεώργιος Ι. Καραμάνος, «Στην κόψη του... ξυραφιού», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 8, Δεκέμβριος 1948, σ. 28.

¹⁴³¹Ο εξόριστος αναφέρει χαρακτηριστικά: *Ψάχνω να βρώ τρόπο να την σκαπουλάρω απ' τα γυμνάσια του λόχου και να κάαααθωμαι χωρίς να είμαι εκτεθειμένος στο καψώνι του εκπαιδευτού. Δεν ξέρετε αλήθεια τι ζήλεια με πιάνει σαν βλέπω τη χορωδία να κάνη «τραλαλα» να χειροκροτείται και ύστερα να σου κάααααθεται. Αλήθεια, αν ήμουν κι' εγώ λιγάκι καλικέλαδος ή καμιά στάλα λογοτέχνης θα βολενόμουν φίνα. Στο ίδιο, σ. 28: 28.*

¹⁴³²Ο εξόριστος αποφασίζει να ομολογήσει στον υπεύθυνο του τάγματος: - *Είμαι ένα δυνατό ταλέντο λογοτεχνίας του είπα. Στο ίδιο, σ. 28: 28.*

αντιληφθεί τα ψέματα του εξόριστου¹⁴³³ και θα τον τιμωρήσει, τοποθετώντας τον στο πειθαρχείο του τάγματος προκειμένου να δημιουργεί σταυρόλεξα.¹⁴³⁴

Η προσπάθεια ανίχνευσης στον *Σκαπανέα* των πεζογραφικών κειμένων, που γράφονται από ανθρώπους εντός στρατοπέδου ή από ανθρώπους εκτός στρατοπέδου, που στέλνουν τα έργα τους για να προβληθούν στο περιοδικό, ανέδειξε και την ύπαρξη πεζογραφημάτων που χαρακτηρίζονται ως «ευθυμογραφήματα». Τα ευθυμογραφήματα συνιστούν κείμενα, που διακωμωδούν όψεις της ζωής στο στρατόπεδο. Τα εν λόγω κείμενα παρουσιάζουν τους έγκλειστους να διασκεδάζουν και να γελούν με κάποια «αστεία» στιγμιότυπα της ζωής στην εξορία. Υπό αυτή την έννοια, τα κείμενα εγκωμιάζουν με έμμεσο τρόπο τις συνθήκες ζωής στη Μακρόνησο, εφόσον οι κρατούμενοι παρουσιάζονται να διασκεδάζουν και να αστεϊάζονται. Ενδεικτική κρίνεται η αφήγηση του ευθυμογραφήματος «Οι γερο – μπέμπηδες».¹⁴³⁵ Το κείμενο παρουσιάζει ότι οι έγκλειστοι γελούσαν με τους ηλικιωμένους ανθρώπους του στρατοπέδου, διότι οι τελευταίοι φορούσαν κοντά παντελόνια.¹⁴³⁶ Γεγονός που προκαλεί ιδιαίτερα αισθήματα «χαράς» στους νεότερους στρατιώτες.¹⁴³⁷

Η προσπάθεια εντοπισμού των πεζογραφικών κειμένων που γράφονται, προκειμένου να συμπεριληφθούν στον *Σκαπανέα*, ανέδειξε και κείμενα που εγκωμιάζουν το συντελούμενο «έργο» της Μακρονήσου. Σε κάποια κείμενα αντικατοπτρίζεται η εθνική και χριστιανική διαπαιδαγώγηση των έγκλειστων. Χαρακτηριστικό είναι το κείμενο «Χαρμόσυνο Άγγελμα».¹⁴³⁸ Ο συγγραφέας μας ενημερώνει ότι «εμπνέεται» το εν λόγω πεζογράφημα¹⁴³⁹ από ένα γράμμα φαντάρου στο νησί. Ο συγγραφέας ανακαλύπτει το γράμμα τυχαία.¹⁴⁴⁰ Με βάση την αφήγηση

¹⁴³³ *Αυτός με κύτταζε στην αρχή λοζά, ύστερα στα ίσια, έξυσε το σαγόνι του, μετά σηκόθηκε σοβαρός (...). – Δεν μου φαίνεσαι και τόσο. (...)* – *Να για λογοτέχνης. Στο ίδιο, σ. 28: 28.*

¹⁴³⁴ Η καταληκτική παράγραφος του κειμένου είναι ενδεικτική: *Αυτό ήταν! Από τότε παραθερίζω στο πειθαρχείο του τάγματος και φτιάχνω... σταυρόλεξα. Στο ίδιο, σ. 28: 28.*

¹⁴³⁵ Βλ. Γεώργιος Κρήτος (1^{ος} Λόχος), «Οι γερο – μπέμπηδες», περ. *Ο Σκαπανεύς*, τεύχ. 1 (17), Κυριακή 15 Αυγούστου 1948, σ. 2.

¹⁴³⁶ Ο αφηγητής αναφέρει: *Αλλά νασαι γέρος άνθρωπος και να φορής κοντό παντελόνι, αυτό πώς το λές; (...) Αλλά τι να δείξης και τι να κρύψης; Τις γάμπες που μοιάζουν σαν καψαλισμένοι κορμοί μικρών δέντρων σε περίκαυστη ζώνη ή τις καμπυλότητες που μοιάζουν σαν οδοντοτός σιδηρόδρομος; Στο ίδιο, σ. 2: 2.*

¹⁴³⁷ Στο κείμενο αναφέρεται πως, όταν περνούσαν οι ηλικιωμένοι του 7^{ου} λόχου, *χαλούσε ο κόσμος από τις φωνές και τα γέλια. Στο ίδιο, σ. 2: 2.*

¹⁴³⁸ Βλ. Άνθης Γλαυκός, «Χαρμόσυνο Άγγελμα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 21 – 22.

¹⁴³⁹ Στα περιεχόμενα του τεύχους δίπλα από τον τίτλο του κειμένου υπάρχει η ένδειξη πεζογράφημα.

¹⁴⁴⁰ Στην αρχή του κειμένου, ο συγγραφέας διευκρινίζει: *Στα χέρια μου έπεσε κατά τύχη ένα γράμμα. Είναι γραμμένο περίσω, ανήμερα του Ευαγγελισμού. Το στέλνει ένας στρατιώτης στη γυναίκα του. Επειδή*

του κειμένου, ο στρατιώτης φαίνεται να ενημερώνει τη γυναίκα του ότι πλέον εκείνος έχει «εντρυφήσει» στις αξίες και τις αρχές της ελληνικής φυλής και του χριστιανικού φρονήματος.¹⁴⁴¹

Η προσπάθεια εντοπισμού των πεζογραφικών κειμένων, που «προορίζονται» για τη συμπερίληψή τους στο περιοδικό, ανέδειξε και πεζογραφήματα που αντικατοπτρίζουν ευχάριστες όψεις της ζωής στην ελληνική ύπαιθρο. Το διήγημα «Όταν ανοίγουν τα ουράνια»,¹⁴⁴² του Νίκου Μπούτβα, αναφέρεται στον έρωτα ενός βοσκού με μία κοπέλα του χωριού του.¹⁴⁴³ Παράλληλα, στο κείμενο αναδύονται αναπαραστάσεις της ζωής των βοσκών της ελληνικής υπαίθρου.¹⁴⁴⁴

Ας στρέψουμε την προσοχή μας στις κυρίαρχες θεματικές τάσεις της ποίησης του Σκαπανέα. Η ανίχνευση των ποιημάτων του περιοδικού ανέδειξε ποιήματα πατριωτικού κι εθνικού περιεχομένου. Ας ξεκινήσουμε με τα ποιήματα, που αναδύουν τις νοοτροπίες και τις συμπεριφορές του ανθρώπου που αγαπάει την πατρίδα του. Στο ποίημα «Ο όρκος»¹⁴⁴⁵ προβάλλεται ότι ο άνθρωπος πρέπει να μάχεται, προκειμένου να γλιτώσει την πατρίδα του από τους εχθρούς και να συνεισφέρει στην ελευθερία της.¹⁴⁴⁶ Μάλιστα, ο άνθρωπος πρέπει να αγωνίζεται για

το βρήκα τόσο όμορφο το δίνω στη δημοσιότητα ζητώντας συγγνώμη από τον συνάδελφο... Στο ίδιο, σ. 21 – 22: 21.

¹⁴⁴¹Ο στρατιώτης επισημαίνει ότι: *Τώρα νοιώθω τη δύναμη της φυλής. Είναι σκοπός και φυλάγω το γλυκοξημέρωμα της τρανής μέρας που ένας Θεός συλλαμβάνεται από μία απλή γυναίκα κι' ένας γενναίος Λαός ξεσηκώνεται για τη λευτεριά του και φτάνει το Θεό και Δημιουργό του.* Στο ίδιο, σ. 21 – 22: 22.

¹⁴⁴²Βλ. Νίκος Μπούτβας, «Όταν ανοίγουν τα ουράνια», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 13, 1 Ιανουαρίου 1949, σ. 24 – 25.

¹⁴⁴³Η αφήγηση ολόκληρου του διηγήματος αναφέρεται στην προσπάθεια του βοσκού να προσεγγίσει το ερωτικό αντικείμενο του πόθου του. Στο τέλος του διηγήματος η επιθυμία του αφηγητή εκπληρώνεται, γεγονός που του δημιουργεί απίστευτη ευχαρίστηση: *- Λεμονιά, Λεμονιά, έλεγα και ξαναέλεγα. Συ, συ είσαι Άγγελος, ο Άγγελος του Θεού! Εσύ, εσύ... Το χέρι της χάιδε τα μαλλιά μου. Εγώ της το πήρα και το φίλησα ευλαβικά. Κεϊνή την ώρα, θάρεψα πως άνοιξαν τα ουράνια και πλήθος αγγέλων τραγουδούσαν γλυκόλαλους ύμνους. Η Λεμονιά μου μίλησε. – Πάμε μέσα, θα μας καρτερούν!* Στο ίδιο, σ. 24 – 25: 25.

¹⁴⁴⁴Δειγματοληπτικά, αναφέρουμε ένα παράδειγμα: *Το καλοκαίρι, η ζωή μας είναι πολύ έμορφη. Στις ψηλές ράχες βόσκουμε τα κοπάδια λαλώντας τη φλογέρα. Κάτω απ' τα βαθύσκιωτα δεντριά, ξέγνοιαστοι ζούμε, με τούτα τ' αγαπητά ζωντανά, που αναμασώντας το χόρτο μας κοιτάζουν με ειρήνη.* Στο ίδιο, σ. 24 – 25: 25.

¹⁴⁴⁵Βλ. Κ. Πίκουλας, «Ο όρκος», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 33.

¹⁴⁴⁶Και στο ποίημα «Είμαστε' εμείς», ο αφηγητής προτρέπει τους περαστικούς να επιδείξουν μαχητικότητα, προκειμένου να «εξαφανιστούν» οι εχθροί της Ελλάδας. Δεν διευκρινίζεται αφηγηματικά η ταυτότητα των εχθρών: *Προασπισταί στον κόσμο της ειρήνης / όθε διαβούμε με σαλπίσματα τρανά / έλα διαβάτη σε καλούμε για να γίνης / στρατιώτης της Ελλάδας μας ζανά / έλα και βοήθα για να φύγουν τα σκοτάδια / και στην πατρίδα ν' αντιχήση τ' «ΩΣΑΝΝΑ».* Βλ. Κ. Τζέλιος – Π. Μακρόπουλος, «Είμαστε' εμείς», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 13, 1 Ιανουαρίου 1949, σ. 25: 25. Κάτι ανάλογο αναδεικνύεται και στο ποίημα «Η Ελλάδα και ο λαός της». Σύμφωνα με τον αφηγητή, οι Έλληνες επιδεικνύουν μαχητικότητα έναντι των εχθρών. Παρόμοιες συμπεριφορές χαρακτήριζαν και τους προγόνους τους: *γιατί ο Έλλην πρόθυμος το αίμα του το δίνει / για την Πατρίδα, / για την Πατρίδα*

την πατρίδα χωρίς να ενδιαφέρεται για το αν θα χάσει τη ζωή του στη μάχη.¹⁴⁴⁷ Επομένως, ο άνθρωπος πρέπει να θυσιάζει τη ζωή του, προκειμένου να εξασφαλιστεί η σωτηρία της πατρίδας. Επιπροσθέτως, ο άνθρωπος πρέπει να βάζει την αγάπη για την πατρίδα πάνω από την αγάπη για τα οικεία του πρόσωπα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της μάνας του ποιήματος «Το γράμμα της μάνας».¹⁴⁴⁸ Η μάνα, παρόλο που έχει χάσει τον άντρα της και ο γιός της είναι το μοναδικό της παιδί, τον προτρέπει να πάει στα βουνά για να πολεμήσει τους εχθρούς.¹⁴⁴⁹ Αξίζει να επισημανθεί ότι εντοπίστηκαν και ποιήματα, που παρουσιάζουν τη σπουδαιότητα του ελληνικού έθνους και της ελληνικής φυλής. Το ελληνικό έθνος χαρακτηρίζεται από ανθεκτικότητα, εφόσον φαίνεται να αντιμετωπίζει όλους ανεξαιρέτως τους εχθρούς¹⁴⁵⁰ και, μάλιστα, χωρίς να διαθέτει τα απαραίτητα υλικά εφόδια. Οι συνεχείς του επιτυχίες οφείλονται καθαρά στην ανδρεία και τη γενναιότητα των Ελλήνων αγωνιστών,¹⁴⁵¹ χαρακτηριστικά που αποτελούν παραδείγματα προς μίμηση για τους υπόλοιπους λαούς.¹⁴⁵² Υπό αυτή την έννοια, η Ελλάδα εμφανίζεται ως μια χώρα

τόδωσε στο Σαράντα / για την Πατρίδα σήμερα, / για την Πατρίδα πάντα. Βλ. Γιάννης Νουχάκης (Στρ.), «Η Ελλάδα και ο λαός της», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 11, 28 Οκτωβρίου 1948, σ. 29: 29.

¹⁴⁴⁷*Θα πέσω μέσα στη φωτιά, μ' ατσάλινη καρδιά / και θα χτυπήσω με ορμή παντού την προδοσία. / Θα σπλιτώ εγώ μ' ορμή, αλλά και καρτερία / για να χτυπήσω τη σκλαβιά και δώσω Ελευθερία. / Κι' αν τύχη βόλι προδοσίας, μου πάρη την πνοή, / δεν με τρομάζουνε αυτά, έτσι είν' η ζωή.* Βλ. Κ. Πίκουλας, «Ο όρκος», ό. π., σ. 33: 33.

¹⁴⁴⁸Βλ. Σπύρος Δεμέναγας (Εφ. Υπολοχαγός), «Το γράμμα της μάνας», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 15, Μάρτιος 1949, σ. 24.

¹⁴⁴⁹Η μάνα αιτιολογεί τη στάση της αναφέροντας: *Σ' είχα μονάκριβο παιδί και μυστικά πονούσα: / μα έκανα το χρέος μου όσο καλά μπορούσα: / κι' αν σ' είχα μόνο στήριγμα, μοναδική ελπίδα, / δεν ήμουν μάνα μοναχά: ήμουν και Ελληνίδα! Στο ίδιο, σ. 24: 24.*

¹⁴⁵⁰Οι στίχοι του ποιήματος «Η Ελλάδα είν' αθάνατη...» επιβεβαιώνουν χαρακτηριστικά: *Δε μας κουράζουν παγωνιές, δε μας λυγούν τα χιόνια / σκοπός μας είν' η λευτεριά κι' η νίκη η τρανή.* Ως εκ τούτων, ο αφηγητής θα επισημάνει στον καταληκτικό στίχο του ποιήματος ότι: *Η Ελλάδα είν' αθάνατη κι' αιώνια θα ζή.* Βλ. Γεώργιος Γιαννίος (Στρ.), «Η Ελλάδα είν' αθάνατη», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 33: 33. Το γεγονός ότι η Ελλάδα δεν μπορεί να καταστραφεί από τους εχθρούς αναδεικνύεται και στο ποίημα «Στον πατέρα μας». Ο αφηγητής αναφέρει: *Μάννα η ζακουσμένη γή. / Πατέρας μας ο Γέρος / σύμβολο η νίκη η τρανή / πατάμε κάθε μέρος / που τόχαν οι οχτροί.* Βλ. Γεώργιος Γιαννίος, «Στον πατέρα μας», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 15, Μάρτιος 1949, σ. 33: 33.

¹⁴⁵¹Ανάλογες απόψεις προβάλλονται στο ποίημα «Πώς κρατάς;». Παραθέτουμε ολόκληρο το τρίστιχο ποίημα: *Γεια πες μου χώρα πως βαστάς / χωρίς κανόνια πες μου / και δίχως κάστρα πώς βαστάς; / Κι αυτή μου λέει Γυιέ μου, / κάστρα δεν έχω για φρουρούς, / έχω της Μάνας σταυραιτούς / της Ρούμελης πλατόνια. / Όπου τα στήθεια τα πλατειά / και τα χορταρισμένα / βάζουν στη μάχη ολομπροστά / κι' υπερασπίζον μένα...* Βλ. Σωτήρας Λούης, «Πώς κρατάς;», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 33: 33. Ως ιδιαίτερος γενναίος και ικανός πολεμιστής παρουσιάζονται οι Έλληνες και στο ποίημα «Σαν την Ελλάδα». Ο αφηγητής, απευθύνοντας τον λόγο στη Μούσα, αναφέρει: *Τόσους ήρωας ημίθεους, / - πεσ' μου είδες μεσ' την γή - / τόσους άνδρας δοξασμένους / στον αρμάτων την κλαγγή; / Όχι, Μούσα μου, δεν είδες / ούτε θάβρης στους αιώνες / χώρα νάχη σαν κορώνα / Σαλαμίνας, Παρθενάνας!!!* Βλ. Τάκης Ι. Πατέρας, «Σαν την Ελλάδα», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 21: 21.

¹⁴⁵²Ο αφηγητής, απευθυνόμενος στην Ελλάδα, αναφέρει: *Ήρωες σε κρατούσαν. / Δεν σε φοβίζον οι κλαγγές / δεν σε λυγούν τα πλήθη / δίδαξες σ' όλους τους λαούς / τιμή και αντρειοσύνη.* Βλ. Αθανάσιος Γιαννουσίης (στρ.), «Ελλάδα», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 13, 1 Ιανουαρίου 1949, σ. 7: 7.

δοξασμένη.¹⁴⁵³ Επιπροσθέτως, η Ελλάδα παρουσιάζεται στα ποιήματα ως σπουδαίο ιστορικό, πνευματικό και πολιτισμικό κέντρο.¹⁴⁵⁴ Η αποδελτίωση του *Σκαπανέα* έφερε στο φώς και ποιήματα που αντικατοπτρίζουν συμβολισμούς της χριστιανοσύνης και συνήθειες των πιστών χριστιανών. Ενδεικτικό είναι το ποίημα «Τα σήμαντρα».¹⁴⁵⁵ Το ποίημα θεματοποιεί τον εορτασμό της Παναγίας τον δεκαπενταύγουστο και ως, εκ τούτου, αφιερώνεται στην Παναγία της Τήνου. Επίσης, από το ποίημα φαίνεται ότι οι πιστοί χαροποιούνται από τον εορτασμό της συγκεκριμένης γιορτής και ψάλλουν ύμνους στην Παναγία κατά τις θρησκευτικές τελετές που πραγματοποιούνται προς τιμή της.¹⁴⁵⁶

Ο εντοπισμός των ποιημάτων του *Σκαπανέα* ανέδειξε και ποιήματα καταγγελτικά των συμπεριφορών των κομμουνιστών, δηλαδή των πολιτικών αντιπάλων των εξουσιαστών του νησιού. Ενδεικτικό είναι το ποίημα «Στη μητέρα»,¹⁴⁵⁷ που θεματοποιεί το περιεχόμενο του γράμματος ενός φαντάρου προς τη μητέρα του. Ο στρατιώτης θα πληροφορήσει τη μητέρα του πως διάβασε στο γράμμα, που εκείνη πρώτη του είχε στείλει, κι ενημερώθηκε για τις απάνθρωπες πράξεις των κομμουνιστών στο χωριό του. Οι κομμουνιστές φαίνεται να έχουν κακοποιήσει σωματικά τους ανθρώπους του χωριού και να έχουν καταστρέψει ολοσχερώς τα υπάρχοντά τους. Επιπλέον, τονίζεται ότι οι κομμουνιστές, φεύγοντας από το χωριό, άρπαξαν και πήραν μαζί τους τα μικρά παιδιά.¹⁴⁵⁸ Το θέμα της αρπαγής των μικρών παιδιών από τους κομμουνιστές αναδεικνύεται και στο ποίημα «Παιδομάζωμα»¹⁴⁵⁹ του ίδιου τεύχους του περιοδικού. Μάλιστα, από το εν λόγω ποίημα προκύπτει ότι οι

¹⁴⁵³ Στο ποίημα «Υμνος στην Ελλάδα» αναφέρεται χαρακτηριστικά: *Ωσαν σύμβολο πάντα πετάς / σ' αγώνες με δόξες στεμμένη / των λαών τις πνοές / ω Πατρίδα πολυξακουσμένη*. Βλ. Ι. Κυριακού (Στρ.), «Υμνος στην Ελλάδα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, Οκτώβριος 1948, σ. 29: 29.

¹⁴⁵⁴ Στο ποίημα «Ιστορία», η προσωποποιημένη μορφή της Ιστορίας αναφέρει: *Εδώ έναν καιρό / σοφό προγονικό πενύμα έχει ανθίσει / άνεση, χαρά στους τοτινούς και μας για να χαρίσης (...)*. Βλ. Χαράλαμπος Ποριαζής – Ευστράτιος Δουκάκης, «Ιστορία», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 12, 1 Δεκεμβρίου 1948, σ. 29: 29.

¹⁴⁵⁵ Βλ. Έλιος Λέσβιος, «Τα σήμαντρα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 1 (17), 15 Αυγούστου 1948, σ. 1.

¹⁴⁵⁶ *Τα σήμαντρα αντηχούνε στο Αιγαίο / από της Τήνου τα καμπαναριά. / Στραφτοκοπούν τα κύματα στο νέο / αχό που ως τ' ακρινά λαλεί χωριά... / Δεκαπενταύγουστο. Καρπίζει η πλάση / και τ' άνθη στων ανθρώπων τις καρδιές / την ευωδιά του μπρος στο εικονοστάσι / ξεχύνει μ' άσπρα κρίνα αγκαλιές. / «Θεού Μητέρα χαιρε...» υμνούν τα χείλη / πιστών Ελλήνων κι' ο λιβανωτός / τα δοξολόγια Χερουβείμ τυλίγει / και λάμπει ο πολυκάντηλος ναός. Στο ίδιο, σ. 1: 1.*

¹⁴⁵⁷ Βλ. Γιάννος, «Στη μητέρα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 10, Οκτώβριος 1948, σ. 19. (Δεν αναφέρεται το επίθετο).

¹⁴⁵⁸ Η αφήγηση είναι χαρακτηριστική: *Μανούλα μου το γράμμα σου πως μ' έκαμε να κλάψω! / (Έκατσ' απόξ' απ' τη σκηνή μονάχος, να σου γράψω). / Μπήκαν, μου λές, μεσ' το χωριό, το βράδ' οι συμμοριτές / και πιάσαν και τυράγησαν αθώους συντοπίτες. / Σαν φύγαν βάλανε φωτιά και κάψανε τα σπίτια / και πήρανε αντάμα τους μικρά παιδιά για σκλάβους / - για να τα παν στους Σλαύους. Στο ίδιο, σ. 19: 19.*

¹⁴⁵⁹ Βλ. Α. Χοντρογιάννης, «Παιδομάζωμα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 10, Οκτώβριος 1948, σ. 29.

κομμουνιστές δε διέθεταν ενσυναίσθηση. Συνεπώς, ο κομμουνιστής δε φαίνεται διόλου να κατανοεί το άγχος και τη λύπη της μάνας, που θα χάσει το παιδί της.¹⁴⁶⁰ Σε κάποια άλλα ποιήματα, οι κομμουνιστές παρουσιάζονται να εξαπατούν τους ανθρώπους και να τους στρέφουνε εναντίον της Ελλάδας. Αυτά ομολογεί ένας πρώην «παραπλανημένος» εξόριστος στο ποίημα «Ο Ανανήψας».¹⁴⁶¹ Επομένως, οι κομμουνιστές παρουσιάζονται ως «προδότες» του ελληνικού έθνους.¹⁴⁶² Και στο ποίημα «Επίγραμμα εις κομμουνιστήν»¹⁴⁶³ παρουσιάζονται μομφές εναντίον της ηθικής που διέπει τους κομμουνιστές. Ο αφηγητής ισχυρίζεται ότι οι ίδιοι, όταν δεν έχουν χρήματα, παρουσιάζονται ως αγνοί ιδεολόγοι. Κατάσταση, που σύμφωνα με τις απόψεις του υποκειμένου της αφήγησης, μεταβάλλεται από τη στιγμή, που ο εκάστοτε ιδεολόγος κομμουνιστής αποκτήσει οικονομικές δυνατότητες.¹⁴⁶⁴

Ο εντοπισμός των ποιημάτων του Σκαπανέα ανέδειξε κι έργα, που εκ πρώτης όψεως φαίνονται χιουμοριστικού περιεχομένου. Θα υποστηρίξουμε ότι τα έργα αυτά, που πριν τον τίτλο τους φέρουν την ένδειξη «Οι περιπέτειες του Αναξίμανδρου», παρουσιάζουν εμμέσως τους εξόριστους ως ανθρώπους με αρνητικά γνωρίσματα ταυτότητας. Θυμίζουμε ότι αντίστοιχου περιεχομένου κείμενα εντοπίσαμε και στα πεζογραφικά έργα (ευθυμογραφήματα) του Σκαπανέα. Ως άνθρωπος επιπόλαιος και χαμηλής νοημοσύνης παρουσιάζεται ο εξόριστος του ποιήματος «Το όνειρον»¹⁴⁶⁵ του

¹⁴⁶⁰Η αφήγηση του ποιήματος είναι χαρακτηριστική: *Έσφηξε η Μάνα το παιδί, / στην αγκαλιά της πάνω, / σαν με τρομάρα αντίκρυσε, / στην πόρτα της το Σλαύο. / - Λυήσου ξένε τ' ορφανό, / κι' ας έχεις την ευχή μου, / πάρε και βιός και μάλαμα / μ' άφηκε το παιδί μου. / Σκύλα ειν' ο πόνο σου άδικος, / το δάκρυ σου χαμένο, / δος το παιδί, και δεν μπορώ άλλο να περιμένω. / - Ξένε ο τόσος πόνος μου, / δεν σ' έχει συγκινήσει; / - Στη Βουλγαρία, της ειπ' αυτός, / «ελεύθερο» θα ζήσει. Στο ίδιο, σ. 29: 29.*

¹⁴⁶¹*Μα δυστυχώς, Πατρίδα μου, είναι πικρή αλήθεια / πως με παραπληγήσανε κι' ήθελα το χαμό σου.* Βλ. Ι. Καρμανιόλος, «Ο Ανανήψας», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 3, Ιούλιος 1949, σ. 33.

¹⁴⁶²Ενδεικτική είναι η αφήγηση του ποιήματος «Το γράμμα του φαντάρου». Στέλνοντας γράμμα στη μητέρα του ο αφηγητής εξηγεί, πως πολεμώντας εναντίον των κομμουνιστών, προσπάθησε επι ματαίω να τους προβάλλει επιχειρήματα για να μην προδίδουν την πατρίδα. Τα λόγια του είναι χαρακτηριστικά: (...) *τους φώναζα – δεν άντεξα – Αδέλφια! Πατριώτες! / Είσαστε Έλληνες εσείς ή Βούλγαροι προδότες; / Συλλογιστήτε μια στιγμή την ένδοξη πατρίδα· / τον Υψηλάντη! Το Μωρηά! Το Μπότσαρη! Το Σούλι! / Είσαστε σεις όπως και μείς παιδιά του Λεωνίδα· / ζήσαμε πάντα λεύτερα, δεν θα γινόμε δούλοι! / Αυτά τους είπα Μάνα (...). / Μα τι τα θέλεις άδικα την ώρα μου χαλούσα / πηρ' ο αγέρας, δυστυχώς, τα λόγια που μιλούσα (...).* Βλ. Σπύρος Δεμέναγας, «Το γράμμα του φαντάρου», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 21: 21.

¹⁴⁶³Βλ. Συράνο, «Επίγραμμα εις κομμουνιστήν», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 6, Οκτώβριος 1949, σ. 25. (Ετσι παρουσιάζεται ο αρθρογράφος).

¹⁴⁶⁴Παραθέτουμε ολόκληρο το δίστιχο ποίημα: *Ήσουνα μολσεβίκος ως το κόκαλο / και κατά των αστών πυρ και μανία / κι' έβγαζες λόγους «κάτω το κεφάλαιο» / μέσα στις γειτονιάς τα καφενεία. / Μα αφ' ότου πήρες προίκα και βολεύτηκες / κι' έχεις τη γαϊδουρίτσα σου δεμένη / το πούρο σου καπνίζεις αδιάφορος / κι' ούτε ν' ακούσης θέλεις περί Λένιν.* Στο ίδιο, σ. 25: 25.

¹⁴⁶⁵Βλ. Σπύρος Δεμέναγας (Υπολοχαγός), «Το όνειρον», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 20.

Σπύρου Δεμέναγα. Ο ήρωας του ποιήματος, λόγω του ότι χτυπήθηκε «αγρίως»,¹⁴⁶⁶ έπεσε να κοιμηθεί. Στον ύπνο του ονειρεύτηκε μια γυναίκα, που του άρεσε και προσπαθώντας να την φιλήσει, φίλησε τον στρατιώτη που ήταν δίπλα του.¹⁴⁶⁷ Και στο ποίημα «Σκοπός»,¹⁴⁶⁸ της στήλης «Οι περιπέτειες του Αναξιμανδρου», ο εξόριστος της αφήγησης δε χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη ευφυΐα και παρουσιάζεται κι ως ανίκανος να εκπληρώσει τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις. Κάποιο βράδυ, που είναι φρουρός, θα νομίσει ότι πλησιάζουν εχθροί στο στρατόπεδο.¹⁴⁶⁹ Ο εξόριστος θα υποπέσει σε σφάλμα και θα αντιληφθεί τον σκύλο του στρατοπέδου για εχθρό. Η συγκεκριμένη εσφαλμένη αντίληψη του κρατούμενου θα επιφέρει τη θανάτωση του ζώου.¹⁴⁷⁰ Ανάλογων νοητικών ικανοτήτων φαίνεται να είναι κι ο εξόριστος του ποιήματος «Τρίχες».¹⁴⁷¹ Ο εν λόγω έγκλειστος, σε κάποια άδεια από το στρατόπεδο,¹⁴⁷² θα εντυπωσιαστεί με την ομορφιά μια κοπέλας που θα γνωρίσει στην πόλη.¹⁴⁷³ Στο τέλος του ποιήματος, ο εξόριστος φαίνεται να συνειδητοποιεί ότι έκανε λάθος καθώς δεν επρόκειτο για κοπέλα αλλά για άνδρα.¹⁴⁷⁴ Ανόητη συμπεριφορά επιδεικνύει και ο εξόριστος του ποιήματος «Το εμβαρβούνιον»¹⁴⁷⁵ του Δεμέναγα. Ο εξόριστος επιχείρησε να γνωρίσει μια γυναίκα μέσω αγγελίας.¹⁴⁷⁶ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, ο κρατούμενος να εξαπατηθεί, κι ενώ νόμιζε ότι θα συναντήσει μια μικρή κι όμορφη κοπέλα, ήρθε η πραγματικότητα να διαψεύσει τις προσδοκίες του.¹⁴⁷⁷

¹⁴⁶⁶Το ποίημα αρχίζει ως εξής: *Άνδρα μοι έννεπε / έχω και αύθις / μέγιστον χάλιον / καθ' όσον έφαγον / γρονθοκλωτσιάς / με το... τσουβάλιον. Στο ίδιο, σ. 20: 20.*

¹⁴⁶⁷*Είδον καθ' ύπνον / την φιλενάδαν μου / την Αφροδίτην. (...) Και φεν! Ηννόησον / ότι καθ' ύπνον / - κακόν χαμπάριον - / είχαν φιλήσει / αντί εκείνης / τον Θεοχάριον. Στο ίδιο, σ. 20: 20.*

¹⁴⁶⁸Βλ. Ο Αναξιμανδρος, «Σκοπός», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 11.

¹⁴⁶⁹Ο αφηγητής του ποιήματος αναφέρει: *σκοπόν με ώρισαν / το μεσονύκτιον / τον... φουκαράν. / Όταν εξαίφνης / ήκουσον κρότον / κι' εύθις εξάρωσον / ήγουν εκ φόβου / - εχθρούς νομίσας - / τα... εκακάρωσον. Στο ίδιο, σ. 11.*

¹⁴⁷⁰Ο εξόριστος προβαίνει στην ακόλουθη συνειδητοποίηση: *Είδον τουτέσιν / εντός αιμάτων / εις λίμνην πλέοντα / βαβαί! τον κύνα / του Στρατοπέδου / τον... Ναπολέοντα! Στο ίδιο, σ. 11.*

¹⁴⁷¹Βλ. Σπύρος Δεμέναγας, «Τρίχες», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 11, Μάρτιος 1950, σ. 11.

¹⁴⁷²Το ποίημα αρχίζει ως εξής: *Άνδρα μοι έννεπε / τυχών αδείας / άκρως σπουδαίας / πήγα εις Άστν / ιν' απολάσω / τας λιακαδέας. Στο ίδιο, σ. 11.*

¹⁴⁷³*Ω! Μα τον Δία! / τιαύτης κούκλας. / «Ω! Μις ανέκραζον» / «έχετε πράγματι» / «ωραίας μβούκλας.» / (...) Και αύτη έχουσα / βάβαι! το πρόσωπον / κάτω δυό πήγες / λέγατε μου είπε έξαλλος / περιπον... τριχες! Στο ίδιο, σ. 11.*

¹⁴⁷⁵Βλ. Σπύρος Δεμέναγας, «Το εμβαρβούνιον», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 4, Αύγουστος 1949, σ. 12.

¹⁴⁷⁶*Τουτέσιν προ τινος / εξ αγγελίας / εφημερίδος / παρτίδας ήνοιζον / δια γραμμάτων / μετά ατιθίδος. Στο ίδιο, σ. 12.*

¹⁴⁷⁷*Πλήν φεν! Αλλοίμονον / αντί νεάνιδος / κομψομομένης / είδον μεσόκοπον / μετά εκφράσεως / πατηρημένης. / Και τότε έφυγον κατεπειγόντως (...). Στο ίδιο, σ. 12.*

Αξίζει, τέλος, να επισημανθεί πως εντοπίστηκαν και κάποια ποιήματα της στήλης «Οι περιπέτειες του Αναξιμανδρου», που εμμέσως «εξυμνούν» τις συνθήκες διαβίωσης στη Μακρόνησο (κάτι ανάλογο είχε παρατηρηθεί και στα ευθυμογραφήματα). Ενδεικτικό κρίνεται το ποίημα «Ο Αναξιμανδρος εις την Μακρόνησον».¹⁴⁷⁸ Ο αφηγητής ενημερώνει τους αναγνώστες ότι κατακλύζεται από συναισθήματα χαράς κι ευχαρίστησης από τη στιγμή που έφτασε στη Μακρόνησο.¹⁴⁷⁹ Το υποκείμενο της αφήγησης δε θα παραλείψει να αναφερθεί στις συνθήκες διαβίωσης του στο νησί. Από την αφήγηση προκύπτει ότι ο Αναξιμανδρος απόλαυσε το «ευχάριστο» κλίμα του νησιού. Ο αφηγητής ντύνεται με όμορφα και κομψά ρούχα, τρώει πλουσιοπάροχα κι ευχαριστείται τη φροντίδα των υπευθύνων του στρατοπέδου.¹⁴⁸⁰

Όπως συνέβη και με τη θεματολογία κάποιων πεζογραφικών κειμένων του περιοδικού, ο εντοπισμός των ποιημάτων του Σκαπανέα ανέδειξε και ποιήματα που επαινούν με θέρμη κι ενθουσιασμό το «συντελούμενο έργο» της Μακρονήσου. Τα εν λόγω ποιήματα αναδεικνύουν κι επιβεβαιώνουν τη «διαπαιδαγώγηση» που λαμβάνει χώρα στο νησί, καθώς και τα αποτελέσματα της. Κάποια άλλα ποιήματα αναδεικνύουν τις «ευχάριστες» συνθήκες ζωής των εξόριστων. Θα αναφερθούμε, τέλος, και σε ένα ποίημα που εκθειάζει τις ενέργειες της βασίλισσας Φρειδερίκης. Στο ποίημα «Στον εμπνευστή»,¹⁴⁸¹ του Στυλιανού Πετρέλη, τονίζεται ότι οι εξόριστοι έχουν την ευκαιρία να εντρυφήσουν στις αξίες και τα ιδανικά της εθνικής φυλής.¹⁴⁸² Σημαντικός καθοδηγητής και συντονιστής αυτής της διαδικασίας φαίνεται να είναι ο συνταγματάρχης Μπαϊρακτάρης, στον οποίο αφιερώνεται και το υπό εξέταση ποίημα. Παρόμοιες απόψεις, σχετικά με την εθνική διαφώτιση που επιτελείται στη Μακρόνησο, αναδύονται και στα ποιήματα «Ύμνος στη Μακρόνησο»,

¹⁴⁷⁸Βλ. Ο Αναξιμανδρος, «Ο Αναξιμανδρος εις την Μακρόνησον», περ. Σκαπανεύς, τευχ. 13, 1 Ιανουαρίου 1949, σ. 11.

¹⁴⁷⁹ *Άνδρα μοι έννεπε / αφ' ότου ήλθον / εις την Μακρόνησον / έμεινον έκπληκτος / κι' απ' την χαράν μου / φει! την εψώνισον. Στο ίδιο, σ. 11.*

¹⁴⁸⁰ *και ενεδύθην / με κουστομακίον / ώσπερ... γαμβρός. / (...) έχω αείποτε / γενναίας... μάσας./ Και την αγάπην / των ανωτέρων μου / έχω βεβαίως (...). Στο ίδιο, σ. 11.*

¹⁴⁸¹Βλ. Στυλιανός Πετρέλης, «Στον εμπνευστή», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 15, Μάρτιος 1949, σ. 33.

¹⁴⁸² *Όπως η διψασμένη γη μέσα στο καλοκαίρι / της ενεργητικής βροχής ζητεί τον ερχομό, / έτσι κι εμείς προσμέναμε τον χρόνο να μας φέρει / Εσας, τον Μεγαλόπνοο Πατέρα κι' Αρχηγό. / Που σαν καινούργιος Ήραιοτος στο τέλειο εργαστήρι / αντί για σίδερα νυχές σφυρηλάτησε με ρυθμό, / φυσώντας δίχως διακοπή, πνοή αγνή, Ελληνική / μεσ' στις καρδιές μας που γοργά χτυπούν τον Εθνικό παλμό. / Όλα τριγύρω μας εδώ έργα δικά σας είναι / κι' ο έπαινος και η τιμή σε Σας μονάχ' ανήκει (...). Στο ίδιο, σ. 33.*

«Μακρόνησος»¹⁴⁸³ και «Μακρονήσι».¹⁴⁸⁴ Επίσης, ο αφηγητής του ποιήματος «Εμπρός Μακρονησιώτες»,¹⁴⁸⁵ αναφέροντας ότι η Μακρόνησος δε διακρίνεται από τα όμορφα χαρακτηριστικά ενός φυσικού τοπίου, τονίζει, όμως, τον ρόλο που διαδραματίζει στην ηθική και πνευματική ανάπτυξη κάθε έγκλειστου.¹⁴⁸⁶ Τα σπουδαία αποτελέσματα, της παραμονής ενός κρατούμενου στο νησί εξορίας, αντικατοπτρίζονται και στο ποίημα «Ανανήφοντες».¹⁴⁸⁷ Ο αφηγητής, που διαμορφώθηκε συνειδησιακά από τα διδάγματα του νησιού εξορίας, τώρα φαίνεται να κυριεύεται από αισθήματα αγωνιστικότητας και μαχητικότητας.¹⁴⁸⁸ Ως εκ τούτου, το υποκείμενο της αφήγησης επιθυμεί να του δοθούν όπλα προκειμένου να πολεμήσει για να σώσει την πατρίδα του από τους κομμουνιστές.¹⁴⁸⁹

Αξίζει να στρέψουμε την προσοχή μας και σε ποιήματα που παρουσιάζουν τις «ευχάριστες» όψεις της ζωής στη Μακρόνησο. Στο ποίημα «Τα φαιδρά του καταυλισμού»,¹⁴⁹⁰ οι κρατούμενοι παρουσιάζονται να δουλεύουν ελάχιστα και

¹⁴⁸³ Στο ποίημα «Υμνος στη Μακρόνησο» αναφέρεται χαρακτηριστικά: *Η Ελλάδα που σε γέννησε Σχολείο για τα παιδιά της (...). / Γεννήκαμ' Έλληνες και 'μείς. Γλυκιά πουν' η Φωνή σου! / Μάννα, σαν ρόδο εβλάστησες στ' αγκάθια της ψυχής.* Και στο ποίημα «Μακρόνησος» επισημαίνεται ότι: *Μακρόνησος: πηγή φωτός! Άσβεστη συ λαμπάδα. / χιλιάδες νειάτα σε υμνούν δοξάζουν την Ελλάδα / Το ιερό σου το σχολείο (...).* Βλ. Μίμης Ζαρβάνος, «Υμνος στη Μακρόνησο», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 4, Αύγουστος 1949, σ. 33 και Εμμανουήλ Σοφιανός, «Μακρόνησος», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 4, Αύγουστος 1949, σ. 33 αντίστοιχα.

¹⁴⁸⁴ *Μακρονήσι! Σεμνό Σκαπανέων σχολείο. / Τιμημένος ναός – ανθρωπιάς μεγαλείο (...).* Βλ. Ιωάννης Στεργιόπουλος (Στρ.), «Μακρονήσι», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 3, Ιούλιος 1949, σ. 2.

¹⁴⁸⁵ Βλ. Χρήστος Ιωακειμίδης (Στρ.), «Εμπρός Μακρονησιώτες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 7, Νοέμβριος 1949, σ. 33.

¹⁴⁸⁶ Οι στίχοι, που συνδέονται με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία, είναι οι ακόλουθοι: *Κι' όπλισες με τη δύναμη, ψυχές π' ανατραφήκαν / με τα εθνικά σου ιδανικά. Τραγούδια που ειπώθηκαν! / Φώτισε νέους, που είδανε, τη μάνα μας Ελλάδα / να γλυκοφέγγει πάνοπλη με μιά άσβεστη λαμπάδα. / Τι' κι' αν δεν έχης λούλουδα, βουνά, νερά και δάση: / Έχεις λεβέντες, σταυραετούς πουν' έτοιμοι για δράσι. Στο ίδιο, σ. 33.* Παρόμοιες απόψεις αναδύονται και στο ποίημα «Για τη Μακρόνησο»: *Αγνάντια στέκει ο βράχος σαν θεός· / σας καμαρώνει τέκνα της Ελλάδας / γιατί μια σκέψη διώξατε βαριά, / μια σκέψη αβυσσοθρεμμένη. / Σας βλέπει με ψυχή γιγαντωμένη / και στο κεφάλι δάφνινα κλαριά.* Βλ. Στέφανος Σγούρος, «Για τη Μακρόνησο», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 25: 25.

¹⁴⁸⁷ Βλ. Ι. Α. Βερνάρδος (Αντισυνταγματάρχης), «Ανανήφοντες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, 28 Οκτωβρίου 1948, σ. 19.

¹⁴⁸⁸ Και σε άλλα ποιήματα παρατηρείται το μοτίβο της συνειδησιακής μεταστροφής των εξόριστων της Μακρονήσου. Οι έγκλειστοι, κατά τη διάρκεια παραμονής τους στο νησί εξορίας, επιθυμούν διακαώς να πολεμήσουν για να βοηθήσουν την πατρίδα. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του ήρωα του ποιήματος «Η προσευχή του Σκαπανέως». Ο αφηγητής μας ενημερώνει σχετικά: *Προσεύχεται ο Σκαπανεύς με μάτια δακρυσμένα (...). / Πόθο κι' ελπίδα έχει μιά, να φύγη απ' εδώ / να πάει για να χτυπήσει τον ύπουλον εχθρό (...).* Βλ. Κ. Πίκουλας (ναύτης), «Η προσευχή του Σκαπανέως», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 33: 33.

¹⁴⁸⁹ Τα λόγια του αφηγητή είναι χαρακτηριστικά: *Και δός μου πάλι τα' όπλο μου / να πα να πολεμήσω / να βαφτιστώ μεσ' τη φωτιά / το αίμα μου να χύσω / για να ξεπλύνω τη ντροπή / που νοιώθω να με πνίγη / όταν πληγές στα σπλάχνα σου / ο Σλαυισμός ανοίγει.* Βλ. Ι. Α. Βερνάρδος (Αντισυνταγματάρχης), «Ανανήφοντες», ό. π., σ. 19: 19.

¹⁴⁹⁰ Βλ. Στυλιανός Πετρέλης (Δίοπος), «Τα φαιδρά του καταυλισμού», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 15, Μάρτιος 1949, σ. 20.

κυρίως να τεμπελιάζουν.¹⁴⁹¹ Επιπροσθέτως, τονίζεται ότι οι έγκλειστοι τρώνε πολύ και κατά τη διάρκεια του φαγητού τους απολαμβάνουν τη θέα της θάλασσας.¹⁴⁹² Μάλιστα, όσοι εξόριστοι παρουσιάζονται να νοσταλγούν τον τόπο κατοικίας τους, απολύονται.¹⁴⁹³ Στο ποίημα, ακόμη, τονίζεται ότι οι εξόριστοι έχουν τη δυνατότητα να διασκεδάσουν. Ως εκ τούτου, οι ίδιοι δε χάνουν αυτή την ευκαιρία κι απολαμβάνουν το τραγούδι και τον χορό.¹⁴⁹⁴

Τελειώνοντας με την παράθεση ποιημάτων εγκωμιαστικού περιεχομένου της διαπαιδαγώγησης και των συνθηκών ζωής της Μακρονήσου, αξίζει να επισημανθεί ότι ανιχνεύτηκε κι ένα ποίημα που εξυμνεί τη συμπεριφορά και τις ενέργειες της βασίλισσας Φρειδερίκης, προκειμένου να βοηθήσει το ελληνικό έθνος. Πρόκειται για το ποίημα «Στη Βασίλισσα».¹⁴⁹⁵ Κάτω από τον τίτλο του ποιήματος, οι συντάκτες του περιοδικού παραθέτουν σε μορφή υποσημείωσης στοιχεία του συγγραφέα.¹⁴⁹⁶ Ο αφηγητής τονίζει τη συνεισφορά της Φρειδερίκης στον αγώνα του ελληνικού έθνους, εφόσον η ίδια φαίνεται αφηγηματικά να αναλαμβάνει τη φροντίδα των παιδιών που οι γονείς τους πολεμάνε στα βουνά. Η βασίλισσα, μάλιστα, έχει αναλάβει και την επιμέλεια των ορφανών παιδιών της χώρας. Αυτές οι ενέργειες ωθούν τον αφηγητή να θεωρεί τη βασίλισσα «μητέρα» του ελληνικού έθνους.¹⁴⁹⁷

Ο εντοπισμός των θεματικών της λογοτεχνίας των στρατοπεδικών αρχών μπορεί να αποβεί χρήσιμος, αν συγκριθεί, έστω και σπερματικά, με τις θεματικές που αναδεικνύει δείγμα σχολικών εγχειριδίων της ελληνικής πραγματικότητας κατά το διάστημα 1950 – 1974. Πιο συγκεκριμένα, στο επίκεντρο της προσοχής μας θα

¹⁴⁹¹ Ξεθεώνοντ' οι καϋμένοι από την πολλή... δουλειά / τρία τέταρτα δουλεύουν και κατόπιν... τεμπελιά! Στο ίδιο, σ. 20: 20.

¹⁴⁹² Κι' όταν έλθη το μεσημέρι και τελειώνουν τα «δεινά» τους / με βιασύνη επιστρέφουν να γεμίσουν την κοιλιά τους. (...) το φαί καταβροχθίζουν και τη θάλασσα κυτάνε / ενώ σκέπτονται κρυφίως πως κι εδώ... καλά περνάνε. Στο ίδιο, σ. 20: 20.

¹⁴⁹³ Παρά πέρα «τ' άργανά» μας νοσταλγούνε τα χωριά τους / τα κοπάδια και τις βρύσες με τα κρύα τα νερά τους. / Να που όμως οι ευχές τους ακουστήκαν επί τέλους / κι' απολύονται αράδα με ρυθμό και άνευ τέλους. Στο ίδιο, σ. 20: 20.

¹⁴⁹⁴ Σε λιγάκι θείες νότες πλημμυρίζουν το νησί μας / (...) είν' αυτοί της χορωδίας που γεμίζουν την ζωή μας / από όμορφα τραγούδια και πατριωτικές ωδές. Και σε άλλο σημείο της αφηγηματικής διαδικασίας αναφέρεται ότι: Μέσα στη βαθειά τη νύχτα με τραγούδια μας ξυπνάνε / ετοιμάζονται ταχέως και χορεύουν και πηδάνε. Στο ίδιο, σ. 20: 20.

¹⁴⁹⁵ Βλ. Π. Αλμπάνης, «Στη Βασίλισσα», περ. Σκαπανεύς, τεύχ. 13, 1 Ιανουαρίου 1949, σ. 21.

¹⁴⁹⁶ «Ο καλός μας φίλος και Δήμαρχος Νίκαιας κ. Π. Αλμπάνης πούδειξε και δείχνει τόση στοργή για το Περιοδικό μας, είχε την καλωσύνη να μας στείλη το ποίημα αυτό που τόχει αφιερώσει στη (...) πολυαγαπημένη Βασίλισσα μας. Το δημοσιεύουμε μ' υπέροχη χαρά». Στο ίδιο, σ. 21: 21.

¹⁴⁹⁷ Παραθέτουμε τους ανάλογους στίχους του ποιήματος: Μπορεί νάσαι Βασίλισσα, μα είσαι πρώτα Μάννα. / Μάννα Σε λένε τα παιδιά αυτών που πολεμάνε. / Μάννα Σε λένε τα ορφανά αυτής της καταγίδας. / (...) Κι' όλοι μαζί θα γράψουμε: η Μάννα της Ελλάδας. Στο ίδιο, σ. 21: 21.

βρεθούν τα μεταπολεμικά αναγνωστικά του δημοτικού. Θα ισχυριστούμε ότι κάποιες θεματικές της λογοτεχνίας του στρατοπέδου παρουσιάζουν ομοιότητες με τις θεματικές τάσεις των μεταπολεμικών αναγνωστικών εγχειριδίων του δημοτικού. Κατά την περίοδο 1950 – 1974, παρατηρείται μια εξαιρετική μακροβιότητα των διδασκόμενων αναγνωστικών βιβλίων¹⁴⁹⁸ στις τάξεις του δημοτικού.¹⁴⁹⁹ Τα αναγνωστικά βιβλία του 1954 είναι τα πρώτα μεταπολεμικά σχολικά βιβλία. Συντάχθηκαν κάτω από «την ασφυκτική κρατική εποπτεία» και τον «αυστηρό έλεγχο» ως προς την προβολή του περιεχομένου τους.¹⁵⁰⁰ Τα συγκεκριμένα αναγνωστικά διατηρήθηκαν και διδάχτηκαν «σχεδόν απaráλλαχτα στο Δημοτικό σχολείο πάνω από 20 χρόνια και επομένως διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στον ιδεολογικό διαποτισμό της μεταπολεμικής γενιάς και την εδραίωση μιας ιδεολογίας, που οι προεκτάσεις της - δεν είναι ίσως υπερβολή να το ισχυριστούμε – δεν εξέλιπαν ή δεν αφήνουν ανεπηρέαστη τη σημερινή εκπαιδευτική, κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα».¹⁵⁰¹ Η Μητσοπούλου, σε μελέτη της το 2013, αναφέρεται στους βασικούς θεματικούς άξονες των συγκεκριμένων αναγνωστικών. Θα παραθέσουμε τους άξονες, που προβάλλει η Μητσοπούλου, και που θεωρούμε ότι είναι κοινοί με αυτούς της παραγώμενης λογοτεχνίας των στρατοπεδικών αρχών. Η ερευνήτρια αναφέρει ότι: «Το τρίπτυχο θρησκεία, πατρίδα, οικογένεια αποτελούσε το θεμέλιο λίθο πάνω στον οποίο οικοδομούνταν η ταυτότητα του Έλληνα με αυτονόητη την υποδήλωση ότι όσοι δεν ενστερνίζονταν τις παραπάνω αξίες αποκλείονταν αυτόματα από την ελληνική ταυτότητα».¹⁵⁰² Στη λογοτεχνική παραγωγή του στρατοπέδου εντοπίσαμε, επίσης, και έμεσες αναφορές σε αρνητικά χαρακτηριστικά κομμουνιστών. Επιπλέον, η Μητσοπούλου θα κάνει λόγο για μία υφέρπουσα αντίθεση που διαπερνά τα κείμενα των σχολικών εγχειριδίων. Η ερευνήτρια αναφέρει ότι: «η έμφαση στην ιδεολογία της εθνικοφροσύνης έκανε τα αντιθετικά ζεύγη εύκολα αναγνωρίσιμα: ο ευσεβής Έλληνας και ο άθεος κομμουνιστής, ο φλογερός πατριώτης και ο επαίσχυντος προδότης, ο άμεμπτος οικογενειάρχης και ο

¹⁴⁹⁸Στοιχεία των συγκεκριμένων βιβλίων, λ. χ. ονόματα συγγραφέων, τίτλοι, ημερομηνίες έκδοσης κ.λ.π., δίνονται αναλυτικά στη διατριβή του Άχλη. Βλ. Νικόλαος Άχλης, *Οι αξίες στα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου 1954 - 1994*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 89 - 90.

¹⁴⁹⁹Βλ. Νικόλαος Άχλης, *Οι αξίες στα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου 1954 - 1994*, διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αριστοτέλειο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 88 – 89.

¹⁵⁰⁰Στο ίδιο, σ. 88.

¹⁵⁰¹Στο ίδιο, σ. 88.

¹⁵⁰²Βλ. Αναστασία Ι. Μητσοπούλου, «Ο ελληνικός αντικομμουνισμός...», ό. π., σ. 209 – 210.

αμφιβόλλου ηθικής». ¹⁵⁰³ Στα αναγνωστικά του δημοτικού δεν εντοπίστηκαν ακραίες κατηγορίες σε βάρος κομμουνιστών ή εγκωμιαστικά σχόλια για τη Μακρόνησο, θεματικές που κατακλύζουν τη λογοτεχνία των στρατοπεδικών αρχών.

Στο σημείο αυτό, θα εστιάσουμε την προσοχή μας σε λογοτεχνικά έργα, εκτός από αυτά που συμπεριλαμβάνονται στο περιοδικό, που παρουσιάζουν το «μεγαλεπήβολο» έργο της Μακρονήσου καθώς και τις «ευχάριστες» όψεις της ζωής στο νησί. Έχει ήδη διατυπωθεί, στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, ότι η συντριπτική πλειοψηφία των λογοτεχνικών ποιημάτων, που γράφτηκαν από συγγραφείς – εξόριστους στη Μακρόνησο κατά τη διάρκεια της κράτησής τους, αντικατοπτρίζουν τις φρικαλεότητες και τις απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσης στο νησί εξορίας. Από την άποψη αυτή, τα συγκεκριμένα δείγματα λογοτεχνικής γραφής συνιστούν μια ποίηση καταγγελίας της ζωής στον τόπο του «μαρτυρίου». Με άλλα λόγια, η εν λόγω ποίηση αποτελεί μια «πολιτισμική αντιπολίτευση» στην «επίσημη εικόνα» της Μακρονήσου, έτσι όπως αυτή προβλήθηκε σε πληθώρα εγκωμιαστικών άρθρων της περιόδου. Το ερευνητικό ζητούμενο που προκύπτει σχετίζεται με το αν υπάρχουν λογοτεχνικά έργα, που να εγκωμιάζουν τις συνθήκες διαβίωσης των εξόριστων στη Μακρόνησο. Η λογοτεχνία, εκτός των δειγμάτων γραφής του Σκαπανέα, ως είδος λόγου» χρησιμοποιήθηκε, προκειμένου να «υμνηθεί» το εκεί «συντελούμενο έργο»;

Γεγονός αποτελεί ότι ελάχιστα εγκωμιαστικά λογοτεχνικά κείμενα ¹⁵⁰⁴ δημιουργήθηκαν κι εκδόθηκαν, που να παρουσιάζουν τις «εξιδανικευμένες» όψεις του «κολαστηρίου» της Μακρονήσου. Η έρευνα ανέδειξε κι ένα επιπρόσθετο λογοτεχνικό έργο, που εντοπίστηκε, και παρουσιάζει τις «πανέμορφες» όψεις ζωής ενός εξόριστου σε έναν άλλο τόπο εγκλεισμού, αυτόν της Ικαρίας. ¹⁵⁰⁵ Συγκεκριμένα,

¹⁵⁰³ Στο ίδιο, σ. 210.

¹⁵⁰⁴ Διευκρινιστική επεξήγηση: αναφερόμαστε στα λογοτεχνικά κείμενα, που κυκλοφόρησαν σε μορφή βιβλίου. Δεν αναφερόμαστε στα εγκωμιαστικά λογοτεχνικά έργα, που συμπεριλήφθηκαν στον Σκαπανέα. Τα λογοτεχνικά έργα, που γράφτηκαν από ανθρώπους που συνδέονταν με τη Μακρόνησο και «κατέκλυσαν» τις σελίδες του περιοδικού, μας έχουν απασχολήσει παραπάνω.

¹⁵⁰⁵ Στο πλαίσιο παράθεσης των έργων που παρουσιάζουν τις συνθήκες των νησιών εξορίας του εμφυλίου με εγκωμιαστικό τρόπο, αξίζει να αναφερθούμε και στο πεζογράφημα το *Κόκκινο Νησί* (1952) του Παναγιώτη Κατηφόρη. Το εν λόγω βιβλίο θεματοποιεί τις εμπειρίες ενός «κρατούμενου» στην Ικαρία. Στον πρόλογο του βιβλίου, ο αφηγητής διευκρινίζει ότι το βιβλίο γράφτηκε με τη βοήθεια του υπουργού δημοσίας τάξεως (Ρέντη) και του συνταγματάρχη της χωροφυλακής (Γεώργιος Σωτόπουλος). Παρόλα αυτά, ο αφηγητής επισημαίνει ότι το βιβλίο αναπαριστά πραγματικά γεγονότα, που ο ίδιος έζησε μεταφερόμενος στην Ικαρία. Δειγματοληπτικά, αναφέρουμε μερικά εξ αυτών: ο πρώτος εξόριστος, που συναντάει κατά την άφιξη του στο νησί, τον πληροφορεί ότι εκεί περνάνε σαν σε *παραθέρση*. Τα περιγραφόμενα γεύματα είναι «λουκούλλεια», ενώ φαίνεται να αποφασίζουν οι εξόριστοι για την ώρα του φαγητού. Από την αφήγηση του εξόριστου φαίνεται ότι τα υψηλόβαθμα

εντοπίστηκαν τρία ποιήματα που «υμνούν» το έργο της Μακρονήσου. Και τα τρία ποιήματα γράφτηκαν από την Κ^{α5} Ζαναντρίς και συμπεριλήφθηκαν στο βιβλίο της *Στην κλαγγή των όπλων*. Το βιβλίο δημοσιεύτηκε το 1956 στην Αθήνα.¹⁵⁰⁶ Οι τίτλοι των τριών ποιημάτων είναι οι ακόλουθοι: «Διπλοέλληνες Μακρονησιώτες...», «Ανανήφοντες» και «Μακρονησιώτες».¹⁵⁰⁷ Και τα τρία ποιήματα συμπεριλαμβάνονται, από τη συγγραφέα, σε μία ενότητα του βιβλίου που τιτλοφορείται ως «Τα παιδιά της Μακρονήσου»,¹⁵⁰⁸ ενώ κάτω ακριβώς από τον τίτλο της ενότητας παρατίθεται η ημερομηνία γραφής των ποιημάτων: *Ιούλιος 1948*.¹⁵⁰⁹ Η συγγραφέας, μάλιστα, με εισαγωγή υποσημείωσης διευκρινίζει ότι η ίδια σχετίζεται με το επιτελούμενο «πνευματικό» έργο, καθώς είχε διατελέσει βοηθός του Γενικού Επιτελείου. Σε αυτό το πλαίσιο, η ίδια είχε δημιουργήσει τα υπό εξέταση ποιήματα με σκοπό να διαβαστούν στις «διαφωτιστικές» της ομιλίες.¹⁵¹⁰

Χαρακτηριστικό γνώρισμα και των τριών ποιημάτων είναι ότι εγκωμιάζουν το «φαινόμενο» της Μακρονήσου. Συνεπώς, το περιεχόμενο των ποιημάτων αποκαλύπτει τα αποτελέσματα της «εθνικής διαφώτισης» και «διαπαιδαγώγησης», που συντελούνται στο νησί της εξορίας. Στο ποίημα «Διπλοέλληνες Μακρονησιώτες...», ο αφηγητής επισημαίνει ότι έχει καλλιεργηθεί στους κρατούμενους της Μακρονήσου ένα αίσθημα αγάπης για την πατρίδα, καθώς και η επιθυμία να πολεμήσουν υπέρ αυτής για να την προστατέψουν από την υποδούλωση σε ξένους κατακτητές.¹⁵¹¹ Και στο ποίημα «Ανανήφοντες» τονίζεται ότι οι άνθρωποι,

στελέχη του κομμουνιστικού κόμματος «ερωτοτροπούν» με τις «συντρόφισσες» τους. Βλ. Παναγιώτης Κατηφόρης, *Στο Κόκκινο Νησί*, Πυρσός, Αθήνα 1952, σ. 7, 22, 23, 26 αντίστοιχα.

¹⁵⁰⁶Βλ. Κ^{α5} Ζαναντρίς, *Στην κλαγγή των όπλων – Ματωμένη Κύπρος*, [χ. έ.], Αθήνα 1956.

¹⁵⁰⁷Για τα τρία ποιήματα: *στο ίδιο*, σ. 126 – 128. Σημειωτέον ότι το ποίημα «Ανανήφοντες» δημοσιοποιείται και στον *Σκαπανέα*. Κάτω ακριβώς από τον τίτλο του ποιήματος υπάρχει και η εξής αφιέρωση της συγγραφέως: *Στα παιδιά της Μακρονήσου*. Βλ. Κ^{α5} Ζαναντρίς, «Ανανήφοντες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 10, Οκτώβριος 1948, σ. 10: 10.

¹⁵⁰⁸Βλ. Κ^{α5} Ζαναντρίς, *Στην κλαγγή των όπλων*, ό. π., σ. 126.

¹⁵⁰⁹*Στο ίδιο*, σ. 126.

¹⁵¹⁰Παραθέτουμε ολόκληρη την υποσημείωση της συγγραφέως: «Τά Στρατόπεδα συγκεντρώσεως συλλαμβανομένων Αξιοματικών είχαν εγκατασταθεί κατά τόν Συμμοριτοπόλεμον εις τό Νησί της Μακρονήσου που έμεινε ιστορικό. Είχε ωνομασθεί και "Κολυμβήθρα του Σιλωάμ" διότι πράγματι οι "παραπλανηθέντες" ανένησαν τελείως. Ως συνεργάτις του Γενικού Επιτελείου, είχα δημιουργήσει τα πρώτα "Πνευματικά Συγκροτήματα" διά των οποίων εγένετο η κατάλληλος διαφώτισις και τοιουτοτρόπως η Ελλάς εκέρδισε τά παιδιά της, εις τās διαφωτιστικās ομιλίας μου απηγγέθησαν καί τά ακόλουθα ποιήματα». *Στο ίδιο*, σ. 126.

¹⁵¹¹Το ποίημα μας πληροφορεί πως ο κάθε Μακρονησιώτης τώρα πια: *Κι' «ΑΡΜΑΤΑ!.. ΑΡΜΑΤΑ!..» γυρεύει, για να τρέξει πάλι εκεί / όπου είχε σταματήσει των θριάμβων η ορμή. / Όπλα θέλει πάλι νέα, για να δείξει στον εχθρό, / πώς Πατρίδα «ΜΙΑ» γνωρίζει καί δέν στέργει στόν ζυγό... / (...) Δεν τον νοιάζει αν το βόλι του εχθρού τον θανατώση. / Φτάνει όλο του το χρέος τίμια να εκπληρώση... / Κι' έτσι καθώς ξαναβρίσκει την Ελληνική ψυχή του, / λές ημίθεος πώς είναι στο λεβέντικο κορμί του. Δυό φορές λές πώς*

που ήδη πολεμάνε υπερασπιζόμενοι την πατρίδα, ανυπομονούν να δουν στο πλευρό τους «αναγεννημένους» Έλληνες της Μακρονήσου.¹⁵¹² Αλλά και στους καταληκτικούς στίχους του ποιήματος «Μακρονησιώτες» υπερτονίζεται η φιλοπατρία των εξόριστων, η οποία εκδηλώνεται με την πολεμική διάθεση από την οποία οι ίδιοι διακατέχονται.¹⁵¹³

Επιπροσθέτως, στα ποιήματα παρουσιάζεται και το γεγονός της «ουσιαστικής μεταμέλειας» των εξόριστων για τις προηγούμενες εσφαλμένες δράσεις τους. Οι εξόριστοι φαίνεται να διακατέχονται από αισθήματα ενοχής για τις προγενέστερες ενέργειες τους, οι οποίες συνετέλεσαν στο να απομακρυνθούν από την πατρίδα. Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση του ποιήματος «Διπλοέλληνες Μακρονησιώτες...». Στο ποίημα, οι κρατούμενοι της Μακρονήσου εμφανίζονται μετανοημένοι για τα «σοβαρά λάθη» του παρελθόντος κι έτοιμοι να επανορθώσουν.¹⁵¹⁴ Και στο ποίημα «Ανανήφοντες», οι έγκλειστοι εμφανίζονται να ζητούν συγχώρεση κι επιείκεια σχετικά με τις παρελθούσες «άστοχες» συμπεριφορές τους,¹⁵¹⁵ ενώ στο ποίημα «Μακρονησιώτες», οι εξόριστοι παρουσιάζονται να συνειδητοποιούν την εξαπάτησή τους από τους κομμουνιστές και να είναι έτοιμοι να «απεγκλωβιστούν» από τις απατηλές πολιτικές θεωρίες.¹⁵¹⁶

Στα υπό εξέταση ποιήματα παρουσιάζεται και η «μεγαλοψυχία», που οι υπεύθυνοι και «πνευματικοί καθοδηγητές» επιδεικνύουν προς τους κρατούμενους. Κατά συνέπεια, στα ποιήματα τονίζεται ότι οι υπεύθυνοι δίνουν «άφεση αμαρτιών» στους έγκλειστους για τις προγενέστερες λανθασμένες τους επιλογές. Στο ποίημα «Διπλοέλληνες Μακρονησιώτες...» υποστηρίζεται ότι αυτού του είδους μεγαλοψυχίας των εξουσιαστών προκαλεί συγκίνηση και θαυμασμό στους

γεννιέται! Δυό φορές πώς ζανανειώνει... / «Διπλοέλληνα;» πώς είναι, κι' η Ελλάδα τόν καμαρώνει! Στο ίδιο, σ. 126.

¹⁵¹²Κι' άκου, πώς σας χαιρετάνε απ' του ΓΡΑΜΜΟΥ τήν κορφή / μέ χαράς ομοβροντία, οι καλοί μας αδελφοί... / Τρέξ' τε κεί, μ' αυτούς να πήτε στους εχθρούς: «ΤΑΝ ΕΠΙ ΤΑΣ». / 'Κεί φυτρώνουν νέες Δάφνες για καινούργιους Νικητάς!... / Από 'κεί να ζανακούσουν την αιώνια ιαχή / πώς – «Ποτέ της δεν αλλάζει η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΨΥΧΗ»!... Στο ίδιο, σ. 127.

¹⁵¹³Γειά σας, Μακρονησιώτες, / αληθινοί πατριώτες! / Τώρα τροχίζουν 'κεί σπαθιά, / ξίφη και γιαταγάνια, (...) και στέλνουν και φερμάνια / νά μάθουν όλοι οι Λαοί / Πατρίδα μου ωραία, / πώς πολεμούν οι ΕΛΛΗΝΕΣ / μόνο για μιά ΙΔΕΑ!... Στο ίδιο, σ. 128.

¹⁵¹⁴Μέσ' των τύψεων τή λαύρα που ο νους του, παραδέρνει, / ο καθένας, όπως πρώτα θέλει στή Φυλή να φέρνη / πάλι Δόξες και θριάμβους, πάλι Νίκες να χαρίση / και της «πλάνης» του στό στίγμα μέσ' τή Μάχη να το σβυση... Στο ίδιο, σ. 126.

¹⁵¹⁵Ήτανε για όλους τούτο, περιφάνεια και Τιμή / νά γιορτάσουμε μαζί σας της «ΣΥΓΓΝΩΜΗΣ» την στιγμή... Στο ίδιο, σ. 127.

¹⁵¹⁶Μα ξαφνικά σαν νοιώσανε / την πλάνη τους, Πατρίδα / θεριώσανε, αντρείωσανε / σπάσαν την αλυσίδα. Στο ίδιο, σ. 126.

ανθρώπους.¹⁵¹⁷ Αλλά και στο ποίημα «Ανανήφοντες», οι εξουσιαστές της Μακρονήσου εμφανίζονται ιδιαιτέρως πρόθυμοι να συμπαρασταθούν στα «παραπλανημένα» παιδιά, που εξαπατήθηκαν από δόλιες κομμουνιστικές πρακτικές.¹⁵¹⁸

Ανακεφαλαιώνοντας, θα θέλαμε να επισημάνουμε τα εξής: Ασχοληθήκαμε με κυρίαρχες θεματικές τάσεις της παραγόμενης λογοτεχνίας των στρατοπεδικών αρχών στον *Σκαπανέα*. Οι λόγοι της ενασχόλησης σχετίζονται με την πρωτοτυπία του θέματος, την αντικειμενικότητα του ερευνητή και τη σύγκριση του περιεχομένου των κειμένων με το περιεχόμενο σχολικών αναγνωστικών του δημοτικού (1954 – 1974). Αυτού του είδους λογοτεχνίας γράφεται από άτομα του στρατοπεδικού μηχανισμού ή από «ανανήψαντες» ή από άτομα, εκτός στρατοπέδου, που στέλνουν κείμενα προς δημοσίευση στο περιοδικό. Η λογοτεχνία των στρατοπεδικών αρχών έχει έντονο εθνικοπατριωτικό περιεχόμενο: αναδύονται νοοτροπίες και συμπεριφορές ενός φιλοπάτριδος (λ. χ. η αγάπη για την πατρίδα προέχει της αγάπης για τα οικεία πρόσωπα, η αγωνιστική διάθεση έναντι των ξένων κατακτητών, αποφασιστικότητα κι επιθυμία για δράση, η μαχητικότητα πρέπει να επιδεικνύεται και από το γυναικείο φύλο, η σπουδαιότητα και η υπεροχή του ελληνικού έθνους και της ελληνικής φυλής). Η αντίστοιχη λογοτεχνία αποπνέει μηνύματα χριστιανικού περιεχομένου: αναδύονται συμβολισμοί της χριστιανοσύνης και οι συνήθειες των πιστών χριστιανών. Αντίστοιχες θεματικές αντικατοπτρίζονται και στα λογοτεχνικά κείμενα γνωστών συγγραφέων, που προβάλλονται στο περιοδικό.

Η λογοτεχνία των στρατοπεδικών αρχών καυτηριάζει τις συμπεριφορές και τις προσωπικότητες των κομμουνιστών και κατηγορεί ευθέως τις ενέργειές τους: (λ. χ. οι κομμουνιστές εμφανίζονται να λεηλατούν ολόκληρα χωριά καίγοντας σπίτια κι εκκλησίες, να ιδιοποιούνται τα περιουσιακά στοιχεία των κατοίκων, να αρπάζουν με βίαιο τρόπο τα παιδιά, να ασκούν σωματική βία στους κατοίκους και να τους σκοτώνουν και να βιάζουν γυναίκες). Εντοπίσαμε και κείμενα που, ενώ φαίνονται χιουμοριστικού περιεχομένου, παρουσιάζουν εμμέσως τους εξόριστους με αρνητικά γνωρίσματα ταυτότητας (λ. χ. ως ανθρώπους χαμηλής νοημοσύνης, επιπόλαιους,

¹⁵¹⁷ Οι στίχοι του ποιήματος είναι χαρακτηριστικοί: *Στη «ΣΥΓΓΝΩΜΗ» της Πατρίδος που μ' αγάπη σας χαρίζει / κάθε νους αναπερνάει. Κάθε μια ματιά δακρύζει. Στο ίδιο, σ. 126.*

¹⁵¹⁸ *Γόξερε η φτωγή μας Μάννα πως σας μπλέξαν οι οχιές, / με λογιών – λογιών φοβέρες, με λογιών – λογιών ψευτιές, / κι' όταν 'μπρός της, ντροπιασμένα σας ξανάδε, αυθωρέ! / στην αγκάλη της σας σφίγγει και σαν πρώτα σας θωρεί. Στο ίδιο, σ. 128.*

ανίκανους να φέρουν εις πέρας στρατιωτικές ή κοινωνικές υποχρεώσεις). Τα ίδια κείμενα παρουσιάζουν τα άτομα των στρατοπεδικών αρχών με θετικά γνωρίσματα (λ. χ. δοτικά που ενδιαφέρονται για την επαγγελματική εξέλιξη των κρατούμενων, παραβλέπουν τα λάθη των εξόριστων και να τους δίνουν δεύτερες ευκαιρίες). Τα αντίστοιχα πεζογραφήματα χαρακτηρίζονται «ευθυμογραφήματα» και τα ποιήματα φέρουν την ένδειξη «Οι περιπέτειες του Αναξίμανδρου». Ανάλογου περιεχομένου κείμενα γνωστών λογοτεχνών δεν εντοπίστηκαν στο περιοδικό. Ωστόσο, υποστηρίξαμε ότι οι συντάκτες του περιοδικού αντιλαμβάνονται κάποια λογοτεχνικά έργα ως έμμεσες και κρυπτικές αναφορές στις αρνητικές ενέργειες των πολιτικών τους αντιπάλων.

Εντοπίστηκαν και λογοτεχνικά έργα (πεζά και ποιητικά), που επαινούν το «συντελούμενο έργο» που λαμβάνει χώρα στη Μακρόνησο. Τα κείμενα αναδεικνύουν κι επιβεβαιώνουν τη «διαπαιδαγώγηση», που πραγματοποιείται στο νησί και τα αποτελέσματα της. Άλλα ποιήματα αναδεικνύουν τις «ευχάριστες» συνθήκες ζωής των εξόριστων στο νησί εγκλεισμού. Αξίζει να επισημανθεί ότι εντοπίστηκε κι ένα ποίημα που «υμνεί» τις ενέργειες της βασίλισσας Φρειδερίκης.

Η θεματολογία της λογοτεχνίας των στρατοπεδικών αρχών παρουσιάζει ομοιότητες με τις θεματικές των αναγνωστικών του δημοτικού (1954 – 1974), ως προς το εθνικοπατριωτικό και θρησκευτικό περιεχόμενο αλλά και ως προς τους έμμεσους αρνητικούς χαρακτηρισμούς των αντιπάλων.

Εκτός από τη λογοτεχνία των στρατοπεδικών αρχών εντοπίστηκαν και τρία ποιήματα (Κ^{α5} Ζανατρίς) εγκωμιαστικού περιεχομένου της Μακρονήσου, που κυκλοφόρησαν σε μορφή βιβλίου. Τα λιγοστά αυτά κείμενα αναδύουν τα αποτελέσματα του «μεγαλεπήβολου» έργου της Μακρονήσου: προβάλλουν τα αποτελέσματα της εθνικής «διαφώτισης» των εξόριστων, την ουσιαστική τους «μεταμέλεια», τη συνειδητοποίηση της προγενέστερης «πλάνης» τους και τη «μεγαλοψυχία» των στρατοπεδικών αρχών, που συγχωρούν και διδάσκουν τα «παραπλανημένα» παιδιά.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΤΟ ΣΩΜΑ ΤΩΝ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΤΗΣ ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1947 – 1974. Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗΣ ΓΡΑΦΗΣ

1. Μελέτες αποτύπωσης του ελληνικού εμφυλίου στη λογοτεχνία

Η παρούσα μελέτη αποτελεί το αποτέλεσμα της ερευνητικής μας ενασχόλησης με λογοτεχνικά κείμενα που γράφονται και εκδίδονται από το 1947 έως το 1974. Πρόκειται για λογοτεχνία που θεματοποιεί ή σχετίζεται με την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου. Τα τελευταία χρόνια το επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος αρχίζει να εστιάζεται στο πώς αποτυπώθηκε ο εμφύλιος στη μεταπολεμική λογοτεχνία: Βασιλακάκος (2000), Νικολοπούλου (2008), Αποστολίδου (2010) και Ραντόπουλος (2012). Αναπόσπαστο κομμάτι αυτής της ιστορικής πραγματικότητας στη νεότερη ελληνική ιστορία θεωρείται η εκτόπιση κι ο εγκλεισμός πολιτών στη Μακρόνησο.

2. Ιστορικά στοιχεία της Μακρονήσου

Ο εγκλεισμός στο πρώτο μεταπολεμικό στρατόπεδο συγκέντρωσης του «ελεύθερου» δυτικού κόσμου έχει βρεθεί στο επίκεντρο της επιστήμης της ιστορίας τέλη της δεκαετίας του 1990: τα στρατόπεδα της Μακρονήσου άρχισαν τη λειτουργία τους το 1947. Κατά το 1947 - 1949 βρέθηκαν στο νησί στρατιώτες και αξιωματικοί με σκοπό να «διασφαλιστεί» η νομιμοφροσύνη τους. Οι στρατιώτες χωρίστηκαν σε τρία Τάγματα Σκαπανέων (σώματα στρατού) (Β, Α, Γ, Τάγμα) ανάλογα με το βαθμό «εθνοφροσύνης» τους, που το 1949 μετονομάζονται σε Β' Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (ΒΕΤΟ), (ΑΕΤΟ) και (ΓΕΤΟ) και διατηρούνται ως το 1953. Σεπτέμβρη του 1947 μεταφέρθηκαν στο Γ' Κέντρο Παρουσίας Αξιωματικών (ΓΚΠΑ) αξιωματικοί του ΕΛΑΣ και παρέμειναν ως το 1948. Τον Αύγουστο του 1947 μεταφέρθηκαν οι «Στρατιωτικά Φυλακαί Αθηνών» (ΣΦΑ) με τους υπόδικους των στρατοδικείων και παρέμειναν ως το 1950. Τον Νοέμβριο του 1948 μεταφέρθηκαν στο νησί πολιτικοί κρατούμενοι από τις φυλακές Βούρλων και τοποθετήθηκαν στο Στρατόπεδο Πειθαρχημένης Διαβίωσης, ενώ πριν λίγους μήνες άρχισε η μεταφορά πολιτικών εξόριστων από άλλα νησιά. Παρέμειναν στο εν λόγω στρατόπεδο έως το 1950. Τα στρατόπεδα, η διεύθυνση, το προσωπικό και ο «Οργανισμός Αναμορφωτηρίων

Μακρονήσου» (ΟΑΜ) ήταν στην αρμοδιότητα του Γενικού Επιτελείου Στρατού. Ο (ΟΑΜ) ιδρύεται με το ψήφισμα ΟΓ΄ της 14^{ης} Οκτωβρίου 1949 «περί μέτρων εθνικής αναμορφώσεως», επειδή η κυβέρνηση οραματιζότανε τη Μακρόνησο ως σωφρονιστική λύση όχι μόνο για στρατιώτες αλλά και για πολίτες. Το διάστημα (1949 – 1950) μεταφέρονται στο νησί προληπτικώς συλληφθέντες άντρες και γυναίκες, πολιτικοί εξόριστοι και πολιτικοί κρατούμενοι, ενώ ο αριθμός των στρατιωτών μειώνεται. Συνεπώς, θα δημιουργηθούν δύο επιπρόσθετα στρατόπεδα για πολίτες, τα Ειδικά Σχολεία Αναμορφώσεως Ιδιωτών (Β. ΕΣΑΙΚ και Α. ΕΣΑΙ) που λειτουργούν ως το 1950 και ανήκουν στην αρμοδιότητα του Β΄ και Α΄ Τάγματος αντίστοιχα. Ιανουάριο του 1950, τέλος, μεταφέρονται στη Μακρόνησο εξόριστες γυναίκες από το Τρίκερι, παραμένουν για περίπου οκτώ μήνες και τοποθετούνται σε ένα ξεχωριστό στρατόπεδο, το Ειδικόν Σχολείον Αναμορφώσεως Γυναικών (ΕΣΑΓ). Το στρατόπεδο υπαγότανε στην αρμοδιότητα του Α΄ Ειδικού Τάγματος Οπλιτών.

Η Μακρόνησος συνιστά μοναδικό ιστορικό παράδειγμα λόγω της έκτασης του φαινομένου, των πολλών εξόριστων, της έντασης των βασανισμών και του ρόλου της στην κρατική προπαγάνδα. Η οργάνωση της Μακρονήσου στόχευε φαινομενικά στην αλλαγή της ιδεολογίας των κρατούμενων και στην αποκήρυξη του κομμουνισμού. Ο ανομολόγητος στόχος των εξουσιαστικών αρχών είναι να «τσακίσουν» τους εξόριστους, ώστε όταν επιστρέψουν να μην ενταχθούν ξανά σε αριστερές οργανώσεις. Η απόδειξη της «ανάληψης» έπρεπε να αποδειχθεί εμπράκτως (συμμετοχή των δηλωσιών σε διαλέξεις στο νησί, βασανισμός πρώην συντρόφων κ. λ. π.). Η επίσημη καθημερινότητα της Μακρονήσου είναι ένα εξαγώγιμο πολιτικό προϊόν και προβάλλεται στη δημόσια σφαίρα της ελληνικής, αλλά και της ευρωπαϊκής πραγματικότητας. Η Μακρονήσου παρουσιάστηκε από την προπαγάνδα του εμφυλιακού κράτους μέσω δύο κυρίαρχων μεταφορών, χαρακτηριστικών του «αναμορφωτικού» χαρακτήρα που προσέδιδαν στο «δημιούργημα» οι εμπνευστές του, ως «πρότυπο εκπαιδευτήριο» και «θεραπευτήριο ψυχών». Η Μακρόνησος θεωρείται συνώνυμο της βίας και του απάνθρωπου τρόπου διαβίωσης των εξόριστων. Κατά το «κεντρώο διάλειμμα» της κυβέρνησης Πλαστήρα (1950 – 1952) και τον διορισμό του Παπαγιαννόπουλου, ως νέου διοικητή του νησιού (1950), παρατηρείται μια ύφεση στη λειτουργία της Μακρονήσου. Τα στρατόπεδα λειτούργησαν ως το 1957, ενώ αργότερα μέχρι τον Οκτώβρη του 1960 λειτούργησαν στρατιωτικές

φυλακές. Τον Φεβρουάριο του 1961, οι τελευταίοι στρατιώτες εγκαταλείπουν το νησί.

Το διάστημα (1947 – 1961) δεν «ακούγεται» επισήμως στη δημόσια σφαίρα της Ελλάδας η φωνή της αριστεράς, σχετικά με τα όσα συνέβησαν στη Μακρόνησο, καθώς εντοπίζονται ελάχιστα τεκμήρια που να αντικατοπτρίζουν τις πεποιθήσεις των θυμάτων: 3 βιβλία του Τζόκα (1949), του Λαμπρινού (1949) και του Κορνάρου (1952) και άρθρα σε *Ριζοσπάστη* (1947) και *Μάχη* (1950). Κατά την προδικτατορική περίοδο, οι μόνοι που ασχολούνται με τη Μακρόνησο, γράφοντας 2 βιβλία, είναι ο Καλλιδώνης (1964) και ο Μάργαρης (1966). Και τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, η αριστερά παραμένει «σιωπηλή» ως προς τα γεγονότα που συντελέστηκαν στο «κολαστήριο» νησί, με εξαίρεση την ταινία *Happy day* (1976) του Βούλγαρη. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι διαπρύσιοι υποστηρικτές του μακρονησιώτικου «θαύματος» μετά το 1951 σιωπούν, με μοναδικές εξαιρέσεις κάποια συγγράμματα στρατιωτικών σχολών της δεκαετίας του 1950 και ένα άρθρο στο ακροδεξιό περιοδικό *Ντοκουμέντα* μέσα του 1980.

Μετά το 1981 έχουν πολλαπλασιαστεί οι εκδόσεις, τα αφιερώματα περιοδικών και εφημερίδων που αναφέρονται στη φυλακή και την εξορία των χρόνων του εμφυλίου. Το 1989, με απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού, κηρύχτηκε ολόκληρο το νησί σε «ιστορικό τόπο». Το 1990, το Υπουργείο Πολιτισμού και το Υπουργείο Περιβάλλοντος αποφάσισαν από κοινού τη σύσταση ομάδας εργασίας, προκειμένου να προστατευτεί και να αναδειχτεί ο ιστορικός τόπος. Πρόκειται, συνεπώς, για μια χρονικά προσδιορισμένη ιστορική πραγματικότητα, την οποία βίωσε ένα μεγάλο μέρος του αριστερού πληθυσμού, με διαφορετική κοινωνική διαστρωμάτωση και παιδεία. Μέρος αυτού του πληθυσμού αποτελούν και οι λογοτέχνες. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, όπου μέσα στο τους γεννιέται κι αναδεικνύεται η «Μακρόνησος της λογοτεχνίας» ως κοινός λογοτεχνικός τόπος της μεταπολεμικής γραμματολογίας, που θεματοποιεί την εμπειρία της εξορίας είτε ως συγχρονική μαρτυρία είτε ως σήμα της μεταγενέστερης μνήμης.

3. Έρευνες σχετικά με την αναπαράσταση της ιστορίας της Μακρονήσου στη λογοτεχνία

Η «Μακρόνησος της λογοτεχνίας» έχει απασχολήσει ελάχιστα τους ερευνητές. Αυτό είναι λογικό, καθώς η εμπειρισματομένη ιστορική έρευνα των συμβάντων στο

νησί ξεκινάει τέλη του 90. Φιλολογικές μελέτες για την «ποίηση της Μακρονήσου» έχουμε από την Ιλίνσκαγια (1976), τη Μέντη (1989), τον Παπαθεοδώρου και τον Neveu (2013). Πρόκειται για κεφάλαιο βιβλίου, δύο άρθρα και ένα βιβλίο με μεταφρασμένη στα γαλλικά «ποίηση της Μακρονήσου». Οι μελετητές ασχολούνται με μικρό δείγμα ποίησης συγγραφέων που βίωσαν τον εγκλεισμό στη Μακρόνησο, χωρίς να παρέχουν πληροφορίες τόπου, χρόνου γραφής και έκδοσης των ποιημάτων (εξαιρούνται οι μελέτες των Παπαθεοδώρου και Neveu). Οι έλληνες μελετητές εντοπίζουν τους αντικατοπτρισμούς της ιστορίας στην ποίηση, τον συγκρουσιακό της χαρακτήρα, τη λειτουργία της γραφής ως λύτρωσης και τα νεωτερικά μορφολογικά στοιχεία, ενώ ο Παπαθεοδώρου αναφέρεται και στον καταγγελτικό χαρακτήρα της ποίησης ως προς τις μεθόδους της αριστεράς. Ο Αργυρίου με άρθρο (2000) θα επιχειρήσει να ασχοληθεί με την «πεζογραφία της Μακρονήσου». Ωστόσο, το άρθρο επικεντρώνεται αποκλειστικά στην ανάδειξη ιστορικών στοιχείων και παρέχονται σύντομες περιλήψεις έργων της λογοτεχνίας.

4. Κριτήρια επιλογής και αποκλεισμού του πρωτογενούς υλικού

Το πρωτογενές υλικό της παρούσας μελέτης επιλέχτηκε με βάση κάποια κριτήρια, όπως η χρονολογία έκδοσης. Ασχοληθήκαμε με κείμενα που εκδίδονται ως το 1974. Η λογοτεχνική προβολή της Μακρονήσου μετά το 74, που επικρατεί εκφραστική ελευθερία και οι αριστεροί δεν βρίσκονται στο περιθώριο της πολιτικής και κοινωνικής ζωής, δεν κρίθηκε ενδιαφέρουσα. Αξιοποιήσαμε ελάχιστα ποιητικά κείμενα που εκδίδονται μετά το 74,¹⁵¹⁹ λόγω των στοιχείων ιστοριογραφικής τροπικότητας (χρόνος και τόπος γραφής) των κειμένων. Κριτήριο επιλογής του υλικού αποτέλεσε το λογοτεχνικό είδος. Αξιοποιήσαμε ποιήματα, μυθιστορήματα και διηγήματα συγγραφέων φορέων – βιοματικής μνήμης. Άλλωστε, δεν εντοπίστηκαν λογοτεχνικά έργα με αναφορές στη Μακρόνησο γραμμένα κατά το (1947 – 1974), από συγγραφείς, που δεν βίωσαν τον εγκλεισμό στον αντίστοιχο τόπο. Αναζητήσαμε ανάλογα λογοτεχνικά είδη και κατά την αποδελτίωση του Σκαπανέα.

Η αποδελτίωση τριάντα έξι τευχών ανέδειξε τη συμπερίληψη στο έντυπο ποιημάτων και πεζογραφημάτων της λογοτεχνικής παράδοσης, που «οικειοποιούνται» οι υπεύθυνοι έκδοσης. Εντοπίστηκαν, επιπλέον, ποιήματα και

¹⁵¹⁹Το «Ημερολόγιο εξορίας, III» του Ρίτσου δημοσιεύεται το 1975, τα 26 ποιήματα του Καρούσου εκδίδονται το 1979 και το ποίημα «Μακρόνησος [26 του Μάρτη 1949]» του Φουρτούνη εκδίδεται το 2010.

πεζογραφήματα, γραμμένα κατά το διάστημα (1947 – 1950) περίοδο κυκλοφορίας του περιοδικού, δημιουργούμενα από άτομα του στρατοπεδικού μηχανισμού ή από «ανανήψαντες» ή από άτομα εκτός στρατοπέδου που στέλνουν κείμενα για δημοσίευση στο έντυπο. Τέλος, εντοπίστηκαν και λογοτεχνικά έργα, εγκωμιαστικού περιεχομένου της Μακρονήσου, που κυκλοφόρησαν σε μορφή βιβλίου. Επομένως, η ιδεολογική τοποθέτηση των συγγραφέων και η αισθητική αξία των έργων δεν αποτέλεσε κριτήριο επιλογής του πρωτογενούς υλικού. Η παρούσα διδακτορική διατριβή αποτέλεσε την πρώτη απόπειρα μελέτης του αντίστοιχου υλικού από επιστημονική σκοπιά. Η λογοτεχνία «της άλλης πλευράς» συνετέλεσε στην ανάδειξη θεματικών και υφολογικών διαφορών από τα έργα των εξόριστων - συγγραφέων. Η «λογοτεχνία του Σκααπανέα» δίνει το «στίγμα» και συμπυκνώνει τις βασικές αρχές της «φιλοσοφίας» των υποστηρικτών και εμπνευστών της Μακρονήσου.

5. Τρόποι αναπαράστασης του τραύματος στη λογοτεχνία της Μακρονήσου

Ένα βασικό ζητούμενο της έρευνας ήταν να μελετηθεί η λογοτεχνική αναπαράσταση της ιστορικής πραγματικότητας της Μακρονήσου σε ποιήματα και πεζογραφήματα (1947 – 1974). Στόχος που φέρνει τη φιλολογική έρευνα αντιμέτωπη με την αλληλοεξαρτώμενη σχέση λογοτεχνίας – ιστορίας. Ο συσχετισμός των δύο κλάδων έχει επισημανθεί από τον 19^ο αιώνα με τη γέννηση του ιστορικού μυθιστορήματος και του ρεαλισμού. Η λογοτεχνική μυθοπλασία «οφείλει» να ανταποκριθεί στο αίτημα εκείνης της εποχής για «απεικόνιση» και αντικατοπτρισμό της ιστορικής αλήθειας. Τα μεταγενέστερα χρόνια, ερευνητές του κλάδου της ιστορίας, όπως ο Hayden White, ο Jacques Derrida και ο Jean - Francois Lyotard, διαφώνησαν με τη διάκριση μεταξύ μυθοπλασίας και γεγονότος, λογοτεχνίας και ιστορίας. Βέβαια, στη μελέτη μας δεν αποτελεί στόχο η αντικατάσταση της ιστοριογραφίας, αφού η λογοτεχνία εκλαμβάνεται ως κλάδος, που δύναται να «φωτίσει» τα ιστορικά συμβάντα της εκάστοτε εποχής, αλλά με υποκειμενικό τρόπο.

Πώς όμως αναπαρίσταται λογοτεχνικά μέσω της διαδικασίας της μνήμης το τραύμα, που προέρχεται από τον εγκλεισμό των συγγραφέων στη Μακρόνησο; Η θεματοποίηση σε ποιητικά και πεζογραφικά κείμενα των συνθηκών εγκλεισμού, από συγγραφείς που βίωσαν ως αυτόπτες μάρτυρες τα γεγονότα, παρουσιάζει ομοιότητες κατά τους λογοτεχνικούς αντικατοπτρισμούς του τραύματος. Στα περισσότερα

κείμενα¹⁵²⁰ αναδύεται το αφηγηματικό μοντέλο της άμεσης και ξεκάθαρης αναφοράς στην ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου. Αντίστοιχες λογοτεχνικές αφηγήσεις αναδεικνύουν μια ιδιαίτερη σημειωτική γλώσσα, που δε χαρακτηρίζεται μόνο από το αισθητικό φορτίο, αλλά και από το τεκμηριωτικό της περιεχόμενο, που αποδεικνύεται από τα στοιχεία ιστοριογραφικής τροπικότητας των κειμένων: κειμενική αναφορά τόπου και χρόνου διαδραμάτισης των γεγονότων, διευκρινιστικές επεξηγήσεις συντομογραφιών που παραπέμπουν σε κτίρια και πρόσωπα του εξουσιαστικού μηχανισμού της Μακρονήσου. Στα κείμενα απαντώνται κι επιπρόσθετοι «δείκτες ιστορικότητας»: κοινά θεματικά μοτίβα που αποτυπώνουν με ρεαλιστικό τρόπο τις σκληρές κι απάνθρωπες όψεις της καθημερινότητας στη Μακρόνησο (λ. χ. στέρηση τροφής και νερού, ύπαρξη ακραίων καιρικών συνθηκών, καταναγκαστική εργασία, ο «πανταχού παρών» θάνατος, σωματικές και ψυχικές κακουχίες). Κατά τη μεταφορά της ιστορίας στη λογοτεχνία, οι συγγραφείς χρησιμοποιούν δημοσιογραφική γλώσσα, εκτός από τα *Χρόνια της πέτρας* (1963) του Πατρίκιου, που ο ποιητικός λόγος ενσωματώνει πιο λογοτεχνικούς τρόπους έκφρασης. Τα πεζογραφικά κείμενα¹⁵²¹ είναι μεγαλύτερης έκτασης και παρέχουν περισσότερες λεπτομέρειες της ιστορικής πραγματικότητας από ότι τα ποιητικά. Επισημάναμε ότι τα διηγήματα του Νενεδάκη διαφέρουν από τα εξεταζόμενα μυθιστορήματα ως προς τους τρόπους εγγραφής της ιστορίας. Τα διηγήματα αποδίδουν ιστορικά προσδιορισμένα στιγμιότυπα της καθημερινότητας στη Μακρόνησο. Λόγω της έκτασης τους, τα διηγήματα αδυνατούν να προσδώσουν ιστορικό βάθος στις ιστορικές εξελίξεις και να διερευνήσουν τις συνέπειες των ιστορικών γεγονότων στις ζωές των ανθρώπων με τον ίδιο τρόπο που το κάνουν τα μυθιστορήματα. Πρόθεση των συγγραφέων είναι να καταγγείλουν τα απάνθρωπα

¹⁵²⁰Μία κατηγορία συγκροτούν τα κείμενα που αποτυπώνουν με ξεκάθαρες αναφορές την τραυματική ιστορική εμπειρία της εξορίας στη Μακρόνησο. Οι ποιητικές συλλογές είναι: *Πέτρινος χρόνος* (1957) του Ρίτσου, *Μάχη στην άκρη της νύχτας. Το χρονικό της Μακρονήσου* (1952) του Λειβαδίτη, *Χρόνια της πέτρας* (1963) του Πατρίκιου, *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954) του Λουντέμη και *Συρματοπλέγμα* (1957) του Σπυρόπουλου. Τα ποιήματα είναι: «Ημερολόγιο εξορίας, ΙΙΙ» και «Γράμμα στο Ζολιό – Κιουρί» του Ρίτσου, «Απλή κουβέντα», «Παραμονή Χριστουγέννων» και «Μη σημαδέψεις την καρδιά μου» του Λειβαδίτη, «Αλεξάνδρστρόϊ» του Αλεξάνδρου, «Μακρόνησος [26 του Μάρτη 1949]» του Φουρτούνη και 26 ποιήματα που περιλαμβάνονται στη συλλογή *Περιμένω: ποιήματα* (1979) του Κορούσου. Τα μυθιστορήματα είναι: *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957) του Κορνάρου και «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» (1962) του Λουντέμη. Τα διηγήματα είναι: «Μαμούθ», «Το βασίλειο του Κοθρά» και «Οχτώβρης 1949» του Νενεδάκη, που περιλαμβάνονται στη συλλογή διηγημάτων *Οι μαργαρίτες του αγίου* (1962).

¹⁵²¹Βλ. *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957) του Κορνάρου, «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» (1962) και τα διηγήματα «Μαμούθ», «Το βασίλειο του Κοθρά» και «Οχτώβρης 1949» του Νενεδάκη, που περιλαμβάνονται στη συλλογή διηγημάτων *Οι μαργαρίτες του αγίου* (1962).

δεινά, που υπέστησαν οι εξόριστοι στη Μακρόνησο. Παράλληλα, οι φορείς ατομικής μνήμης αντιστέκονται μέσω της λογοτεχνίας στην ενική αλήθεια περί Μακρονήσου, έτσι όπως αυτή προβάλλεται από τους ένθερμους υποστηρικτές του πειράματος. Ο Ζακ Ντεριντά εκλαμβάνει το «άλγος του αρχείου» ως διερεύνηση των τραυματικών στιγμών του παρελθόντος με την ελπίδα απολύτρωσης από τις μνήμες αυτές. Υπό αυτό το πρίσμα, η λογοτεχνική ανάδειξη των καταγγελιών λειτουργεί κι ως τρόπος λύτρωσης των συγγραφέων από τις τραυματικές μνήμες. Τα λογοτεχνικά έργα έχουν έντονα καταγγελτικό χαρακτήρα ως προς την εικόνα της Μακρονήσου, ως «εκπαιδευτηρίου» και «θεραπευτηρίου» ψυχών, που διαμορφώθηκε από εφημερίδες, περιοδικά, τοποθετήσεις πολιτικών και ακαδημαϊκών προσώπων κατά το διάστημα (1947 – 1950). Επιπροσθέτως, τα κείμενα εκδίδονται σε περίοδο που το ΚΚΕ είναι εκτός νόμου, ο κρατικός μηχανισμός τέθηκε στην υπηρεσία της «από – εαμοποίησης» και οι νικητές διαμορφώνουν τη μνήμη και τη λήθη των ιστορικών συμβάντων. Οι συγγραφείς, μέσω των αποκαλύψεων της λογοτεχνίας, αντιστέκονται σε μία ενική συγκροτούμενη ιστορική αφήγηση των νικητών. Ο έντονα καταγγελτικός χαρακτήρας των κειμένων αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν συνυπολογίσουμε ότι τα κείμενα αναδεικνύουν θεματικές του εμφυλίου που αποτελούν «ταμπού» για την ιστορική αφήγηση έως και το 1989.

Η εμπειριστατωμένη έρευνα των αντίστοιχων λογοτεχνικών κειμένων παρουσιάζει διαφοροποιήσεις κατά τους λογοτεχνικούς αντικατοπτρισμούς της βιωμένης αδυσώπητης ιστορικής πραγματικότητας. Τομές που δεν έχουν εντοπισθεί από προγενέστερες μελέτες. Εντοπίστηκαν ποιητικά κείμενα που αποσιωπούν την τραυματική εμπειρία της εξορίας και εμπλουτίζουν τη μακρονησιώτικη ποίηση με διαφορετικές θεματικές (βλ. την αδημοσίευτη συλλογή *Σύγχρονοι Άγγλοι ποιηταί* του Ραφτόπουλου). Πρόκειται για ερωτική ποίηση, το περιεχόμενο της οποίας μπορεί να παραλληλιστεί με ερωτικές επιστολές της εξορίας, που είναι σπάνιες, γραμμένες κυρίως από γυναίκες και πρόσφατα έχουν απασχολήσει την επιστημονική κοινότητα. Το περιεχόμενο της συλλογής αποτελεί έναν τρόπο αντίστασης του συγγραφέα στις «κολαστικές» μεθόδους του στρατοπέδου και θα μπορούσαμε να το παραλληλίσουμε μόνο με ερωτικές επιστολές της εξορίας. Αδιαφορώντας για ιδεολογικές χρήσεις της λογοτεχνίας ο Ραφτόπουλος, η ποιητική του γραφή θα αναδείξει, εν τέλει, την αυτονόητη ανάγκη έκφρασης ερωτικού συναισθήματος μέσα σε ένα καθεστώς ανελευθερίας.

Εντοπίστηκαν, ακόμη, ποιητικά και πεζογραφικά κείμενα που αποσιωπούν εν μέρει την τραυματική εμπειρία της εξορίας και αναπτύσσουν διαφορετικές θεματικές (βλ. τα επτά ποιήματα της συλλογής *Προσευχές "1950"* του Δούκαρη). Στα ποιήματα αντικατοπτρίζονται σημάδια ιστορικής μαρτυρίας (χρόνος γραφής και σπερματικά αφηγηματικά στοιχεία σχετικά με το νησί εξορίας). Ωστόσο, μόνο από εξω – κειμενικές πληροφορίες αντιλαμβανόμαστε ότι ο συγγραφέας γράφει τα ποιήματα ως έγκλειστος στη Μακρόνησο. Τα έργα προκρίνουν θέματα θρησκευτικού χαρακτήρα: σκηνές κατά τις οποίες ένας άνθρωπος προσεύχεται, αναζητά τη βοήθεια του Θεού, εκφράζει την πίστη του προς τον Θεό ή το ερωτικό στοιχείο. Σπερματική αποτύπωση της τραυματικής εμπειρίας και ανάπτυξη διαφορετικών θεματικών παρατηρούμε και στο διήγημα «Τι είδε το μάτι του ταύρου» του Δ. Ραυτόπουλου. Μόνο από εξωκειμενικές πληροφορίες και κάνοντας τους ανάλογους συνειρμούς, αντιλαμβανόμαστε ότι το διήγημα αντικατοπτρίζει τον ξυλοδαρμό ενός εξόριστου στη Μακρόνησο. Το αφηγούμενο περιστατικό διακόπτεται από άσχετες θεματικές (λ. χ. συνάντηση και συζήτηση του αφηγητή με μία γυναικεία μορφή, παιδικές αναμνήσεις εορτασμού Χριστουγέννων και έκφραση φιλοσοφικών απόψεων). Δεδομένου ότι η πλειοψηφία των λογοτεχνικών έργων της Μακρονήσου έχει έντονα πολιτικό και κοινωνικό χαρακτήρα, αυτά τα κείμενα ανάδειξης διαφορετικών θεματικών αποτελούν μία ξεχωριστή υποενότητα στο corpus της λογοτεχνίας της Μακρονήσου. Στα αντίστοιχα λογοτεχνικά έργα δε διαφαίνεται η πρόθεση των συγγραφέων να καταγγείλουν αφηγηματικά τη φρίκη της Μακρονήσου. Οι συγγραφείς επιδιώκουν να απαλλαγούν από το άλγος της βιωμένης ιστορικής εμπειρίας. Για τον λόγο αυτό ή την αποσιωπούν ή τη στιγμή που το ιστορικό βίωμα τείνει να μετατραπεί σε ποιητικό μύθο, ενεργοποιούνται θεματικά «αντανακλαστικά» τα οποία παρεμποδίζουν την ολοκλήρωση μιας «χρονικογραφικής» λογοτεχνικής μαρτυρίας. Δεδομένου ότι η πλειοψηφία των λογοτεχνικών κειμένων της Μακρονήσου έχει έντονα πολιτικό χαρακτήρα, τα συγκεκριμένα δείγματα γραφής συγκροτούν ένα «υπό – είδος» λόγω των διαφορετικών θεματικών που αναπτύσσουν. Η συγγραφή λογοτεχνίας φαίνεται να αποτελεί για τους γράφοντες μια απόπειρα λύτρωσης και απαλλαγής τους από την αδυσώπητη, βιωμένη ιστορική πραγματικότητα και μνήμη. Υπό αυτή την οπτική, η διαδικασία συγγραφής λογοτεχνίας συνιστά και μια πράξη αντίστασης των συγγραφέων στις εφιαλτικές ιστορικές μνήμες.

Η μελέτη της ανάλογης λογοτεχνίας ανέδειξε και κείμενα στα οποία διακρίναμε μια κεκαλυμμένη έκφραση του τραύματος (βλ. *Φωνές από την πέτρα και τον άνεμο* "1954" του Ιωαννίδη). Η τραυματική εμπειρία της εξορίας δεν αναδεικνύεται ξεκάθαρα αλλά δε διαβλέπουμε και την ανάπτυξη άσχετων θεματικών. Ο αναγνώστης οφείλει να αποκωδικοποιήσει τους αφηγηματικούς τρόπους με τους οποίους επιτυγχάνεται η κρυπτικότητα: ανάδυση εικόνων με πρόσωπα που βρίσκονται σε ένα νησί (ή παραθαλάσσιο τόπο) χωρίς επιπρόσθετες διευκρινίσεις της ταυτότητας των προσώπων και των περιστατικών που λαμβάνουν χώρα. Ανάδυση στροφών ελλιπούς νοήματος, που χρειάζεται ένας «επαρκής» αναγνώστης να αποκωδικοποιήσει τις λέξεις «σύμβολα». Η λογοτεχνική γλώσσα παραμένει ερμητική κατά την παρουσίαση του ψυχικού κόσμου των υποκειμένων της αφήγησης.

Και στον *Λοιμό* (1972) του Φραγκιά η ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου αποτυπώνεται με κρυπτικό τρόπο. Παρατηρούμε απομάκρυνση της αφήγησης από τον ρεαλισμό: μη κειμενική γνωστοποίηση του τόπου διαδραμάτισης των γεγονότων, μη ονοματοδοσία των αφηγηματικών ηρώων και συχνή χρήση αλληγορίας: ο τίτλος του μυθιστορήματος, η ύπαρξη ποντικών και μυγών στον χώρο συμβολοποιούν ή τον παραλογισμό, που διέπει την καθημερινότητα των κρατούμενων, ή αντικομμουνιστικές αντιλήψεις της εποχής, που προβάλλουν τον κομμουνισμό ως μολυσματική ασθένεια. Τα σιχαμερά τέρατα συμβολοποιούν τους βασανιστές, ενώ το παραμύθι με τον καλό βασιλιά που φτάνει ως ναυαγός σε ένα νησί γεμάτο δαίμονες, που προσπαθεί να εξημερώσει, συμβολοποιεί τις απόψεις της αντικομμουνιστικής ρητορικής, ως προς τον «αναμορφωτικό» χαρακτήρα της Μακρονήσου. Η «αποκωδικοποίηση» των μηνυμάτων «απαιτεί» έναν «επαρκή» αναγνώστη. Παράλληλα, η μυθιστορηματική αφήγηση αναδεικνύει και γνώριμα θεματικά μοτίβα της διαβίωσης στη Μακρόνησο.

Δεδομένου ότι ο Ιωαννίδης «μιλά» κρυπτικά για το τραύμα και δεν επιλέγει να αναπτύξει άσχετες με αυτό θεματικές, ο πυρήνας της συλλογής καθίσταται περισσότερο προσωπικός παρά ιστορικός. Στο κέντρο της συλλογής δε βρίσκεται η κατάθεση της τραυματικής εμπειρίας, αλλά η προσωπική ανάγκη για μια τέτοια κατάθεση. Ανάγκη η οποία δεν καταλήγει στην κατάθεση μιας ολοκληρωμένης ποιητικής αφήγησης. Η συλλογή συνιστά ένα «υπό – είδος» της λογοτεχνίας της Μακρονήσου, καθώς παρουσιάζει έναν διαφορετικό τρόπο έκφρασης σε σχέση με την πλειοψηφία έργων της λογοτεχνίας της Μακρονήσου.

Ο Φραγκιάς αναδεικνύει με κρυπτικό τρόπο τις απάνθρωπες συμπεριφορές των εξουσιαστών έναντι των εξουσιαζόμενων στη Μακρόνησο. Ο τόπος διαδραμάτισης των γεγονότων είναι γνωστός από εξώ – κειμενικές πηγές. Ο *Λοιμός* (1972) εκδίδεται κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών, περίοδο που έχει καταπατηθεί κάθε ελευθερία του ατόμου από αντιδημοκρατικές ενέργειες μίας ομάδας στρατιωτικών. Ο Φραγκιάς χρησιμοποιεί ένα παράδειγμα της πρόσφατης βιωμένης ιστορικής πραγματικότητας, προκειμένου να καταδείξει τις ομοιότητες του παραλογισμού της εξουσίας ανάμεσα στο τότε και το τώρα (χρόνο έκδοσης του μυθιστορήματος). Επομένως, ο Φραγκιάς καταγγέλλει με κρυπτικό τρόπο τον παραλογισμό, που επέδειξε η εξουσία στο παρελθόν, αλλά και κατά τον χρόνο έκδοσης του μυθιστορήματος. Υπό αυτό το πρίσμα, ο *Λοιμός* (1972) συνιστά δείγμα πεζογραφικής γραφής, που, αν και αναδύει με κρυπτικό τρόπο την ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου, έχει έντονο καταγγελτικό χαρακτήρα ενάντια σε οποιαδήποτε μορφή καταπιεστικού εξουσιαστικού μηχανισμού. Η χρήση του κρυπτικού τρόπου έκφρασης γίνεται αντιληπτή ως ένας τρόπος διαμαρτυρίας του συγγραφέα στην εκφραστική, και όχι μόνη, ανελευθερία του αντιδημοκρατικού καθεστώτος. Η κρυπτικότητα έκφρασης παρέχει, εν τέλει, στον συγγραφέα τη δυνατότητα δημοσιοποίησης των απάνθρωπων υιοθετούμενων πρακτικών και συμπεριφορών του καθεστώτος της χούντας των Συνταγματαρχών.

6. Ανταπόκριση της λογοτεχνίας της Μακρονήσου στις αριστερές «απαιτήσεις» ως προς το περιεχόμενο και τη μορφή της λογοτεχνίας

Βασικό ερευνητικό ζητούμενο αποτέλεσε πώς ανταποκρίνεται η λογοτεχνία της Μακρονήσου στις αριστερές «απαιτήσεις» περιεχομένου και μορφής των λογοτεχνικών κειμένων. Ας αρχίσουμε με την ποίηση. Σύμφωνα με την Καστρινάκη, τη δεκαετία του 40 οι αστικής «προέλευσης» λογοτέχνες υιοθέτησαν θεματολογικά και μορφικά τις τεχνικές του μοντερνισμού και του σουρεαλισμού, ενώ οι αριστεροί λογοτέχνες επιλέγουν την παραδοσιακή στιχουργία του δημοτικού τραγουδιού και τις θεματικές, που «επιβάλλει» ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός. Τάσεις που διατηρούνται έως και τρεις δεκαετίες αργότερα. Παρά τις διαφαινόμενες διαφορές τους, παρατηρείται η από κοινού προσφυγή τους σε μια «κοινή παρακαταθήκη συμβόλων από την οποία αντλούν και οι δύο παρατάξεις»: της λαϊκής παράδοσης, της ελληνικότητας, και του πατριωτισμού. Παράλληλα, συντελείται η εμφάνιση της «αντιστασιακής ποίησης», που προβάλλει θέματα αγωνιστικού, εθνικοπατριωτικού περιεχομένου και θεματικές

επηρεασμένες από τη λαϊκή παράδοση και το δημοτικό τραγούδι, ενώ μορφικά επηρεάζεται από την παραδοσιακή στιχουργία. Πρόκειται για ποίηση που «οικειοποιείται» η αριστερά, καθώς θεωρεί ότι περιεχόμενό της ανταποκρίνεται στις επιταγές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού.

Η ποίηση της Μακρονήσου δεν αντικατοπτρίζει αριστερές επιδράσεις ως προς το περιεχόμενο και τη μορφή. Τα ποιήματα που αντανakλούν την εφιαλτική τοπογραφία του «κολαστηρίου» δεν ανταποκρίνονται στις αριστερές «απαιτήσεις» ως προς το περιεχόμενο και τη μορφή λογοτεχνίας και συγκροτούν ένα «υπό – είδος» της μεταπολεμικής λογοτεχνικής παραγωγής. Τα ποιήματα διαφοροποιούνται από τις θεματικές των «μοντερνιστικών» ποιημάτων και της «αγωνιστικής» «αντιστασιακής ποίησης», λόγω του ότι παρουσιάζουν ξεκάθαρα την αδυσώπητη ιστορική πραγματικότητα της Μακρονήσου. Το περιεχόμενο των ποιημάτων του Ραφτόπουλου, Δούκαρη και Ιωαννίδη αναδεικνύει μοντερνιστικές καταβολές: δυσνόητα λόγω έλλειψης νοηματικής αλληλουχίας, διάθεση των ποιητών να απαλλαγούν από το «βάρος» της ιστορίας. Μόνο που οι μοντερνιστές, προκειμένου να απαλλαγούν καταφεύγουν στη χρήση μυθολογικού στοιχείου, ενώ οι τρεις ποιητές καταφεύγουν στην ανάδειξη ερωτικού, θρησκευτικού ή «ασυνάρτητου» νοηματικά περιεχομένου. Αυτού του είδους θεματολογία δε συνάδει με τις αριστερές «επιταγές» περιεχομένου λογοτεχνίας. Τα ποιήματα αυτά παρουσιάζουν μοντερνιστικές μορφολογικές επιδράσεις: ελεύθερος στίχος, ανομοιοκατάληκτα ποιήματα κ. λ. π.

Αξιοσημείωτο κρίνεται ότι το ποίημα «Αλεξανδροστρούϊ» ασκεί δριμεία κριτική στους λογοτέχνες που γράφουν ποίηση, ανταποκρινόμενη σε κομματικές προτροπές συγγραφής λογοτεχνίας. Το ποίημα καυτηριάζει την προσήλωση ενός λογοτέχνη σε κομματικές υποδείξεις συγγραφής λογοτεχνίας. Ο ρόλος της καθοδήγησης απέναντι στις ιδεολογικές αποκλίσεις της διάνοησης, ο προκαθορισμός των ορίων της τέχνης και της κριτικής, το κύρος της ερμηνείας με γνώμονα το βαθμό προσήλωσης του εκάστοτε συγγραφέα στην κομματική καθοδήγηση, όλα δηλαδή τα συμπτώματα της σταλινικής και ζντανοφικής αντίληψης περί τέχνης και διάνοησης, τίθενται στο στόχαστρο του αφηγητή και καταγγέλλονται ως φαινόμενα που αποσκοπούν στο να αλλοιώσουν και να παραμορφώσουν τη γνήσια αγάπη προς τη ζωή και τον άνθρωπο.

Η συλλογή *Οι γειτονιές του κόσμου* (1957) συνιστά μοναδική περίπτωση γραφής της Μακρονήσου, που ανταποκρίνεται θεματικά και όχι μορφικά στις αριστερές αντιλήψεις. Η αφιέρωση της συλλογής στον Μάρκο Αυγέρη προδιαθέτει τον αναγνώστη για ανάδυση συγκεκριμένων αισθητικών αντιλήψεων. Η δημοσίευση της συλλογής, από τον ελληνικό κομματικό μηχανισμό το 1957 στο Βουκουρέστι, επιβεβαιώνει με τον πιο πομπώδη τρόπο την έγκριση του περιεχομένου της συλλογής από την αριστερά της περιόδου. Παρέχοντας στον αναγνώστη αμυδρά στοιχεία ιστοριογραφικής τροπικότητας της εμπειρίας του εγκλεισμού στη Μακρόνησο, ο Ρίτσος αναπτύσσει θεματικές της κυρίαρχης μαρξιστικής αισθητικής της εποχής: σχόλια του κοινωνικού και πολιτικού ρόλου που πρέπει να έχει το εκάστοτε ποιητικό κείμενο, πολιτική προπαγάνδα υπέρ του κομμουνιστικού κόμματος, άμεσες αναφορές στην ουσιαστική συμβολή του κόμματος στους αγώνες του έθνους κατά των κατακτητών, εμφιατική προβολή των θετικών χαρακτηριστικών μελών του κόμματος, απεικόνιση της πραγματικότητας υπό την προοπτική της επαναστατικής της αλλαγής. Η συλλογή αποπνέει αισιοδοξία, ως προς την έλευση ενός καλύτερου μέλλοντος που θα διασφαλίζει για τα υποκείμενα βελτιωμένες συνθήκες ζωής. Το πολιτικό καθεστώς που θα επικρατήσει είναι της Λαϊκής Δημοκρατίας. Συνεπώς, οι θυσίες και οι αγώνες των κομμουνιστών εργατών ή αγροτών θα δικαιωθούν. Δύο προωθούμενοι από τις αρχές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού κανόνες συγγραφής λογοτεχνίας, που δεν ανιχνεύονται στη συλλογή, είναι θέματα της λαϊκής παράδοσης, ενώ η μορφή δεν προσαρμόζεται στους κανόνες της παραδοσιακής στιχουργίας.

Και η πεζογραφία της Μακρονήσου δεν αντικατοπτρίζει τις αριστερές «απαιτήσεις» της περιόδου ως προς το περιεχόμενο των λογοτεχνικών έργων. Η 6^η Ολομέλεια (1956) προτρέπει τους συγγραφείς στην ανάδειξη λογοτεχνικών θεμάτων, που καλλιεργούν πνεύμα συμφιλίωσης των αντίθετων πολιτικών πλευρών του ελληνικού λαού ή στην ανάδειξη θεμάτων που σχετίζονται με την Αντίσταση. Η θεματολογία των κειμένων του Κορνάρου, Λουντέμη, Νενεδάκη, Ραυτόπουλου και Φραγκιά δεν παραπέμπει στην Αντίσταση του ελληνικού έθνους κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, αλλά σε πτυχές του ελληνικού εμφυλίου πολέμου. Η ζωή στη Μακρόνησο αποτυπώνεται ή ξεκάθαρα,¹⁵²² ή σπερματικά,¹⁵²³ ή κρυπτικά.¹⁵²⁴ Όλα τα

¹⁵²²Βλ. *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* (1957), «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» (1962) καθώς και τα τρία διηγήματα του Νενεδάκη, «Μαμούθ», «Το βασίλειο του Κοθρά» και «Οχτώβρης 1949».

κείμενα καταδεικνύουν θύτες και θύματα. Η δέσμευση των αφηγήσεων στην ανάδυση των εξουσιών, που συνετέλεσαν στη σωματική και ψυχική εξόντωση των κρατούμενων, προσδίδει στα κείμενα ένα έντονα συγκρουσιακό χαρακτήρα. Οι αφηγήσεις διαπνέονται από την «πολιτική της οδύνης»: το τραυματικό παρελθόν περιγράφεται αναγνωρίζοντας μόνο το «δικό μας» τραύμα κι όχι το τραύμα του Άλλου. Συνεπώς, η εν λόγω πολιτική της μνήμης καλλιεργεί την αντιπαράθεση και την πόλωση ανάμεσα σε δύο αντιμαχόμενες πλευρές και δεν προάγει πνεύμα συμφιλίωσης. Επιπρόσθετα αφηγηματικά στοιχεία, που δεν προάγουν συμφιλιακό περιεχόμενο, είναι τα προβαλλόμενα αρνητικά χαρακτηριστικά ταυτότητας των εξουσιαστών του στρατοπέδου (λ. χ. ιδιαίτερος χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, ανίκανοι να ερωτευτούν, κυνικοί και με πνευματική δυσκαμψία). Υπό αυτό το πρίσμα, η πεζογραφία της Μακρονήσου αρθρώνει έναν υποβόσκοντα λόγο αδιαφορίας και αντίρρησης στις κομματικές υποδείξεις της περιόδου.

7. Τρόποι αναπαράστασης στοιχείων ταυτότητας της «κοινότητας μνήμης» των εξόριστων στη λογοτεχνία

Βασικό ζητούμενο της μελέτης αποτέλεσε πώς οι συγγραφείς, ως ξεχωριστές υποκειμενικότητες, αναπαριστούν λογοτεχνικά τα γνωρίσματα ταυτότητας της συλλογικότητας των εξόριστων. Οι συγκεκριμένοι αφηγηματικοί τρόποι προσδίδουν κάποια χαρακτηριστικά στο εκάστοτε λογοτεχνικό κείμενο. Ο όρος υποκειμενικότητα εκλαμβάνεται ως έννοια που αποκαλύπτει τη διαμόρφωση ενός υποκειμένου (λογοτέχνη – πολιτικού εξόριστου) διαμέσου της ικανότητάς του για αυτογνωσία και αυτοσυνείδηση. Η συγκρότηση της υποκειμενικότητας γίνεται αντιληπτή ως το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης του εκάστοτε υποκειμένου με το κοινωνικό πλαίσιο (εντός και εκτός του νησιού εξορίας) στο οποίο εντάσσεται. Με τη χρήση του όρου ταυτότητα αναφερόμαστε στο σύνολο γνωρισμάτων και χαρακτηριστικών που αποδίδονται στην ομάδα των πολιτικών εξόριστων. Το ερευνητικό ζητούμενο αφορά λογοτεχνικά έργα που αντικατοπτρίζουν τις συνθήκες διαβίωσης των εξόριστων στη Μακρόνησο. Ξεκινάμε με τα ποιητικά κείμενα. Δεν ασχοληθήκαμε με την *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954) του Λουντέμη, τα ποιήματα «Μακρόνησος [26 του Μάρτη 1949]» του Φουρτούνη και «Μη σημαδέψεις την καρδιά μου» του Λειβαδίτη.

¹⁵²³ Σπερματική αναπαράσταση της τραυματικής εμπειρίας της Μακρονήσου επιχειρείται στο διήγημα «Τι είδε το μάτι του ταύρου» του Ραυτόπουλου.

¹⁵²⁴ Κρυπτική αναπαράσταση της τραυματικής εμπειρίας της Μακρονήσου επιχειρείται στο μυθιστόρημα *Λοιμός* (1972) του Φραγκιά.

Αυτές οι ποιητικές αφηγήσεις αρκούνται στο να παρουσιάσουν τις σωματικές και ψυχικές κακουχίες που οι εξόριστοι υφίστανται στο στρατόπεδο. Τα κείμενα δεν εμπλουτίζονται με επιπρόσθετα στοιχεία ταυτότητας των κρατούμενων.

Κάποιοι συγγραφείς αναπαριστούν τη συλλογικότητα δίνοντάς της κοινά γνωρίσματα με αυτά που η αριστερά, εντός και εκτός φυλακής, προωθούσε για την ίδια «κοινότητα μνήμης» περίπου από το 1947 έως το 1955: αλληλεγγύη της ομάδας των πολιτικών κρατούμενων, ηρωική μνήμη των διωκόμενων αριστερών μετά τη λήξη της εμφύλιας σύγκρουσης, μαχητικότητα ως προς τη συνέχιση του αγώνα καθώς και η «εικόνα» των «επιτυχημένων αγωνιστών», που δικαιώνονται σε πολιτικό, κοινωνικό και ηθικό επίπεδο. Επομένως, ο παράγοντας της κομματικής στράτευσης του Ρίτσου επηρεάζει την αφηγηματική διαδικασία (βλ. τη συλλογή *Πέτρινος χρόνος* "1957"). Εντοπίσαμε κείμενα που συγκροτούν τα στοιχεία ταυτότητας της συλλογικότητας στον αντίποδα των κομματικών υποδείξεων (βλ. «Ημερολόγιο εξορίας, III» και *Χρόνια της πέτρας* "1963"): οι εξόριστοι επιδεικνύουν παθητικότητα, έμμεσες αναφορές σε δηλωσίες, έρμια των ερωτικών τους παθών, έμμεση αναφορά σε ομοφυλόφιλους κρατούμενους. Το στίγμα του δηλωσία και θέματα ομοφυλοφιλίας αποτέλεσαν «ταμπού» όχι μόνο για την αριστερά της περιόδου εκείνης αλλά και των μεταγενέστερων εποχών. Ο ποιητικός λόγος συνιστά έναν αντιρρητικό λόγο, έναν λόγο αντίστασης και εναντίωσης στις αριστερές διατυπώσεις της περιόδου ως προς τη δημόσια «εικόνα» των εξόριστων. Επομένως, ο Ρίτσος και ο Πατρίκιος δεν εναρμονίζονται με τις «απαιτήσεις» της αριστεράς. Εντοπίστηκαν και συγγραφείς που ασκούν δριμεία κριτική στα γνωρίσματα των ατόμων της συλλογικότητας (βλ. «Αλεξανδροστρόϊ»): εξόριστοι που επιβάλλουν την πίστη δογματικών αντιλήψεων και εξόριστοι που δέχονται άκριτα τις απόψεις της παράνομης κομματικής ηγεσίας. Ο Αλεξάνδρου ασκεί δριμεία κριτική σε νοοτροπίες των ατόμων της συλλογικότητας και προβάλλει εμμέσως τους όρους και τις προϋποθέσεις, που πρέπει να πληρούνται κατά την ένταξη των ατόμων σε πολιτικές συλλογικότητες.

Όλα τα εναπομείναντα ποιητικά κείμενα παρουσιάζουν τους εξόριστους αλληλέγγυους κι ενωμένους (βλ. *Συρματοπλέγμα* "1957," *Μάχη στην άκρη της νύχτας. Το χρονικό της Μακρονήσου* "1952," «Απλή κουβέντα», «Παραμονή Χριστουγέννων», «Γράμμα στο Ζολιό – Κιουρί» και τα 26 ποιήματα της συλλογής *Περιμένω: ποιήματα* "1979"). Κάποια παρουσιάζουν τους εξόριστους μαχητικούς αγωνιστές (βλ. *Συρματοπλέγμα* "1957"), ηρωποιημένες μορφές (βλ. *Συρματοπλέγμα*

"1957" και «Γράμμα στο Ζολιό Κιουρί») και «επιτυχημένους αγωνιστές» (βλ. *Συρματοπλέγμα* "1957," *Μάχη στην άκρη της νύχτας* "1952," *Χρόνια της πέτρας* "1963" και τα ποιήματα της συλλογής *Περιμένο: ποιήματα* "1979"). Στη συλλογή *Πέτρινος χρόνος* (1957) αναδεικνύονται τέσσερις θεματικές (αλληλέγγυα, αγωνιστική συλλογικότητα, ηρωοποιημένες μορφές και «επιτυχημένοι αγωνιστές»), όμοιες με τον τρόπο που ο παράνομος κομματικός μηχανισμός εντός και εκτός στρατοπέδου προβάλλει τους εξόριστους στη δημόσια σφαίρα. Στη συλλογή *Πέτρινος χρόνος* (1957), ο παράγοντας της κομματικής στράτευσης επιδρά στη γραφή. Διαπιστώσαμε ότι τα εναπομείναντα ποιητικά κείμενα αναδεικνύουν τους εξόριστους με κοινά χαρακτηριστικά ταυτότητας. Οι συγκεκριμένες ποιητικές αφηγήσεις αντικατοπτρίζουν την επίδραση της κομματικής στράτευσης των συγγραφέων τους; Η απάντηση είναι όχι και στηρίζεται στους ακόλουθους λόγους. Τα υπό εξέταση κείμενα αναδεικνύουν μεμονωμένα τις ανάλογες θεματικές: λ. χ. στη *Μάχη στην άκρη της νύχτας* (1952) απαντάται το θεματικό μοτίβο της ισχυρά δεμένης ομάδας, χωρίς οι εξόριστοι να εμφανίζονται ως μαχητικοί αγωνιστές, ηρωοποιημένες μορφές ή «επιτυχημένοι αγωνιστές». Επομένως, τα εναπομείναντα κείμενα δεν αναδεικνύουν όλα τα γνωρίσματα ταυτότητας της συλλογικότητας που η αριστερά προσέδιδε στους εξόριστους. Επίσης, στην αφήγηση της συλλογής *Πέτρινος χρόνος* (1957) ανιχνεύονται σαφείς αναφορές στο κόμμα, κάτι που δεν εντοπίζεται στα υπό εξέταση κείμενα. Στα εναπομείναντα κείμενα, η αναπαράσταση στοιχείων της συλλογικότητας συντελείται στο πλαίσιο μιας παρηγορητικής λογικής. Η Beatrice Didier, αναφερόμενη στο ημερολογιακό είδος γραφής ενός φυλακισμένου, υποστήριξε ότι η διαδικασία γραφής αποτελεί τη «μοναδική ζωή» του κρατούμενου. Αυτού του είδους γραφής μετατρέπεται σε ένα είδος «προσωπικής φυλακής» μέσα στη φυλακή. Ο κρατούμενος καταφεύγει στην «προσωπική του φυλακή», προκειμένου να απαλλαγεί από το εξωτερικό καταπιεστικό περιβάλλον.

Ανάλογες απόψεις μας παρακινούν να ισχυριστούμε ότι η ποιητική γραφή ενός εξόριστου συνιστά ένα είδος «προσωπικής φυλακής» μέσα στο στρατόπεδο, στην οποία ο εξόριστος καταφεύγει για να απαλλαγεί από τη μνήμη της τραυματικής εμπειρίας. Υπό αυτό το πρίσμα, τα θεματικά μοτίβα της αλληλέγγυας, αγωνιστικής και «νικήτριας» συλλογικότητας αποτελούν τις «παρηγορητικές» θεματικές της «προσωπικής του φυλακής».

Συνεχίζουμε με τους τρόπους αναπαράστασης της συλλογικότητας στην πεζογραφία. Η 6^η Ολομέλεια (1956) προτρέπει τους συγγραφείς στην ανάδειξη λογοτεχνικών θεμάτων που καλλιεργούν πνεύμα συμφιλίωσης των αντίθετων πολιτικών πλευρών ή στην ανάδειξη θεμάτων που σχετίζονται με την Αντίσταση. Τα πεζογραφήματα αναπαριστούν «απομυθοποιημένες» όψεις της «κοινότητας μνήμης» των κρατούμενων στη Μακρόνησο: οι εξόριστοι είναι ιδιοτελείς κι ενδιαφέρονται μόνο για το ατομικό τους συμφέρον (βλ. *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* "1957," *Λοιμός* "1972"), καυγαδίζουν μεταξύ τους (βλ. *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* "1957," *Λοιμός* "1972"), μετατρέπονται σε βασανιστές (βλ. *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* "1957"), γίνονται δηλωσίες (βλ. «Οχτώβρης 1949», «Το βασίλειο του Κοθρά», «Μαμούθ» και *Λοιμός* "1972") και είναι καχύποπτοι προς τον συγκρατούμενό τους *Λοιμός* "1972"). Τα ρητορικά εκφραστικά σχήματα των λογοτεχνικών αφηγήσεων «δεν είναι ουδέτερα μορφολογικά σημεία του κειμένου» αλλά «αποτελούν συγγραφικές στρατηγικές με ιδεολογικό περιεχόμενο». Υπό αυτό το πρίσμα, η νοηματοδότηση της ιστορικής τύχης των έγκλειστων υποκειμένων εγγράφεται σε μια ειρωνική οπτική, γεγονός που χαρακτηρίζει αφηγηματικά τους κρατούμενους με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ταυτότητας των θυμάτων. Σύμφωνα με τον Hayden White, η ειρωνεία, ως ερμηνευτικό μοντέλο της ιστορικής δράσης, αναδεικνύει την αντίθεση μεταξύ φαινομένου και πραγματικότητας αλλά και την αδυναμία των υποκειμένων να φτάσουν στη γνώση και τον έλεγχο της ιστορίας τους. Η αίσθηση της ειρωνικής εξέλιξης της τύχης των έγκλειστων επιτυγχάνεται αφηγηματικά με την αντίθεση που δημιουργείται ανάμεσα σε αυτά που οι αναγνώστες πιστεύουν ότι θα συμβούν στους ήρωες και στην τελική έκβαση των γεγονότων (βλ. *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο* "1957," *Λοιμός* "1972"). Η χρήση ειρωνείας, προκειμένου η ιστορική δράση των εξόριστων να καταστεί μετέωρη, επιβεβαιώνεται από το ότι οι εξόριστοι - ήρωες, ακόμη κι όταν διεκδικούν την παρέμβασή τους στον σχεδιασμό της ιστορικής τους εξέλιξης, η προσπάθειά τους υπονομεύεται από το «καταστρεπτικό αντίθετό της» («*Οδός αβύσσου αριθμός 0*» "1962").

Η αριστερά προκρίνει για τη λογοτεχνία θέματα, που αντικατοπτρίζουν τη συμφιλίωση των δύο αντιμαχόμενων πλευρών και τη συμβολή των αριστερών στην εκδίωξη του ξένου κατακτητή. Η πεζογραφία της Μακρονήσου παρουσιάζει τους εξόριστους να έχουν υποστεί απάνθρωπες σωματικές κακουχίες από την «άλλη

πλευρά». Κάποιες αφηγήσεις τονίζουν ότι οι κρατούμενοι έγιναν βασανιστές και δηλωσίες. Σε κάποιες αφηγήσεις τονίζεται, κυρίως μέσω της χρήσης του εκφραστικού σχήματος της ειρωνείας, ότι οι κρατούμενοι δε δικαιώθηκαν σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Υπό αυτό το πρίσμα, τα κείμενα, «αδιαφορούν» να συμβιβαστούν στις αριστερές «επιταγές» ως προς το συμφιλίωτικό περιεχόμενο της λογοτεχνίας και έχουν πρωτοποριακό χαρακτήρα, καθώς αποκαλύπτουν πρώιμα όψεις της «κοινότητας μνήμης» των εξόριστων, που θα αποσιωπηθούν για αρκετά χρόνια αργότερα από μια «ηγεμονική», πολιτισμική αφήγηση της αριστεράς. Επομένως, η πεζογραφία της Μακρονήσου αρθρώνει έναν λόγο έμμεσης αντίστασης και στα ηγεμονικά σχήματα της κυρίαρχης αριστερής κουλτούρας της περιόδου.

Οι τρόποι αφηγηματικής αναπαράστασης των στοιχείων ταυτότητας των εξόριστων στα πεζογραφήματα, συντελεί στο να συμπεράνουμε ότι η υπό εξέταση πεζογραφία διαφοροποιείται θεματικά από μεταγενέστερες χρονικά «κυρίαρχες» θεματικές τάσεις της βιβλιοπαραγωγής της αριστεράς. Οι συγγραφείς δεν παρουσιάζουν τους εξόριστους να δικαιώνονται σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, τάση που κατά (1974 – 1981) παρατηρείται στη βιβλιοπαραγωγή της αριστεράς. Παρόλο που οι συγγραφείς προσδίδουν στους εξόριστους χαρακτηριστικά «ταμπού» για έναν αριστερό, δεν αναφέρουν αρνητικά χαρακτηριστικά της δράσης της κομματικής ηγεσίας εντός του στρατοπέδου και δεν προβαίνουν σε «αποκαλύψεις» ως προς τη λειτουργία του κομματικού μηχανισμού εντός και εκτός του τόπου εξορίας. Κρίσεις και σχόλια για την πορεία του κινήματος, απόδοση ευθυνών, πολιτικές αναλύσεις και αμφισβήτηση των μεθόδων και των πρακτικών του κόμματος αποτελούν την «κυρίαρχη» θεματολογία της αριστερής βιβλιοπαραγωγής από το 1982 και έπειτα. Συνεπώς, η πεζογραφία αποτελεί ένα «υπό – είδος» της αριστερής βιβλιοπαραγωγής, αφού διαφοροποιείται θεματικά από τις κυρίαρχες θεματικές τάσεις αυτής. Τάσεις που εμφανίστηκαν από το 1974 έως τις μέρες μας.

8. Η προβαλλόμενη πεζογραφία και ποίηση στον Σκαπανέα

Η «θεωρία της πρόσληψης» επικεντρώνεται στο πώς προσλαμβάνεται και αναδημιουργείται το λογοτεχνικό κείμενο, σύμφωνα με τις αντιλήψεις, τις προκαταλήψεις και τις πεποιθήσεις του υποκειμένου της ανάγνωσης. Η ερμηνευτική προσέγγιση του κειμένου δεν επιτυγχάνεται μέσω της ανάλυσης των λέξεων, αλλά εξαρτάται από τους τρόπους που το προσλαμβάνει ένα ιστορικά προσδιορισμένο

υποκείμενο – αναγνώστης. Ανάλογες απόψεις αποτέλεσαν το έναυσμα του εντοπισμού κείμενων της λογοτεχνικής παράδοσης, που οι εκδότες προβάλλουν στον *Σκαπανέα*. Το περιοδικό αποτελεί «δημιούργημα» του Γ΄ Τάγματος και από το 1948 και εξής όλων των Ταγμάτων. Εκδίδεται κατά το (1947 – 1950), η κυκλοφορία του υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια του στρατοπέδου της Μακρονήσου καθώς έχει πανελλαδική εμβέλεια. Αρχικά, διαπιστώσαμε ότι η προβαλλόμενη στο περιοδικό λογοτεχνία ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ως προς τον τίτλο, το περιεχόμενο και το όνομα του συγγραφέα της.

Σε 36 τεύχη εντοπίστηκαν μόνο τέσσερα διηγήματα: «Η γοργόνα» του Καρκαβίτσα, «Η τελευταία βαπτιστική» και «Το χριστόψωμο» του Παπαδιαμάντη και το διήγημα «Μαρασμός» του Λυκούδη. Οι εκδότες, λειτουργώντας ως αναγνώστες, νοσηματοδοτούν τα πεζογραφήματα ως έργα που αναδύουν την αξία της ελληνικής φυλής (π. χ. «Η γοργόνα») και της χριστιανικής θρησκείας (π. χ. «Η τελευταία βαπτιστική» και «Το χριστόψωμο»). Η αποκωδικοποίηση των συμβολισμών των κειμένων ανέδειξε κι επιπρόσθετα νοήματα, που οι εκδότες προσπαθούν να «εκπέμψουν», μέσω της προβολής των διηγημάτων: η «τυφλή» πνευματική προσκόλληση κι εμπιστοσύνη, που οι κρατούμενοι πρέπει να επιδεικνύουν στους «πνευματικούς καθοδηγητές» του νησιού εξορίας (βλ. «Η τελευταία βαπτιστική»), το ότι οι κομμουνιστές που επιδιώκουν να βλάψουν το έθνος, θα υποστούν τις αρνητικές συνέπειες της λανθασμένης τους επιλογής (βλ. «Το χριστόψωμο») αλλά και ότι οι άνθρωποι, που δεν αντιλαμβάνονται τον «κομμουνιστικό κίνδυνο», θα υποστούν ανεπανόρθωτες ψυχικές και σωματικές φθορές (βλ. «Μαρασμός»).

Τα προβαλλόμενα ποιήματα είναι πολύ περισσότερα, καθώς καταλαμβάνουν λιγότερο χώρο στο χαρτί κι έτσι εξοικονομείται χώρος, προκειμένου οι εκδότες να παρουσιάσουν επιπρόσθετα προπαγανδιστικά άρθρα. Πρόκειται για ποιήματα του Κωστή Παλαμά, τα «Εκατό χρόνια», «Μολώχ», «Γιορτές», «Λαμπρή», απόσπασμα του ποιήματος «Πατρίδες», απόσπασμα του ποιήματος «Οι πατέρες», το ποίημα «Ο όρκος» και απόσπασμα του ποιήματος «Λόγος κι' αντίλογος». Στο περιοδικό παρουσιάζεται κι ένα ποίημα, που μετέφρασε ο Παλαμάς: «Μιστράλ: ο Ελληνικός ύμνος». Εντοπίζουμε ποιήματα του Γεώργιου Δροσίνη: «Ύμνος των προγόνων», «Εσπερινός», «Ο Δικέφαλος», «Νύχτα χριστουγεννιάτικη» και «Το ψωμί», του Σωτήρη Σκίπη: «Επιγραφή σε τάφο», «Η προσευχή μου», «Αρματωλίτικος σκοπός»,

«28 Οκτωβρίου», «Ελλάδα» και «Νικητήριο». Οι εκδότες δημοσιεύουν και το ποίημα «Εις τον ιερόν λόχον» του Κάλβου, «Στην Ελλάδα του 1945» και «Ελλάδα» του Στέφανου Σγούρου, «Και καπνόν αναθρόσκωντα...» του Σ. Μαράντου, «Χριστούγεννα» του Αθ. Κυριαζή, «Χριστούγεννα» του Τέλλου Άγρα, «Η δίκη του Χριστού» του Στέφανου Μαρτζώκη, «Ο πειρασμός» του Σολωμού κι ένα δημοτικό τραγούδι με τίτλο «Άη – Γιώργης». Η ενασχόληση μας με το περιοδικό έφερε στο φως κι άλλα λογοτεχνικά ποιήματα: «Μιά μάνα», «Θάνατος αλβανομάχου» και «Νεκρός πολεμιστής» του Ελύτη, «Θερμοπύλες» και «Αλεξανρινοί βασιλείς» του Καβάφη, «Ο Κανάρης» του Α. Πάλλη, «Ελεύθεροι νεκροί» του Νικόλαου Θ. Γούζαρη, «Χριστούγεννα του χωριού» του Κ. Χατζόπουλου, «Αγροτικό» του Ζαχαρία Παπαντωνίου, «Πατρίδα» του Μαβίλη, «Γλυκειά μου Ελλάδα» του Γιώργου Αθάνα, «Πίνδος» του Στέλιου Σπεράντζα, «Άρνηση» του Γιώργου Σεφέρη και «Τα ερημοκκλήσια» του Λάμπρου Πορφύρα.

Οι εκδότες νοηματοδοτούν την ποίηση ως φορέα εθνικοπατριωτικών μηνυμάτων: τα ποιήματα υποδεικνύουν νοοτροπίες, που πρέπει να διέπουν τη συνείδηση ενός φιλοπάτριδος (λ. χ. μαχητικότητα, να είναι ένας ετοιμοπόλεμος αγωνιστής, αποφασιστικότητα ως προς τη συνέχιση του αγώνα). Αντανακλούν ηθικές αντιλήψεις ενός ανθρώπου, που αγαπάει την πατρίδα: η προστασία της πατρίδας, εν καιρώ πολέμου, πρέπει να τίθεται πάνω από το εκάστοτε προσωπικό συμφέρον και όφελος, η αγάπη και η υπεράσπιση της πατρίδας προέχει της αγάπης για τα οικεία πρόσωπα και ότι προτεραιότητα έχει η αφοσίωση σε οικογένεια και πατρίδα κι όχι η απόλαυση ηδονικών στιγμών. Εντοπίσαμε ποιήματα αναφοράς σε διαφορετικές χρονικές περιόδους της ελληνικής, εθνικής ιστορίας. Τα ποιήματα αυτά «παρέχουν» ηρωποιημένες μορφές, που μάχονταν εναντίον του ξένου κατακτητή. Σε άλλα ποιήματα του «πρακτικού παρελθόντος» αντανάκλαται η υπόδειξη μίμησης συμπεριφορών των προγόνων, ώστε οι μελλοντικοί νεκροί πολεμιστές να εξασφαλίσουν παντοτινή ευτυχία και υστεροφημία. Εντοπίστηκαν, ακόμη, ποιήματα που αντικατοπτρίζουν την ανωτερότητα και την υπεροχή του ελληνικού έθνους που παρουσιάζεται δοξασμένο, «ανθεκτικό» στους εχθρούς και σημαντικό πνευματικό και πολιτισμικό κέντρο. Τέλος, εντοπίστηκαν ποιήματα που παρουσιάζουν την Ελλάδα με ξεχωριστά φυσικά και τοπικά χαρακτηριστικά: αντικατοπτρίζουν όμορφες εικόνες της ανθισμένης ελληνικής φύσης, αναδύουν ευχάριστα στιγμιότυπα της ζωής στην ύπαιθρο, τοπικές παραδόσεις, ήθη κι έθιμα, τον χαρακτήρα και τις νοοτροπίες μιας

τυπικής ελληνικής οικογένειας στην ύπαιθρο. Επιπροσθέτως, βρέθηκαν ποιήματα που αντικατοπτρίζουν τους συμβολισμούς εορτών της χριστιανοσύνης, τις συνήθειες των πιστών κατά τις εορτές αυτές, τις συμπεριφορές που υιοθετούν οι πιστοί στο πλαίσιο της χριστιανικής λατρείας, τις θρησκευτικές μορφές αγίων ως παντοδύναμες και με υπερφυσικά χαρακτηριστικά. Απαντώνται και ποιήματα που καυτηριάζουν τις άσχημες συμπεριφορές των ανθρώπων στον Χριστό, όταν εκείνος ήρθε στη γη. Τέλος, οι εκδότες δημοσιοποιούν ποιήματα, που εκλαμβάνουν το περιεχόμενό τους ως συμβολικό αντικατοπτρισμό των αρνητικών συμπεριφορών και νοοτροπιών των πολιτικών τους αντιπάλων.

Οι εκδότες παραθέτουν άρθρα αξιολόγησης γνωστών λογοτεχνών, έργα των οποίων δημοσιοποιούν στο περιοδικό. Πρόκειται για άρθρα που αναδεικνύουν τις βασικές αισθητικές αντιλήψεις περί συγγραφής λογοτεχνίας των συντακτών. Δεν ασχοληθήκαμε με στοιχεία ταυτότητας των αρθρογράφων. Εικάζουμε ότι γράφονται από «ανανήψαντες» ή από άτομα που συνδέονται με τις στρατοπεδικές αρχές (εξαίρεση αποτελεί η αρθρογραφία του Άλκη Θρύλου). Η πεζογραφία του Παπαδιαμάντη επαινείται από τον Γιώργο Σπανό, καθώς αναδύει θεματικά «τη λεβέντικη παράδοση της κλεφτουριάς και του '21» και «πιότερο σιμά μας φέρνει στην κατανόηση του μεγαλείου των λαϊκών τύπων, που στην ειρήνη ζουν τη ζωή τους την ταπεινή μα και στον πόλεμο αλόγιαστα σπαταλούνε το αίμα της ίδιας τους καρδιάς, με την όμοια απλότητα που περικλείνει η χαρά του χαμηλοκάλυβου τους». Η ποίηση του Παλαμά επαινείται από άρθρα των Ν. Θεοδώρου και Νίκου Ευθυμίου για υψηλές εθνικές ιδέες και την ποσότητά της αντίστοιχα. Η ποίηση του Δροσίνη εγκωμιάζεται από τον Νίκο Ευθυμίου, καθώς αντλεί το περιεχόμενό της από τη λαϊκή, βυζαντινή παράδοση και την κλασική αρχαιότητα, αναδεικνύει θέματα της εποχής και η μορφολογία της εξασφάλισε στον συγγραφέα την «παρουσία» των ποιημάτων του σε σημαντικούς εθνικούς θεσμούς. Η ποίηση του Ελύτη «εξυμνείται» από τον Άλκη Θρύλο, γιατί αναδεικνύει θεματικά τη μαχητικότητα των αγωνιστών ενάντια σε κάθε είδους «μαρτύριο», που ταλαιπωρεί την ελληνική πραγματικότητα. Ο Ν. Θεοδώρου τονίζει ότι η ποίηση του Καβάφη εκτιμήθηκε γιατί αποτύπωσε τα «τραύματα» της εποχής χωρίς, όμως, να προτείνει λύσεις αντιμετώπισης τους. Ο Νίκος Ευθυμίου εκθειάζει την ποίηση του Μαβίλη, καθώς αναδύει τις ομορφιές της Ελλάδας, και την προσωπικότητα του Μαβίλη, διότι πολέμησε ενάντια σε

κατακτητές. Ο Ευθυμίου αξιολογεί θετικά την ποίηση του Πορφύρα, καθώς αναδύει θαλασσινά τοπία, ελληνική ύπαιθρο και ελληνικές πόλεις.

Δύο είναι οι λόγοι προβολής των αντίστοιχων πεζογραφικών και ποιητικών κειμένων. Οι ένθερμοι υποστηρικτές του «συντελούμενου έργου» της Μακρονήσου αντιλαμβάνονται, ή παρουσιάζουν στο πλαίσιο ενός «μπανάλ εθνικισμού», τη Μακρόνησο ως «σχολείο» που διδάσκονται οι εθνικές και χριστιανικές αξίες. Οι εκδότες δημοσιοποιούν λογοτεχνία που αντιλαμβάνονται ως φορέα παραγωγής μηνυμάτων. Το περιεχόμενο της λογοτεχνίας συνεισφέρει στη «διαπαιδαγώγηση», που οι στρατοπεδικές αρχές επικαλούνται ότι πραγματοποιούν. Αντιλαμβάνονται τη λογοτεχνία ως «δομικό συστατικό» «διαφώτισης». Επιπροσθέτως, η προβολή της λογοτεχνίας λειτουργεί ως αποδεικτικό στοιχείο πειθούς της κοινής γνώμης για τις διαθέσεις και τις ενέργειες των εξουσιαστών του στρατοπέδου.

9. Η παραγόμενη λογοτεχνία του Σκαπανέα

Ασχοληθήκαμε με κυρίαρχες θεματικές τάσεις της παραγόμενης λογοτεχνίας των στρατοπεδικών αρχών στον Σκαπανέα. Οι λόγοι της ενασχόλησης σχετίζονται με την πρωτοτυπία του θέματος, την αντικειμενικότητα του ερευνητή και τη σύγκριση του περιεχομένου των κειμένων με το περιεχόμενο σχολικών αναγνωστικών του δημοτικού (1954 – 1974). Αυτού του είδους λογοτεχνίας γράφεται από άτομα του στρατοπεδικού μηχανισμού ή από «ανανήψαντες» ή από άτομα, εκτός στρατοπέδου, που στέλνουν κείμενα προς δημοσίευση στο περιοδικό. Η λογοτεχνία των στρατοπεδικών αρχών έχει έντονο εθνικοπατριωτικό περιεχόμενο: αναδύονται νοοτροπίες και συμπεριφορές ενός φιλοπάτριδος (λ. χ. η αγάπη για την πατρίδα προέχει της αγάπης για τα οικεία πρόσωπα, η αγωνιστική διάθεση έναντι των ξένων κατακτητών, αποφασιστικότητα κι επιθυμία για δράση, η μαχητικότητα πρέπει να επιδεικνύεται και από το γυναικείο φύλο, η σπουδαιότητα και η υπεροχή του ελληνικού έθνους και της ελληνικής φυλής). Η αντίστοιχη λογοτεχνία αποπνέει μηνύματα χριστιανικού περιεχομένου: αναδύονται συμβολισμοί της χριστιανοσύνης και οι συνήθειες των πιστών χριστιανών. Αντίστοιχες θεματικές αντικατοπτρίζονται και στα λογοτεχνικά κείμενα γνωστών συγγραφέων, που προβάλλονται στο περιοδικό.

Η λογοτεχνία των στρατοπεδικών αρχών καυτηριάζει τις συμπεριφορές και τις προσωπικότητες των κομμουνιστών και κατηγορεί ευθέως τις ενέργειές τους: (λ. χ. οι

κομμουνιστές εμφανίζονται να λεηλατούν ολόκληρα χωριά καίγοντας σπίτια κι εκκλησίες, να ιδιοποιούνται τα περιουσιακά στοιχεία των κατοίκων, να αρπάζουν με βίαιο τρόπο τα παιδιά, να ασκούν σωματική βία στους κατοίκους και να τους σκοτώνουν και να βιάζουν γυναίκες). Εντοπίσαμε και κείμενα που, ενώ φαίνονται χιουμοριστικού περιεχομένου, παρουσιάζουν εμμέσως τους εξόριστους με αρνητικά γνωρίσματα ταυτότητας (λ. χ. ως ανθρώπους χαμηλής νοημοσύνης, επιπόλαιους, ανίκανους να φέρουν εις πέρας στρατιωτικές ή κοινωνικές υποχρεώσεις). Τα ίδια κείμενα παρουσιάζουν τα άτομα των στρατοπεδικών αρχών με θετικά γνωρίσματα (λ. χ. δοτικά που ενδιαφέρονται για την επαγγελματική εξέλιξη των κρατούμενων, παραβλέπουν τα λάθη των εξόριστων και να τους δίνουν δεύτερες ευκαιρίες). Τα αντίστοιχα πεζογραφήματα χαρακτηρίζονται «ευθυμογραφήματα» και τα ποιήματα φέρουν την ένδειξη «Οι περιπέτειες του Αναξίμανδρου». Ανάλογου περιεχομένου κείμενα γνωστών λογοτεχνών δεν εντοπίστηκαν στο περιοδικό. Ωστόσο, υποστηρίξαμε ότι οι συντάκτες του περιοδικού αντιλαμβάνονται κάποια λογοτεχνικά έργα ως έμμεσες και κρυπτικές αναφορές στις αρνητικές ενέργειες των πολιτικών τους αντιπάλων.

Εντοπίστηκαν και λογοτεχνικά έργα (πεζά και ποιητικά) που επαινούν το «συντελούμενο έργο», που λαμβάνει χώρα στη Μακρόνησο. Τα κείμενα αναδεικνύουν κι επιβεβαιώνουν τη «διαπαιδαγώγηση» που πραγματοποιείται στο νησί και τα αποτελέσματα της. Άλλα ποιήματα αναδεικνύουν τις «ευχάριστες» συνθήκες ζωής των εξόριστων στο νησί εγκλεισμού. Αξίζει να επισημανθεί ότι εντοπίστηκε κι ένα ποίημα που «υμνεί» τις ενέργειες της βασίλισσας Φρειδερίκης.

Η θεματολογία της λογοτεχνίας των στρατοπεδικών αρχών παρουσιάζει ομοιότητες με τις θεματικές των αναγνωστικών του δημοτικού (1954 – 1974), ως προς το εθνικοπατριωτικό και θρησκευτικό περιεχόμενο αλλά και ως προς τους έμμεσους αρνητικούς χαρακτηρισμούς των αντιπάλων.

Εκτός από τη λογοτεχνία των στρατοπεδικών αρχών εντοπίστηκαν και τρία ποιήματα (Κ^{α5} Ζανατρίς) εγκωμιαστικού περιεχομένου της Μακρονήσου, που κυκλοφόρησαν σε μορφή βιβλίου. Τα λιγοστά αυτά κείμενα αναδύουν τα αποτελέσματα του «μεγαλεπήβολου» έργου της Μακρονήσου: προβάλλουν τα αποτελέσματα της εθνικής «διαφώτισης» των εξόριστων, την ουσιαστική τους «μεταμέλεια», τη συνειδητοποίηση της προγενέστερης «πλάνης» τους και τη

«μεγαλοψυχία» των στρατοπεδικών αρχών, που συγχωρούν και διδάσκουν τα «παραπλανημένα» παιδιά.

10. Προοπτικές μεταγενέστερης έρευνας

Η ενασχόληση με επιστημονικές ιστορικές μελέτες για τη Μακρόνησο, που κυκλοφόρησαν τέλος της δεκαετίας του 90, μας έφερε αντιμέτωπους με κάποια κενά της αντίστοιχης ιστορικής έρευνας. Γιατί οι διαπρύσιοι υποστηρικτές του μακρονησιώτικου έργου μετά το 1951 σιωπούν και ποιοι παράγοντες συνετέλεσαν σε αυτή τη σιωπή; Επιπροσθέτως, ενδιαφέρον παρουσιάζει να ανιχνεύσει κανείς για ποιους λόγους η Μακρόνησος δεν αξιοποιήθηκε ως χώρος εγκλεισμού κατά τη δικτατορία των συνταγματαρχών. Εντύπωση προκαλεί και χρήζει ερμηνείας ότι η προπαγάνδα της δικτατορίας δεν αναφέρεται στον «αναμορφωτικό» χαρακτήρα της Μακρονήσου, ενώ είναι κοινώς και ευρέως γνωστό ότι οι αναφορές της στον Γράμμο και τον εμφύλιο είναι συχνές. Λόγω της ενασχόλησής μας με τον μακρονησιώτικο τύπο, συμπεραίνουμε ότι αγνοούμε πολλά σχετικά με τα οικονομικά, το δίκτυο διανομής και διακίνησης, τις περιοχές όπου φτάνουν ο *Σκαπανέας* και τα υπόλοιπα έντυπα των «ανανηψάντων».

Ασχοληθήκαμε με λογοτεχνία, που θεματοποιεί ή σχετίζεται με τις συνθήκες κράτησης στη Μακρόνησο, εκδίδεται κατά το διάστημα (1947 – 1974) και γράφεται από συγγραφείς που βίωσαν τον εγκλεισμό. Η μακροχρόνια έρευνα πρωτογενούς υλικού έφερε στο προσκήνιο κι επιπρόσθετα έργα ανάλογων χαρακτηριστικών, που δεν συμπεριλήφθηκαν στην παρούσα μελέτη. Πρόκειται για τα ποιήματα «Κρανάη», «ταμπλώ», «ο γέρο – Μπλιάγκας», «Αθήνα», «όλα ήταν περίφημα», «προσευχή», «ένα άλογο», «συρματοπλέγματα», «όρκος», «θύελλα», «πώς καταχτούσες», «στον Μενέλαο Λουντέμη», «στον εργάτη Γ. Χ.», «μήνυμα στον άνθρωπο», «σαν μούπαν "είσαι ελεύθερος"» και «Στις χειμωνιάτικες βραδιές του Τρίκερι». Τα ποιήματα γράφονται από τον Μανώλη Κορνήλιο, δημοσιεύονται στην συλλογή *Κύκλος της φωτιάς* (1966)¹⁵²⁵ και τοποθετούνται στην ενότητα με τίτλο «Μακρόνησος». Ο Κορνήλιος εξορίστηκε στη Μακρόνησο κατά το διάστημα (1947 – 1951).¹⁵²⁶ Επιπροσθέτως, ο Ραφτόπουλος στο *Το μήκος της νύχτας. Μακρόνησος 48 – 50* (1995) μας πληροφορεί για την ύπαρξη μίας ποιητικής συλλογής που γράφτηκε από έναν

¹⁵²⁵ Βλ. Μανώλης Κορνήλιος, *Κύκλος της φωτιάς*, Παλμός, Αθήνα 1966, σ. 70 – 97.

¹⁵²⁶ Βλ. *L' amertume et la pierre...*, ό. π., σ. 338.

εξόριστο συγγραφέα: «ο ποιητής Κρίτων Πολίτης, ο οποίος στη συλλογή του *Φωνή από έναν άλλο κόσμο* έδωσε σε πολλά κείμενά του τα βιώματα του από τη Μακρόνησο».¹⁵²⁷ Η συλλογή εντοπίστηκε κι έχει τίτλο *Φωνές από έναν άλλο κόσμο* (1950).¹⁵²⁸ Δεν βρέθηκαν βιογραφικά στοιχεία του συγγραφέα, ως προς τον χρόνο κράτησής του στη Μακρόνησο. Ερευνητική πρόκληση αποτελεί η προσέγγιση των προαναφερθέντων κειμένων με τα ερευνητικά ζητούμενα, που πραγματεύεται η παρούσα μελέτη (λ. χ. τρόποι αναπαράστασης του τραύματος, τρόποι αναπαράστασης στοιχείων ταυτότητας της «κοινότητας μνήμης» των εξόριστων, «συνομιλία» των ποιημάτων με θεματικές και μορφολογία του υπάρχοντος λογοτεχνικού κανόνα κ. λ. π.).

Με τα ίδια ερευνητικά ζητούμενα θα μπορούσε κανείς να αναζητήσει και να προσεγγίσει λογοτεχνικά κείμενα, που γράφονται από συγγραφείς – εξόριστους σε άλλους μεταπολεμικούς χώρους εγκλεισμού (δειγματοληπτικά βλ. τη συλλογή *Χωματόδρομος "1954"* του Πατρίκιου που γράφεται στον Άη – Στράτη)¹⁵²⁹ ή σε αντίστοιχους χώρους, που λειτούργησαν κατά τη διάρκεια της δικτατορίας και να επιχειρήσει σύγκριση των συμπερασμάτων με αυτά της παρούσας μελέτης. Σε διεθνή πλαίσια, θα μπορούσε να επιχειρηθεί μία σύγκριση με λογοτεχνία πολιτικών κρατούμενων, ιδιαιτέρως σε χώρες που παρουσιάζουν ιστορικές αναλογίες με την ελληνική, μεταπολεμική πραγματικότητα (λ. χ. Ισπανία, Πορτογαλία).

Τα περισσότερα λογοτεχνικά κείμενα, με τα οποία ασχοληθήκαμε στη μελέτη, δεν αντικατοπτρίζουν αριστερές αντιλήψεις ως προς το περιεχόμενο και τη μορφολογία του λογοτεχνικού κειμένου. Ένα άλλο ερευνητικό ζητούμενο θα μπορούσε να σχετίζεται με την κριτική πρόσληψη των ποιημάτων. Η έρευνα θα μπορούσε να εστιαστεί σε μια αναζήτηση των αντιδράσεων της αριστερής και συντηρητικής διανόησης από την εποχή έκδοσης των κειμένων έως και σήμερα.

Επιπροσθέτως, θα μπορούσε κανείς να ερευνήσει τη μετοπολιτευτική λογοτεχνική παραγωγή και να εντοπίσει λογοτεχνία συγγραφέων, που οι ίδιοι βίωσαν τον εγκλεισμό στη Μακρόνησο, και αποφασίζουν να θεματοποιήσουν λογοτεχνικά τις

¹⁵²⁷ Βλ. Λεφτέρης Ραφτόπουλος, *Το μήκος...*, ό. π., σ. 214.

¹⁵²⁸ Βλ. Κρίτων Πολίτης, *Φωνές από έναν άλλο κόσμο*, [χ. έ.], Αθήνα 1950.

¹⁵²⁹ Βλ. Τίτος Πατρίκιος, *Ποιήματα, I, 1948 – 1954*, Θεμέλιο, Αθήνα 1976, σ. 117 – 168. Ο τόπος και ο χρόνος γραφής παρατίθεται στο τέλος της συλλογής: *Άη – Στράτης Οχτώβρης – Δεκέμβρης 1953* και ο τίτλος της συλλογής συμπληρώνεται με την ακόλουθη χρονική διευκρίνιση: *1952 – 1954*. Βλ. Πατρίκιος Τίτος, *Ποιήματα, I, 1948 – 1954*, ό. π., σ. 168, 117 αντίστοιχα.

αντίστοιχες ιστορικές εμπειρίες σε μεταγενέστερο χρονικό επίπεδο (δειγματοληπτικά βλ. *Χάρτινες βαρκούλες στη Μακρόνησο "2004"* του Μανώλη Κορνήλιου).¹⁵³⁰ Θα μπορούσε να επιχειρηθεί σύγκριση των συμπερασμάτων μιας ανάλογης μελέτης με τα αποτελέσματα της παρούσας μελέτης. Σε μια αντίστοιχη έρευνα πρέπει να συνυπολογιστεί το διαφορετικό κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, που ισχύει στην ελληνική πραγματικότητα κατά τις επόμενες τέσσερις δεκαετίες μετά το 1974. Σημαντική παράμετρος του ζητήματος θα πρέπει να αποτελέσει ο εντοπισμός λογοτεχνίας, που θεματοποιεί τη Μακρόνησο, και γράφεται από συγγραφείς που δεν βίωσαν τον εγκλεισμό στο νησί εξορίας. Εύλογα γεννάται το ερώτημα: ποια είναι η σχέση της λογοτεχνίας που γράφτηκε από πρώην - εξόριστους με την αντίστοιχη (θεματικά και ιδεολογικά) που παρήχθη από συγγραφείς, που δεν βίωσαν τον εγκλεισμό;

Δεν ασχοληθήκαμε με λογοτεχνία γυναικών, που βίωσαν τον εγκλεισμό στη Μακρόνησο, κι έγραψαν ποίηση και πεζογραφία. Το διάστημα που εξετάσαμε (1947 – 1974) εντοπίστηκαν μόνο δύο ολιγόστιχα ποιήματα, «Το νησί» και «Η χορωδία», της Βικτωρίας Θεοδώρου. Η Θεοδώρου εξορίστηκε σε Χίο, Τρίκερι και Μακρόνησο από το 1948 έως το 1952.¹⁵³¹ Τα συγκεκριμένα ποιήματα γράφονται στη Μακρόνησο το 1950 και περιλαμβάνονται στη συλλογή *Κατώφλι και παράθυρο* (1962).¹⁵³² Το δείγμα ήταν μικρό για να ανακαλύψουμε τη λειτουργία και τη σημασία της λογοτεχνικής γραφής εξόριστων γυναικών. Πιθανότατα, η παράμετρος του φύλου καθορίζει την εμπειρία του πολέμου, της συμμετοχής σε ένα κίνημα και την εμπειρία των διώξεων. Η παράμετρος του φύλου, σε μία κοινωνία όπου ακόμη και σήμερα παλαιότερες διεκδικήσεις γυναικών εξακολουθούν να είναι επίκαιρες, καθορίζει τους όρους γραφής και άρθρωσης δημόσιου λόγου; Προτείνουμε τη μελλοντική αναζήτηση αντίστοιχης λογοτεχνίας, ποίησης και πεζογραφίας που εκδίδεται κατά το διάστημα (1947 – 1974) αλλά και μεταγενέστερα, και γράφεται από γυναίκες που βίωσαν τον εγκλεισμό σε διάφορους μεταπολεμικούς χώρους φυλάκισης και σε αντίστοιχους χώρους, που λειτούργησαν κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Είμαστε επιφυλακτικοί ως προς τα αποτελέσματα μιας ανάλογης αναζήτησης, καθώς θεωρούμε εκ προοιμίου ότι θα εντοπιστούν ελάχιστα λογοτεχνικά κείμενα. Πρέπει, όμως, να πραγματοποιηθεί μια ενδελεχής έρευνα αναζήτησης του υλικού σε

¹⁵³⁰Βλ. Μανώλης Κορνήλιος, *Χάρτινες βαρκούλες στη Μακρόνησο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2004.

¹⁵³¹Βλ. *L' ouverture et la pierre...*, ό. π., σ. 338.

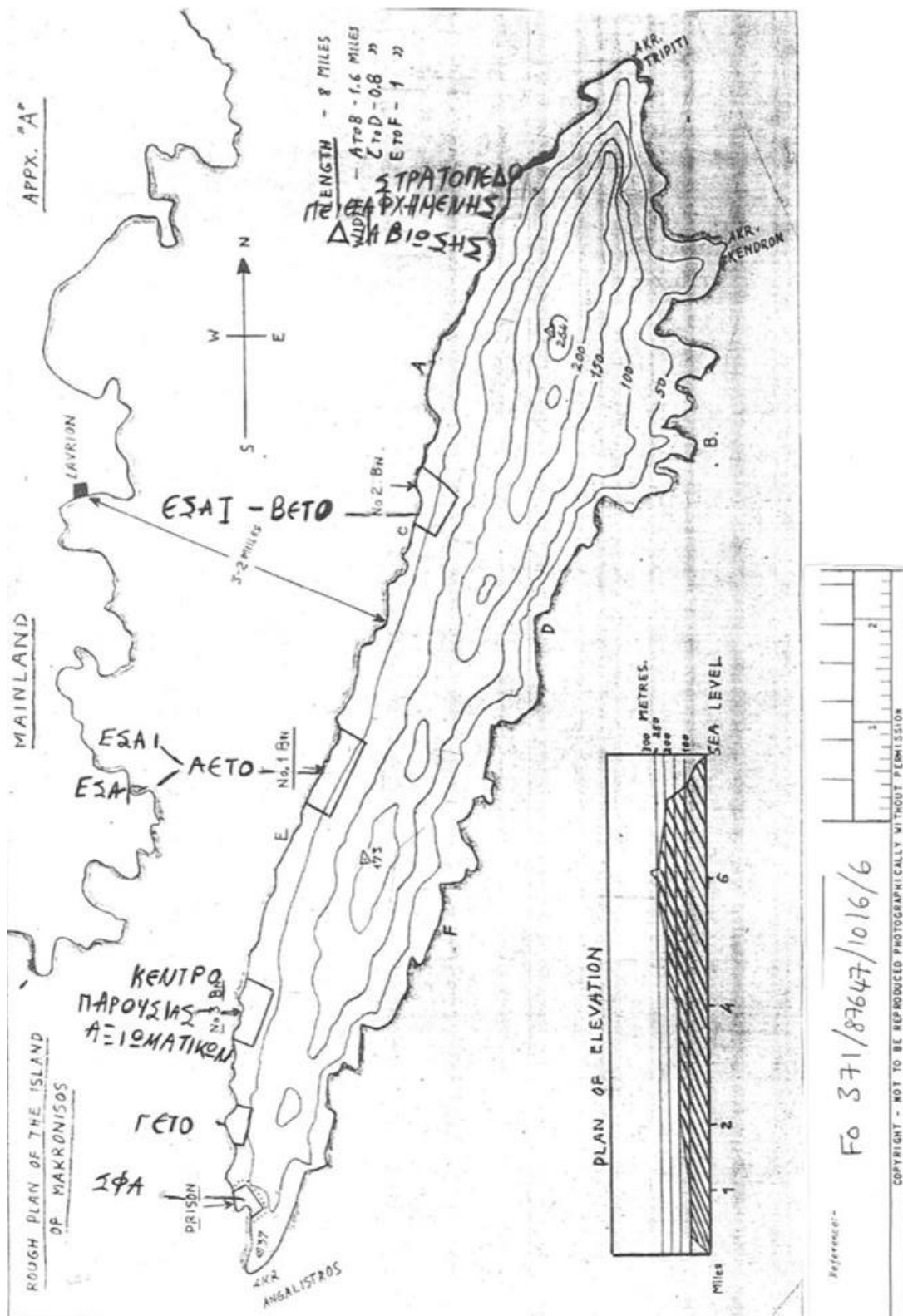
¹⁵³² Για τις πληροφορίες και τα ποιήματα, βλ. *Μακρόνησος. Ιστορικός τόπος*, τόμος Γ, ' Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2006, σ. 520 – 521.

βιβλιοθήκες, περιοδικά, εφημερίδες, προσωπικά αρχεία ατόμων που συνδέονται με τα αντίστοιχα ιστορικά γεγονότα.

Στη μελέτη ασχοληθήκαμε εκτενώς με ποίηση και πεζογραφία γνωστών λογοτεχνών, που προβλήθηκε στον *Σκαπανέα*, και ανιχνεύσαμε τους λόγους μιας ανάλογης δημοσιοποίησης. Επίσης, ασχοληθήκαμε με λογοτεχνία που παρήχθη από τις στρατοπεδικές αρχές, προκειμένου να συμπεριληφθεί στο περιοδικό, και εντοπίσαμε τις θεματικές ομοιότητες με το περιεχόμενο των αναγνωστικών του δημοτικού κατά το (1954 – 1974). Ερευνητική πρόκληση αποτελεί η σύγκριση των θεματικών της λογοτεχνίας των στρατοπεδικών αρχών με σχολικά εγχειρίδια άλλων βαθμίδων εκπαίδευσης ή άλλων μαθημάτων κατά το (1954 – 1974) ή και μεταγενέστερα. Θα μπορούσε κανείς να θέσει ανάλογα ερευνητικά ζητούμενα, πρόσληψης και παραγωγής λογοτεχνίας, και στα υπόλοιπα προπαγανδιστικά έντυπα της Μακρονήσου: *Αναμόρφωσις*, *Φωνή της πατρίδος* και *Μακρόνησος*. Θα μπορούσε κανείς να συγκρίνει τα αποτελέσματα μιας αντίστοιχης έρευνας με τα συμπεράσματα της παρούσας μελέτης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΚΑΤΟΨΗ ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΥ

ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ
ΑΓΓΛΟΙ
ΠΟΙΗΤΑΙ

DE LOXI
B. G. K. P. I. A. I.

THOMAS STEARNS ELIOT

THE DRY SALVAGES

(Απόσπασμα)

III

Καμιά φορά ρωτιέμαι αν αυτό είναι
 που έντροσε ο κρίβρα
 -μελαζύ άγγλων- ή ένας τρόπος να έμ-
 φράσει το ίδιο πράγμα:
 πως το μέλλον είναι οβυθμένο τραχυδι,
 βασιλικό τραυκαράκι ή κριτί, γεβαίντας
 τοσταχτικής γήρας ή αλτσούς που δεν είναι
 αιώμα εδώ για να ηττώνται
 εφρημένο ανάμεσα στα κύματα φύλα
 βούζιον που ποτέ δεν ανοίχθηκε.
 Και πως ο πάνω δρόμος είναι ο κάτω
 δρόμος, ο δρόμος εμπρός είναι ο
 δρόμος πίσω.
 Δεν μπορείς να το αντικρούεις σταθερά
 αλλά τούτο είναι βίχονο
 πως ο χρόνος δεν είναι θεραπευτής: ο
 αόδότης δεν είναι πια εδώ.
 Ξάν ξεμνάει το γράφο, η οί έθιβαίτες
 έχουν παρασταμάξει
 με φρόνα, περιοδικά κι εμπορικές επι-
 στολές,
 (η άγχοί που τους αποκαφέτησαν έ-
 χον αφήσει στην αποβάφρα)
 τα πρόσωπα τους χαλαρώνονται από
 την ήρ σε αναίσθητη
 με τον κοιμημένο ρυθμό έμοιό άρρών.

τραβάνε μπρός, ταξιδιώτες! μὴν ξεφεύ-
 μένα βέγγες ζωές ἢ μένα βέ ^{χόνοιας τὸ παρεχθόν} ὁποιο
 δέν εἶστε οἱ ἴδιοι πού ἀφήσατε ^{μέλλου} κείνο τόν
 ἢ πού δά φάβετε βέ κατένα ^{στοιχμό} τέρμα,
 καθώς τά ράγια στενεύουν καί γην-
 βρώνας βρώσονται πύω σας.
 καί βτό κατάβρωμα τῶν πλοίου πού
 πιπάζονται τὸ αὐλάει πού ^{πάλλεται} προκαίνει
 δέ δά συλλογιζόσαστε «τὸ παρεχθόν τε-
 ἢ «τὸ μέλλου εἶναι ^{λείωσε»} μπροστά μας».
 Κατά τὸ σούρσιμο, βί ἄρμενα καί βτήη
 εἶναι ^{ὀντέντα} μιὰ φωνή πού φηναρεῖ (ἂν καί
 τῶν χρότου τὸ κοχύλι πού βροῖζει, κί ὄχι
 βέ ^{ὄχι γιὰ ἑαυτή,} μαρμιά γλῶσσα).
 «Τραβάνε μπρός, εβεί πού ^{βέ μαρμιά γλῶσσα} τομίζετε πύ,
 δέν εἶστε βεί ^{ταξιδεύετε} ἐμείνοι πού εἶδαν τὸ γι-
 ν' ἀπογραβίετε. ἢ ^{μόνι} ἐμείνοι πού δά ^{βάρτε} ξεμπαρ-
 ἔδω ἀνάμεσα βέ τῶνον καί βτόν πέρα
 ἐπὶ ὁ χρότος ἔχει ^{γνατό} ἀποσπρῆ, βτο χα-
 βεῖτε τὸ μέλλου

και τό παρελθόν με ζυγιασμένη βιέψη.
 Τη βιέψη που δεν διήκει ούτε βνή βρά-
 βη ούτε βνήν ἀβράνεια
 μπορεί ν' ἀφουσιρασεύτε τούτο: «ὅ ὅποια
 βγαῖρα του είναι
 και τὰ βρίβεται προσηνωμένη ἢ
 βιέψη ἐπὶ ἀνθρώπου
 τὴν ὥρα του δαυάτου»... αὐτὴ είναι ἡ
 μόνη πράξη
 (και ὥρα του δαυάτου είναι; καὶ βιέψη)
 που δ'ἀφρατὲ τὰ μαρκορορήβει βνή ζυή
 των ἀγγων.
 και μὴ συλδοχιζόβατε τὸς καρπούς
 τῆς βράβης.
 τραβᾶτε μπρός.

"ὦ ταξιδιώτες, ὦ δομαβινάι
 βέη που ἀράζετε, και βέη που τὰ βήματά
 βαν
 δα' ὑποβούν τῆ δομραβία και τὴν
 κρήνη τῆς θαλάσσης
 ἢ ὅποιοι οὐδέποτε περιβτακῶν αὐτὸς
 εἶται ὁ ἀγνήτος προο-
 ριβίς βαν»
 "ἔεβι και ὁ κρήνα βαν ὀρμίνεβε τὸν
 ἄρζουνα
 βτό πεδίο τῆς μάχης.
 "ὄχι για βαν
 ἀλλά τραβᾶτε μπρός ταξιδιώτες.

ΜΕΤ.: Α. Λ. ΣΥΝΑΝ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Στο πλαίσιο εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής με θέμα: «Ο εγκλεισμός στη λογοτεχνία. Η περίπτωση της Μακρονήσου στη μεταπολεμική ποίηση και πεζογραφία», θα επιθυμούσαμε να απαντήσετε στο ερωτηματολόγιο που ακολουθεί. Η διατριβή εκπονείται στο τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Το ερωτηματολόγιο αποτελείται από ερωτήσεις σχετικά με ποιήματα που γράφτηκαν από εξόριστους συγγραφείς κατά τη διάρκεια κράτησής τους στο στρατόπεδο της Μακρονήσου ή λίγο αργότερα. Το ερωτηματολόγιο, επίσης, περιλαμβάνει ερωτήσεις σχετικές με τη λογοτεχνία που κατακλύζει το περιοδικό *Σκαπανέας*. Το ερωτηματολόγιο θα χρησιμοποιηθεί για τις ανάγκες της διατριβής. Δε θα δημοσιευτεί πουθενά αλλού ολόκληρο το ερωτηματολόγιο ή μέρος αυτού, χωρίς ενημέρωση και συγκατάθεση του προσώπου που καλείται να απαντήσει. Η έκταση των απαντήσεων είναι ελεύθερη. Ευχαριστούμε εκ των προτέρων για τη συμμετοχή.

Καβαδιά Ειρήνη

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Πώς αντιλαμβάνεστε τον όρο «λογοτεχνία του τραύματος»;
2. Σε κάποιες περιπτώσεις, η ποίηση, που δημιουργείται από συγγραφείς που βίωσαν την εξορία, αποτελεί απόπειρα επεξεργασίας της τραυματικής εμπειρίας. Η απόπειρα αυτή παρουσιάζει ομοιότητες κατά τη λογοτεχνική αποτύπωση του τραύματος, αφού οι περισσότεροι συγγραφείς υιοθετούν την αφηγηματική στρατηγική της ευθείας αναφοράς και της άμεσης καταγραφής των τραυματικών συνθηκών του εγκλεισμού.¹⁵³³ Ποιοι πιστεύετε ότι είναι οι συγγραφικοί στόχοι της ανάλογης αφηγηματικής τεχνικής; Ποια χαρακτηριστικά αποκτά η ποίηση λόγω της χρήσης της ανάλογης αφηγηματικής τεχνικής;
3. Το «συντελούμενο» έργο της Μακρονήσου υμνείται από την εξουσία του στρατοπέδου του νησιού και από μια σειρά εγκωμιαστικών δημοσιευμάτων της λειτουργίας της Μακρονήσου. Δημοσιεύματα που κατακλύζουν, σε καθημερινή σχεδόν βάση, τις αθηναϊκές εφημερίδες της περιόδου 1947 – 1950. Πιστεύετε ότι η ποίηση - μαρτυρία συνιστά μια «πολιτισμική αντιπολίτευση» στην επίσημη εικόνα της Μακρονήσου, έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε από εξουσιαστικούς, δημοσιογραφικούς, ακαδημαϊκούς και άλλους μηχανισμούς;
4. Με βάση την προσωπική σας εμπειρία θα μπορούσατε να σχολιάσετε κάποια κοινά θεματικά μοτίβα που αναδύονται στην ποίηση – μαρτυρία (λ. χ. άθλιες συνθήκες διαβίωσης, αγγαρείες, λογοκρισία, σωματικά και ψυχικά βασανιστήρια, εκτελέσεις χιλιάδων κρατούμενων κ. ά.);
5. Πιστεύετε ότι ένας ερευνητής λογοτεχνικών κειμένων «νομιμοποιείται» να αναζητήσει στην ποίηση της περιόδου αντικατοπτρισμούς της βιωμένης ιστορικής εμπειρίας;
6. Πώς εξηγείτε το γεγονός ότι ενώ κάποια ποιήματα γράφτηκαν μεταξύ του 1948 με 1950 δημοσιεύονται αρκετά μεταγενέστερα (λ. χ. το ποίημα του Φουρτούνη «Μακρόνησος [26 του Μάρτη 1949]» θα συμπεριληφθεί για

¹⁵³³ Αναφέρουμε παραδείγματα ποιητικών συλλογών: *Πέτρινος χρόνος* (1957) του Ρίτσου, *Μάχη στην άκρη της νύχτας. Το χρονικό της Μακρονήσου* (1952) του Λειβαδίτη, *Χρόνια της πέτρας* (1963) του Πατρίκιου, *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα* (1954) του Λουντέμη, *Συρματοπλέγμα* (1957) του Σπυρόπουλου. Αναφέρουμε παραδείγματα ποιημάτων: «Ημερολόγιο εξορίας, III» και «Γράμμα στο Ζολιό – Κιουρί» του Ρίτσου, «Απλή κουβέντα», «Παραμονή Χριστουγέννων» και «Μη σημαδέψεις την καρδιά μου» του Λειβαδίτη, «Μακρόνησος [26 του Μάρτη 1949]» του Φουρτούνη και τα 26 ποιήματα του Καρούσου που περιλαμβάνονται στη συλλογή *Περιμένω: ποιήματα* (1979).

πρώτη φορά στη συγκεντρωτική έκδοση ποιημάτων του συγγραφέα το 2010.¹⁵³⁴ Αλλά και τα 26 ποιήματα, που ο Καρούσος έγραψε ως κρατούμενος στη Μακρόνησο, συγκεντρώθηκαν και δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά το 1979 από τις εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή¹⁵³⁵);

7. Εντοπίσαμε και ποιητικά κείμενα που υιοθετούν διαφορετικούς αφηγηματικούς τρόπους έκφρασης, όπως η πλήρης αποσιώπηση στοιχείων της τραυματικής εμπειρίας, η εσωστρέφεια, ο εξομολογητικός τόνος και η ανάδειξη ερωτικής θεματολογίας.¹⁵³⁶ Ποιοι θεωρείται ότι είναι οι συγγραφικοί στόχοι μιας τέτοιας αφηγηματικής στρατηγικής; Θεωρείτε ότι η συγγραφή ερωτικής ποίησης, από έναν εξόριστο συγγραφέα, συνιστά έναν τρόπο αντίστασης του γράφοντος στο καθεστώς ανελευθερίας του στρατοπέδου;
8. Ισχυριζόμαστε ότι τα ποιήματα που γράφει ο Δούκαρης, ως εξόριστος,¹⁵³⁷ αντικατοπτρίζουν περισσότερο τη διάθεση του συγγραφέα για απαλλαγή από την ιστορική εμπειρία, παρά την πρόθεση του συγγραφέα να καταγράψει τις ιστορικές εμπειρίες που αποκόμισε ως έγκλειστος στη Μακρόνησο. Για τον λόγο αυτό, τη στιγμή που το ιστορικό βίωμα τείνει να μετατραπεί σε ποιητικό μύθο, ενεργοποιούνται θεματικά «αντανακλαστικά» τα οποία παρεμποδίζουν την ολοκλήρωση μιας «χρονικογραφικής» ποιητικής μαρτυρίας. Τη στιγμή αυτή η αφήγηση εμπλουτίζεται με θέματα θρησκευτικού χαρακτήρα όπως λ. χ. σκηνές κατά τις οποίες ένας άνθρωπος προσεύχεται, αναζητά τη βοήθεια του Θεού, εκφράζει την πίστη του προς τον Θεό κ. ά.). Πώς ερμηνεύετε τη στάση ενός συγγραφέα, ο οποίος ως εξόριστος γράφει ποίηση θρησκευτικού περιεχομένου;
9. Έχετε πληροφορίες σχετικά με τη σχέση του Δούκαρη με την αριστερά;
10. Ισχυριζόμαστε ότι ο Ιωαννίδης, στη συλλογή *Φωνές από την πέτρα και τον άνεμο* (1954) υιοθετεί έναν κρυπτικό τρόπο αφηγηματικής αναπαράστασης της τραυματικής εμπειρίας. Κάτι ανάλογο σημαίνει ότι ο συγγραφέας προϋποθέτει ότι απευθύνεται σε έναν «επαρκή» και υποψιασμένο αναγνώστη ο οποίος να είναι σε θέση να αποκωδικοποιήσει τα κρυμμένα ποιητικά νοήματα. Ποιοι

¹⁵³⁴ Βλ. Μανώλης Φουρτούνης, *Διαδρομές*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 2010, σ. 19 – 24.

¹⁵³⁵ Βλ. Τζαβαλάς Καρούσος, *Περιμένω: ποιήματα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1979, σ. 14 – 68.

¹⁵³⁶ Τέτοιο δείγμα ποιητικής γραφής συνιστά η αδημοσίευτη ποιητική συλλογή *Σύγχρονοι Άγγλοι ποιηταί* του Λεφτέρη Ραφτόπουλου.

¹⁵³⁷ Αναφερόμαστε στα ποιήματα: «ΙΧ.», «Χ.», «ΧΙ.», «ΧΙΙ.», «ΧΙΙΙ.», «ΧΙΥ.» και «ΧΥ.» της συλλογής *Προσευχές* (1950) του Δούκαρη.

λόγοι νομίζετε ότι ωθούν τον συγγραφέα στην υιοθέτηση ενός κρυπτικού τρόπου έκφρασης;

11. Παραθέτουμε απόσπασμα από το «χαιρετιστήριο» της 7^{ης} Ολομέλειας του ΚΚΕ, στις 15/ 05/ 1950, προς τους φυλακισμένους και εξόριστους. Το χαιρετιστήριο αναφέρει: «Η 7^η Ολομέλεια της ΚΕ και του ΚΚΕ στέλνει σε σας, τους δεσμώτες της αμερικανοκρατίας και του μοναρχοφασισμού, τους πιο θερμούς επαναστατικούς χαιρετισμούς. Η θαρραλέα πάλη σας στη Μακρόνησο, τα Γιούρα και σε όλες τις φυλακές και τις εξορίες, η απεριόριστη αφοσίωσή σας στο Λαό και το Κόμμα μας, η αντοχή σας στα πρωτάκουστα βασανιστήρια του μοναρχοφασισμού, έγιναν κιόλας σύμβολο και καθοδηγητική γραμμή στον αγωνιζόμενο λαό μας. Το ΚΚΕ είναι περήφανο γιατί μέσα στους σκληρούς και αιματηρούς αγώνες του Λαού διαπαιδαγωγήθηκαν τόσο ήρωες και μάρτυρες αγωνιστές, που κρατάνε ψηλά τη σημαία της Λευτεριάς, της Δημοκρατίας και της Εθνικής Ανεξαρτησίας, μέσα στις φυλακές, εξορίες, αντιμετωπίζοντας κάθε ώρα και στιγμή το θάνατο. (...) Το δίκιο είναι με το μέρος μας. Δε θ' αργήσει η μέρα της απελευθέρωσής σας, της νίκης του Λαού».¹⁵³⁸ Για ποιους λόγους πιστεύετε ότι η Αριστερά της περιόδου προβάλλει τη συλλογικότητα των κρατούμενων να διαπνέεται από αγωνιστικότητα και αισιοδοξία ως προς την τελική έκβαση του αγώνα;
12. Ποιοι λόγοι ωθούν τον παράνομο κομματικό μηχανισμό (το «γραφείο»), εντός του τόπου εγκλεισμού, στην προσπάθεια συγκρότησης μίας αλληλέγγυας ομάδας κρατούμενων;
13. Θεωρείτε ότι ο τρόπος αφηγηματικής ανάδειξης των στοιχείων ταυτότητας της συλλογικότητας των εξόριστων μπορεί να αντικατοπτρίζει την κομματική στράτευση του συγγραφέα;
14. Στα *Χρόνια της πέτρας* (1963), ο Πατρίκιος αναφέρεται σε περιπτώσεις εξόριστων που είχαν ομοφυλοφιλικές σχέσεις.¹⁵³⁹ Πιστεύετε ότι το εν λόγω θέμα αποτελεί ταμπού για την ηθική και τις αντιλήψεις της αριστεράς της περιόδου;

¹⁵³⁸Βλ. *Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα 1949 - 1955*, τόμος έβδομος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1995, σ. 41.

¹⁵³⁹Βλ. Τίτος Πατρίκιος, *Ποιήματα, I, 1948 - 1954*, Θεμέλιο, Αθήνα 1976, σ. 176.

15. *Μές στην ομάδα είμουν/άχρηστος πάντα /σαν ένα σαν. / Για την ομάδα είμουν / ύποπτος πάντα / σαν την αλήθεια.*¹⁵⁴⁰ Οι στίχοι αντλούνται από το ποίημα «Αλεξάνδροστρόϊ» που περιλαμβάνεται στην *Άγωνα γραμμή* (1952) του Αλεξάνδρου. Πώς αντιλαμβάνεστε τους στίχους του παραπάνω αποσπάσματος;
16. Τη δεκαετία του 1940 «δεσπόζουν» δύο κυρίαρχες λογοτεχνικές τάσεις. Αυτές εμφανίζονται ως κατάλοιπα αισθητικών αναζητήσεων και «αντιπαραθέσεων» της προηγούμενης δεκαετίας. Τη δεύτερη μεσοπολεμική δεκαετία έχουμε την εμφάνιση του μοντέρνου ποιητικού λόγου¹⁵⁴¹ στην ελληνική πνευματική ζωή. Παράλληλα, διαφαίνεται η επίδραση που ασκεί το δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού στους κόλπους της αριστερής διάνοησης. Δόγμα που θεσπίστηκε στη Σοβιετική Ένωση το 1934.¹⁵⁴² Ποια θεωρείτε ότι είναι τα βασικά χαρακτηριστικά περιεχομένου και μορφής των δύο τάσεων;
17. Θεωρείτε ότι τα «ποιήματα της Μακρονήσου», που αποτυπώνουν ξεκάθαρα την πραγματικότητα του νησιού της εξορίας, «συνομιλούν», ως προς τη θεματολογία και τη μορφή τους, με τον λογοτεχνικό κανόνα της περιόδου μέσα στον οποίο παράγονται;
18. Τι γνωρίζετε για το περιοδικό *Σκαπανέας*; (ημερομηνία κυκλοφορίας, υπεύθυνοι έκδοσης, σκοπός και ιδεολογία του περιοδικού)
19. Πώς εξηγείτε το γεγονός ότι οι σελίδες του περιοδικού κατακλύζονται από έργα ποιητών και πεζογράφων (Παλαμάς, Σολωμός, Μαβίλης, Καραγάτσης, Παπαδιαμάντης κ. ά.);
20. Ποια χαρακτηριστικά γνωρίσματα θεωρείτε ότι έχουν τα ποιήματα και τα πεζογραφήματα που γράφονται από εξόριστους ή υπεύθυνους του στρατοπέδου και περιλαμβάνονται στο περιοδικό;

ΑΠΟΡΙΕΣ

- Γνωρίζετε ποιο χρονικό διάστημα εκτοπίστηκαν στη Μακρόνησο ο Σπυρόπουλος, ο Καρούζος και ο Ιωαννίδης;

¹⁵⁴⁰Βλ. Αλεξάνδρου Άρης, *Ποιήματα (1941 – 1974)*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2^η1981, σ. 44.

¹⁵⁴¹Βλ. Αντώνης Καρτσάκης, *Μεταπολεμική κριτική και ποίηση. Ζητήματα αισθητικής και ιδεολογίας*, εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2009, σ. 205 – 208.

¹⁵⁴²Πληροφορίες σχετικές με τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό παρατίθενται στο βιβλίο της Χριστίνας Ντουινιά. Βλ. Χ. Ντουινιά, *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1996, σ. 311 – 364.

- Γνωρίζετε τους Γ. Παναγιωτιάδης, Σωτήρας Λούης, Γεώργιος Γαλέος και Π. Ζέρβας, Ιωάννης Κουκουλίδης, Μίμης Ζαρβάνος, Εμμανουήλ Σοφιανός, Σπ. Δεμέναγας, Νίκος Μπούτβας, Νίκος Ευθυμίου, Κυριάκος Κατινάκης, Μιχαέλης Παύλος, Τάκης Μεταξάς, Φώτης Κλαδής, Τάκης Πανταζής, Έλιος Λέσβιος, Ελευθέριος Νεγρεπόντης, Κώστας Κορωναίος; (εντοπίστηκαν ως ποιητές στον *Σκαπανέα*).

«ΣΟ' Λαγός» (Μαριανόβου) μάθε τι άλλο ήμεις, προσωνυμία. Μόνο είναι ο ίδιος, μάθησας, άλλος νέος (δυσίμω δὲ ἢ ἑξῆς ἡδὴ μάλα Μαρξ εἶναι ἕνας διαφύκτος ἄνθρωπος). Ἡ ἔννοια «ἀνδρωδότης» ἦταν κοινή, σήμαινε μόνο «ἀνδρωδότης».

8. Ἡ καταγραφή τῆς «ἱστορίας ἐπισημίας» μάλλον ἀνεπαίσθητος ἔχει τὴν μάλα φωνὴν ἢ τὴν ἀκριβήτητα ἢ τὴν ἀκριβήτητα, ἀκόμη καὶ τὴν ἐπι-
 δόξια «ἀσφαλείας», ἀσφαλείας. Ἡ ἰστορία ἀνεπίσημος τῶν ὀνόμα-
 τῶν εἶναι ἀκριβὴς καὶ ἑστῆς, ἀπὸ ἀνακαμψίαν δὲ τὴν ἐπι-
 φωνὴν, ἀποφασιστικὸν ἐπιπέδον τῶν ἄλλων, ἐπισημίας καὶ τῶν ἄλλων
 τῶν καλοχρόνων. Βλὲ καταγραφή ὅπως (ἀκόμα φωνή) ἐπισημίας ἐπι-
 σήματα ὡς «ἀσφαλείας». Καὶ οὕτως ἐπισημίας ἐπὶ ὀνόματι, καὶ ἴδιον
 νῦν «ἔν ὀνόματι ἢ ἢ ἀπὸ τῆς ἀφῆσιν τῶν (ἐπισημίας-
 ἰστορίας) καὶ μάλα ἄλλως—ἐπὶ ἀνεπίσημος τῆς «ἀσφαλείας»
 (ὅπως ὁ Καλαμὸς εἶναι «Κουμπίνα»).
9. Ἐγὼ γὰρ ἀποφασιστικὴ μαρτυρία. Τὸ 1955 ἤδη ἀπὸ ἐπισημίας τῶν
 μαρτύρων ἐπισημίας καὶ τῶν ἄλλων, ἢ ὀνόματι ἐπισημίας ἐπὶ τῶν
 «ἐπισημίας» (ἢ ΕΔΑ) τῶν ἀφῆσιν ἐπισημίας ἢ ἐπισημίας. Ἀφῆσιν
 γέννησιν ἀφῆσιν ἐπισημίας; ἢ ὀνόματι ἀφῆσιν τῶν ἀφῆσιν; ἢ ὀνόματι
 καὶ ἢ ὀνόματι ἀφῆσιν τῶν ἀφῆσιν τῶν ἀφῆσιν τῶν ἀφῆσιν ἢ ἀφῆσιν
 τῶν ἀφῆσιν, ἐπὶ ἐπισημίας ἀφῆσιν ἢ ἐπισημίας καὶ ἀφῆσιν. Καὶ ἀφῆσιν
 εἶναι ὀνόματι ἐπὶ ἐπισημίας ἐπισημίας. Τῶν ἀφῆσιν τῶν ἀφῆσιν ὀνόματι
 Καλαμὸς. Ζήτησιν ἐπισημίας ἀφῆσιν τῶν ἀφῆσιν καὶ ἀφῆσιν τῶν
 ἀφῆσιν ἐπὶ «ἢ ἀφῆσιν ἢ ἀφῆσιν ἀφῆσιν». Ποία «ἀφῆσιν»; Καὶ ἢ
 ἀφῆσιν. Παρατήρησιν τῶν ἀφῆσιν τῶν ἀφῆσιν τῶν ἀφῆσιν τῶν ἀφῆσιν.
10. Ἡ ἀφῆσιν ἀφῆσιν τῶν ἀφῆσιν (ἐπισημίας εἶναι) καὶ
 ἐπισημίας ὀνόματι, ἀφῆσιν τῶν ἀφῆσιν τῶν ἀφῆσιν τῶν ἀφῆσιν, ἐπὶ
 ἀφῆσιν τῶν ἀφῆσιν τῶν ἀφῆσιν τῶν ἀφῆσιν. Ἐπισημίας τῶν ἀφῆσιν
 ἀφῆσιν τῶν ἀφῆσιν.

5

17. Απολυτώνουν την φραγματικότητα της Μαυρομάνου από την όψη.
 με γνώριμα της σφαλερικής αυγής και την αίσθησή του εσαχμιστικού
 ρεαλισμού, με μοίρο μοντερνιστικό στοιχείο εν εφέδωρο σίχο, ενώ είνωει
 με πλεονική φρηγία, συνδυαστολογία, εφερολογία; τον εοιμωμισμό.
18. Δεν γρηγορώ είνωει για 'το' έννοια αίλο, ενώ υπερπροσέδωρα δεγα-
 βής δεσώ ε'ς σφαλερικές αρχές (την ΑΣΔΑΝ μόνον).
19. Είνωει είνωει. Προσπαθούσαν να 'φρον' είνωει είνωει, είνωει είνωει,
 είνωει είνωει, ιδίως, Αίχμης
20. Δεν θα γρηγορώ ώστε να θα κρηνα, αίλο νομίζω είνωει είνωει είνωει.

ΑΠΟΡΙΕΣ. Αν δει με' αβδαλ' η' φρηγία, να' εφοδωσα αίλο (Τάσος
 Στερόδωρος, Εφάβαλας Κερουός - έχι Κερουός - 'λαδαν' Ιωαννίνους,
 είνωει είνωει) με' λαχόρ' κρηνα είνωει Μαυρομάνου δεσώ να 'μωρα' είνωει είνωει-
 ρίος (Γρηγορία κ.α.) είνωει 1948 - αρχή 1949.

• Τα' είνωει αίλο' μω' είνωει είνωει είνωει.

ΑΠΟΔΕΛΤΙΩΣΗ ΑΠΑΝΤΗΣΕΩΝ ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΥ

1. Δεν ξέρω αν μπορεί να θεωρηθεί «όρος» η έκφραση «λογοτεχνία του τραύματος». Τη λέξη «τραύμα», παρ' ημίν, χρησιμοποίησε η Βενετία Αποστολίδου: *Τραύμα και μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών κρατούμενων*, Πόλις, 2010. Στο πρόσφατο βιβλίο μου *Κριτική της κριτικής*, Gutenberg 2017 υπάρχει η άποψη μου γι' αυτό: «Λογοτεχνία με ειδικές ανάγκες...» (σ. 148 – 158).
2. Στόχοι: η καταγγελία, η γνωστοποίηση στον κόσμο που υποτίθεται δυνητικώς αλληλέγγυος και «δικός μας», ή τουλάχιστον σύμμαχος. Ενυπάρχει η αντίληψη «ποίηση/πράξη», τέχνη χρηστική. Και επιδιώκεται η απελευθέρωση των δεσμοτών, η δικαίωση της θυσίας, η αλλαγή του κόσμου, η βεβαίωση ότι το αγωνιστικό φρόνημα είναι ακατάβλητο κ. τ. λ.
Χαρακτηριστικά: το κοινό (συλλογικό) βίωμα με το α' πληθυντικό πρόσωπο (εμείς), η ενιαία συνείδηση και ψυχή... τέτοια ιδανιστικά, αντιπονητικά ιδεολογήματα. Η ιστορική δικαίωση, βέβαια, υποτίθεται και αναμένεται με την έλευση της κομμουνιστικής κοινωνίας ισότητας, ειρήνης, αδελφωσύνης, κατά τη μαρξιστική ιστορική νομοτέλεια.
3. Ίσως θα μπορούσε να το σκεφτεί κανείς, αλλά γενικώς η στρατευμένη ποίηση αγνοεί περιφρονητικά αυτή την προπαγάνδα (και ως προς αυτό, ορθώς) και δεν απαντά απ' ευθείας. Άλλωστε, τα χαρακώματα επικρατούσαν σαν κουλτούρα, δεν υπήρχε διάλογος αλλά ανταλλαγή πυρών. (Σας θυμίζω την απάντηση του Σαιν – Ζύστ σε πρόταση «Η δημοκρατία δεν δέχεται και δεν ανταλλάσσει με τους εχθρούς της παρά μόνο βόλλια»).
4. Συνήθη μοτίβα φυλακιστικά, Μακρονησιώτικα κτλ: πέτρα, λάσπη, βασανιστήρια, θάνατος, στέρηση, συρματοπλεγμα, άνεμος, βίαιος χωρισμός, προδοσία/πίστη και, απέναντι η δική μας μονολιθικότητα, το ακλόνητο φρόνημα, η βεβαιότητα για το "αύριο που τραγουδάει" μιά μελλοντολογία που δρασκελάει αιώνες, η απανθρωπιά, η βαρβαρότητα και η ασκήμια των νικητών, αντιπάλων και συστήματος τους, απέναντι στην ηθική ανωτερότητα και την ευγένεια του "λαϊκού αγωνιστή" και του δεσμώτη. Προσωποποίηση και των φυσικών φαινομένων με τα αντιθετικά αυτά χαρακτηριστικά: άνεμος, παγωνιά, σκοτάδι/γαλήνη, ζεστή ανθρωπιά, ήλιος κτλ Τ. Πατρίκιος: ... κι ο άνεμος με τις χοντρές αρβύλες του βασανιστή... Το μίσος / άρχισε να

παραμορφώνει τις ευγενικές μας μάσκες. Αλλά και βεβαιότητα ορθής πορείας προς το μέλλον: Η Μακρόνησος παρομοιάζεται με... μαγνητική βελόνα / που δείχνει το βοριά και το νότο / της πορείας μας / της ιστορίας / του χρόνου (Προσευχή για τη Μακρόνησο, Ι) - Χρόνια της πέτρας)

5. Γιατί να μη «νομιμοποιείται»; Η έρευνα δεν πρέπει να δέχεται περιορισμό και αυτοπεριορισμό. Και βέβαια, η έρευνα θα αναζητήσει αντανάκλασεις της "ιστορικής εμπειρίας," όπως τη λέτε.
6. Η εξήγηση μπορεί να είναι απλή (συνθήκες, δυσκολίες επικοινωνίας, και δημοσίευσης, φόβος, επιφυλακτικότητα των εκδοτών κλπ) ή δυσχερής έως αδύνατη. Μεταξύ άλλων η προχρονολόγηση (εκ των υστέρων) είναι γνωστή παράδοση και τακτική σκοπιμότητας. Λειτουργούν όμως κάποτε και αναστολές εσωτερικές στην άμεση δημοσίευση· μεταξύ άλλων η αμφιβολία του ποιητή ως προς το μήνυμα ή την ποιότητα της γραφής του, κυρίως όμως ως προς τη συγκυρία ή τη σκοπιμότητα της ανακοίνωσης. Π. χ. να μη θεωρηθεί υποχώρηση αγωνιστική, συμβιβασμός. Η προσωπική μου γνώμη πάντως είναι ότι η τυπική χρονολογία της πρώτης δημοσίευσης ή έκδοσης είναι η μόνη έγκυρη.
7. Ακόμα και αν δεν υπήρξε η λογοκρισία της "περιρρέουσας ατμόσφαιρας" της "κοινωνικής παραγγελίας," του ιστορικού ρόλου κλπ. κλπ., η «σοβαρότητα» ήταν μόνο η πολιτική, το καθήκον το οποίο «καλούσε στο λαιμό» (Μαγιακόφσκι) κάθε τι ατομικό, προσωπικό. Μόνο σύνολο υπήρχε, μάζα, λαός, αγώνας υπήρχε (θυμίζω ότι η ταξική πάλη κατά Μάρξ είναι ένας διαρκής εμφύλιος). Η έννοια «άνθρωπος» ήταν νοητή, σήμαινε μόνο «ανθρωπότητα».
8. Η καταγραφή της «ιστορικής εμπειρίας» μπορεί να αντανάκλα είτε την κατάφαση είτε την αμφιβολία ή την αμφισβήτηση, ακόμη και την επιθυμία «απαλλαγής», απομάκρυνσης. Η ποιητική συνείδηση του Δούκαρη είναι διχασμένη και τραγική, αφού ανακαλύπτει ότι το ντουφέκι του, προορισμένο εναντίον του εχθρού, σημαδεύει και τον ίδιο τον κάτοχό του. Θα καταφεύγει όμως (σπάνια μόνο) στη θρησκευτικότητα ως «αποκούμπι». Κάποτε εμμένει στην ουτοπία, μια ιδανική «5^η Διεθνή» ή π. χ. η προς την ουμανιστική ιδέα (του Διαφωτισμού) και – κατά βάθος – στην αναγνώριση της «διαφοράς» (όπως ο Καβάφης στα «Κρυμμένα»).

9. Έχω μία προσωπική μαρτυρία. Το 1955 ήλθε στο σπίτι μου ο Δούκαρης πολύ παραγμένος και μου είπε, με δάκρυα στα μάτια ότι το «κόμμα» (η ΕΔΑ) τον διέγραψε επειδή ήταν ομοφυλόφιλος. Απόρησα γενικά αλλά και τυπικά: ποια οργάνωση τον διέγραψε; Γιατί, κανονικά, η μόνη οργάνωση που θα μπορούσε να το κάνει αυτό ήταν η οργάνωση των λογοτεχνών, στην οποία ανήκαμε κι εκείνος και εγώ. Και εγώ δεν είχα ιδέα ότι τέθηκε τέτοιο ζήτημα. Του ανακοίνωσε τη διαγραφή ο Κ. Κουλουφάκος. Ζήτησα εξηγήσεις από τον Κουλουφάκο και αυτός μου απάντησε ότι «η απόφαση ήρθε από πάνω». Ποια «απάνω»; Καμία απάντηση. Παραλείπω τα διαμειφθέντα και τα σχόλια μου.
10. Η «κρυπτική αναπαράσταση» ίσως είναι (ταυτόχρονα είναι) και μετουσίωση β' βαθμού, συμβολοποίηση, μιας εμπειρίας οδυνηρής, που έχει «χωνευτεί» μετά την πρώτη αιματηρή επαφή. Εξωτερικοί λόγοι μπορεί επίσης να συνάδουν.
11. Το μόνο σχόλιο που μπορώ να κάνω σ' αυτό το θλιβερό και ανόητο ντοκουμέντο είναι η κραυγαλέα έλλειψη αυτοκριτικής και ευθύνης κουφιοκέφαλων γραφειοκρατών, αλλοτριωμένων εγκεφάλων, ηλιθίων.
12. [Δεν καταλαβαίνω την ερώτηση]
13. Βεβαίως. "Στράτευση" σημαίνει ακριβώς αυτό: εξαφάνιση της ατομικότητας, τήξη μέσα στη συλλογικότητα, πειθαρχία της συνείδησης.
14. Μάλλον αναφέρεστε στο ΙΙΙ από τα «Προσχέδια για τη Μακρόνησο» του Πατρίκιου, στους τρεις στίχους: *Πίσω από τα αποχωρητήρια / δύο ασελγούσαν μέσ στο φεγγαρόφωτο / ο ένας είχε γυναίκα και παιδιά*, ενώ προηγούμενα *φαντάροι αννανίζονται*. Αν λάβουμε υπόψη μας πόσο σεμνότυφη ήταν η στρατευμένη λογοτεχνία, οι εικόνες αυτές (οι παραπάνω) είναι από τις σπανιότατες εξαιρέσεις. Αν και... εδώ δεν είναι σαφές αν πρόκειται για το κανονικό στρατόπεδο ή για αλφαμίτες, ή οπωσδήποτε συμβιβασμένους, άρα αποδεσμευμένους... Ήταν ταμπού ο φυσικός έρωτας ακόμα, και η σεξουαλικότητα. Μυθιστορήματα ολόκληρα, ρεαλιστικά με θέμα τη συμβίωση στη φυλακή και τα στρατόπεδα χωρίς την παραμικρή νύξη ομοφυλοφιλίας ή ακόμη και αννανισμού.
15. Αυτοί οι στίχοι γράφτηκαν το 1949, της ήττας του Δ. Σ. Ε. Έχω γράψει πολλά γι' αυτό στο δοκίμιο μου *Άρης Αλεξάνδρου, ο εξόριστος* (βλ. ιδιαίτ. σελ. 162 – 164) Είναι πάντως κι' άγνωστο το νόημα της αλλοτρίωσης και του μηδενισμού της συνείδησης μέσα στη στράτευση και την πραγματοποίηση.

16. Δεν μπορώ να απαντήσω συνοπτικά. Στη δεκαετία του '30 εμφανίζεται η «νέα ποίηση» αλλά στην Κατοχή γενικεύεται αυτό που ο Αλ. Αργυρίου θεωρεί ως γνώρισμα νεωτερισμού («νεωτερικότητα» το ονόμαζε): ο ελεύθερος στίχος. Έχω κι εγώ επισημάνει το φαινόμενο να ελευθερώνεται ο στίχος την ίδια ώρα που η ποιητική ελευθερία υποχωρεί με τη στράτευση στα ιδεολογικά έμπεδα (Στο δοκίμιο για τη «δεκαετία του '40» στο βιβλίο της Αγγέλας Καστρινάκη). *Κριτική της κριτικής*.
17. Αποτυπώνουν την πραγματικότητα της Μακρονήσου από την οπτική γωνία της στρατευμένης σκέψης και την αισθητική του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, με μόνο μοντερνιστικό στοιχείο τον ελεύθερο στίχο, που ευνοεί τη ρητορική φλυαρία, συνθηματολογία, πεζολογία: τον ποιητικισμό.
18. Δεν γνωρίζω τίποτα για το έντυπο αυτό, που κηδεμονεύονταν ασφαλώς από τις στρατοπεδικές αρχές (την ΑΣΔΑΝ μάλλον).
19. Ευνόητο είναι. Προσπαθούσαν να βρουν εθνικιστικά, συντηρητικά, θρησκευτικά νοήματα, ιδέες, λέξεις.
20. Δεν τα γνωρίζω ώστε να τα κρίνω, ούτε νομίζω ότι θα άξιζε τον κόπο.

ΑΠΟΡΙΕΣ · Αν δεν με απατά η μνήμη, τα πρόσωπα αυτά (Γάσος Σπυρόπουλος, Τζαβαλάς Καρούσος – όχι Καρούζος, - Ιάσων Ιωαννίδης, όπως και εγώ) μεταχθήκαμε στη Μακρόνησο από τα νησιά της εξορίας (Ικαρία κ. ά) τέλος 1948 – αρχές 1949.

· Τα ονόματα αυτά μου είναι τελείως άγνωστα.

SUMMARY

"Confinement in Literature: the Makronisos Case in post-war poetry and prose (1947 - 1974)"

This study is the result of our research examining literary texts written and published from 1947 to 1974; this is a literature that deals with or relates to the historical reality of Makronisos, that is to say, with a time-determined historical reality, which has experienced a much of the left-wing population, with different social stratification and education. Literary men belong to this population as well. There are many cases where the work of these literary men becomes the birthplace of the "Makronisos of Literature" as a literary topos of post-war literature, which subjects the experience of exile either as contemporary testimony or as a signal of later memory. The "Makronisos of Literature" has not been made a theme of research. This is quite reasonable since the detailed historical investigation of the events on the island begins at the end of the 90's. For the research at issue, the primary material was selected on the basis of certain criteria, such as the date of publication of the texts and the literary genre. The main point of the research was to study the literary representation of the historical reality of Makronisos in poems and prose for the period from 1947 till 1974. This goal brings literary research into the interrelated relationship between literature and history. Additional research questions relate to how literature concerning Makronisos responds to the leftist "demands" on content and form of the literary texts and how the authors, as distinct subjectivities, represent literally the features of collective identity of the exiles. The views of supporters of the "reception theory" led to the tracking down of texts belonging to the literary traditions; these texts were published in Skapaneas, a literary journal with a clear propaganda character. We have also dealt with the dominant thematic trends of the produced literature of the camp authorities in Skapaneas. The reasons for this approach are related to the originality of the subject, the objectivity of the researcher and the comparison of the content of the texts with the content of the primary school reading of the period from 1954 until 1974.

It is important to make clear that the ideological positioning of the authors and the aesthetic value of the works did not constitute a criterion for the selection of the primary material. Our engagement with the "other side" literature contributed to the development of thematic and stylistic differences originated at the works of the exiles - writers. The "literature of Skapaneas" gives the "stigma" and concentrates on the basic principles of the "philosophy" of the supporters and inspirers of Makronisos.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΣ ΥΛΙΚΟ

- Αλεξάνδρου Άρης, *Άγονος γραμμή*, [χ. έ], [χ. χ.].
- Αλεξάνδρου Άρης, *Ποιήματα (1941 – 1974)*, Καστανιώτη, Αθήνα²1981.
- Δούκαρης Δημήτρης, *Παραγραφή: ποιήματα 44 – 64*, [χ. έ.], Αθήνα 1964.
- Δούκαρης Δημήτρης, *Προσευχές*, Φιλολογικά Χρονικά, Αθήνα 1950.
- Ζαναντρίς Κ,^{αε}*Στην κλαγγή των όπλων*, [χ. έ.], Αθήνα 1956.
- Ιωαννίδης Ιάσων, *Γραφή 1952 – 1982*, Διογένης, Αθήνα 1982.
- Ιωαννίδης Ιάσων, *Φωνές από την πέτρα και τον άνεμο*, Κ. Μ., Αθήνα 1954.
- Καρούσος Τζαβαλάς, *Περιμένω: ποιήματα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1979.
- Κορνάρος Θέμος, *Στάχτες και φοίνικες. Σελίδες από τη Μακρόνησο*, Δίφρος, Αθήνα 1957.
- Λειβαδίτης Τάσος, *Μάχη στην άκρη της νύχτας. Το χρονικό της Μακρονήσου*, Κέδρος, Αθήνα 1952.
- Λειβαδίτης Τάσος, *Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο*, Κέδρος 1956.
- Λειβαδίτης Τάσος, *Ποίηση 1950 – 1966*, τόμος πρώτος, Κέδρος, Αθήνα⁶1991.
- Λειβαδίτης Τάσος, *Ποίηση: 1950 – 1956*, τόμος πρώτος, Κέδρος, Αθήνα⁴1996.
- Λουντέμης Μενέλαος, *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα*, Παλμός, Αθήνα 1954.
- Λουντέμης Μενέλαος, *Κραυγή στα πέρατα: ποιήματα*, Δωρικός, Αθήνα⁴1977.
- Λουντέμης Μενέλαος, «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*», Βιβλιοεκδοτική, Αθήνα 1962.
- Λουντέμης Μενέλαος, «*Οδός αβύσσου αριθμός 0*», Δωρικός, Αθήνα¹²1977.

- «Μακρόνησος», περ. *Ελεύθερα Γράμματα*, τεύχ. 2 - 4, Οκτ. – Δεκ. 1950, σ. 123 - 130.
- Νενεδάκης Αντρέας, *Οι μαργαρίτες του αγίου*, [χ. έ.], Αθήνα 1962.
- Πατρίκιος Τίτος, *Μαθητεία (1952 – 1962)*, «Πρίσμα», Αθήνα 1963.
- Πατρίκιος Τίτος, *Ποιήματα, I, 1948 – 1954*, Θεμέλιο, Αθήνα 1976.
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Τι είδε το μάτι του ταύρου», περ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τόμος Ε, ' τεύχ. 25, Ιανουάριος 1957, σ. 51 – 53.
- Ραφτόπουλος Λεφτέρης, *Αποστασία*, Ν. Μάγγος, Αθήνα 1951.
- Ραφτόπουλος Λεφτέρης, *Νεκρή ζώνη*, Παρουσίες, Αθήνα 1982.
- Ραφτόπουλος Λεφτέρης, *Σύγχρονοι Άγγλοι ποιηταί*, αδημοσίευτη ποιητική συλλογή.
- Ραφτόπουλος Λεφτέρης, *Το μήκος της νύχτας. Μακρόνησος '48 – 50*, Καστανιώτη, Αθήνα ²1997.
- Ρίτσος Γιάννης, *Αγρύπνια*, Η πυξίδα, Αθήνα 1954.
- Ρίτσος Γιάννης, «Γράμμα στο Ζολιό – Κιουρί», περ. *Ελεύθερα Γράμματα*, τεύχ. 2 - 4, Οκτ. – Δεκ. 1950, σ. 123 - 124.
- Ρίτσος Γιάννης, *Μακρωνησιώτικα*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, Βουκουρέστι 1957.
- Ρίτσος Γιάννης, *Οι γειτονιές του κόσμου*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, Βουκουρέστι 1957.
- Ρίτσος Γιάννης, *Τα Επικαιρικά*, Κέδρος, Αθήνα 1975.
- Σπυρόπουλος Τάσος, *Συρματοπλεγμα*, Μόρφωση, Αθήνα 1957.
- Φουρτούνης Μανώλης, *Διαδρομές*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 2010.
- Φραγκιάς Αντρέας, *Λοιμός*, Κέδρος, Αθήνα ¹¹2002.

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΣ ΥΛΙΚΟ ΣΚΑΠΑΝΕΑ

- Άγρας Τέλλος, «Χριστούγεννα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 13, 1 Ιανουαρίου 1949, σ. 9.
- «Άη – Γιώργης», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 12, Απρίλης 1950, σ. 25.
- Αθάνας Γεώργιος, «Γλυκειά μου Ελλάδα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 7, Νοέμβριος 1949, σ. 2.
- Αλμπάνης Π., «Στη Βασίλισσα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 13, 1 Ιανουαρίου 1949, σ. 21.

- Ανορακάκος Δ., «Ω Τριακόσιοι σηκωθήτε και ξανάλθετε σε μας. Τα παιδιά σας θελ' ειδήτε πόσο μοιάζουνε με σας», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, 1 Απριλίου 1949, σ. 7.
- Βερνάρδος Ι. Α. (Αντισυνταγματάρχης), «Ανανήφοντες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, 28 Οκτωβρίου 1948, σ. 19.
- Βογιατζής Ζαφείρης, «Τύποι του στρατώνα: τα "γκαβά"», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 10, Οκτώβριος 1948, σ. 11.
- Γιαννίος Γεώργιος (Στρ.), «Η Ελλάδα είν' αθάνατη», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 33.
- Γιαννίος Γεώργιος, «Στον πατέρα μας», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 15, Μάρτιος 1949, σ. 33.
- Γιάννος, «Στη μητέρα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 10, Οκτώβριος 1948, σ. 19. (Δεν αναφέρεται το επίθετο).
- Γιαννούσης Αθανάσιος (στρ.), «Ελλάδα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 13, 1 Ιανουαρίου 1949, σ. 7.
- Γλαύκος Άνθης, «Χαρμόσυνο Άγγελμα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 21 – 22.
- Γούζαρης Νικόλαος Θ., «Ελεύθεροι νεκροί», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 10, Οκτώβριος 1948, σ. 24.
- Δεμέναγας Σπύρος, «Γκάφες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 9, Ιανουάριος 1950, σ. 10.
- Δεμέναγας Σπύρος, «Ο πρώτος πελάτης», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 12, Απρίλης 1950, σ. 10.
- Δεμέναγας Σπύρος (Εφ. Υπολοχαγός), «Το γράμμα της μάνας», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 15, Μάρτιος 1949, σ. 24.
- Δεμέναγας Σπύρος, «Το γράμμα του φαντάρου», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 21.
- Δεμέναγας Σπύρος, «Το εμβαρβούνιον», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 4, Αύγουστος 1949, σ. 12.
- Δεμέναγας Σπύρος (Υπολοχαγός), «Το όνειρον», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 20.
- Δεμέναγας Σπύρος, «Τρίχες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, Μάρτιος 1950, σ. 11.

- Δόγκας Μάκης, «Ύψωμα 2520», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 9, 1 Σεπτεμβρίου 1948, σ. 8 – 9, 15.
- Δούκαρης Δημήτρης, «Στη θεία γέννηση. Ο αναμενόμενος», περ. *Σκαπανεύς Μακρονήσου*, τεύχ. 9, Ιανουάριος 1950, σ. 26.
- Δροσίνης Γεώργιος, «Εσπερινός», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 15, Μάρτιος 1949, σ. 7.
- Δροσίνης Γεώργιος, «Νύχτα χριστουγεννιάτικη», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 9, Ιανουάριος 1950, σ. 2.
- Δροσίνης Γεώργιος, «Ο Δικέφαλος», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 15, Μάρτιος 1949, σ. 9.
- Δροσίνης Γεώργιος, «Το ψωμί», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 2, Ιούνιος 1950, σ. 17.
- Δροσίνης Γεώργιος, «Ύμνος των προγόνων», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 28.
- Ελύτης Οδυσσέας, «Θάνατος Αλβανομάχου», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, 28 Οκτωβρίου 1948, σ. 7.
- Ελύτης Οδυσσέας, «Μιά μάνα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, 28 Οκτωβρίου 1948, σ. 7.
- Ελύτης Οδυσσέας, «Νεκρός πολεμιστής», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 7, Νοέμβριος 1949, σ. 21.
- Ευθυμίου Νίκος, «Γεώργιος Δροσίνης. Στα 90του χρόνια», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 6, Οκτώβριος 1949, σ. 13.
- Ευθυμίου Νίκος, «Λορέντζος Μαβίλης», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 4, Αύγουστος 1949, σ. 9.
- Ευθυμίου Νίκος, «Πορφύρας Λάμπρος», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 8, Δεκέμβριος 1949, σ. 13.
- Ευθυμίου Νίκος, «Φιλολογικά μνημόσυνα: η προσφορά του Πλαμά», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 15, Μάρτιος 1949, σ. 6.
- Ζαναντρίς Κ,⁶⁵ «Ανανήφοντες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 10, Οκτώβριος 1948, σ. 10.
- Ζαρβάνος Μίμης, «Ύμνος στη Μακρόνησο», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 4, Αύγουστος 1949, σ. 33.
- Θεοδώρου Ν., «Η μορφή του Παλαμά», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, Μάρτιος 1950, σ. 27.

- Θεοδώρου Ν., «Φιλολογικές μελέτες: Κ. Π. Καβάφης», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 2, Ιούνιος 1950, σ. 13.
- Θρύλος Άλκης, «Εκλεκτές συνεργασίες: μία εισφορά», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 14 – 15.
- Ιωακειμίδης Χρήστος (Στρ.), «Εμπρός Μακρωνησιότες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 7, Νοέμβριος 1949, σ. 33.
- Καβάφης Κ., «Αλεξανδρινοί βασιλείς», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 2, Ιούνιος 1950, σ. 13.
- Καβάφης Κ., «Θερμοπύλες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, Μάρτιος 1950, σ. 15.
- Κάλβος Ανδρέας, «Εις τον ιερόν λόχον», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 35.
- Καραμάνος Γεώργιος Ι., «Στην κόψη του... ξυραφιού», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 8, Δεκέμβριος 1948, σ. 28.
- Καρκαβίτσας Ανδρέας, «Η γοργόνα», περ. *Σκαπανεύς Μακρονήσου*, τεύχ. 1, Μάιος 1950, σ. 21.
- Καρμανιόλος Ι., «Ο Ανανήψας», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 3, Ιούλιος 1949, σ. 33.
- Κατινάκης Κυριάκος, «Χριστούγεννα της οργής», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 9, Ιανουάριος 1950, σ. 12.
- Κλάδης Φώτης, «Το δώρο του μαστρο – Κώστα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 9, Ιανουάριος 1950, σ. 21 – 22.
- Κοσμίδης Μ. (Στρ.), «Πάνω απ' τα ερείπια», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 15, Μάρτιος 1949, σ. 8 – 9.
- Κρασιώτης Ευάγγελος, «Πώς βλέπουν την Μακρόνησος από μια επίσκεψη», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 12, Απρίλης 1950, σ. 27.
- Κρήτος Γεώργιος (1^{ος} Λόχος), «Οι γερο – μπέμπηδες», περ. *Ο Σκαπανεύς*, τεύχ. 1 (17), Κυριακή 15 Αυγούστου 1948, σ. 2.
- Κυριαζής Αθ., «Χριστούγεννα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 13, 1 Ιανουαρίου 1949, σ. 2.
- Κυριακού Ι. (Στρ.), «Ύμνος στην Ελλάδα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, Οκτώβριος 1948, σ. 29.
- Λέσβιος Έλιος, «Τα σήμαντρα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 1 (17), 15 Αυγούστου 1948, σ. 1.

- Λούης Σωτήρας, «Πώς κρατάς;», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 33.
- Λυκούδης Εμμανουήλ, «Μαρασμός», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 2, Ιούνιος 1950, σ. 8.
- Μαβίλης Λορέντζος, «Πατρίδα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 1, Μάιος 1950, σ. 23.
- Μαβίλης Λορέντζος, «Πατρίδα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 7 (23), 16 Φεβρουαρίου 1949, σ. 11.
- Μαράντος Σ., «Και καπνόν αναθρόσκωντα...», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 9.
- Μαρκοβίτης Ν., «Η Ελλάς αγωνιζόμενη στήνει νέες Θερμοπύλες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 2, Ιούνιος 1949, σ. 7.
- Μαρτζώκης Στέφανος, «Η δίκη του Χριστού», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 12, Απρίλιος 1949, σ. 9.
- Μεταξάς Τάκης, «Ένας τραυματίας γυρίζει», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 8, Δεκέμβριος 1949, σ. 12.
- Μπούτβας Νίκος, «Γαλήνη», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 2, Ιούνιος 1949, σ. 11.
- Μπούτβας Νίκος, «Όταν ανοίγουν τα ουράνια», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 13, 1 Ιανουαρίου 1949, σ. 24 – 25.
- Μπούτβας Νίκος, «Σαν την προγιαγιά της», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 8 – 9, 20.
- Μπούτβας Νίκος, «Στ' αγχάρια της οργής», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 10, Οκτώβριος 1948, σ. 8 – 9.
- Μπούτβας Νίκος, «Το σπίτι με τον περιστερώννα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 14 – 15.
- Μπούτβας Νίκος, «Ωρα στην ειρήνη και στον πόλεμο», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, 28 Οκτωβρίου 1948, σ. 24 – 25, 27.
- Νουχάκης Γιάννης (Στρ.), «Η Ελλάδα και ο λαός της», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, 28 Οκτωβρίου 1948, σ. 29.
- Ο Αναξίμανδρος, «Ο Αναξίμανδρος εις την Μακρόνησον», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 13, 1 Ιανουαρίου 1949, σ. 11.
- Ο Αναξίμανδρος, «Σκοπός», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 11.

- «Ο υπουργός της παιδείας κ. Κ. Τσάτσος ομιλεί δια την Μακρόνησο», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 6, Οκτώβριος 1949, σ. 9 – 10.
- Παλαμάς Κωστής, «Γιορτές», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 13, 1 Ιανουαρίου 1949, σ. 9.
- Παλαμάς Κωστής, «Εκατό φωνές», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 7.
- Παλαμάς Κωστής, «Λαμπρή», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 12, Απρίλης 1950, σ. 2.
- Παλαμάς Κωστής, «Λόγος κι' αντίλογος», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 1, Μάιος 1950, σ. 2.
- Παλαμάς Κωστής (μτφρ.), «Μιστράλ: ο Ελληνικός ύμνος», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 2.
- Παλαμάς Κωστής, «Μολώχ», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 7.
- Παλαμάς Κωστής, «Οι πατέρες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 10, Φεβρουάριος 1950, σ. 2.
- Παλαμάς Κωστής, «Ο όρκος», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 6 (22), 15 Ιανουαρίου 1949, σ. 1.
- Παλαμάς Κωστής, «Ο όρκος», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 3, Ιούλιος 1950, σ. 35.
- Παλαμάς Κωστής, «Πατρίδες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, Μάρτιος 1950, σ. 2.
- Πάλλης Α., «Ο Κανάρης», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, Μάρτιος 1950, σ. 15.
- Πανταζής Τάκης, «Φιλολογικά περιθώρια: για την ελληνικότητα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 12, 1 Δεκεμβρίου 1948, σ. 6.
- Πανταζής Τάκης, «Φιλολογικά περιθώρια: ο κλασικός κόσμος κι' εμείς. Μια προσπάθεια στο Γ' Τάγμα Σκαπανέων», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 6.
- Παπάγος Αλ., «Ο χαιρετισμός του αρχιστράτηγου», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, 1 Απριλίου 1949, σ. 5.
- Παπαδιαμάντης Αλέξανδρος, «Η τελευταία βαπτιστική», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 12, Απρίλης 1950, σ. 12 – 13.

- Παπαδιαμάντης Αλέξανδρος, «Το χριστόψωμο», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 13, Ιανουάριος 1949, σ. 8 – 9.
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Αγροτικό», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 8, Δεκέμβριος 1949, σ. 25.
- Παπαστάμου Όλγα, «Η γυναίκα του πολεμιστή», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 8 – 9.
- Παπαστάμου Όλγα Π., «Ο πατέρας», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 8, Δεκέμβριος 1949, σ. 27.
- Πατέρας Τάκης Ι., «Σαν την Ελλάδα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 21.
- Πετρέλης Στυλιανός, «Στον εμπνευστή», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 15, Μάρτιος 1949, σ. 33.
- Πετρέλης Στυλιανός (Δίοπος), «Τα φαιδρά του καταυλισμού», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 15, Μάρτιος 1949, σ. 20.
- Πίκουλας Κ. (ναύτης), «Η προσευχή του Σκαπανέως», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 33.
- Πίκουλας Κ., «Ο όρκος», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 33.
- Πίττας, «Πως έγινα κομμουνιστής (Αφήγησις)», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 1, Μάιος 1949, σ. 13 – 14. (Δεν αναφέρεται το όνομα του αρθρογράφου).
- Ποριαζής Χαράλαμπος – Δουκάκης Ευστράτιος, «Ιστορία», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 12, 1 Δεκεμβρίου 1948, σ. 29.
- Πορφύρας Λάμπρος, «Τα ερημοκκλήσια», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 1, Μάιος 1950, σ. 26.
- Προβατάς Μιχαήλ, «Ας τους κρίνουν οι νόμοι και ο θεός», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 16, Απρίλιος 1949, σ. 23 – 24.
- Προβατάς Μιχαήλ, «Η δασκάλα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, Μάρτιος 1950, σ. 17.
- «Πως μας βλέπουν οι αναγνώστες μας», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 15.
- Ράντου Ελ., «Νέοι ορίζοντες», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 1, Μάιος 1949, σ. 3.

- Ραυτόπουλος Ελ., «Στη Θάλασσα...», περ. *Ο Σκαπανεύς*, τεύχ. 1 (17), 15 Αυγούστου 1948, σ. 4.
- Σαράφογλου Νίκος, «Γιουρούσι: αίμα και δάκρυα των Ελλήνων», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 12, Απρίλης 1950, σ. 17.
- Σγούρος Στέφανος, «Για τη Μακρόνησο», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 25.
- Σγούρος Στέφανος, «Ελλάδα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 9.
- Σγούρος Στέφανος Δ., «Στην Ελλάδα του 1945», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 15, Μάρτιος 1949, σ. 25.
- Σεφέρης Γιώργος, «Άρνηση», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 1, Μάιος 1950, σ. 8.
- Σκίπης Σωτήρης, «Αρματωλίτικος σκοπός», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, 28 Οκτωβρίου 1949, σ. 7.
- Σκίπης Σωτήρης, «28 Οκτωβρίου», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 7, Νοέμβριος 1949, σ. 23.
- Σκίπης Σωτήρης, «Ελλάδα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 6, Οκτώβριος 1949, σ. 2.
- Σκίπης Σωτήρης, «Επιγραφή σε τάφο», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, 28 Οκτωβρίου 1948, σ. 7.
- Σκίπης Σωτήρης, «Η προσευχή μου», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 11, 28 Οκτωβρίου 1948, σ. 7.
- Σκίπης Σωτήρης, «Νικητήριο», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 6, Οκτώβριος 1949, σ. 2.
- Σολωμός Διονύσιος, «Ο πειρασμός», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 12, Απρίλης 1950, σ. 13.
- Σοφιανός Εμμανουήλ, «Μακρόνησος», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 4, Αύγουστος 1949, σ. 33.
- Σπανός Γιώργος, «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης: ο Σκιαθίτικος άγιος», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 14, Φεβρουάριος 1949, σ. 35.
- Σπεράντζας Στέλιος, «Πίνδος», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 7, Νοέμβριος 1949, σ. 2.
- Στεργιόπουλος Ιωάννης (Στρ.), «Μακρονήσι», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 3, Ιούλιος 1949, σ. 2.

- Συράνο, «Επίγραμμα εις κομμουνιστήν», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 6, Οκτώβριος 1949, σ. 25. (Ετσι παρουσιάζεται ο αρθρογράφος).
- Τζέλιος Κ.– Μακρόπουλος Π., «Είμαστ' εμείς», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 13, 1 Ιανουαρίου 1949, σ. 25.
- «Φωτογραφική έκθεσις έργου της "Μακρονήσου"», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 1, Μάιος 1949, σ. 17.
- Χατζόπουλος Κώστας, «Χριστούγεννα του χωριού», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 9, Ιανουάριος 1950, σ. 15.
- Χοντρογιάννης Α., «Παιδομάζωμα», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 10, Οκτώβριος 1948, σ. 29.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abrams M. H., *Λεξικό λογοτεχνικών όρων*, μτφρ. Γιάννα Δεληβοριά – Σοφία Χατζιωαννίδου, Πατάκης, Αθήνα 2010.
- Αλιβιζάτος Νίκος, «Έθνος κατά λαού μετά το 1940», στο: Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός – Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα 1983, σ. 81 – 90.
- Αμπατζόγλου Γρηγόρης, «Αυτοβιογραφία, Μνήμη, Θεραπεία», στο: Ρ. Μπενβενίστε – Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του πανεπιστημίου Αιγαίου (Φεβρουάριος 1995). Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης. Ιστορικές και Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, σ. 64 – 87.
- Αναγνωστάκη Νόρα, *Η κριτική της παντομίμας (1970 – 1975)*, Κέδρος, Αθήνα 1977.
- Αντωνίου Γ.– Μαραντζίδης Ν., «Το επίμονο παρελθόν», στο: Γ. Αντωνίου – Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Εστία, Αθήνα 2008, σ. 11 – 52.
- Αποστολίδου Βενετία, «Αφήγηση, αναπαράσταση και λογοτεχνία», περ. *Νέα Εστία*, τόμος 169, τεύχ. 1845, Ιούνιος 2011, σ. 1007 – 1012.
- Αποστολίδου Βενετία, «Λαϊκή μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον Εμφύλιο: Από την *Καγκελόπορτα* στην *Καταπάτηση*», στο *Ιστορική Πραγματικότητα και Νεοελληνική*

Πεζογραφία (1945 - 1995), Επιστημονικό Συμπόσιο 7 και 8 Απριλίου 1995, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1997, σ. 113 – 127.

- Αποστολίδου Βενετία, *Τραύμα και μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*, Πόλις, Αθήνα 2010.
- Αργυρίου Αλέξανδρος, «Η πεζογραφία περί Μακρονήσου και μερικά παρεπόμενα», στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 245 – 258.
- Αργυρίου Αλέξανδρος, *Η Ελληνική ποίηση. Η πρώτη μεταπολεμική γενιά*, τόμος Ε, Ήρσκόλη, Αθήνα 1985.
- Αργυρίου Αλέξανδρος, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στους δύστηνους καιρούς (1941 – 1944)*, τόμος Γ, Καστανιώτης, Αθήνα 2003.
- Αργυρίου Αλέξανδρος, «Ο επικός, λυρικός και ελεγειακός χαρακτήρας του ποιητικού έργου του Τάσου Λειβαδίτη», περ. *Διαβάζω*, τεύχ. 228, 13 Δεκεμβρίου 1989, σ. 41 – 44.
- Αυγέρης Μάρκος, «Η λογοτεχνία της Αντίστασης», περ. *Ελεύθερα Γράμματα*, τεύχ. 36, Φεβρουάριος 1946, σ. 33 – 35.
- Άχλης Νικόλαος, *Οι αξίες στα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου 1954 - 1994*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Θεσσαλονίκη 1996.
- Βαγενάς Νάσος, *Για έναν ορισμό του μοντέρνου στην ποίηση*, Στιγμή, Αθήνα 1984.
- Βαλέτας Γεώργιος, «Ο Παλαμάς για το Ρίτσο», περ. *Αιολικά Γράμματα*, τεύχ. 32 – 33, Μάρτιος – Ιούνιος 1976, σ. 258 – 263.
- Βαρδινογιάννης Β. Βαρδής – Αρώνης Γ. Παναγιώτης, *Οι μισοί στα σίδερα. Όταν άνοιζαν οι βαριές αμπάρες κι έκλεισαν μέσα τους το μισό έθνος*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1996.
- Βαρδινογιάννης Βαρδής, *Σ.Φ.Α. Μακρόνησος. Οχτώβρης 1948 – Μάης 1949*, Θεμέλιο, Αθήνα 1982.
- Βασιλακάκος Γιάννης, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος στη μεταπολεμική πεζογραφία 1946 – 1958*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

- Βαχλιώτη Μαρία, *Ποιητική γραφή και ιδεολογία στο έργο του Γιάννη Ρίτσου*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό πανεπιστήμιο, τμήμα Φιλολογίας, Αθήνα 2011.
- Βελουδής Γιώργος, *Γραμματολογία: θεωρία λογοτεχνίας*, Δωδώνη, Αθήνα 2^η1997.
- Βελουδής Γιώργος, «Η ελληνική λογοτεχνία στην αντίσταση», περ. *Διαβάζω*, τεύχ. 15, Δεκέμβριος 1982, σ. 29 – 39.
- Βελουδής Γιώργος, *Γιάννης Ρίτσος. Προβλήματα μελέτης του έργου του*, Κέδρος, Αθήνα 1982.
- Βελουδής Γιώργος, *Προσεγγίσεις στο έργο του Γιάννη Ρίτσου*, Κέδρος, Αθήνα 1984.
- Βελουδής Γιώργος, *Προτάσεις: δεκαπέντε γραμματολογικές δοκιμές*, Κέδρος, Αθήνα 1981.
- Βερβενιώτη Τασούλα, «Γραφές γυναικών για τον ελληνικό Εμφύλιο: οι συλλογικές μνήμες και η αμνησία», στο: Γιώργος Αντωνίου – Νίκος Μαρατζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης*, Εστία, Αθήνα 2008, σ. 345 – 384.
- Βερβενιώτη Τασούλα, «Μακρονήσι: Μαρτυρία και Μαρτυρίες Γυναικών», στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 103 – 114.
- Βερβενιώτη Τασούλα, «Μια αδημοσίευτη μαρτυρία», περ. *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχ. 11, Φθινόπωρο 2003, σ. 143 – 169.
- Βερβενιώτη Τασούλα, «Προφορική ιστορία και έρευνα για τον ελληνικό Εμφύλιο. Η πολιτική συγκυρία, ο ερευνητής και ο αφηγητής», περ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμος 107, τεύχ. Α, 2002, σ. 157 – 181.
- Βέρος Κώστας, *Στρατόπεδο*, Τομές, Αθήνα 1981.
- Birtles Bert, *Εξόριστοι στο Αιγαίο: αφήγημα πολιτικού και ταξιδιωτικού ενδιαφέροντος*, μτφρ. Γιάννης Καστανάρας, Φιλίστωρ, Αθήνα 2002.
- Βόγλης Πολυμέρης, «"Δεν εντυπωσιάστηκα από τον ενθουσιασμό του κοινού." Η Μακρόνησος από τη σκοπιά ενός Βρετανού αξιωματικού», στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 175 – 186.

- Βόγλης Πολυμέρης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014.
- Βόγλης Πολυμέρης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, μτφρ. Γιάννης Καστανάρας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.
- Βόγλης Πολυμέρης – Μπουρνάζος Στρατής, «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947 - 1950. Βία και προπαγάνδα», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 51 – 80.
- Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974 – 1990*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002.
- Bruner Jerome Seymour, *Πράξεις νοήματος*, μτφρ. Ήβη Ρόκου – Γιώργος Καλομοίρης, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.
- Γιαννόπουλος Θεόδωρος Α., *Νεότερη σχολική ανθολογία: ποιήματα*, τόμος Β, Ν. Δ. Νίκας, Αθήνα 1983.
- Γιαννόπουλος Τάκης, «Τάσος Σπυρόπουλος (1927 – 1977)», περ. *Τομές*, τεύχ. 74 – 75, Ιούλιος – Αύγουστος 1981, σ. 37.
- Γκόλια Παρασκευή, *Υμνώντας το Έθνος. Ο ρόλος των εθνικών γιορτών στην εθνική και πολιτική διαπαιδαγώγηση (1924 – 2010)*, Επίκεντρο 2011.
- Γκόφ Λε Ζακ, *Ιστορία και μνήμη*, μτφρ. Γιάννης Κουμπουρλής, Νεφέλη, Αθήνα 1998.
- Capra Dominick La, «Επανεξέταση της διανοητικής ιστορίας», στο: *Διανοητική ιστορία: όψεις μιας σύγχρονης συζήτησης. Κείμενα των Roger Cartier, Hayden White*, μτφρ. Έφη Γαζή, Έλσα Κοντογιώργη, Γιώργος Κόκκινος, ΕΜΝΕ Μνήμων, Αθήνα 1996, σ. 67 – 131.
- Comragnon Antoine, *Ο δαίμων της θεωρίας: λογοτεχνία και κοινή λογική*, μτφρ. Απόστολος Λαμπρόπουλος, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.
- Culler Jonathan, *Λογοτεχνική θεωρία: μια συνοπτική εισαγωγή*, μτφρ. Καίτη Διαμαντάκου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2000.
- Διαφωνίδης Κώστας, Γρηγοράκου Μάρθα - Λουίζα, Λευκαδίτου Ρένα (επιμ.), *Μακρόνησος. Ιστορικός πολιτιστικός τόπος*, ΥΠΠΟ-

ΥΠΕΧΩΔΕ – ΣΑΔΑΣ – ΠΕΑ – ΤΕΕ – ΕΜΠ – ICOMOS - ΠΕΚΑΜ, Αθήνα 1994.

- Δούκαρης Δημήτρης, «Στη θεία γέννηση. Ο αναμενόμενος», περ. *Σκαπανεύς Μακρονήσου*, τεύχ. 9, Ιανουάριος 1950, σ. 26.
- Δροσίνης Γεώργιος, *Γαλήνη 1891 – 1902*, Εστία, Αθήναι 1902.
- Δροσίνης Γεώργιος, *Κλειστά βλέφαρα 1914 – 1917*, Ι. Ν. Σιδέρης, Αθήναι² [χ. χ.].
- Δροσίνης Γεώργιος, «Νύχτα Χριστουγεννιάτικη», περ. *Ελληνική Δημιουργία*, τόμος τέταρτος, τεύχ. 44, 1 Δεκεμβρίου, σ. 1020.
- Δροσίνης Γεώργιος, *Πύρινη ρομφαία. Αλκωνίδες (1912 – 1921)*, Ι. Ν. Σιδέρης, Αθήναι [χ. χ.].
- Ελεφάντης Άγγελος, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994.
- Ελεφάντης Άγγελος «και άλλου», *Των αφανών: τρεις ομιλίες για το βιβλίο της Παγώνας Στεφάνου (Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, 10 Απριλίου 1998)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998.
- Eliot T. S., «Οδυσσέας, τάξη και μύθος», μτφρ. Π. Τσελέντη – Αποστολίδη, περ. *Η Λέξη*, τεύχ. 43, Μάρτιος – Απρίλιος 1985, σ. 240 – 243.
- Ελύτης Οδυσσέας, *Άσμα ηρωικό και πένθιμο για τον χαμένο ανθυπολοχαγό της Αλβανίας*, Ίκαρος, 1979.
- Ελύτης Οδυσσέας, «Ηρωϊκό και πένθιμο άσμα για τον χαμένο ανθυπολοχαγό της Αλβανίας», περ. *Τατράδιο*, τεύχ. 2, Αθήνα 1945, σ. 1 – 13.
- Holub Robert, «Θεωρία της πρόσληψης: η Σχολή της Κωσταντίας» στο: Raman Selden (επιμ.), *Από τον φορμαλισμό στον μεταδομισμό*, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 445 – 446.
- Holub Robert, *Θεωρία της πρόσληψης. Μία κριτική εισαγωγή*, μτφρ. Κωνσταντίνα Τσακοπούλου, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.
- Ζάννας Παύλος, *Ημερολόγιο φυλακής*, Εστία, Αθήνα 2000.
- Ζαναντρίς Κ,^α*Στην κλαγγή των όπλων – Ματωμένη Κύπρος*, [χ. έ.], Αθήνα 1956.
- Ζαχαριάδης Νίκος, *Ο κομμουνιστής, λαϊκός αγωνιστής, μέλος του ΚΚΕ*, [χ. έ.], Αθήνα 1946.

- Hardwich Lorna, *Πρόσληψη. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, μτφρ. Ιωάννα Καραμάνου, Παπαζήση, Αθήνα 2012.
- Hawthron Jeremy, *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο: μία εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, μτφρ. Μαρία Αθανασοπούλου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1993.
- Ήγκλετον Τέρι, *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, μτφρ. Μ. Μαυρωνάς, Οδυσσέας, Αθήνα 1996.
- Φίλιππος Ηλιού, «Η μνήμη της ιστορίας και η αμνησία των εθνών», στο: *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του εικοστού αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 295 - 306.
- *Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914 – 1939)*, τόμος Ε, Ί Σοκόλη, Αθήνα 1992.
- *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 έως τη δικτατορία του '67*, τόμος Η, Ί Σοκόλης, Αθήνα ²1992.
- «Η νεοελληνική πραγματικότητα και η πεζογραφία μας», περ. *Συνέχεια*, τεύχ. 4, 1973, σ. 172 – 179.
- Θέμελης Γεώργιος Δ., *Ο ερυθρός φασισμός*, Τύποις Βαρζανή – Φραγκούλη – Αναστόπουλου, Πάτρα 1947.
- Θεοτόκης Σπύρος, *Πολιτικά αναμνήσεις*, Επτάλοφος, Αθήνα 1986.
- Ιατρίδης Ο. Γιάννης, «Οι ελληνικές διαστάσεις του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου. Μια επισκόπηση της αγγλόφωνης ιστοριογραφίας», στο: Γ. Αντωνίου – Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Εστία, Αθήνα 2008, σ. 55 – 103.
- Ιλίνσκαγια Σόνια, *Η μοίρα μιας γενιάς: συμβολή στη μελέτη της μεταπολεμικής πολιτικής ποίησης στην Ελλάδα*, Κέδρος, Αθήνα ²1986.
- *Ιστορικό λεύκωμα 1982*, τόμος 22, Καθημερινή, Αθήνα 1999.
- Ιωαννίδου Αλεξάνδρα, *Υπόθεση Γκράνιν: Η λογοτεχνική κριτική στο εδώλιο. Η δίκη της «Επιθεώρησης τέχνης» το 1959 και η απολογία του Κώστα Κουλουφάκου*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008.
- Jauss Robert, *Η θεωρία της πρόσληψης. Τρία μελετήματα*, μτφρ. Μίλτος Πεχλιβάνος, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1995.
- Καβάφης Κ. Π., *Ποιήματα*, Οικονόμου, [χ. τ.] [χ. χ.].

- Καγιαλής Τάκης, *Η επιθυμία για το μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανοήσης στην Ελλάδα του 1930*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.
- Καγιαλής Τάκης, «Ιστορική συνείδηση και ποιητική βούληση: σχόλιο στον Σινόπουλο», στο: *Πρόταση: περιοδική εκλογή τέχνης και πολιτισμού*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Άρτας, Άρτα 1995, σ. 15 – 31.
- Κάλβος Ανδρέας, *Η λύρα και ανέκδοτος ύμνος Αντωνίου Μαρτελάου*, Ο Παρνασσός, Εν Ζακύνθω 1881.
- Καλλιδώνης Ι. Πάνος, *Μακρόνησος. Ο γολγοθάς της δημοκρατίας*, [χ. έ.], Αθήνα 1964.
- Καλλίνης Γιώργος, *Ο μοντερνισμός ενός κοσμοπολίτη. Στοιχεία και τεχνικές του μοντερνισμού στο μεσοπολεμικό μυθιστόρημα του Κοσμά Πολίτη*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001.
- Καλύβας Στάθης, «Εμφύλιος πόλεμος (1943 – 1949): το τέλος των μύθων και η στροφή στο μαζικό επίπεδο», περ. *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχ. 11, Φθινόπωρο 2003, σ. 37 – 70.
- Καραβέλης Τάκης, «Αντρέας Φραγκιάς», στο *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τόμος Η, Ή Σοκόλης, Αθήνα 1988, σ. 8 – 35.
- Καραλή Αιμιλία, *Μια ημιτελής άνοιξη. Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954 – 1967)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.
- Καρκαβίτσας Ανδρέας, *Λόγια της πλώρης*, Εστία, Αθήνα 1981.
- Καρτσάκης Αντώνης, *Μεταπολεμική κριτική και ποίηση. Ζητήματα αισθητικής και ιδεολογίας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2009.
- Καστρινάκη Αγγέλα, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940 – 1950*, Πόλις, Αθήνα 2006.
- Κατηφόρης Παναγιώτης, *Στο Κόκκινο Νησί*, Πυρσός, Αθήνα 1952.
- Κιοσσές Σπυρίδων, «Το γυναικείο bildungsroman στη νέα ελληνική λογοτεχνία: παραδειγματικές αφηγηματικές δομές διαμόρφωσης της μυθοπλαστικής ηρωίδας κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο», διδακτορική διατριβή, πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Βόλος 2008.

- Κοκκίνης Σπύρος, *Σχολική ποιητική ανθολογία*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα ²1974.
- Κόκκινος Γιώργος, *Από την ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα ²1998.
- Κόκορης Δημήτρης, «Ρίτσος και σοσιαλιστικός ρεαλισμός: μια σύνθετη σχέση», στο: Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη 2 – 5 Οκτωβρίου 2014). Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204 – 2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, τόμος Γ, 'Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2015, σ. 343 – 358.
- Κλόουζ Ντεϊβιντ (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943 – 1950: μελέτες για την πόλωση*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1997.
- Κορνάρος Θέμος, *Γράμματα απ' το Μακρονήσι*, «Νέα Ελλάδα», [χ. τ.] 1952.
- Κορνήλιος Μανώλης, *Χάρτινες βαρκούλες στη Μακρόνησο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2004.
- Κουνούπης Κυριάκος, «Η διδασκαλία του λογοτεχνικού κειμένου σύμφωνα με τη θεωρία της πρόσληψης και ανταπόκρισης», στο: Πέτρος Σαμσάρης (επιμ.), *ΣΙΡΙΣ (Περιοδική έκδοση του συνδέσμου φιλολόγων νομού Σερρών)*, Σύνδεσμος φιλολόγων νομού Σερρών, Σέρρες 2007, σ. 203 – 210.
- Κουτσόγιωργας Πολύβ., «Η επιστολή του φυλακισμένου Κουτσόγιωργα», εφ. *Μάχη*, 17 Μαρτίου 1950, [χ. α.].
- Λαμπρινός Γιώργης, *Μακρονήσι. Το αμερικανικό Νταχάου στην Ελλάδα*, εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», [χ. τ.] 1949.
- Λαμπροπούλου Δήμητρα, *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947 – 1960*, Νεφέλη, Αθήνα 1999.
- *Λεξικό λογοτεχνικών όρων*, Πατάκης, Αθήνα [χ. χ.].
- Λιάκος Αντώνης, «Δοκίμιο για μια Ποιητική της Ιστορίας», περ. *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 31, 1999, σ. 259 – 290.

- Λιάκος Αντώνης, «Οι πόλεμοι της ιστορίας: σημειώσεις επί του πεδίου», στο Σ. Ι. Σεφερειάδης, *Αθέατες όψεις της ιστορίας: κείμενα αφιερωμένα στον Γιάνη Γιανουλόπουλο*, Ασίνη, Αθήνα 2012.
- Λιάκος Αντώνης, *Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Πόλις, Αθήνα ⁴2010.
- Λυκούδης Εμμανουήλ, *Διηγήματα*, Ι. Ν. Σιδέρης, Αθήνα [χ. χ.].
- Μαβίλης Λορέντζος, *Τα έργα*, Γράμματα, Αλεξάνδρεια 1915.
- *Μακρόνησος. Ιστορικός τόπος*, τόμος πρώτος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2002.
- *Μακρόνησος. Ιστορικός τόπος*, τόμος Γ, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2006.
- Μαρβάκης Αθανάσιος «και άλλοι» (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001.
- Μαραντζίδης Νίκος, «Η τοπική διάσταση στη μελέτη της Κατοχής και του Ελληνικού Εμφυλίου πολέμου», στο: Γ. Αντωνίου – Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Εστία, Αθήνα 2008, σ. 173 – 197.
- Μάργαρης Νίκος, *Ιστορία της Μακρονήσου*, τυπογραφείο Δ. Παπαδοπούλου, Αθήνα 1966.
- Μάργαρης Νίκος, *Ιστορία της Μακρονήσου*, τόμος πρώτος, Δωρικός, Αθήνα ³1982.
- Μάργαρης Νίκος, *Ιστορία της Μακρονήσου*, τόμος Β, «Δωρικός», Αθήνα ²1982.
- Μάργαρης Νίκος, *Ιστορία της Μακρονήσου*, τόμος δεύτερος, Δωρικός ²1982.
- Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου 1946 – 1949*, τόμος Α, Βιβλιόραμα, Αθήνα ²2005.
- Μαργαρίτης Γιώργος, «Το στρατόπεδο της Μακρονήσου: η "στρατιωτική" περίοδος (1947 – 1949)», στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 275 – 302.
- Μαρτζώκης Στέφανος, *Άπαντα*, Μακρής, Αθήνα 1925.

- Μαρωνίτης Δημήτρης Ν., *Ποιητική και πολιτική ηθική. Πρώτη μεταπολεμική γενιά. Αλεξάνδρου – Αναγνωστάκης – Πατρίκιος*, Κέδρος, Αθήνα ³1984.
- Μασσίπ Ροζέ, *Καραμανλής. Ο Έλληνας που ξεχώρισε*, μτφρ. Κώστας Τσιρόπουλος, Σιδέρης, Αθήνα ⁵1995.
- Μαστρολέων – Ζέρβα Μαριγούλα, *Εξόριτες. Χίος – Τρίκερι – Μακρονήσι*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα ²1986.
- Ματθαίου Άννα –Πολέμη Πόπη, *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών 1947 – 1068. Από το βουνό στην υπερορία*, ΑΣΚΙ - Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.
- Μέντη Δώρα, «Η θεματική της "Άγονης γραμμής" στους μεταπολεμικούς ποιητές», περ. *Διαβάζω*, τεύχ. 228, 13 Δεκεμβρίου 1989, σ. 33 – 40.
- Μέντη Δώρα, *Μεταπολεμική πολιτική ποίηση. Ιδεολογία και αισθητική*, Κέδρος, Αθήνα 1995.
- Μητσοπούλου Ι. Αναστασία, «Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στο "σύντομο 20^ο αιώνα:" όψεις του δημόσιου λόγου στην πολιτική, στην εκπαίδευση και στη λογοτεχνία», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών σπουδών, Θεσσαλονίκη 2013.
- Μουλλάς Πάνος, *Ο λόγος της απουσίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με σαράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908 – 1910)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992.
- Μουλλάς Πάνος, *Παλίμψηστα και μη. Κριτικά δοκίμια*, Στιγμή, Αθήνα 1992.
- Μπαρτζιώτας Βασίλης, «Μερικά συμπεράσματα και καθήκοντα», περ. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τεύχ. 1, Ιανουάριος 1947, σ. 14 – 17.
- Μπαχτίν Μιχαήλ, *Έπος και μυθιστόρημα*, μτφρ. Γιάννης Κιουρτσάκης, Πόλις, Αθήνα 1995.
- Μπενάστης Απόστολος, *Η ποιητική μυθολογία του Τάσου Λειβαδίτη*, διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Ιωαννίνων, τμήμα Φιλολογίας, Ιωάννινα 1988.
- Μπουρνάζος Στρατής, «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στη Μακρόνησο: η ένταξη του Εμφυλίου στην προαιώνια ιστορία της

φυλής, ο "διηθητός ιός" του κομμουνισμού και ο ρόλος της αναμόρφωσης», περ. *Δοκιμές*, τεύχ. 6, 1997, σ. 101 – 134.

- Μπουρνάζος Στρατής, «Στρατόπεδο Μακρονήσου, 1947 – 1950. Εθνική και αντικομμουνιστική αγωγή», στο: *Οι χρόνοι της ιστορίας. Για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1998, σ. 117 – 137.
- Μπουρνάζος Στρατής, «Το "Μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου," 1947 – 1950», στο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 115 – 145.
- Μπούσχοτεν Ρίκη Βαν, «Μνήμες, τραύματα και μετά – μνήμη», στο: Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Κ. Μπάδα, Ρ. Μπούσχοτεν (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 131 – 147.
- Μυριβήλης Στρατής, *Ο κομμουνισμός και το παιδομάζωμα*, ΣΗΜΑΙΑΣ, Καλαμάτα 1948.
- Μυτιληναίος Α., «Το 1940 – 41 στη λογοτεχνία», περ. *Σκαπανεύς*, τεύχ. 7, Νοέμβριος 1949, σ. 23.
- Muecke Douglas Colin, *Ειρωνεία*, μτφρ. Κώστας Πύρζας, Ερμής, Αθήνα 1974.
- Νενεδάκης Ανδρέας, «Ο έβδομος λόχος, οι αμετανόητοι», στο *Η Αλισσάβη και άλλες ιστορίες*, Κέδρος, Αθήνα 2004, σ. 115 – 119.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, «Εκλογές στη Μακρόνησο», στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 329 – 336.
- Νικολοπούλου Μαρία, «Ο "Τριακονταετής Πόλεμος": η πεζογραφία με θέμα τον Εμφύλιο και η διαχείριση της μνήμης στο πεδίο της αφήγησης (1946 – 1974)», στο: Νίκος Μαρατζίδης – Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Εστία, Αθήνα 2008, σ. 419 – 493.
- Ντελόπουλος Κυριάκος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα 1800 – 2004: συμβολή στη μελέτη της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005.
- Ντεριντά Ζακ, *Η έννοια του αρχείου*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Εκκρεμές, Αθήνα ²1996.

- Ντεριντά Ζακ, *Μαρτυρία και μετάφραση: επιβιώνοντας ποιητικά*, μτφρ. Β. Μπισώρης, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, Αθήνα 1996.
- Ντουνιά Χριστίνα, *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.
- Ντουνιά Χριστίνα, «Το νησί ως εξορία στη νεοελληνική ποίηση: παραδείγματα συμβολικών και ρεαλιστικών τοπίων», στο: Αστέριος Αργυρίου (επιμ.), *Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Ρέθυμνο 10 – 12 Μαΐου 2002). Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα.*, τόμος Α, Έλληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σ. 607 – 615.
- «ΟΑΜ Ημερήσια διαταγή 10 Ιουνίου 1950».
- «Ο Γιάννης Ρίτσος για τη σύγχρονη ποίηση. Μια συνομιλία με τον ποιητή», εφ. *Η Αυγή*, 30 Απριλίου 1954, [χ. α.].
- «"Οι εφημερίδες συνθέτουν το μεγάλο μυθιστόρημα της κάθε εποχής." Ο Αντρέας Φραγκιάς μιλάει στον Βαγγέλη Ραπτόπουλο», περ. *Αντί*, τεύχ. 307, Δεκέμβριος 1985 – Ιανουάριος 1986, σ. 46 – 49.
- «Οι πνευματικοί μας άνθρωποι εμπρός στα μεταπολεμικά προβλήματα. Μιλά ο Γιάννης Ρίτσος», περ. *Ελεύθερα Γράμματα*, τεύχ. 23, Οκτώβριος 1945, σ. 3 - 4.
- Παγουλάτου – Λοβέρδου Ρεγγίνα, *Εξορία: χρονικό 1948 – 1950*, AthensPrinting, Νέα Υόρκη 1974.
- Παλαμάς Κωστής, *Άπαντα*, τόμος έβδομος, Μπίρης, Αθήνα 1972.
- Παλαμάς Κωστής, *Άπαντα*, τόμος ένατος, Μπίρης, Αθήνα ⁴1972.
- Παλαμάς Κωστής, *Η Ασάλευτη ζωή*, Μπίρης - Γκοβόστης, Αθήνα, [χ. χ].
- Παλαμάς Κωστής, *Περάσματα και χαιρετισμοί*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1931.
- Πάλλης Αλέξ., *Ταμπουράς και κόπανος*, Τυβίγγη, Αθήνα 1910.
- Παναγιωτόπουλος Δημήτρης Γ., *Ο βούρκος του κομμουνισμού*, [χ. έ.], Θεσσαλονίκη 1947.
- Παπαθανασίου Ιωάννα, «Οργανισμός Αναμορφωτηρίων Μακρονήσου: Γαλλικές Διπλωματικές Ευαισθησίες και Κυβερνητικό Ενδιαφέρον», στο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 187 – 198.

- Παπαδιαμάντης Αλέξανδρος, *Άπαντα*, τ. 2, Δόμος, Αθήνα ²1997.
- Παπαθανασίου Ιωάννα, «Βίωμα, ιστορία και πολιτική: η υπόσταση της προσωπικής μαρτυρίας. Σκέψεις με αφορμή δύο βιβλία του Τάκη Μπενά», περ. *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 24 – 25, 1996, σ. 253 – 266.
- Παπαθεοδώρου Γιάννης, «Διανόηση και κομματική στράτευση. Ο Μάνος Σιμωνίδης στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα», περ. *Νέα Εστία*, τόμος Α, τεύχ. 1743, Μάρτιος 2002, σ. 367 – 386.
- Παπαθεοδώρου Γιάννης, «Η "πυκνοκατοικημένη ερημιά" των ποιητών της Μακρονήσου», στο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 227 – 244.
- Παπαθεοδώρου Γιάννης, «Η φωνή και το βλέμμα. Η λογοκρισία στην επιστολογραφία των πολιτικών κρατούμενων», περ. *Αρχειοτάξιο*, τεύχ. 5, Μάιος 2003, σ. 136 – 144.
- Παπαθεοδώρου Γιάννης, «Ο σκληρός Απρίλης του '44. Μυθοπλασία, ιστορία και μνήμη στις *Ακυβέρνητες πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα», περ. *Μνήμων*, τόμος 24,⁹⁵ Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2002, σ. 269 – 295.
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, *Τα χελιδόνια. Ποιήματα για παιδιά*, Βιβλιοθήκη Εκπαιδευτικού Ομίλου, Αθήνα 1920.
- *Πάμπρος Larousse. Εγκυκλοπαιδικό λεξικό*, τόμος 3, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα ²2014.
- Πασχαλούδη Ελένη, «Η δεκαετία του 1940 στη ρητορική των ελληνικών παρατάξεων: η πολιτική χρήση του παρελθόντος κατά την περίοδο 1950 – 1967», πανεπιστήμιο Μακεδονίας, τμήμα Βαλκανικών Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2009.
- Πηλιχός Γιώργος, «Τίτος Πατρίκιος. Η ποίηση δεν ανατρέπει καθεστώτα», εφ. *Τα Νέα*, 25 Απριλίου 1983, [χ. α.].
- Πιμπλής Μανώλης, «Η ποίηση προέκυψε από την...πίεση», εφημερίδα *Τα Νέα*, 4 Δεκεμβρίου 2004, [χ. α.].
- PlumbJohn, *Ο θάνατος του παρελθόντος*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.
- Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής τραπεζής, Αθήνα ¹⁴2004.

- Πολίτη Τζίνα, *Δοκίμια για το ιστορικό μυθιστόρημα. Σταθμοί στην εξέλιξη του είδους*, Άγρα, Αθήνα 2004.
- Πορφύρας Λάμπρος, *Άπαντα*, Ι. Γ. Βσιλείου, Αθήνα ³[χ. χ.].
- Πρεβελάκης Παντελής, *Ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος. Συνολική θεώρηση του έργου του*, Κέδρος, Αθήνα 1983.
- Ραυτόπουλος Ελ., «Στη Θάλασσα...», περ. *Ο Σκαπανεύς*, τεύχ. 1 (17), 15 Αυγούστου 1948, σ. 4.
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, *Άρης Αλεξάνδρου, ο εξόριστος*, Σοκόλης, Αθήνα 1996.
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, *Εμφύλιος και λογοτεχνία*, Πατάκης, Αθήνα 2012.
- Ραυτόπουλος Δημήτρης, «Θέμου Κορνάρου: "Στάχτες και φοίνικες"», περ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τεύχ. 43, Ιούλιος 1958, σ. 66 – 68.
- Ραφτόπουλος Λεφτέρης, *Το μήκος της νύχτας. Μακρόνησος '48 – '50*, Καστανιώτης, Αθήνα ²1997.
- Ρίτσος Γιάννης, *Μελετήματα*, Κέδρος, Αθήνα ²1980.
- Ρίτσος Γιάννης, *Τροχιές σε διασταύρωση. Επιστολικά δελτάρια της εξορίας και γράμματα στην Καίτη Δρόσου και τον Άρη Αλεξάνδρου*, Λίζυ Τσιριμώκου (επιμ.), Άγρα, Αθήνα 2008.
- Σακελλαρόπουλος Τάσος, «Ίδρυση, διάρθρωση και λειτουργία του οργανισμού αναμορφωτηρίων Μακρονήσου», στο: *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 116 – 167.
- Said Edward W., *Διανοούμενοι και εξουσία. (Διαλέξεις Reith)*, μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, Scripta, Αθήνα ²1999.
- Σαμουηλίδης Χρήστος, *Νησί του διαβόλου*, Φιλιππότη, Αθήνα 1986.
- Σαμουηλίδης Χρήστος, «Ο Μενέλαος Λουντέμης μέσα από το έργο του», περ. *Τομές*, τεύχ. 54, Νοέμβριος 1979, σ. 26 – 39.
- Σεφέρης Γιώργος, *Ποιήματα*, Ίκαρος, Αθήνα Αθήνα ¹⁸1994.
- Σιαφλέκης Ζαχαρίας, *Η εύθραυστη αλήθεια. Εισαγωγή στη θεωρία του λογοτεχνικού μύθου*, Gutenberg, Αθήνα 1994.
- Σιδέρης Ζήσιμος, *Ομήρου Οδύσσεια*, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1965.

- Σιούμπουρας Φώτης, *Ο δικός μας Μενέλαος Λουντέμης*, Δωρικός, Αθήνα 2005.
- Σκίπης Σωτήρης, *Παιάνες*, [χ. έ.], Αθήνα 1941.
- Σκούπρας Χρήστος, «Η δραματική παρουσία του Ελληνικού Εμφυλίου πολέμου στο πεζογραφικό έργο του Θανάση Βαλτινού. Θεματικά μοτίβα του Εμφυλίου στο Θανάση Βαλτινό, ομοιότητες και διαφορές με τη μεταπολεμική πεζογραφική παραγωγή, (Ρ. Αποστολίδης, Α. Κοτζιάς, Α. Φραγκιάς, Σ. Παπατζής, Γ. Πάνου, Σ. Δημητρίου, Ν. Δαββέτας)», πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγικό τμήμα Νηπιαγωγών, Φλώρινα 2010.
- Σκούρτη Δέσποινα, «Αντικατοπτρισμοί και μνήμες της περιόδου 1967 – 1974 στην ελληνική πεζογραφία», στο *Συνέχεις, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204 – 2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία. Πρακτικά*, τόμος Γ, Έυρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2015, σ. 483 – 496.
- SmithAnthony, *Εθνική ταυτότητα*, μτφρ. Εύα Πέππα, Οδυσσεάς, Αθήνα 2000.
- Σολωμός Διονύσιος, *Τα ευρισκόμενα*, Ερμής, Εν Κέρκυρα 1859.
- Σπυρόπουλος Τάσος, *Υπάρχω εδώ. Ποιήματα*, Διογένης, Αθήνα 1979.
- Σταυροπούλου Έρη, «Η συμβολική λειτουργία του χώρου στην πεζογραφία του Ανδρέα Φραγκιά», στο *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμος ΛΑ, Αθήνα 1996 – 1997, σ. 181 – 202.
- Σταυροπούλου Έρη, «Το πραγματικό, το φανταστικό και το παράλογο στο *Λοιμό* του Ανδρέα Φραγκιά», στο *Ιστορική Πραγματικότητα και Νεοελληνική Πεζογραφία (1945 - 1995), Επιστημονικό Συμπόσιο 7 και 8 Απριλίου 1995*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1997, σ. 147 – 172.
- *Συλλογή πατριωτικών ποιημάτων*, [χ. έ.], Αθήνα 1928.
- «Σχολείο "Αναμορφώσεως." Ο Αντρέας Φραγκιάς μιλάει στον Τάσο Γουδέλη», περ. *Διαβάζω*, τεύχ. 37 – 38, Μάρτιος – Απρίλιος 1988, σ. 36 – 40.
- Τζιόβας Δημήτρης, *Μετά την αισθητική*, Γνώση, Αθήνα 1987.

- Τζιόβας Δημήτρης, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα ²2006.
- Τζόκας Γ., *Μακρονήσι. Η κόλαση των Δημοκρατικών φαντάρων*, «Νέα Ελλάδα», [χ. τ.] 1949.
- «Το βραβείο "Κορυσχάδες" προκήρυξη διαγωνισμού αντιστασιακού διηγήματος», περ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τόμος ΙΕ, τεύχ. 87 – 88, Μάρτιος – Απρίλιος 1962, σ. 506.
- *Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα 1949 – 1955*, τόμος έβδομος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1995.
- «Το Συνέδριο των Σοβιετικών Συγγραφέων», περ. *Νέοι Πρωτοπόροι*, τεύχ. έκτακτο, Σεπτέμβριος 1934, σ. 326 – 364.
- Τσιριμώκος Ηλίας, «"Βασανίζομαι!" Κραυγή που έρχεται από απ' το στρατόπεδο. Μιά επιστολή κρατούμενου στις φυλακές Μακρονήσου», εφ. *Μάχη*, 17 Μαρτίου 1950, [χ. α.].
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο: J. O. Iatrides (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 561 – 594.
- Faulkner Peter, *Μοντερνισμός*, μτφρ. Ιουλιέττα Ράλλη – Καίτη Χατζηδήμου, Ερμής, Αθήνα 1982.
- Fernandez Paloma Aguilar, *Μνήμη και λήθη του ισπανικού εμφυλίου. Δημοκρατία, δικτατορία και διαχείριση του παρελθόντος*, μτφρ. Σ. Κκουριώτης – Κ. Παπαγεωργίου, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005.
- Φλάϊσερ Χάγκεν, «Μακρόνησος 1950: Πρότυπο για τη Γερμανία του Ψυχρού Πολέμου; Αμερικανικοί Προβληματισμοί και Συνταγές για τη Δημοκρατική "Αναμόρφωση"», στο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 199 – 224.
- Φλουντζής Αντώνης, *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, Φιλιππότης, Αθήνα 1984.
- Fokkema Douwe & Ibsch Elroud, *Θεωρίες λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα*, μτφρ. Γιάννης Παρίσης, Πατάκης, Αθήνα 1993.
- Φουκώ Μισέλ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου – Ιουλιέττα Ράλλη, Κέδρος - Ράππα, Αθήνα 1989.

- Φουκώ Μισέλ, *Η τάξη του λόγου*, μτφρ. Χ. Χρηστίδης – Μ. Μαϊδάτσης, Ηριδανός, Αθήνα [χ. χ.].
- Φωτιάδης Δ., «Τι πιστεύουμε», περ. *Ελεύθερα Γράμματα*, τεύχ. 1, 5 Μαΐου 1945, σ. 1 – 2.
- Vitti Mario, *Η γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Ερμής, Αθήνα 2000.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Athanasiadou Angeliki «και άλλου» (επιμ.), *Subjectification. Various Paths to Subjectivity*, Mouton de Gruyter, Βερολίνο και Νέα Υόρκη 2006.
- Billig Michael, *Banal Nationalism*, Sage Publications, Λονδίνο 1995.
- Borwicz Michel, *Écrits des condamnés à mort sous l'occupation Nazie (1939 – 1945)*, Gallimard, Παρίσι 1973.
- Capra Dominick La, *Writing History, Writing Trauma*, John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2001.
- Didier Béatrice, *Le journal intime*, PUF, Παρίσι 1976.
- Ducrot O. – Todorff T., *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Seuil, Παρίσι 1972.
- Eagleton Terry, *Criticism and Ideology: a Study in Marxist Literary Theory*, New Left Books, Λονδίνο 1976.
- Geoffrey Roberts (επιμ.), *The History and Narrative Reader*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2001.
- Hall Donald E., *Subjectivity*, Routledge, Νέα Υόρκη 2004.
- Iser Wolfgang, *The Implied Reader: Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1974.
- Jeffrey Alexander «και άλλου» (επιμ.), *Cultural trauma and collective identity*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 2004.
- Kenan Rimmon, *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*, Methuen, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 1983.
- *L' amerture et la pierre. Poètes au camp de Makronissos*, μτφρ. Pascal Neveu, Ypsilon, Παρίσι 2013.

- Mansfield Nick, *Subjectivity. Theories of the Self from Freud to Haraway*, New York University Press, Νέα Υόρκη ³2000.
- Miller Jaques – Allan (επιμ.), *The Seminar of Jaques Lacan. Book II. The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis, 1954 – 1955*, μτφρ. Tomaselli Sylvana, Norton and Company, Νέα Υόρκη και Λονδίνο ²1991.
- Motzkin Gabriel, «Memoirs, Memory, and Historical Experience», *Science in context*, vol. 7, n. 1, Spring 1994, σ. 103 – 119.
- Neuhouser Frederick, *Fichte's Theory of Subjectivity*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 1990.
- Nozick Robert, *Invariances. The Structure of the Objective World*, Harvard University Press, Λονδίνο 2001.
- Pomian Krzysztof, *Sur l'histoire*, Gallimard, Παρίσι 1999.
- Rodocanachi C. P., *A great work of civic readaptation in Greece*, [χ. έ.], Αθήνα 1949.
- Roth Robert, *Pratiques pénitentiaires et théorie sociale. L'exemple de la prison de Genève (1825 – 1862)*, Librairie Droz, Γενεύη 1981.
- Ugarte Michael, *Sifting Ground: Spanish Civil War Exile Literature*, Duke University Press, Ντάργαμ και Λονδίνο 1989.
- Valdés Mario, *Hermeneutics of Poetic Sense: Critical Studies of Literature, Cinema, and Cultural History*, University of Toronto Press, Τορόντο 1998.